

พระอภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี เล่ม ๑ ภาค ๒ - หน้าที่ 1

พระอภิธรรมปิฎก

เล่มที่ ๑ ภาคที่ ๒

ธรรมสังคณี

ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น

บทภาษนีย่อกุศลธรรม

อกุศลจิต ๑๒

จิตดวงที่ ๑

[๒๓๕] ธรรมเป็นอกุศล เป็นไฉน ?

อกุศลจิต สหระคตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยทิฏฐิ มีรูปเป็นอารมณ์ หรือมีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น ในสมัยใด ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคา วิริยอินทรีย์ สมာธินทรีย์ มนินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ มิจฉาทิฏฐิ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสมาธิ วิริยพละ สมာธิพละ อหิริกพละ อโนตตป্পพละ โลกะ โมหะ อภิชฌา มิจฉาทิฏฐิ อหิริกะ อโนตตป্পะ สมณะ ปักคาหะ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ก็หรือว่านามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นเมื่อใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล.

[๒๗๖] ผัสสะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้อง ในสมัยนั้น
อันใด นี้ชื่อว่า ผัสสะ มีในสมัยนั้น.

[๒๗๗] เวทนา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ อันเกิดแต่สัมผัสแห่งมโนวิญญาณ-
ธาตุที่สมกัน ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวย
อารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า เวทนา
มีในสมัยนั้น.

กถาแสดงธัมมุตทวารในบทอกุศล

อธิบายอกุศลจิตดวงที่ ๑

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์จะจำแนกแสดงบทอกุศล จึงทรงเริ่มพระดำรัสว่า กตเม ธมฺมา อกุสลา (ธรรมเป็นอกุศล เป็นไฉน) ดังนี้ เป็นต้น.

ในคำว่าอกุศล เป็นต้นเหล่านั้น ฟังทราบประเภทวาระมีการกำหนดธรรม เป็นต้น และการวินิจฉัยเนื้อความแห่งบทที่มาแล้วในหนหลัง โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ ก็ข้าพเจ้าจักพรรณานาบทที่เพียงต่างกันในที่นั้น ๆ เท่านั้น ในอริการแห่งอกุศลนั้น จะวินิจฉัยในการกำหนดสมัยก่อน เพราะอกุศลไม่ต่างภูมิกันเหมือนกุศล ฉะนั้น อกุศลนี้แม้เป็นกามาวจรอย่างเดียว พระองค์ก็มีได้ ตรัสว่า เป็นกามาวจร.

วินิจฉัยคำว่าทัญญุคตสัมปยุต

ฟังทราบวินิจฉัยในคำว่า ทัญญุคตสัมปยุตต์ นี้ต่อไป.

ทัญญุคตนั้นแหละชื่อว่า ทัญญุคตะ เหมือนในประโยคทั้งหลายมีอาทิว่า **คฺคตฺตํ (คฺค) มุคฺตคฺตํ (มุคฺ)** ดังนี้. อีกอย่างหนึ่ง ธรรมที่ชื่อว่า **ทัญญุคตะ** เพราะอรรถว่า ทัญญุคตะนี้เป็นเพียงการเป็นไปของทัญญุคเท่านั้น เพราะไม่มีสิ่งที่ควรรู้ หรือเพราะไม่มีสิ่งที่ควรดำเนินไป. ที่ชื่อว่า **ทัญญุคตสัมปยุต** เพราะอรรถว่า สัมปยุตด้วยทัญญุคตนั้น.

ในทัญญุคตสัมปยุตจิตนั้น บัณฑิตฟังทราบความเกิดขึ้น แห่งความเห็นผิด กล่าวคือทัญญุคตะนี้ ด้วยเหตุทั้งหลายมีอาทิอย่างนี้ คือ

อสทฺฐทมสวณํ การฟังแต่อสทฺฐธรรม

อกฺขยาณมิตฺตตา ความเป็นผู้มีมิตรชั่ว

อริยานํ อทฺสุสนกามตาทีนํ ความเป็นผู้ไม่ต้องการเห็นพระอริยะ
เป็นต้น.

อโยนิโสมนสิกาโร การทำไว้ในใจโดยอุบายไม่แยบคาย.

จริงอยู่ ความเห็นอันนั้น ฟังทราบว่าย่อมเกิดขึ้นด้วยการฟังเว้นจาก
ความใคร่ครวญก้าวล่วงความเป็นกลาง มีมานะหลายอย่างเป็นประธานแห่ง
อสทฺฐธรรมที่ประกอบด้วยวาทะอันผิดเหล่านั้น ด้วยความเป็นผู้มีอกฺขยาณมิตร
กล่าวคือความเป็นผู้ชองเสพ มิตรชั่วผู้มีทิฏฐิวิบัติเหล่านั้น ด้วยไม่ต้องการเห็น
พระอริยะทั้งหลาย และสัตบุรุษทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ด้วยความเป็น
ผู้ไม่ฉลาดในอริยธรรมและสัปปริสธรรมอันต่างด้วยสติปัญญา ๔ เป็นต้น
ด้วยความไม่มีวินัยกล่าวคือการแตกแห่งสังวรในอริยธรรม และสัปปริสธรรม
อันมีปาฏิโมกขสังวร อินทริยสังวร สติสังวร ญาณสังวร และปหานสังวร
ด้วยการกระทำไว้ในใจโดยอุบายอันไม่แยบคายด้วยเหตุเหล่านั้นนั้นแหละ
อันตนอบรมแล้ว และเพราะความเป็นผู้ชวนชวายนในมงคลต้นข่าวเป็นต้น.
ก็ฟังทราบความที่จิตนี้เป็นอสังขาร (ไม่มีการชักจูง) โดยนัยที่กล่าวแล้วใน
หนหลังนั้นแหละ.

ว่าด้วยฉัมมุตเทศมีผัสสะเป็นต้น

ฟังทราบวินิจฉัยในวาระแห่งฉัมมุตเทศ (ข้อธรรม) ต่อไป.

บทว่า **ผลฺโล** ได้แก่ ผัสสะที่เกิดพร้อมกับอกุศลจิต. แม้ในธรรมมีเวทนาเป็นต้นก็นัยนี้แหละ ธรรมมีผัสสะเป็นต้นเหล่านี้แตกต่างจากธรรมที่แสดงไว้ก่อนเพียงเป็นอกุศลเท่านั้น ด้วยประการฉะนี้.

บทว่า **จิตฺตสุเสกฺกคฺคา โหติ** (เอกัคคตาแห่งจิตย่อมมี) ความว่า เอกัคคตา (สมาธิจิต) ย่อมมี เพราะความไม่ส่งจิตไปอื่นแม้ในปาณาติบาต เป็นต้น. จริงอยู่ มนุษย์ทั้งหลายตั้งจิตไว้มั่นไม่ซัดส่ายจึงยังศัสตราให้ตกไปในสรีระของสัตว์ทั้งหลายไม่ผิดพลาด เป็นผู้มิจิตตั้งมั่นแล้วย่อมนำวัตถุอันเป็นของมีอยู่ของคนอื่นไป ย่อมประพุดติมิจนาจารด้วยจิตมีสภาพินคืออย่างหนึ่ง เอกัคคตาแห่งจิตย่อมมี แม้ในเพราะประพุดติอกุศล ด้วยประการฉะนี้.

คำว่า **มิจฺจาทิฏฺฐิ** ได้แก่ ความเห็นไม่มีตามความเป็นจริง อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า มิจฺจาทิฏฺฐิ เพราะอรรถว่า เห็นคลาดเคลื่อนโดยถือเอาผิด. ชื่อว่า **มิจฺจาทิฏฺฐิ** เพราะอรรถว่า เป็นทิฏฐิอันบัณฑิตเกลียด เพราะนำมาแต่ความฉิบหายบ้าง. แม้ในมิจฺจาสังกัปปะเป็นต้นก็นัยนี้แหละ. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **มิจฺจาทิฏฺฐิ** เพราะอรรถว่า เป็นเหตุให้คนเห็นผิด หรือเห็นผิดเอง หรือทิฏฐินี้ เพียงเห็นผิดเท่านั้น.

มิจฺจาทิฏฺฐินั้นมีการยึดถือมั่นโดยอุบายไม่แยบคายเป็นลักษณะ (**อโยนิโส อภินิเวส ลกฺขณา**) มีความยึดมั่นผิดสภาวะเป็นรส (**ปรามาสรสา**) มีความยึดถือผิดเป็นปัจจุปัญฐาน (**มิจฺจาทิฏฺฐินิเวสนปฺจฺจุฏฺฐานา**) ไม่ต้องการเห็นพระอริยะทั้งหลายเป็นต้นเป็นปทัฏฐาน (**อริยานํ อทฺตฺสน-กามตาทีปฏฺฐานา**) ฟังเห็นว่าเป็นโทษอย่างยิ่ง. แม้ในมิจฺจาสังกัปปะเป็นต้นมีความต่างกันเพียงบทว่า **มิจฺจ** เท่านั้น. คำที่เหลือพึงทราบโดยนัยที่กล่าวในอริการแห่งกุศลนั้นแหละ.

เนื้อความแห่งผลในชื่อว่า **อหิริกผล** **อโนตตปผล** นี้
จักแจ่มแจ้งในนิทเทศวาร ส่วนในค่านอกนี้ พึงทราบวณัตถะดังต่อไปนี้.
บุคคลชื่อว่า **อหิริโก** เพราะอรรถว่า ย่อมไม่ละอาย. ภาวะแห่งบุคคลผู้ไม่
ละอาย ชื่อว่า **อหิริก*** (ความเป็นผู้ไม่ละอาย). สภาวะธรรมที่ไม่ใช่โอดตปปะ
ชื่อว่า **อโนตตปะ** (ความเป็นผู้ไม่กลัว) ในธรรมทั้งสองเหล่านั้น อหิริกะ
มีการไม่รังเกียจกายทุจริตเป็นต้นเป็นลักษณะ. หรือมีความไม่ละอายกายทุจริต
เป็นต้นเป็นลักษณะ (กายทุจริตาทีหิ **อชิจฺจนลกฺขณํ** **อลชฺชนลกฺขณํ**
วา). **อโนตตปะ** มีความไม่กลัวกายทุจริตเป็นต้นเหล่านั้นนั้นแหละเป็น
ลักษณะ หรือมีความไม่สะอึดกายทุจริตเป็นต้นเหล่านั้นเป็นลักษณะ (เตหฺว
อสารชฺชุกฺขณํ **อนฺนุตฺตาสนลกฺขณํ** วา). ผลคืออหิริกะนั้นแหละ ชื่อว่า
อหิริกผล. ผลคืออโนตตปะนั้นแหละ ชื่อว่า **อโนตตปผล**. เนื้อความ
สังเขปในอริการแห่งอกุศลนี้มีเท่านี้. ส่วนความพิสดารพึงทราบด้วยสามารถ
ความเป็นปฏิปักษ์กันตามที่กล่าวในหนหลังนั้นแหละ.

สภาวะธรรมที่ชื่อว่า **โลภะ** เพราะอรรถว่า เป็นเหตุให้คนอยากได้
หรืออยากได้เอง หรือเป็นเพียงอยากได้เท่านั้น. ที่ชื่อว่า **โมหะ** เพราะอรรถว่า
เป็นเหตุให้คนหลง หรือหลงเอง หรือเป็นเพียงความหลงเท่านั้น. บรรดาสภาวะ
ทั้งสองเหล่านั้น **โลภะ** มีการยึดอารมณ์เป็นลักษณะ (**อารมฺมณฺคฺคฺคห-**
ลกฺขโณ) เหมือนลิงติดตั้ง มีความคิดในอารมณ์เป็นรส (**อภิถฺครโธ**)
เหมือนขึ้นเนื้อที่ใส่ในกระเบื้องร้อน มีการไม่สละไปเป็นปัจจุภูฐาน (**อปรี-**
จาคปฺจฺจุปฺภูจฺจาโน) เหมือนเปื้อนสีน้ำมันและยาหยอดตา มีความเห็นชอบ
ใจในธรรมเป็นอารมณ์ของสังโยชน์ เป็นปทัฏฐาน (**สฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส**
อสุสฺส
อสุสฺส
เมื่อเจริญขึ้นโดยความเป็นแม่น้ำ คือ **ตัณหา**
* บทนี้เป็น อหิริกัม ทานลภกะอักษรจึงเป็นอหิริกัม.

พึงทราบว่าย่อมพาไปสู่อบายเท่านั้น เหมือนแม่น้ำมีกระแสอันเชี่ยว ย่อมไหลพัดพาไปสู่มหาสมุทรฉะนั้น.

โมหะ มีความมืดมนแห่งจิตเป็นลักษณะ หรือมีความไม่รู้เป็นลักษณะ (จิตตตส อนุสภวลกฺขโณ อญฺญาณลกฺขโณ วา) มีความไม่แทงตลอดเป็นรศ (อสมฺปฏิเวธโร) หรือมีความปกปิดสภาวะแห่งอารมณ์เป็นรศ (อารมฺมณสภาวจฺจาทนโร วา) มีการไม่ปฏิบัติโดยชอบเป็นปัจจุปัญฐาน (อสมฺมาปฏิบัติปจฺจุปฺปญฺจान) หรือมีความมืดมนเป็นปัจจุปัญฐาน (อนุสการปจฺจุปฺปญฺจान วา) มีการทำไว้ในใจโดยอุบายไม่แยบคายเป็นปทัฏฐาน (อโยนิโตมนสการปทฺฏฺจาน) พึงทราบว่า เป็นมูลของอกุศลธรรมทั้งปวง.

สภาวะธรรมที่ชื่อว่า อภิชฌา เพราะอรรถว่า เป็นเหตุให้คนเพ่งเฉพาะ หรือย้อมเพ่งเฉพาะเอง หรือธรรมนี้เป็นเพียงการเพ่งเฉพาะเท่านั้น. อภิชฌานั้นมีความปรารถนากระทำสมบัติของผู้อื่นให้เป็นของตนเป็นลักษณะ (ปรสมฺ-ปตฺตึหิ สกฺกณอิจฺจาลกฺขณา) มีความเกี่ยวข้องโดยอาการอย่างนั้นเป็นรศ (เตนากาเรน ปสฺงฺกภาวรสา) มีความมุ่งหมายแต่สมบัติของผู้อื่นเป็นปัจจุปัญฐาน (ปรสมฺปตฺตือภิมฺมุขภาวปจฺจุปฺปญฺจานา) มีความยินดียิ่งในสมบัติของผู้อื่นเป็นปทัฏฐาน (ปรสมฺปตฺตีสฺ อภิริติปทฺฏฺจานา). จริงอยู่ อภิชฌานั้นย่อมปรากฏมุ่งหน้าแต่สมบัติของผู้อื่นเท่านั้น ก็เมื่อความยินดียิ่งมีอยู่ อภิชฌานั้นก็ย่อมเป็นไปในสมบัติของผู้อื่น พึงทราบว่า เหมือนจิตเหยียดมือไปในสมบัติเหล่านั้น ฉะนั้น.

พึงทราบวินิจฉัยในคำเป็นต้นว่า สมถะย่อมมี ต่อไป.

สภาวะธรรมที่ชื่อว่า **สมถะ** เพราะสงบความฟุ้งซ่านในกิจอื่น ๆ
ที่ชื่อว่า **ปักคาหะ** เพราะประคองจิตให้เป็นไปในอกุศล. ชื่อว่า **อวิกเขปะ**
เพราะไม่ซัดสายไป. ในอกุศลจิตนี้ 'ไม่ถือเอากรรมเหล่านี้คือ ศรัทธา สติ
ปัญญา และธรรม ๖ คู่' เพราะเหตุไร? เพราะขึ้นชื่อว่า ความเลื่อมใสใน
จิตที่ไม่มีศรัทธาหาไม่ได้ไม่ ฉะนั้น เบื้องต้นนี้จึงไม่ถือเอาศรัทธา. ถามว่า
ก็คนมีทิฏฐิทั้งหลายไม่เชื่อศาสดาของตน ๆ หรือ? ตอบว่า เชื่อ. แต่การ
เชื่อนั้นไม่เชื่อว่าเป็นศรัทธา คำเชื่อนี้เป็นเพียงการรับคำเท่านั้น ว่าโดยธรรมดา
ความเชื่อนั้นย่อมเป็นความเชื่อที่ปราศจากความใคร่ครวญบ้าง เป็นทิฏฐิบ้าง.

อนึ่ง สติย่อมไม่มีในอกุศลจิตเพราะไม่เป็นที่ตั้งแห่งสติ เพราะฉะนั้น
พระองค์จึงไม่ถือเอา. ถามว่า บุคคลผู้มีทิฏฐิทั้งหลายย่อมไม่ระลึกถึงการงาน
อันตนกระทำบ้างหรือ? ตอบว่า ย่อมระลึก แต่การระลึคนั้นไม่เชื่อว่าเป็นสติ
เพราะอาการระลึคนั้น เป็นความประพฤติของอกุศลจิตอย่างเดียว ฉะนั้น จึงไม่
ทรงถือเอาสติ. ถามว่า เมื่อความเป็นอย่างนั้น เพราะเหตุไร **ในพระสูตร**
จึงตรัสว่า **มิจฉาสติเป็นความระลึกเล่า?** ตอบว่า เพื่อจะทรงยังมีจิตตตะ
แห่งมิจฉามรรคให้บริบูรณ์ เพราะอกุศลขั้นทั้งหลายเป็นสภาวะเว้นจากสติ
และเป็นปฏิปักษ์ต่อสติ จึงทรงทำเทศนามิจฉาสติไหวในพระสูตรนั้นโดยปริยาย
แต่มิจฉาสตินั้นว่าโดยนิปปริยายย่อมไม่มี เพราะฉะนั้น จึงไม่ทรงถือเอา.

อนึ่ง ปัญญา ย่อมไม่มีในจิตของอันทพาลนั้น เพราะฉะนั้น จึงไม่
ทรงถือเอา. ถามว่า ความรู้ (**ปญญา**) เป็นเครื่องหลอกลวงของบุคคลผู้เป็น
มิจฉาทิฏฐิ ไม่มีหรือ? ตอบว่า มีอยู่ แต่ความรู้เป็นเครื่องหลอกลวงนั้นไม่
ชื่อว่า ปัญญา ความรู้นั้นเชื่อว่าเป็นมายา ว่าโดยใจความ มายานั้นก็คือตัณหา
นั่นเอง. ก็เพราะจิตนี้เป็นจิตกระวนกระวาย หนัก หยาบ แจ็ง กระด้าง

ไม่ควรแก่การงาน ป่วย คค โกง ฉะนั้น ธรรม ๖ คู่ มีปีสัทธาเป็นต้น
พระองค์จึงไม่ทรงถือเอา.

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้งทรงแสดงบท ๓๒ ที่ขึ้นสู่พระบาลีด้วยสามารถ
องค์แห่งจิตโดยลำดับบทเพียงเท่านี้แล้ว บัดนี้ เพื่อทรงแสดงเยวาปนกกรรมจึง
ตรัสพระพุทธพจน์มีอาทิว่า เย วา ปน ตสุมี สมเย (ก็หรือว่านามธรรม
ที่อิงอาศัยกันเกิดขึ้นเมื่ออื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น) ดังนี้.

พึงทราบวินิจฉัยในคำมีอาทิว่า เยวาปนกกรรมนั้นต่อไป.

ในอกุศลจิตแม้ทั้งหมด ธรรมทั้ง ๑๐ เหล่านี้เท่านั้น คือ ฉันทะ
อริโมกษ์ มนสิการ มานะ อิสสา มัจฉริยะ ถีนะ มितระ อุทัจจะ กุกกัจจะ
เป็นเยวาปนกกรรมมาในพระสูตร ย่อมปรากฏในบทพระสูตร เพราะฉะนั้น
ข้าพเจ้าจึงกล่าวไว้ในที่นี้ ส่วนในอกุศลจิตนี้มีเยวาปนกกรรม ๔ ประการ
กล่าวคือเป็นองค์ที่แน่นอน คือ ฉันทะ อริโมกษ์ มนสิการ อุทัจจะ.

ในบรรดาเยวาปนกกรรมเหล่านั้น ธรรมมีฉันทะเป็นต้น พึงทราบ
โดยนัยที่กล่าวแล้วในหนหลังนั้นแหละ ก็ธรรมมีฉันทะเป็นต้น (ฉันทะ ๑
อริโมกษ์ ๑ มนสิการ ๑ ตตรมัชฌัตตตา ๑ ตามนัยที่กล่าวแล้วนั้น) เป็นกุศล
อย่างเดียว ธรรมมีฉันทะเป็นต้น (คือ ฉันทะ ๑ อริโมกษ์ ๑ มนสิการ ๑
อุทัจจะ ๑) เหล่านี้เป็นอกุศล. ส่วนธรรมนอกนี้ ความที่จิตฟุ้งซ่าน ชื่อว่า
อุทัจจะ.

อุทัจจะนั้นมีความไม่เข้าไปสงบเป็นลักษณะ (อรูปสมนลกฺขณํ)
เหมือนน้ำกระเพื่อมเพราะลมพัด มีความไม่ตั้งมั่นเป็นรส (อนวฏฺฐานรตฺถํ)
เหมือนธงชัยและธงแผ่นผ้าพริ้วไปเพราะลมพัด, มีความพล่านไปเป็นปัจจุบัน-

ฐาน (ภนตตตฺตปจฺจปฏฺฐานํ) มีความไม่เข้าไปสงบเหมือนจี้เข้าพุ่งขึ้นเพราะ
แผ่นดินที่ท่วมลง, มีความมณสิการโดยอุบายไม่แยกกายเป็นปัทฏฐาน (เจตโต
อวุปลโม อโยนิโสมนสิการปฏฺฐานํ) พึงทราบว่าเป็นความพุ่งชานแห่งจิต.

บทธรรม ๓๒ มีผัสสะเป็นต้น (มีอวิกเขปะเป็นที่สุด) กับบทธรรม
๔ มีฉันทะเป็นต้นที่ตรัสด้วยอำนาจเววาปนกกรรม รวมทั้งหมดเป็นบทธรรม
๓๖ ในวาระแห่งฉัมมุตเทสนี้. บทธรรมที่มาในบาลีเหล่านั้นลดบทธรรมที่เป็น
เววาปนกกรรมที่แน่นอน ๔ อย่าง ออกแล้วก็เหลือ ๓๒ เท่านั้น ด้วยประการฉะ
นี้. แต่ในอุทเทสแห่งอภุคฺคณีนี เพราะเว้นธรรมที่ไม่ถือเอาจึงเป็นธรรม ๑๖ บท
คือ หมวดธรรม ๕ มีผัสสะเป็นต้น* วิตก ๑ วิจารณ์ ๑ ปิติ ๑ เอกกคตาจิต ๑
วิริยินทรีย์ ๑ ชีวีดินทรีย์ ๑ มิจฉาทิฏฐิ ๑ โลกะ ๑ โมหะ ๑ อหิริกะ ๑
อโนตตปปะ ๑.

บรรดาธรรม ๑๖ เหล่านั้น ธรรม ๗ จำแนกไม่ได้ ธรรม ๕ จำแนกได้
ธรรม ๗ ที่จำแนกไม่ได้ เป็นไหน ? ธรรมที่จำแนกไม่ได้เหล่านี้คือ ผัสสะ
สัญญา เจตนา วิจารณ์ ปิติ ชีวีดินทรีย์ โมหะ ส่วนธรรมที่จำแนกได้ ๕
เหล่านี้ คือ เวทนา จิต วิตก เอกกคตาจิต วิริยินทรีย์ มิจฉาทิฏฐิ อหิริกะ
อโนตตปปะ โลกะ.

บรรดาธรรม ๑๖ อย่างเหล่านั้น ธรรม ๖ อย่างจำแนกได้ ๒ ฐาน
ธรรมอย่างหนึ่งจำแนกได้ ๓ ฐาน ธรรมอย่างหนึ่งจำแนกได้ ๔ ฐาน และ
ธรรมอีกอย่างหนึ่งจำแนกได้ ๖ ฐาน. เป็นอย่างไร ? ธรรม ๖ อย่างเหล่านี้
คือ จิต วิตก มิจฉาทิฏฐิ อหิริกะ โลกะ
จำแนกได้ ๒ ฐาน. จริงอยู่ บรรดาธรรมทั้ง ๖ เหล่านั้น จิตก่อนเพ่งถึง
ผัสสะปัญจะเรียกว่าจิต เพ่งถึงอินทรีย์เรียกว่ามณินทรีย์. วิตกเพ่งถึงองค์ฉาน

* ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต

ทั้งหลายเรียกว่าวิตก พง์ถึงองค์มรรคทั้งหลายเรียกว่ามิจฉาสังกัปปะ. **มิจฉาทิฏฐิ** ก็เป็นมิจฉาทิฏฐิเหมือนกันทั้งในองค์มรรคทั้งในกรรมบถ. **อหิริกะ** พง์ถึงผละทั้งหลายเรียกว่าอหิริกผละ พง์ถึงหมวดสองแห่งธรรมเป็นเครื่องยังโลกให้พินาศเรียกว่าอหิริกะ แม้ในอนัตตปปะกัณฺณินี้แหละ. **โลกะ** พง์ถึงมูลเรียกว่าโลกะ พง์ถึงกรรมบถ เรียกว่า อภิขฉมา. ธรรม ๖ อย่างเหล่านี้ท่านจำแนกในฐานะทั้ง ๒ ด้วยประการฉะนี้.

ส่วนเวทนาพง์ถึงผัสสปัญญะเรียกว่าเวทนา พง์ถึงองค์ฌานทั้งหลายเรียกว่า สุข พง์ถึงอินทริย์ทั้งหลาย เรียกว่า โสมนัสสินทริย์ ธรรม (เวทนา) อย่างเดียวจำแนกได้ ๓ ฐานด้วยประการฉะนี้. **กัวิริยะ** พง์ถึงอินทริย์ทั้งหลาย เรียกว่า วิริยอินทริย์ พง์ถึงองค์มรรคทั้งหลาย เรียกว่า มิจฉาวายามะ พง์ถึงผละ เรียกว่า วิริยผละ พง์ถึงธรรมปิฎฐิทุกะ เรียกว่า ปัคคาหะ ธรรม (วิริยะ) อย่างเดียวนี้ท่านจำแนกไว้ ๔ ฐาน ด้วยประการฉะนี้. **กัสมามิ** พง์ถึงองค์ฌานทั้งหลาย เรียกว่า เอกัคคตัจจิต พง์ถึงอินทริย์ เรียกว่า สมามินทริย์ พง์ถึงองค์มรรคทั้งหลาย เรียกว่า มิจฉาสมามิ พง์ถึงผละทั้งหลาย เรียกว่า สมามิผละ พง์ถึงธรรมปิฎฐิทุกะ เรียกว่า สมถะ ด้วยสามารถแห่งธรรมหมวดหนึ่งในทุดิยทุกะ เรียกว่า อวิกเขปะ โดยทุกะที่สาม ธรรม (สมถะ) นี้อย่างเดียวท่านจำแนกไว้ ๖ ฐาน ด้วยประการฉะนี้.

ก็ธรรมแม้ทั้งหมดเหล่านั้นจัดเป็น ๕ กอง คือ

ผัสสปัญญะ ๑ องค์ฌาน ๑ อินทริย์ ๑ องค์มรรค ๑ ผละ ๑

มูล ๑ กรรมบถ ๑ โลกนาสกธรรม ๑ ปิฎฐิทุกะ ๑.

บรรดาธรรม ๕ กองนั้น กองนั้น คำใดที่ข้าพเจ้าฟังกล่าว คำนั้นข้าพเจ้ากล่าวไว้ในนิทเทสแห่งกุศลจิตดวงที่หนึ่งแล้วแล.

จบกล่าวด้วยสัมมุทเทสวาร

บาลีนิทเทศวาร

[๒๙๘] **สัจญา** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การจำ กิริยาที่จำ ความจำ อันเกิดแต่สัมผัสแห่งมโนวิญญาณธาตุที่
สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สัจญา มีในสมัยนั้น.

[๒๙๙] **เจตนา** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การคิด กิริยาที่คิด ความคิด อันเกิดแต่สัมผัสแห่งมโนวิญญาณธาตุ
ที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า เจตนา มีในสมัยนั้น.

[๓๐๐] **จิต** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส หทัย ปันจาระ มโน มนายตนะ มนินทริย
วิญญาณ วิญญาณขันธ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า
จิต มีในสมัยนั้น.

[๓๐๑] **วิตก** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตรึก ความตรึกอย่างแรง ความดำริ ความที่จิตแนบอยู่ใน
อารมณ์ ความที่จิตแนบสนิทอยู่ในอารมณ์ ความยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ มีฉลา-
สังกัปปะ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า วิตก มีในสมัยนั้น.

[๓๐๒] **วิจาร์** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตรอง ความพิจารณา ความตามพิจารณา ความเข้าไปพิจารณา
ความที่จิตสืบต่ออารมณ์ ความที่จิตเพ่งดูอารมณ์ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า
วิจาร์ มีในสมัยนั้น.

[๓๐๓] **ปีติ** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความอึดใจ ความปราโมทย์ ความยินดียิ่ง ความบันเทิง ความร่าเริง
ความรื่นเริง ความปลื้มใจ ความตื่นเต้น ความที่จิตชื่นชมยินดี ในสมัยนั้น
อันใด นี้ชื่อว่า ปิติ มีในสมัยนั้น.

[๒๘๔] สุข มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบาย เป็นสุข
อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาที่เสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส
ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สุข มีในสมัยนั้น.

[๒๘๕] เอกัคคตา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความ
ไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ
สมาธิในทริย สมာธิพละ มิจฉาสมาธิ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า เอกัคคตา
มีในสมัยนั้น.

[๒๘๖] วิริยินทรีย มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความ
ตั้งหน้า ความพยายาม ความอดสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความ
หมั่น ความก้าวไปอย่างไม่ท้อถอย ความไม่ทอดทิ้งกันทะ ความไม่ทอดทิ้ง
ธุระ ความประคับประคองธุระ วิริยะ อินทรียคือวิริยะ วิริยพละ มิจฉาวายามะ
ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า วิริยินทรีย มีในสมัยนั้น.

[๒๘๗] สมာธินทรีย มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความ
ไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ

อินทรีย์คือสมาธิ สมาธิพละ มิจฉาสมาธิ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า
สมาธินทรีย์ มีในสมัยนั้น.

[๒๘๘] มนินทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส หทัย ปันฑาระ มโน มนายตนะ อินทรีย์คือ
มโนวิญญาณ วิญญาณขันธ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด
นี้ชื่อว่า มนินทรีย์ มีในสมัยนั้น.

[๒๘๙] โสมนัสสินทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบาย เป็นสุข
อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาที่เสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุข อันเกิดแต่เจโตสัมผัส
ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า โสมนัสสินทรีย์มีในสมัยนั้น.

[๒๙๐] ชีวิตินทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

อายุ ความดำรงอยู่ความเป็นไปอยู่ กิริยาที่เป็นไปอยู่ อากาสีบนีเือง
กันอยู่ ความประพฤติเป็นไปอยู่ ความหล่อเลี้ยงอยู่ ชีวิต อินทรีย์คือชีวิต
ของนามธรรมนั้น ๆ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า ชีวิตินทรีย์ มีในสมัยนั้น.

[๒๙๑] มิจฉาทิฏฐิ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ทิฏฐิ ความเห็นไปข้างทิฏฐิ ปาชัญญคือทิฏฐิ กันดารคือทิฏฐิ ความเห็น
เป็นข้าศึกต่อสัมมาทิฏฐิ ความผันแปรแห่งทิฏฐิ สัจฉญาณคือทิฏฐิ ความยึดถือ
ความยึดมั่น ความตั้งมั่น ความถือผิด ทางชั่ว ทางผิด ภาวะที่ผิด ลัทธิ
เป็นบ่อเกิดแห่งความพินาศ การถือโดยวิปลาสในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า
มิจฉาทิฏฐิ มีในสมัยนั้น.

[๒๙๒] มิจฉาสังกัปปะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตริก ความตริกอย่างแรง ความดำริ ความที่จิตแนบอยู่ใน
อารมณ์ ความที่จิตแนบสนิทอยู่ในอารมณ์ ความยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ ความ
ดำริผิด ในสมัยนั้น อันใด ที่ชื่อว่า มิจฉาสังกัปปะ มีในสมัยนั้น.

[๒๕๓] มิจฉาวายามะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความ
ตั้งหน้า ความพยายาม ความอดุทธาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น
ความก้าวไปอย่างไม่ทอดอหย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ
ความประคับประคองธุระ วิริยะ วิริยอินทรีย์ วิริยผละ ความพยายามผิด
ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า มิจฉาวายามะ มีในสมัยนั้น.

[๒๕๔] มิจฉาสมาธิ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความ
ไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ
สมาธิอินทรีย์ สมาธิผละ ความตั้งใจผิด ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า มิจฉาสมาธิ
มีในสมัยนั้น.

[๒๕๕] วิริยผละ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความ
ตั้งหน้า ความพยายาม ความอดุทธาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความ
หมั่น ความก้าวหน้าไปอย่างไม่ทอดอหย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้ง
ธุระ ความประคับประคองธุระ วิริยะ วิริยอินทรีย์ กำลังคือวิริยะ มิจฉาวายามะ
ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า วิริยผละ มีในสมัยนั้น.

[๒๕๖] สมาธิผละ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบสมาธิทริย์ กำลังคือสมาธิ มิจฉาสมาธิ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สมาธิพละมีในสมัยนั้น.

[๒๕๗] อหิริกพละ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

กิริยาที่ไม่ละอายต่อการประพฤติกุศลอันเป็นสิ่งที่น่าละอาย กิริยาที่ไม่ละอายต่อการประกอบกุศลบาปกรรมทั้งหลาย ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า อหิริกพละ มีในสมัยนั้น.

[๒๕๘] อโนตตปปพละ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน

กิริยาที่ไม่เกรงกลัวต่อการประพฤติกุศลอันเป็นสิ่งที่น่าเกรงกลัว กิริยาที่ไม่เกรงกลัวต่อการประกอบกุศลบาปกรรมทั้งหลาย ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า อโนตตปปพละมีในสมัยนั้น.

[๒๕๙] โลภะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การโลภ กิริยาที่โลภ ความโลภ การกำหนดนั ก กิริยาที่กำหนดนั ก ความกำหนด ความเพ่งเล็ง อกุศลมูลคือโลภะ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า โลภะมีในสมัยนั้น.

[๒๖๐] โมหะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ ความไม่เห็น ความไม่ตรัสรู้ ความไม่รู้โดยสมควร ความไม่รู้ตามความเป็นจริง ความไม่แทงตลอด ความไม่ถือเอาให้ถูกต้อง ความไม่ยั้งลงโดยรอบคอบ ความไม่พินิจ ความไม่พิจารณา ความไม่กระทำให้ประจักษ์ ความทรมปัญญา ความงໍเขลา ความไม่รู้ชัด ความหลง ความลุ่มหลง ความหลงไหล อวิชา โอะมะคืออวิชา โยคะคืออวิชา อนุสัย

คืออวิชา ปริยภูฐานคืออวิชา ลิมคืออวิชา อกุศลมูลคือโมหะ ในสมัยนั้น
อันใด นี้ชื่อว่า โมหะ มีในสมัยนั้น.

[๓๐๑] อภิชฌา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การโลก กิริยาที่โลก ความโลก ความกำหนด กิริยาที่กำหนด
ความกำหนดนัย ความเพ่งเล็ง อกุศลมูลคือโลภะ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า
อภิชฌา มีในสมัยนั้น.

[๓๐๒] มิจฉาทิฏฐิ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ทิฏฐิ ความเป็นไปข้างทิฏฐิ ปาฐาคือทิฏฐิ กันดารคือทิฏฐิ ความเห็น
เป็นข้าศึกต่อสัมมาทิฏฐิ ความผันแปรแห่งทิฏฐิ สัจจโชนัน คือทิฏฐิ ความ
ยึดถือ ความยึดมั่น ความตั้งมั่น ความถือผิด ทางชั่ว ทางผิด ภาวะที่ผิด
ลัทธิน่าเป็นบ่อเกิดแห่งความพินาศ การถือโดยวิปลาส ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า
มิจฉาทิฏฐิ มีในสมัยนั้น.

[๓๐๓] อหิริกะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

กิริยาที่ไม่ละอายต่อการประพฤติกุศลอันเป็นสิ่งที่น่าละอายกิริยาที่ไม่
ละอายต่อการประกอบอกุศลบาปกรรมทั้งหลาย ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า
อหิริกะ มีในสมัยนั้น.

[๓๐๔] อโนตตปปะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

กิริยาที่ไม่เกรงกลัวต่อการประพฤติกุศลอันเป็นสิ่งที่น่าเกรงกลัว
กิริยาที่ไม่เกรงกลัวต่อการประกอบอกุศลบาปกรรมทั้งหลาย ในสมัยนั้น อันใด
นี้ชื่อว่า อโนตตปปะ มีในสมัยนั้น.

[๓๐๕] สมณะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความ
ไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ

สมาธิในทริย สมာธิพละ มิจฉาสมาธิ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สมณะ มีในสมัยนั้น.

[๓๐๖] ปัคคาหะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความตั้งหน้า ความพยายาม ความอุตสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความก้าวไปอย่างไม่ทอดอหย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความประดับประคองธุระ วิริยะ วิริยอินทริย วิริยพละ มิจฉาวายามะ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า ปัคคาหะ มีในสมัยนั้น.

[๓๐๗] อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ สมาธิในทริย สมာธิพละ มิจฉาสมาธิ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น.

[๓๐๘] หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล.

[๓๐๙] ก็ขันธ ๔ आयตนะ ๒ ธาตุ ๒ อาหาร ๓ อินทริย ๕ ฌานมีองค์ ๕ มรรคมมีองค์ ๔ พลละ ๔ เหตุ ๒ ผัสสะ ๑ ฯลฯ ธรรมายตนะ ๑ ธรรมธาตุ ๑ มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล.

[๓๑๐] สังขารขันธ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ผัสสะ เจตนา วิตก วิจารณ์ ปิติ เอกัคคตา วิริยอินทรีย์ สมာธินทรีย์
ชีวิตินทรีย์ มิจฉาทิฏฐิ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสมาธิ วิริยพละ
สมาธิพละ อหิริกพละ อโนตตป্পพละ โลกะ โมหะ อภิขมา มิจฉาทิฏฐิ
อหิริกะ อโนตตป্পะ สมถะ ปัคคาหะ อวิกเขปะ หรือนามธรรมที่อิงอาศัย
เกิดขึ้นเมื่อใด เว้นเวทนาขันธ สัญญาขันธ วิญญาณขันธ มีอยู่ในสมัยนั้น
นี้ชื่อว่า สังขารขันธ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล.

อรรถกถาแสดงนิเทศวาร

พึงทราบวินิจฉัยนิเทศเอกัคคตาแห่งจิตในนิเทศวารก่อน.

สองบทนี้ที่ตรัสว่า **ตณฺหิตฺติ** (ความดำรงอยู่) **อวฺภูตฺติ** (ความมั่น
อยู่) เป็นคำไวพจน์ของบท **ฐิตฺติ** (ความตั้งอยู่) นั้นแหละ ส่วนคำใดที่กล่าวไว้
ในนิเทศแห่งกุศลว่า ชื่อว่า **อวฺภูตฺติ** (ความมั่นอยู่) เพราะอรรถว่า หยั่งลง
คือเข้าไปสู่อารมณ์แล้วตั้งอยู่ ดังนี้ คำนั้นไม่ได้ในนิเทศแห่งกุศลนี้ เพราะ
ในอกุศล เอกัคคตาแห่งจิตมีกำลังทราม เพราะฉะนั้น สองบทว่า (**ตณฺหิตฺติ**
และอวฺภูตฺติ) นี้ ข้าพเจ้าแสดงไว้ในบทหลังตามที่กล่าวแล้วนั้นแล.

ธรรมที่ชื่อว่า **อวิสาหาโร** (ความไม่ส่ายไปแห่งจิต) เพราะเป็น
สภาพตรงกันข้ามกับความส่ายไป ซึ่งเป็นไปด้วยอำนาจอุทธัจจะและวิจิกิจฉา
เพราะฉะนั้น ในนิเทศแห่งอกุศลนี้ จึงไม่ได้อรรถะแม้เช่นนี้ แต่ในสหชาติ-
ธรรม จิตชื่อว่า **อวิสาหาร** เพราะอรรถว่า ย่อมไม่ส่ายไป. ที่ชื่อว่า **อวิกเขปะ**

(ความไม่พึงชาน) เพราะอรรถว่า ย่อมไม่พึงไป. ภาวะแห่งใจที่ไม่ส่ายไปด้วยสามารถเอกัคคตาแห่งจิตที่เป็นอกุศล ชื่อว่า **อวิสาหฺมานสตา** (ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป). ที่ชื่อว่า **สมาธิพละ** เพราะอรรถว่า ย่อมไม่หวั่นไหวในสหชาติธรรมทั้งหลาย. ที่ชื่อว่า **มิจฺฉาสมาธิ** เพราะตั้งมั่นตามความไม่เป็นจริง พึงทราบเนื้อความในอริการแห่งอกุศลนี้ อย่างนี้.

พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทสแห่งวิริยอินทรีย์ต่อไป.

นัยมีอาทิว่า ถิ่นนี้เป็นความบากบั่นเพื่อบรรเทาทุกขทั้งหลาย อันใดที่ข้าพเจ้ากล่าวในหนหลัง นัยนั้นย่อมไม่ได้ในนิทเทสแห่งอกุศลนี้. พึงทราบว่า ชื่อว่า **วิริยพละ** ด้วยอรรถว่าไม่หวั่นไหวในสหชาติธรรมทั้งหลายเท่านั้น.

พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทสแห่งมิจฉาทิฏฐิต่อไป.

สภาวะที่ชื่อว่า **มิจฉาทิฏฐิ** ด้วยอรรถว่า เห็นตามความไม่เป็นจริง. ที่ชื่อว่า **ทิฏฐิคตะ** (ความเห็นไปข้างทิฏฐิ) เพราะอรรถว่า ความเห็นนี้เป็นไปในทิฏฐิทั้งหลาย เพราะเป็นสภาวะหยั่งลงภายในทิฏฐิ ๖๒. เนื้อความแห่งทิฏฐิแม้นี้ข้าพเจ้ากล่าวแล้วในหลังนั้นแหละ. **ทิฏฐินั้นแหละ** ชื่อว่า **ทิฏฐิคคฺขณะ** (ป่าช้าคือทิฏฐิ) เพราะอรรถว่า ก้าวล่วงไปโดยยาก เหมือนชฎาหญา ชฎาป่า ชฎาภูเขา. **ทิฏฐินั้นแหละ** ชื่อว่า **ทิฏฐิกันดาร** (กันดารคือทิฏฐิ) ด้วยอรรถว่า น่าระแวงและมีภัยเฉพาะหน้า เหมือนกันดารโจร กันดารสัตว์ร้าย กันดารทราย กันดารน้ำ กันดารทุพภิกขภัย. ที่ชื่อว่า **ทิฏฐิวิสฺสุกายิกะ** (ความเห็นเป็นข้าศึกต่อสัมมาทิฏฐิ) ด้วยอรรถว่าขัดแย้งและทวนกันสัมมาทิฏฐิ. จริงอยู่ ความเห็นผิดเมื่อเกิดย่อมขัดแย้ง และทวนสัมมาทิฏฐิไป ที่ชื่อว่า **ทิฏฐิวិป-ผันทิตะ** (ความผันแปรแห่งทิฏฐิ) เพราะอรรถว่า ผันแปรผิตรูปแห่งทิฏฐิ เพราะบางคราวก็ถือเอา ความเที่ยง บางคราวก็ถือเอาความขาดสูญ เพราะว่ามี

คนผู้มีความเห็นผิดย่อมไม่อาจตั้งอยู่ในสิ่งเดียว คือบางคราวก็คล้อยตามความ
เที่ยง บางคราวก็คล้อยตามความขาดสูญ. ทิฏฐินั้นแหละ ชื่อว่า **สัตถุโยชน**
ด้วยอรรถว่าเป็นเครื่องผูก เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **ทิฏฐิสัตถุโยชน**. ที่ชื่อว่า
คาหะ (ความยึดถือ) เพราะอรรถว่า ย่อมยึดอารมณ์ไว้มั่น เหมือนสัตว์ร้ายมี
จระเข้เป็นต้น เอาปากกับคนไว้มั่นฉะนั้น. ที่ชื่อว่า **ปติฏฐวาทะ*** (ความตั้งมั่น)
เพราะตั้งไว้โดยเฉพาะ จริงอยู่ ความตั้งมั่นนี้ ตั้งมั่นแล้วยึดไว้โดยความเป็น
ไปอย่างมีกำลัง. ที่ชื่อว่า **อภินิเวส** (ความยึดมั่น) เพราะอรรถว่า ย่อม
ตั้งมั่นโดยความเป็นของเที่ยงเป็นต้น ที่ชื่อว่า **ปรามาส** (ความถือผิด)
เพราะอรรถว่า ก้าวล่วงสภาวะธรรมแล้ว ถือเอาโดยประการอื่นด้วยอำนาจแห่ง
ความเที่ยงเป็นต้น. ที่ชื่อว่า **กวมัคคะ** (ทางชั่ว) เพราะอรรถว่า เป็นทาง
อันบัณฑิตเกลียด เพราะเป็นทางนำความพินาศมาให้ หรือเป็นทางแห่งอบาย
ทั้งหลายที่บัณฑิตเกลียด. ที่ชื่อว่า **มิจฉาปะละ** (ทางผิด) เพราะเป็นทางตาม
ความไม่เป็นจริง ที่ชื่อว่า **มิจฉัตตะ** (ภาวะที่ผิด) เพราะเป็นสภาพผิดเหมือน
กัน. เหมือนอย่างว่า คนผู้หลงทิศ แม้ยึดถือว่า ทางนี้คือทางของบ้านโน้น
ดังนี้ ก็ไม่ยังบุคคลนั้นให้ถึงบ้านได้ ฉะนั้น บุคคลผู้มิจฉาทิฏฐิ แม้ยึดถือว่า
ทางนี้เป็นไปสู่สุคติ ดังนี้ ก็ไม่สามารถถึงสุคติได้ ฉะนั้น. ชื่อว่า **ทางผิด**
เพราะเป็นทางตามความไม่เป็นจริง ทางนี้ ชื่อว่า **มิจฉัตตะ** เพราะมีสภาพผิด.
ที่ชื่อว่า **ติตตะ** (ลัทธิเป็นดังท่า) เพราะเป็นที่ ๆ พวกคนพาลข้ามไป โดยการ
หมุนไปมาในที่นั้นนั่นแหละ **ติตตะ** (คือลัทธิ) นั้นด้วย เป็นอายตนะ (บ่อเกิด)
แห่งความฉิบหายด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า **ติตถายตนะ** (ลัทธิเป็น
บ่อเกิดแห่งความพินาศ). อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **ติตถายตนะ** เพราะอรรถว่า
เป็นอายตนะด้วยความหมายเป็นส่วนสัญชาติ และด้วยความหมายว่าเป็นที่อาศัย
* ในธรรมสังคณีเป็นปฏิคคาโ

ของพวกเดียรถีย์บ้าง. ที่ชื่อว่า **วิปริยสัตคาคะ** (การถือโดยวิปลาต) เพราะ
อรรถว่า เป็นการถือสภาวะที่ใคร่ครวญผิด หรือว่าเป็นการถือสภาวะโดย
ตรงกันข้าม อธิบายว่า ถือเอาคตาคเคลื่อน.

พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทศแห่งอหิริกะและอนัตตปปะต่อไป. บัณฑิต
พึงทราบเนื้อความแห่งอหิริกะและอนัตตปปะโดยปริยายตรงกันข้ามในนิทเทศ
แห่งหิริและโอดตปปะ ก็บัณฑิต พึงทราบอหิริกผลและอนัตตปปะผล
เพราะอรรถว่าไม่หวั่นไหวในสหชาตธรรมทั้งหลายเท่านั้น.

พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทศแห่งโลกะและโมหะต่อไป

สภาวะที่ชื่อว่า **โลกะ** เพราะอรรถว่า อยากรได้. อาการที่โลก ชื่อว่า
ลูปภนา (กิริยาที่โลก) จิตที่สัมปยุตด้วยโลกะ หรือบุคคลผู้ประกอบด้วย
ความโลภ ชื่อว่า **ลูปภิตะ** ภาวะแห่งจิตที่สัมปยุตด้วยโลกะหรือแห่งบุคคลผู้
ประกอบด้วยความโลภ ชื่อว่า **ลูปภิตัตตะ** (ความโลภ) ที่ชื่อว่า **สाराคะ**
(ความกำหนัด) เพราะยอมกำหนัดนัก. อาการแห่งความกำหนัดนัก ชื่อว่า
สาร์ชชนา (กิริยาที่กำหนัดนัก). ภาวะแห่งจิตที่กำหนัดนักชื่อว่า **สาร์ชช-**
ัตตตะ (ความกำหนัด). ชื่อว่า **อภิขณา** ด้วยอรรถว่าเพ่งเล็ง.

การณะ (เหตุ) พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสโดยศัพท์ว่าโลกะอีก เพราะ
โลภะนั้นเป็นอกุศลด้วย เป็นมูลด้วย จึงชื่อว่า **อกุศลมูล** อีกอย่างหนึ่ง
โลภะนั้นเป็นมูลของอกุศลทั้งหลาย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า **อกุศลมูล**.

สภาวะที่ชื่อว่า **อัญญาณ** (ความไม่รู้) เพราะปฏิบัติต่อญาณ. ที่ชื่อว่า
อทัสสนะ (ความไม่เห็น) เพราะปฏิบัติต่อความเห็น. ที่ชื่อว่า **อนภิสมัย**
ความไม่ตรัสรู้) เพราะอรรถว่า เป็นสภาพเผชิญหน้าก็ไม่ตรัสรู้ตามธรรมได้
คือยอมไม่ถึงโดยชอบ. ที่ชื่อว่า **อนุโพระ** (ตรัสรู้โดยสมควร) เพราะอรรถว่า

ย่อมตรัสรู้ธรรมโดยสมควร ที่ชื่อว่า **อนนุโพธิ์** (การไม่ตรัสรู้ธรรมโดยสมควร) เพราะความที่อนนุโพธิ์นั้นเป็นปฏิปักษ์ต่ออนนุโพธิ์นั้น. ที่ชื่อว่า **อัสัมโพธิ์** (ไม่รู้ตามเป็นจริง) เพราะอรรถว่า ไม่ประกอบด้วยสภาวะทั้งหลาย มีความไม่เที่ยงเป็นต้นแล้วตรัสรู้. ชื่อว่า **อัสัมโพธิ์** เพราะอรรถว่า ไม่สงบและไม่ชอบ ดังนี้บ้าง. ที่ชื่อว่า **อัปปฏิเวธะ** (ไม่แทงตลอด) เพราะอรรถว่า ย่อมไม่แทงตลอดธรรมคือสัจจะ ๔. ที่ชื่อว่า **อสังคาหณา** (ไม่ถือเอาให้ถูกต้อง) เพราะอรรถว่า ย่อมไม่ถือเอาพร้อมแม้ธรรมหนึ่งในธรรมมีรูปเป็นต้น โดยสามัญลักษณะมีความไม่เที่ยงเป็นต้น. ที่ชื่อว่า **อปริโยคาหณา** (ไม่หยั่งลงโดยรอบคอบ) เพราะอรรถว่า ย่อมไม่หยั่งลงสู่ธรรมนั้นนั้นแหละ. ที่ชื่อว่า **อสมเพกขณา** (ความไม่พินิจ) เพราะอรรถว่า ย่อมไม่เพ่งโดยสม่ำเสมอ. ที่ชื่อว่า **อปัจจเวกขณา** (ความไม่พิจารณา) เพราะอรรถว่า ย่อมไม่เพ่งเฉพาะสภาวะแห่งธรรมทั้งหลาย. ที่ชื่อว่า **อปัจจัจจกัมมะ** (การไม่ทำให้ประจักษ์) เพราะอรรถว่า กรรมแม้ข้อหนึ่งก็ไม่ประจักษ์แก่สภาวะนี้ในบรรดากุศลกรรมและอกุศลกรรมทั้งหลายด้วยความเป็นไปโดยวิปริตบ้าง ด้วยไม่มีการกำหนดโดยสภาวะบ้าง อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า การทำให้ประจักษ์แก่กรรมไร ๆ เองมิได้มี เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **อปัจจัจจกัมมะ**. ที่ชื่อว่า **ทุมเมชณะ** (ความทราวมปัญญา) เพราะอรรถว่า เมื่อโมหะนี้ยังไม่เกิดขึ้น จิตสันดานใด พึงเป็นจิตบริสุทธิ์ คือสะอาดผ่องแผ้ว จิตสันดานอันบริสุทธิ์นั้น อันโมหะนี้ประทุษร้ายแล้ว. ที่ชื่อว่า **พาลยะ** (ความโง่เขลา) เพราะอรรถว่า เป็นภาวะของพวกคนพาล. ที่ชื่อว่า **โมหะ** (ความหลง) เพราะอรรถว่า ย่อมหลง. โมหะมีกำลังแรงชื่อว่า **ปโมหะ** (ความลุ่มหลง) ที่ชื่อว่า **สัมโมหะ** (หลงไหล) เพราะอรรถว่า ย่อมหลงโดยรอบ. ที่ชื่อว่า **อวิชา** เพราะอรรถว่า ไม่ใช่วิชาเพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อวิชา ความหมายของโอฆะ

โยคะ และคัมภีระ ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้วทั้งนั้น. ที่ชื่อว่า **อนุสัย** เพราะอรรถว่า ย่อมนอนเนื่อง โดยอรรถว่ามีกำลัง. ที่ชื่อว่า **ปริยภูฐาน** เพราะอรรถว่า ย่อมกลุ่มรวม คือ ครอบงำจิต. ที่ชื่อว่า **ลังคิ** (ลิม) เพราะอรรถว่า ย่อมไม่อาจเพื่อไปมุ่งหน้าเฉพาะต่อประโยชน์ ย่อมติดโดยแท้ เพราะไม่มีการถือเอาประโยชน์ได้ คือ ย่อมไปลำบาก. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **ลังคิ** เพราะอรรถว่า ถอนขึ้นได้ยาก. เหมือนอย่างว่า ล้มกล่าวคือกลอนเหล็กใหญ่เป็นของถอนขึ้นโดยยาก ฉะนั้นโดยวิชาเห็นก็ฉนั้นนั้น เป็นราวกะลิม เพราะฉะนั้น อวิชานั้น จึงชื่อว่า **ลังคิ** (ลิม).

คำที่เหลือมีเนื้อความง่ายทั้งนั้น เพราะฉะนั้น พึงทราบแม้สังคหวาระ และสุญญตวาระโดยอรรถะ ด้วยนัยที่กล่าวไว้ในหนหลังนั้นแล.

จบอภิสถิตจิตดวงที่หนึ่ง

จิตดวงที่ ๒

[๑๑๑] **ธรรมเป็นอกุศล เป็นไฉน ?**

อกุศลจิต สหระตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยทัญญิ มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ ก็หรือว่าปรารภอารมณ์ใดๆ เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล ฯลฯ

จิตดวงที่ ๓

[๓๑๒] ธรรมเป็นอกุศล เป็นไฉน ?

อกุศลจิต สหระคด้วยโสมนัส วิปยุตจากทัญญิ มีรูปเป็นอารมณ์
หรือมีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีโผฏฐัพพะเป็น
อารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นในสมัยใด
ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา วิริยอินทรีย์
สมาธิอินทรีย์ มนินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวายามะ
มิจฉาสมาธิ วิริยพละ สมาธิพละ อหิริกพละ โอตตป্পพละ โลภะ โมหะ
อภิชฌา อหิริกะ อโนตตป্পะ สมถะ ปัคคาหะ อวิกเขปะ มีอยู่ในสมัยนั้น
หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล ฯลฯ

[๓๑๓] กัซันธ ๔ อายตนะ ๒ ธาตุ ๒ อาหาร ๓ อินทรีย์ ๕
ฉานมืองค์ ๕ มรรคมืองค์ ๓ พละ ๔ เหตุ ๒ ผัสสะ ๑ ฯลฯ ธรรมายตนะ ๑
ธรรมธาตุ ๑ มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ใน
สมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล ฯลฯ

[๓๑๔] สังขารขันธ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ผัสสะ เจตนา วิตก วิจารณ์ ปีติ เอกัคคตา วิริยอินทรีย์ สมาธิอินทรีย์
ชีวิตินทรีย์ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสมาธิ วิริยพละ สมาธิพละ
อหิริกพละ โลภะ โมหะ อภิชฌา อหิริกะ อโนตตป্পะ สมถะ ปัคคาหะ
อวิกเขปะ หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้น แม้อื่นใด เว้นเวทนาขันธ

สัญญาขั้น ๓ วิญญาณขั้น ๓ มีอยู่ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่า สังขารขั้น ๓ มีในสมัยใด ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล ฯลฯ

จิตดวงที่ ๔

[๑๑๕] ธรรมเป็นอกุศล เป็นไหน ?

อกุศลจิต สหระคด้วยโสมนัส วิปยุตจากทัญญู มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ฯลฯ เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล ฯลฯ

จิตดวงที่ ๕

[๑๑๖] ธรรมเป็นอกุศล เป็นไหน ?

อกุศลจิต สหระคด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยทัญญู มีรูปเป็นอารมณ์ หรือมีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นในสมัยใด ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจารณ์ อุเบกขา เอกัคคตา วิริยอินทรีย์ สมาธิอินทรีย์ มนินทรีย์ อุเปกขินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสมาธิ วิริยพละ สมาธิพละ อหิริกพละ อโนตตป্পพละ โลกะ โมหะ อภิชฌา มิจฉาทัญญู อหิริกะ อโนตตป্পะ สมณะ ปัคคาหะ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล.

[๓๑๓] **ผัสสะ** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้องในสมัยนั้น
อันใด นี้ชื่อว่า **ผัสสะ** มีในสมัยนั้น

เวทนา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจที่ไม่ใช่ ความไม่สบายทางใจที่ไม่ใช่ อันเกิดแต่
สัมผัสแห่งมโนวิญญาณธาตุที่สมกัน ความเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุข อันเกิด
แต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุข อันเกิดแต่เจโตสัมผัส ใน
สมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า **เวทนา** มีในสมัยนั้น ฯลฯ

อุเบกขา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจที่ไม่ใช่ ความไม่สบายทางใจที่ไม่ใช่ ความเสวย
อารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุข อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์
ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า **อุเบกขา** มีใน
สมัยนั้น ฯลฯ

อุปเพกขินทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจที่ไม่ใช่ ความไม่สบายทางใจที่ไม่ใช่ ความเสวย
อารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุข
อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส
ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า **อุปเพกขินทรีย์** มีในสมัยนั้น ฯลฯ

หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล.

[๓๑๔] กิขันธ ๔ आयตนะ ๒ ธาตุ ๒ อาหาร ๓ อินทรีย์ ๕

ฉานมืองค์ ๔ มรรคมืองค์ ๔ พละ ๕ เหตุ ๒ ผัสสะ ๑ ฯลฯ ธรรมายตนะ ๑

ธรรมชาตุ ๑ มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อันใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล ฯลฯ

[๑๑๕] สังขารขันธ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ผัสสะ เจตนา วิตก วิจาร เอกัคคตา วิริยอินทรีย์ สมาธิอินทรีย์
ชีวิตินทรีย์ มิจฉาทิฏฐิ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสมาธิ วิริยพละ
สมาธิพละ อหิริกพละ อโนตตัปปะ โลภะ โมหะ อภิชฌา มิจฉาทิฏฐิ
อหิริกะ อโนตตัปปะ สมถะ ปัคคาหะ อวิกเขปะ หรือนามธรรมที่อิงอาศัย
เกิดขึ้นแม้อันใด เว้นเวทนาขันธ สัญญาขันธ วิญญูณขันธ มีอยู่ในสมัยนั้น
นี้ชื่อว่า สังขารขันธ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล ฯลฯ

จิตดวงที่ ๖

[๑๒๐] ธรรมเป็นอกุศล เป็นไฉน ?

อกุศลจิต สหระตด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยทิฏฐิ มีรูปเป็นอารมณ์
ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง
ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล ฯลฯ

จิตดวงที่ ๗

[๑๒๑] ธรรมเป็นอกุศล เป็นไฉน ?

อกุศลจิต สหระตด้วยอุเบกขา วิปยุตจากทิฏฐิ มีรูปเป็นอารมณ์
หรือมีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีโผฏฐัพพะเป็น

อารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นในสมัยใด
ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจารณ์ อุเบกขา เอกัคคตา
วิริยอินทรีย์ สมาธิอินทรีย์ มนินทรีย์ อุเปกขินทรีย์ จีvitินทรีย์ มิจฉาสังกัปปะ
มิจฉาวายามะ มิจฉาสมาธิ วิริยผละ สมาธิผละ อหิริกผละ อโนตตป্পผละ
โลกะ โมหะ อภิชฌา อหิริกะ อโนตตป্পะ สมถะ ปัคคาหะ อวิกเขปะ มีใน
สมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแต่อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล ฯลฯ

[๑๒๒] กัซันท์ ๔ อายุตนะ ๒ ธาตุ ๒ อาหาร ๓ อินทรีย์ ๕ ฌานมี
องก์ มรรคมืองค์ ๓ ผละ ๔ เหตุ ๒ ผัสสะ ๑ ฯลฯ ธรรมายตนะ ๑ ธรรม-
ธาตุ ๑ มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแต่อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล ฯลฯ

[๑๒๓] สังขารจันท์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ผัสสะ เจตนา วิตก วิจารณ์ เอกัคคตา วิริยอินทรีย์ สมาธิอินทรีย์
จีvitินทรีย์ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสมาธิ วิริยผละ สมาธิผละ
อหิริกผละ อโนตตป্পผละ โลกะ โมหะ อภิชฌา อหิริกะ อโนตตป্পะ
สมถะ ปัคคาหะ อวิกเขปะ หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแต่อื่นใด เว้น
เวทนาจันท์ สัญญาจันท์ วิญญูจันท์ มีอยู่ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่า สังขารจันท์
มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล.

จิตดวงที่ ๘

[๑๒๔] **ธรรมเป็นอกุศล เป็นไฉน ?**

อกุศลจิต สหระคด้วยอุเบกขา วิปยุตด้วยทัญญิ มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล ฯลฯ

จิตดวงที่ ๙

[๑๒๕] **ธรรมเป็นอกุศล เป็นไฉน ?**

อกุศลจิต สหระคด้วยโทมนัส สัมปยุตด้วยปฏิมะ มีรูปเป็นอารมณ์ หรือมีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีโผฏฐัพพะ เป็นอารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นในสมัยใด ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจารณ์ ทุกข์ เอกัคคตา วิริยินทรีย์ สมารินทรีย์ มนินทรีย์ โทมนัสสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉา วายามะ มิจฉาสมาธิ วิริยพละ สมาริพละ อหิริกพละ อโนตตป্পพละ โทสะ โมหะ พยาปาทะ อหิริกะ อโนตตป্পะ สมณะ ปัคคาหะ อวิกเขปะ มีใน สมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล.

[๑๒๖] **ผัสสะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?**

การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้อง ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า ผัสสะมีในสมัยนั้น

เวทนา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความไม่สบายทางใจ ความทุกข์ทางใจอันเกิดแต่สัมผัสแห่งมโนวิญญาณธาตุที่สมกัน ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์อันเกิดแต่เจโตสัมผัส ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า เวทนามีในสมัยนั้น ฯลฯ

ทุกข์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความไม่สบายทางใจ ความทุกข์ทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์อันเกิดแต่เจโตสัมผัส ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า ทุกข์ในสมัยนั้น ฯลฯ

โทมนัสสินทริย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความไม่สบายทางใจ ความทุกข์ทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์อันเกิดแต่เจโตสัมผัส ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า โทมนัสสินทริย์มีในสมัยนั้น ฯลฯ

โทสะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การคิดประทุษร้าย กิริยาที่คิดประทุษร้าย ความคิดประทุษร้าย การคิดปองร้าย กิริยาที่คิดปองร้าย ความคิดปองร้าย ความโกรธ ความแค้น ความคูร้าย ความปากร้าย ความไม่แช่มชื่นแห่งจิต ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า โทสะมีในสมัยนั้น ฯลฯ

พยาปาทะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การคิดประทุษร้าย กิริยาที่คิดประทุษร้าย ความคิดประทุษร้าย การคิดปองร้าย กิริยาที่คิดปองร้าย ความคิดปองร้าย ความโกรธ ความแค้น ความคูร้าย ความปากร้าย ความไม่แช่มชื่นแห่งจิต ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า พยาปาทะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล.

[๑๒๗] กิขันธ ๔ आयตนะ ๒ ธาตุ ๒ อาหาร ๓ อินทรีย์ ๕ ฌาน
มีองค์ ๔ มรรคมมีองค์ ๓ พละ ๔ เหตุ ๒ ผัสสะ ๑ ฯลฯ ธรรมายตนะ ๑
ธรรมธาตุ ๑ มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ใน
สมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล ฯลฯ

[๑๒๘] สังขารขันธ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ผัสสะ เจตนา วิตก วิจารณ์ เอกัคคตา วิริยอินทรีย์ สมาธิอินทรีย์
จิตวิดิอินทรีย์ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสมาธิ วิริยพละ สมาธิพละ
อหิริกพละ อโนตตปป์พละ โทสะ โมหะ พยาปาทะ อหิริกะ อโนตตปป์ปะ
สมณะ ปีกคาหะ อวิกเขปะ หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด เว้น
เวทนาขันธ สัญญาขันธ วิญญาณขันธ มีอยู่ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่า สังขารขันธ
มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล.

จิตดวงที่ ๑๐

[๑๒๙] ธรรมเป็นอกุศล เป็นไฉน ?

อกุศลจิต สหระคด้วยโทมนัส สัมปยุตด้วยปฏิฆะ มีรูปเป็นอารมณ์
 ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นโดยมีการชักจูงใน
สมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล ฯลฯ

จิตดวงที่ ๑๑

[๓๓๐] **ธรรมเป็นอกุศล เป็นไฉน ?**

อกุศลจิต สหระคตด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยวิจิกิจณา มีรูปเป็นอารมณ์ หรือมีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นในสมัยใด ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจารณ์ อุเบกขา เอกัคคตา วิริยอินทรีย์ มนินทรีย์ อุปกชินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ มิจฉาสังกปะ มิจฉาวายามะ วิริยพละ อหิริกพละ อโนตตปพละ วิจิกิจณา โมหะ อหิริกะ อโนตตปปะ ปัคคาหะ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล.

[๓๓๑] **ผัสสะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?**

การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้องในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า ผัสสะมีในสมัยนั้น ฯลฯ

เอกัคคตา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า เอกัคคตามีในสมัยนั้น ฯลฯ

วิจิกิจณา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การเคลือบแคลง กิริยาที่เคลือบแคลง ความเคลือบแคลง ความคิดเห็นไปต่าง ๆ นานา ความตัดสินใจไม่ได้ ความเห็นเป็นสองแง่ ความเห็นเหมือนทางสองแพร่ง ความสงสัย ความไม่สามารถจะถือเอาโดยส่วนเดียวได้

ความคิดส่ายไป ความคิดพร่าไป ความไม่สามารถจะหยั่งลงถือเอาเป็นยุติได้
ความกระด้างแห่งจิต ความล่งเลใจ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า วิจิกจนา
มีในสมัยนั้น ฯลฯ

หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล ฯลฯ

[๓๓๒] ก็ขั้น ๔ อายุตนะ ๒ ธาตุ ๒ อาหาร ๓ อินทรีย์ ๔ ฌาน
มืองค์ ๔ มรรคมืองค์ ๒ พละ ๓ เหตุ ๑ ผัสสะ ๑ ฯลฯ ธรรมายตนะ ๑
ธรรมธาตุ ๑ หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล ฯลฯ

[๓๓๓] สังขารขั้น มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ผัสสะ เจตนา วิตก วิจารณ์ เอกัคคตา วิริยอินทรีย์ จีวัตินทรีย์

มิจาสังกับปะ มิจनावายามะ วิริยพละ อหิริกพละ อโนตตปปะพละ วิจิกจนา
โมหะ อหิริกะ อโนตตปปะ ปักคาหะ หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้
อื่นใด เว้นเวทนาขั้น สัญญาขั้น วิญญาณขั้น มีอยู่ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่า
สังขารขั้น มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล.

จิตดวงที่ ๑๒

[๓๓๔] ธรรมเป็นอกุศล เป็นไฉน ?

อกุศลจิต สหระคตด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยอุทธัจจะ มีรูปเป็นอารมณ์
หรือมีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีโผฏฐัพพะเป็น

อารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใดๆ เกิดขึ้น ในสมัยใด
ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจารณ์ อุเบกขา เอกัคคตา
วิริยอินทรีย์ สมาธิอินทรีย์ มนินทรีย์ อุpekขินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ มิจาสังกัปปะ
มิจาวายามะ มิจาสมาธิ วิริยผละ สมาธิผละ อหิริกผละ อนโตตปป์ผละ
อุทัจจะ โมหะ อหิริกะ อนโตตปป์ปะ สมณะ ปีกคาหะ อวิกเขปะ มีใน
สมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล.

[๓๓๕] ผัสสะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้องในสมัยนั้น
อันใด นี้ชื่อว่า ผัสสะมีในสมัยนั้น ฯลฯ

อุทัจจะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความฟุ้งซ่านแห่งจิต ความไม่สงบแห่งจิต ความวุ่นวายใจ ความ
พล่านแห่งจิต ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า อุทัจจะมีในสมัยนั้น ฯลฯ

หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล ฯลฯ

[๓๓๖] ก็ขันธ ๘ อายุตนะ ๒ ธาตุ ๒ อาหาร ๓ อินทรีย์ ๕ ฌาน
มีองค์ ๔ มรรคมมีองค์ ๓ พละ ๔ เหตุ ๑ ผัสสะ ๑ ฯลฯ ธรรมายตนะ ๑
ธรรมธาตุ ๑ มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ใน
สมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล ฯลฯ

[๓๓๗] สังขารขันธ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ผัสสะ เจตนา วิตก วิจาร เอกัคคตา วิริยอินทรีย์ สมาธินทรีย์
ชีวิตินทรีย์ มิจาสังกัปปะ มิจาวายามะ มิจาสมาธิ วิริยพละ สมาธิพละ
อหิริกพละ อโนตตปป์พละ อุทัจจะ โมหะ อหิริกะ อโนตตปป์ปะ สมถะ
ปคคาหะ อวิกเขปะ หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด เว้นเวทนาขันธ
สังขยาขันธ วิญญาณขันธ มีอยู่ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่า สังขารขันธมีใน
สมัยนั้น ฯลฯ

สภาพธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล.

อกุศลจิต ๑๒ จบ

อธิบายอกุศลจิตดวงที่ ๒

ฟังทราบวินิจฉัยในอกุศลจิตดวงที่ ๒ ต่อไป.

บทว่า สลัขาเรน (โดยมีการชักจูง) เป็นความต่างกัน คำว่า
โดยมีการชักจูงนั้น ข้าพเจ้ากล่าวไว้ในหนหลังนั้นแหละ. ก้อกุศลจิตนี้ย่อม
เกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ประกอบด้วยโสมนัสในอารมณ์ทั้ง ๖ ผู้ยังโลภะให้เกิดขึ้นแล้ว
ถือผิดโดยนัยมีอาทิว่า นี่เป็นสัตว์ นี่เป็นสัตว์ ดังนี้ แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น
ในกาลใด กุลบุตรปรารถนากุมาริกาของตระกูลมิจาทิฏฐิ และตระกูลเหล่านี้
ย่อมไม่ให้กุมาริกา โดยอ้างว่า พวกท่านถือทิฏฐิอื่น. แต่ภายหลัง พวกญาติ
อีกพวกหนึ่งบอกให้ยกให้ ด้วยการตกลงกันว่า พวกท่านจงกระทำสิ่งที่กุลบุตร
นี้จักกระทำ ดังนี้ กุลบุตรนั้นพร้อมกับหมู่ญาติจึงพากันเข้าไปหาพวกเดียรถีย์
นั้นแหละ ตอนต้นยังเป็นผู้ลังเลอยู่ แต่เมื่อกาลผ่านไป ๆ ก็ชอบใจลัทธิ ย่อม
ถือซึ่งทิฏฐิด้วยคิดว่า กิริยาของพวกเดียรถีย์เหล่านี้เป็นที่ชอบใจ ในกาลเห็น
ปานนี้ ฟังทราบว่ อกุศลจิตนี้ ย่อมได้ ดังนี้ เพราะความเกิดขึ้นโดยสัมปโยคะ

(การประกอบพร้อมกัน) พร้อมด้วยอุบาย เพราะความที่อกุศลจิตนั้นเป็น สสังขาริก (มีการชักจูง).

ส่วนในเขวาปนกรรมทั้งหลาย **ถิ่นมิทชะ**เป็นกรรมยิ่งในอกุศลจิต ดวงที่ ๒ นี้. บรรดาอกุศลกรรมเหล่านั้น ความหดหู่ ชื่อว่า **ถิ่นะ** ความ ง่วงโงก ชื่อว่า **มิทชะ** อธิบายว่า ความไม่อดสาหะ ความไม่สามารถ และความพิฆาต. ถิ่นะด้วยมิทชะด้วย ชื่อว่า **ถิ่นมิทชะ** ในอกุศลทั้งสองนั้น ถิ่นะมีความไม่อดสาหะเป็นลักษณะ (**อนุสุตาหนลกขณัม**) มีการกำจัดวิริยะ เป็นรต (วิริยวิโนทนรตัม) มีความที่อดอยเป็นปัจจุปัญฐาน (**ลัสสิทนปจจุ- ปญฐานัม**).

มิทชะ มีความไม่ควรแก่การงานเป็นลักษณะ (**อกมมณฺเฑตลคฺขณัม**) มีความมีการปกปิดเป็นรต (**โอทนรตัม**) มีความหดหู่เป็นปัจจุปัญฐาน (**ลิตนตาปจจุปญฐานัม**) หรือมีความง่วงโงกและความหลับเป็นปัจจุปัญฐาน (**ปจลาภิกนิททาปจจุปญฐานัม**). **ถิ่นมิทชะ**แม้ทั้งสองมีมนสิการโดยอุบาย ไม่แยกกายในสภาวะมีความไม่ยินดี ความเกียจคร้าน และความง่วงเหงาหาวนอนเป็นต้นเป็นปทัฏฐาน.

อกุศลจิตดวงที่ ๒ จบ

อธิบายอกุศลจิตดวงที่ ๓

อกุศลจิตดวงที่ ๓ ย่อมเกิดแก่บุคคลผู้ประกอบด้วยโสมนัสในอารมณ์ ทั้ง ๖ ผู้ยังโลกะให้เกิดขึ้น ไม่ยึดถือโดยนัยว่า นี่เป็นสัตว์ นี่เป็นสัตว์ ดังนี้ แลคอยู่ซึ่งพระราชฯ มวยปล้ำ การเล่นมีการต่อสู้เป็นต้น หรือมีการขวนขวาย ในการฟังเสียงที่ชบใจเป็นต้น ในอธิการแห่งอกุศลดวงที่ ๓ นี้ มีองค์ที่ เหมือนกัน ๕ องค์ พร้อมกับมานะ ในบรรดาองค์เหล่านั้น สภาวะที่ชื่อว่า

มานะ เพราะอรรถว่า ย่อมถือตัว. มานะนั้นมีการทรงตนเป็นลักษณะ (อุณหติลกขโณ) มีการยกย่องสัมปยุตธรรมเป็นรส (สมุปคคหรรโธ) มีความปรารถนาดุจขงเป็นปัจจุปัญญา (เกตุกมฺยตาปัจจุปัญญาโน) มีโลภะ ไม่ประกอบด้วยทิวฐิเป็นปทัฏฐาน (ทิวฐิวิปยุตตตฺตโลภปทัฏฐานโน) พึงทราบว่าเป็นคนบ้า.

อกุศลจิตดวงที่ ๓ จบ

อธิบายอกุศลจิตดวงที่ ๔

อกุศลจิตดวงที่ ๔ ย่อมเกิดขึ้นในฐานะมีประการดังกล่าวมาแล้วคือ ในฐานะทั้งหลายมีอาทิอย่างนี้ว่า ในกาลใด พวกชนย่อมถ่มเขพะไปหรือโปรยฝุ่นเท้าไปบนศิระษะ ในกาลนั้น อกุศลจิตดวงที่ ๔ ย่อมเกิดแก่บุคคลทั้งหลาย ผู้แลดูในระหว่างๆ โดยเป็นไปกับด้วยอุตสาหะเพื่อหลบหลีกเขพะและฝุ่นเท้า นั้น และย่อมเกิดแก่บุคคลทั้งหลายผู้แลดูตามช่องนั้น ๆ เมื่อความวุ่นวายเป็นไปในเมื่อตัวละครหลวงกำลังออกมา ดังนี้. ในอกุศลจิตดวงที่ ๔ นี้ มีเวทมนท-ธรรม ๗ กับมานะถีนมิทระ แม้อรรถแห่งอกุศลจิตทั้งสอง คืออกุศลจิตดวงที่ ๓ และที่ ๔ ย่อมลคมิจฉาทิวฐิ พึงทราบการนับธรรมด้วยสามารถธรรมที่เหลือ เว้นทิวฐินั้นแล.

อกุศลจิตดวงที่ ๔ จบ

อธิบายอกุศลจิตดวงที่ ๕

อกุศลจิตดวงที่ ๕ ย่อมเกิดแก่บุคคลผู้มัวมัวตตะ (วางเฉย) ด้วยสามารถแห่งเวทนาในอารมณ์ทั้ง ๖ ผู้ยังโลภะให้เกิด ผู้ยึดถืออยู่โดยนัยมีอาทิว่า นี้เป็นสัตว์ นี้เป็นสัตว์. ก็ในอกุศลจิตดวงที่ ๕ นี้ อุเบกขาเวทนาย่อมมีในที่

โสมนัส (แทนโสมนัสเวทนา) ย่อมลคบทปีติ. คำที่เหลือทั้งหมดเป็นเหมือน
อกุศลจิตดวงที่หนึ่งแล.

อกุศลจิตดวงที่ ๕ จบ

อธิบายอกุศลจิตดวงที่ ๖, ๗, ๘

แม้อกุศลจิตดวงที่ ๖ ที่ ๗ และที่ ๘ พึงทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ใน
อกุศลจิตดวงที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ นั้นแหละโดยเปลี่ยนเวทนาและลคบทปีติ. อธิปติ
แม่ทั้ง ๒ คือ สหชาตาทิปติและอารัมมณาติปติ ย่อมได้ในจิตสหระคด้วยโลภะ
๘ ดวง เหล่านี้.

โลภมูลจิต ๘ ดวงจบ

อธิบายอกุศลจิตดวงที่ ๙

อกุศลจิตดวงที่ ๙ ย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ประกอบด้วยโสมนัสใน
อารมณ์ทั้ง ๖ ผู้ยังปฏิฆะให้เกิดขึ้นนั้นแหละ. จะวินิจฉัยในวาระว่าด้วยการ
กำหนดสมัย ๓ สมัย แห่งอกุศลจิตดวงที่ ๙ ก่อน.

มณะอันโทษประทุษร้ายแล้ว หรือมณะอันบัณฑิตเกลียด เพราะมี
เวทนาอันเลว เพราะเหตุนี้ มณะนั้น จึงชื่อว่า **ทุมมโน** (ผู้มีใจชั่ว). ภาวะ
แห่งบุคคลผู้มีใจชั่ว ชื่อว่า **โสมนัส**. อกุศลจิตสหระคด้วยโสมนสนั้น เพราะ
ฉะนั้น อกุศลจิตนั้น จึงชื่อว่า **โสมนัสสสหคตะ** (สหระคด้วยโสมนัส).

สภาวะที่ชื่อว่า **ปฏิฆะ** เพราะอรรถว่า ย่อมกระทบในอารมณ์โดย
ภาวะที่ไม่พอใจ. อกุศลจิตที่สัมปยุตด้วยปฏิฆะนั้น ชื่อว่า **ปฏิฆสัมปยุต**.

ในชั้นมุตเทศ โทมนัสสเวทนามาแล้วในฐานะแม่ทั้ง ๓. ในฐานะทั้ง ๓ มีเวทนาเป็นต้นนั้น บทว่า เวทนา มีเนื้อความตามที่กล่าวไว้นั้นแหละ. บทว่า ทุกข์ และโทมนัส ก็กล่าวไว้แล้วเหมือนกัน. แต่เมื่อว่าโดยลักษณะเป็นต้น โทมนัสมีการเสวยอารมณ์อันไม่หน้าชอบใจเป็นลักษณะ (อนิฏฐารมมณานุกวน-ลกขณัม) มีการเสวยอาการไม่ใช่อะไรอย่างหนึ่งเป็นรส (ยถา ตถา วา อนิฏฐาการสมุโภครตัม) มีความอาพาธทางใจเป็นปัจจุปัญฐาน (เจตสิก-อาพาธปัจจุปัญฐานัม) มีทหวัตถุเท่านั้นเป็นปทัฏฐาน (ทหวัตถุอุปทฏฐานัม).

ในมูลกรรมบททั้งหลาย พระองค์ตรัสว่า โทสะย่อมมี พยาบาทย่อมมี เหมือนพระดำรัสที่ตรัสถึงอกุศลจิตดวงก่อน ๆ ว่า โลภะย่อมมี อภิชฌาย่อมมี ฉะนั้น บรรดาโทสะและพยาบาททั้งสองนั้น สภาวะที่ชื่อว่า โทสะ เพราะอรรถว่าเป็นเหตุให้คนประทุษร้าย หรือประทุษร้ายเอง หรือว่าธรรมชาตินั้นสักว่าเป็นเครื่องประทุษร้ายเท่านั้น.

โทสะนั้นมีความดุร้ายเป็นลักษณะ ฟังเห็นเหมือนอสรพิษถูกประหาร (จณฺทิกุกกุกฺขโณ ปหฺญาสิวิโส วีย) มีการกระสับกระส่ายเป็นรสฟังเห็นเหมือนถูกยาพิษ (วิสฺสฺปนฺโร วิสฺนิปาโต วีย) อีกอย่างหนึ่ง มีการหม่นไหม้ นิสัยของตนเป็นรส ฟังเห็นเหมือนไฟไหม้ป่า (อตุตฺโณ นิสฺสยทหนฺโร วาทาวคฺคิ วีย) มีการประทุษร้ายเป็นปัจจุปัญฐาน ฟังเห็นเหมือนศัตรูได้โอกาส (ทฺตฺสนฺปัจจุปัญฺจํ ลทฺโฆกาโส วีย สฺปตฺโต) มีอาฆาตวัตถุเป็นปทัฏฐาน ฟังเห็นเหมือนน้ำมูตรเน่าเจือด้วยยาพิษ (อาฆาตวตฺตฺอุปทฏ-ฐานํ วิสฺตํสฺสฺฐจฺฐฺติมฺมุตฺตํ วีย) ฉะนั้น.

สภาวะที่ชื่อว่า พยาบาท เพราะอรรถว่า เป็นเหตุเบียดเบียน คือ ย่อมเข้าถึงภาวะเสียจิต หรือว่าย่อมยังวินัย อาจารย์ รูปสมบัติและहितสุขเป็นต้น ให้ถึงความพิบัติ. ก็เมื่อว่าโดยอรรถ พยาบาทนี้ ก็คือโทสะนั้นแหละ แต่ใน

อกุศลจิตดวงที่ ๕ นี้ เป็นบทอกุศล ๒ โดยลำดับ. พึงทราบบท ๑๔ บท โดยการถือเอาบทที่ยังไม่ถือเอา และพึงทราบประเภทกองธรรมที่แจกได้ และแจกไม่ได้ ด้วยสามารถแห่งบทธรรมเหล่านั้น.

ในเยวาปนกรรมทั้งหลาย สภาวะธรรมเป็นนิตะมีนันทะ อธิโมกษ์ มนสิการ และอุทธัจจะ เป็นต้น (คือเจตสิกประกอบกับอกุศลจิตดวงที่ ๕ แน่นอน) อนึ่ง ธรรม (ทั้ง ๔) เหล่านี้ ย่อมเกิดขึ้นครั้งละ ๕ ๆ กับด้วยธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งในอิสสา มัจฉริยะ หรืออกุกุจะ ธรรมทั้ง ๓ มีอิสสา เป็นต้น แม้เหล่านี้ ชื่อว่า อนียตเยวาปนกะ ด้วยประการฉะนี้. บรรดาธรรมทั้ง ๓ เหล่านี้ สภาวะธรรมที่ชื่อว่า อิสสา เพราะอรรถว่า ย่อมริษยา.

อิสทานั้น มีการริษยาสมบัติของผู้อื่นเป็นลักษณะ (ปรสมุปตฺติโน อุตฺตฺยยนลกฺขณา) มีความไม่ยินดีในสมบัติของผู้อื่นนั้นนั่นแหละเป็นรส (ตตฺตฺเถว อนนฺธิรติรสา) มีความเบือนหน้าจากสมบัติของผู้อื่นนั้นเป็นปัจจุปัฏฐาน (ตโต วิมุขภาวปจฺจุปฺภูจฺจานา) มีสมบัติของผู้อื่นเป็นปทัฏฐาน (ปรสมุปตฺติปทฺฐจฺจานา) พึงทราบว่า เป็นสัญญาชน.

ความเป็นแห่งความตระหนี่ ชื่อว่า มัจฉริยะ มัจฉริยะนั้นมีการปกปิดสมบัติของตนที่ได้มาแล้ว หรือที่ควรได้เป็นลักษณะ (ลทฺฐานํ วาลกฺกิตพฺพานํ วา อตฺตโน สมฺปตฺติโน นินฺนุหนลกฺขณํ) มีความไม่พอใจในความที่สมบัติของตนนั้นนั่นแหละ เป็นของทั่วไปแก่ชนเหล่านี้ เป็นรส (ตาสฺสเยว ปเรหิ สาธารณภาว อุกฺขมนรลํ) มีความสยิวหน้าเป็นปัจจุปัฏฐาน (ลํโถจนปจฺจุปฺภูจฺจานํ) หรือว่ามีความหวงแหนเป็นลักษณะ (กฏฺฏกณฺฏจฺจตาปจฺจุปฺภูจฺจานํ วา) มีสมบัติของตนเป็นปทัฏฐาน (อตฺตโน สมฺปตฺติปทฺฐจฺจานํ) มัจฉริยะนี้ พึงเห็นว่าเป็นความฟิการของจิต.

กรรมที่บัณฑิตเกลียด อันบุคคลทำแล้ว ชื่อว่า **กุกตะ** ความเป็นแห่งกุกตะนั้น ชื่อว่า **กุกกัจจะ** กุกกัจจะนั้นมีความเดือดร้อนใจในภายหลังเป็นลักษณะ (**ปจฺจนฺตฺวาปนตฺกฺขณํ**) มีความเศร้าโศกเนื่อง ๆ ถึงบาปที่ทำแล้ว และบุญที่ยังไม่ได้กระทำเป็นกิจ (**กตฺตาตฺตานฺนุโศจนรตํ**) มีความวิปถีสาร คือความเดือดร้อนเป็นปัจจุปฏฐาน (**วิปฺปถีสารปจฺจุปฏฺฐานํ**) มีการทำบาปแล้วและมีได้ทำบุญไว้เป็นปทัฏฐาน (**กตฺตาตฺตปฏฺฐานํ**) พึงเห็นเหมือนอย่างความเป็นทาส ฉะนั้น.

นี่เป็นความต่างกันในอุทเทสวารก่อน. ในนิตเทสวาร พึงทราบความไม่ชอบใจในเวทนานิตเทส ด้วยสามารถเป็นธรรมปฏิบัติภัยต่อความชอบใจ.

พึงทราบวินิจฉัยในโทสนิตเทสต่อไป

สภาวะที่ชื่อว่า **โทสะ** เพราะอรรถว่า ย่อมคิดประทุษร้าย. อาการที่คิดประทุษร้ายชื่อว่า **ทุสสนา** (กิริยาที่ประทุษร้าย). ภาวะแห่งความประทุษร้าย ชื่อว่า **ทุสสิตฺตตะ** (ความคิดประทุษร้าย).

ความคิดเบียดเบียน ชื่อว่า **พยาปตฺติ** (การคิดปองร้าย) ด้วยอรรถว่า การละความเป็นปกติ. อาการแห่งการปองร้าย ชื่อว่า **พยาปชฺชนา** (กิริยาที่ปองร้าย) ที่ชื่อว่า **วิโรธ** (ความโกรธ) เพราะอรรถว่า มุ่งร้าย. ที่ชื่อว่า **ปฏฺวิโรธ** (ความแค้น) เพราะอรรถว่า พิโรธเนื่อง ๆ. อีกอย่างหนึ่ง คำทั้งสองนี้ ตรีสไว้ด้วยอำนาจแห่งอาการที่โกรธและอาการที่แค้น.

บุคคลมีจิตกคด้างร้าย เรียกว่า **จันฺทิกะ** ภาวะแห่งจันฺทิกะนั้น เรียกว่า **จันฺทิกะ** (ความร้าย). ถ้อยคำอันคนร้ายนี้ยกขึ้นพูดอย่างใดมิได้มี คำพูดของคนเช่นนี้เป็นคำพูดชั่ว คือ ไม่บริบูรณ์เลย เพราะฉะนั้น

คนนี่จึงชื่อว่า อสุโรปะ (ปากร้าย). จริงอยู่ ในเวลาที่บุคคลผู้ร้ายโกรธแล้ว
จึงชื่อว่า คำพูดที่บริบูรณ์ ย่อมไม่มี ถึงหากจะมีแก่บางคน ข้อนั้นก็ไม่เป็น
ประมาณ.

อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า คนเช่นนั้น ชื่อว่า อสุโรปะ (ความ
ไม่สุภาพ) เพราะให้เกิดน้ำตาโดยการไหลออกแห่งน้ำตา ข้อที่ว่านั้น ไม่ใช่เหตุ
ได้กล่าวแล้วในหนหลัง เพราะแม้โสมนัสก็ทำให้น้ำตาเกิดได้.

สภาวะที่ชื่อว่า อนัตตมณฑา (ความไม่มีใจเข้มแข็ง) เพราะอรรถว่า
ความเป็นผู้ไม่มีใจเป็นของตน เพราะความเป็นปฏิปักษ์ต่อความเป็นผู้มีใจเป็น
ของตน แต่เพราะความไม่มีใจเข้มแข็งนั้น เป็นของจิตเท่านั้น ไม่เป็นของ
สัตว์ ฉะนั้น จึงตรัสว่า จิตตสสุต (ของจิต) ดังนี้. คำที่เหลือในอกุศล
จิตดวงที่ ๕ นี้ และในสังคหวาร ในสุญญตวาร พึงทราบโดยนัยที่กล่าว
ไว้ในหนหลังนั่นแล.

อกุศลจิตดวงที่ ๕ จบ

อธิบายอกุศลจิตดวงที่ ๑๐

อกุศลจิตดวงที่ ๑๐ ย่อมเกิดแก่บุคคลผู้ถูกคนอื่น ๆ ให้เกิดอุตสาหะ
บ้าง ผู้ถูกคนอื่น ๆ ตักเตือนให้นึกถึงความผิดบ้าง ตนเองนั้นแหละนึกถึง
ความผิดของคนอื่น ๆ แล้วโกรธบ้าง เพราะความที่อกุศลจิตนี้เป็นไปกับการ
ชักจูง. แม้ในอกุศลจิตนี้ก็มี ๒๕ บทตามลำดับบท. เพราะถือเอาบทที่ยังมิได้
ถือเอาจึงเป็น ๑๔ บทเท่านั้น. แต่เพราะในเยวาปนกรรมทั้งหลาย ย่อมได้
แม้ดินะและมิทชะ ฉะนั้นในอกุศลจิตดวงนี้จึงเว้นอิสสา มัจฉริยะ และกุกกุจะ
หรือเว้นซึ่งกรรม ๖ เหล่านี้ คือองค์กรรมที่เหมือนกัน ๔ และดินมิทชะ ในเวลาที่

อิสสาเป็นต้นเกิดขึ้น ก็จะเป็นเขวาปนกรรม ๗ ข้อ ๆ กับข้อใดข้อหนึ่งใน บรรดาธรรมมีอิสสาเป็นต้นนั้นเกิดขึ้นในขณะเดียวกัน (พร้อมกัน). คำที่เหลือ ทั้งหมดทุกวาระเป็นเช่นกับอกุศลจิตดวงที่ ๕ ทั้งนั้น. ก็ในโทมนัสจิตทั้ง ๒ นี้ ย่อมได้สหชาติปติอย่างเดียว ไม่ได้อารัมมณาปติ. เพราะบุคคลโกรธแล้ว ย่อมไม่ทำอารมณ์อะไร ๆ ให้หนัก (เป็นอธิปติ) ได้ ฉะนั้นแล.

อกุศลจิตดวงที่ ๑๐ จบ

อธิบายอกุศลจิตดวงที่ ๑๑

อกุศลจิตดวงที่ ๑๑ ย่อมเกิดขึ้นในเวลาความสงสัยเป็นไปแก่บุคคลผู้ วางเฉยด้วยอำนาจเวทนาในอารมณ์ทั้ง ๖. ในการกำหนดสมัยของอกุศลจิต ดวงที่ ๑๑ นั้น บทว่า **วิจิกิจฉาสมปยุตต์** (สัมปยุตต์ด้วยวิจิกิจฉา) ไม่ใช่ บทที่เกิดก่อน เนื้อความแห่งอกุศลจิตนั้นว่า ที่ชื่อว่า **วิจิกิจฉาสมปยุต** เพราะอรรถว่า สัมปยุตต์ด้วยวิจิกิจฉา. ในชั้นมุตเทศ บทว่า **วิจิกิจฉา โหติ** (วิจิกิจฉาย่อมมี) ดังนี้เท่านั้นแปลกัน.

พึงทราบวินิจฉัยในวิจิกิจฉานั้น ต่อไป

สภาวะธรรมที่ชื่อว่า **วิจิกิจฉา** เพราะอรรถว่า ปราศจากความแก้ไข อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **วิจิกิจฉา** เพราะอรรถว่า เป็นเหตุให้คนเมื่อคิดสภาวะ ธรรมย่อมยุ่งยาก คือย่อมลำบาก.

วิจิกิจฉานั้น มีความสงสัยเป็นลักษณะ (**สังขยลक्षण**) มีความ หวั่นไหวเป็นรส (**กมุปนรสา**) มีการตัดสินใจไม่ได้เป็นปัจจุปัญฐาน (**อนิจ- ฉยปัจจุปัญฐาน**) หรือว่า มีการถือเอาอย่างเดียวไม่ได้เป็นปัจจุปัญฐาน

(อเนกัศคาหปจจุปฏฐานะนา) มีการทำไว้ในใจโดยอุบายไม่แยกคายเป็น ปัทฐฐาน (อโยนิโสมนสิกสนปฏฐานะนา) บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นการทำ อันตรายต่อการปฏิบัติ. ในอกุศลจิตดวงที่ ๑๑ นี้ ได้บท ๒๓ ตามลำดับบทว่า โดยธรรมที่ยังมิได้ถือเอาที่เป็นธรรม ๑๔ บท พึงทราบวินิจฉัยในกองธรรมที่จำแนกได้และจำแนกไม่ได้ ด้วยสามารถแห่งธรรม ๑๔ บทเหล่านั้น. ธรรมแม้ทั้ง ๒ คือมนสิการ และอุทัจจะจะเป็นเยวาปนกธรรม.

ก็เพราะในนิเทศเอกกคตาแห่งจิตแห่งนิเทศวาร อกุศลจิตนี้ ทุรพล มีแต่เพียงฐิติ (คือการตั้งอยู่) ในปัจจุบัน ฉะนั้น จึงไม่ตรัสว่า สณฺฐิติ (ความดำรงอยู่) เป็นต้น แต่ตรัสบทเดียวเท่านั้นว่า จิตฺตฺตฺส จิตฺติ และด้วย เหตุนี้แหละ แม้ในอุทเทสวารพระองค์ไม่ตรัสคำเป็นต้นว่า สมารินฺทริย (สมาธิทริย).

พึงทราบวินิจฉัยในวิจิกิจฉานิทเทศ ต่อไป

สภาวะที่ชื่อว่า กังขา ด้วยสามารถแห่งการเคลือบแคลง. อาการ เป็นไปแห่งความเคลือบแคลง ชื่อว่า กังขายนา (กิริยาที่เคลือบแคลง). จริงอยู่ การเคลือบแคลงอันแรกชื่อนำมาซึ่งการเคลือบแคลงต่อไป อีกอย่างหนึ่ง การเคลือบแคลงนี้ ตรัสไว้ด้วยอำนาจแห่งอาการ. จิตที่พร้อมด้วยการสงสัย ชื่อว่า กังขายิตะ เพราะนำมาซึ่งความเคลือบแคลง. ภาวะแห่ง กังขายิตะนั้นชื่อว่า กังขายิตตตะ (ความเคลือบแคลง). สภาวะที่ชื่อว่า วิมฺติ เพราะความคิดเห็นต่าง ๆ. วิจิกิจฉา (ความตัดสินใจไม่ได้) มีเนื้อความ ตามที่กล่าวแล้วนั้นแหละ. ที่ชื่อว่า เทวพหฺก (ความเห็นสองแง่) เพราะ อรรถว่า ย่อมเห็นสองอย่างด้วยอรรถว่า ห้วนไหวไป. ที่ชื่อว่า เทวธาปฺโต (ความเห็นเหมือนทางสองแพร่ง) เพราะอรรถว่า เหมือนทางสองแพร่งโดย การห้ามการปฏิบัติ. ที่ชื่อว่า สฺสโย (ความสงสัย) เพราะอรรถว่า ย่อมนอน

โดยรอบเพราะไม่สามารถดำรงอยู่ในอาการหนึ่งที่เป็นไปว่า นี่เที่ยงหรือหนอ หรือว่าไม่เที่ยง เป็นต้น. ที่ชื่อว่า **อนกัสนาโห** (ความไม่สามารถถือเอาโดยส่วนเดียวได้) เพราะอรรถว่า ไม่ใช่ถือเอาโดยส่วนเดียว เพราะไม่สามารถถือเอาโดยส่วนเดียว. ที่ชื่อว่า **อาสပ္ปนา** (ความคิดส่ายไป) เพราะอรรถว่า วิจิกิจนานั้นเมื่อไม่อาจเพื่ออันซี้ขาด จึงถอยกลับจากอารมณ์. ที่ชื่อว่า **ปริสปปนา** (ความคิดพร่าไป) เพราะอรรถว่า วิจิกิจนานั้นเมื่อไม่อาจเพื่อจะหยั่งลง จึงคิดส่ายไปรอบด้าน. ที่ชื่อว่า **อปริโยคาหนา** (ความไม่สามารถจะหยั่งลงถือเอาที่สุดได้) เพราะความเป็นสภาวะไม่สามารถเพื่อหยั่งลงถือเอาได้. ที่ชื่อว่า **ถมุกิตตุดดี** (ความกระด้าง) เพราะความเป็นสภาวะที่ไม่สามารถเพื่อเป็นไปในอารมณ์ด้วยอำนาจการตัดสินใจได้ อธิบายว่า ความที่จิตเป็นธรรมชาติกระด้าง. จริงอยู่ วิจิกิจนาเกิดขึ้นแล้ว ย่อมทำจิตให้กระด้าง ก็เพราะวิจิกิจนานั้นเมื่อเกิดเป็นคุณการจับอารมณ์มาซัดอยู่ซึ่งใจ ฉะนั้น พระองค์จึงตรัสว่า **มโนวเลโข** (รอยจิตใจ คือ ความลังเลใจ. คำที่เหลือในที่ทุกแห่งมีเนื้อความง่ายทั้งนั้นแล.

อกุสลจิตตวงที่ ๑๑ จบ

อธิบายอกุสลจิตตวงที่ ๑๒

พึงทราบวินิจฉัยในอกุสลจิตตวงที่ ๑๒ ต่อไป.

ในการกำหนดสมัยแห่งอกุสลจิตตวงที่ ๑๒ ที่ชื่อว่า **อุทธัจจัมปยุต** เพราะอรรถว่า อกุสลจิตตนั้นสัมปยุตด้วยอุทธัจจะ จริงอยู่ อกุสลจิตตวงที่ ๑๒ นี้เป็นกลาง (อุเบกขา) ด้วยอำนาจเวทนาในอารมณ์ ๖ เป็นฟุ้งซ่าน (**อุทธตัม**) ในอกุสลจิตตวงนี้ จิตนี้มาแล้วในทีวิจิกิจนาในธัมมุตเทศว่า **อุทธจัม โหติ**

(อุทัจจะย่อมมี) ย่อมได้บท ๒๘ ตามลำดับ ว่าโดยบทที่ยังมิได้อธิบายก็ได้ ๑๔ บท. พึงทราบวิธีการจำแนกกองธรรมได้ และจำแนกไม่ได้ด้วยสามารถ แห่งกรรม ๑๔ เหล่านั้น กรรมทั้ง ๒ คือ อธิโมกษ์ มนสิการ เท่านั้น เป็นเขวาปนกรรม.

พึงทราบวินิจฉัยในอุทัจจนิทเทศแห่งนิทเทศวารต่อไป.

บทว่า จิตตสฺส. (แห่งจิต) คือไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล. บทว่า อุทฺธจฺจํ ได้แก่ อาการที่ฟุ้งซ่าน. สภาวะที่ชื่อว่า อวุปสมะ (ความไม่สงบ) เพราะอรรถว่า การไม่เข้าไปสงบแห่งจิต. ที่ชื่อว่า เจตโส วิกุเขโป (ความ วุ่นวายใจ) เพราะอรรถว่า จิตซัดสายไป. บทว่า ฆนุตตฺตํ จิตตสฺส (จิตพล่านไป) ได้แก่ ความที่จิตหมุนไป. ด้วยบทนี้ท่านกล่าวจิตคின்றไปใน อารมณ์เดียวเท่านั้น ดูยานที่พล่านไปและโคที่พล่านไปเป็นต้น. เพราะอุทัจจะคின்றไปในอารมณ์เดียว วิจิกิจจาคின்றไปในอารมณ์ต่าง ๆ. คำที่เหลือ ทุกวาระ พึงทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ในหนหลังนั้นแหละ.

บัดนี้ จะวินิจฉัยข้อปกิณกะในจิต ๒ ดวงนี้ต่อไป.

ก็เมื่อมีผู้กล่าวว่า ชื่อว่า จิตที่เป็นไปในอารมณ์ มีเท่าไร พึงตอบ ได้ว่าจิตเหล่านี้มี ๒ ดวงเท่านั้น. บรรดาจิต ๒ ดวงนั้น จิตที่สหระคด้วย วิจิกิจจา ย่อมเป็นไปอย่างเดียว ส่วนจิตที่สหระคด้วยอุทัจจะได้ที่อาศัยแล้ว ได้ที่ยึดเหนี่ยวแล้วก็เป็นไปตามที่อาศัยอันได้แล้ว เพราะมีอธิโมกษ์ได้แล้ว. เหมือนอย่างว่า เมื่อแก้วมณี ๒ ดวง ดวงหนึ่งกลม ดวงหนึ่งสี่เหลี่ยม เมื่อเขา ปล่อยให้กลิ้งไปที่เนินลาด แก้วมณีดวงกลมย่อมกลิ้งไป ๆ โดยแท้ทีเดียว ส่วนแก้วมณีดวงสี่เหลี่ยมพลิกไป ๆ ย่อมตั้งอยู่ได้ ฉะนั้น คำอุปไมยเป็นเครื่อง เปรียบเทียบนี้ พึงทราบฉันทัน.

ในอกุศลจิตแม้ทั้งหมด พระองค์มิได้ทรงยกขึ้นแสดงความแตกต่าง กันโดยความเลวเป็นต้น เพราะความที่อกุศลทั้งหมดเป็นสภาพเลวอย่างเดียว

สหชาติปฏิบัติแม้ได้อยู่ก็ไม่ทรงยกขึ้นแสดง เพราะความที่นัยทรงแสดงไว้ใน
หนหลังแล้ว. ก็ในอกุศลทั้งหมดนี้ ชื่อว่า วิมังสาปฏิบัติ ย่อมไม่มีเพราะไม่มี
ญาณ. ในจิต ๒ ดวงหลัง (ที่สัมปยุตด้วยวิจิกิจณาและอุทัจจะ) ไม่มีความ
แปลกกันเลย เพราะเหตุไร ? เพราะไม่เกิดขึ้นทำกรรมอะไร ๆ ให้เป็นฐานะ
จึงทรงปฏิเสธไว้ในปัญฐานปกรณัณนั้นแหละ.

ก็เมื่อกรรมอันอกุศลจิต ๑๒ ดวงเหล่านี้ประมวลมาแล้ว เว้นอกุศลจิต
ที่สหคตด้วยอุทัจจะ อกุศลจิตที่เหลือ ๑๑ ดวงเท่านั้น ย่อมชักปฏิสนธิมา
(คือให้ปฏิสนธิ).

ถามว่า ครั้นเมื่ออกุศลจิตสหคตด้วยวิจิกิจนามีอิโมกข์ยังไม่ได้แล้ว
แม้มีกำลังทรมาก็ยังชักปฏิสนธิมาได้ อกุศลจิตที่สหคตด้วยอุทัจจะมีอิโมกข์
ได้แล้ว มีกำลังย่อมชักปฏิสนธิมาไม่ได้ เพราะเหตุไร ?

ตอบว่า เพราะไม่มีกรรมอันโสคาปัตติมรรคพึงละ ก็ผิววจิตที่สหคต
ด้วยอุทัจจะพึงชักปฏิสนธิมาไซ้รู้ ก็จะพึงตรัสไว้ในวิภังค์แห่งบทว่า **ทสฺสเนน
ปหฺตพฺพา** เพราะฉะนั้น อกุศลจิตที่เหลือ ๑๑ ดวงเว้นอุทัจจะสัมปยุตจิต
ย่อมชักปฏิสนธิมา. จริงอยู่ เมื่อกรรมอันอกุศลธรรมดวงใดดวงหนึ่งในบรรดา
อกุศลธรรมเหล่านี้ ประมวลมาแล้ว ปฏิสนธิจิตย่อมมีในอบาย ๔ ด้วยเจตนา
นั้น. บรรดาอกุศลวิบากทั้งหลาย สัตว์ย่อมถือปฏิสนธิด้วยเจตนาอันสหคต
ด้วยอุเบกขา คืออเหตุกมโนวิญญูณธาตุ แม้การให้ปฏิสนธิในอบาย ๔ เหล่านี้
นั้นแหละก็พึงมีแก่อุทัจจะสหคตจิต แต่เพราะอุทัจจะสหคตจิตนั้นไม่มีการ
ให้ผลในปฏิสนธิ ฉะนั้น พระองค์จึงไม่ตรัสไว้ในวิภังค์ว่าด้วยบทว่า **ทสฺสเนน
ปหฺตพฺพา** ดังนี้.

พรรณนาบทว่าด้วยกรรมอันเป็นอกุศป จบ

กามาวจรวิบาก

วิญญาณ ๕ ที่เป็นกุศลวิบาก

[๑๓๘] ธรรมเป็นอภัยกฤต เป็นไฉน ?

จักขุวิญญาณอันเป็นวิบาก สหระคตด้วยอุเบกขา มีรูปเป็นอารมณ์ เกิดขึ้นเพราะกามาวจรกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้วในสมัยใด ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต อุเบกขา เอกัคคตา มนินทรีย์ อุปกจินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกฤต.

[๑๓๙] ผัสสะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้องในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า ผัสสะมีในสมัยนั้น.

[๑๔๐] เวทนา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจก็ไม่ใช่ ความไม่สบายใจก็ไม่ใช่ อันเกิดแต่สัมผัสแห่งจักขุวิญญาณาตุที่สมกัน ความเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า เวทนามีในสมัยนั้น.

[๑๔๑] สัญญา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การจำ กิริยาที่จำ ความจำ อันเกิดแต่สัมผัสแห่งจักขุวิญญาณาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สัญญามีในสมัยนั้น.

[๑๔๒] เจตนา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การคิด กิริยาที่คิด ความคิด อันเกิดแต่สัมผัสแห่งจักขุวิญญาณธาตุ ที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า เจตนามีในสมัยนั้น.

[๑๔๓] จิต มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส หทัย ปิณฑระ มโน มนายตนะ มนินทรีย์ วิญญาณ วิญญาณขันธ์ จักขุวิญญาณธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า จิตมีในสมัยนั้น.

[๑๔๔] อุเบกขา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจที่ไม่ใช่ ความไม่สบายทางใจที่ไม่ใช่ ความเสวย อารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุข อันเกิดแต่เจโตสัมผัสในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า อุเบกขามีในสมัยนั้น.

[๑๔๕] เอกัคคตา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตั้งใจอยู่แห่งจิต ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า เอกัคคตามีใน สมัยนั้น.

[๑๔๖] มนินทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส หทัย ปิณฑระ มโน มนายตนะ อินทรีย์ คือ มโน วิญญาณ วิญญาณขันธ์ จักขุวิญญาณธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า มนินทรีย์มีในสมัยนั้น.

[๑๔๗] อุเปกขินทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจที่ไม่ใช่ ความไม่สบายทางใจที่ไม่ใช่ ความเสวย อารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุข อันเกิดแต่เจโตสัมผัส ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า อุเปกขินทรีย์มีในสมัยนั้น

[๑๔๘] **ชีวิตินทรีย์** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

อายุ ความดำรงอยู่ ความเป็นไปอยู่ กิริยาที่เป็นไปอยู่ อากาโรที่สืบเนื่องกันอยู่ ความประพฤติเป็นไปอยู่ ความหล่อเลี้ยงอยู่ **ชีวิตินทรีย์**คือชีวิต ขอนามธรรมนั้น ๆ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า **ชีวิตินทรีย์**มีในสมัยนั้น.

[๑๔๙] หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยากถ.

[๑๕๐] ก็ขันธ ๔ อายุตนะ ๒ ชาติ ๒ อาหาร ๓ อินทรีย์ ๓ ผัสสะ ๑ ฯลฯ จักขุวิญญาณธาตุ ๑ ธรรมายตนะ ๑ ธรรมธาตุ ๑ มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยากถ ฯลฯ

[๑๕๑] **สังขารขันธ** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ผัสสะ เจตนา เอกัคคตา **ชีวิตินทรีย์** หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด เว้นเวทนาขันธ สัญญาขันธ วิญญาณขันธ มีอยู่ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่า **สังขารขันธ** มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยากถ.

[๑๕๒] **ธรรมเป็นอัพยากถ** เป็นไฉน ?

โสตวิญาณอันเป็นวิบาก สหระคตด้วยอุเบกขา มีเสียงเป็นอารมณ์เกิดขึ้น ฯลฯ

ฆานวิญาณอันเป็นวิบาก สหระคตด้วยอุเบกขา มีกลิ่นเป็นอารมณ์เกิดขึ้น ฯลฯ

ชีวหาวิญาณอันเป็นวิบาก สหระคตด้วยอุเบกขา มีรสเป็นอารมณ์เกิดขึ้น ฯลฯ

กายวิญญาณอันเป็นวิบาก สหระคด้วยสุขเวทนามิโผฏฐัพพะเป็น
อารมณ์เกิดขึ้น เพราะกามาจรกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว ในสมัยใด ผัสสะ
เวทนา สัญญา เจตนา จิต สุข เอกัคคตา มนินทรีย์ สุขินทรีย์ จีวัตินทรีย์
มิในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยากฤต.

[๑๕๓] ผัสสะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้อง ในสมัยนั้น
อันใด นี้ชื่อว่า ผัสสะมีในสมัยนั้น.

[๑๕๔] เวทนา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางกาย ความสุขทางกาย อันเกิดแต่สัมผัสแห่งกายวิญญาณ-
ธาตุที่สมกัน ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่กายสัมผัส กิริยาเสวย
อารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่กายสัมผัส ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า เวทนา
มีในสมัยนั้น.

[๑๕๕] สัญญา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การจำ กิริยาที่จำ ความจำ อันเกิดแต่สัมผัสแห่งกายวิญญาณธาตุที่
สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สัญญามีในสมัยนั้น.

[๑๕๖] เจตนา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

กึ่คิด กิริยาที่คิด ความคิด อันเกิดแต่สัมผัสแห่งกายวิญญาณธาตุ
ที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า เจตนามีในสมัยนั้น.

[๑๕๗] จิต มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส หทัย ปันธุระ มโน มนายตนะ มนินทรีย์
วิญญาณ วิญญาณขันธ กายวิญญาณธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า
จิตมีในสมัยนั้น.

[๑๕๘] สุข มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางกาย ความสุขทางกาย ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุข
อันเกิดแต่กายสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่กายสัมผัส ใน
สมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สุขมีในสมัยนั้น.

[๑๕๙] เอกัคคตา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต สมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า เอกัคคตามีในสมัยนั้น.

[๑๖๐] มนินทริย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

จิต มโน มนัส หทัย ปันธุระ มโน มนายตนะ อินทริย์ คือ
มโน วิญญาณ วิญญาณขันธ์ กายวิญญาณธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด
นี้ชื่อว่า มนินทริย์มีในสมัยนั้น.

[๑๖๑] สุขินทริย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางกาย ความสุขทางกาย ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุข
อันเกิดแต่กายสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่กายสัมผัส ใน
สมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สุขินทริย์มีในสมัยนั้น.

[๑๖๒] ชีวิตินทริย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

อายุ ความดำรงอยู่ ความเป็นไปอยู่ กิริยาที่เป็นไปอยู่ อากาโรที่
สืบเนื่องกันอยู่ ความประพฤติเป็นไปอยู่ ความหล่อเลี้ยงอยู่ ชีวิตินทริย์คือ
ชีวิต ของนามธรรมนั้น ๆ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า ชีวิตินทริย์ มีใน
สมัยนั้น.

[๑๖๓] หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น
สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยากต.

[๓๖๔] ก็ขั้น ๔ आयตนะ ๒ ธาตุ ๒ อาหาร ๓ อินทรี ๓
ผัสสะ ๑ ฯลฯ กายวิญญาณธาตุ ๑ ธรรมายตนะ ๑ ธรรมธาตุ ๑ มีในสมัยนั้น
หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม่อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถ ๑ ฯลฯ

[๓๖๕] สังขารขั้น มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ผัสสะ เจตนา เอกัคคตา ชีวิตินทรี หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิด
ขึ้นแม่อื่นใด เว้นเวทนาขั้น สัญญาขั้น วิญญาณขั้น มีอยู่ในสมัยนั้น
นี้ชื่อว่า สังขารขั้นมีในสมัยนั้น ๑ ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถ.

วิญญาณ ๕ ที่เป็นกุศลวิบาก จบ

มโนธาตุ เป็นกุศลวิบาก

[๓๖๖] ธรรมเป็นอภัยกถ เป็นไฉน ?

มโนธาตุ อันเป็นวิบาก สหระคด้วยอุเบกขา มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ
มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น เพราะกามาวจร-
กุศลกรรม อันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้ว ในสมัยใด ผัสสะ เวทนา
สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจารณ์ อุเบกขา เอกัคคตา มนินทรี อุปเพกขินทรี
ชีวิตินทรี มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม่อื่นใด มีอยู่ใน
สมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถ.

[๑๖๗] **ผัสสะ** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้อง ในสมัยนั้น
อันใด นี้ชื่อว่า ผัสสะมีในสมัยนั้น.

[๑๖๘] **เวทนา** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจก็ไม่ใช่ ความไม่สบายทางใจก็ไม่ใช่ อันเกิดแต่
สัมผัสแห่งมโนธาตุที่สมกัน ความเสวยอารมณ์ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโต-
สัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส ในสมัยนั้น
อันใด นี้ชื่อว่า เวทนามีในสมัยนั้น.

[๑๖๙] **สัญญา** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การจำ กิริยาที่จำ ความจำ อันเกิดแต่สัมผัสแห่งมโนธาตุที่สมกัน
ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สัญญามีในสมัยนั้น.

[๑๗๐] **เจตนา** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การคิด กิริยาที่คิด ความคิด อันเกิดแต่สัมผัสแห่งมโนธาตุที่สมกัน
ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า เจตนามีในสมัยนั้น.

[๑๗๑] **จิต** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส หทัย ปิณฑระ มโน มนายตนะ มนินทริย์
วิญญูณ วิญญูณขันธ มโนธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า จิต
มีในสมัยนั้น.

[๑๗๒] **วิตก** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตรึก ความตรึงอย่างแรง ความดำริ ความที่จิตแนบอยู่ใน
อารมณ์ ความที่จิตแนบสนิทอยู่ในอารมณ์ ความยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ในสมัยนั้น
อันใด นี้ชื่อว่า วิตกมีในสมัยนั้น.

[๑๗๓] **วิจาร** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตรง ความพิจารณา ความตามพิจารณา ความเข้าไปพิจารณา ความที่จิตสืบต่ออารมณ์ ความที่จิตเพ่งอารมณ์ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า วิจารมีในสมัยนั้น.

[๑๗๔] **อุเบกขา** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจก็ไม่ใช่ ความไม่สบายทางใจก็ไม่ใช่ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า อุเบกขามีในสมัยนั้น.

[๑๗๕] **เอกัคคตา** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า เอกัคคตา มีในสมัยนั้น.

[๑๗๖] **มโนมยิทธิ** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส หทัย ปัณฑระ มโน มนายตนะ อินทริยคือ มโน วิญญาณ วิญญาณชั้นร มโนธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า มโนมยิทธิ มีในสมัยนั้น.

[๑๗๗] **อุเปกขินทริย** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจก็ไม่ใช่ ความไม่สบายทางใจก็ไม่ใช่ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า อุเปกขินทริยมีในสมัยนั้น.

[๑๗๘] **ชีวิตินทริย** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

อายุ ความดำรงอยู่ ความเป็นไปอยู่ กิริยาที่เป็นไปอยู่ อาหารที่สืบเนื่องกันอยู่ ความประพฤติเป็นไปอยู่ ความหล่อเลี้ยงอยู่ ชีวิตินทริยคือ

ชีวิต ของนามธรรมนั้น ๆ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า ชีวิตินทรีย์มีในสมัยนั้น.

[๑๗๙] หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม่อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกฤต.

[๑๘๐] ก็ขั้น ๔ อายุตนะ ๒ ธาตุ ๒ อาหาร ๓ อินทรีย์ ๓ ผัสสะ ๑ ฯลฯ มโนธาตุ ๑ ธรรมายตนะ ๑ ธรรมธาตุ ๑ มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม่อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกฤต ฯลฯ

[๑๘๑] สังขารขั้น มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ผัสสะ เจตนา วิตก วิจารณ์ เอกกคตา ชีวิตินทรีย์ หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม่อื่นใด เว้นเวทนาขั้น สัญญาขั้น วิญญาณขั้น มีอยู่ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่า สังขารขั้นมีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกฤต.

มโนธาตุที่กุศลวิบาก จบ

มโนวิญญาณธาตุที่เป็นกุศลวิบาก

สหรถด้วยโสมนัส

[๑๘๒] ธรรมเป็นอภัยกฤต เป็นไฉน ?

มโนวิญญาณธาตุอันเป็นวิบาก สหรถด้วยโสมนัส มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น เพราะกามาวจร-กุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้ว ในสมัยใด ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกกคตา มนินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์

ชีวิตินทรีย์ มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถุค.

[๑๘๓] ผัสสะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้อง ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า ผัสสะมีในสมัยนั้น.

[๑๘๔] เวทนา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ อันเกิดแต่สัมผัสแห่งมโนวิญญาณธาตุที่สมกัน ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า เวทนา มีในสมัยนั้น.

[๑๘๕] สัญญา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การจำ กิริยาที่จำ ความจำ อันเกิดแต่สัมผัสแห่งมโนวิญญาณธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สัญญา มีในสมัยนั้น.

[๑๘๖] เจตนา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การคิด กิริยาที่คิด ความคิด อันเกิดแต่สัมผัสแห่งมโนวิญญาณธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า เจตนา มีในสมัยนั้น.

[๑๘๗] จิต มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส หทัย ปิณฑระ มโน มนายตนะ มนินทรีย์ วิญญาณ วิญญาณขันธ์ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า จิตมีในสมัยนั้น.

[๑๘๘] **วิตก** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตริ่ก ความตริ่กอย่างแรง ความดำริ ความที่จิตแนบอยู่ใน
อารมณ์ ความที่จิตแนบสนิทอยู่ในอารมณ์ ความยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ในสมัยนั้น
อันใด นี้ชื่อว่า วิตกมีในสมัยนั้น.

[๑๘๙] **วิจารณ์** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตรอง ความพิจารณา ความตามพิจารณา ความเข้าไปพิจารณา
ความที่จิตสืบต่ออารมณ์ ความที่จิตเพ่งอารมณ์ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า
วิจารณ์มีในสมัยนั้น.

[๑๙๐] **ปีติ** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความอิมใจ ความปราโมทย์ ความยินดียิ่ง ความบันเทิง ความร่าเริง
ความรื่นเริง ความปลื้มใจ ความตื่นเต้น ความที่จิตชื่นชมยินดีในสมัยนั้น
อันใด นี้ชื่อว่า ปีติมีในสมัยนั้น.

[๑๙๑] **สุข** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบาย เป็นสุข
อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส
ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สุขมีในสมัยนั้น.

[๑๙๒] **เอกัคคตา** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า เอกัคคตามีในสมัยนั้น.

[๑๙๓] **มโนทริย์** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส หทัย ปันฑาระ มโน มนายตนะ อินทริย์ก็อมโน-
วิญญาณ วิญญาณขันธ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า
มโนทริย์มีในสมัยนั้น.

[๑๕๔] โสมนัสสินทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบาย เป็นสุข
อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส
ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า โสมนัสสินทรีย์มีในสมัยนั้น.

[๑๕๕] ชีวิตินทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

อายุ ความดำรงอยู่ ความเป็นไปอยู่ กิริยาที่เป็นไปอยู่ อากาโรที่สืบ
เนื่องกันอยู่ ความประพฤติเป็นไปอยู่ ความหล่อเลี้ยงอยู่ ชีวิตินทรีย์คือชีวิต
ของนามธรรมนั้น ๆ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า ชีวิตินทรีย์มีในสมัยนั้น.

[๑๕๖] หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น
สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกฤต.

[๑๕๗] ก็ขันธ ๔ อายุตนะ ๒ ชาติ ๒ อาหาร ๓ อินทรีย์ ๓
ผัสสะ ๑ ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุ ๑ ธรรมายตนะ ๑ ธรรมธาตุ ๑ มีในสมัยนั้น
หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น.

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกฤต ฯลฯ

[๑๕๘] สังขารขันธ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ผัสสะ เจตนา วิตก วิจารณ์ ปีติ เอกัคคตา ชีวิตินทรีย์ หรือนาม
ธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด เว้นเวทนาขันธ สัญญาขันธ วิญญาณขันธ
มีอยู่ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่า สังขารขันธมีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกฤต.

มโนวิญญาณธาตุที่เป็นกุศลวิบากสหระกตด้วยโสมนัส จบ

มโนวิญญาณธาตุที่เป็นกุศลวิบาก

สหระคด้วยอุเบกขา

[๑๕๕] ธรรมเป็นอัพยากฤต เป็นไฉน ?

มโนวิญญาณธาตุ อันเป็นวิบาก สหระคด้วยอุเบกขา มีรูปเป็น อารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น เพราะ กามาวจรกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้ว ในสมัยใด ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจารณ์ อุเบกขา เอกัคคตา มนินทรีย์ อุปกจินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ใน สมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยากฤต.

[๔๐๐] ผัสสะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้อง ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า ผัสสะมีในสมัยนั้น.

[๔๐๑] เวทนา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจก็ไม่ใช่ ความไม่สบายทางใจก็ไม่ใช่ อันเกิดแต่ สัมผัสแห่งมโนวิญญาณธาตุที่สมกัน ความเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิด แต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส ในสมัย นั้น อันใด นี้ชื่อว่า เวทนามีในสมัยนั้น.

[๔๐๒] สัญญา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การจำ กิริยาที่จำ ความจำ อันเกิดแต่สัมผัสแห่งมโนวิญญาณธาตุ ที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สัญญามีในสมัยนั้น.

[๔๐๓] เจตนา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การคิด กิริยาที่คิด ความคิด อันเกิดแต่สัมผัสแห่งมโนวิญญาณธาตุ ที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า เจตนามีในสมัยนั้น.

[๔๐๔] จิต มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส หทัย ปันธุระ มโน มนายตนะ มนินทรีย์ วิญญาณ วิญญาณขันธ์ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า จิตมีในสมัยนั้น.

[๔๐๕] วิตก มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตริก ความตริกอย่างแรง ความดำริ ความที่จิตแนบอยู่ใน อารมณ์ ความที่จิตแนบสนิทอยู่ในอารมณ์ ความยกจิตในสู่อารมณ์ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า วิตกมีในสมัยนั้น.

[๔๐๖] วิจารณ์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตรอง ความพิจารณาความตามพิจารณา ความเข้าไปพิจารณา ความที่จิตสืบต่ออารมณ์ ความที่จิตเพ่งอารมณ์ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า วิจารณ์มีในสมัยนั้น.

[๔๐๗] อุเบกขา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจที่ไม่ใช่ ความไม่สบายทางใจที่ไม่ใช่ ความเสวย อารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุข อันเกิดแต่เจโตสัมผัส ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า อุเบกขามีในสมัยนั้น.

[๔๐๘] เอกัคคตา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า เอกัคคตา มีใน สมัยนั้น.

[๔๐๙] มนินทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส หทัย ปิณฑระ มโน มนายตนะ อินทรีย์คือมโน-
วิญญาณ วิญญาณชั้น มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า
มโนอินทรีย์มีในสมัยนั้น.

[๔๑๐] อุเปกขินทรีย์ ในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจก็ไม่ใช่ ความไม่สบายทางใจก็ไม่ใช่ ความเสวย
อารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุข
อันเกิดแต่เจโตสัมผัส ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า อุเปกขินทรีย์มีในสมัยนั้น.

[๔๑๑] ชีวิตินทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

อายุ ความดำรงอยู่ ความเป็นไปอยู่ กิริยาที่เป็นไปอยู่ อาการที่
สืบเนื่องกันอยู่ ความประพฤติเป็นไปอยู่ ความหล่อเลี้ยงอยู่ ชีวิตินทรีย์คือ
ชีวิตของนามธรรมนั้น ๆ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า ชีวิตินทรีย์มีในสมัยนั้น.

[๔๑๒] หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น
สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกฤต.

[๔๑๓] ก็ขั้น ๔ อายุตนะ ๒ ธาตุ ๒ อาหาร ๓ อินทรีย์ ๓
ผัสสะ ๑ ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุ ๑ ธรรมายตนะ ๑ ธรรมธาตุ ๑ มีในสมัยนั้น
หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกฤต ฯลฯ

[๔๑๔] สังขารชั้น มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ผัสสะ เจตนา วิตก วิจาร เอกัคคตา ชีวิตินทรีย์ หรือนามธรรม
ที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด เว้นเวทนาชั้น สัญญาชั้น วิญญาณชั้น มีอยู่ใน
สมัยนั้น นี้ชื่อว่า สังขารชั้นมีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกฤต.

มโนวิญญาณธาตุที่เป็นกุศลวิบากสหระกตด้วยอุเบกขา จบ

อธิบายอัพยาตธรรม

บัดนี้ พระองค์ทรงประสงค์จะแสดงจำแนกบทอัพยาตธรรม จึงเริ่ม
คำว่า **ธรรมอันเป็นอัพยาตตะ เป็นไฉน ? เป็นต้น.**

ในพระบาลีนั้น อัพยาตตะมี ๔ อย่าง คือ วิบาก กิริยา รูป
พระนิพพาน บรรดาอัพยาตตะเหล่านั้น พระองค์ตรัสประสงค์เอาอัพยาตวิบาก
แม้ในอัพยาตวิบาก ก็ทรงประสงค์เอากุศลวิบาก แม้ในกุศลวิบากนั้น ก็ทรง
ประสงค์เอากามาวจรวิบาก แม้ในกามาวจรวิบาก ก็ทรงประสงค์เอาอเหตุกะ
แม้ในอเหตุกะ ก็ทรงประสงค์เอาปัญจวิญญาณ (วิญญาณ ๕) แม้ในปัญจวิญ-
ญาณนั้นก็ทรงประสงค์เอัจักขุวิญญาณตามลำดับในทวาร แม้จักขุวิญญาณนั้น
เล่า ทรงประสงค์จะแสดงความเกิดขึ้นด้วยอำนาจกรรมปัจจัยที่ไม่ทั่วไปเท่านั้น
เว้นสาธารณปัจจัยทางทวารและอารมณ์เป็นต้น จึงตรัสพระคำรัสว่า เพราะ
กามาวจรกุศลกรรมอันตนทำแล้ว.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **กตตุตา** (อันได้ทำไว้แล้ว) ได้แก่
เหตุที่ทำไว้แล้ว. บทว่า **อุปปจิตตุตา** (ได้สั่งสมไว้แล้ว) ได้แก่ ทำให้เจริญ
ขึ้นแล้ว. บทว่า **จกขุวิญญาณ** ความว่า ที่ชื่อว่า จักขุวิญญาณ เพราะอรรถว่า
เป็นวิญญาณแห่งจักขุที่มีเหตุสำเร็จแล้ว หรือว่าวิญญาณอันเป็นไปทางจักขุ
หรือว่าเป็นวิญญาณอันอาศัยในจักขุ แม้ในโสตวิญญาณเป็นต้นข้างหน้าก็นัย
นี้แหละ.

ในวิญญาณ ๕ เหล่านี้ จักขุวิญญาณมีการรู้รูปอาศัยจักขุประสาทเป็น
ลักษณะ (จกขุสนฺนิสฺสุตฺตฺรฺปวิขานนลกฺขณํ) มีอารมณ์เพียงรูปเป็นรส

(รูปมตตารมมณรล) มีความมุ่งต่อรูปเป็นปัจจุปัญฐาน (รูปาภิมุขภาว-
ปัจจุปัญฐาน) มีการไม่ปราศจากกิริยามโนธาตุซึ่งมีรูปเป็นอารมณ์เป็นปทัฏฐาน
(รูปารมมณาย กิริยามโนธาตุยา อปคมนปทฐาน).

โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ ที่จะมา
ข้างหน้าก็มีการรู้เสียงเป็นต้นอาศัยโสตเป็นต้นเป็นลักษณะ มีอารมณ์สักแต่ว่า
เสียงเป็นต้นเป็นรส มีความมุ่งต่อเสียงเป็นต้นเป็นปัจจุปัญฐาน มีการไม่
ปราศจากกิริยามโนธาตุที่มีอารมณ์มีเสียงเป็นต้นเป็นปทัฏฐาน.

ในอภัยกตวิบากนี้ มีบทธรรณตามลำดับ ๑๐ บท ว่าโดยการถือเอา
บทที่ยังมิได้ถือเอาก็ได้ ๗ บท. ในบรรดา ๗ บทเหล่านั้น บทที่จำแนกไม่ได้
มี ๕ บท บทที่จำแนกได้มี ๒ บท บรรดาธรรมที่จำแนกได้นั้น จิตถึงการ
จำแนกให้ที่ทั้ง ๒ คือด้วยสามารถแห่งผัสสปัญญาจะ และด้วยสามารถแห่งอินทริย
เวทนาถึงการจำแนกในที่ทั้ง ๓ คือด้วยสามารถแห่งผัสสปัญญาจะ องค์ฌาน และ
อินทริย์. แม้อภยธรรมเหล่านี้ก็มี ๓ เหมือนกัน แยกปนภยธรรมมีหนึ่ง คือ
มนสิการเท่านั้น.

ในนิทเทสวาร ตรีสัจขุวิญญาณว่า ปญฺฑริ (ส่องใส) โดยวัตถุ.
จริงอยู่ กุศล ชื่อว่า ปญฺฑริ (ส่องใส) เพราะความที่ตนบริสุทธิ์. อกุศล
ก็ชื่อว่า ปญฺฑริ (ส่องใส) เพราะผลอันไหลออกจากภวังค์ วิบากก็ชื่อว่า
ปญฺฑริ (ส่องใส) เพราะส่องใสโดยวัตถุ.

ในนิทเทสเอกัคคตาแห่งจิต ตรีสบทเดียวเท่านั้นว่า จิตฺตสุตฺต จิตฺติ
(ความตั้งอยู่แห่งจิต) เพราะจิตเมื่อนี้ถูพลในอภัยกตวิบากนี้ ย่อมได้เพียงตั้ง
อยู่เป็นไปเท่านั้น ย่อมไม่อาจเพื่อถึงความเป็นสัมมัตติ (ความดำรงอยู่.) อวัณฺณิตติ
(ความมันอยู่) ในสังคหวาร ไม่ทรงยกองค์ฌานและองค์มรรคขึ้นแสดง เพราะ

เหตุไร ? เพราะธรรมคามานมีวิตกเป็นธรรมต่ำ ธรรมคามรรคก็มีเหตุเป็น
ธรรมต่ำ องค์ฌานย่อมไม่ได้ในจิตที่ไม่มีวิตกตามปกติ องค์มรรคก็ไม่ได้ใน
อเหตุกจิต (จิตไม่ประกอบด้วยเหตุ) เหมือนกัน เพราะฉะนั้น องค์ฌานและ
องค์มรรคแม้ทั้ง ๒ พระองค์ จึงไม่ทรงยกขึ้นแสดงในจกขุวิญญาณนี้ ก็สังขาร-
ชั้นในจกขุวิญญาณนี้เป็นธรรมประกอบด้วยองค์ ๔ (ผัสสะ เจตนา เอกกคตา
ชีวิตินทรีย์) นั้นแหละจึงทรงจำแนกไว้. สุธัญญตวาระเป็นไปตามปกติที่นั่นแหละ
แม้ทิทเทสแห่งโสตวิญญาณเป็นต้น ฟังทราบโดยนัยนี้เหมือนกัน.

ก็ในวิญญาณ ๕ นั้น มีความแปลกกันอย่างเดียว คือ ในจกขุวิญญาณ
เป็นต้น ทรงจำแนกอุเบกขา ในกายวิญญาณทรงจำแนกสุข. แม้ความต่างกัน
นั้นก็ฟังทราบว่าย่อมมีด้วยอำนาจการกระทบ เพราะในทวาร ๔ มีจกขุทวาร
เป็นต้น อุปาทารูปย่อมกระทบกับอุปาทารูปเท่านั้น ครั้นเมื่ออุปาทารูปนั้นแหละ
กระทบอยู่ที่ซึ่งอุปาทารูป ความเสียดสีเกิดจากการกระทบย่อมไม่มีกำลัง ย่อม
เป็นเพียงถูกันเท่านั้น ย่อมไม่กระทบกันหนัก เหมือนเวลาที่เขาวางปุยนุ่น
อันเกิดแต่ฝ้าย ๔ อันไว้บนทั้ง ๔ อัน แล้วเอาปุยนุ่นนั้นแหละกระทบกัน
ฉะนั้น เวทนาจึงตั้งอยู่ในฐานะกลาง (อุเบกขา) แต่ในกายทวาร อารมณ์
ที่เป็นมหาภูตรูปในภายนอกกระทบกายปสาทอันเป็นภายในแล้วกระทบมหาภูต-
รูปทั้งหลายที่มีปสาทรูปเป็นปัจจัย เหมือนบุคคลวางปุยนุ่นบนทังแล้วเอาค้อน
ทุบ ค้อนก็เลยปุยนุ่นไปกระทบทั้ง เพราะการเสียดสีเป็นสภาพมีกำลัง ช้อนนี้
ฉันทันใด การกระทบมหาภูตรูปกับมหาภูตรูปเป็นการเสียดสีที่มีกำลัง ฉันทันนั้น
เหมือนกัน. กายวิญญาณที่สหระคตด้วยสุข ย่อมเกิดขึ้นในอิฏฐารมณ์ กายวิญญาณ
ที่สหระคตด้วยทุกข์ย่อมเกิดขึ้นในอนิฏฐารมณ์.

ก็วัตถุทวารและอารมณ์ของจิตทั้ง ๕ เหล่านี้ ย่อมเป็นของเกี่ยวข้องกัน โดยเฉพาะ ชื่อว่า การก้าวก้าวกันด้วยวัตถุเป็นต้น ในที่นี้ย่อมไม่มี เพราะ จักขุวิญญาณที่เป็นกุศลวิบาก กระทำจักขุปสาทให้เป็นวัตถุ (ที่อาศัยเกิด) แล้วยังทัสสนกิจ (กิจคือการเห็น) ให้สำเร็จในรูปารมณอันมีสมุฏฐาน ๔ ใน อิกฺขุจฺจารมณฺ และในอิกฺขุจฺจารมณฺ คํารงอยู่ในจักขุทวารสำเร็จผล. โสต- วิญญาณเป็นต้น ทำโสตปสาทเป็นต้นให้เป็นวัตถุแล้วให้สำเร็จสวนกิจขายนกิจ สายนกิจ และมุสนกิจในอารมณ์มีเสียงเป็นต้นที่เป็นอิกฺขุจฺจารมณฺและอิกฺขุจฺจาร- มณฺ คํารงอยู่ในโสตทวารเป็นต้นสำเร็จผล. ก็ในอารมณ์เหล่านั้น เสียงมี สมุฏฐาน ๒ เท่านั้น.

อธิบายมโนธาตุกุศลวิบาก

พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทสแห่งมโนธาตุต่อไป.

ธาตุ คือ มโนนั้นแหละ ชื่อว่า **มโนธาตุ** ด้วยอรรถว่า สูญจาก สภาวะและมีใช้สัตว์. มโนธาตุนั้นมีการรู้รูปารมณเป็นต้น ในลำดับแห่งจักขุ- วิญญาณเป็นต้นเป็นลักษณะ (**จักขุวิญญาณาทีนํ อนนุตรรูปาทิวิชานน- ลกฺขณา**) มีการรับอารมณ์ มีรูปเป็นต้นเป็นรส (**รูปาทีนํ สมฺปฺปฏิจฺจนฺรสา**) มีภาวะเช่นการรับอารมณ์อย่างนั้นเป็นปัจจุปัญฐาน (**ตถาภาวปฺจฺจุปฺปฺญฺจานา**) มีการไม่ปราศจากจักขุวิญญาณเป็นปทัฏฐาน (**จักขุวิญญาณา อปฺคฺมณปทฺฐ- จานา**) รัมมุตเทสในมโนธาตุนี้มี ๑๒ บท ว่าด้วยการถือเอาบทที่ยังมิได้ถือเอา ก็ได้ ๙ บท. ใน ๙ บทนั้น ๗ บทจำแนกไม่ได้ ๒ บทจำแนกได้. **เยวาปนก-** ธรรมมี ๒ คือ อธิโมกข์ และมนสิการ.

นิทเทสแห่งวิตก พระองค์ทรงกำหนดไว้ถึงอภินิโรปนะ (คือการยกจิต ขึ้นสู่อารมณ) ก็เพราะจิต (อภัยกตวิบาก) ดวงนี้เป็นกุศลก็มีใช้ เป็นอกุศล

ก็มีใช้ เพราะฉะนั้น จึงไม่ตรัสว่า เป็นสัมมาสังกัปปะหรือเป็นมิจฉาสังกัปปะ
องค์ฌานแม้ได้อยู่ในสังคหาวารก็ตกไปเป็นไปในกระแสแห่งวิญญาณ ๕ เพราะ
ฉะนั้น จึงไม่ยกขึ้นแสดง ส่วนองค์มรรคย่อมไม่ได้โดยแท้ เพราะฉะนั้น จึง
ไม่ทรงยกขึ้นแสดงสุญญตวาระเป็นไปตามปกติที่นั่นแหละ จิตนี้เป็นจิตเนื่องด้วย
วัตถุ คือ อาศัยเกิดที่หทยวัตถุเท่านั้น. ทวารและอารมณ์เป็นสภาพไม่เนื่องกัน
บรรดาทวารและอารมณ์ที่ไม่เนื่องกันเหล่านั้น ทวารและอารมณ์จะก้าวก่ายกัน
แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้นก็มิฐานเดียวกัน เพราะฐานนี้มีสัมปฏิจฉันนกิจ (กิจคือมี
หน้าที่รับอารมณ์) เหมือนกัน จริงอยู่ จิตดวงนี้ (อัพยากตวิบาก) เป็น
สัมปฏิจฉันนจิต (เป็นจิตรับอารมณ์) ในอารมณ์ ๕ ในปัญจทวาร สำเร็จผล
เมื่อวิญญาณ ๕ มีจักขุวิญญาณเป็นต้น ที่เป็นกุศลวิบากดับแล้ว สัมปฏิจฉันน-
จิต (อัพยากตวิบาก) นั้นก็รับอารมณ์เหล่านั้นนั่นแหละมีรูปารมณเป็นต้นที่ถึง
ฐานในลำดับทีเดียว.

อธิบายมโนวิญญาณธาตุ

พึงทราบวินิจฉัยในนิสเทศแห่งสันตริณมโนวิญญาณธาตุ. บทว่า ปีติ
เป็นบทธกัธะ (ยิ่ง) ในมโนวิญญาณธาตุดวงที่หนึ่ง แม้เวทนาก็เป็นโสมนัสส-
เวทนา เพราะมโนวิญญาณธาตุดวงที่หนึ่งนี้ ย่อมเป็นไปในอิฐฐารมณอย่างเดียว
ส่วนมโนวิญญาณธาตุดวงที่สอง ย่อมเป็นไปในอิฐฐัมมัชฌัตตตตารมณ เพราะ
ฉะนั้น ในมโนวิญญาณธาตุดวงที่สองนี้ จึงเป็นอุเบกขาเวทนา บททั้งหลาย
เป็นเช่นเดียวกันในนิสเทศแห่งมโนธาตุนั่นแหละ ในมโนวิญญาณธาตุ แม้ทั้ง
๒ ดวง พระองค์มิได้ทรงยกองค์ฌานขึ้นแสดง เพราะความที่มโนวิญญาณธาตุ
๒ ดวงนั้นเป็นธรรมชาติ ตกไปเป็นไปในกระแสแห่งวิญญาณ ๕ ที่เดียว

องค์มรรคก็เหมือนกัน มิได้ทรงยกขึ้นแสดงเพราะไม่ได้โดยแท้. คำที่เหลือในที่ทั้งหมดพึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแล.

อนึ่ง ว่าโดยลักษณะเป็นต้น มโนวิญญาณธาตุแม่ทั้ง ๒ เป็นอเหตุก-
วิบาก (วิปากจิตไม่มีเหตุประกอบ) มีการรู้อารมณ์ ๖ เป็นลักษณะ (สพ-
ารมณวิฆานนลกขณา) พึงทราบว่า มีการพิจารณาอารมณ์เป็นต้นเป็นรส
(สนฺติรณาทิสตา) มีความเป็นอย่างนั้น (มีการพิจารณาอารมณ์เป็นต้น
อย่างนั้น) เป็นปัจจุปฏิฐาน (ตถาภาวปัจจุปฏิฐานา) มีททวัตถุเป็น
ปทัฏฐาน (ททวัตถุปทัฏฐานา).

บรรดามโนวิญญาณธาตุ ๒ ดวงนั้น ดวงที่ ๑ ย่อมให้ผลในฐานะทั้ง ๒
จริงอยู่ มโนวิญญาณธาตุดวงที่ ๑ นั้น เมื่อมโนธาตุอันเป็นวิบาก (สัมปฏิจ-
ฉันนจิต) รับอารมณ์ในลำดับแห่งจักขุวิญญาณเป็นต้น ซึ่งเป็นกุศลวิบากใน
ทวาร ๕ นั้นดับแล้วก็ยังสันติระณกิจให้สำเร็จอยู่ในอารมณ์นั้นนั้นแหละ ย่อมตั้ง
อยู่ให้ผลในทวาร ๕ และย่อมเป็นตทารัมมณะให้ผลในอารมณ์ที่มีกำลังในทวาร
๖ ข้อนี้ เป็นอย่างไร ? คือ เปรียบเหมือนเมื่อเรือขวางลำในแม่น้ำกระแสเชี่ยว
ไปอยู่ กระแสน้ำก็แตกติดตามเรือไปสู่ที่น้อยหนึ่ง แล้วก็ไปตามสมควรแก่
กระแสนั้นแหละ ฉันทิ ข้อนี้ก็ฉันทินั้นเหมือนกัน คือเมื่ออารมณ์มีกำลังปรากฏ
ชัดในทวาร ๖ ไปสู่คลองแล้ว ชวนจิตย่อมเล่นไป เมื่อชวนนั้นเสพอารมณ์
แล้วก็เปิดโอกาสของภวังค์ แต่ว่าจิต (สันตฺรณจิต) นี้ไม่ให้โอกาสแก่ภวังค์ จึง
รับอารมณ์ที่ชวนจิตรับแล้วก็ไปสิ้น ๑ วารจิต ๒ วารจิตก็หยั่งลงสู่ภวังค์
ทีเดียว. บัณฑิตพึงยังอุปมาด้วยอาการอย่างนี้นั้นแหละให้พิสดาร แม้นในฝูงโคที่
กำลังข้ามแม่น้ำ. มโนวิญญาณธาตุดวงที่หนึ่งนี้ ชื่อว่า ตทารัมมณจิต เพราะ
ความที่มโนวิญญาณธาตุนั้นนั้นแหละรับอารมณ์ที่ชวนจิตรับเอาแล้วให้ผลอยู่.

ส่วนมโนวิญญาณธาตุดวงที่ ๒ ย่อมให้ผลใน ๕ ฐาน อย่างไร ? คือ
ในเบื้องต้นให้ผลเป็นปฏิสนธิจิต ในเวลาถือปฏิสนธิของคนบอดแต่เกิด คน
หนวกแต่เกิด คนใบ้แต่เกิด คนบ้าแต่เกิด เป็นอุภโตพยัญชนกและเป็นกระเทย
ในมนุษยโลกประการ ๑ เมื่อปฏิสนธิผ่านไปแล้วก็ให้ผลเป็นภวังค์ตลอดอายุ
ประการ ๑ ย่อมให้ผลเป็นสันติระณะ (พิจารณา) ในวิถีแห่งอารมณฺ์ ๕ ใน
อิกฺกุหมฺมัชฌัตตตารมณฺ์ประการ ๑ ย่อมให้ผลเป็นตทารมณฺ์ในอารมณฺ์ที่มีกำลัง
ในทวาร ๖ ประการ ๑ ในเวลามรณะให้ผลเป็นจุติจิตประการ ๑ มโนวิญญาณ-
ธาตุดวงที่ ๒ นี้ย่อมอำนวยผลใน ๕ ฐานเหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้.

มโนวิญญาณธาตุ ๒ ดวงจบ

มหาวิปาก ๘

[๔๑๕] ธรรมเป็นอภัยากฤต เป็นไฉน ?

มโนวิญญาณธาตุอันเป็นวิปาก สหคตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ
มีรูปเป็นอารมณฺ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณฺ์ หรือปรารภอารมณฺ์ใด ๆ
เกิดขึ้น ฯลฯ

มโนวิญญาณธาตุอันเป็นวิปาก สหคตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ
...เกิดขึ้น โดยมีการชักจูง ฯลฯ

มโนวิญญาณธาตุอันเป็นวิปาก สหคตด้วยโสมนัส วิปยุตจากญาณ
...เกิดขึ้น ฯลฯ

มโนวิญญาณธาตุอันเป็นวิปาก สหคตด้วยโสมนัส วิปยุตจากญาณ
...เกิดขึ้น โดยมีการชักจูง ฯลฯ

มโนวิญญาณธาตุอันเป็นวิปาก สหคตด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณ
...เกิดขึ้น ฯลฯ

มโนวิญญูณธาตุอันเป็นวิบาก สหระตด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วย
ญาณ ...เกิดขึ้น โดยมีการชักจูง ฯลฯ

มโนวิญญูณธาตุอันเป็นวิบาก สหระตด้วยอุเบกขา วิปยุตจากญาณ
... เกิดขึ้น ฯลฯ

มโนวิญญูณธาตุอันเป็นวิบาก สหระตด้วยอุเบกขา วิปยุตจากญาณ
... เกิดขึ้น โดยมีการชักจูง เพราะกามาวจรกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว ได้
ตั้งสมไว้แล้ว ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยากฤต.

[๔๑๖] อัพยากตมุล คือ อโลภะ ฯลฯ อัพยากตมุล คือ อโทสะ
ฯลฯ อัพยากตมุล คือ อโมหะ ฯลฯ

ภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยากฤต.

มหาวิบาก ๘ จบ

อธิบายมหาวิบาก ๘ ดวง

บัดนี้ พระองค์ทรงประสงค์จะแสดงมหาวิบากจิต ๘ ดวง จึงทรงเริ่ม
พระคำรัส มีอาทิว่า กตเม ชมฺมา อพฺยาคตา (ธรรมเป็นอัพยากฤต
เป็นไหน ?) อีก.

ในมหาวิบาก ๘ เหล่านี้ ทรงแสดงเพียงนัยไว้ในพระบาลีแล้วทรง
ย่อวาระไว้ทั้งหมด. บัณฑิตพึงทราบเนื้อความแห่งวาระเหล่านั้นโดยนัยที่กล่าว
ในหนหลังนั้นแหละ ส่วนความแปลกกันอันใดในมหาวิบากจิตเหล่านั้น ทรง

ประสงค์จะแสดงความแปลกกันนั้น จึงตรัสพระพุทธพจน์มีอาทิว่า **อโโลโก**
อพฺยากตมฺหฺล (อพฺยากตคืออโโลกะ) ดังนี้. พระดำรัสใดแม้มิได้ตรัสไว้
พระดำรัสนั้น บัณฑิตพึงทราบอย่างนี้ว่า

ก็ความต่างกันแห่งกรรม ทวาร กรรมบถ บุญกิริยาวัตถุ อันใดที่
ตรัสไว้ในกามาวจรกุศลทั้งหลาย ความต่างกันอันนั้นไม่มีในมหาวิบาก ๘ เหล่านี้
ข้อนั้นเพราะเหตุไร ? เพราะมหาวิบาก ๘ ให้วิญญูติเกิดไม่ได้ คือ เหตุที่
มหาวิบากไม่มีวิบากเป็นธรรมดา และเพราะมหาวิบากไม่เป็นไป (เหมือนบุญ
กิริยาวัตถุ) อย่างนั้น กรุณาและมุทิตาแม้เหล่าใดที่ตรัสไว้ในยวาปนกรรม
ทั้งหลาย กรุณาและมุทิตานั้นก็ไม่มีอยู่ในวิบากทั้งหลาย เพราะมีสัจเป็นอารมณ์
ด้วยว่า กามาวจรวิบากทั้งหลายเป็นปริตตารมณ์อย่างเดียว มิใช่กรุณาและ
มุทิตาเท่านั้นไม่มี แม้วิริตีทั้งหลายก็ไม่มีในวิบากเหล่านี้ ข้อนี้สมจริงดังที่
ตรัสว่า สิกขาบท ๕ เป็นกุศลเท่านั้น. ก็ในมหาวิบากนี้ พึงทราบวิธีของกรรม
ที่เป็นอสังขาร (ไม่มีการชักจูง) สสังขาร (มีการชักจูง) โดยกุศล และโดย
ความต่างแห่งปัจจัย.

จริงอยู่ กุศลเป็นอสังขาริก วิบากก็เป็นอสังขาริก กุศลเป็นสสังขาริก
วิบากก็เป็นสสังขาริก. อนึ่ง กุศลที่เป็นอสังขาริกเกิดขึ้นด้วยปัจจัยที่มีกำลัง
กุศลที่เกิดขึ้นด้วยปัจจัยนอกนี้เป็นสสังขาริก. แม้ในความต่างกันแห่งความเลว
เป็นต้น มหาวิบากเหล่านี้ย่อมไม่ชื่อว่าเลว ปานกลาง และประณีต เพราะ
ความที่ธรรมมีฉันทะเป็นต้นที่เลว ปานกลางและประณีตไม่สำเร็จไว้ แต่
วิบากของกุศลที่เลวก็ย่อมเลว วิบากของกุศลปานกลางก็ย่อมเป็นปานกลาง
วิบากของกุศลที่ประณีตก็ย่อมเป็นของประณีต ในวิบากเหล่านี้ แม้ธรรมที่เป็น
อธิบดีทั้งหลาย ก็มีได้มี. ข้อนี้เป็นเพราะเหตุไร ? เพราะความที่วิบากเหล่านี้

ไม่ทำฉันทะเป็นต้นให้เป็นฐานะแล้วเกิดขึ้น. คำที่เหลือทั้งหมดเหมือนกับคำที่กล่าวไว้ในกุศล ๘ นั้นแล.

บัดนี้ พึงทราบที่เป็นที่ให้ผลของมหาวิบากจิต ๘ เหล่านี้ต่อไป.

จริงอยู่ มหาวิบากเหล่านี้ย่อมให้ผลในที่ทั้ง ๔ คือ ในปฏิสนธิ ๑ ในภวังค์ ๑ ในจุติ ๑ ในตทาร์มมณะ ๑ ให้ผลอย่างไร ? คือ ย่อมให้ผลเป็นปฏิสนธิ ในเวลาถือปฏิสนธิของผู้มีบุญทั้งหลายเป็นเหตุและติเหตุะ ในพวกมนุษย์ และในพวกเทพชั้นกามาพจรก่อน เมื่อปฏิสนธิจิตผ่านไปแล้วก็ให้ผลเป็นภวังค์ในปวัตติกาลตลอดอายุ ๖๐ ปีบ้าง ๘๐ ปีบ้าง ตลอดอสงไขยหนึ่งบ้าง ย่อมให้ผลเป็นตทาร์มมณะในอารมณ์ที่มีกำลังในทวาร ๖ และย่อมให้ผลเป็นจุติในเวลาตาย มหาวิบากย่อมให้ผลในที่ ๔ ด้วยประการฉะนี้.

ในกาลให้ผลของมหาวิบากจิต ๘ เหล่านี้ พระสัพพัญญูโพธิสัตว์ แม้ทุกพระองค์ย่อมถือปฏิสนธิด้วยมหาวิบากจิตที่เป็นอสังขาริก สหระคด้วยโสมนัส เป็นติเหตุะดวงที่หนึ่ง ในการถือปฏิสนธิภพสุดท้าย ก็มหาวิบากจิตดวงนั้นเป็นวิบากของจิตมีเมตตาเป็นส่วนเบื้องต้น ก็ปฏิสนธิจิตอันมหาวิบากมีเมตตาเป็นส่วนเบื้องต้นนั้นให้มีอายุหนึ่งอสงไขย แต่ย่อมเปลี่ยนไปด้วยอำนาจแห่งกาล.

ส่วนพระมหาสิวลเถระกล่าวว่า มหาวิบากจิตที่สหระคด้วยอุเบกขามีกำลังกว่ามหาวิบากที่สหระคด้วยโสมนัส พระสัพพัญญูโพธิสัตว์ย่อมถือปฏิสนธิด้วยมหาวิบากที่สหระคด้วยอุเบกขานั้น เพราะผู้ถือปฏิสนธิด้วยมหาวิบากที่สหระคด้วยอุเบกขานั้น ย่อมเป็นผู้มีอัธยาศัยใหญ่ เพราะความเป็นผู้ไม่หวั่นไหวในอารมณ์ทั้งหลายอันเป็นทิพย์ เหมือนพระจุพนาคเถระผู้ทรงพระไตรปิฎกเป็นต้น. แต่คำนี้ในอรรถกถาท่านปฏิเสธว่า นี่เป็นความชอบใจของพระเถระ

ข้อนี้หาเป็นเช่นนั้นไม่ แล้วกล่าวว่า การบำเพ็ญประโยชน์เกื้อกูลของพระ-
สัพพัญญูโพธิสัตว์ทั้งหลายเป็นสภาพมีกำลังมาก เพราะฉะนั้น พระสัพพัญญู-
โพธิสัตว์ทั้งหลายย่อมถือปฏิสนธิด้วยอสังขาริกจิต อันเป็นติเหตุกะ สหระต
ด้วยกามาวจรกุศลวิบากมีเมตตาเป็นส่วนเบื้องต้น.

อธิบายทวารวิบากมาตีกถา

บัดนี้ ควรจะตั้งมาตีกาในกถาทวารวิบาก ต่อไป.

พระอุพนาคเถระผู้ทรงพระไตรปิฎกกล่าวไว้ก่อนว่า กุศลเจตนา
ดวงเดียวย่อมเกิดวิบากจิต ๑๖ ดวง ในกุศลเจตนาดวงนี้แหละเป็นเหตุให้เกิด
วิบากจิต ๑๒ ดวงบ้าง เป็นอเหตุกจิต ๘ บ้าง ดังนี้.

ก็พระมหาทัตตเถระผู้อยู่ในวิหารโมรวาปีกล่าวไว้ว่า กุศลเจตนาหนึ่ง
ดวงย่อมเกิดวิบากจิต ๑๒ ดวง ในกุศลเจตนาดวงนี้แหละเป็นเหตุให้เกิดวิบาก-
จิต ๑๐ ดวงบ้าง อเหตุกจิต ๘ บ้าง ดังนี้.

แต่พระมหาธัมมรักขิตเถระผู้ทรงพระไตรปิฎกกล่าวว่า กุศล-
เจตนาดวงเดียวย่อมเกิดวิบากจิต ๑๐ ดวง ในกุศลเจตนาดวงนี้แหละ เป็น
อเหตุกจิต ๘ ดังนี้.

ในฐานะนี้ พระเถระเหล่านั้นถือเอาเรื่องชื่อว่า สาเกตกปัญหา.

ได้ยินว่า พวกอุบาสกผู้อยู่ในเมืองสาเกต นั่งในศาลาสนทนากันถึง
ปัญหาว่า ในเจตนากรรมดวงเดียวที่ประกอบแล้ว จะมีปฏิสนธิอย่างเดียว
หรือหลายอย่าง ดังนี้ ไม่อาจวินิจฉัยได้ จึงพากันไปถามพระเถระผู้ทรงพระ-
อภิธรรม. พระเถระทั้งหลายให้พวกอุบาสกเหล่านั้นยอมรับด้วยคำว่า หน่อ
อันเดียวเท่านั้นย่อมออกจากเมล็ดมะม่วงอันเดียวมันใด เจตนาเดียวก็มีปฏิสนธิ

หนึ่งเท่านั้น ฉะนั้นดังนี้. ในวันต่อมาก็สนทนากันถึงปัญหาว่า ก็เจตนาต่าง ๆ ที่กระทำการแล้วย่อมมีปฏิสนธิต่าง ๆ หรือมีปฏิสนธิเดียว ดังนี้ เมื่อไม่อาจวินิจฉัยได้จึงพากันไปถามพระเถระทั้งหลาย พระเถระทั้งหลายยังอุบาสกเหล่านั้นให้ยอมรับด้วยคำว่า เมื่อเมล็ดมะม่วงมากที่เขาเพาะไว้ หน่อเป็นอันมากก็ย่อมงอกขึ้น ฉนั้นใด เจตนามากก็มีปฏิสนธิมากฉนั้นเหมือนกัน ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ในฐานะนี้ ท่านถือเอาเรื่องชื่อว่าการแสดงถึงสิ่งที่มีมากเป็นประมาณ เพราะสัตว์ทั้งหลายเหล่านี้มีโลภะมากที่สุด มีโทสะมากที่สุด มีโมหะมากที่สุด มีอโลภะอโทสะอโมหะมากที่สุด ฉนั้นว่า ธรรมอะไรย่อมกำหนดสภาวะนั้นของสัตว์เหล่านั้นที่มีมากได้. ตอบว่า บุรพเหตุย่อมกำหนด ความต่างกันย่อมมีในขณะแห่งการประกอบกรรมนั้นแหละ ข้อนี้เป็นอย่างไร ? คือ ในขณะการประกอบกรรมของบุคคลใด โลภะมีกำลังแรง อโลภะมีกำลังอ่อน อโทสะและอโมหะมีกำลังแรง โทสะและโมหะมีกำลังอ่อน อโลภะอ่อนของบุคคลนั้นไม่อาจเพื่อครอบงำโลภะได้ แต่ว่าอโทสะและอโมหะมีกำลังแรง ย่อมอาจเพื่อครอบงำโทสะและโมหะได้ เพราะฉะนั้น บุคคลนั้นเกิดด้วยอำนาจปฏิสนธิอันกรรมนั้นให้แล้วย่อมเป็นคนมักได้ มีความสุขเป็นปกติ มักไม่โกรธ แต่มีปัญหา มีญาณเปรียบด้วยเพชร ดังนี้.

อนึ่ง ในขณะทีประกอบกรรมของบุคคลใด โลภะและโทสะมีกำลังแรง อโลภะและอโทสะมีกำลังอ่อน และมีอโมหะแรงมีโมหะอ่อน บุคคลนั้นเป็นผู้มักได้โดยนัยก่อนนั้นแหละด้วย เป็นผู้มักประทุษร้ายด้วย แต่เป็นคนมีปัญหา มีญาณเปรียบด้วยเพชร ฉุจพระทัตตถายเถระ.

อนึ่ง ในขณะประกอบกรรมของบุคคล โลภะอโทสะอโมหะมีกำลังแรง นอกนี้ (อโลภะโทสะและอโมหะ) มีกำลังอ่อนบุคคลนั้นเป็นผู้มักโลกโดยนัยก่อนนั้นแหละด้วย เป็นคนเขลาด้วย แต่เป็นคนมีความสุขเป็นปกติ มักไม่โกรธ.

อนึ่ง ในขณะประกอบกรรมของบุคคลใด โลกะ โทสะ และโมหะ
แม้ทั้ง ๓ มีกำลังแรง อโลกะเป็นต้นมีกำลังอ่อน บุคคลนั้นเป็นผู้มักได้ตามนัย
ก่อนนั้นแหละด้วย เป็นผู้มักประทุษร้ายด้วย ผู้ดุ่มหลงด้วย.

อนึ่ง ในขณะประกอบกรรมของบุคคลใด อโลกะ โทสะ โมหะ
มีกำลังแรง นอกนี้ (คือโลกะ อโทสะ และอโมหะ) มีกำลังอ่อน บุคคลนั้น
มีกิเลสน้อยโดยนัยก่อนนั้นแหละ เขาเห็นเมื่ออารมณ์อันเป็นทิพย์ก็ไม่หวั่นไหว
แต่เป็นผู้มักประทุษร้ายและมีปัญญาทราม ดังนี้.

อนึ่ง ในขณะประกอบกรรมของบุคคลใด อโลกะ อโทสะ และโมหะ
มีกำลังแรง นอกนี้ (คือ โลกะ โทสะ และอโมหะ) มีกำลังอ่อน บุคคล
นั้นเป็นคนไม่มักได้ เป็นคนมีความสุขเป็นปกติ แต่เป็นคนโง่เขลา.

อนึ่ง ในขณะที่ประกอบกรรมของบุคคลใด อโลกะ โทสะ และ
อโมหะ มีกำลังแรง นอกนี้ (คือ โลกะ อโทสะ และโมหะ) มีกำลังอ่อน
บุคคลนั้นเป็นผู้ไม่มักได้โดยนัยก่อนนั้นแหละด้วย มีปัญญาด้วย แต่เป็นคนมัก
ประทุษร้าย มักโกรธ.

อนึ่ง ในขณะที่ประกอบกรรมของบุคคลใดมีอโลกะเป็นต้น แม้ทั้ง ๓
มีกำลังแรง มีโลกะเป็นต้นอ่อน บุคคลนั้นเป็นผู้ไม่มักโลก ไม่มักประทุษร้าย
และมีปัญญา เหมือนพระมหาสังฆรักขิตเถระ ดังนี้แล.

อีกอย่างหนึ่ง ในฐานะนี้ ท่านถือเอาเรื่องการยกช่องเหตุ. จริงอยู่
กรรมที่ประกอบด้วยเหตุ ๓ ย่อมให้วิบากเป็นติเหตุกะบ้าง ทุเหตุกะบ้าง
อเหตุกะบ้าง. กรรมอันประกอบด้วยเหตุ ๒ ย่อมไม่ให้วิบากเป็นติเหตุกะ ให้
แต่วิบากนอกนี้ ด้วยกรรมที่ประกอบด้วยเหตุ ๓ ปฏิสนธิย่อมเป็นติเหตุกะบ้าง
ทุเหตุกะบ้าง ไม่มีอเหตุกะ ด้วยกรรมที่ประกอบด้วยเหตุ ๒ ปฏิสนธิย่อมเป็น

ทุเหตุกะบ้าง ย่อมเป็นเหตุกะบ้าง ไม่เป็นติเหตุกะ กุศลกรรมที่เป็นอสังขาริก
ย่อมให้วิบากเป็นอสังขาริกบ้าง เป็นสสังขาริกบ้าง. กุศลที่เป็นสสังขาริกย่อม
ให้วิบากเป็นสสังขาริกบ้าง อสังขาริกบ้าง. เวทนาพึงเปลี่ยนไปตามอารมณ์
ตทารัมมณะพึงกำหนดด้วยชวณะ.

ว่าด้วยวิบากจิต ๑๖ ดวง นัยของพระอุพพาคเถระ

บัดนี้ พึงทราบเห็นเกิดวิบาก ๑๖ ดวงเป็นต้นในวาทะของพระเถระนั้น ๆ
ก็สัตว์ผู้ถือปฏิสนธิด้วยมหาวินิจิตดวงที่หนึ่งเช่นเดียวกับกามาวจรกุศลดวงที่
หนึ่ง ออกจากการอยู่ในครรภ์แล้ว เข้าถึงความเป็นผู้สามารถเพื่อเริ่มตั้งอยู่ใน
สังวรและอสังวร เมื่ออิฏฐารมณมาสู่คลองจักขุทวารแล้ว มโนธาตุที่เป็นกิริยา
ไม่ยังภวังค์ให้เปลี่ยนไป ขอบเขตอารมณ์ที่ก้าวล่วงก็ไม่มี เพราะเหตุไร จึง
เป็นเช่นนั้น เพราะอารมณ์มีกำลังอ่อน นี้เป็นโมฆวาระหนึ่งก่อน.

ก็ถ้าว่า จิตนั้นหมุนไปสู่ภวังค์ เมื่อมโนธาตุที่เป็นกิริยายังภวังค์ให้
เปลี่ยนไป จิตนั้นไม่ทันถึงโวฏฐัพพะเลย จิตนั้นจักกลับมาตั้งอยู่ในจักขุวิญญาน
หรือสัมปฏิจันนะ หรือสันตริณะดังนี้ ข้อนี้ไม่ใช่ฐานะที่มีได้. แต่จิตหนึ่ง
ดวงบ้าง สองดวงบ้าง ตั้งอยู่ในโวฏฐัพพะเป็นไป จากนั้นก็ดำรงอยู่ในที่ชวณะ
ได้อาเสวนะแล้วก็หยั่งลงสู่ภวังค์อีก แม้จิตนี้ที่ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้ เพราะ
ความที่อารมณ์ทุรพล แต่วาระนี้ย่อมได้ในเวลาที่กล่าวถ้อยคำมีอาทิว่า รูปนี้
เหมือนข้าพเจ้าเห็นแล้ว เสียงนี้เหมือนข้าพเจ้าฟังแล้ว ดังนี้ โมฆวาระแม้
เป็นที่สอง.

เมื่อมโนธาตุที่เป็นกิริยาของบุคคลอื่นอีก ยังภวังค์ให้เปลี่ยนไปแล้ว
วิถีจิตทั้งหลายย่อมเกิด ชวณะย่อมผ่านไป ในเวลาสุดแห่งชวณะก็เป็นวาระของ
ตทารัมมณะ แต่ตทารัมมณะนั้นยังไม่เกิดเลย ก็หยั่งลงสู่ภวังค์ไป ในข้อนี้มี
อุปมาดังนี้

เหมือนเมื่อเขาสร้างทำนบกั้นแม่น้ำทำให้น้ำไหลบ่าไปสู่เมืองใหญ่ น้ำ
ย่อมไหลบ่าไปเต็มขอบคันในฝั่งทั้งสอง แล้วก็ล้นไปตามทางทั้งหลาย มีทางปู
เป็นคันแล้วก็หยั่งลงสู่แม่น้ำนั้นแหละอีก ฉนฺได ข้ออุปไมยนี้พึงทราบฉนฺได
เกิด ก็ในความข้อนี้เวลาที่ภวังควิธิเป็นไป เหมือนเวลาเป็นไปของน้ำในแม่น้ำ
เวลามนธาคูที่เป็นกิริยายังภวังคให้เปลี่ยนไป เหมือนเวลาที่เขาสร้างทำนบกั้น
แม่น้ำ การที่วิธิจิตเป็นไป เหมือนเวลาที่น้ำกำลังไหลไปในเมืองใหญ่ ชวนะ
เหมือนการเต็มขอบคันทั้งสองฝั่ง การล้นไปของชวนะแล้ว แต่ตทารมณฺยัง
ไม่ทันเกิดเลย จิตชวนะนั้นก็หยั่งลงสู่ภวังคอีก เหมือนน้ำไหลจากทางทั้งหลาย
มีทางปูเป็นคัน แล้วไปสู่แม่น้ำอีก คลองการนับจิตที่หยั่งลงสู่ภวังคด้วยอาการ
อย่างนี้หาไม่มี แม้จิตนี้ ย่อมเป็นอย่างนี้ก็เพราะความที่อารมณ์ถูพล นี้เป็น
โมฆวาระที่สาม.

ก็ถ้าอารมณ์ที่มีกำลังแรงมาสู่คลองไซริ มโนธาคูที่เป็นกิริยายังภวังคให้
เปลี่ยนไปแล้ว จิตทั้งหลายมีจักขุวิญญาณเป็นต้น ย่อมเกิดขึ้น ก็ในฐานแห่งชวนะ
กามาวจรกุศลจิตดวงที่หนึ่งเป็นชวนะแล้ว ก็เล่นไป ๖-๗ วาระ แล้วจึงให้
โอกาสแก่ตทารมณฺะ ตทารมณฺะเมื่อตั้งอยู่ ก็ย่อมตั้งอยู่เป็นมหาวิปากจิตเช่น
เดียวกับกามาวจรกุศลจิตดวงที่หนึ่งนั้นแหละ มหาวิปากจิตดวงนี้ได้มี ๒ ชื่อ
คือมูลภวังค เพราะเป็นเหมือนจิตปฏิสนธิ และชื่อว่า ตทารมณฺะ เพราะ
ความที่จิตนั้นรับอารมณ์ที่ชวนจิตรับมาแล้ว. ในฐานนี้วิปากจิตย่อมถึงการนับ
ได้ ๔ อย่าง คือ จักขุวิญญาณ ๑ สัมปปฏิจันนะ ๑ สันตริณฺะ ๑ ตทารมณฺะ ๑.

อนึ่ง เมื่อใดกุศลจิตดวงที่ ๒ เป็นชวนะ เมื่อนั้นกุศลวิปากจิตดวงที่ ๒
เช่นกับกุศลจิตดวงที่สองนั้นก็ตั้งอยู่ในฐานเป็นตทารมณฺะ แม้วิปากจิตดวง
ที่ ๒ นี้ย่อมได้ชื่อ ๒ อย่าง คือ ชื่อว่า อาคันตภวังคเพราะเป็นเช่นเดียวกับ

ปฏิสนธิจิต และชื่อว่า ตทารัมมณะโดยนัยก่อนนั้นแหละ วิบากจิตดวงก่อน ๆ ๔ ดวง กับจิตดวงนี้รวมเป็นจิต ๕ ดวง.

ก็เมื่อใด กุศลจิตดวงที่ ๑ เป็นชวณะ เมื่อนั้นวิบากจิตดวงที่ ๑ เช่น กับกุศลจิตนั้นก็ตั้งอยู่ในฐานเป็นตทารัมมณะ วิบากจิตดวงที่ ๑ นี้ ได้ชื่อ ๒ อย่าง คือ อากันตูกภวังค์ และตทารัมมณะโดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ วิบากจิตดวงก่อน ๆ ๕ ดวง กับจิตนี้ก็รวมเป็นจิต ๖ ดวง.

อนึ่ง เมื่อใดกุศลจิตดวงที่ ๔ เป็นชวณะ เมื่อนั้นวิบากจิตดวงที่ ๔ เช่นกับกุศลจิตนั้นก็ตั้งอยู่ในฐานเป็นตทารัมมณะ วิบากจิตเมื่อนี้ย่อมได้ ๒ ชื่อ คืออากันตูกภวังค์ และตทารัมมณะ โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ วิบากจิตดวงก่อน ๆ ๖ ดวงกับจิตดวงนี้ก็รวมเป็นจิต ๗ ดวง.

ก็เมื่อใด อิฏฐัมชฉัตตารมณฺมาสู่คลองทวารนั้น เมื่อนั้นย่อมได้ โมฆวาระ ๑ โดยนัยที่กล่าวไว้อิฏฐัมชฉัตตารมณฺเมื่อนั้น แต่เพราะเวทนาย่อมเปลี่ยนไปตามอารมณ์ ฉะนั้น ในเวทนานั้น สันตริณะจึงสหระคด้วยอุเบกขา. ในที่สุดแห่งมหากุศลชวณะที่สหระคด้วยอุเบกขา ๔ ดวง มหาวิบากจิตที่ สหระคด้วยอุเบกขา ๔ ดวง ย่อมตั้งอยู่โดยความเป็นตทารัมมณะ แม้มหาวิบากจิตที่สหระคด้วยอุเบกขา ๔ เหล่านี้ ก็ได้ชื่อ ๒ อย่าง คือ อากันตูกภวังค์ และตทารัมมณะ โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ ท่านเรียกว่า ปฏิฐฐิกวังค์ (ภวังค์ ดวงหลัง) ดังนี้ก็มี วิบากจิต ๕ ดวงกับดวงนี้ และวิบากจิต ๗ ดวงก่อน รวมเป็น ๑๒ ดวง ด้วยประการฉะนี้. วิบากจิตในจักขุทวารมี ๑๒ ดวง ใน โสตทวารเป็นต้นก็มีทวารละ ๑๒ ดวง จึงรวมเป็นวิบากจิต ๖๐ ดวงถ้วน ด้วยประการฉะนี้.

เมื่อกุศลเจตนาดวงหนึ่งประกอบกรรมแล้ว ย่อมยังวิบากจิต ๖๐ ถ้วน ให้เกิดขึ้นด้วยประการฉะนี้ แต่ว่าเมื่อถือเอาวิบากที่ยังมิได้ถือเอา ก็ได้วิบากจิต ๑๖ ดวง คือ วิบากจิต ๑๒ ดวง เกิดในจักขุทวาร และวิบากจิต ๔ ดวง ได้แก่ โสตวิญญาณ ๑ ฆานวิญญาณ ๑ ชิวหาวิญญาณ ๑ และกายวิญญาณ ๑.

ในฐานะนี้ ท่านถือเอาเรื่องชื่อว่าอัมโปกมา คือเปรียบด้วยผลมะม่วง

สมมติว่า บุรุษคนหนึ่งนอนคลุ่มศีรษะที่โคนต้นมะม่วงที่มีผลสุกแล้วหลับไป ขณะนั้นผลมะม่วงสุกผลหนึ่งหลุดจากขั้วหล่นลงพื้นดินเสียงดังเหมือนเสียงคต้อยู่ซึ่งช่องหูของเขา เขาตื่นขึ้นด้วยเสียงของมะม่วงนั้นแล้วลืมตาแลดู ในทันทีนั้นจึงเหยียดมือไปหยิบผลมะม่วงบีบ สูดดมกลิ่น แล้วบริโภค.

ในคำอุปมาเหล่านั้น เวลาที่ภวังค์พร้อมเพียงกัน ฟังทราบว่าเหมือนเวลาที่บุรุษคนนั้นนอนหลับที่โคนต้นมะม่วง เวลาที่อารมณ์กระทบประสาทเหมือนเวลาที่ผลมะม่วงสุกหลุดจากขั้วตกลงเสียงคต้อยู่ซึ่งช่องหู เวลาที่มโนธาตุคือกิจที่ยังภวังค์ให้เปลี่ยนไป เหมือนเวลาที่บุรุษนั้นตื่นขึ้นด้วยเสียงมะม่วงตก เวลาที่จักขุวิญญาณยังทำศกกิจให้สำเร็จ เหมือนเวลาบุรุษนั้นลืมตาขึ้นแลดู เวลาที่มโนธาตุซึ่งเป็นวิบากรับอารมณ์ เหมือนเวลาที่บุรุษเหยียดมือไปหยิบผลมะม่วงนั้น เวลาที่มโนวิญญาณธาตุซึ่งเป็นวิบากพิจารณาอารมณ์ เหมือนเวลาที่บุรุษหยิบมะม่วงมาบีบ เวลาที่มโนวิญญาณธาตุซึ่งเป็นกิจกำหนดอารมณ์ เหมือนเวลาสูดดมกลิ่นมะม่วง เวลาที่ชวณจิตเสวยรสอารมณ์ เหมือนเวลาบุรุษนั้น บริโภคมะม่วง ฉะนั้น.

ถามว่า อุปมานี้แสดงเนื้อความอะไร ?

ตอบว่า แสดงถึงการกระทบประสาทเป็นกิจ* (หน้าที่) ของอารมณ์
เท่านั้น.

คือเมื่ออารมณ์นั้นมากระทบประสาทแล้ว การเปลี่ยนไปแห่งภวังค์นั้น
เป็นกิจของกิริยามโนธาตุ กิจของจักขุวิญญาณมีเพียงการเห็นเท่านั้น กิจของ
วิบากมโนธาตุมีเพียงการรับอารมณ์เท่านั้น กิจของวิบากมโนวิญญาณธาตุมี
เพียงการพิจารณาอารมณ์เท่านั้น กิจของกิริยามโนธาตุมีเพียงกำหนดอารมณ์
เท่านั้น ชวนะเท่านั้นย่อมเสวยรสอารมณ์อย่างเดียว ดังนี้.

ก็ในความเป็นไปแห่งจิตนี้ ใคร ๆ เป็นผู้กระทำหรือผู้สั่งให้กระทำว่า
ท่านจงชื่อว่าภวังค์ ท่านจงชื่อว่าอวิชชนะ ท่านจงชื่อว่าทสสนะ (จักขุวิญญาณ)
ท่านจงชื่อว่าสัมปฏิจฉันนะ ท่านจงชื่อว่าสันตริณนะ ท่านจงชื่อว่าโวภูฐัพพะนะ
ท่านจงชื่อว่าชวนะ. ท่านจงชื่อว่าตทาลัมพะนะ ดังนี้ มิได้มี. (เพื่อความแจ่ม
แจ้งจึงแสดงถึงนิยาม ๕)

ว่าด้วยนิยาม ๕ อย่าง

ก็ในฐานะนี้ท่านถือเอาเรื่องชื่อนิยาม ๕ อย่าง คือ

พีชนิยาม (ความแน่นอนของพีช)

*ท่านแสดงกิจทั้งหมดมี ๑๔ ที่นี้แสดงไว้ ๘ คือ

๑. การกระทบประสาทเป็นกิจของอารมณ์
๒. การรำพึงถึงอารมณ์เป็นกิจของอวิชชนะ
๓. การเห็นเป็นกิจของจักขุวิญญาณ
๔. การรับอารมณ์เป็นกิจของสัมปฏิจฉันนะ
๕. การพิจารณาเป็นกิจของสันตริณนะ
๖. การตัดสินอารมณ์เป็นกิจของโวภูฐัพพะนะ
๗. การเสวยรสอารมณ์เป็นกิจของชวนะ
๘. การเสวยรสอารมณ์ที่เหลือจากชวนะเป็นกิจของตทาลัมพะนะ

อุตุนิยาม (ความแน่นอนของฤดูกาล)

กรรมนิยาม (ความแน่นอนของกรรม)

ธรรมนิยาม (ความแน่นอนของธรรม)

จิตนิยาม (ความแน่นอนของจิต).

บรรดานิยาม ๕ เหล่านี้ ความที่พืชนั้น ๆ ให้ผลเหมือนกันกับพืช
นั้น คือ ความที่กอถั่วพูนชนิดหนึ่งทอดยอดไปทางซ้าย* เถาวัลย์ไปทางขวา
พันล้อมต้นไม้ไปทางขวา ดอกทานตะวันหันหน้าไปทางพระอาทิตย์ เถาอย่าง-
ทรายมุ่งหน้าไปเฉพาะต้นไม้อย่างเดียว ผลมะพร้าวมีรูข้างบน ชื่อว่า พืชนิยาม
(โยชนาว่า เป็นธรรมดาของพืช) ความที่ต้นไม้ นั้น ๆ ผลิดอกออกผลและมี
ใบอ่อนพร้อม ๆ กันในสมัยนั้น ๆ ชื่อว่า อุตุนิยาม ความที่กรรมนั้น ๆ
ให้ผลเช่นเดียวกันกับกรรมนั้น ๆ อย่างนี้คือ กรรมที่ประกอบด้วยกุศลเหตุ ๓
ย่อมให้วิบากเป็นดิเหตุกะ ทูเหตุกะ และอเหตุกะ กรรมที่ประกอบด้วยกุศล
เหตุ ๒ ย่อมให้วิบากเป็นทูเหตุกะ และอเหตุกะ ไม่ให้วิบากเป็นดิเหตุกะ
ชื่อว่า กรรมนิยาม.

อีกอย่างหนึ่ง เป็นกรรมนิยามด้วยอำนาจแห่งวิบากเหมือนกับกรรม
นั้นแหละ เพื่อแสดงกรรมนิยามนั้น ท่านอาจารย์ทั้งหลายกล่าวเรื่องไว้ดังนี้

ในสมัยแห่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้า บ้านใกล้ประตูพระนครสาวัตถีถูก
ไฟไหม้ กระจุกหญ้า* ติดไฟโพลงแต่บ้านไฟไหม้นั้น ขึ้นไปสวมคอกาตัวบิน
ทางอากาศ กานั้นร้องตกตายในแผ่นดิน.

เรื่องเล่าหนึ่งได้หยุดนิ่งลอยอยู่แม่ในมหาสมุทร เมื่อพวกเขาไม่เห็นทาง
ที่ใคร ๆ จะปลอดภัยจากอันตรายในภายได้ จึงใคร่ครวญจับสลากคนกาลกรณิ

๑. หันหน้าไปทางทิศตะวันออกก็เป็นซ้ายมือ หรือเรียกว่า ทิศอุดร.

๒. กระจุกหญ้าที่เขามัดทำวงกลมรองหม้อ

สลากันได้ตกไปในมือหญิงภรรยาใกล้ซิดของนายเรื่อนั้นเท่านั้น ที่นั่น คนทั้งหลายจึงพูดว่า ขอคนทั้งหมดคอย่าพากันฉิบหายเพราะเหตุแห่งหญิงคนเดียว พวกเราจักโยนเขาไปในน้ำ นายเรื่อพูดว่า เราไม่อาจเห็นหญิงนี้ลอยอยู่ในน้ำได้ จึงให้เอาหม้อบรรจุทรายผูกติดคอโยนลงไป ในขณะที่นั้นนั่นเอง เรือก็แล่นไปดุจลูกศรที่ยิงไป ฉะนั้น.

ภิกษุรูปหนึ่งอยู่ในถ้ำ ยอคภูเขาใหญ่ตกมาปิดประตูถ้ำ ในวันที่ ๗ ยอคเขานั้นก็เปิดเองทีเดียว.

พวกภิกษุกราบทูลเรื่องทั้ง ๓ นี้ แด่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ประทับนั่งแสดงธรรมในพระเชตวัน คราวเดียวกันทั้งหมด พระศาสดาตรัสว่า นั่นมิใช่ผู้อื่นกระทำ นั่นเป็นกรรมอันเขานั้นแหละทำแล้ว ดังนี้ เมื่อจะทรงนำเรื่องอดีตมาแสดงธรรม จึงตรัสว่า กาเป็นมนุษย์ในอภัพก่อน ไม่อาจเพื่อฝึกโคโคงตัวหนึ่ง จึงได้ผูกเชน็ดฟางสวมคอโคจุดไฟ โคนั้นตายด้วยเหตุอันแหละบัดนี้ กรรมนั้นจึงไม่ปล่อยกานั้นแม้บินอยู่ทางอากาศ. แม้หญิงก็เป็นหญิงคนหนึ่งนั้นแหละในอภัพก่อน สุนัขตัวหนึ่งคุ้นเคยกัน เมื่อเธอไปปากก็ไปด้วย เมื่อมาก็มาด้วย พวกมนุษย์ทั้งหลายผู้ออกไปย่อมเยาะเย้ยเธอว่า บัดนี้ พรานสุนัขออกแล้ว ดังนี้ นางอึดอัดอยู่ด้วยสุนัขนั้น เมื่อไม่อาจห้ามสุนัขได้ จึงเอาหม้อใส่ทรายผูกคอแล้วเหวี่ยงไปในน้ำ กรรมนั้นจึงไม่ปล่อยเธอในท่ามกลางสมุทร. แม้ภิกษุนั้นก็เป็นนายโคบาลในอภัพก่อน เมื่อเหย้าเข้าไปในรูก็หักกิ่งไม้กำมือหนึ่งปิดรูเสีย หลังจากนั้นมา ๗ วัน เขาจึงมาเปิดรูเองทีเดียว เหย้าตัวสั้นออกมา ด้วยกรุณาเขาจึงไม่ฆ่ามัน กรรมนั้นไม่ให้เป็นเพื่อจะปล่อยภิกษุนั้นผู้เข้าไปยังชอกเขานั่งอยู่.

เมื่อทรงประชุมเรื่องทั้ง ๓ เหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้แล้ว จึงตรัสพระคาถานี้ว่า

น อนุตติกุเข น สมุทฺทมชฺเช
น ปพฺพตํ วิวัริ ปวิสุต
น วิชฺชเต โส ชคตฺตปฺปเทโส
ยตฺตฺตฺตฺต มฺจฺเจยฺย ปาปกมฺมา

ไม่ว่าในที่ใด ๆ ในอากาศ ในกลาง
ทะเลหรือในชอกเขา ส่วนภูมิภาคที่สัตว์
สถิตอยู่แล้ว จะพึงพ้นไปจากบาปกรรมได้
ไม่มี ดังนี้.

นี้ ก็ชื่อว่า กรรมนิยาม เหมือนกัน. เรื่องอื่น ๆ แม้เช่นนี้ก็ควรแสดง.

อนึ่ง ในเวลาที่พระโพธิสัตว์ทั้งหลายทรงถือปฏิสนธิ ในเวลาทรง
ออกจากครรภ์พระมารดา ในเวลาที่ตรัสรู้ภูมิสัมโพธิญาณ ในเวลาที่พระตถาคต
ทรงประกาศพระธรรมจักร ในเวลาที่ทรงปลงอายุสังขาร ในเวลาที่เสด็จดับ
ขันธปรินิพพาน หมิ่นจักรวาลหวั่นไหว นี้ชื่อว่า ธรรมนิยาม.

อนึ่ง เมื่ออารมณ์กระทบประสาท ใคร ๆ เป็นผู้กระทำ หรือสั่งให้
กระทำว่า เจ้าจงชื่อว่า อาวัชชนะ ฯลฯ เจ้าจงชื่อว่า ชวนะ ดังนี้ มิได้มี
ก็ว่าโดยธรรมดาของตนตั้งแต่เวลาที่อารมณ์กระทบประสาทแล้ว จิตที่เป็น
กิริยามโนธาตุก็ยังหวังจะให้เปลี่ยนไป จักขุวิญญาณก็ทำทสสนกิจ (หน้าที่เห็น)
วิบากมโนธาตุก็ทำสัมปฏิจฉนกิจ (หน้าที่รับอารมณ์) วิบากมโนวิญญาณธาตุ
ก็ทำสันตริณกิจ (หน้าที่พิจารณาอารมณ์) กิริยามโนวิญญาณธาตุก็ทำโวกุฐัพ-
พนกิจ (หน้าที่ตัดสินอารมณ์) ชวนะเสวยรสแห่งอารมณ์ ดังนี้ นี้ชื่อว่า
จิตนิยาม ในอธิการนี้ ทรงประสงค์เอาจิตนิยามนี้.

กุศลจิตประกอบด้วยเหตุกะเป็นสสังขาริกก็ดี กุศลจิตที่ประกอบด้วย
อสสังขาริกและสสังขาริกสหคตด้วยอุเบกขาก็ดี ประกอบ (ทำ) กรรมแล้ว
ปฏิบัติอันวิบากจิตเช่นเดียวกับจิตที่ทำการแล้วนั้นให้ผลแล้ว ก็มีนัยนี้
เหมือนกัน. ก็จิตสหคตด้วยอุเบกขา ๒ ดวง บัณฑิตพึงแสดงความเป็นไป
ครั้งแรกด้วยอำนาจอิฏฐมัจฉัตตารมณํ ภายหลังจึงควรแสดงด้วยอำนาจอิฏฐา-
รณมณํ. ในทวารแต่ละทวารเป็นวิบากจิตทวารละ ๑๒ ดวง รวมเป็นจิต ๖๐ ดวง
ถ้วนแม้ด้วยประการฉะนี้. เมื่อว่าโดยการถือเอาวิบากจิตที่ยังมิได้ถือเอาก็ได้
วิบากจิต ๑๖ ดวง.

อุปมาวิบากจิตเปรียบด้วยคนหีบอ้อย

ในฐานะนี้ท่านถือเอาเรื่อง ชื่อว่า นาพิยันโตปมะ เปรียบด้วยนัยว่า
ในเวลาที่ยกอ้อยมีคนหีบอ้อย ๑๑ คน ถือเครื่องคั้นอ้อยออกจากบ้านหนึ่งพบ
แหล่ง (ศูนย์รวม) อ้อยแห่งหนึ่ง ทราบว่าอ้อยนั้นแก่แล้ว จึงเข้าไปหาเจ้าของ
อ้อยแล้วพูดว่า พวกเรารับจ้างหีบอ้อย เจ้าของอ้อยตอบว่า เรากำลังหาพวก
ท่านเหมือนกัน แล้วพาชนเหล่านั้นไปโรงหีบอ้อย พวกคนรับจ้างเหล่านั้น
ตระเตรียมเครื่องหีบอ้อยแล้วพูดว่า พวกเรามี ๑๑ คน ได้อีกหนึ่งคนก็จะ
รับค่าจ้างพอดี เจ้าของอ้อยพูดว่า เรายินดีเป็นสหายช่วยท่าน แล้วชวน
อ้อยไปเต็มโรงจึงได้เป็นสหายช่วยเหลือชนเหล่านั้น ชนเหล่านั้นทำกิจของตนๆ
เกี่ยวน้ำอ้อยขึ้นทำเป็นงบน้ำอ้อยแล้ว เมื่อเจ้าของพิจารณาให้ส่วนแบ่งแล้วก็ถือ
เอาส่วนของตนๆ มอบโรงอ้อยให้แก่เจ้าของโดยอุบายนี้แหละ ทำการงาน
โรงอ้อย ๔ หลัง อื่นอีกแล้วหลีกไป.

ในข้อนี้ ประสาททั้ง ๕ พึงเห็นเหมือนโรงเครื่องยนต์ ๕ แห่ง
อารมณํ ๕ พึงเห็นเหมือนแหล่งอ้อย ๕ แห่ง วิบากจิต ๑๑ ดวง พึงเห็นเหมือน

คนรับจ้างหีบอ้อย ๑๑ คน เทียวไป วิญญาณ ๕ พึงเห็นเหมือนเจ้าของโรง
หีบอ้อย ๕ คน. เวลาที่วิบากจิต ๑๑ ดวง ร่วมกับจักขุวิญญาณทำกิจของตน ๆ
ในรูปารมณฺ์ทางจักขุทวาร พึงเห็นเหมือนเวลาคนรับจ้างหีบอ้อย ๑๑ คน
ร่วมกับเจ้าของโรงหีบอ้อยในโรงแรก แล้วถือเอาส่วนงานที่กระทำ เวลาที่
จักขุวิญญาณไม่ล่วงทวารไป พึงเห็นเหมือนเวลาที่เจ้าของโรงอ้อยรับอ้อยไว้ใน
โรง. เวลาที่วิบากจิต ๑๑ ดวง ร่วมกับกายวิญญาณ ทำกิจของตน ๆ ใน
โณฏฐัพพารมณฺ์ทางกายทวาร การไม่ก้าวทวารของกายวิญญาณ พึงทราบ
เหมือนเวลาที่เจ้าของโรงอ้อยรับอ้อยไว้ในโรง. วาระที่ท่านกล่าวไว้ว่า ติเหตุก-
ปฏิสนธิ (ปฏิสนธิประกอบด้วยเหตุ ๓) ย่อมมีด้วยกรรมอันประกอบด้วยเหตุ ๓
มิเพียงเท่านั้น ส่วนเหตุกปฏิสนธิ มีด้วยกรรมอันเป็นเหตุขณะนั้น ยังลึกลับนัก*

ว่าด้วยเหตุกปฏิสนธิมีกรรมเป็นเหตุกะ

บัดนี้ ควรกล่าววาระที่ว่า เหตุกปฏิสนธิ ย่อมมีด้วยกรรมอันเป็น
เหตุกะ จริงอยู่ เมื่ออสังขาริกจิตสหคตด้วยโสมนัสทำกรรมแล้ว สัตว์ผู้ถือ
ปฏิสนธิด้วยวิบากจิตที่เป็นเหตุกะเช่นเดียวกับจิตที่เป็นอสังขาริกสหคตด้วย
โสมนัสทำกรรมนั้นนั้นแหละมี ๓ โมฆวาระในอิฏฐารมณฺ์ที่มาสู่คลองจักขุวาร
โดยนัยที่กล่าวแล้วนั่นเอง ในที่สุดลงแห่งอสังขาริกชวนจิตที่สหคตด้วย
โสมนัสที่เป็นเหตุกะ ตทารมณฺ์ กล่าวคือมูลภวังค์เช่นเดียวกับจิตที่ทำกรรม
นั้นแหละก็เกิดขึ้น. ในที่สุดลงแห่งสังขาริกชวนจิต ตทารมณฺ์กล่าวคืออาคัน-
ตุภวังค์เช่นเดียวกับจิตที่ทำกรรมนั้นแหละก็เกิดขึ้น. ในที่สุดลงแห่งชวนจิต
ที่สหคตด้วยอุเบกขา ๒ ดวง ในอิฏฐัมขณฺ์ตทารมณฺ์เท่านั้น ตทารมณฺ์ ๒
ดวง เช่นเดียวกับจิตที่ทำกรรมนั้นแหละเกิดขึ้น. ในอธิการนี้เท่านั้น ทวาร

* ไม่ปรากฏเลย.

แต่ละทวาร แบ่งจิตทวารละ ๘ ดวง จึงรวมเป็นจิต ๔๐ ดวงถ้วน. แต่เมื่อ
ถือเอาจิตที่ยังมิได้ถือเอาก็ได้จิตในจักขุทวาร ๘ ดวง อีก ๔ ดวง คือ โสต-
วิญญาน ฆานวิญญาน ชิวหาวิญญาน สลະกายวิญญาน จึงรวมเป็นจิต ๑๒
ดวง เมื่อเจตนาดวงเดียวประกอบกรรมแล้วยอมให้วิบากจิต ๑๒ ดวง เกิดขึ้น
ได้ด้วยประการฉะนี้ กล่าวว่าการเปรียบด้วยผลมะม่วง และนิยาม ๕ เป็นไป
ตามปกติมันแล. แม้ในปฏิสนธิที่สัตว์ถือเอาด้วยวิบากเช่นเดียวกับเหตุกจิต
ที่เหลือ ก็นัยนี้เหมือนกัน อนึ่ง ในเหตุกปฏิสนธินี้ ว่าโดยการเปรียบกับคน
หีบอ้อย ก็ได้คนหีบอ้อย ๘ คน ในการอุปมานั้น พึงทราบการประกอบโดย
ทำนองแห่งนัยที่กล่าวกระทำคนรับจ้างหีบอ้อย ๘ คนนั้น ตระเตรียมเครื่อง
หีบอ้อยแล้วทำเจ้าของอ้อยให้เป็นคนที ๘ นั้นแหละ ข้าพเจ้ากล่าววาระที่ว่า
เหตุกปฏิสนธิ ย่อมมีด้วยกรรมอันเป็นเหตุกะไว้ด้วยคำเพียงเท่านี้

ว่าด้วยอเหตุกปฏิสนธิ

บัดนี้ เป็นกล่าวด้วยอเหตุกปฏิสนธิ อธิบายว่า เมื่อกรรมอันกุศลจิต
ที่เป็นเหตุกะ ๔ ดวงทำแล้ว ปฏิสนธิของสัตว์ผู้ถือเอาด้วยจิตที่เป็นอเหตุก-
มโนวิญญานธาตุสหคตด้วยอุเบกขาเป็นกุศลวิบาก ไม่ควรกล่าวว่าเป็นเช่น
เดียวกับกรรมที่ให้ปฏิสนธิ เพราะกรรมเป็นเหตุกะ (ประกอบด้วยเหตุ ๒)
ปฏิสนธิเป็นอเหตุกะ (จิตที่ไม่ประกอบด้วยเหตุ). เมื่อบุคคลผู้ปฏิสนธิด้วย
อเหตุกจิตนั้นถึงความเจริญขึ้นแล้ว เมื่ออิฏฐัมชัตตารมณฺ์มาสู่คลองประสาธ
ในจักขุทวารแล้ว ก็พึงทราบโมฆวาระ ๓ วาระ โดยนัยก่อนนั้นแหละ แต่เมื่อ
กุศลจิตที่เป็นเหตุกะดวงใดดวงหนึ่งเป็นชวณะสิ้นสุดลง อเหตุกะจิตที่ตั้งอยู่ใน
ความเป็นตทารัมมณะ อเหตุกจิตนั้นได้ชื่อ ๒ อย่างคือ มุลกวังค์ และตทา-
รัมมณะ ในอเหตุกจิตนี้ จิต ๔ ดวง คือ จักขุวิญญาน สัมปฏิจันนะ สันตริณะ

ที่สหระคตด้วยอุเบกขา แมตทารัมมณะก็สหระคตด้วยอุเบกขาเหมือนกัน ย่อมมี
ด้วยประการฉะนี้ ในจิต ๔ เหล่านั้น ถือเอาดวงหนึ่ง ก็เหลือ ๓ ดวงเท่านั้น
ที่เข้าถึงการนับเอา. แต่ในอิฏฐารมณฺ์ สันตริณะก็ดี ตทารัมมณะก็ดี ย่อม
สหระคตด้วยโสมนัสได้เหมือนกัน บรรดาจิตเหล่านั้น วิบากจิต ๓ ดวงก่อน
รวมกับดวงหนึ่งก็เป็นวิบากจิต ๔ ดวง เมื่อเจตนาดวงหนึ่งทำกรรมในทวาร
๕ ทวารละ ๔ ดวง พึงทราบว่าย่อมยังวิบากจิต ๒๐ ดวงให้เกิดขึ้น แต่เมื่อ
ถือเอาธรรมที่ยังมิได้ถือเอาก็ได้วิบากจิต ๔ ดวงในจักขุทวาร โสตวิญญาณ
ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณและกายวิญญาณรวมเป็นวิบากจิต ๘ ดวง นี้ชื่อว่า
อเหตุกจิต ๘ ดวง. อเหตุกจิต ๘ ดวงนี้ ไม่ทรงถือเอามนุษยโลก.

ส่วนในอบาย ๔ ย่อมได้จิต ๘ ดวงนี้ในปวัตติกาล

จริงอยู่ เมื่อใด พระมหาโมคคัลลานเถระเนรมิตดอกปทุมในนรก
นั่งอยู่ที่กลีบดอกปทุมแสดงธรรมกถาแก่พวกสัตว์นรก เมื่อนั้นจักขุวิญญาณซึ่ง
เป็นกุศลวิบากก็เกิดขึ้นแก่พวกเขาผู้เห็นพระเถระ เมื่อฟังเสียงโสตวิญญาณกุศล
วิบากก็เกิด เมื่อพระเถระไปนั่งพักผ่อนกลางวันป่าไม้จันทน์ ฆานวิญญาณก็
เกิดในเวลาสูดกลิ่นจิวร ในเวลาบันดาลฝนให้ตกดับไฟนรกแล้วได้ดื่มน้ำที่
ควรดื่ม ชิวหาวิญญาณกุศลวิบากก็เกิด ในเวลาที่บันดาลให้ลมพัดมาอ่อน ๆ
กายวิญญาณกุศลวิบากก็เกิดขึ้น วิญญาณมีจักขุวิญญาณเป็นต้นอย่างนี้ ๕ ดวง
สัมปฏิจฉันนะ ๑ ดวง สันตริณะ ๒ ดวง เพราะฉะนั้นจึงได้อเหตุกจิต ๘ ดวง.

ปฏิสนธิแม่ของพวกนาค ครุฑและเวณานิกเปรตย่อมมีด้วยอกุศล แต่
กุศलय่อมให้ผลในปวัตติกาล ปฏิสนธิของช้างม้ามงคลเป็นต้นของพระเจ้าจักร-
พรรดิก็เหมือนกัน นี่เป็นการประพันธ์ถ้อยคำด้วยอำนาจแห่งกุศลชวนะใน
อิฏฐัมชฉัตตารมณฺ์ทั้งหลายก่อน. แต่ในอิฏฐารมณฺ์เมื่ออกุศลจิตที่สหระคตด้วย

โสมนัส ๔ ดวง เสพชณะแล้ว อเหตุกจิตสหระคด้วยโสมนัสที่เป็นกุศลวิบาก
ย่อมเป็นตทารัมมณะ ในอภิญญัมชฉัตตารมณฺ์ จิต ๔ ดวงที่สัมปยุตด้วยโลกะ
สหระคด้วยอุเบกขาเสพชณะแล้ว อเหตุกจิตสหระคด้วยอุเบกขากุศลวิบาก
เป็นตทารัมมณะ ก็คำใดที่ท่านกล่าวว่า ตทารัมมณะ อันชณะพึงกำหนด
ดังนี้ คำนั้นพึงทราบว่าเป็นท่านกล่าวหมายถึงกุศล.

ถามว่า ตทารัมมณะเมื่อเกิดขึ้นในลำดับแห่งชณะสหระคด้วยโสมนัส
ย่อมเกิดจิตอะไร.

ตอบว่า จิตที่เป็นอเหตุกมโนวิญญาณธาตุฝ่ายอกุศลวิบากย่อมเกิดขึ้น.

ถามว่า ก็ชณะนี้ สภาวะอะไร ย่อมกำหนดไว้โดยความเป็นกุศล
หรืออกุศล.

ตอบว่า อวิชชณะ และโวฏฐัพพะณะย่อมกำหนด.

จริงอยู่ เมื่ออวิชชณะเปลี่ยนมาโดยแยกกายแล้ว โวฏฐัพพะณะกำหนด
โดยไม่แยกกาย ชณะจักเป็นอกุศล ดังนี้ ข้อนี้เป็นไปไม่ได้ เมื่ออวิชชณะ
เปลี่ยนมาโดยไม่แยกกายแล้ว โวฏฐัพพะณะกำหนดโดยแยกกาย ชณะจักเป็น
กุศล ดังนี้ ข้อนี้ก็เป็นที่ไปไม่ได้. แต่เมื่ออวิชชณะและโวฏฐัพพะณะทั้ง ๒
เปลี่ยนมากำหนดโดยแยกกาย พึงทราบว่า ชณะเป็นกุศล ถ้าไม่แยกกายก็เป็น
อกุศล.

ถามว่า ในอภิญญารมณฺ์ เมื่อความสงสัย และอุทธัจจะเกิดขึ้น ตทารัมมณะ
ย่อมเป็นจิตอะไร ?

ตอบว่า ในอภิญญารมณฺ์ ความสงสัยจะมีก็ตามไม่มีก็ตาม หรืออุท-
ธัจจะจะมีก็ตามไม่มีก็ตาม โสมนัสจิตอเหตุกะฝ่ายกุศลวิบากเท่านั้นย่อมเป็น
ตทารมณฺ์ ในอภิญญัมชฉัตตารมณฺ์ จิตสหระคด้วยอุเบกขาอเหตุกะฝ่ายกุศลวิบาก

เป็นตทารมณ์ ก็ในการกำหนดตทารมณ์นี้ การแสดงเนื้อความโดยสังเขปนี้
ชื่อว่าเป็นวาทะของพระมหาธรรมรักจิตเถระ. ก็เมื่อชวนะอันสหคตด้วย
โสมนัสเสพอารมณ์เล่นไปแล้ว ฟังแสวงหาตทารมณ์จิตที่สหคตด้วยโสมนัส
๕ ดวง เมื่อชวนะที่สหคตด้วยอุเบกขาเสพอารมณ์เล่นไปแล้ว ฟังแสวงหา
จิต ๖ ดวง ที่สหคตด้วยอุเบกขาแล.

ถามว่า ก็ในกาลใด เมื่อบุคคลผู้ถือปฏิสนธิสหคตด้วยโสมนัสยังฉาน
ให้เกิดในปวัตติกาลแล้ว มีฉานอันเสื่อมแล้วด้วยความประมาท พิจารณาอยู่ว่า
ธรรมอันประณีตของเราหนีหายแล้ว ดังนี้ โทมนัสย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจ
วิปฏิสาร ในกาลนั้น จิตอะไรย่อมเกิดขึ้น เพราะในคัมภีร์ปฏิฐานท่านปฏิเสธ
ว่า โทมนัสย่อมไม่เกิดในลำดับแห่งโสมนัส และโสมนัสย่อมไม่เกิดในลำดับ
แห่งโทมนัส เมื่อชวนจิตเสพอารมณ์แล้ว แมตทารมณ์ก็ปฏิเสธไว้ในคัมภีร์
ปฏิฐานนั้น เหมือนกัน.

ตอบว่า อเหตุกมโนวิญญาณาธาตุเป็นกุศลวิบาก หรืออกุศลวิบาก ที่
สหคตด้วยอุเบกขา ย่อมเกิดขึ้น.

ถามว่า จิตอะไร เป็นอาวัชชนะของอเหตุกมโนวิญญาณาธาตุนั้น.

ตอบว่า อาวัชชนกิจของอเหตุกมโนวิญญาณาธาตุนั้นไม่มีเหมือนความ
ไม่มีแห่งอาวัชชนะของภวังค์ อเหตุกมโนวิญญาณาธาตุเหล่านั้นย่อมเกิดขึ้นเพราะ
ความที่ตนโน้มไปในอารมณ์ เพราะความที่อารมณ์ตนเคยเสพ และเพราะความ
ที่ตนเองเสพอารมณ์อยู่เสมอ.

ถามว่า อเหตุกมโนวิญญาณาธาตุนี้ ย่อมเกิดอย่างไร ?

ตอบว่า เนวสัณญานาสัณญายตนะที่เป็นอนันตรปัจจัยแก่นิโรธ
(คือดับจิตและเจตสิก) ๑ จิตที่ประกอบด้วยผลสมาบัติ ของบุคคลผู้ออก

จากนิโรธ ๑ อริยมรรคจิต ๑ ผลจิตที่เป็นลำดับแห่งมรรค ๑ ไม่มี
อวิชชณะย่อมเกิดได้ ฉันทใด แม้เมื่ออวิชชณะ (คือการพิจารณาอารมณ์)
ไม่มีอยู่ อเหตุกมโนวิญญาณธาตุทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นด้วยการน้อมไปด้วยความ
เคยเสพและด้วยความที่เสพอยู่เสมอ ฉันทนั้น.

จริงอยู่ จิตเว้นจากอวิชชณะ (คือการพิจารณาอารมณ์) ย่อมเกิดขึ้น
ได้ แต่จิตนั้นเว้นจากอารมณ์ย่อมเกิดขึ้นไม่ได้.

ถามว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น อะไรเล่า เป็นอารมณ์ของจิตนี้.

ตอบว่า ได้แก่ ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งในปริตธรรมมีรูปเป็นต้น
จริงอยู่ในปริตธรรมมีรูปเป็นต้นนั้น อารมณ์ใดมาสู่คลองในสมัยนั้นนั้นแหละ
พึงทราบว่าเป็นจิตที่เกิดขึ้นปรารถนามรรคนั้น.

บัดนี้ เพื่อความแจ่มแจ้งแห่งจิตเหล่านี้แม้ทั้งหมด ท่านจึงกล่าวด้วย
ปกิณกะไว้ว่า

สุตฺตํ โทวาริโก จ คามิลโก อมฺโพน โกลิเยน จ
ขจฺจนุโธ ปิรสปฺปิ จ วิสยคาโห จ อุปนิสฺสยมตฺถโส

เรื่องไยแมลงมูม ๑ เรื่องนายทวาร ๑
เรื่องเด็กชาวบ้าน ๑ เรื่องมะม่วงกับเจ้าของ
โรงหีบอ้อย ๑ เรื่องชายบอดกับคนเปลี้ย ๑
เรื่องการรับอารมณ์โดยอุปนิสสยปัจฉัยเป็น
ประโยชน์ ๑.

จิตเปรียบด้วยแมลงมูมชักใยเป็นต้น

บรรดาปกิณกณัสมิเรื่องแมลงมูมเป็นต้นเหล่านั้น พึงทราบวินิจฉัย
ในคำว่า สุตฺตํ (ไยแมลงมูม) ต่อไป.

ก็แมลงมูมริมทางตัวหนึ่งจึงเข้าไป ๕ ทิศ ทำข่ายแล้วนอนอยู่ตรงกลาง เมื่อโยที่จึงไปในทิศแรกถูกกระทบด้วยสัตว์เล็ก ๆ หรือตักกระเด็นหรือแมลงวัน มันก็จะเคลื่อนออกจากที่เป็นที่นอนไปตามสายใยเจาะศีรษะคูดเลือดของสัตว์นั้น แล้วกลับมาอน ณ ท่ามกลางไยนั้นนั่นแหละอีก แม้ในเวลาทีทิศที่ ๒ เป็นต้น ถูกกระทบแล้วก็กระทำเหมือนอย่างนั้นนั่นแหละ

ในข้อนี้ ประสาททั้ง ๕ พึงทราบว่า เหมือนโยแมลงมูมที่จึงไป ๕ ทิศ. จิตเหมือนแมลงมูมนอนในท่ามกลาง. เวลาที่อารมณ์กระทบประสาท เหมือนเวลาที่สัตว์เล็ก ๆ เป็นต้นมากระทบโยแมลงมูม. เวลาที่กิริยามโนชาติ รับอารมณ์ที่กระทบประสาทแล้วยังบังคับให้เปลี่ยนไป เหมือนการไหวของแมลงมูมซึ่งนอนท่ามกลาง. ความเป็นไปของวิถิจิต เหมือนเวลาการไปตามสายใยของแมลงมูม. เวลาที่ชวนจิตเสพอารมณ์ เหมือนการเจาะศีรษะคูดเลือด. การที่จิตอาศัยหทัยวัตถุเป็นไป เหมือนแมลงมูมกลับมาอนในท่ามกลางโยอีก.

ถามว่า ความอุปมานี้ ย่อมแสดงให้ทราบอะไร ?

ตอบว่า ย่อมแสดงให้ทราบว่า เมื่ออารมณ์กระทบประสาทแล้ว จิตที่อาศัยหทัยรูปเกิด ย่อมเกิดขึ้นก่อนกว่าจิตที่อาศัยประสาทรูปเกิด คือ ย่อมอธิบายให้ทราบว่า อารมณ์แต่ละอารมณ์ย่อมมาสู่คลองในทวารทั้งสอง ดังนี้.

จิตเปรียบด้วยนายทวารเป็นต้น

พระราชาพระองค์หนึ่งบรรทมหลับอยู่บนแท่นบรรทม มหาดเล็กของพระองค์ นั่งถวายงานนวดพระยุคลบาทอยู่ มีนายทวารหูหนวกยืนอยู่ที่พระทวาร มีทหารยามเฝ้าอยู่ ๓ คน ยืนเรียงตามลำดับ ครั้งนั้น มีชาวชนบทคนหนึ่งถือเครื่องบรรณาการมาเคาะประตูเรียก นายทวารหูหนวกไม่ได้ยินเสียงมหาดเล็ก ผู้ถวายงานนวดพระยุคลบาทจึงให้สัญญาณ เขาจึงเปิดประตูด้วยสัญญาณนั้น

มองดู ทหารยามคนที่หนึ่งจึงรับเครื่องบรรณาการแล้วส่งให้คนที่ ๒ คนที่ ๒ ส่งให้คนที่ ๓ คนที่ ๓ ทูลเกล้าถวายพระราชฯ พระราชาจึงเสวย.

ในข้อนั้น ชวนจิต ฟังเห็นเหมือนพระราชาพระองค์นั้น อาวัชชจิต เหมือนมหาดเล็กผู้นำวคพระบาท. จักขุวิญญาณ เหมือนนายประตูหูนวก. วิถิจิต ๓ ดวงมีสัมปฏิจันนะเป็นต้น เหมือนนายทหารยาม ๓ คน. การที่อารมณ์ มากระทบประสาท เหมือนชาวชนบทถือเครื่องราชบรรณาการมาเคาะประตูเรียก เวลาที่กิริยามโนธาตุเปลี่ยนมาแต่แว้งค์ เหมือนเวลาที่มหาดเล็กผู้นำวคพระยุคลบาทให้สัตตัญญาณ. เวลาที่จักขุวิญญาณทำกิจเห็นอารมณ์ เหมือนเวลาที่นายประตูหูนวกเปิดประตูด้วยสัตตัญญาณที่มหาดเล็กให้สัตตัญยานั้น. เวลาที่วิบากมโนธาตุทำสัมปฏิจันนกิจ คือรับอารมณ์ เหมือนเวลาทหารยามคนที่หนึ่งรับบรรณาการ. เวลาที่วิบากมโนวิญญาณธาตุทำสันติธรรมกิจ คือการพิจารณาอารมณ์ เหมือนเวลาที่ทหารยามคนที่หนึ่งส่งบรรณาการให้ทหารยามคนที่สองแล้ว. เวลาที่กิริยามโนวิญญาณธาตุทำโวกุฐัพพนกิจ คือ การกำหนดอารมณ์ เหมือนเวลาที่ทหารยามคนที่สามทูลถวายบรรณาการแด่พระราชฯ. เวลาที่ชวนะทำชวนกิจ คือ เสวยรสอารมณ์ เหมือนเวลาที่พระราชฯเสวยเครื่องบรรณาการ ฉะนั้น.

ถามว่า อุปมานี้ ย่อมแสดงให้ทราบอะไร ?

ตอบว่า ย่อมแสดงให้ทราบถึงคำนี้ว่า กิจของอารมณ์มีเพียงกระทบประสาทเท่านั้น. กิจทั้งหลายของจักขุวิญญาณเป็นต้น เป็นเพียงการเห็นอารมณ์ การรับอารมณ์ การพิจารณาอารมณ์ และการกำหนดอารมณ์เท่านั้น ชวนจิตเท่านั้นย่อมเสวยรสอารมณ์โดยส่วนเดียว ดังนี้.

จิตเปรียบด้วยเด็กชาวบ้าน

คำว่า เด็กชาวบ้าน คือ พวกเด็กชาวบ้านเป็นอันมากย่อมเล่นฝุ่นที่ระหว่างทาง บรรดาพวกเด็กเหล่านั้น กหาปณะกระทบมือของเด็กคนหนึ่ง เด็กคนนั้นพูดว่า นั่นอะไร กระทบมือของเรา ดังนี้. ลำดับนั้น เด็กคนหนึ่งจึงพูดว่า นั่นสีขาว ดังนี้. อีกคนหนึ่งก็ถือไวมั่นคงพร้อมกับฝุ่น คนอื่นพูดว่า นั่นสีเหลืองหนา คนอื่นอีกพูดว่า นั่นกหาปณะ ลำดับนั้น พวกเขาจึงนำเหรียญกหาปณะนั้นมาให้มารดา มารดาก็นำไปใช้ในการงาน.

ในข้อนี้ ความเป็นไปได้ของภวังคจิต พึงเห็นเหมือนเวลาที่พวกเด็กมากด้วยกันนั่งเล่นในระหว่างทาง. เวลาที่ประสาทถูกอารมณ์กระทบแล้วเหมือนเวลาที่กหาปณะกระทบมือ. เวลาที่กิริยามโนธาตุยังภวังค์ให้เปลี่ยนไปรับอารมณ์นั้นเหมือนเวลาที่เด็กคนหนึ่งพูดว่า นั่นอะไร. เวลาที่จักขุวิญญาณทำทัสสนกิจเหมือนเวลาที่เด็กคนหนึ่งพูดว่า นั่นสีขาว. เวลาที่วิบากมโนธาตุทำหน้าที่รับอารมณ์เหมือนเวลาที่เด็กคนหนึ่งถือกหาปณะพร้อมกับฝุ่นไวมั่น. เวลาที่วิบากมโนวิญญาณธาตุทำกิจพิจารณาอารมณ์ เหมือนเวลาที่เด็กคนหนึ่งพูดว่า นั่นสีเหลืองหนา. เวลาที่กิริยามโนวิญญาณธาตุทำหน้าที่กำหนดอารมณ์ เหมือนเวลาที่เด็กคนหนึ่งพูดว่า นั่นกหาปณะ การที่ชวนจิตเสวยรสอารมณ์ พึงทราบเหมือนเวลาที่มารดานำกหาปณะไปใช้ในการงานฉะนั้น.

ถามว่า ความอุปมานี้ ย่อมแสดงให้รู้ถึงอะไร ?

ตอบว่า ย่อมแสดงให้รู้ว่า กิริยามโนธาตุยังมีให้เห็นเลย ยังภวังค์ให้เปลี่ยนไป วิบากมโนธาตุก็ไม่เห็น ย่อมทำหน้าที่รับอารมณ์ วิบากมโนวิญญาณธาตุก็ไม่เห็น ย่อมทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์ กิริยามโนวิญญาณธาตุก็ไม่เห็น

ยอมทำหน้าที่กำหนดอารมณ์ ชวนจิตก็ไม่เห็น ย่อมทำหน้าที่เสวยรสอารมณ์ ส่วนจักขุวิญญาณเท่านั้น ย่อมทำกิจก็เห็น (ทัตสนกิจ) โดยส่วนเดียว ดังนี้.

คำว่า **มะม่วงกับเจ้าของโรงหีบอ้อย** นี้ ข้าพเจ้ากล่าวไว้ในภายหลังแล้ว คำนี้ กล่าวหมายเอาอุปมาด้วยผลมะม่วง และอุปมาด้วยเจ้าของโรงหีบอ้อย.

นามรูปเปรียบด้วยชายบอดและคนเปลี้ย

คำว่า **ชายบอดและคนเปลี้ย** ความว่า ได้ยินว่า ในศาลาใกล้ประตูพระนคร มีชายตาบอดแต่กำเนิดและคนเปลี้ยสนทนากันอยู่ ในบรรดาคนทั้งสองนั้น คนเปลี้ยพูดว่า เจ้าบอด เพราะเหตุไร เจ้าจึงซุบซิดอยู่ในที่นี้ เจ้าเที่ยวไปประเทศโน้นซึ่งมีภิกษาหาได้ง่าย มีข้าวน้ำมาก เจ้าไปในที่นั้นก็เป็นผู้สบายไม่สมควรหรือ ชายตาบอดพูดว่า เจ้าบอกเราก่อนแล้ว แต่เจ้าเล่าไปในที่นั้นก็อยู่สบายไม่สมควรหรือ.

คนเปลี้ย : ทำที่จะเดินของเราไม่มี

ชายบอด : ตาของเราจะดูไม่มี.

คนเปลี้ย : ถ้าอย่างนั้น เจ้าเป็นเท้า เราเป็นตา.

คนทั้ง ๒ ต่างก็รับคำกันแล้ว ชายบอดให้คนเปลี้ยจิกออกไป คนเปลี้ยนั้นนั่งจิกของชายบอดเอามือซ้ายโอบศีรษะชายตาบอด เอามือขวากำหนดทาง บอกว่า ในที่นี้มีรากไม้ขวางอยู่ ในที่นี้มีหิน ท่านจงละทางซ้ายถือเอาทางขวา จงละทางขวาถือเอาทางซ้าย ดังนี้ เท้าเป็นของคนตาบอดแต่กำเนิด ตาเป็นของคนเปลี้ย คนแม่ทั้งสองไปแล้วสู่ที่ตนปรารถนาด้วยความพยายามร่วมกัน เป็นอยู่แล้วเป็นสุข ด้วยประการฉะนี้.

ในความอุปมานั้น รูปกาย พึงเห็นเหมือนชายตาบอดแต่กำเนิด อรูป-
กาย (นามกาย) เหมือนคนเปลี้ย. รูปกายเว้นนามกายก็ไม่สามารถให้ถึงการ
ยึดถือ การจับ และการเคลื่อนไหวได้ เหมือนเวลาที่ชายตาบอดแต่เว้นคนเปลี้ย
ก็ไม่เกิดความตั้งใจที่จะเดินทางไปยังถิ่นต่าง ๆ ได้. อรูป (นามกาย) เว้นรูป
เสียก็เข้าไปไม่ได้ในปัญญาโวการภพ เหมือนคนเปลี้ยเว้นชายตาบอดแต่กำเนิด
ก็ไม่เกิดความตั้งใจที่จะเดินทางไปสู่ถิ่นต่าง ๆ ได้. รูปธรรมและอรูปธรรม
มีสภาพเป็นไปในกิจทั้งปวงได้ด้วยการประกอบซึ่งกันและกัน เหมือนเวลาที่ชาย
ตาบอดและคนเปลี้ยแม้ทั้งสองไปสู่ที่ตนปรารถนาด้วยความพยายามร่วมกันแล้ว
เป็นอยู่สบาย ฉะนั้น. ปัญหานี้ท่านอาจารย์กล่าวได้ด้วยอำนาจปัญญาโวการภพ.

ว่าด้วยการรับอารมณ์โดยมีอุปนิสสยปัจจัย

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า การรับอารมณ์ ต่อไป

จักขุย่อมรับอารมณ์เฉพาะรูป โสตเป็นต้นก็รับอารมณ์เฉพาะเสียง
เป็นต้น. คำว่า โดยมีอุปนิสสยปัจจัยเป็นประโยชน์ คือ โดยอุปนิสสย-
ปัจจัย (ต้องอาศัยแน่นอนขนาดไม่ได้) และโดยความเป็นประโยชน์.

จักขุวิญญาณอาศัยปัจจัย ๔ เกิดขึ้น

ในชื่อว่า โดยมีอุปนิสสยปัจจัยและโดยเป็นประโยชน์นั้น จักขุวิญญาณ
ย่อมเกิดขึ้นพร้อมกับสัมปยุตธรรมทั้งหลายได้เพราะอาศัยปัจจัย ๔ คือ

อสมภินนตฺตา จกฺขุสุตฺต เพราะจักขุประสาทยังไม่แตกดับ

อาปาถคตฺตา รูปานํ เพราะรูปมาสู่คลอง

อาโลกสนฺนิสฺสิตํ อาศฺยแสงสว่าง

มนสิการเหตุกํ อาศฺยมนสิการเป็นเหตุ.

บรรดาปัจจัย ๔ เหล่านี้ จักขุแม้ของคนตายย่อมเป็นของแตกดับ
ไปสิ้น จักขุของคนมีชีวิตดับไปก็ดี หรือถูกน้ำดีหรือเสมหะหรือโลหิตขัดขวาง
แล้วก็ดี ไม่อาจเป็นปัจจัยแก่จักขุวิญญาณ ชื่อว่าแตกดับไปแล้ว เมื่อสามารถ
เป็นปัจจัยได้ ชื่อว่า ไม่แตกดับ.

แม้ในโสตวิญญาณเป็นต้น ก็นัยนี้แหละ.

ก็เมื่อจักขุประสาทแม้ยังไม่แตกดับ แต่รูปารมณ์ภายนอกยังไม่มาสู่คลอง
จักขุประสาท จักขุวิญญาณก็เกิดไม่ได้ เมื่อรูปนั้นมาสู่คลองแล้ว แต่ปัจจัย
ที่อาศัย คือ แสงสว่างไม่มี จักขุวิญญาณก็เกิดไม่ได้ เมื่อแสงสว่างซึ่งเป็น
ปัจจัยนั้นมีอยู่ แต่กิริยามโนธาตุไม่ยังกว้างให้เปลี่ยนไป จักขุวิญญาณก็เกิด
ไม่ได้ เมื่อกิริยามโนธาตุทำกว้างให้เปลี่ยนไปได้ จักขุวิญญาณจึงเกิดขึ้น
(จึงเกิดการเห็นได้). จักขุวิญญาณเมื่อเกิดขึ้นด้วยอาการอย่างนี้ ย่อมเกิดขึ้น
พร้อมกับสัมปยุตธรรมทั้งหลายโดยแท้ เพราะฉะนั้น จึงกล่าวว่า จักขุวิญญาณ
ย่อมเกิดขึ้น เพราะได้ปัจจัย ๔ เหล่านี้ทีเดียว.

โสตวิญญาณย่อมเกิดขึ้นกับสัมปยุตธรรมทั้งหลาย เพราะปัจจัย ๔
เหล่านี้ คือ

อสมฺภินฺนตฺตา โสตฺตฺส เพราะโสตประสาทยังไม่แตกดับ

อาปาถคตฺตฺตา สทฺทฺทานํ เพราะเสียงทั้งหลายมาสู่คลอง

อาสาศฺสนฺนินฺตฺตฺติ อาศฺยอากาศ

มนสิการเหตุกํ มีมนสิการเป็นเหตุ.

บรรดาปัจจัย ๔ เหล่านี้ คำว่า อาศฺยอากาศ คือ โสตวิญญาณนั้น
ได้อาศัยอากาศจึงเกิดขึ้น เว้นอากาศก็ไม่เกิด เพราะเมื่อบุคคลปิดช่องหูเสีย
โสตวิญญาณก็ไม่เป็นไป. คำที่เหลือพึงทราบโดยนัยก่อนนั้นแหละ คือ แม่

ฉานวิญญาณเป็นต้นนอกจากนี้ ก็พึงทราบความเหมือนในโสตวิญญาณนี้
ข้าพเจ้าจักกล่าวแต่เนื้อความที่ต่างกันเท่านั้น.

ฉานวิญญาณย่อมเกิดพร้อมกับสัมปยุตธรรมทั้งหลาย เพราะปัจจัย ๔
เหล่านี้ คือ

อสมภินุนตฺตา ฉานสุตฺต เพราะฉานประสาทยังไม่แตกดับ

อาปาถคตฺตฺตา กนฺธานํ เพราะกลิ่นทั้งหลายมาสู่คลอง

วาโยสนฺหิสฺสิตํ อาศฺยวาโย

มนสิการเหตุกํ มีมนสิการเป็นเหตุ.

บรรดาเหตุ ๔ เหล่านี้ คำว่า อาศฺยวาโย อธิบายว่า เมื่อวาโย
พากลิ้นทั้งหลายเข้าไปสู่ช่องจมูกนั้นแหละ ฉานวิญญาณจึงเกิด เมื่อลมไม่มี
ฉานวิญญาณก็ไม่เกิด.

ชีวหาวิญญาณย่อมเกิดพร้อมกับสัมปยุตธรรมทั้งหลายเพราะปัจจัย ๔
เหล่านี้ คือ

อสมภินุนตฺตฺตา ชิวฺหาโย เพราะชีวหาประสาทยังไม่แตกดับ

อาปาถคตฺตฺตา รสฺสานํ เพราะรสทั้งหลายมาสู่คลอง

อาโปสนฺหิสฺสิตํ อาศฺยอาโป

มนสิการเหตุกํ มีมนสิการเป็นเหตุ.

บรรดาปัจจัย ๔ เหล่านี้ คำว่า อาศฺยอาโป ความว่า ได้อาโป
ทำให้เปียก ฉานวิญญาณจึงเกิด เว้นอาโปก็ไม่เกิด เพราะเมื่อบุคคลลิ้นแห้ง
แม้วางขาหนีเยที่แห้งไว้ที่ลิ้น ชิวหาวิญญาณย่อมไม่เกิดขึ้น.

กายวิญญาณย่อมเกิดพร้อมกับสัมปยุตธรรมทั้งหลาย เพราะปัจจัย ๔
เหล่านี้ คือ

อสมภินุนตฺตา กายสุตฺต เพราะประสาทกายยังไม่แตกดับ

อาปาถคตฺตฺตา โฝฏฐพฺพานํ เพราะโฝฏฐัพพะไม่มาสู่คฺลอง

ปฐฺวีสฺสนฺนิสฺสิตํ อาศฺยปฐฺวี

มนสิการเหตุกํ มีมนสิการเป็นเหตุ.

บรรดาปัจจัย เหล่านั้น คำว่า อาศฺยปฐฺวี ได้แก่ อาศฺยปฐฺวี ที่ควบคุมกัน คือกายประสาทเป็นปัจจัยนั้นแหละ กายวิญญานจึงเกิดขึ้น เว้น กายประสาทแล้ว กายวิญญานก็ไม่เกิด เพราะมหาภูตรูปเป็นอารมณ์ภายนอก กระทบกายประสาทในภายในที่กายทวาร ย่อมกระทบที่มหาภูตรูปทั้งหลายที่มี ประสาทเป็นปัจจัย.

มโนวิญญานย่อมเกิดขึ้นพร้อมกับสัมปยุตธรรมทั้งหลาย เพราะปัจจัย ๔ เหล่านี้ คือ

อสมภินุนตฺตา มนฺสฺส เพราะมโนยังไม่แตกดับ

อาปาถคตฺตฺตา ชฺมฺมานํ เพราะธรรมทั้งหลายมาสู่คฺลอง

วตฺตฺตฺสนฺนิสฺสิตํ อาศฺยวตฺตฺ

มนสิการเหตุกํ มีมนสิการเป็นเหตุ.

บรรดาปัจจัย ๔ เหล่านั้น คำว่า มโน ได้แก่ ภวังคจิต อธิบายว่า ภวังคจิตนั้นแตกดับแล้วก็ดี มีกำลังอ่อนไม่สามารถเป็นปัจจัยแก่อาวัชชนจิต ให้เป็นไปก็ดี ชื่อว่า แตกดับ แต่ที่สามารถเป็นปัจจัยแก่อาวัชชนะได้ ชื่อว่า ยังไม่แตกดับ. คำว่า เพราะธรรมทั้งหลายมาสู่คฺลอง ได้แก่เมื่อธรรมารมณ์ มาสู่คฺลอง. คำว่า อาศฺยวตฺตฺ คือได้อาศฺยหทยวตฺตฺเท่านั้นจึงเกิดขึ้น เว้น หทยวตฺตฺก็ไม่เกิดขึ้น. ปัญหาเมื่อนี้พระเถระกล่าวหมายถึงปัญจโวการภพ. คำว่า มีมนสิการเป็นเหตุ อธิบายว่า กิริยามโนวิญญานธาตุยังภวังค์ให้เปลี่ยนไป

ก่อน มโนวิญญาณจึงเกิดขึ้น. พรรณนาอุปนิสยปัจจัยในชื่อว่า การรับ
อารมณ์โดยอุปนิสยปัจจัยเป็นประโยชน์ นี้เพียงเท่านี้.

ก็จักขุเป็นอรรถชื่อว่า ทัสสันตละ (มีการเห็นเป็นอรรถ) โสต
เป็นอรรถชื่อว่า สวณตละ (มีการฟังเป็นอรรถ) ฆานะเป็นอรรถชื่อว่า
ฆานตละ (มีการสูดกลิ่นเป็นอรรถ) ชิวหาเป็นอรรถ ชื่อว่า สายนตละ
(มีการลิ้มรสเป็นอรรถ) กายเป็นอรรถชื่อว่า ศุสนตละ (มีการถูกระทบ
เป็นอรรถ) มโนเป็นอรรถชื่อว่า วิชานนตละ (มีการรู้เป็นอรรถ).

พึงทราบวินิจฉัยคำว่า มีการเห็นเป็นอรรถเป็นต้นต่อไป

การเห็นเป็นอรรถของจักขุวิญญาณนั้น เพราะเหตุานั้น จักขุวิญญาณ
นั้นจึงชื่อว่า ทัสสันตละ จริงอยู่ การเห็นนั้นอันจักขุพึงให้สำเร็จ เพราะฉะนั้น
จึงชื่อว่า ทัสสันตละ (มีการเห็นเป็นอรรถ) แม้ในโสตวิญาณเป็นต้น
ก็นัยนี้แหละ.

ด้วยคำมีประมาณเท่านี้ เป็นอันจบวิปากจิต ๑๖ ดวง ในวาทะของ
พระอุพนาคเถระผู้ทรงพระไตรปิฎกพร้อมกับวิปากจิต ๑๒ ดวง และอเหตุกจิต
๘ ดวง เพียงเท่านี้.

วิปากจิต ๒ ดวงในวาทะพระมหาทัตตเถระ

บัดนี้ เป็นกถามรรควิปากจิต ๑๒ ดวง ในวาทะของพระมหาทัตตเถระ
ผู้อยู่ในโมรวาปี. ในวาทะนั้น ปัญหาในเมืองสาเกต การถือส่วนข้างมากและ
การแสดงเหตุเป็นไปตามปกติทั้งนั้น แต่พระเถระนี้เห็นข้อบกพร่องในจิตที่
เป็นอสังขาริกและสังขาริก จึงกล่าวว่า กรรมที่เป็นอสังขาริกยอมให้วิปากที่
เป็นอสังขาริกไม่ไหววิปากที่เป็นสสังขาริก แม้กรรมที่เป็นสสังขาริกก็ยอมให้
วิปากเป็นสสังขาริกเท่านั้นไม่ไหววิปากเป็นอสังขาริก และพระเถระนี้ไม่กล่าว

จิตนิยามโดยชวนะ แต่ยอมกล่าวนิยามแห่งเวทนาโดยอารมณ์ เพราะเหตุนี้
ในวาทะของท่านนี้นั้นแหละ แม้วิบากจิต ๑๒ ดวงก็ดี อเหตุกจิต ๘ ดวงก็ดี
ชื่อว่า แนวทางแห่งวิบากจิต ๑๒ ดวง.

ในแนวทางวิบากจิตนั้น มีนัยต่อไปนี้

ก็เมื่ออสังขาริกจิตเป็นติเหตุกะสหรคด้วยโสมนัสทำกรรมแล้ว บุคคล
ผู้ถือปฏิสนธิด้วยวิบากจิตเช่นนั้นนั้นแหละ ถึงการเจริญวัยแล้ว เมื่ออิฏฐารมณ์
มาสู่คลองจักขุทวารแล้ว โมฆวาระ ๓ ย่อมมีโดยนัยที่กล่าวไว้ในหนหลัง
เหมือนกัน ในภควาด้วยจิตเหล่านั้น จิต ๑๓ ดวง เหล่านี้ คือ กุศลวิบาก
๔ ดวง อกุศลวิบากที่สหรคด้วยโสมนัส ๔ ดวง และกิริยาจิต ๕ ดวง
ดวงใดดวงหนึ่ง เมื่อชวนะจิตเสพอารมณ์สุดแล้ว ก็ตั้งอยู่เป็นตทารมณ์ ติเหตุก-
จิตที่เป็นอสังขาริกซึ่งสหรคด้วยโสมนัสก็ดี อเหตุกจิตที่เป็นเหตุกเป็นอสัง-
ขาริกก็ดี ก็ยอมตั้งอยู่เป็นตทารมณ์นั้นแหละ ด้วยอาการอย่างนี้ ในจักขุทวาร
ของบุคคลนั้นจึงเป็นวิบากจิต ๔ ดวง เข้าถึงการนับเป็น ๕ ดวง คือ วิบากจิต
๓ ดวง มีจักขุวิญญาณเป็นต้น และตทารัมมณจิต ๒ ดวง

อนึ่ง ครั้นเปลี่ยนเวทนาไปโดยอารมณ์แล้ว อุเบกขาสหคตจิต ๑๒ ดวง
คือ กุศลวิบาก ๔ ดวง อกุศลวิบาก ๔ ดวง กิริยาจิต ๔ ดวง ดวงใดดวงหนึ่ง
เมื่อชวนะเสพอารมณ์เสร็จแล้ว จิตที่เป็นติเหตุกอสังขาริกสหรคด้วยอุเบกขา
ก็ดี วิบากจิต อสังขาริก เหตุกะก็ดี ก็เกิดขึ้นเป็นตทารัมมณะ ด้วยประการ
ฉะนี้ ในจักขุทวารของบุคคลนั้นก็เข้าถึงการนับได้ ๓ ดวงเหล่านี้ คือ สันติ-
รณจิตสหรคด้วยอุเบกขา และตทารัมมณจิต ๒ ดวงเหล่านี้ จิต ๓ ดวง
เหล่านี้ กับจิต ๕ ดวงก่อนรวมเป็น ๘ ดวง แม้ในโสตทวารเป็นต้นก็ได้
ทวารละ ๘ ดวง เมื่อกรรมอันเจตนาดวงหนึ่งทำแล้ว จิต ๔๐ ดวงถ้วนยอม

เกิดขึ้น. แต่เมื่อถือเอาจิตที่ยังมิได้ถือเอาก็ได้จิต ๑๒ ดวง คือ ในจักขุทวาร ๘ ดวง ในโสตวิญญาณเป็นต้นอีก ๔ ดวง. ในข้อนี้พึงทราบมูลภวังค์ ภวังค์ที่เป็นไปและกถาอันเปรียบด้วยมะม่วงและนิยามโดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ เมื่อกรรมอันกุศลจิตที่เป็นสสังขาริก ติเหตุกะสหรคตด้วยโสมนัสกระทำแล้วก็ดี เมื่อกรรมอันอสังขาริกและสสังขาริกเป็นติเหตุกะสหรคตด้วยอุเบกขาทำแล้วก็ดี ก็นัยนี้แหละ.

ความอุปมาเรื่องเครื่องหีบอ้อยท่านกล่าวว่า ไม่ได้ใน ๒ ข้อนี้ เมื่อกรรมอันกุศลจิตที่เป็นสสังขาริกทุเหตุกะสหรคตด้วยโสมนัสทำแล้วก็ดี เมื่อกรรมอันอสังขาริกและสสังขาริก ที่เป็นทุเหตุกะสหรคตด้วยอุเบกขาทำแล้วก็ดี ก็มีนัยนี้เหมือนกัน ด้วยคำมีประมาณเพียงเท่านี้ ท่านกล่าววาระว่า ทุเหตุกะปฏิสนธิย่อมมีด้วยกรรมอันเป็นทุเหตุกะ ดังนี้.

ส่วนวาระ อเหตุกะปฏิสนธิ ย่อมมี ดังนี้ พึงทราบอย่างนี้ เมื่อกรรมอันกุศลญาณวิปปยุต ๔ ดวงกระทำแล้ว บัณฑิตไม่ควรกล่าวว่า เป็นปฏิสนธิเช่นกับกรรมที่อเหตุกะมโนวิญญาณธาตุที่เป็นกุศลวิบากที่สหรคตด้วยอุเบกขาถือปฏิสนธิ ตั้งแต่ต้นไปพึงทราบว่า ความเกิดขึ้นแห่งจิตที่มีอิฏฐารมณ์บ้าง อิฏฐัมผัสตตารมณ์บ้าง ตามที่กล่าวโดยนัยที่กล่าวไว้ในหนหลังนั้นแหละ จริงอยู่ ในวาทะของพระเถระนี้ ชวนะประมวลมาเป็นพวกเดียวกันย่อมเสพอารมณ์ ถ้อยคำที่เหลือทั้งหมดมีอาทิว่า ชวนะนี้จิตตูปบาทอะไร ย่อมกำหนดไว้โดยความเป็นกุศล หรืออกุศล โดยนัยที่กล่าวไว้ในที่นั้น ๆ นั้นแหละ แนวทางกล่าวด้วยวิบาก ๑๒ ดวง กับวิบากจิต ๑๐ ดวง อเหตุกะ ๘ ดวง ในวาทะของพระมหาทัตตเถระผู้อยู่ในโมรวาปี จบแล้วด้วยคำมีประมาณเท่านี้.

วิบากจิต ๑๐ ดวงในวาทะพระมหาธรรมรักจิตเถระ

บัดนี้ เป็นเรื่องว่าด้วยวิบากจิต ๑๐ ดวง ในวาทะของพระธรรมรักจิตเถระต่อไป. ในวาทะนั้น ปัญหาในเมืองสาเกต และการแสดงส่วนข้างมาก เป็นไปตามปกตินั้นแหละ ส่วนการแสดงนี้แตกต่างกันคือ

กรรมที่เป็นติเหตุกะ ย่อมให้วิบากเป็นติเหตุกะจิตบ้าง ให้วิบากเป็นทุเหตุจิตบ้าง ให้วิบากเป็นอเหตุจิตบ้าง. กรรมที่เป็นทุเหตุกะ ย่อมไม่ให้วิบากเป็นติเหตุจิตเท่านั้น แต่ให้วิบากจิตนอกนี้. ด้วยกรรมที่เป็นติเหตุกะ ปฏิสนธิย่อมเป็นติเหตุจิตเท่านั้น ไม่เป็นทุเหตุกะหรืออเหตุจิต. ด้วยกรรมที่เป็นทุเหตุกะ ปฏิสนธิย่อมเป็นทุเหตุกะและอเหตุจิต ไม่เป็นติเหตุจิต. กรรมที่เป็นอสังขาริก ย่อมให้วิบากที่เป็นอสังขาริกเท่านั้น ไม่ให้วิบากเป็นสสังขาริก. แม้กรรมที่เป็นสสังขาริก ก็ให้วิบากที่เป็นสสังขาริกเท่านั้น ไม่ให้วิบากเป็นอสังขาริก. เวทนาพึงเปลี่ยนไปด้วยอารมณ์ ชวนจิตก็ย่อมเสพอารมณ์ แล่นไปในกลุ่มเดียวกันนั้นแหละ บัณฑิตพึงกล่าวอธิบายจิตทั้งหลายตั้งแต่ต้นต่อไป.

ในข้อนั้น พึงทราบกถาดังต่อไปนี้

บุคคลหนึ่ง ทำกรรมด้วยกุศลจิตดวงที่หนึ่ง เขาย่อมถือปฏิสนธิด้วยวิบากจิตดวงที่หนึ่งเท่านั้น. ปฏิสนธิจิตนี้เป็นเช่นกับกรรมที่กระทำ. เมื่อบุคคลนั้นเจริญวัยแล้ว เมื่ออิฏฐารมณ์มาสู่คลองในจักขุทวาร โมฆวาระ ๓ ย่อมมีโดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ ลำดับนั้น เมื่อเวลาสิ้นสุดลงแห่งชวนจิตที่สหระต ด้วยโสมนัส ๑๓ ตามที่กล่าวในหนหลังนั้นแหละ ดวงใดดวงหนึ่งของบุคคลนั้น เสพแล้ว วิบากจิตดวงที่หนึ่งเท่านั้นย่อมเป็นตถารมณ์. วิบากจิตนั้นได้ชื่อ ๒ อย่าง คือ มุลภวังค์ และตถารัมมณะ ด้วยอาการอย่างนี้ จิตทั้งหลายของเขา

ย่อมเข้าถึงการนับได้ ๔ ดวง คือ วิวาภจิต ๓ ดวง (ตามลำดับ) มีจักขุวิญญาณ เป็นต้น และตทารัมมณะในเวลาสิ้นสุดลงแห่งจิตชวณะที่สหระคด้วยอุเบกขา ๑๒ ดวง โดยนัยที่กล่าวในอภิญญัมมัตตารมณฺ์ ในหนหลังนั่นเอง ดวงใด ดวงหนึ่งเสพแล้ว จิตที่เป็นติเหตุกะอสังขริกที่สหระคด้วยอุเบกขาก็ตั้งอยู่ในความเป็นตทารัมมณฺ์. วิวาภจิตนั้นได้ชื่อ ๒ อย่าง คือ อาคันตุภวังค์ และ ตทารัมมณะ จิตของเขาจึงนับได้ ๒ อย่าง คือ อุเบกขาสหระคสันตริณจิต และ ตทารัมมณะดวงนี้. วิวาภจิต ๒ ดวงนี้กับวิวาภจิต ๔ ดวงก่อน จึงรวมเป็น วิวาภจิต ๖ ดวง ด้วยประการฉะนี้ แม้ในโสตทวารเป็นต้นก็ได้วิวาภจิตทวาร ๖ เพราะฉะนั้น เมื่อกรรมอันเจตนาดวงเดียวทำกุศลแล้ว วิวาภจิต ๓๐ ดวงถ้วน ย่อมเกิดขึ้นในทวาร ๕ ว่าด้วยการนับจิต (ถือเอา) ที่ยังมีได้นับ ย่อมได้วิวาภ จิต ๑๐ ดวง คือ ในจักขุทวาร ๖ ดวง ในโสตทวิญญาณเป็นต้น ๔ ดวง. ข้อเปรียบเทียบด้วยผลมะม่วงและนิยามกถาคงเป็นไปตามเดิมนั้นแหละ.

เมื่อกรรมอันกุศลจิตดวงที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ แม้กระทำแล้ว วิวาภจิตก็มี ประมาณเท่านั้น และย่อมมี ด้วยประการฉะนี้. แม้ในกรรมที่อุเบกขาสหระคจิต ๔ ดวง กระทำแล้ว ก็นัยนี้เหมือนกัน. ก็ในวาทะนี้ พึงแสดงอภิญญัมมัตตารมณฺ์ก่อน ภายหลังจึงเปลี่ยนเวทนาด้วยอภิญญารมณฺ์. ในข้อนั้น ข้อเปรียบเทียบ ด้วยผลมะม่วงและนิยามกถาเป็นไปตามเดิมเหมือนกัน แต่ไม่ได้ข้อเปรียบเทียบ ว่าด้วยข้อหีบอ้อย บัณฑิตพึงกล่าวอเหตุกจิต ๘ ดวงทั้งหมดให้พิสดารตั้งแต่นี้ว่า ก็เมื่อว่าโดยกุศล เมื่อกรรมอันญาณวิปยุตจิต ๔ ดวงทำแล้ว ดังนี้ เป็นต้น.

ด้วยคำมีประมาณเท่านี้ วิวาภจิต ๑๐ ดวง กับอเหตุกจิต ๘ ดวง ในวาทะของพระมหาธรรมรักขิตเถระ จบแล้วด้วยประการฉะนี้.

ถามว่า วาตะของพระเถระทั้ง ๓ เหล่านี้ ของรูปไหนควรถือเอา.

ตอบว่า ไม่ควรถือเอาของท่านรูปไหนโดยส่วนเดียว แต่ควรถือเอา
วาตะของท่านทั้งหมดที่ถูกต้อง.

ด้วยว่า ในวาตะของพระเถระรูปแรกท่านประสงค์จัดประเภทจิตที่เป็น
สังขาร (มีการชักจูง) และอสังขาร (ไม่มีการชักจูง) โดยความต่างกันแห่ง
ปัจจัย ด้วยเหตุนี้ ในวาตะพระเถระรูปที่หนึ่งนี้ ท่านจึงกล่าวถึงทางแห่ง
วิบาก ๑๖ ดวง ด้วยสามารถแห่งพระเสกขะและปุลฺลชน ถือเอาวิบากที่เป็น
สังขารของกุศลที่เป็นอสังขารซึ่งเกิดขึ้นด้วยปัจจัยที่ทุรพล และวิบากที่เป็น
อสังขารของกุศลที่เป็นสังขาร ซึ่งเกิดขึ้นด้วยปัจจัยที่มีกำลังละกิริยาชวณะ
ทั้งหลายแม้ได้อยู่แล้วกำหนดตทารัมมณะด้วยกุศลชวณะทั้งหลาย กำหนดเวทนา
ด้วยอารมณ์ ก็ในวาตะของพระเถระที่หนึ่งนี้ ท่านแสดงตทารัมมณะอันใด
อันเป็นเหตุวิบากเท่านั้น ในที่สุดแห่งอกุศลชวณจิต ตทารัมมณะนั้นท่าน
ไม่แสดงไว้ในวาตะนอกนี้เลย เพราะฉะนั้น ในวาตะของท่านนั้น ตทารัมมณะ
ที่เป็นเหตุวิบากนั้น ในวาตะของพระเถระที่หนึ่งนั้น และตทารัมมณะที่เป็น
สเหตุวิบากที่กล่าวไว้ในวาตะนอกนี้ นั้น วาตะทั้งหมดนี้ย่อมได้ในอธิการแม้
เหมือนกัน.

ข้อนี้ มีนัยดังต่อไปนี้

ก็ในกาลใด อกุศลจิตเสพอารมณ์ในระหว่าง ๆ (สลับวิถีกัน) แห่ง
กุศลชวณจิตทั้งหลายในกาลนั้น ตทารัมมณะเป็นสเหตุก็จะพึงรับอารมณ์ ใน
ที่สุดแห่งอกุศลชวณจิต เหมือนกับรับอารมณ์เนื่อง ๆ ในที่สุดแห่งกุศลชวณจิต
นั้นแหละ ในกาลใดอกุศลจิตเกิดติดต่อกันไปไม่ขาดสาย ในกาลนั้น อเหตุก-
วิบากจึงควรเป็นตทารัมมณะ พึงถือเอาข้อที่ถูกในวาตะของพระเถระรูปที่หนึ่ง
อย่างนี้ก่อน.

ก็ในวาทะของพระเถระรูปที่ ๒ ท่านประสงค์จัดประเภทจิตที่เป็น
อสังขารและสังขารของกุศล ด้วยเหตุนั้น ในวาทะที่ ๒ นี้ จึงกล่าวถึงวิบาก
จิต ๑๒ ดวง ด้วยอำนาจขณะที่รวมกันเท่านั้น ซึ่งสมควรแก่การเกิดขึ้นแก่
พระเสกขะพระอเสกขะและปฏุชนแม่ทั้งหมด โดยถือเอาวิบากจิตที่เป็นอสังขาริก
ของกุศลจิตที่เป็นอสังขาริกอย่างเดียว และวิบากจิตที่เป็นสังขาริกของกุศลที่
เป็นสังขาริกอย่างเดียว ไม่กระทำการกำหนดตทาร์มณะโดยชวนจิต. แต่ใน
วาทะที่ ๒ นี้ เมื่อชวนจิตเป็นติเหตุกะสิ้นสุดลง ตทาร์มณะก็สมควรเป็นเหตุ-
กะ เมื่อชวนจิตเป็นทุเหตุกะสิ้นสุดลง ตทาร์มณะสมควรเป็นทุเหตุกวิบากจิต
เมื่อชวนจิตอันเป็นอเหตุกะสิ้นสุดลง ตทาร์มณะจิตสมควรเป็นอเหตุกวิบาก
จิต แต่ข้อนี้ท่านมิได้จำแนกไว้. ก็คำที่ควรถือเอาถูกต้องในวาทะที่ ๒ มีด้วย
ประการฉะนี้.

แม้ในวาทะของพระเถระรูปที่ ๓ ท่านก็ประสงค์จัดสังขาริกจิตและ
อสังขาริกจิตของกุศลนั้นแหละ เพราะคำที่กล่าวว่า กรรมที่เป็นติเหตุกะยอม
ให้วิบากเป็นติเหตุกะบ้าง ให้วิบากเป็นทุเหตุกะบ้าง ให้วิบากเป็นอเหตุกะบ้าง
ดังนี้ ควรเป็นแม่ตทาร์มณะที่เป็นอสังขาริกติเหตุกะบ้าง เป็นอสังขาริกทุเหตุกะ
บ้าง ของปฏิสนธิจิตที่เป็นอสังขาริกติเหตุกะ แต่ท่านไม่แสดงตทาร์มณะนั้น
แสดงแต่ตทาร์มณะที่เป็นเช่นเดียวกับติเหตุกจิตเท่านั้น ตทาร์มณะนั้นไม่สม
กับลัทธิที่แสดงเหตุข้างมากในเบื้องต้น การที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ เพื่ออธิบาย
ถึงแนวทางแห่งวิบากจิต ๑๐ ดวงเท่านั้น แต่ตทาร์มณะแม่นอกนี้ก็ยังได้นั้น
แหละ ควรถือเอาข้อที่ถูกต้องแม้ในวาทะที่ ๓ อย่างนี้.

อนึ่ง วาทะนี้แม่ทั้งหมดเป็นถ้อยคำที่ว่าด้วยตทาร์มณะหมายเอาวิบาก
ของกรรมอันให้เกิดปฏิสนธิเท่านั้น แต่เพราะพระบาลีว่า สเหตุกภวญฺคสุต

อนนฺตรปจฺจโย (ภวังก์ที่เป็นสเหตุกจิตเป็นอนันฺตรปจฺจโย) คังนี้ ตทา-
รัมมณฺจิตที่เป็นสเหตุกวิบากย่อมเกิดขึ้น แม้แก่ปฏิสนธิที่เป็นอเหตุกจิตด้วย
กรรมต่าง ๆ กัน วิธีแห่งการเกิดขึ้นของตทารัมมณฺนั้น จักแจ่มแจ้งในมหา-
ปกรณฺ์แล.

กล่าวด้วยกามาวจรกุศลวิบากจิต จบ

รูปาวจรวิบาก

[๔๑๗] **ธรรมเป็นอัพยากถุต เป็นไฉน ?**

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากกาม สัจจ
จากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ ฯลฯ
อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้
ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุ
ปฐมฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ ฯลฯ อันเป็นวิบาก เพราะรูปาวจรกุศล
กรรมอันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้ว นั้นแล อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ
อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยากถุต

ธรรมเป็นอัพยากถุต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ บรรลุทุติยฌาน
ฯลฯ บรรลุตติยฌาน ฯลฯ บรรลุจตุตถฌาน ฯลฯ บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ

บรรลุปัญจกมมาน ที่มีปฏิวิกิจเป็นอารมณ์ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิก-
เขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลบรรลุปัญจกมมานที่มีปฏิวิกิจเป็นอารมณ์ ไม่มีทุกข์
ไม่สุข เพราะละสุขและทุกข์ได้ ฯลฯ อันเป็นวิบาก เพราะรูปาวจรกุศลกรรม
อันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้ว นั้นแล อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิก-
เขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยาगत ฯลฯ

รูปาวจรวิบาก จบ

อรูปาวจรวิบาก

[๔๑๘] ธรรมเป็นอัพยาगत เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ เพราะก้าวล่วงรูป-
สัญญาโดยประการทั้งปวง เพราะความดับไปแห่งปฏิขันธ์สัญญา เพราะไม่มนสิ-
การซึ่งนันทตสัญญา จึงบรรลุดตุตถกมมาน อันสหระคด้วยอากาศานัญจายตน-
สัญญา ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขละทุกข์ได้ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ
ฯลฯ อวิกเขปะ. มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลเพราะก้าวล่วงรูปสัญญาโดยประการทั้งปวง เพราะ
ความดับไปแห่งปฏิขันธ์สัญญา เพราะไม่มนสิการซึ่งนันทตสัญญา จึงบรรลุด-
ตุตถกมมานอันสหระคด้วยอากาศานัญจายตนสัญญา ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะ
ละสุขละทุกข์ได้ ฯลฯ อันเป็นวิบาก เพราะรูปาวจรกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว
นั้นแล อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยาगत.

[๔๑๕] ธรรมเป็นอภัยกถุค เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริณมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงอรุปภูมิ เพราะก้าวล่วง
อากาศาณัญญาตนะโดยประการทั้งปวง จึงบรรลุจุดตถมานอันสหรคตด้วยวิญ-
ญาณัญญาตนะสัญญา ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขละทุกข์ได้ ฯลฯ อยู่ใน
สมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า
ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลเพราะก้าวล่วงอากาศาณัญญาตนะโดยประการทั้งปวง
จึงบรรลุจุดตถมาน อันสหรคตด้วยวิญาณัญญาตนะสัญญา ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข
เพราะละสุขละทุกข์ได้ ฯลฯ อันเป็นวิบาก เพราะอรุปาวจรกุศลกรรมอันได้
ทำไว้แล้ว ได้ตั้งสมไว้แล้ว นั้นแล อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ
มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถุค.

[๔๒๐] ธรรมเป็นอภัยกถุค เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริณมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงอรุปภูมิ เพราะก้าวล่วง
วิญาณัญญาตนะโดยประการทั้งปวง จึงบรรลุจุดตถมาน อันสหรคตด้วย
อากิญจัญญาตนะสัญญา ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขละทุกข์ได้ ฯลฯ อยู่ใน
สมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า
ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลเพราะก้าวล่วงวิญาณัญญาตนะโดยประการทั้งปวง
จึงบรรลุจุดตถมาน อันสหรคตด้วยอากิญจัญญาตนะสัญญา ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข
เพราะละสุขละทุกข์ได้ ฯลฯ อันเป็นวิบาก เพราะอรุปาวจรกุศลกรรมอันได้
ทำไว้แล้ว ได้ตั้งสมไว้แล้ว นั้นแล อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ
มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถุต.

[๔๒๑] ธรรมเป็นอภัยกถุต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงอรุปรภูมิ เพราะก้าวล่วง
อาภิชญาญาณโดยประการทั้งปวง จึงบรรลุจุดตถุตมาน อันสหรคด้วย
เนวตัณญานาตัณญาตณตัณญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ
มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลเพราะก้าวล่วงอาภิชญาญาณโดยประการทั้งปวง
จึงบรรลุจุดตถุตมาน อันสหรคด้วยเนวตัณญานาตัณญาตณตัณญา ไม่มีทุกข์
ไม่มีสุข เพราะละสุขละทุกข์ได้ ฯลฯ อันเป็นวิบาก เพราะอรุปราวจรกุศลกรรม
อันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้ว นั้นแล อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ
มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถุต.

อรุปราวจรวิบาก จบ

อรรถกถาแสดงรุปราวจรวิบากเป็นต้น

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์จะแสดงวิบากจิตที่เป็นรุปราวจร
เป็นต้น จึงเริ่มตรัสว่า กตเม ฐมฺเม อพฺยาจตา (ธรรมอันเป็นอภัยกถุต
เป็นไฉน) เป็นต้นอีก.

พึงทราบวินิจฉัยในธรรมอันเป็นอภัยกถุตต่อไป

กามาวจรวิบากย่อมเป็นเหมือนกันบ้าง ไม่เหมือนกันบ้างกับกุศลจิต
ของตน เพราะฉะนั้น วิบากจิตของกุศลนั้น ท่านจึงมิได้จำแนกให้เป็นวิบาก

คล้ายตามกุศล. ส่วนรูปาวจรวิบาก และอรูปาวจรวิบาก ย่อมเป็นเช่นเดียวกับ
กุศลของตน เหมือนเงาทั้งหลายมีเงาข้าง ม้า และต้นไม้เป็นต้น ย่อมเป็นเช่น
ข้างม้าและต้นไม้เป็นต้นนั่นแหละ ดังนั้น ท่านจึงจำแนกทำให้คล้ายตามกุศล.

อนึ่ง กามาวจรกุศล ย่อมให้วิบากในกาลบางครั้งบางคราวก็ได้ ส่วน
รูปาวจรกุศล และอรูปาวจรกุศลย่อมให้วิบากเฉพาะอัฏฐกาในภพที่สองทีเดียว
โดยไม่มีอันตราย แม้เพราะเหตุนี้ ท่านจึงจำแนกให้เป็นเช่นกับกุศลนั้นแหละ
คำที่เหลือพึงทราบโดยนัยที่กล่าวในกุศลนั้นแล.

ส่วนความแตกต่างกันมีดังนี้.

พึงทราบประเภทมีปฏิปทาเป็นต้น และความเป็นหินจิต ปณีตจิต
และมัชฌิมจิต เพราะการมาแห่งฌานในรูปาวจรวิบาก และอรูปาวจรวิบาก
เหล่านี้. แต่วิบากเหล่านี้ไม่มีอธิบดีเลย เพราะไม่ทำกรรมมีฉันทะเป็นต้น
ดวงใดดวงหนึ่งให้เป็นฐระเกิดขึ้นแล.

รูปาวจรวิบากและอรูปาวจรวิบาก จบ

โลกุตตวิบาก

วิบากแห่งมรรคจิต ดวงที่ ๑

มหานัย ๒๐

สุทธกปฏิบัติ

[๔๒๒] ธรรมเป็นอภัยกถุต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฌานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื้องต้น สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ชนิดสุญญตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา ฯลฯ อันเป็นวิบาก เพราะกุศลฌานเป็นโลกุตระอันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อัญญินทริย์ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถุต.

[๔๒๓] ธรรมเป็นอภัยกถุต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฌานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื้องต้น สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสังัดจากกาม สังัดจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุ
ปฐมฌาน ชนิดอนิมิตตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทาทันธาภิญญา ฯลฯ อันเป็นวิบาก
เพราะกุศลฌานเป็นโลกุตระอันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล อยู่ในสมัย
ใด ผัสสะ ฯลฯ อัญญิทธิยฺ์ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยากฤต.

[๔๒๔] ธรรมเป็นอัพยากฤต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฌานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื่องตัน สังัดจากกาม สังัดจาก
กุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน เป็นทุกขาปฏิบัติทาทันธาภิญญา ฯลฯ
อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ ภาวะธรรมเหล่านี้
ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสังัดจากกาม สังัดจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุ
ปฐมฌาน ชนิดอัปณิหิตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทาทันธาภิญญา ฯลฯ อันเป็นวิบาก
เพราะกุศลฌานเป็นโลกุตระอันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล อยู่ใน
สมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อัญญิทธิยฺ์ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยากฤต.

[๔๒๕] ธรรมเป็นอัพยากฤต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฌานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื่องตัน บรรลุตุติยฌาน ฯลฯ
บรรลุตติยฌาน ฯลฯ บรรลุตุตถฌาน ฯลฯ บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ บรรลุ
ปัญจฌาน เป็นทุกขาปฏิบัติทาทันธาภิญญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ดังนี้ กุศล
 ฯลฯ ชนิดสุญญตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทาทันธาภิญญา ดังนี้ วิบาก ฯลฯ เป็น

ทุกขาปฏิบัติทานธาภิญญา ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดอนิมิตตะ เป็นทุกขา-
ปฏิบัติทานธาภิญญา ดังนี้ วิบาก ฯลฯ เป็นทุกขาปฏิบัติทานธาภิญญา ดังนี้
กุศล ฯลฯ ชนิดอัปณิหิตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทานธาภิญญา ดังนี้ วิบาก
ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถุต.

[๔๒๖] ธรรมเป็นอภัยกถุต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมณเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฐฐิ เพื่อบรรลุมิเบื่องต้น สัจจจากาม สัจจจาก
อกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมมณ เป็นทุกขาปฏิบัติทาภิญญา ฯลฯ
เป็นสุขาปฏิบัติทานธาภิญญา ฯลฯ เป็นสุขาปฏิบัติทาภิญญา ฯลฯ บรรล
ทุกขมณ ฯลฯ บรรลุดตมณ ฯลฯ บรรลุดตมณ ฯลฯ บรรลุปฐมมณ
ฯลฯ บรรลุปญมมณ เป็นสุขาปฏิบัติทาภิญญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด
ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดสุญญตะ เป็นสุขาปฏิบัติทาภิญญา ดังนี้ วิบาก
ฯลฯ เป็นสุขาปฏิบัติทาภิญญา ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดอนิมิตตะ เป็น
สุขาปฏิบัติทาภิญญา ดังนี้ วิบาก ฯลฯ เป็นสุขาปฏิบัติทาภิญญา ดังนี้
กุศล ฯลฯ ชนิดอัปณิหิตะ เป็นสุขาปฏิบัติทาภิญญา ดังนี้ วิบาก ผัสสะ
ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถุต.

สุทธกปฏิบัติทา จบ

สุทธกัตถุญญะ

[๔๒๗] ธรรมเป็นอภัยกถุต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื่องต้น สัจจจากกาม สัจจจาก อกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ชนิดสุญญตะ ฯลฯ อยู่ในสมย์ใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมย์นั้น ฯลฯ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรม เป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุ ปฐมฌาน ชนิดสุญญตะ ฯลฯ อันเป็นวิบาก เพราะกุศลมานเป็นโลกุตระอัน อันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล อยู่ในสมย์ใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มี ในสมย์นั้น ฯลฯ

สภาวธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถุต.

[๔๒๘] ธรรมเป็นอภัยกถุต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื่องต้น สัจจจากกาม สัจจจาก อกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ชนิดสุญญตะ ฯลฯ อยู่ในสมย์ใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมย์นั้น ฯลฯ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรม เป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุ ปฐมฌาน ชนิดอนิมิตตะ ฯลฯ อันเป็นวิบ เพราะกุศลมานโลกุตระอัน ได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล อยู่ในสมย์ใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มี ในสมย์นั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถุค.

[๔๒๕] ธรรมเป็นอภัยกถุค เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฉานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบ็องตัน สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉาน ชนิดสุญญตะ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉาน ชนิดอัปณิหิตะ ฯลฯ อันเป็นวิบาก เพราะกุศลฉานเป็นโลกุตระ อันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถุค.

[๔๓๐] ธรรมเป็นอภัยกถุค เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฉานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบ็องตัน บรรลุตติยฉาน ฯลฯ บรรลุตติยฉาน ฯลฯ บรรลุตตถฉาน ฯลฯ บรรลุปฐมฉาน ฯลฯ บรรลุปัจจฉาน ชนิดสุญญตะ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดสุญญตะ ดังนี้ วิบาก ฯลฯ ชนิดสุญญตะ ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดอนิมิตตะ ดังนี้ วิบาก ฯลฯ ชนิดสุญญตะ ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดอัปณิหิตะ ดังนี้ วิบาก ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถุค.

สุทธกิสุญญตะ จบ

สุญญตปฏิบัติ

[๔๓๑] ธรรมเป็นอภัยกถ เป็นไหน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฐิ เพื่อบรรลุมิเบื้องต้น สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ชนิดสุญญตะ เป็นทุกขาปฏิบัติ ทันทาภิญญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ชนิดสุญญตะ เป็นทุกขาปฏิบัติ ทันทาภิญญา ฯลฯ อันเป็นวิบาก เพราะกุศลมานเป็นโลกุตระ อันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถ.

[๔๓๒] ธรรมเป็นอภัยกถ เป็นไหน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฐิ เพื่อบรรลุมิเบื้องต้น สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ชนิดสุญญตะ เป็นทุกขาปฏิบัติ ทันทาภิญญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ชนิดอนิมิตตะ เป็นทุกขาปฏิบัติ ทันทาภิญญา ฯลฯ อันเป็นวิบาก เพราะกุศลมานเป็นโลกุตระ อันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถุค.

[๔๓๓] ธรรมเป็นอภัยกถุค เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฉานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบ็องตัน สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉาน ชนิดสุญญตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทา ทันธาภิญญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉาน ชนิดอัปณิหิตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทา ทันธาภิญญา ฯลฯ อันเป็นวิบาก เพราะกุศลฉานเป็นโลกุตระอันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถุค.

[๔๓๔] ธรรมเป็นอภัยกถุค เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฉานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบ็องตัน บรรลุตติยฉาน ฯลฯ บรรลุตติยฉาน ฯลฯ บรรลุตตตฉาน ฯลฯ บรรลุปฐมฉาน ฯลฯ บรรลุปัจฉิมฉาน ชนิดสุญญตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทา ทันธาภิญญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดสุญญตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทา ทันธาภิญญา ดังนี้ วิบาก ฯลฯ ชนิดสุญญตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทา ทันธาภิญญา ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดอนิมิตตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทา ทันธาภิญญา ดังนี้ วิบาก ฯลฯ ชนิดสุญญตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทา ทันธาภิญญา ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดอัปณิหิตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทา ทันธาภิญญา ดังนี้ วิบาก ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยาगत.

[๔๓๕] ธรรมเป็นอัพยาगत เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฉานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฐิ เพื่อบรรลุมิเบื้องต้น สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉาน ชนิดสุญญตะ เป็นสุขาปฏิบัติทาจิปปาภิญญา ฯลฯ ชนิดสุญญตะ เป็นสุขาปฏิบัติทาหันทาภิญญา ฯลฯ ชนิดสุญญตะ เป็นสุขาปฏิบัติทาจิปปาภิญญา ฯลฯ บรรลุตติยฉาน ฯลฯ บรรลุตติยฉาน ฯลฯ บรรลุตติยฉาน ฯลฯ บรรลุปฐมฉาน ชนิดสุญญตะ เป็นสุขาปฏิบัติทาจิปปาภิญญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดสุญญตะ เป็นสุขาปฏิบัติทาจิปปาภิญญา ดังนี้ วิบาก ฯลฯ ชนิดสุญญตะ เป็นสุขาปฏิบัติทาจิปปาภิญญา ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดอนิมิตตะ เป็นสุขาปฏิบัติทาจิปปาภิญญา ดังนี้ วิบาก ฯลฯ ชนิดสุญญตะ เป็นสุขาปฏิบัติทาจิปปาภิญญา ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นสุขาปฏิบัติทาจิปปาภิญญา ดังนี้ วิบาก ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยาगत.

สุญญตปฏิบัติทา จบ

สุทธิกอัปปณิหิตะ

[๔๓๖] ธรรมเป็นอัพยาगत เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฉานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฐิ เพื่อบรรลุมิเบื้องต้น สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉาน ชนิดอัปปณิหิตะ ฯลฯ อยู่ใน

สมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า
ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสังัดจากกาม สังัดจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุ
ปฐมฌาน ชนิดอัปณิหิตะ ฯลฯ อันเป็นวิบาก เพราะกุศลฌานอันเป็น
โลกุตรระอันทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ
อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยากถุต

[๔๓๗] ธรรมเป็นอัพยากถุต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฌานเป็นโลกุตรระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื่องตัน สังัดจากกาม สังัดจาก
อกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ชนิดอัปณิหิตะ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด
ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรม
เป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสังัดจากกาม สังัดจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุ
ปฐมฌาน ชนิดอนิมิตตะ ฯลฯ อันเป็นวิบาก เพราะกุศลฌานเป็นโลกุตรระ
อันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ
มีในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยากถุต.

[๔๓๘] ธรรมเป็นอัพยากถุต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฌานเป็นโลกุตรระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื่องตัน สังัดจากกาม สังัดจาก
อกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานชนิดอัปณิหิตะ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด

ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรม
เป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสังัดจากกาม สังัดจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุ
ปฐมฌาน ชนิดสุญญตะ ฯลฯ อันเป็นวิบาก เพราะกุศลฌานเป็นโลกุตระ
กุศลได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ
มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถุต.

[๔๓๕] ธรรมเป็นอภัยกถุต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฌานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื้องต้น บรรลุตุตติยฌาน ฯลฯ
บรรลุตุตติยฌาน ฯลฯ บรรลุตุตตถฌาน ฯลฯ บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ บรรลุ
ปัญจฌาน ชนิดอัปณิหิตะ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิด
อัปณิหิตะ ดังนี้ วิบาก ฯลฯ ชนิดอัปณิหิตะ ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิด
อนิมิตตะ ดังนี้ วิบาก ฯลฯ ชนิดอัปณิหิตะ ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดสุญญตะ
ดังนี้ วิบาก ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถุต.

สุทธริกอัปณิหิตะ จบ

อัปณิหิตปฏิบัติ

[๔๔๐] ธรรมเป็นอภัยกถุต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฌานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื้องต้น สังัดจากกาม สังัดจาก

อกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ชนิดอัปณิหิตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทา-
ทันธากิณฺญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ
สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่าธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสังคจากาม สังคจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุ
ปฐมฌาน ชนิดอัปณิหิตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทาทันธากิณฺญา ฯลฯ อันเป็นวิบาก
เพราะกุศลฌานเป็นโลกุตระ อันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล อยู่ใน
สมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยากถุต.

[๔๔๑] ธรรมเป็นอัพยากถุต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฌานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุภูมิเบื้องต้น สังคจากาม สังคจาก
อกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ชนิดอัปณิหิตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทา-
ทันธากิณฺญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ
สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสังคจากาม สังคจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุ
ปฐมฌาน ชนิดอนิมิตตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทาทันธากิณฺญา ฯลฯ อันเป็นวิบาก
เพราะกุศลฌานเป็นโลกุตระ อันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล อยู่ใน
สมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยากถุต.

[๔๔๒] ธรรมเป็นอัพยากถุต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฌานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุภูมิเบื้องต้น สังคจากาม สังคจาก

อกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ชนิดอัปณิหิตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทา-
ทันธากิณฺญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ
สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสังัดจากกาม สังัดจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุ
ปฐมฌาน ชนิดสุญฺญตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทันธากิณฺญา ฯลฯ อันเป็นวิบาก
เพราะกุศลฌานเป็นโลกุตระ อันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล อยู่ใน
สมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยาทุกต.

[๔๔๓] ธรรมเป็นอัพยาทุกต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฌานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื่องตัน บรรลุตุตฺยฌาน ฯลฯ
บรรลุตุตฺยฌาน ฯลฯ บรรลุตุตตถฌาน ฯลฯ บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ บรรลุ
ปัญจฌาน ชนิดอัปณิหิตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทันธากิณฺญา ฯลฯ อยู่ใน
สมัยใด ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดอัปณิหิตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทันธากิณฺญา
ดังนี้ วิบาก ฯลฯ ชนิดอัปณิหิตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทันธากิณฺญา ดังนี้
กุศล ฯลฯ ชนิดอนิมิตตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทันธากิณฺญา ดังนี้ วิบาก ฯลฯ
ชนิดอัปณิหิตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทันธากิณฺญา ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดสุญฺญตะ
เป็นทุกขาปฏิบัติทันธากิณฺญา ดังนี้ วิบาก ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น
ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยาทุกต.

[๔๔๔] ธรรมเป็นอัพยาทุกต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฌานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื่องตันสังัดจากกาม สังัดจาก

อกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทา
จิปาภิญญา ฯลฯ ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นสุขาปฏิบัติทาทันธาภิญญา ฯลฯ ชนิด
อัปปณิหิตะ เป็นสุขาปฏิบัติทาขปาภิญญา ฯลฯ บรรลุทุติยฌาน ฯลฯ บรรลุ
ตติยฌาน ฯลฯ บรรลุจตุตถฌาน ฯลฯ บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ บรรลุปัญจฌาน
ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นสุขาปฏิบัติทาจิปาภิญญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ดังนี้ กุศล
ฯลฯ ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นสุขาปฏิบัติทาจิปาภิญญา ฯลฯ ดังนี้ วิบาก ฯลฯ
ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นสุขาปฏิบัติทาจิปาภิญญา ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดอนิมิตตะ
เป็นสุขาปฏิบัติทาจิปาภิญญา ดังนี้ วิบาก ฯลฯ ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นสุขา-
ปฏิบัติทาจิปาภิญญา ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดสุญญตะ เป็นสุขาปฏิบัติทาจิปา-
ภิญญา ดังนี้ วิบาก ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยากฤต.

อัปปณิหิตปฏิบัติทา จบ

[๔๔๕] ธรรมเป็นอภัยากฤต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคเป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญสติปัญญาเป็น
โลกุตระ ฯลฯ เจริญสัมมปปธานเป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญอิทธิบาทเป็น
โลกุตระ ฯลฯ เจริญโพชฌงค์เป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญสังขะเป็นโลกุตระ
ฯลฯ เจริญสมณะเป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญธรรมเป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญขันธ
เป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญอายตนะเป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญธาตุเป็นโลกุตระ
ฯลฯ เจริญอาหารเป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญผัสสะเป็นโลกุตระ ฯลฯ
เจริญเวทนาเป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญสัญญาเป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญเจตนา
เป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญจิตเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก

นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฐิ เพื่อบรรลุมิเบื้องต้น สัจจจากกาม สัจจจาก
อกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา ฯลฯ
อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวธรรมเหล่านี้
ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุ
ปฐมฌาน ชนิดสุญญตะ ฯลฯ ชนิดอนิมิตตะ ฯลฯ ชนิดอัปปณิหิตะ เป็น
ทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา ฯลฯ อันเป็นวิบาก เพราะกุศลฌานเป็นโลกุตระ
อันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ
มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยากถุต ฯลฯ

มหานัย ๒๐ จบ

[๔๔๖] ธรรมเป็นอัพยากถุต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฌานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฐิ เพื่อบรรลุมิเบื้องต้น สัจจจากกาม สัจจจาก
อกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา
เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น
ฯลฯ สภาวธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุ
ปฐมฌาน ชนิดสุญญตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ
อันเป็นวิบาก เพราะกุศลฌานเป็นโลกุตระ อันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้ว
นั้นแล อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยากถุต.

[๔๔๗] ธรรมเป็นอภัยกถุค เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฉานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื่องตัน สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉาน เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉาน ชนิดอนิมิตตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ อันเป็นวิบาก เพราะกุศลฉานเป็นโลกุตระอันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้ว นั้นแล อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถุค.

[๔๔๘] ธรรมเป็นอภัยกถุค เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฉานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื่องตัน สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉาน เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉาน ชนิดอัปณิหิตตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ อันเป็นวิบาก เพราะกุศลฉานเป็นโลกุตระอันได้ทำไว้ แล้วได้เจริญไว้แล้วนั้นแล อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถุค.

[๔๔๙] ธรรมเป็นอภัยกถุค เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฉานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื้องต้น บรรลุตุตติฉาน ฯลฯ
บรรลุตุตติฉาน ฯลฯ บรรลุตุตตฉาน ฯลฯ บรรลุปฐมฉาน ฯลฯ บรรลु
ปัจฉิมฉาน เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ อยู่ใน
สมัยใด ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดสุญญตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา
เป็นฉันทาธิบดี ดังนี้ วิบาก ฯลฯ เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา เป็น
ฉันทาธิบดี ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดอนิมิตตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา
เป็นฉันทาธิบดี ดังนี้ วิบาก ฯลฯ เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา เป็น
ฉันทาธิบดี ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดอัปณหิตตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา
เป็นฉันทาธิบดี ดังนี้ วิบาก ฝัสะสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ
สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถุค.

[๔๕๐] ธรรมเป็นอภัยกถุค เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฉานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื้องต้น สัจจจากาม สัจจจาก
อกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉาน เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา เป็น
ฉันทาธิบดี ฯลฯ เป็นสุขาปฏิบัติทันทธาภิญญา เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ เป็นสุขา-
ปฏิบัติทันทธาภิญญา เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ บรรลุตุตติฉาน ฯลฯ บรรลุตุตติฉาน
ฯลฯ บรรลุตุตตฉาน ฯลฯ บรรลุปฐมฉาน ฯลฯ บรรลุปัจฉิมฉาน เป็น
สุขาปฏิบัติทันทธาภิญญา เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ดังนี้ กุศล ฯลฯ
ชนิดสุญญตะ เป็นสุขาปฏิบัติทันทธาภิญญา เป็นฉันทาธิบดี ดังนี้ วิบาก ฯลฯ
เป็นสุขาปฏิบัติทันทธาภิญญา เป็นฉันทาธิบดี ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดอนิมิตตะ

เป็นสุขาปฏิบัติปาปิกญา เป็นฉันทาธิบดี ดังนี้ วิบาก ฯลฯ เป็นสุขา-
ปฏิบัติปาปิกญา เป็นฉันทาธิบดี ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดอัปณิหิตะ
เป็นสุขาปฏิบัติปาปิกญา เป็นฉันทาธิบดี ดังนี้ วิบาก ผัสสะ ฯลฯ
อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยากถุต.

[๔๕๑] ธรรมเป็นอัพยากถุต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฉานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื้องต้น สัจจจากาม สัจจจาก
อกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฉาน ชนิดสุญญตะ เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ
อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้
ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุ
ปฐมฉาน ชนิดสุญญตะ เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ อันเป็นวิบาก เพราะกุศล
ฉานเป็นโลกุตระ อันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล อยู่ในสมัยใด
ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยากถุต.

[๔๕๒] ธรรมเป็นอัพยากถุต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฉานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื้องต้น สัจจจากาม สัจจจาก
อกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉาน ชนิดสุญญตะ เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ
อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้
ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสังัดจากกาม สังัดจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุ
ปฐมฌาน ชนิดอนิมิตตะ เป็นฉันทาธิบัติ ฯลฯ อันเป็นวิบาก เพราะกุศล-
ฌานเป็นโลกุตระ อันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล อยู่ในสมัยใด
ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถุค.

[๔๕๓] ธรรมเป็นอภัยกถุค เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฌานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื้องต้น สังัดจากกาม สังัดจาก
อกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ชนิดสุญญตะ เป็นฉันทาธิบัติ ฯลฯ
อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้
ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสังัดจากกาม สังัดจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุ
ปฐมฌาน ชนิดอัปณิหิตะ เป็นฉันทาธิบัติ ฯลฯ อันเป็นวิบาก เพราะกุศล-
ฌานเป็นโลกุตระ อันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้ว นั้นแล อยู่ในสมัยใด
ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถุค.

[๔๕๔] ธรรมเป็นอภัยกถุค เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฌานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื้องต้น บรรลุทุติยฌาน ฯลฯ
บรรลุตติยฌาน ฯลฯ บรรลุตตตฌาน ฯลฯ บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ บรรลุ
ปัญจฌาน ชนิดสุญญตะ เป็นฉันทาธิบัติ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ดังนี้ กุศล
ฯลฯ ชนิดสุญญตะ เป็นฉันทาธิบัติ ดังนี้ วิบาก ฯลฯ ชนิดสุญญตะ เป็น

ฉันทาธิบดี ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดอนิมิตตะ เป็นฉันทาธิบดี ดังนี้ วิกา
ฯลฯ ชนิดสุญญตะ เป็นฉันทาธิบดี ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดอัปณิหิตะ
เป็นฉันทาธิบดี ดังนี้ วิกา ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ
สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยากถุต.

[๔๕๕] ธรรมเป็นอัพยากถุต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฉานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฐฐิ เพื่อบรรลุมิเบื่องต้น สัจจจากกาม สัจจจาก
อกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉาน ชนิดสุญญตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทา
ทันธาภิญญา เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ
มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุ
ปฐมฉาน ชนิดสุญญตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทาทันธาภิญญา เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ
อันเป็นวิกา เพราะกุศลฉานอันเป็นโลกุตระ อันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้
แล้วนั้นแล อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยใด ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยากถุต

[๔๕๖] ธรรมเป็นอัพยากถุต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฉานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฐฐิ เพื่อบรรลุมิเบื่องต้น สัจจจากกาม สัจจจาก
อกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉาน ชนิดสุญญตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทา
ทันธาภิญญา เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ
มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสังัดจากกาม สังัดจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุ
ปฐมฌาน ชนิดอนิมิตตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ
อันเป็นวิบาก เพราะฌานอันเป็นโลกุตระ อันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้ว
นั้นแล อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยากถ.

[๔๕๗] ธรรมเป็นอัพยากถ เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฌานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฐฐิ เพื่อบรรลุมิเบื้องต้น สังัดจากกาม สังัดจาก
อกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ชนิดสุญญตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา
เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ
มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสังัดจากกาม สังัดจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุ
ปฐมฌาน ชนิดอัปณิหิตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา เป็นฉันทาธิบดี
อันเป็นวิบาก เพราะกุศลฌานอันเป็นโลกุตระ อันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญ
ไว้แล้วนั้นแล อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยากถ.

[๔๕๘] ธรรมเป็นอัพยากถ เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฌานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฐฐิ เพื่อบรรลุมิเบื้องต้น บรรลุทุติยฌาน ฯลฯ
บรรลุตติยฌาน ฯลฯ บรรลุตตตถฌาน ฯลฯ บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ บรรลุ
ปัญจฌาน ชนิดสุญญตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ
อยู่ในสมัยใด ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดสุญญตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา

เป็นฉันทาธิปไตย ดังนี้ วิบาก ฯลฯ ชนิดสุญญตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัณฑาธิญญา เป็นฉันทาธิปไตย ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดอนิมิตตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัณฑาธิญญา เป็นฉันทาธิปไตย ดังนี้ วิบาก ฯลฯ ชนิดสุญญตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัณฑาธิญญา เป็นฉันทาธิปไตย ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดอัปณิหิตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัณฑาธิญญา เป็นฉันทาธิปไตย ดังนี้ วิบาก ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถต.

[๔๕๕] ธรรมเป็นอภัยกถต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมณเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื้องต้น สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมมณ ชนิดสุญญตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัณฑาธิญญา เป็นฉันทาธิปไตย ฯลฯ ชนิดสุญญตะ เป็นสุขาปฏิบัติทาทัณฑาธิญญา เป็นฉันทาธิปไตย ฯลฯ ชนิดสุญญตะ เป็นสุขาปฏิบัติทาทัณฑาธิญญา เป็นฉันทาธิปไตย ฯลฯ บรรลุตุตติมณ ฯลฯ บรรลุตุตติมณ ฯลฯ บรรลุตุตติมณ ฯลฯ บรรลุปฐมมณ ฯลฯ บรรลุปัจจิมมณ ชนิดสุญญตะ เป็นสุขาปฏิบัติทาทัณฑาธิญญา เป็นฉันทาธิปไตย ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดสุญญตะ เป็นสุขาปฏิบัติทาทัณฑาธิญญา เป็นฉันทาธิปไตย ดังนี้ วิบาก ฯลฯ ชนิดสุญญตะ เป็นสุขาปฏิบัติทาทัณฑาธิญญา เป็นฉันทาธิปไตย ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดอนิมิตตะ เป็นสุขาปฏิบัติทาทัณฑาธิญญา เป็นฉันทาธิปไตย ดังนี้ วิบาก ฯลฯ ชนิดสุญญตะ เป็นสุขาปฏิบัติทาทัณฑาธิญญา เป็นฉันทาธิปไตย ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดอัปณิหิตะ เป็นสุขาปฏิบัติทาทัณฑาธิญญา เป็นฉันทาธิปไตย ดังนี้ วิบาก ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถุค.

[๔๖๐] ธรรมเป็นอภัยกถุค เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฉานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื่องตัน สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉาน ชนิดอัปณิหิตะ เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉาน ชนิดอัปณิหิตะ เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ อันเป็นวิบาก เพราะกุศลฉานอันเป็นโลกุตระ อันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้ว นั้นแล อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถุค.

[๔๖๑] ธรรมเป็นอภัยกถุค เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฉานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื่องตัน สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉาน ชนิดอัปณิหิตะ เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉาน ชนิดอนิมิตตะ เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ อันเป็นวิบาก เพราะกุศลฉานเป็นโลกุตระอันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้ว นั้นแล อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถุค.

[๔๖๒] ธรรมเป็นอภัยกถุค เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฉะฌานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุนิเบ็องตัน สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉะฌาน ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉะฌาน ชนิดสุญญตะ เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ อันเป็นวิบาก เพราะกุศลฉะฌานเป็นโลกุตระอันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้ว นั้นแล อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถุค.

[๔๖๓] ธรรมเป็นอภัยกถุค เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฉะฌานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุนิเบ็องตัน บรรลุทุติยฉะฌาน ฯลฯ บรรลุจตุตถฉะฌาน ฯลฯ บรรลุปฐมฉะฌาน ฯลฯ บรรลุปัญจฉะฌาน ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นฉันทาธิบดี ดังนี้ วิบาก ฯลฯ ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นฉันทาธิบดี ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดอนิมิตตะ เป็นฉันทาธิบดี ดังนี้ วิบาก ฯลฯ ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นฉันทาธิบดี ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดสุญญตะ เป็นฉันทาธิบดี ดังนี้ วิบาก ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถุค.

[๔๖๔] ธรรมเป็นอภัยกฤต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฉะฌานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบ็องตัน สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉะฌาน ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นทุกขาปฏิบัติ ทันทธาภิญญา เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉะฌาน ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นทุกขาปฏิบัติ ทันทธาภิญญา เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ อันเป็นวิบาก เพราะกุศลฉะฌานเป็นโลกุตระอันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้ว นั้นแล อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกฤต.

[๔๖๕] ธรรมเป็นอภัยกฤต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฉะฌานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบ็องตัน สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉะฌาน ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นทุกขาปฏิบัติ ทันทธาภิญญา เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉะฌาน ชนิดอนิมิตตะ เป็นทุกขาปฏิบัติ ทันทธาภิญญา เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ อันเป็นวิบาก เพราะกุศลฉะฌานเป็นโลกุตระอันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้ว นั้นแล อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถุค.

[๔๖๖] ธรรมเป็นอภัยกถุค เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฉะฌานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบ็องตัน สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉะฌาน ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นทุกขาปฏิบัติ ทักษณิฉะฌาน เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉะฌาน ชนิดสุญญตะ เป็นทุกขาปฏิบัติ ทักษณิฉะฌาน เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ อันเป็นวิบาก เพราะกุศลฉะฌานเป็นโลกุตระอันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้ว นั้นแล อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถุค .

[๔๖๗] ธรรมเป็นอภัยกถุค เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฉะฌานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบ็องตัน บรรลุทุติยฉะฌาน ฯลฯ บรรลุจตุตถฉะฌาน ฯลฯ บรรลุปฐมฉะฌาน ฯลฯ บรรลุปัญจฉะฌาน ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นทุกขาปฏิบัติ ทักษณิฉะฌาน เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นทุกขาปฏิบัติ ทักษณิฉะฌาน เป็นฉันทาธิบดี ดังนี้ วิบาก ฯลฯ ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นทุกขาปฏิบัติ ทักษณิฉะฌาน เป็นฉันทาธิบดี ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดอนิมิตตะ เป็นทุกขาปฏิบัติ ทักษณิฉะฌาน เป็นฉันทาธิบดี ดังนี้ วิบาก ฯลฯ ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นทุกขาปฏิบัติ ทักษณิฉะฌาน เป็นฉันทาธิบดี ดังนี้ กุศล ฯลฯ

ชนิดสูญญตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัณฑาภิญญา เป็นฉันทาธิบดี ดังนี้ วิบาก
ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกฤต.

[๔๖๘] ธรรมเป็นอภัยกฤต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฐฐิ เพื่อบรรลุมิเบื่องต้น สัจจจากาม สัจจจาก
อกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทา-
จิปปาภิญญา เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นสุขาปฏิบัติทาทัณฑา-
ภิญญา เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นสุขาปฏิบัติทาจิปปาภิญญา
เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ บรรลุตติยฌาน ฯลฯ บรรลุตติยฌาน ฯลฯ บรรลุ
จตุตถฌาน ฯลฯ บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ บรรลุปัญจฌาน ชนิดอัปปณิหิตะ
เป็นสุขาปฏิบัติทาจิปปาภิญญา เป็นฉันทาธิบดี ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดอัปปณิหิตะ
เป็นสุขาปฏิบัติทาจิปปาภิญญาเป็นฉันทาธิบดี ดังนี้ วิบาก ฯลฯ ชนิดอัปปณิหิตะ
เป็นสุขาปฏิบัติทาจิปปาภิญญา เป็นฉันทาธิบดี ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดอนิมิตตะ
เป็นสุขาปฏิบัติทาจิปปาภิญญาเป็นฉันทาธิบดี ดังนี้ วิบาก ฯลฯ ชนิดอัปปณิหิตะ
เป็นสุขาปฏิบัติทาจิปปาภิญญา เป็นฉันทาธิบดี ดังนี้ กุศล ฯลฯ ชนิดสูญญตะ
เป็นสุขาปฏิบัติทาจิปปาภิญญา เป็นฉันทาธิบดี ดังนี้ วิบาก ผัสสะ ฯลฯ
อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกฤต.

[๔๖๙] ธรรมเป็นอภัยกฤต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคเป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญสติปัญญาเป็น
โลกุตระ ฯลฯ เจริญสัมมัมปชานเป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญอิทธิบาทเป็น

โลกุตระ ฯลฯ เจริญอินทรีย์เป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญพละเป็นโลกุตระ
ฯลฯ เจริญโพชฌงค์เป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญสังขจะเป็นโลกุตระ ฯลฯ
เจริญสมณะเป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญธรรมเป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญขันธ
เป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญอายตนะเป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญธาตุเป็นโลกุตระ
ฯลฯ เจริญอาหารเป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญผัสสะเป็นโลกุตระ ฯลฯ
เจริญเวทนาเป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญสัญญาเป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญเจตนา
เป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญจิตเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมุมิเบื้องต้น สัจจจากาม สัจจจาก
อกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัชชาภิญญา
เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น
ฯลฯ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุ
ปฐมฌาน ชนิดสุญญตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัชชาภิญญา ฯลฯ ชนิดอนิมิตตะ
ฯลฯ ชนิดอัปณิหิตะ เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ เป็นวิริยาธิบดี ฯลฯ เป็น
จิตตาธิบดี ฯลฯ เป็นวิมังสาธิบดี อันเป็นวิบาก เพราะกุศลจิตเป็นโลกุตระ
อันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ
มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยากฤต.

วิบากแห่งมรรคจิตดวงที่ ๑ จบ

วิบากแห่งมรรคจิตดวงที่ ๒ ดวงที่ ๓ และดวงที่ ๔

[๔๗๐] ธรรมเป็นอภัยกถุต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพาน เพื่อบรรลุมิที่ ๒ เพื่อความเบาบางแห่งกามราคะและพยาบาท ฯลฯ เพื่อบรรลุมิที่ ๓ เพื่อละกามราคะและพยาบาทไม่ให้มีเหลือ ฯลฯ เพื่อ บรรลุมิที่ ๔ เพื่อละรูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชา ไม่ให้มีเหลือ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน เป็นทุกขาปฏิบัติทาทันธากิณญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อัญญาตาวินทรีย์ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล

โยคาวจรบุคคลสัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ชนิดสูญญตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทาทันธากิณญา ฯลฯ อันเป็นวิบาก เพราะกุศลมานเป็นโลกุตระ อันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล อยู่ใน สมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อัญญาตาวินทรีย์ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถุต.

[๔๗๑] ผัสสะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้อง ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า ผัสสะมีในสมัยนั้น ฯลฯ

อัญญาตาวินทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความรู้ทั่ว ความรู้ชัด กิริยาที่รู้ชัด ซึ่งธรรมทั้งหลายที่รู้ทั่วถึงแล้ว นั้น ๆ ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย

ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้แจ่มแจ้ง ความคันคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ชัด ปัญญาเหมือนปลูก ปัญญา ปัญญาอินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศีลตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลง ความวิชัยธรรม สัมมาทิฎฐิ ธรรมวิชัยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า อัญญาตาอินทรีย์มีในสมัยนั้น ฯลฯ หรือนามธรรม ที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยากฤต.

โลกุตตรวิบาก จบ

อรรถกถาแสดงโลกุตตรวิบาก

แม้โลกุตตรวิบาก พระองค์ก็ทรงจำแนกกระทำให้คล้อยตามกุศล นั้นแหละ เพราะเป็นเช่นเดียวกับโลกุตตรกุศล. แต่เพราะเหตุมิกกุศลย่อมสังสม ย่อมยังวิภูษะให้เจริญด้วยอำนาจแห่งจตุติและปฏิสนธิ ฉะนั้น ในวิบากแห่งโลกุตตรกุศลนั้น จึงตรัสไว้ว่า เพราะกุศลมานเป็นโลกุตระอันได้ทำไว้แล้ว ได้สังสมไว้แล้ว ดังนี้ ส่วนโลกุตระแม้ถูกวิบากนั้นสังสมไว้ ก็ย่อมคลายความสังสม แม้ตนเองก็ไม่สังสมไว้ด้วยอำนาจจตุติและปฏิสนธิ เพราะเหตุนั้น ในวิบากโลกุตตรกุศลนั้น จึงไม่ตรัสไว้ (ในข้อที่ ๔๒๒) ว่า เพราะได้กระทำ

ไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้ว แต่ตรัสว่า เพราะได้กระทำไว้แล้ว เพราะได้เจริญไว้แล้ว ดังนี้.

พึงทราบวินิจฉัยในพระบาลี (ที่ตรัสไว้ในข้อ ๔๒๗) มีคำว่า **สุญญตะ** เป็นต้น ว่ามรรคยอมได้ชื่อเพราะเหตุ ๓ คือ เพราะการบรรลุดู ๑ เพราะคุณของตน ๑ เพราะอารมณ์ ๑ ก่อน. **สุญญตะ**นี้ข้าพเจ้าให้พิสดารไว้ในอชิตการแห่งกุศลในหนหลังแล้ว. ในอชิตการนั้น มรรคยอมได้ชื่อโดยคุณของตนบ้าง โดยอารมณ์บ้าง โดยปริยายแห่งพระสูตร ก็ปริยายนี้เป็นปริยายเทศนา ส่วนอภิธรรมกถาเป็นนิปปริยายเทศนา เพราะฉะนั้น ในนิปปริยายเทศนານี้ จึงไม่ได้ชื่อโดยคุณของตน หรือโดยอารมณ์ แต่ยอมได้ชื่อโดยการบรรลุดูอย่างเดียว เพราะการบรรลุดูเท่านั้นเป็นฐานะ การบรรลุดูนั้นมี ๒ อย่าง คือ บรรลุดูวิปัสสนา และบรรลุดูมรรค.

ในการบรรลุดูสองอย่างนั้น การบรรลุดูวิปัสสนาเป็นฐานะที่มรรคปรากฏแล้ว การบรรลุดูมรรคเป็นฐานะที่ผลปรากฏแล้ว แม้คำทั้งสองนี้ข้าพเจ้าก็กล่าวไว้ในหนหลังเหมือนกัน. ในบรรดาฐานะทั้งสองนั้น นี้เป็นฐานะที่ผลปรากฏแล้ว เพราะฉะนั้น พึงทราบว่า การบรรลุดูเป็นฐานะนี้.

ก็มรรคนี้มันชื่อว่า **สุญญตะ** เพราะการบรรลุดูแล้วยังเรียกได้แม้ว่า อนิมิตตะ อปฺปณฺหิตตะ เพราะคุณของตน และเพราะอารมณ์ เพราะฉะนั้นตนเองตั้งอยู่ในฐานะที่บรรลุดูได้แล้ว จึงให้ชื่อ ๓ อย่างแก่ผลของตน. ให้ชื่ออย่างไร ? คือว่า มรรคนี้เป็น**สุญญตมรรค** มีชื่ออันได้มาด้วยอำนาจแห่งการบรรลุดูอย่างเดียวเท่านั้น เพราะตั้งอยู่ในฐานะที่บรรลุดูได้เอง เมื่อจะให้ชื่อแก่ผลของตน จึงได้ทำชื่อว่า **สุญญตะ** **กัมมรคสุญญตะ**และ**อนิมิตตะ*** เพราะตั้งอยู่ในฐานะที่บรรลุดูได้เองเมื่อจะให้ชื่อ จึงได้ทำชื่อว่า อนิมิตตะ. มรรค-

* น่าจะเป็นอนิมิตตมรรคอย่างเดียว

สุญญตะและอัปณิหิตะ* เพราะตั้งอยู่ในฐานะพึ่งบรรลุได้เอง เมื่อจะให้ชื่อผล
ของตน จึงได้ทำชื่อว่า อัปณิหิตะ ก็ชื่อ ๓ อย่าง เหล่านี้ย่อมได้โดยนัย
นี้ ในผลจิตในลำดับแห่งมรรคเท่านั้น หาใช่ได้ในเวลาใช้ผลสมบัติในเวลา
อื่นไม่. แต่ไว้ในเวลาภายหลัง ย่อมอาจเพื่อเห็นได้ด้วยวิปัสสนา ๓ มีอนิจจา-
นุปัสสนาเป็นต้น. อนึ่ง ผลทั้ง ๓ กล่าวคืออนิมิตตะ อัปณิหิตะ สุญญตะ
ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจวิปัสสนาของพระโยคาวจรที่ออกแล้ว ๆ ญาณเหล่านี้
นั้นแหละของผลทั้ง ๓ นั้น มีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น มีสังขารเป็นอารมณ์
ชื่อว่า อนุโลมญาณ.

ก็แม้ในอัปณิหิตมรรค ที่ท่านกล่าวไว้ในสุญญตมรรค ก็มีนัยนี้
เหมือนกัน จริงอยู่ อัปณิหิตมรรคนั้นมีชื่ออันได้แล้วด้วยอำนาจแห่งการบรรลุ
อย่างเดียวกัน เพราะตั้งอยู่ในฐานะที่พึ่งบรรลุได้เอง เมื่อจะให้ชื่อผลของตน
จึงได้ทำชื่อว่า อัปณิหิตะ มรรคที่เป็นอัปณิหิตะและอนิมิตตะ เพราะตั้งอยู่
ในฐานะที่พึ่งบรรลุได้เอง เมื่อจะให้ผลของตนจึงได้ทำชื่อว่า อนิมิตตะ
มรรคที่เป็นอัปณิหิตะและสุญญตะ เพราะตั้งอยู่ในฐานะที่พึ่งบรรลุได้เอง เมื่อ
จะให้ชื่อผลของตน จึงได้กระทำชื่อว่า สุญญตะ ชื่อทั้ง ๓ แม้เหล่านี้ย่อมได้โดย
นัยนี้ในผลจิตในลำดับเท่านั้น ไม่ใช่ได้ในกาลอื่นอีก คือในเวลาใช้ผลสมบัติ.

ในนิเทศแห่งวิปากจิตนี้ พึงทราบวิปากจิตทั้งหลายมีคุณ ๓ อย่าง
ด้วยกุศลจิต อย่างนี้. เหมือนอย่างว่า กุศลจิตอันเป็นไปในภุมิ ๓ ย่อมไม่อาจ
ยังวิปากของตนให้ได้อธิบดี ฉันทใด โลกุตระกุศลทั้งหลายย่อมเป็นฉันทนั้นหามิได้
เพราะเหตุไร ? เพราะเวลาที่ประกอบกรรมของกุศลเป็นไปในภุมิ ๓ เป็น
อย่างหนึ่ง เวลาให้วิปากก็เป็นอย่างหนึ่ง เพราะเหตุนี้ กุศลอันเป็นไปใน

* น่าจะเป็นอัปณิหิตมรรคอย่างเดียว

ภุมิ ๓ นั้น จึงไม่ยังวิบากของตนให้ได้ซึ่งอริบดี. ส่วนโลกุตระทั้งหลาย เมื่อศรัทธานั้น เมื่อวิริยะนั้น เมื่อสตินั้น เมื่อสมาธินั้น เมื่อปัญญานั้น ยังไม่เข้าไปสงบ (คือยังเป็นไป) ก็ย่อมไม่ได้วิบากในลำดับแห่งมรรคนั้นนั่นแหละ ไม่ผิดพลาด ด้วยเหตุนี้ โลกุตรกุศลนั้นจึงอาจยังวิบากของตนให้ได้ซึ่งอริบดี.

เหมือนอย่างว่า ในที่ที่เขาต่อไฟไว้กองน้อย เมื่อไฟดับแล้วเท่านั้น อากาศร้อนก็ดับไม่มีอะไร ๆ แต่เมื่อเอาโคมัยโปรยไปรอบ ๆ ดับกองไฟใหญ่ที่โพลงขึ้นแล้ว อากาศคือความร้อน ย่อมไม่สงบลงทันที ฉนั้นใด ข้อนี้ก็ฉนั้นนั่นเหมือนกัน คือ ขณะแห่งกรรม (การทำ) ในกุศลเป็นไปในภุมิ ๓ เป็นอย่างหนึ่ง ขณะแห่งวิบากเป็นอย่างหนึ่ง เหมือนเวลาที่อากาศคือความร้อนดับไปแห่งไฟกองน้อย เพราะฉะนั้น กุศลอันเป็นไปในภุมิ ๓ นั้นจึงไม่อาจเพื่อยังวิบากของตนให้ได้ซึ่งอริบดี ส่วนโลกุตรกุศล เมื่อศรัทธานั้น ฯลฯ เมื่อปัญญานั้นยังไม่เข้าไปสงบ ผลก็เกิดขึ้นในลำดับแห่งมรรคทันที เพราะฉะนั้น โลกุตรกุศลนั้น บัณฑิตพึงทราบว่าย่อมยังวิบากของตนให้ได้ซึ่งอริบดี ดังนี้ ด้วยเหตุนี้ ท่านโบราณจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า อริบดีไม่มีในวิบากจิต เว้นแต่โลกุตระ ดังนี้.

ว่าด้วยอัญญาตาวิสุทธิในโลกุตรวิบากดวงที่ ๔

พึงทราบวินิจฉัยนิตเทศแห่งผลซึ่งเกิดแต่มรรคที่ ๔ ต่อไป

คำว่า อัญญาตาวิสุทธิ ได้แก่ อินทรีย์ของท่านผู้รู้ทั่วถึง คือผู้มีญาณกิจสำเร็จในสัจจะ ๔ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อินทรีย์ เพราะให้สำเร็จอรรถแห่งความเป็นใหญ่ในภายในธรรมทั้งหลายที่รู้ทั่วถึง คือมีกิจอันสำเร็จในสัจจะ ๔ อันรู้แล้ว แทะตลอดสัจจะ ๔ แล้วดำรงอยู่.

แม้ในนิทเทสวารแห่งอัญญาตาวิสุทธินั้น คำว่า **รู้ทั่วถึงแล้ว** ได้แก่ รู้แล้วดำรงอยู่. คำว่า **ธรรมทั้งหลาย** ได้แก่ ในภายในแห่งสัมปยุตธรรมทั้งหลาย. บทว่า **อญญา** (ความรู้ทั่ว) 'ได้แก่' ความรู้ทั่วถึง. คำว่า **ความรู้ชัด** กิริยาที่รู้ชัด เป็นต้น มีเนื้อความตามที่กล่าวแล้วนั้นแหละ. บทว่า **มคฺคังคํ มคฺคปริยาปนุํ** (องค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค) อธิบายว่า เป็นองค์มรรคในผล และนับเนื่องในองค์มรรคในผล.

อีกอย่างหนึ่ง ในโลกุตรวินิยานี้ มีปิกณกะดังนี้

อินทรีย์ถึงฐานะเดียวมีอย่างหนึ่ง อินทรีย์ถึงฐานะหกมีอย่างหนึ่งและอินทรีย์ถึงฐานะเดียวมีอีกอย่างหนึ่งมีอธิบายว่า **กือนัญญัตถัญญัสตามิตินทรีย์** อย่างเดียวถึงฐานะหนึ่ง คือ **โสดาปัตติมรรค**. **อัญญาอินทรีย์**หนึ่งถึงฐานะ ๖ คือ ผลเบื้องต่ำ ๓ มรรคเบื้องบน ๓. **อัญญาตาวิสุทธิ**หนึ่ง ถึงฐานะหนึ่ง คือ **อรหัตผล**.

ว่าโดยอรรถในมรรคและผลทั้งหมด 'ได้ตรัสอินทรีย์อันเป็นโลกุตระไว้ ๖๔ คือ มรรคและผลอย่างละ ๘ อินทรีย์ แต่ในพระบาลีเป็นอินทรีย์ ๗๒ เพราะทำมรรคและผลอย่างละ ๙ อินทรีย์. ในมรรคก็ตรัสว่า **มคฺคังค** (องค์แห่งมรรค) แม้ในผลก็ตรัสว่า **มคฺคังค** (องค์แห่งมรรค). ในมรรคตรัสว่า **โพชฌงค์** (องค์แห่งการตรัสรู้) แม้ในผลก็ตรัสว่า **โพชฌงค์**. แม้ในขณะแห่งมรรคก็ตรัสว่า **อารตี วิรตี** (ความมงดเว้น). แม้ในขณะแห่งผลก็ตรัสว่า **อารตี วิรตี**.

บรรดามรรคและผลเหล่านั้น **มรรค** ชื่อว่า **มรรค** โดยความเป็นมรรคนั้นเอง. ส่วนผล ชื่อว่า **มรรค** เพราะอาศัยมรรค. แม้จะกล่าวว่ **องค์แห่งผลนับเนื่องในผล** ดังนี้ก็ควร.

ในมรรค ตรัสเรียกว่า สัมโพชฌงค์ เพราะอรรถว่า เป็นองค์
แห่งบุคคลผู้ตรัสรู้. ในผล ตรัสเรียกว่า สัมโพชฌงค์ เพราะอรรถว่า
เป็นองค์แห่งผู้ตรัสรู้แล้ว. ในมรรค ตรัสว่า อารติ วิตติ ด้วยอำนาจ
ความงควั้นอารมณ์นั่นเอง. ในผล ตรัสว่า อารติ วิตติ ด้วยอำนาจความ
งควั้นนั่นแหละ.

กล่าวด้วยโลกุตรวินายก จบ

อกุศลวินายกอัพยากถุต

[๔๗๒] ธรรมเป็นอัพยากถุต เป็นไฉน ?

จักขุวิญญาณเป็นวินายก สหระตด้วยอุเบกขา มีรูปเป็นอารมณ์เกิดขึ้น

๑๗๙

โสตวิญญาณเป็นวินายก สหระตด้วยอุเบกขา มีเสียงเป็นอารมณ์
เกิดขึ้น ๑๗๙

ฆานวิญญาณเป็นวินายก สหระตด้วยอุเบกขา มีกลิ่นเป็นอารมณ์
เกิดขึ้น ๑๗๙

ชีวหาวิญญาณเป็นวินายก สหระตด้วยอุเบกขา มีรสเป็นอารมณ์
เกิดขึ้น ๑๗๙

กายวิญญาณเป็นวินายก สหระตด้วยทุกข์ มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์
เกิดขึ้น เพราะอกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้วได้สั่งสมไว้แล้ว ในสมัยใด ผัสสะ
เวทนา สัญญา เจตนา จิต ทุกข์ เอกัคคตา มนินทรีย์ ทุกจินทรีย์ ชีวิตินทรีย์
มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกฤต

[๔๗๓] ผัสสะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้องในสมัยนั้น
อันใด นี้ชื่อว่า ผัสสะมีในสมัยนั้น

เวทนา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความไม่สบายทางกาย ความทุกข์ทางกาย อันเกิดแต่สัมผัสแห่งกาย-
วิญญูณธาตุที่สมกัน ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์อันเกิดแต่กายสัมผัส
กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์อันเกิดแต่กายสัมผัส ในสมัยนั้น อันใด
นี้ชื่อว่า เวทนามีในสมัยนั้น ฯลฯ

ทุกข์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความไม่สบายทางกาย ความทุกข์ทางกาย ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สบาย
เป็นทุกข์ อันเกิดแต่กายสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์อันเกิดแต่
กายสัมผัส ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า ทุกข์มีในสมัยนั้น ฯลฯ

ทุกขินทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความไม่สบายทางกาย ความทุกข์ทางกาย ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สบาย
เป็นทุกข์ อันเกิดแต่กายสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์อันเกิดแต่
กายสัมผัส ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า ทุกขินทรีย์มีในสมัยนั้น ฯลฯ หรือ
นามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกฤต.

[๔๗๔] ก็ขันธ ๔ อายตนะ ๒ ธาตุ ๒ อาหาร ๓ อินทรีย์ ๓ ผัสสะ ๑
ฯลฯ กายวิญญูณธาตุ ๑ ธรรมายตนะ ๑ ธรรมธาตุ ๑ มีในสมัยนั้น หรือ
นามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยากถุต ฯลฯ

[๔๗๕] สังขารจันท์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ผัสสะ เจตนา เอกัคคตา จีวัตินทรีย์ หรือนามธรรมที่อิงอาศัย
เกิดขึ้นแม้อื่นใด เว้นเวทนาจันท์ สัญญาจันท์ วิญญาณจันท์ มีอยู่ในสมัยนั้น
นี้ชื่อว่า สังขารจันท์มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยากถุต.

[๔๗๖] ธรรมเป็นอัพยากถุต เป็นไฉน ?

มโนธาตุ เป็นวิบาก สหระคด้วยอุเบกขา มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ
มีโศภฐัพพะเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น เพราะอกุศลกรรม
อันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้ว ในสมัยใด ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา
จิต วิตก วิจารณ์ อุเบกขา เอกัคคตา มนินทรีย์ อุปเพกขินทรีย์ จีวัตินทรีย์
มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยากถุต.

[๔๗๗] ก็จันท์ ๔ आयตนะ ๒ ธาตุ ๒ อาหาร ๓ อินทรีย์ ๓
ผัสสะ ๑ ฯลฯ มโนธาตุ ๑ ธรรมายตนะ ๑ ธรรมธาตุ ๑ มีในสมัยนั้น
หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยากถุต ฯลฯ

[๔๗๘] สังขารจันท์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ผัสสะ เจตนา วิตก วิจารณ์ เอกัคคตา จีวัตินทรีย์ หรือนามธรรม
ที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด เว้นเวทนาจันท์ สัญญาจันท์ วิญญาณจันท์ มีอยู่ใน
สมัยนั้น นี้ชื่อว่า สังขารจันท์มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยากถุต.

[๔๙๕] ธรรมเป็นอัพยากถุต เป็นไฉน ?

มโนวิญญาณธาตุ เป็นวิบาก สหระคตด้วยอุเบกขา มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น เพราะอกุศลกรรม อันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้ว ในสมัยใด ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจารณ์ อุเบกขา เอกัคคตา มนินทรีย์ อุปเพกขินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยากถุต ฯลฯ

[๔๙๐] ก็ขั้นที่ ๔ อายตนะ ๒ ธาตุ ๒ อาหาร ๓ อินทรีย์ ๓ ผัสสะ ๑ ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุ ๑ ธรรมายตนะ ๑ ธรรมธาตุ ๑ มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยากถุต.

[๔๙๑] สังขารขั้นที่ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ผัสสะ เจตนา วิตก วิจารณ์ เอกัคคตา ชีวิตินทรีย์ หรือนามธรรม ที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด เว้นเวทนาขั้นที่ สัญญาขั้นที่ วิญญาณขั้นที่ มีอยู่ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่า สังขารขั้นที่มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยากถุต.

อกุศลวิบากอัพยากถุต จบ

อรรถกถาแสดงอกุศลวิบาก

เบื้องหน้าแต่โลกุตรวิบากนี้ต่อไป เป็นอกุศลวิบากจิต ๗ ดวง เหล่านี้ คือ จักขุวิญญาณ โสทวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ รวม ๕ ดวง มโนธาตุ ๑ ดวง และมโนวิญญาณธาตุ ๑ ดวง โดยพระบาลี และอรรถกถาเหมือนกับกุศลวิบากจิตตามที่กล่าวไว้ในหนหลังนั่นแหละ.

จริงอยู่ กุศลวิบากเหล่านั้นมีกรรมเป็นปัจจัยอย่างเดียว อกุศลวิบากเหล่านี้ ก็มีกรรมเป็นปัจจัย.

อนึ่ง กุศลวิบากเหล่านั้น ย่อมเป็นไปในอารมณ์ที่เป็นอิฏฐารมณ์ และอิฏฐัมมัตตคารมณ. อกุศลวิบากเหล่านี้ ย่อมเป็นไปในอนิฏฐารมณ์และอนิฏฐัมมัตตคารมณ.

อนึ่ง ในกุศลวิบากเหล่านั้น กายวิญญาณจิตสหระคตด้วยสุข. แต่ในอกุศลวิบากเหล่านี้ กายวิญญาณจิตสหระคตด้วยทุกข์.

อนึ่ง ในกุศลวิบากเหล่านั้น มโนวิญญาณธาตุสหระคตด้วยอุเบกขา ย่อมให้ผลในฐานทั้ง ๕ เริ่มต้นแต่ปฏิสนธิของคนตาบอดแต่กำเนิดเป็นต้นในพวกมนุษย์. แต่ในอกุศลวิบากเหล่านี้ เมื่ออกุศลจิต ๑๑ อย่าง* ประกอบกรรมไว้แล้ว ก็ทำกรรมนิमित และคตินิमितทั้งหลายอย่างใดอย่างหนึ่ง ให้เป็นอารมณ์แล้ว ย่อมให้ผลในฐานะทั้ง ๕ อย่างนี้ คือ

๑. ให้ผลปฏิสนธิในอบาย ๔

๒. ให้ผลเป็นภวังคตลอดอายุตั้งแต่วาระที่สอง^๖

๑. เว้นโมหมูลจิตสัมปยุตด้วยอุทธัจจะ

๒. วาระแรก ได้แก่ ปฏิสนธิกาล

๓. ให้ผลเป็นสันติระณะในปัญจวิญญาณวิถีในอนิฏฐารมณฺ์ และ
อนิฏฐมฺ์ชณฺ์ตารมณฺ์

๔. ให้ผลเป็นตทารมณฺ์ในทวาร ๖ ในอารมณฺ์มีกำลัง

๕. ให้ผลเป็นจุดิจิตในมรณกาล.

จบกล่าวด้วยอุกุศลวิบาก

กามาวจรกิริยา

[๔๘๒] ธรรมเป็นอภัยกถุต เป็นไฉน ?

มโนธาตุ เป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก
สหระกตด้วยอุเบกขา มีรูปเป็นอารมณฺ์ ฯลฯ มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณฺ์ หรือ
ปรารภอารมณฺ์ใด ๆ เกิดขึ้น ในสมมัยใด ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต
วิตก วิจารณ์ อุเบกขา เอกัคคตา มนินทริยฺ์ อุปกจินทริยฺ์ จีวิคินทริยฺ์
มีในสมมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมมัยนั้น
สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถุต.

[๔๘๓] ก็ขันธ ๔ आयตนะ ๒ ธาตุ ๒ อาหาร ๓ อินทริยฺ์ ๓
ผัสสะ ๑ ฯลฯ มโนธาตุ ๑ ธรรมายตนะ ๑ ธรรมธาตุ ๑ มีในสมมัยนั้น
หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมมัยนั้น
สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถุต ฯลฯ

[๔๘๔] **สังขารจันท์** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ผัสสะ เจตนา วิตก วิจารณ์ เอกัคคตา ชีวิตินทรีย์ หรือนามธรรม
ที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด เว้นเวทนาจันท์ สัญญาจันท์ วิญญาณจันท์ มีอยู่ใน
สมัยนั้น นี้ชื่อว่า สังขารจันท์มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยากฤต.

[๔๘๕] **ธรรมเป็นอภัยากฤต** เป็นไฉน ?

มโนวิญญาณธาตุ เป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่
กรรมวิบาก สหระคด้วยโสมนัส มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์
หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น ในสมัยใด ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา
จิต วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา วิริยอินทรีย์ สมาธิอินทรีย์ มนินทรีย์
โสมนัสสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้
อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยากฤต.

[๔๘๖] **ผัสสะ** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้อง ในสมัยนั้น
อันใด นี้ชื่อว่า ผัสสะมีในสมัยนั้น ฯลฯ

เอกัคคตา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความ
ไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ
สมาธิอินทรีย์ สมาธิพละ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า เอกัคคตามีในสมัยนั้น ฯลฯ

วิริยอินทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความ
ตั้งหน้า ความพยายาม ความอดุสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น

ความก้าวไปอย่างไม่ทอดย ความไม่ทอดทิ้งฉันตะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ
ความประคับประคองธุระ วิริยะ อินทรีย์คือวิริยะ วิริยะผล ในสมัยนั้น
อันใด นี้ชื่อว่า วิริยอินทรีย์มีในสมัยนั้น

สมาธิอินทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความ
ไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ
อินทรีย์คือสมาธิ สมาธิผล ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สมาธิอินทรีย์มีใน
สมัยนั้น ฯลฯ หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกฤต.

[๔๘๗] กิขันธ ๔ आयตนะ ๒ ธาตุ ๒ อาหาร ๓ อินทรีย์ ๕

ผัสสะ ๑ ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุ ๑ ธรรมายตนะ ๑ ธรรมธาตุ ๑ มีในสมัยนั้น
หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกฤต ฯลฯ

[๔๘๘] **สังขารขันธ** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ผัสสะ เจตนา วิตก วิจาร ปีติ เอกกคตา วิริยอินทรีย์ สมาธิอินทรีย์
จิตินทรีย์ หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด เว้นเวทนาขันธ สัญญา-
ขันธ วิญญาณขันธ มีอยู่ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่า สังขารขันธมีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกฤต ฯลฯ

[๔๘๙] **สังขารเป็นอภัยกฤต** เป็นไฉน ?

มโนวิญญาณธาตุ เป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่กรรม-
วิบาก สหระคด้วยอุเบกขา มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือ
ปรารภอารมณ์ใดๆ เกิดขึ้น ในสมัยใด ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต

วิตก วิจารณ์ อุเบกขา เอกัคคตา วิริยินทรีย์ สมาธิในทรีย์ มนินทรีย์ อุเปก-
จินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแต่อื่นใด
มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถุค.

[๔๕๐] ก็ขั้นที่ ๔ อายุตนะ ๒ ชาติ ๓ อาหาร ๓ อินทรีย์ ๕

ผัสสะ ๑ ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุ ๑ ธรรมายตนะ ๑ ธรรมธาตุ ๑ หรือนามธรรม
ที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแต่อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถุค ฯลฯ

[๔๕๑] สังขารขั้น มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ผัสสะ เจตนา วิตก วิจารณ์ เอกัคคตา วิริยินทรีย์ สมาธิในทรีย์
ชีวิตินทรีย์ หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแต่อื่นใด เว้นเวทนาขั้น สัญญา-
ขั้น วิญญาณขั้น มีอยู่ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่า สังขารขั้นมีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถุค.

[๔๕๒] ธรรมเป็นอภัยกถุค เป็นไฉน ?

มโนวิญญาณธาตุ เป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่กรรม-
วิบาก สหระคด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรม
เป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใดๆ เกิดขึ้น ฯลฯ สหระคด้วยโสมนัส
สัมปยุตด้วยญาณ... เกิดขึ้น โดยมีการชักจูง ฯลฯ สหระคด้วยโสมนัส
วิปยุตจากญาณ... เกิดขึ้น ฯลฯ สหระคด้วยโสมนัส วิปยุตจากญาณ...
เกิดขึ้น โดยมีการชักจูง ฯลฯ สหระคด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณ...
เกิดขึ้น ฯลฯ สหระคด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณ ... เกิดขึ้น โดยมีการชักจูง
ฯลฯ สหระคด้วยอุเบกขา วิปยุตจากญาณ... เกิดขึ้น ฯลฯ สหระคด้วย

อุเบกขา วิปยุตจากญาณ... เกิดขึ้น โดยมีการชักจูง ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ
อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถุต.

[๔๕๓] อภัยกถุตมูล คือ อโลภะ ฯลฯ อภัยกถุตมูล คือ อโทสะ
ฯลฯ อภัยกถุตมูล คือ อโมหะ ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถุต.

กามาวจรกิริยา จบ

อรรถกถาแสดงกิริยาอภัยกถุต

ว่าด้วยมโนธาตุที่เป็นกิริยาจิต

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าประสงค์จะทรงจำแนกกิริยาอภัยกถุต
(มโนธาตุที่เป็นกิริยาจิต) จึงเริ่มตรัสพระบาลีมีอาทิว่า กตเม ฐมา
อพฺยาถตา (ธรรมเป็นอภัยกถุตเป็นโณ) ต่อไป.

บรรดาบทอภัยกถุตเหล่านั้น บทว่า กิริยา ได้แก่ สักว่ากระทำ.
จริงอยู่ ในกิริยาจิตทุกดวงทีเดียว กิริยาจิตใดไม่ถึงความเป็นชวนะ กิริยาจิต
นั้นย่อมไม่มีผล เหมือนดอกไม้ล้ม* กิริยาจิตใดถึงความเป็นชวนะ กิริยาจิตนั้น
ก็ไม่มีผล เหมือนดอกไม้ที่ต้นมีรากขาดแล้ว ย่อมเป็นเพียงการกระทำเท่านั้น
เพราะเป็นไปด้วยอำนาจยังกิจนั้น ๆ ให้สำเร็จ เพราะฉะนั้น จึงตรัสว่า กิริยา
(การกระทำ).

* บาลีว่า วาตปุปฺผิ วิย คงหมายถึงดอกไม้ไร้ประโยชน์

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **เนว กุสลานากุสลา** (ไม่ใช่กุศลไม่ใช่อกุศล) เป็นต้นต่อไป.

สภาวะธรรมที่ชื่อว่า **ไม่ใช่กุศล** เพราะความไม่มีกุศลเหตุกล่าวคือ กุศลมูล. ที่ชื่อว่า **ไม่ได้กุศล** เพราะความไม่มีอกุศลเหตุ กล่าวคืออกุศลมูล ที่ชื่อว่า **ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล** (เนว กุสลานากุสลา) เพราะความไม่มี กุศลและอกุศลเป็นปัจจัย ไม่มีแม้โยนิโสมนสิการ และโยนิโสมนสิการ. ที่ชื่อว่า **ไม่ใช่กรรมวิบาก** เพราะไม่มีเหตุให้เกิดขึ้นกล่าวคือกุศลและอกุศล.

ในนิเทศแห่งเอกัคคตาแห่งจิตที่เป็นกิริยามโนธาตุแม้นี้ ย่อมได้เพียง การตั้งอยู่ในปวัตติกาลเท่านั้น จริงอยู่จิต ๑๗ ดวงเหล่านี้ คือ

ทวิปัญญาวิญญาณ ๑๐ ดวง

มโนธาตุ ๓ ดวง

มโนวิญญาณธาตุ ๓ ดวง

วิจิกิจฉาสหคตจิต ๑ ดวง

เพราะความที่จิตเหล่านี้เป็นสภาพทรพล จึงไม่ได้ในพระบาลีว่า **สณฺจิติ อวฺจฺจิติ** (ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต) เป็นต้น. คำที่เหลือ ทั้งหมด พึงทราบโดยนัยที่กล่าวในนิเทศแห่งวิบากมโนธาตุ เว้นแต่ฐานแห่ง การเกิดขึ้น. เพราะจิตนั้น (มโนธาตุที่เป็นวิบาก) ย่อมเกิดขึ้นในลำดับ ปัญญาวิญญาณ. แต่มโนธาตุที่เป็นกิริยาจิตนี้ ย่อมเกิดก่อนทุกดวงในปวัตติกาล ในวิถีแห่งปัญจทวาร.

ข้อนี้เป็นอย่างไร? ก็ว่า ในจักขุทวารก่อน เมื่อรูปารมณฺ์ทั้งหลาย อันเป็นอิฏฐารมณฺ์ อิฏฐมฺ์ชฉัตตารมณฺ์ อนิฏฐารมณฺ์ และอนิฏฐมฺ์ชฉัตตารมณฺ์ อารมณฺ์ใดอารมณฺ์หนึ่งกระทบประสาท มโนธาตุที่เป็นกิริยาจิตก็รับอารมณฺ์นั้น

ยังหวังจะให้เปลี่ยนไปเกิดขึ้น เป็นไปก่อนด้วยอำนาจแห่งอาวัชชนะ แม้ใน
โสตทวารเป็นต้น ก็นัยนี้แล.

มโนธาตุที่เป็นกิริยาจิต จบ

ว่าด้วยมโนวิญญาณธาตุเป็นกิริยาจิตสหคตด้วยโสมนัส

จิตนี้ในพระบาลีว่า มโนวิญญาณธาตุ อุปฺปนฺนา โหติ ฯเปฯ

โสมนัสสหคตา (มโนวิญญาณเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และ
ไม่ใช่กรรมวิบาก สหคตด้วยโสมนัส) ดังนี้ เป็นจิตเฉพาะบุคคลไม่ทั่วไป
แก่สัตว์เหล่าอื่นนอกจากพระจิณาสพเท่านั้น ย่อมได้ในทวาร ๖.

จริงอยู่ ในจักขุทวาร พระจิณาสพเห็นที่อันสมควรแก่การทำ ความ
เพียรยอมถึงโสมนัสด้วยจิตนี้. ในโสตทวาร ท่านถึงที่ซึ่งควรแก่การจำแนก
แจกภณฺฑะ เมื่อบุคคลผู้ละโมบทำเสียงดังถือเอาอยู่ ท่านก็ถึงโสมนัสด้วยจิตนี้
ว่า ค้นหาเป็นเหตุให้หวั่นไหวชื่อเห็นปานนี้เราจะได้แล้วดังนี้. ในฆานทวาร
เมื่อพระจิณาสพบูชาพระเจดีย์ด้วยของหอม หรือดอกไม้ก็ถึงโสมนัสด้วยจิตนี้.
ในชีวาทวาร พระจิณาสพแบ่งบิณฑบาตที่ถึงพร้อมด้วยรสที่ได้มาฉันอยู่
ก็ถึงโสมนัสด้วยจิตนี้ว่า สาราณียธรรม (ธรรมที่ควรระลึกถึง) เราบำเพ็ญ
แล้วหนอ ดังนี้. ในกายทวาร พระจิณาสพบำเพ็ญอภิสมาจาริกวัตรอยู่ ก็ถึง
โสมนัสด้วยนี้ว่า กัวัตรของเราเต็มรอบแล้ว ดังนี้ พระจิณาสพยอมได้ใน
ปัญจทวารอย่างนี้ก่อน.

แต่ในมโนทวารจิตของพระจิณาสพยอมเกิดขึ้นปรารภอดีตและอนาคต
จริงอยู่ พระตถาคตทรงระลึกถึงเหตุที่ทรงกระทำแล้วในครั้งที่พระองค์เสวย
พระชาติเป็นโชติปาละ เป็นท้าวมจเทวราช และเป็นกัณ्हดาบสเป็นต้น จึงทรง

กระทำการแย้มให้ปรากฏ ก็การระลึกนั้นเป็นกิจ (หน้าที่) ของบุพเพนิวาสญาณ และสัพพัญญุตญาณ ก็ในเวลาสิ้นสุดแห่งความเป็นไปของญาณทั้งสองเหล่านั้น จิตดวงนี้ย่อมเกิดราเริง. ในอนาคต พระองค์ก็ได้ทรงทำการแย้มให้ปรากฏว่า จักมีพระปัจเจกพุทธะ มีเสียงดั่งเสียงพิณ มีเสียงดั่งตะโพน ดังนี้ ก็การระลึก นั้นเป็นกิจของอนาคตังสญาณ และสัพพัญญุตญาณ ก็ในเวลาสิ้นสุดแห่งความเป็นไปของญาณทั้งสองเหล่านั้น จิตนี้ย่อมเกิดราเริง.

ก็ในนิทเทสวารแห่งหสิตุปบาทจิตนี้ ทรงตั้งเอกัคคตาแห่งจิตไว้ถึง สมာธิพละ เพราะมีกำลังกว่าเหตุกจิตที่เหลือ ถึงวิริยะก็ทรงตั้งไว้ถึงวิริยพละ แต่เพราะในอุทเทสมิได้ตรัสไว้ว่า สมာธิพละย่อมมี วิริยพละย่อมมี ดังนี้ ชื่อว่า พละ (สติพละ วิริยพละ) ทั้งสองนี้จึงไม่มีด้วยอรรถว่าเป็นกำลัง ก็เพราะจิตดวงนี้ไม่ใช่กุศลจิต ไม่ใช่อกุศลจิต ฉะนั้นจึงไม่ตรัสตั้งไว้ว่าเป็น พละ ดังนี้ และเพราะจิตดวงนี้ไม่ใช่พละโดยนิปปริยาย (โดยตรง) ฉะนั้น แม้ในสังคหวารก็ได้ตรัสว่า ทั้ง ๒ (สติพละ วิริยพละ) เป็นพละดังนี้ คำที่เหลือทั้งหมดพึงทราบ โดยนัยที่กล่าวแล้วในนิทเทสอเหตุกมโนวิญญูณธาตุที่ สหระคด้วยโสมนันสนันแหละ.

ว่าด้วยมโนวิญญูณธาตุเป็นกิริยาจิตสตรีกตด้วยอุเบกขา

บทว่า อุเปกขาสหคต (มโนวิญญูณธาตุสหระคด้วยอุเบกขา)

อธิบายว่า จิตดวงนี้ทั่วไปแก่สัตว์ผู้มีจิตทุกจำพวกในภพทั้ง ๓ ชื่อว่า ย่อมไม่เกิดขึ้นแก่สัตว์ผู้มีจิตบางพวกหาไม่ แต่ว่า เมื่อเกิดในปีญจทวารย่อมทำวิภู- จัพนกิจ เกิดในมโนทวารย่อมทำอวัชชนกิจ เมื่อสาธารณญาณ (ญาณที่ไม่ทั่วไปแก่สัตว์อื่น) ๖ ย่อมรับอารมณ์อันจิตนี้รับแล้วเหมือนกัน.

จิตนี้ ชื่อว่า **มหาคช*** (ช้างใหญ่) ขึ้นชื่อว่า สิ่งที่ไม่เป็นอารมณ์ของจิตนี้มีได้มี เมื่อคำถามว่า จิตที่มีใช้สัพพัญญุตญาณ แต่ชื่อว่ามีคคืออย่าง สัพพัญญุตญาณเป็นจิตดวงไหน ? พึงตอบว่า จิตดวงนี้ (มโนวิญญูณธาตุ เป็นกิริยาจิตสหระคด้วยอุเบกขา) คำที่เหลือในจิตนี้ พึงทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ในจิตดวงก่อน (มโนวิญญูณธาตุเป็นกิริยาจิตสหระคด้วยโสมนัส) นั้นแหละ ก็ในหสนจิต (มโนวิญญูณธาตุเป็นกิริยาจิตสหระคด้วยโสมนัส) นั้น ทรงจำแนกสังขารชั้นมีองค์ ๕ เพราะมีปีติ แต่ในจิตดวงนี้ ทรงจำแนกสังขารชั้นมีองค์ ๘ เพราะไม่มีปีติ.

ว่าด้วยมหากิริยาจิต ๘ ดวง

บัดนี้ มหากิริยาจิต ๘ ดวง นั้นแหละของกุศลเหล่าใด กิริยาจิตเหล่านั้นเกิดขึ้นแล้ว เพราะความเกิดขึ้นแห่งพระปัญญา เพราะฉะนั้น มหากิริยาจิตเหล่านั้น พึงทราบโดยนัยตามที่กล่าวในกุศลนิทเทศนั้นแหละ

ว่าด้วยหสนจิต ๑๓ ดวง

บัณฑิต พึงยังหสนจิตให้ตั้งประชุมลงในที่นี้.

ถามว่า ก็หสนจิตเหล่านี้ มีเท่าไร ?

ตอบว่า มี ๑๓ ดวง.

จริงอยู่ **ปุถุชน** ย่อมหว่าเราะด้วยจิต ๘ ดวง คือ

กุศลจิตสหระคด้วยโสมนัส ๔ ดวง

อกุศลสหระคด้วยโสมนัส ๔ ดวง

พระเสกขะ ย่อมหว่าเราะด้วยจิต ๖ ดวง คือ

กุศลจิตที่สหระคด้วยโสมนัส ๔ ดวง

อกุศลจิตที่สหระคด้วยโสมนัสไม่ประกอบด้วยทิฏฐิ ๒ ดวง

* ฉบับนี้ว่า มหาราช นามต จิตต์ แต่ของพม่าเป็น มหาคช นามต จิตต์ แปลตามฉบับไทย

จิตน์เชื่อว่า มหาราช ฉบับพม่าแปลว่า จิตน์ เชื่อว่า ช้างใหญ่

พระชีณาสพ ย่อมหัวเราะด้วยจิต ๕ ดวง คือ

หสิตุปบาทจิตสหระตด้วยโสมนัส ๑ ดวง

มหากิริยาจิตที่สหระตด้วยโสมนัส ๔ ดวง

รูปาวจรกิริยา

[๔๔๔] **ธรรมเป็นอัพยากถุต เป็นไฉน ?**

พระชีณาสพเจริญรูปาวจรฌาน เป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก แต่เป็นทัญญูธรรมสุขวิหาร สัจจจากกาม สัจจจากอกุศล ธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐวิกสิตนเป็นอารมณ์ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยากถุต ฯลฯ

[๔๔๕] **ธรรมเป็นอัพยากถุต เป็นไฉน ?**

พระชีณาสพเจริญรูปาวจรฌาน เป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก แต่เป็นทัญญูธรรมสุขวิหาร บรรลุทุติยฌาน ฯลฯ บรรลุ ตติยฌาน ฯลฯ บรรลุจตุตถฌาน ฯลฯ บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ บรรลุปัญจฌาน ที่มีปฐวิกสิตนเป็นอารมณ์ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีใน สมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยากถุต ฯลฯ

รูปาวจรกิริยา จบ

อรุปาวจรกิริยา

[๔๕๖] ธรรมเป็นอัพยากถุต เป็นไฉน ?

พระชีณาสพเจริญอรุปาวจรฌาน เป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก แต่เป็นทิฏฐุธรรมสุขวิหาร เพราะก้าวล่วงรูปสังขยาโดยประการทั้งปวง เพราะความอัสดงแห่งปฏิขมสังขยา เพราะไม่มณสิการซึ่งนานัตตสังขยา จึงบรรลุดุตตฌาน อันสหรคตด้วยอากาศานัญจายตนสังขยา ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขละทุกข์ได้ ฯลฯ อยู่ในสมย์ใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมย์นั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยากถุต.

[๔๕๗] ธรรมเป็นอัพยากถุต เป็นไฉน ?

พระชีณาสพเจริญอรุปาวจรฌาน เป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก แต่เป็นทิฏฐุธรรมสุขวิหาร เพราะก้าวล่วงอากาศานัญจายตนะได้โดยประการทั้งปวง จึงบรรลุดุตตฌาน อันสหรคตด้วยวิญญาณัญจายตนสังขยา ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขละทุกข์ได้ ฯลฯ อยู่ในสมย์ใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมย์นั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยากถุต.

[๔๕๘] ธรรมเป็นอัพยากถุต เป็นไฉน ?

พระชีณาสพเจริญอรุปาวจรฌาน เป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก แต่เป็นทิฏฐุธรรมสุขวิหาร เพราะก้าวล่วงวิญญาณัญจายตนะได้โดยประการทั้งปวง จึงบรรลุดุตตฌาน อันสหรคตด้วยอากาศานัญจายตนสังขยา ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขละทุกข์ได้ ฯลฯ อยู่ในสมย์ใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมย์นั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถุค.

[๔๕๕] ธรรมเป็นอภัยกถุค เป็นไหน ?

พระจีณาสพเจริญอรูปาวจรฌาน เป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก แต่เป็นทิวฐธรรมสุขวิหาร เพราะก้าวล่วงอาภิชญาจัญญา-
ตณสัญญา ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขละทุกข์ได้ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด
ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถุค.

[๕๐๐] อภัยกถุคมูล คือ อโลภะ ฯลฯ อภัยกถุคมูล คือ อโทสะ
ฯลฯ อภัยกถุคมูล คือ อโมหะ ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกถุค.

อรูปาวจรกิริยา จบ

จิตตูปปาตกัมมัท จบ

อรรถกถาแสดงรูปาวจรอรูปาวจรกิริยา

พึงทราบวินิจฉัยนิตเทศแห่งรูปาวจรและอรูปาวจรกิริยาต่อไป

บทว่า ทิวฐิธมฺมุสุขวิหารี (เป็นแต่ทิวฐิธมฺมุสุขวิหาร) ได้แก่
เพียงอยู่เป็นสุขในทิวฐิธมฺมุ คือ ในอรรถภาพนี้เท่านั้น. ในสมาบัติเหล่านั้น
สมาบัติที่พระจีณาสพให้เกิดขึ้นในเวลายังเป็นปุถุชนมีอยู่ ตราบใดที่พระจีณาสพ
ยังไม่เข้าสมาบัติอันนั้น สมาบัตินั้นก็เป็อกุศลนั้นแหละ เมื่อท่านเข้าสมาบัติ
นั้นแล้ว สมาบัตินั้นก็เป็อกิริยา แต่สมาบัติที่พระจีณาสพนั้นให้บังเกิดขึ้นใน

พระอภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี เล่ม ๑ ภาค ๒ - หน้าที่ 162

เวลาที่ท่านเป็นพระชีนาสพแล้ว สมบัตินั้นย่อมเป็นกิริยาเท่านั้น. คำที่เหลือทั้งหมด พึงทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ในกุศลนิทเทศ เพราะเป็นเหมือนกับกุศลนั้น ฉะนั้นแล.

กล่าวด้วยจิตตูปปาตกัณฑ์

ในอัฐฐาสาลินี ชัมมสังคกถา จบ

แต่บทอภัยากฤต (รูปและนิพพาน) ยังไม่จบก่อน

อรรถกถาจิตตูปปาตกัณฑ์ จบ

รูปกัณฑ์

[๕๐๑] ธรรมเป็นอัพยากถุต เป็นไฉน ?

วิบากแห่งกุศลธรรมและอกุศลธรรม เป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร เป็นอรูปาจร เป็นโลกุตระ ได้แก่เวทนาขั้น สัตถุญาขั้น สังขารขั้น วิญญาณขั้น อนึ่ง ธรรมเหล่านี้เป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ.

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยากถุต.

[๕๐๒] บรรดาธรรมเป็นอัพยากถุต รูปทั้งหมด เป็นไฉน มหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ นั้น นี้เรียกว่า รูปทั้งหมด.

มัตถิกา

เอกมัตถิกา

[๕๐๓] รูปทั้งหมด ไม่ใช่เหตุ ไม่มีเหตุ วิปยุตจากเหตุ เป็นไป กับด้วยปัจจัย เป็นสังขตธรรม เป็นรูปธรรม เป็นโลกิยธรรม เป็นอารมณ์ของอัสวะ เป็นอารมณ์ของสังโยชน์ เป็นอารมณ์ของคันถะ เป็นอารมณ์ของโอฆะ เป็นอารมณ์ของโยคะ เป็นอารมณ์ของนิวรรณ์ เป็นอารมณ์ของปรัมมาส เป็นอารมณ์ของอุปาทาน เป็นอารมณ์ของสังกิเลส เป็นอัพยากตธรรม ไม่มีอารมณ์ ไม่ใช่เจตสิก วิปยุตจากจิต ไม่ใช่วิบากและไม่ใช่ธรรมเป็นเหตุแห่งวิบาก ไม่เศร้าหมอง แต่เป็นอารมณ์ของสังกิเลส ไม่ใช่ธรรมมีทั้งวิตกทั้งวิจารณ์ ไม่ใช่ธรรมไม่มีวิตกแต่มีวิจารณ์ ไม่มีทั้งวิตกวิจารณ์ ไม่ใช่ธรรมที่สหระคตด้วยปีติ ไม่ใช่ธรรมที่สหระคตด้วยสุข ไม่ใช่ธรรมที่สหระคตด้วยอุเบกขา

อันโสคาปัตติมรรคและมรรคเบื้องบน ๓ ไม่ประหาณ ไม่มีสัมปยุตตเหตุ
อันโสคาปัตติมรรคและมรรคเบื้องบน ๓ ประหาณ ไม่เป็นเหตุให้จุติปฏิสนธิ
และไม่เป็นเหตุให้ถึงนิพพาน ไม่เป็นของเสกขบุคคลและไม่เป็นของอเสกข-
บุคคล เป็นปริตตธรรม เป็นกามาวจรธรรม ไม่ใช่รูปาวจรธรรม ไม่ใช่
อรูปาวจรธรรม เป็นปริยาปັນนธรรม ไม่ใช่่อปริยาปັນนธรรม เป็นอนิยตธรรม
เป็นอนิยานิกธรรม เป็นปัจจุบันนธรรมอันวิญญาณ ๖ พังรู่ ไปเที่ยง
อันชราครอบงำแล้ว

สงเคราะห์รูปเป็นหมวดละ ๑ อย่างนี้.

เอกกมัตติกา จบ

ทุกมัตติกา

[๕๐๔] สงเคราะห์รูปเป็นหมวดละ ๒

รูปเป็นอุปาทา [อุปาทายรูป] ก็มี รูปเป็นอนุปาทาก็มี

รูปเป็นอนุปาทินนะ^๑ ก็มี รูปเป็นอนุปาทินนะก็มี

รูปเป็นอุปาทินนุปาทานิยะ^๒ ก็มี รูปเป็นอนุปาทินนุปาทานิยะก็มี

รูปเป็นสนิทัตสนะ^๓ ก็มี รูปเป็นอนิทัตสนะก็มี

รูปเป็นสัปปฎิฆะ^๔ ก็มี รูปเป็นอัปปฎิฆะก็มี

รูปเป็นอินทริย์ก็มี รูปไม่เป็นอินทริย์ก็มี

รูปเป็นมหาภูตก็มี รูปไม่เป็นมหาภูตก็มี

รูปเป็นวิญญูตติก็มี รูปไม่เป็นวิญญูตติก็มี

๑. คำแปล เล่มที่ ๑ ข้อ ๑๒ ๒. คำแปล...ข้อ ๑

๓. คำแปล...ข้อ ๓ ๔. คำแปล...ข้อ ๓

รูปเป็นจิตตสมภูฐานก็มี รูปไม่เป็นจิตตสมภูฐานก็มี

รูปเป็นจิตตสหภู* ก็มี รูปไม่เป็นจิตตสหภูก็มี

รูปเป็นจิตตานุปริวัติ ก็มี รูปไม่เป็นจิตตานุปริวัติก็มี

รูปเป็นภายในก็มี รูปเป็นภายนอกก็มี

รูปหยาบก็มี รูปละเอียดก็มี

รูปไกลก็มี รูปไกล้ก็มี

รูปที่อาศัยเกิดของจักขุสัมผัสก็มี รูปไม่เป็นที่อาศัยเกิดของจักขุสัมผัส
ก็มี

รูปเป็นที่อาศัยเกิดของเวทนา อันเกิดแต่จักขุสัมผัส ฯลฯ ของสัญญา
ฯลฯ ของเจตนา ฯลฯ ของจักขุวิญญาณก็มี รูปไม่เป็นที่อาศัยเกิดของ
จักขุวิญญาณก็มี

รูปเป็นที่อาศัยเกิดของโสตสัมผัส ฯลฯ ของฆานสัมผัส ฯลฯ ของ
ชีวหาสัมผัส ฯลฯ ของกายสัมผัสก็มี รูปไม่เป็นที่อาศัยเกิดของกายสัมผัสก็มี

รูปเป็นที่อาศัยเกิดของเวทนา อันเกิดแต่กายสัมผัส ฯลฯ ของสัญญา
ฯลฯ ของเจตนา ฯลฯ ของกายวิญญาณก็มี รูปไม่เป็นที่อาศัยเกิดของกาย
วิญญาณก็มี

รูปเป็นอารมณ์ของจักขุสัมผัสก็มี รูปไม่ใช่อารมณ์ของจักขุสัมผัสก็มี

รูปเป็นอารมณ์ของเวทนา อันเกิดแต่จักขุสัมผัส ฯลฯ ของสัญญา
ฯลฯ ของเจตนา ฯลฯ ของจักขุวิญญาณก็มี รูปไม่ใช่อารมณ์ของจักขุ-
วิญญาณก็มี

รูปเป็นอารมณ์ของโสตสัมผัส ฯลฯ ของฆานสัมผัส ฯลฯ ของ
ชีวหาสัมผัส ฯลฯ ของกายสัมผัสก็มี รูปไม่ใช่อารมณ์ของกายสัมผัสก็มี

* คำแปล เล่มที่ ๑ ข้อ ๑๑

รูปเป็นอารมณ์ของเวทนา อันเกิดแต่กายสัมผัส ฯลฯ ของสัญญา
ฯลฯ ของเจตนา ฯลฯ ของกายวิญญาณก็มี รูปไม่เป็นอารมณ์ของกายวิญญาณ
ก็มี

รูปเป็นจักขายตนะก็มี รูปไม่เป็นจักขายตนะก็มี

รูปเป็นโสตายตนะก็มี รูปไม่เป็นโสตายตนะก็มี

รูปเป็นฆานายตนะ ฯลฯ เป็นชีวหายตนะ ฯลฯ เป็นกายายตนะก็มี
รูปไม่เป็นกายายตนะก็มี

รูปเป็นรูปายตนะก็มี รูปไม่เป็นรูปายตนะก็มี

รูปเป็นสัททายตนะ ฯลฯ เป็นคันธายตนะ ฯลฯ เป็นรสายตนะ
ฯลฯ เป็นโผฏฐัพพายตนะก็มี รูปไม่เป็นโผฏฐัพพายตนะก็มี

รูปเป็นจักขุธาตุก็มี รูปไม่เป็นจักขุธาตุก็มี

รูปเป็นโสตธาตุ ฯลฯ เป็นฆานธาตุ ฯลฯ เป็นชีวหาธาตุ ฯลฯ
เป็นกายธาตุก็มี รูปไม่เป็นกายธาตุก็มี

รูปเป็นรูปธาตุก็มี รูปไม่เป็นรูปธาตุก็มี

รูปเป็นสัทธาธาตุ ฯลฯ เป็นต้นธาตุ ฯลฯ เป็นรสธาตุ ฯลฯ
เป็นโผฏฐัพพธาตุก็มี รูปไม่เป็นโผฏฐัพพธาตุก็มี

รูปเป็นจักขุนทรีย์ก็มี รูปไม่เป็นจักขุนทรีย์ก็มี

รูปเป็นโสตินทรีย์ ฯลฯ เป็นฆานินทรีย์ ฯลฯ เป็นชีวหินทรีย์ ฯลฯ
เป็นกายินทรีย์ก็มี รูปไม่เป็นกายินทรีย์ก็มี

รูปเป็นอิตตินทรีย์ก็มี รูปไม่เป็นอิตตินทรีย์ก็มี

รูปเป็นปุริสินทรีย์ก็มี รูปไม่เป็นปุริสินทรีย์ก็มี

รูปเป็นชีวิตินทรีย์ก็มี รูปไม่เป็นชีวิตินทรีย์ก็มี

รูปเป็นกายวิญญูตักมี รูปไม่เป็นกายวิญญูตักมี
รูปเป็นวจีวิญญูตักมี รูปไม่เป็นวจีวิญญูตักมี
รูปเป็นอากาศตักมี รูปไม่เป็นอากาศตักมี
รูปเป็นอาโปตักมี รูปไม่เป็นอาโปตักมี
รูปเป็นรูปลหุตักมี รูปไม่เป็นรูปลหุตักมี
รูปเป็นรูปมุตักมี รูปไม่เป็นรูปมุตักมี
รูปเป็นรูปกัมมัตักมี รูปไม่เป็นรูปกัมมัตักมี
รูปเป็นรูปอุปจยะกัมมี รูปไม่เป็นรูปอุปจยะกัมมี
รูปเป็นรูปสันตติกัมมี รูปไม่เป็นรูปสันตติกัมมี
รูปเป็นรูปชรัตักมี รูปไม่เป็นรูปชรัตักมี
รูปเป็นรูปอนิจจตักมี รูปไม่เป็นรูปอนิจจตักมี
รูปเป็นกพพิงการาทักมี รูปไม่เป็นกพพิงการาทักมี
สงเคราะห์รูปเป็นหมวดละ ๒ อย่างนี้.

ทุกมัตติกา จบ

ติกมัตติกา

[๕๐๕] สงเคราะห์รูปเป็นหมวดละ ๓

รูปภายในเป็นอุปาทา, รูปภายนอกที่เป็นอุปาทากัมมี, ที่เป็นอนุปาทากัมมี

รูปภายในเป็นอุปาทินนะ, รูปภายนอกที่เป็นอุปาทินนะกัมมี, ที่เป็นอนุปาทินนะกัมมี

รูปภายในเป็นอนุปาทินอนุปาทานิยะ, รูปภายนอกที่เป็นอนุปาทินอนุปาทานิยะก็มี ที่เป็นอนุปาทินอนุปาทานิยะก็มี

รูปภายในเป็นอนิทัสสนะ, รูปภายนอกที่เป็นสนิทัสสหะก็มี, ที่เป็นอนิทัสสนะก็มี

รูปภายในเป็นสัปปฎิฆะ, รูปภายนอกที่เป็นสัปปฎิฆะก็มี, ที่เป็นอัปปฎิฆะก็มี

รูปภายในเป็นอินทริย, รูปภายนอกที่เป็นอินทริยก็มี, ที่ไม่เป็นอินทริยก็มี

รูปภายในไม่เป็นมหาภูต, รูปภายนอกที่เป็นมหาภูตก็มี, ที่ไม่เป็นมหาภูตก็มี

รูปภายในไม่เป็นวิญญูติ, รูปภายนอกที่เป็นวิญญูติก็มี, ที่ไม่เป็นวิญญูติก็มี

รูปภายในไม่เป็นจิตตสมุฏฐาน, รูปภายนอกที่เป็นจิตตสมุฏฐานก็มี, ที่ไม่เป็นจิตตสมุฏฐานก็มี

รูปภายในไม่เป็นจิตตสหุ, รูปภายนอกที่เป็นจิตตสหุก็มี, ที่ไม่เป็นจิตตสหุก็มี

รูปภายในไม่เป็นจิตตานุปริวัตติ, รูปภายนอกที่เป็นจิตตานุปริวัตติก็มี, ที่ไม่เป็นจิตตานุปริวัตติก็มี

รูปภายในหยาบ, รูปภายนอกที่หยาบก็มี, ที่ละเอียดก็มี

รูปภายในอยู่ใกล้, รูปภายนอกที่อยู่ไกลก็มี ที่อยู่ใกล้ก็มี

รูปภายนอกไม่เป็นที่อาศัยเกิดของจักขุสัมผัส, รูปภายในเป็นที่อาศัยเกิดของจักขุสัมผัสก็มี ไม่เป็นที่อาศัยเกิดของจักขุสัมผัสก็มี

รูปภายนอกไม่เป็นที่อาศัยเกิดของเวทนา อันเกิดแต่จักขุสัมผัส ฯลฯ ของสัญญา ฯลฯ ของเจตนา ฯลฯ ของจักขุวิญญาณ, รูปภายในเป็นที่อาศัยเกิดของจักขุวิญญาณก็มี, ไม่เป็นที่อาศัยเกิดของจักขุวิญญาณก็มี

รูปภายนอกไม่เป็นที่อาศัยเกิดของโสตสัมผัส ฯลฯ ของฆานสัมผัส ฯลฯ ของชีวหาสัมผัส ฯลฯ ของกายสัมผัส รูปภายในเป็นที่อาศัยเกิดของกายสัมผัสก็มี ไม่เป็นที่อาศัยเกิดของกายสัมผัสก็มี

รูปภายนอกไม่เป็นที่อาศัยเกิดของเวทนา อันเกิดแต่กายสัมผัส ฯลฯ ของสัญญา ฯลฯ ของเจตนา ฯลฯ ของกายวิญญาณ, รูปภายในเป็นที่อาศัยเกิดของกายวิญญาณก็มี ไม่เป็นที่อาศัยเกิดของกายวิญญาณก็มี

รูปภายในไม่เป็นอารมณ์ของจักขุสัมผัส, รูปภายนอกที่เป็นอารมณ์ของจักขุสัมผัสก็มี, ที่ไม่เป็นอารมณ์ของจักขุสัมผัสก็มี

รูปภายในไม่เป็นอารมณ์ของเวทนา อันเกิดแต่จักขุสัมผัส ฯลฯ ของสัญญา ฯลฯ ของเจตนา ฯลฯ ของจักขุวิญญาณ, รูปภายนอกที่เป็นอารมณ์ของจักขุวิญญาณก็มี, ที่ไม่เป็นอารมณ์ของจักขุวิญญาณก็มี

รูปภายในไม่เป็นอารมณ์ของโสตสัมผัส ฯลฯ ของฆานสัมผัส ฯลฯ ของชีวหาสัมผัส ฯลฯ ของกายสัมผัส, รูปภายนอกที่เป็นอารมณ์ของกายสัมผัสก็มี, ที่ไม่เป็นอารมณ์ของกายสัมผัสก็มี

รูปภายในไม่เป็นอารมณ์ของเวทนา อันเกิดแต่กายสัมผัส ฯลฯ ของสัญญา ฯลฯ ของเจตนา ฯลฯ ของกายวิญญาณ, รูปภายนอกที่เป็นอารมณ์ของกายวิญญาณก็มี, ที่ไม่เป็นอารมณ์ของกายวิญญาณก็มี

รูปภายนอกไม่เป็นจักขายตนะ, รูปภายในที่เป็นจักขายตนะก็มี, ที่ไม่เป็นจักขายตนะก็มี

รูปภายนอกไม่เป็นโสตายตนะ ฯลฯ ไม่เป็นฆานายตนะ ฯลฯ ไม่เป็นชีวหายตนะ ฯลฯ ไม่เป็นกายายตนะ, รูปภายในที่เป็นกายายตนะก็มี, ที่ไม่เป็นกายายตนะก็มี

รูปภายในไม่เป็นรูปายตนะ, รูปภายนอกที่เป็นรูปายตนะก็มี, ที่ไม่เป็นรูปายตนะก็มี

รูปภายในไม่เป็นสัททายตนะ ฯลฯ ไม่เป็นคันธายตนะ ฯลฯ ไม่เป็นรสายตนะ ฯลฯ ไม่เป็นโณภูฏัพพายตนะ ฯลฯ รูปภายนอกที่เป็นโณภูฏัพพายตนะก็มี, ที่ไม่เป็นโณภูฏัพพายตนะก็มี

รูปภายนอกไม่เป็นจักขุธาตุ, รูปภายในที่เป็นจักขุธาตุก็มี, ที่ไม่เป็นจักขุธาตุก็มี

รูปภายนอกไม่เป็นโสตธาตุ ฯลฯ ไม่เป็นฆานธาตุ ฯลฯ ไม่เป็นชีวหาธาตุ ฯลฯ ไม่เป็นกายธาตุ, รูปภายในที่เป็นกายธาตุก็มี, ที่ไม่เป็นกายธาตุก็มี

รูปภายในไม่เป็นรูปธาตุ, รูปภายนอกที่เป็นรูปธาตุก็มี, ที่ไม่เป็นรูปธาตุก็มี

รูปภายในไม่เป็นสัทธาธาตุ ฯลฯ ไม่เป็นคันธธาธาตุ ฯลฯ ไม่เป็นรสธาธาตุ ฯลฯ ไม่เป็นโณภูฏัพพธาธาตุ, รูปภายนอกที่เป็นโณภูฏัพพธาธาตุก็มี, ที่ไม่เป็นโณภูฏัพพธาธาตุก็มี

รูปภายนอกไม่เป็นจักขุนทรีย์, รูปภายในที่เป็นจักขุนทรีย์ก็มี, ที่ไม่เป็นจักขุนทรีย์ก็มี

รูปภายนอกไม่เป็นโตดินทรีย์ ฯลฯ ไม่เป็นฆานินทรีย์ ฯลฯ ไม่เป็น
ชีวหินทรีย์ ฯลฯ ไม่เป็นกายินทรีย์, รูปภายในที่เป็นกายินทรีย์ก็มี, ที่ไม่เป็น
กายินทรีย์ก็มี

รูปภายในไม่เป็นอิตดินทรีย์, รูปภายนอกที่เป็นอิตดินทรีย์ก็มี, ที่ไม่
เป็นอิตดินทรีย์ก็มี

รูปภายในไม่เป็นปุริสินทรีย์, รูปภายนอกที่เป็นปุริสินทรีย์ก็มี, ที่ไม่
เป็นปุริสินทรีย์ก็มี

รูปภายในไม่เป็นชีวิดินทรีย์, รูปภายนอกที่เป็นชีวิดินทรีย์ก็มี, ที่ไม่
เป็นชีวิดินทรีย์ก็มี

รูปภายในไม่เป็นกายวิญญูติ, รูปภายนอกที่เป็นกายวิญญูติก็มี, ที่ไม่
เป็นกายวิญญูติก็มี

รูปภายในไม่เป็นวจีวิญญูติ, รูปภายนอกที่เป็นวจีวิญญูติก็มี, ที่ไม่
เป็นวจีวิญญูติก็มี

รูปภายในไม่เป็นอากาศธาตุ, รูปภายนอกที่เป็นอากาศธาตุก็มี, ที่ไม่
เป็นอากาศธาตุก็มี

รูปภายในไม่เป็นอาโปธาตุ, รูปภายนอกที่เป็นอาโปธาตุก็มี, ที่ไม่เป็น
อาโปธาตุก็มี

รูปภายในไม่เป็นรูปลหุตา, รูปภายนอกที่เป็นรูปลหุตาก็มมี, ที่ไม่เป็น
รูปลหุตาก็มมี

รูปภายในไม่เป็นรูปมฤตา, รูปภายนอกที่เป็นมฤตาก็มมี, ที่ไม่เป็น
รูปมฤตาก็มมี

รูปภายในไม่เป็นรูปกัมมัณฺญูตา, รูปภายนอกที่เป็นรูปกัมมัณฺญูตาก็มมี,
ที่ไม่เป็นรูปกัมมัณฺญูตาก็มมี

รูปภายในไม่เป็นรูปอุปจยะ, รูปภายนอกที่เป็นรูปอุปจยะก็มี, ที่ไม่เป็นรูปอุปจยะก็มี

รูปภายในไม่เป็นรูปสันตติ, รูปภายนอกที่เป็นรูปสันตติก็มี, ที่ไม่เป็นรูปสันตติก็มี

รูปภายในไม่เป็นรูปชรรตา, รูปภายนอกที่เป็นรูปชรรตาก็มี, ที่ไม่เป็นรูปชรรตาก็มี

รูปภายในไม่เป็นรูปอนิจจตา รูปภายนอกที่เป็นรูปอนิจจตาก็มี, ที่ไม่เป็นรูปอนิจจตาก็มี

รูปภายในไม่เป็นกพพิงการาหาร, รูปภายนอกที่เป็นกพพิงการาหารก็มี, ที่ไม่เป็นกพพิงการาหารก็มี

สงเคราะห์รูปเป็นหมวดละ ๓ อย่างนี้.

ติกมัตติกา จบ

จตุกกมัตติกา

[๕๐๖] สงเคราะห์รูปเป็นหมวดละ ๔

รูปเป็นอนุปาทา ที่เป็นอนุปาทินนะก็มี, ที่เป็นอนุปาทินนะก็มี, รูปเป็นอนุปาทา ที่เป็นอนุปาทินนะก็มี, ที่เป็นอนุปาทินนะก็มี

รูปเป็นอนุปาทา ที่เป็นอนุปาทินนุปาทานิยะก็มี, ที่เป็นอนุปาทินนุปาทานิยะก็มี, รูปเป็นอนุปาทา ที่เป็นอนุปาทินนุปาทานิยะก็มี, ที่เป็นอนุปาทินนุปาทานิยะก็มี

รูปเป็นอนุปาทา ที่เป็นสัปปฎิฆะก็มี, ที่เป็นอัปฎิฆะก็มี, รูปเป็นอนุปาทาที่เป็นสัปปฎิฆะก็มี, ที่เป็นอัปฎิฆะก็มี

รูปเป็นอุปาทา ที่หยาบก็มี, ที่ละเอียดก็มี, รูปเป็นอนุปาทาที่หยาบ
ก็มี, ที่ละเอียดก็มี

รูปเป็นอุปาทา ที่อยู่ไกลก็มี, ที่อยู่ใกล้ก็มี, รูปเป็นอนุปาทาที่อยู่ไกล
ก็มี ที่อยู่ใกล้ก็มี

รูปเป็นอุปาทินนะ ที่เป็นสนิทัตสณะก็มี, ที่เป็นอนิทัตสณะก็มี, รูป
เป็นอนุปาทินนะ ที่เป็นสนิทัตสณะก็มี, ที่เป็นอนิทัตสณะก็มี

รูปเป็นอุปาทินนะ ที่เป็นสัปปฏิฆะก็มี, ที่เป็นอัปปฏิฆะก็มี, รูปเป็น
อนุปาทินนะ ที่เป็นสัปปฏิฆะก็มี, ที่เป็นอัปปฏิฆะก็มี

รูปเป็นอุปาทินนะ ที่เป็นมหาภูตก็มี, ที่ไม่เป็นมหาภูตก็มี, รูปเป็น
อนุปาทินนะ ที่เป็นมหาภูตก็มี, ที่ไม่เป็นมหาภูตก็มี

รูปเป็นอุปาทินนะ ที่หยาบก็มี, ที่ละเอียดก็มี, รูปเป็นอนุปาทินนะ
ที่หยาบก็มี, ที่ละเอียดก็มี

รูปเป็นอุปาทินนะ ที่อยู่ไกลก็มี, ที่อยู่ใกล้ก็มี, รูปเป็นอนุปาทินนะ
ที่อยู่ไกลก็มี, ที่อยู่ใกล้ก็มี

รูปเป็นอุปาทินอนุปาทานิยะ ที่เป็นสนิทัตสณะก็มี, ที่เป็นอนิทัตสณะก็มี,
รูปเป็นอนุปาทินอนุปาทานิยะ ที่เป็นสนิทัตสณะก็มี, ที่เป็นอนิทัตสณะก็มี

รูปเป็นอุปาทินอนุปาทานิยะ ที่เป็นสัปปฏิฆะก็มี, ที่เป็นอัปปฏิฆะก็มี,
รูปเป็นอนุปาทินอนุปาทานิยะ ที่เป็นสัปปฏิฆะก็มี, ที่เป็นอัปปฏิฆะก็มี

รูปเป็นอุปาทินอนุปาทานิยะ ที่เป็นมหาภูตก็มี, ที่ไม่เป็นมหาภูตก็มี,
รูปเป็นอนุปาทินอนุปาทานิยะ ที่เป็นมหาภูตก็มี, ที่ไม่เป็นมหาภูตก็มี

รูปเป็นอนุปาทินุปาทานิยะ ที่หยาบก็มี, ที่ละเอียดก็มี, รูปเป็น
อนุปาทินุปาทานิยะ ที่หยาบก็มี, ที่ละเอียดก็มี

รูปเป็นอนุปาทินุปาทานิยะ ที่อยู่ไกลก็มี ที่อยู่ใกล้ก็มี, รูปเป็น
อนุปาทินุปาทานิยะ ที่อยู่ไกลก็มี ที่อยู่ใกล้ก็มี

รูปกระทบได้ ที่เป็นอินทรีย์ก็มี, ที่ไม่เป็นอินทรีย์ก็มี, รูปกระทบ
ไม่ได้ ที่เป็นอินทรีย์ก็มี, ที่ไม่เป็นอินทรีย์ก็มี

รูปกระทบได้ ที่เป็นมหาภูตก็มี, ที่ไม่เป็นมหาภูตก็มี, รูปกระทบ
ไม่ได้ ที่เป็นมหาภูตก็มี, ที่ไม่เป็นมหาภูตก็มี

รูปเป็นอินทรีย์ ที่หยาบก็มี, ที่ละเอียดก็มี, รูปไม่เป็นอินทรีย์ที่หยาบ
ก็มี, ที่ละเอียดก็มี

รูปเป็นอินทรีย์ ที่อยู่ไกลก็มี, ที่อยู่ใกล้ก็มี, รูปไม่เป็นอินทรีย์ที่อยู่
ไกลก็มี, ที่อยู่ใกล้ก็มี

รูปเป็นมหาภูต ที่หยาบก็มี, ที่ละเอียดก็มี, รูปไม่เป็นมหาภูตที่หยาบ
ก็มี, ที่ละเอียดก็มี

รูปเป็นมหาภูต ที่อยู่ไกลก็มี, ที่อยู่ใกล้ก็มี, รูปไม่เป็นมหาภูตที่อยู่
ไกลก็มี, ที่อยู่ใกล้ก็มี

รูปที่เห็นได้, รูปที่ฟังได้, รูปที่รู้ได้, รูปที่รู้แจ้งได้

สงเคราะห์รูปเป็นหมวดละ ๔ อย่างนี้

จตุกกมัตติกา จบ

ปัญจกมัตติกา

[๕๐๗] สงเคราะห์รูปเป็นหมวดละ ๕

ปฐวีธาตุ, อาโปธาตุ, เตโชธาตุ, วาโยธาตุ และรูปที่เป็นอุปาทา
สงเคราะห์รูปเป็นหมวดละ ๕ อย่างนี้.

ปัญจกมัตติกา จบ

ฉักกมัตติกา

[๕๐๘] สงเคราะห์รูปเป็นหมวดละ ๖

รูปอันจักขุวิญญาณพึงรู้, รูปอันโสตวิญญาณพึงรู้, รูปอันฆานวิญญาณ
พึงรู้, รูปอันชีวหาวิญญาณพึงรู้, รูปอันกายวิญญาณพึงรู้, รูปอันมโนวิญญาณ
พึงรู้

สงเคราะห์รูปเป็นหมวดละ ๖ อย่างนี้.

ฉักกมัตติกา จบ

สัจจกมัตติกา

[๕๐๙] สงเคราะห์รูปเป็นหมวดละ ๗

รูปอันจักขุวิญญาณพึงรู้, รูปอันโสตวิญญาณพึงรู้, รูปอันฆานวิญญาณ
พึงรู้, รูปอันชีวหาวิญญาณพึงรู้, รูปอันกายวิญญาณพึงรู้, รูปอันมโนธาตุพึงรู้,
รูปอันมโนวิญญาณธาตุพึงรู้

สงเคราะห์รูปเป็นหมวดละ ๗ อย่างนี้.

สัจจกมัตติกา จบ

อัฐกมัตติกา

[๕๑๐] สงเคราะห์รูปเป็นหมวดละ ๘

รูปอันจักขุวิญญาณพึงรู้, รูปอันโสตวิญญาณพึงรู้, รูปอันฆานวิญญาณ
พึงรู้, รูปอันชีวหาวิญญาณพึงรู้. รูปอันกายวิญญาณพึงรู้ ที่มีสัมผัสเป็นสุข
ก็มี, ที่มีสัมผัสเป็นทุกข์ก็มี. รูปอันมโนธาตุพึงรู้ รูปอันมโนวิญญาณธาตุพึงรู้
สงเคราะห์รูปเป็นหมวดละ ๘ อย่างนี้.

อัฐกมัตติกา จบ

นวกมัตติกา

[๕๑๑] สงเคราะห์รูปเป็นหมวดละ ๙

จักขุนทรีย์, โสตินทรีย์, ฆานินทรีย์, ชิวหินทรีย์, กายินทรีย์,
อิตถินทรีย์, ปุริสินทรีย์, จีวัตินทรีย์, และรูปที่ไม่เป็นอินทรีย์
สงเคราะห์รูปเป็นหมวดละ ๙ อย่างนี้.

นวกมัตติการ จบ

ทสกมัตติกา

[๕๑๒] สงเคราะห์รูปเป็นหมวดละ ๑๐

จักขุนทรีย์, โสตินทรีย์, ฆานินทรีย์, ชิวหินทรีย์, กายินทรีย์,
อิตถินทรีย์, ปุริสินทรีย์, จีวัตินทรีย์, รูปไม่เป็นอินทรีย์ที่กระทบได้ก็มี,
ที่กระทบไม่ได้ก็มี

สงเคราะห์รูปเป็นหมวดละ ๑๐ อย่างนี้.

ทสกมัตติกา จบ

เอกาทสกมาติกา

[๕๑๓] สงเคราะห์รูปเป็นหมวดละ ๑๑

จักขายตนะ, โสตายตนะ, ฆานายตนะ, จีวิหยาตนะ, กายายตนะ, รูปลายตนะ, ลัทธายตนะ, คันธายตนะ, รสายตนะ, โสภณัญชีพายตนะ, และ รูปที่เป็นอนิตัสสนะ เป็นอปปภิฆะ แต่นับเนื่องในธรรมายตนะ

สงเคราะห์รูปเป็นหมวดละ ๑๑ อย่างนี้.

เอกาทสกมาติกา จบ

มาติกา จบ

อรรถถถารูปกัณฑ์

ว่าด้วยเอกกอุเทศ

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์จะจำแนกรูปกัณฑ์ (หมวดรูป) จึงเริ่มตรัสพระบาลีมีอาทิว่า กตเม ฐมฺมา อพฺยาคตา (ธรรมเป็นอพฺยาคฤต เป็นไฉน) ดังนี้อีก.

พึงทราบวินิจฉัยคำว่า อพฺยาคฤต เป็นต้นนั้นต่อไป

พระบาลีในจิตตูปปาตกัณฑ์ พระองค์ทรงจำแนกวิปากอพฺยาคตะ (อพฺยาคฤตคือวิปากจิต) และกิริยาอพฺยาคตะ (อพฺยาคฤตคือกิริยา) ไว้หมดสิ้น แล้วแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น ก็ยังมีได้ตรัสอพฺยาคฤต คือ รูป และอพฺยาคฤต คือ นิพพาน เมื่อจะทรงประมวลอพฺยาคฤตแม่ทั้ง ๔ มาแสดง เพื่อตรัสอพฺยาคฤต ทั้งสองที่ยังเหลืออยู่นั้น จึงตรัสว่า กุสลากุสลานํ ฐมฺมานํ วิปากา (วิปาก แห่งกุศลธรรมและอกุศลธรรม) ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า กุสลากุสลาณ ได้แก่ กุศลอันเป็นไปใน
ในภูมิ ๔ และอกุศลทั้งหลาย. พระองค์ทรงถือเอาบททั้งสอง คือ กุศลวิบาก
และอกุศลวิบากแสดงอัพยากตวิบากจิตไว้ด้วยคำมีประมาณเท่านี้. แต่เพราะ
อัพยากตทั้งหมดนั้นเป็นกามาวจรก็มี เป็นธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง มีรูปาวจร
เป็นต้นก็มี ฉะนั้นจึงทรงแสดงอัพยากตคือวิบากนั้นนั่นเองถือเอาความแตก
ต่างกันแห่งภูมิโดยนัยมีคำว่า กามาวจร (เป็นกามาวจร) เป็นต้น หนึ่ง
เพราะอัพยากตนั้นเป็นเวทนาขันธก็มี ฯลฯ เป็นวิญญาณขันธก็มี ฉะนั้น
จึงทรงถือเอาอัพยากตนั้นแสดงด้วยอำนาจขันธ ๔ ที่สัมปยุตกัน ครั้นทรงแสดง
อัพยากตคือวิบากจิตอย่างนี้ โดยถือเอานัยทั้ง ๓ คือ ด้วยอำนาจกุศลและ
อกุศล ด้วยอำนาจความแตกต่างกันแห่งภูมิ และด้วยอำนาจขันธที่สัมปยุตกัน
เมื่อจะทรงแสดงอัพยากต คือ กิริยาจิตอีก จึงตรัสคำมีอาทิว่า เย จ ฐมฺมา
กิริยา (หนึ่ง ธรรมเหล่าใดเป็นกิริยา) ดังนี้.

ในพระบาลีนั้น กิริยาจิตนั้นบุคคลพึงกล่าวว่าเป็นกามาวจร รูปาวจร
อรูปาวจร คือ เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธ. ก็พระองค์ครั้งทรงแสดง
นัยที่บุคคลถือเอาแล้วในหนหลังนั้นแหละแล้วทรงสละเสีย.

บัดนี้ เมื่อจะแสดงธรรมที่ยังมิได้จำแนกไว้ จึงตรัสว่า สพฺพญจ
รูปํ อสังขตา จ ธาตุ (รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ).

ในพระบาลีนั้น พึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงถือเอารูป ๒๕
โกกฏฐาสแห่งรูป ๕๖ แสดงไว้โดยสิ้นเชิง ด้วยบทว่า สพฺพญจ รูปํ ดังนี้.
ด้วยบทว่า อสังขตา จ ธาตุ นี้ทรงยกนิพพานขึ้นแสดงโดยสิ้นเชิง. บทว่า
อพฺยากตา ฐมฺมา (ธรรมเป็นอัพยากต) พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงยกขึ้นไว้
ด้วยคำมีประมาณเท่านี้.

ว่าด้วยอภัยกถุค คือ รูป

บรรดาธรรมเป็นอภัยกถุค นั้น คำว่า รูปทั้งหมด เป็นไฉน ? นี้

พระองค์ทรงถือเอาแล้ว เพราะเหตุไร ภายหลังจึงตรัสอภัยกถุคคือรูปไว้โดยย่อ บัดนี้ ทรงประสงค์จะจำแนกรูปนั้นโดยพิสดาร ด้วยสามารถแห่งรูปหมวด ๑ หมวด ๒ หมวด ๓ หมวด ๔ ฯลฯ หมวด ๑๑ จึงทรงถือเอารูปนี้เล่า.

เนื้อความนั้นมีอธิบายว่า รูปใดที่ตรัสไว้ใน ๒ บทนั้นว่า สัพพัญญูรูป อสังขตา จ ธาตุ นั้น ที่ชื่อว่า รูปทั้งหมด เป็นไฉน ? บัดนี้ เมื่อจะแสดงรูปนั้น จึงตรัสคำเป็นต้นว่า จตุตถาโร จ มหาภูตา (มหาภูตรูป ๔) ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า จตุตถาโร (๔) เป็นคำกำหนดจำนวน. ด้วยบทว่า ๔ นั้น ทรงปฏิเสศความหย่อนและยิ่งของรูปเหล่านั้น จ ศัพท์เป็นสัมปยุตตัตถะ (คือใช้ในอรรถว่าประมวลมา) ด้วย จ ศัพท์นั้น จึงประมวลมาซึ่งอุปาทายรูป (รูปอาศัย) ว่า ไซ้แต่มหาภูตรูป ๔ เท่านั้นก็หาไม่ รูปแม้อย่างอื่นก็มีอยู่ ดังนี้.

ว่าด้วยมหาภูตรูป

ในคำว่า มหาภูตนะ นี้ พึงทราบไว้ว่า สภาวะที่ชื่อว่า มหาภูตนะ เพราะเหตุทั้งหลายโดยความปรากฏว่าเป็นของใหญ่เป็นต้น เพราะรูปเหล่านั้น ตรัสเรียกว่า มหาภูตนะ ด้วยเหตุเหล่านี้ คือ

ปรากฏเป็นของใหญ่ ๑

เหมือนมหาภูต คือ นักเล่นกลเป็นต้น ๑

เพราะต้องบำรุงรักษามาก ๑

เพราะวิการ (เปลี่ยนแปลง) ใหญ่ ๑

เพราะเป็นกองใหญ่ที่มีอยู่ ๑.

บรรดาเหตุเหล่านั้น ชื่อว่า มหาภูตรูปปรากฏเป็นของใหญ่ มีอธิบายว่า
รูปเหล่านั้น ปรากฏเป็นของใหญ่ในอนุปาทินนกสันดานบ้าง* ในอนุปาทินน-
กสันดานบ้าง^๒ บรรดาสันดานทั้ง ๒ นั้น พึงทราบในอนุปาทินนกสันดานโดย
ความเป็นของใหญ่อย่างนี้

จริงอยู่ จักรवालหนึ่งยาวและกว้างถึง ๑,๒๐๓,๔๕๐ โยชน์ (หนึ่งล้าน
สองแสนสามพันสี่ร้อยห้าสิบโยชน์) วัดโดยรอบ ตามคาถาที่ท่านประพันธ์ไว้ว่า

สพฺพ สตสฺสสุตฺตานิ จตฺตีส ปริมณฺฑลํ
ทสฺสเจว สหฺสสุตฺตานิ อทุตฺตุนฺทานิ สตฺตานิ จ

จักรवालทั้งหมดมีสังฆฐานกลม วัด

โดยรอบได้ ๓,๖๑๐,๓๕๐ โยชน์ (สามล้าน

หกแสนหนึ่งหมื่นสามร้อยห้าสิบโยชน์).

ในจักรवालนั้น มีคาถาว่า

ทฺเว สตสฺสสุตฺตานิ จตฺตาริ นหฺุตฺตานิ จ

เอตฺตํ พหฺลตฺตฺเตน ลํชาตฺตยํ พสุณฺธฺรา

แผ่นดินนี้ วัดโดยส่วนหนาได้เท่านี้

คือ ๒๔๐,๐๐๐ โยชน์ (สองแสนสี่หมื่นโยชน์).

แผ่นดินนั้นนั่นแหละมีน้ำรองแผ่นดิน (ดังคาถาว่า)

จตฺตาริ สตสฺสสุตฺตานิ อฏฺฐเจว นหฺุตฺตานิ จ

เอตฺตํ พหฺลตฺตฺเตน ชลํ วาเต ปตฺติฏฺฐิตํ

๑. หมายถึงรูปที่สืบต่อกันที่ไม่มีใจครอง

๒. หมายถึงรูปที่สืบต่อกันที่มีใจครอง

น้ำรองแผ่นดินหนาถึง ๔๘๐,๐๐๐

โยชน์ (สี่แสนแปดหมื่นโยชน์) ตั้งอยู่บนลม.

แม่น้ำนั้นแหละก็มีลมรองอยู่ (ดังคาถาว่า)

นว สตสหัสธานี มาลูโต นภมุกคโต

สฏฺฐิจญฺเจว สหฺสธานี เอสา โลกสุส สฏฺฐิจิ

ลมสูงขึ้นสู่ท้องนภาถึง ๘๖๐,๐๐๐

โยชน์ (เก้าแสนหกหมื่นโยชน์) นี่เป็นการตั้ง

อยู่ของโลก.

ก็เมื่อโลกตั้งอยู่อย่างนี้

มีขุนเขาสิเนรุราช หยั่งลึกลงไป

มหาสมุทรถึง ๘๔๐,๐๐๐ โยชน์ (แปดหมื่น

สี่พันโยชน์) สูงขึ้นจากมหาสมุทรได้

๘๔๐,๐๐๐ โยชน์ เหมือนกัน.

มีภูเขาใหญ่ล้วนด้วยศิลาเป็นแท่งทึบ

๗ เทือก เหล่านี้ คือ ภูเขาชื่อวายุคันธร

ภูเขาอิสินธร ภูเขากรวิก ภูเขาสุทฺถสณะ

ภูเขาเนมินธร ภูเขาวินตกะ ภูเขาอัสสักรรณ

ล้วนวิจิตรด้วยรัตนะต่าง ๆ อันเป็นทิพย์

หยั่งลงในมหาสมุทร และสูงขึ้นจากมหา-

สมุทรประมาณกึ่งหนึ่ง ๆ โดยประมาณที่

กล่าวไว้ทั้งข้างบนข้างล่าง โดยรอบขุนเขา

สินธุราชันั้น ตามลำดับ* เป็นที่สังคิตของ
มหाराชทั้งหลาย เป็นถิ่นประจำของหมู่เทพ
และพวกยักษ์.

ยังมีภูเขาชื่อหิมพานต์สูง ๕๐๐ โยชน์
ยาวและกว้าง ๓,๐๐๐ โยชน์ งดงามด้วยยอด
๘๔,๐๐๐ ยอด ชมพูทวีปรุ่งเรืองแล้วด้วย
อาณาเขตแห่งต้นชมพูใด ต้นชมพู (ต้นหว่า)
นั้นวัดรอบลำต้นได้ ๑๕ โยชน์ มีกิ่งลำต้น
ยาว ๕๐ โยชน์รอบด้าน วางได้ร้อยโยชน์
สูงขึ้นร้อยโยชน์เหมือนกัน.

อนึ่ง ประมาณแห่งต้นชมพูนี้อันใด ต้นจิตตปาฐิติ (แคฝอย) ของ
พวกอสุราก็ดี ต้นสิมพลี (ไม้จ้าว) ของพวกครุฑก็ดี ต้นกัทัมพะ (ไม้กระท่อม)
ในทวีปอมรโคยานก็ดี ต้นกัลปพฤกษ์ ในทวีปอุตตรกุรุก็ดี ต้นสิริสะ ในทวีป
บุพพวิเทหะก็ดี ต้นปาริฉัตตะกะในดาวดึงส์ทั้งหลายก็ดี ก็มีประมาณนั้นเหมือน
กัน ด้วยเหตุนี้ พระโบราณจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า

ต้นปาฐิติ (แคฝอย) ๑ ต้นสิมพลี
(ไม้จ้าว) ๑ ต้นชมพู (ไม้หว่า) ๑ ต้นปาริฉัตตะกะ
(ต้นทองกลาง) ของพวกเทพ ๑ ต้นกัทัมพะ
(ไม้กระท่อม) ๑ ต้นกัลปพฤกษ์ ๑ ต้นสิริสะ
(ไม้ซึก) เป็นที่ ๗

* โยชนา เอเต สตต ปพพตา อนุปฏิปาฐิยา สมุคคตา โสปานสทิสสา หุตฺวา ฐิตา ภูเข
๗ เทือกเหล่านี้สูงขึ้นโดยลำดับเป็นเหมือนกับบันไดตั้งอยู่.

ภูเขาจักรวาลหยังลึกลงในมหาสมุทร

๘๒,๐๐๐ โยชน์ สูงพ้นมหาสมุทร ๘๒,๐๐๐

โยชน์เหมือนกัน ทั้งหมดได้ตั้งแวดล้อมโลกธาตุ

ไว้แล. (นี้ชื่อว่าสันดานของรูปที่ไม่มีใจครอง).

แม้ในสันดานของรูปที่มีใจครอง (อุปาทินนกสันดาน) ก็ปรากฏ เป็นของใหญ่แน่นแหวะด้วยอำนาจแห่งสรีระมิปลา เต่า เทพ และทานพเป็นต้น ข้อนี้สมดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ใน มหาสมุทร สัตว์ใหญ่ แมยาวตั้งร้อยโยชน์ก็มีเป็นต้น.

ว่าด้วยมหาภูต คือ นักเล่นกลเป็นต้น

ชื่อว่า มหาภูตคือนักเล่นกลเป็นต้น มีอธิบายว่า มหาภูตรูปเหล่านี้ เปรียบด้วยนักเล่นกล ย่อมทำน้ำอันมิใช่แก้วมณีเลยให้เป็นแก้วมณี ย่อมแสดง ก้อนดินอันมิใช่ทองคำเลยให้เป็นทองคำได้ ฉันทใด อนึ่ง ตัวเอง (มหาภูตรูป) มิใช่เป็นยักษ์ มิใช่เป็นปักษี (นก) ย่อมแสดงความเป็นยักษ์บ้าง เป็นปักษีบ้าง ฉันทใด ข้อนี้ก็ฉันทนั้นเหมือนกัน คือตัวเอง (มหาภูตรูป) มิใช่เป็นสีเสียว ก็แสดงอุปาทารูป (รูปอาศัย) ให้เป็นสีเสียว ตัวเองมิใช่เป็นสีเหลืองก็แสดง อุปาทารูปให้เป็นสีเหลือง มิใช่เป็นสีแดง... มิใช่สีขาวก็แสดงอุปาทารูปให้ เป็นสีขาวได้ เพราะฉะนั้น รูปเหล่านั้น จึงชื่อว่า มหาภูตตะ เพราะเป็น เหมือนมหาภูต คือนักเล่นกล.

อนึ่ง มหาภูตคือยักษ์ผู้ชายเป็นต้นย่อมสิงวัตถุใด หรือสัตว์ใด ที่อัน เป็นภายใน หรือภายนอกของวัตถุนั้น หรือของสัตว์นั้น ก็หามัน (คือมหาภูต ตัวยักษ์ผู้ชายเป็นต้นนั้น) ไม่ได้ และมิใช่มันจะไม่แอบอิงวัตถุนั้นหรือสัตว์นั้น อยู่ก็หาไม่ ข้อนี้ ฉันทใด มหาภูตรูปแม้เหล่านี้ก็ฉันทนั้นเหมือนกัน จะค้นหา

ภายในหรือภายนอกของกันและกันก็หาไม่ได้ และมีไช้มหาภูตรูปเหล่านั้นจะไม่อาศัยซึ่งกันและกันอยู่ที่หาไม่ เพราะฉะนั้น รูปเหล่านั้น จึงชื่อมหาภูตะเพราะเป็นเช่นกับมหาภูต* มียักษ์ผู้ชายเป็นต้น เพราะความเป็นฐานะที่ใคร ๆ ไม่พึงคิด.

อนึ่งมหาภูตคือนางยักษ์ปิดกั้นความที่มันเป็นปีศาจน่ากลัวจึงล่อลวงสัตว์ทั้งหลายโดยให้สัตว์สรรค้ทรวดทรงและการเยื้องกรายอันน่าชื่นใจ ฉนั้นใดมหาภูตะแม้เหล่านั้นก็ฉนั้นเหมือนกัน ปกปิดลักษณะอันเป็นสภาวะของตนอันต่างโดยความเป็นของแข็งเป็นต้น ของตนไว้โดยผิวพรรณอันน่าชื่นใจ ด้วยทรวดทรงแห่งอวัยวะน้อยใหญ่อันน่าชื่นใจ ด้วยการกรีดกรายมือ เท้า นิ้วมือ และยักคิ้วอันน่าชื่นใจในร่างกายหญิงชายเป็นต้น ย่อมล่อลวงคนเขลา ย่อมไม่ให้เห็นสภาวะของตน เพราะฉะนั้น รูปจึงชื่อว่า มหาภูตะ เพราะมันเหมือนมหาภูต (มหาปีศาจ) คือ นางยักษ์นี้ เพราะทำความล่อลวง ด้วยประการฉะนี้.

คำว่า เพราะต้องบำรุงรักษามาก คือ เพราะต้องบริหารด้วยปัจจัยเป็นอันมาก จริงอยู่ รูปเหล่านี้ ชื่อว่า มหาภูตะ ด้วยอรรถว่าต้องให้เป็นไปโดยการกินการอยู่และเครื่องนุ่งห่มเป็นอันมาก เพราะต้องน้อมเข้าไปทุก ๆ วัน อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า มหาภูตะ เพราะอรรถว่า เป็นสิ่งต้องบำรุงรักษามาก ดังนี้ก็มี.

คำว่า เพราะวิการใหญ่ ได้แก่ เพราะมหาภูตะทั้งหลายเปลี่ยนแปลงใหญ่ จริงอยู่ รูปเหล่านี้ เป็นรูปที่มีใจครองก็ดี เป็นรูปที่ไม่มีใจครองก็ดีย่อมเป็นของเปลี่ยนแปลงใหญ่ บรรดารูปทั้ง ๒ นั้น รูปที่ไม่มีใจครองย่อมปรากฏเป็นการเปลี่ยนแปลงใหญ่ในคราวกัปพิณาส ส่วนรูปที่มีใจครองย่อมปรากฏเป็นการเปลี่ยนแปลงมากในเวลาธาตุกำเริบ.

จริงอย่างนั้น ตามที่ท่านกล่าวว่า

* มหาภูต หมายถึงภูตผีปีศาจที่ตัวใหญ่

ในคราวใด โลกจะพินาศด้วยไฟเผา-
ผลาญ ในคราวนั้น ไฟย่อมโพล่งขึ้นตั้งแต่พื้น
ดินไปถึงพรหมโลก.

ในคราวใด โลกจะฉิบหายด้วยน้ำ
กำเริบในคราวนั้น แสนโกฏิจักรวาลย่อมละลาย
ไปเป็นอันเดียวกันด้วยน้ำกรด.

ในคราวใด โลกจะฉิบหายด้วยลม
กำเริบ ในคราวนั้น ลมย่อมยังแสนโกฏิจักรวาล
ให้กระจัดกระจายไปเป็นอันเดียวกัน.

กายใด ที่ถูกรูชื่อกัณฐมูชะ (รูปากไม้)
ขบเอาแล้วย่อมแข็งกระด้าง ฉันใด กายนั้น
ย่อมเป็นดุจอยู่ในปากกัณฐมูชะขบเอา เพราะ
ความที่ปฐวีธาตุเสียไปฉันนั้น กายใด ที่ถูกรู
ชื่อปฐติมูชะ (รูปากเน่า) ขบเอาแล้ว ย่อมเน่า
ฉันใด กายนั้น ย่อมดุจอยู่ในปากปฐติมูชะ
ขบเอา เพราะความที่อาโปธาตุเสียไปฉันนั้น
กายใด ที่ถูกรู ชื่ออัคคิมูชะ (รูปากไฟ)
ขบเอาแล้วย่อมเร่าร้อน ฉันใด กายนั้น ย่อม
เป็นดุจอยู่ในปากกัณฐมูชะขบเอา เพราะ
ความที่เตโชธาตุเสียไปฉันนั้น กายใด ที่ถูกรู
ชื่อสัตถมูชะ (รูปากศาสตรา) ขบเอาแล้ว
ย่อมขาดเป็นชิ้น ฉันใด กายนั้นย่อม

เป็นดุษณีอยู่ในปากงูสัตตมูขะขบเอา เพราะ
ความที่วโยธาตูละเอียดไป ฉะนั้น.

รูปที่ชื่อว่า มหาภูตะ เพราะเป็นของวิการคือเปลี่ยนแปลงใหญ่ด้วย
ประการฉะนี้.

ชื่อว่า เพราะเป็นของใหญ่ที่มีอยู่ จริงอยู่ รูปเหล่านั้น ชื่อว่า
เป็นของใหญ่ เพราะเป็นของที่ต้องประดับประคองด้วยความเพียรใหญ่ และที่
ชื่อว่า มีอยู่ เพราะเป็นของที่ปรากฏมีอยู่ เพราะฉะนั้น รูปจึงชื่อว่า มหาภูตะ
เพราะเป็นของใหญ่ที่มีอยู่. มหาภูตรูปเป็นรูปใหญ่ ด้วยเหตุเป็นของใหญ่เป็นต้น
ด้วยประการฉะนี้.

คำว่า จตุหุณิ จ มหาภูตานิ อุปาทาย รูปิ (และรูปที่อาศัย
มหาภูตรูป ๔) นี้เป็นสามวิภคติ ใช้ในอรรถกถาวิภคติ (ให้แปลว่าอาศัยซึ่ง
มหาภูตรูป ๔) อธิบายว่า รูปอาศัยอิงอาศัยไม่ปล่อยมหาภูตทั้ง ๔ เป็นไป.

บทว่า อิทธิ วุจฺจติ สพฺพํ รูปิ (นี้เรียกว่ารูปทั้งหมด) ความว่า
รูปนี้มีประเภท ๒๗ คือ มหาภูตรูป ๔ อุปาทายรูป ๒๓ ตามที่ยกขึ้นแสดง
โดยลำดับแห่งบทนี้ ชื่อว่า รูปทั้งหมด.

อรรถกถาแสดงมาตีการูปกัณฑ์

ว่าด้วยเอกมาติกา

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์จะแสดงรูปนั้นโดยพิสดาร เมื่อ
จะทรงตั้งมาติกาด้วยการสงเคราะห์รูป ๑๑ หมวด มีรูปหมวดหนึ่งเป็นต้น
จึงตรัสว่า สพฺพํ รูปิ น เหตุ (รูปทั้งหมดมิใช่เหตุ) เป็นต้น.

ในพระบาลีเหล่านั้น ก็บทว่า สพุพฺพ รุปํ นี้ บัณฑิตพึงประกอบ
กับบททั้งปวงอย่างนี้ว่า สพุพฺพ รุปํ น เหตุ สพุพฺพ รุปํ อเหตุกํ (รูป
ทั้งหมดไม่ใช่เหตุ รูปทั้งหมดไม่มีเหตุ) ดังนี้. บททั้งหมดที่ทรงตั้งไว้ ๔๓ บท
มีคำว่า น เหตุ (มิใช่เหตุ) เป็นต้น ทรงยกขึ้นแสดงแล้ว.

บรรดาบท ๔๓ เหล่านั้น บท ๔๐ โดยลำดับ ทรงถือเอาแต่มาติกา
ตั้งไว้ ๓ บทสุดท้ายนอกจากมาติกา เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบพระบาลี
ในสังคหะ (สงเคราะห์) ที่หนึ่งอย่างนี้ก่อน ในสังคหะที่ ๒ เป็นต้นก็เหมือน
อย่างนั้น.

ว่าด้วยทุกรูป คือ รูปหมวด ๒

บรรดาสังคหะเหล่านั้น มีนัยดังต่อไปนี้.

สังคหะที่ ๒ ก่อน รูปหมวด ๒ มี ๑๐๔ ทูกะ ในทูกะ ๑๐๔ เหล่านั้น
ทูกะ ๑๔ จนเบื้องต้น มีอาทิว่า อตุถิ รูปํ อุปาทา อตุถิ รูปํ โน อุปาทา
(รูปเป็นอุปาทาก็มี รูปเป็นอนุปาทาก็มีอยู่) ชื่อว่า ปกิณกทูกะ เพราะไม่มี
ความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน.

ทูกะต่อจากนั้น ๒๕ ทูกะ มีคำอาทิว่า อตุถิ รูปํ จกฺขุสมฺมุสฺสสุต
วตุถุ (รูปเป็นที่อาศัยของจักขุสัมผัสก็มี) ชื่อว่า วัตถุทูกะ เพราะความ
เป็นไปด้วยอำนาจแห่งการพิจารณาวัตถุและอวัตถุ. ต่อจากนั้น ทูกะ ๒๕ มี
อาทิว่า อตุถิ รูปํ จกฺขุสมฺมุสฺสสุต อารมฺมณํ (รูปเป็นอารมณ์ของ
จักขุสัมผัสก็มี) ชื่อว่า อารัมมณทูกะ เพราะความเป็นไปด้วยอำนาจแห่งการ
พิจารณาถึงอารมณ์และอนารมณ์. ต่อจากนั้นทูกะ ๑๐ มีอาทิว่า อตุถิ รูปํ
จกฺขายตณํ (รูปเป็นจักขายตนะก็มี) ชื่อว่า आयตนทูกะ เพราะความเป็นไป
ด้วยอำนาจแห่งความพิจารณาอายตนะและอนายตนะ ต่อจากนั้น ทูกะ ๑๐

มีอาทิว่า **อตุลิจรูป จกขุชาตุ** (รูปเป็นจักขุชาตุมีอยู่) ชื่อว่า **ชาตุทูกะ** เพราะความเป็นไปด้วยอำนาจความพิจารณาชาตุ และอชาตุ. ต่อจากนั้น ทูกะ ๘ มีคำอาทิว่า **อตุลิจรูป จกขุหุทริย** (รูปเป็นจักขุหุทริยก็มี) ชื่อว่า **อินทริยทูกะ** เพราะความเป็นไปด้วยอำนาจความพิจารณาอินทริยและอนินทริย. ต่อจากนั้น ทูกะ ๑๒ มีอาทิว่า **อตุลิจรูป กายวิญญตติ** (รูปเป็นกายวิญญตติมีอยู่) ชื่อว่า **สุขุมรูปทูกะ** เพราะความเป็นไปด้วยอำนาจการพิจารณาสุขุมรูป และอรูป ดังนี้

นี่เป็นการกำหนดพระบาลีในทุตยสังคหะ.

ว่าด้วยติกกรูป คือ รูปหมวด ๓

ในสังคหะที่ ๓ มีจำนวน ๑๐๓ ติกะ ในบรรดาติกะเหล่านั้น ติกะ ๑๓ ที่ประกอบอัมภัตติกทูกะ ๑ ในปกิณกทูกะ ๑๔ ตามที่กล่าวในทุตยสังคหะด้วย ติกะ ๑๓ ที่เหลือแล้วตั้งไว้โดยนัยมีอาทิว่า **ยนุตฺ รูป อหุณตฺติกํ ตํ อุปาทา ยนุตฺ รูป พาหิรํ ตํ อตุลิจ อุปาทา อตุลิจ โน อุปาทา** รูปภายในเป็นอุปาทา รูปภายนอกที่เป็นอุปาทาก็มี ที่เป็นอนุปาทาก็มี ดังนี้ ชื่อว่า ปกิณกติกะ จากนั้นก็ทรงประกอบทูกะนั้นนั้นแหละกับทูกะที่เหลือ แล้วทรงตั้งติกะที่เหลือ โดยนัยมีอาทิว่า **ยนุตฺ รูป พาหิรํ ตํ จกขุสมฺผลฺลสฺส น วตฺถุ ยนุตฺ รูป อหุณตฺติกํ ตํ อตุลิจ จกขุสมฺผลฺลสฺส วตฺถุ อตุลิจ จกขุสมฺผลฺลสฺส น วตฺถุ** (รูปภายนอกไม่เป็นที่อาศัยเกิดของจักขุสัมผัส รูปภายในเป็นที่อาศัยเกิดของจักขุสัมผัสก็มี ไม่เป็นที่อาศัยเกิดของจักขุสัมผัสก็มี) ดังนี้. ฟังทราบชื่อและการนับแห่งติกะเหล่านั้นด้วยสามารถแห่งวัตถุทูกะเป็นต้นเหล่านั้นนั้นแหละ นี่เป็นการกำหนดพระบาลีในสังคหะที่ ๓.

ว่าด้วยรูปหมวด ๔ เป็นต้น

ในสังคหะที่ ๔ มี ๒๒ จตุกะ บรรดาจตุกะ ๒๒ เหล่านั้น จตุกะสุด
ท้ายมิได้ทรงถือเอามาตिकाตามที่กล่าวไว้ในทุกะนี้ อย่างนี้ว่า " รูปเป็นอุปาทาก็มี
รูปไม่เป็นอุปาทาก็มี" ดังนี้ แล้วทรงตั้งไว้ แต่ทรงถือจตุกะนอกนี้ทรงตั้งไว้
เป็นอย่างไร ?

คือ ทุกะ ๓ ข้างต้นในปภิกขะทั้งหลายที่สงเคราะห์รูป ๒ อย่าง
เหล่าใด ในทุกะ ๓ เหล่านั้น ทรงถือเอาที่ละทุกะประกอบด้วยทุกะละ ๕ ทุกะ
โดยนัยมีอาทิว่า **ยนต์ รูป อุปาทา ต อตฺถิ อุปาทินฺนํ อตฺถิ อนุปาตินฺนํ**
(รูปเป็นอุปาทา ที่เป็นอุปาทินนะก็มี ที่เป็นอนุปาตินนะก็มี) ดังนี้แล้วทรงตั้ง
จตุกะ ๑๕ ข้างต้นซึ่งมี ๓ ทุกะเป็นมูล.

บัดนี้ พึงทราบสนิทัสสนทุกะที่ ๔ นี้ได้ เพราะสนิทัสสนทุกะนั้นไม่ถึง
การประกอบด้วยทุกะอื่น ๆ โดยนัยมีอาทิว่า " รูปเป็นสนิทัสสนะ (เห็นได้)
กระทบได้ก็มี กระทบไม่ได้ก็มี" ดังนี้ หรือว่ากับทุกะข้างต้นโดยนัยว่า " รูป
เป็นอุปาทาก็มี ไม่เป็นอุปาทาก็มี " เป็นต้น เพราะไม่มีอรรถะ เพราะไม่มี
ลำดับเป็นไป และเพราะไม่มีความแตกต่างกัน จริงอยู่ รูปที่ชื่อว่า **สนิทัสสนะ**
(เห็นได้) **กระทบไม่ได้** หรือว่า **เป็นอนุปาทาย่อมไม่มี** เพราะฉะนั้น
รูปนั้นจึงไม่ถึงการประกอบ เพราะไม่มีอรรถะ แต่รูปที่เป็นอุปาทินนะ และ
อนุปาตินนะมีอยู่ เพราะฉะนั้น จึงไม่ถึงการประกอบ เพราะไม่มีลำดับเป็นไป
ด้วยว่า ทุกะทั้งหมดพระองค์ทรงประกอบกับทุกะหลัง ๆ เท่านั้น นี้เป็นลำดับ
ที่เป็นไปในอธิการนี้ แต่กับบทต้น ๆ ไม่มีลำดับเป็นไปดังนี้ หากมีผู้ท้วงว่า
เมื่อเป็นเช่นนั้น ความไม่มีลำดับเป็นไป ก็ไม่ใช่เหตุสำคัญ ฉะนั้น ควรประกอบ

กับบทที่เป็นอุปาทินนะเป็นต้น. **ตอบว่า** จะประกอบกับรูปนี้ไม่ได้ เพราะ
ไม่มีความต่างกับกับรูปที่เป็นบทอุปาทินนรูปเป็นต้น ในอริการแห่งบทมีอุปา-
ทินนะเป็นต้น ประกอบเข้ากับบทสนิทัตสนทุกะนั้นแล้ว เมื่อกล่าวว่ารูปเป็น
อุปาทินนะ เป็นสนิทัตสนะ หรือรูปที่เป็นสนิทัตสนะเป็นอุปาทินนะ ดังนี้
ความแตกต่างกันก็ไม่มี จึงไม่ถึงการประกอบกัน เพราะไม่มีความแตกต่างกัน
ฉะนั้น.

เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงตั้งจุดกะไว้ ๖ จุดกะประกอบ
ครั้งละ ๒ ทุกะซึ่งประกอบโดยนัยมีอาทิว่า **ยหตุ รูป สปปปฏิฆัม ตํ อตฺถิ**
อินฺทริยํ อตฺถิ น อินฺทริยํ ยหตุ รูป อปฺปฏิฆัม ตํ อตฺถิ อินฺทริยํ
อตฺถิ น อินฺทริยํ (รูปกระทบได้ คือ สปปปฏิฆรูป) ที่เป็นอินทรีย์ก็มี ที่ไม่
เป็นอินทรีย์ก็มี รูปที่กระทบไม่ได้ (คืออปปฏิฆรูป) ที่เป็นอินทรีย์ก็มี
ที่ไม่เป็นอินทรีย์ก็มี ดังนี้ กับ ๓ ทุกะมีอาทิว่า **อตฺถิ รูป สปปปฏิฆัม**
ดังนี้ อื่นจากนั้นไม่ถือเอาทุกะที่ ๔ นั้น.

ก็ทุกะที่ ๔ นี้ ไม่ถึงการประกอบ จันใด แม้ทุกะต้นก็ไม่ถึงการ
ประกอบกับทุกะที่ ๔ นั้น จันนั้น. เพราะเหตุไร ? เพราะความที่อนุปาทารูป
(คือรูปที่ไม่มีใจครอง) เป็นอนิทัตสนรูป (เห็นไม่ได้). จริงอยู่ ทุกะข้างต้น
เมื่อประกอบกับทุกะที่ ๔ อย่างนี้ว่า "รูปเป็นอนุปาทา เป็นสนิทัตสนะก็มี
เป็นอนิทัตสนะก็มี" ดังนี้ ย่อมไม่ถึงการประกอบได้. เพราะฉะนั้น จึงต้อง
เลยทุกะนั้นไปประกอบกับทุกะที่ ๕. ทุกะใดถึงการประกอบได้ ประกอบไม่ได้
กับการประกอบอย่างนี้ ฟังทราบทุกะนั้น ดังนี้. นี่เป็นการกำหนดตาม
พระบาลีในสังคหะที่ ๔.

ว่าด้วยสงเคราะห์รูปหมวด ๕

ก็เบื้องหน้าแต่นี้ สังคหะ (คือสงเคราะห์) ๗ อย่างมีการสงเคราะห์รูป ๕ อย่างเป็นต้น เป็นการสงเคราะห์ปะปนกันทั้งนั้น. ฟังทราบการกำหนด พระบาลีในมัตติกาแม่ทั้งสิ้น ด้วยประการฉะนี้.

อุทเทสแห่งรูป จบ

รูปวิภัติ

เอกกนิเทศ

[๕๑๔] รูปทั้งหมด ไม่ใช่เหตุทั้งนั้น ไม่มีเหตุทั้งนั้น วิปยุตจากเหตุทั้งนั้น เป็นไปกับด้วยปัจจัยทั้งนั้น เป็นสังขตธรรมทั้งนั้น เป็นรูปธรรมทั้งนั้น เป็นโลกียธรรมทั้งนั้น เป็นอารมณ์ของอัสวะทั้งนั้น เป็นอารมณ์ของสัตตัญญุชนทั้งนั้น เป็นอารมณ์ของคันถะทั้งนั้น เป็นอารมณ์ของโอมะทั้งนั้น เป็นอารมณ์ของโยคะทั้งนั้น เป็นอารมณ์ของนิวรรณ์ทั้งนั้น เป็นอารมณ์ของปรัมมาสทั้งนั้น เป็นอารมณ์ของอุปาทานทั้งนั้น เป็นอารมณ์ของสังกิเลสทั้งนั้น เป็นอัพยากตธรรมทั้งนั้น ไม่มีอารมณ์ทั้งนั้น ไม่ใช่เจตสิกทั้งนั้น วิปยุตจากจิตทั้งนั้น ไม่ใช่วิบาก และไม่ใช่เหตุแห่งวิบากทั้งนั้น ไม่เศร้าหมองแต่เป็นอารมณ์ของสังกิเลสทั้งนั้น ไม่ใช่ธรรมมีทั้งวิตกทั้งวิจารณ์ทั้งนั้น ไม่ใช่ธรรมไม่มีวิตกแต่มีวิจารณ์ทั้งนั้น ไม่มีทั้งวิตกทั้งวิจารณ์ทั้งนั้น ไม่ใช่ธรรมที่สหรรคด้วยปีติทั้งนั้น ไม่ใช่ธรรมที่สหรรคด้วยสุขทั้งนั้น ไม่ใช่ธรรมที่สหรรคด้วยอุเบกขาทั้งนั้น อันโสคาปัตติมรรคและมรรคเบื้องบน ๓ ไม่ประหาณทั้งนั้น ไม่มี

สัมปยุตตเหตุ อันโสคาปิตติมรรคและมรรคเบื้องบน ๓ ประหาณทั้งนั้น ไม่
เป็นเหตุ ให้จุติปฏิสนธิและไม่เป็นเหตุ ให้ถึงนิพพานทั้งนั้น เป็นของเสกขบุคคล
และไม่เป็นของอเสกขบุคคลทั้งนั้น เป็นปริตตธรรมทั้งนั้น เป็นกามาวจร
ธรรมทั้งนั้น ไม่ใช่รูปาวจรธรรมทั้งนั้น ไม่ใช่รูปาวจรธรรมทั้งนั้น เป็น
ปริยาป็นนธรรมทั้งนั้น ไม่ใช่ปริยาป็นนธรรมทั้งนั้น เป็นอนิยตธรรมทั้งนั้น
เป็นนิยทานิยตธรรมทั้งนั้น เป็นปัจจุบันธรรมอันวิญญูณ ๖ ฟังรู้ทั้งนั้น
ไม่เที่ยงทั้งนั้น อันชราครอบงำแล้วทั้งนั้น

สงเคราะห์รูปเป็นหมวดละ ๑ อย่างนี้.

เอกกนิเทศ จบ

ทุกนิเทศ

อุปาทาภาษณีย์

[๕๑๕] รูปเป็นอุปาทา นั้นไฉน ?

จักขายตนะ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ
รูปลายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์
ชีวิตินทรีย์ กายวิญญูติ วจิวญญูติ อากาสธาตุ รูปลหุตา รูปมุตตา รูปกัม-
มัญญูตา รูปอุปจยะ รูปสันตติ รูปชรตา รูปอนิจจตา กพพิงการาหาร.

[๕๑๖] รูปที่เรียกว่า จักขายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

จักขุใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอัทภาพเป็น
สิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, สัตว์นี้เห็นแล้ว หรือเห็นอยู่ หรือจักเห็น หรือ
ฟังเห็น ซึ่งรูปอันเป็นสิ่งที่เห็นได้และกระทบได้ ด้วยจักขุใดอันเป็นสิ่งที่เห็น
ไม่ได้แต่กระทบได้, นี้เรียกว่า จักขุบ้าง จักขายตนะบ้าง จักขุธาตุบ้าง

จักขุนทรีย์บ้าง โลกบ้าง ทวารบ้าง สมุทรว้าง ปิณฑระบ้าง เขตบ้าง วัตถุบ้าง เนตรบ้าง นัยนะบ้าง ฝั่งนี้บ้าง บ้านว่างบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า จักขายตนะ.

รูปที่เรียกว่า จักขายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

จักขุใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอตภาพเป็น สิ่งที่ไม่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้. รูปอันเป็นสิ่งที่เห็นได้และกระทบได้ กระทบแล้ว หรือกระทบอยู่ หรือจักกระทบ หรือพึงกระทบ ที่จักขุใดอันเป็นสิ่งที่เห็น ไม่ได้แต่กระทบได้, นี้เรียกว่า จักขุบ้าง จักขายตนะบ้าง จักขุธาตุบ้าง จักขุนทรีย์บ้าง โลกบ้าง ทวารบ้าง สมุทรว้าง ปิณฑระบ้าง เขตบ้าง วัตถุบ้าง เนตรบ้าง นัยนะบ้าง ฝั่งนี้บ้าง บ้านว่างบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า จักขายตนะ

รูปที่เรียกว่า จักขายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

จักขุใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอตภาพเป็น สิ่งที่ไม่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, จักขุใด อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ กระทบแล้ว หรือกระทบอยู่ หรือจักกระทบ หรือพึงกระทบที่รูปอันเป็นสิ่งที่เห็นได้และกระทบได้, นี้เรียกว่า จักขุบ้าง จักขายตนะบ้าง จักขุธาตุบ้าง จักขุนทรีย์บ้าง โลกบ้าง ทวารบ้าง สมุทรว้าง ปิณฑระบ้าง เขตบ้าง วัตถุบ้าง เนตรบ้าง นัยนะบ้าง ฝั่งนี้บ้าง บ้านว่างบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า จักขายตนะ.

รูปที่เรียกว่า จักขายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

จักขุใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอตภาพเป็น สิ่งที่ไม่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, เพราะอาศัยจักขุใด จักขุสัมผัสปรารภรูปเกิดขึ้น แล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น ฯลฯ เพราะอาศัยจักขุใด

เวทนาอันเกิดแต่จักขุสัมผัส ฯลฯ สัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ จักขุวิญญาณ
ปรารภรูปเกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น ฯลฯ
เพราะอาศัยจักขุใด จักขุสัมผัส มีรูปเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่
หรือจะเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น ฯลฯ เพราะอาศัยจักขุใด เวทนาอันเกิดแต่
จักขุสัมผัส ฯลฯ สัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ จักขุวิญญาณมีรูปเป็นอา-
รมณ์เกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น, นี้เรียกว่า
จักขุบ้าง จักขายตนะบ้าง จักขุธาตุบ้าง จักขุนทรีย์บ้าง โลกบ้าง ทวารบ้าง
สมุทรรบ้าง ปันฑระบ้าง เขตบ้าง วัตถุบ้าง เนตรบ้าง นัยนะบ้าง ฝั่งนี้บ้าง
บ้านว่างบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า จักขายตนะ.

[๕๑๗] รูปที่เรียกว่า โสตายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

โสตใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอรรถภาพเป็น
สิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, สัตว์นี้ฟังแล้ว หรือฟังอยู่ หรือจักฟัง หรือฟัง
ฟัง ซึ่งเสียงอันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ ด้วยโสตใด อันเป็นสิ่งที่เห็น
ไม่ได้แต่กระทบได้, นี้เรียกว่า โสตบ้าง โสตายตนะบ้าง โสตธาตุบ้าง โส-
ตินทรีย์บ้าง โลกบ้าง ทวารบ้าง สมุทรรบ้าง ปันฑระบ้าง เขตบ้าง วัตถุบ้าง
ฝั่งนี้บ้าง บ้านว่างบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า โสตายตนะ.

รูปที่เรียกว่า โสตายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

โสตใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอรรถภาพ เป็น
สิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, เสียงอันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ กระทบ
แล้ว หรือกระทบอยู่ หรือจักกระทบ หรือพึงกระทบ ที่โสตใด อันเป็นสิ่ง
ที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, นี้เรียกว่า โสตบ้าง โสตายตนะบ้าง โสตธาตุบ้าง

โสติดนตรีย์บ้าง โลกบ้าง ทวารบ้าง สมุทรว้าง ปิณฑระบ้าง เขตบ้าง วัตถุ
บ้าง ฝั่งน้ำบ้าง บ้านว่างบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า โสตายตนะ.

รูปที่เรียกว่า โสตายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

โสตใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอรรถภาพ เป็น
สิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, โสตใด อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้
กระทบแล้ว หรือกระทบอยู่ หรือจักกระทบ หรือพึงกระทบที่เสียง อันเป็น
สิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้. นี้เรียกว่า โสตบ้าง โสตายตนะบ้าง โสตธาตุ
บ้าง โสติดนตรีย์บ้าง โลกบ้าง ทวารบ้าง สมุทรว้าง ปิณฑระบ้าง เขตบ้าง
วัตถุบ้าง ฝั่งน้ำบ้าง บ้านว่างบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า โสตายตนะ.

รูปที่เรียกว่า โสตายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

โสตใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอรรถภาพ เป็น
สิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, เพราะอาศัยโสตใด โสตสัมผัสปรารภเสียงเกิดขึ้น
แล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น ฯลฯ เพราะอาศัยโสต-
ใด เวทนาอันเกิดแต่โสตสัมผัส ฯลฯ สัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ โสต-
วิญญาณปรารภเสียงเกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิด
ขึ้น ฯลฯ เพราะอาศัยโสตใด โสตสัมผัส มีเสียงเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้ว
หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น ฯลฯ เพราะอาศัยโสตใด
เวทนาอันเกิดแต่โสตสัมผัส ฯลฯ สัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ โสตวิญญาณ
มีเสียงเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น
นี้เรียกว่า โสตบ้าง โสตายตนะบ้าง โสตธาตุบ้าง โสติดนตรีย์บ้าง โลกบ้าง
ทวารบ้าง สมุทรว้าง ปิณฑระบ้าง เขตบ้าง วัตถุบ้าง ฝั่งน้ำบ้าง บ้านว่าง
บ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า โสตายตนะ.

[๕๑๘] รูปที่เรียกว่า ฆานายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

ฆานะใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอตภาพ เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบใจ, สัตว์นี้ คมแล้ว หรือคมอยู่ หรือจักคม หรือพึงคมซึ่งกลืน อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบใจ ด้วยฆานะใด อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบใจ, นี้เรียกว่า ฆานะบ้าง ฆานายตนะบ้าง ฆานาธาตุนั้น ฆานินทรีย์บ้าง โลกบ้าง ทวารบ้าง สมุทรวบ้าง ปิณฑระบ้าง เขตบ้าง วัตถุบ้าง ฝั่งนี้บ้าง บ้านว่างบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า ฆานายตนะ.

รูปที่เรียกว่า ฆานายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

ฆานะใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอตภาพ เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบใจ, กลืนอันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบใจ กระทบแล้ว หรือกระทบอยู่ หรือจักกระทบ หรือพึงกระทบ ที่ฆานะใด อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบใจ, นี้เรียกว่า ฆานะบ้าง ฆานายตนะบ้าง ฆานาธาตุนั้น ฆานินทรีย์บ้าง โลกบ้าง ทวารบ้าง สมุทรวบ้าง ปิณฑระบ้าง เขตบ้าง วัตถุบ้าง ฝั่งนี้บ้าง บ้านว่างบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า ฆานายตนะ.

รูปที่เรียกว่า ฆานายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

ฆานะใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอตภาพ เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบใจ ฆานะใด อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบใจ กระทบแล้ว หรือกระทบอยู่ หรือจักกระทบ หรือพึงกระทบ ที่กลืน อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบใจ, นี้เรียกว่า ฆานะบ้าง ฆานายตนะบ้าง ฆานาธาตุนั้น ฆานินทรีย์บ้าง โลกบ้าง ทวารบ้าง สมุทรวบ้าง ปิณฑระบ้าง เขตบ้าง วัตถุบ้าง ฝั่งนี้บ้าง บ้านว่างบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า ฆานายตนะ.

รูปที่เรียกว่า ฆานายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

มานะใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอตภาพ เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, เพราะอาศัสมานะใด มานะสัมผัสปรารภ กลิ่นเกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น ฯลฯ เพราะอาศัสมานะใด เวทนาอันเกิดแต่มานสัมผัส ฯลฯ สัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ มานวิญญาณ ปรารภกลิ่นเกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น ฯลฯ เพราะอาศัสมานะใด มานสัมผัสมีกลิ่นเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น ฯลฯ เพราะอาศัสมานะใด เวทนาอันเกิดแต่ มานสัมผัส ฯลฯ สัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ มานวิญญาณ มีกลิ่นเป็น อารมณ์เกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น, นี้เรียกว่า มานะบ้าง มานายตนะบ้าง มานธาตุบ้าง มานินทรีย์บ้าง โลกบ้าง ทวาร บ้าง สมุทรว้าง ปัณฑระบ้าง เขตบ้าง วัตถุบ้าง ฝั่งนี้บ้าง บ้านว่างบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า มานายตนะ.

[๕๑๕] รูปที่เรียกว่า จิวหายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

จิวหาใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอตภาพ เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ สัตว์นี้ ลิ้มแล้ว หรือลิ้มอยู่ หรือจักลิ้ม หรือพึงลิ้มซึ่งรสอันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ ด้วยจิวหาใด อันเป็นสิ่งที่ เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, นี้เรียกว่า จิวหาบ้าง จิวหายตนะบ้าง จิวหาธาตุ บ้าง จิวหินทรีย์บ้าง โลกบ้าง ทวารบ้าง สมุทรว้าง ปัณฑระบ้าง เขตบ้าง วัตถุบ้าง ฝั่งนี้บ้าง บ้านว่างบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า จิวหายตนะ.

รูปที่เรียกว่า จิวหายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

จิวหาใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอตภาพ เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, รสอันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ กระ-

ทพบแล้ว หรือกระทบอยู่ หรือจกกระทบ หรือฟิงกระทบ ที่ชีวหาใด อัน เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, นี้เรียกว่า ชิวหาบ้าง ชิวหาตนะบ้าง ชิวหาธาตุบ้าง ชิวหินทรีย์บ้าง โลกบ้าง ทวารบ้าง สมุทรวบ้าง ปิณฑระบ้าง เขตบ้าง วัตถุบ้าง ฝั่งนี้บ้าง บ้านว่างบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า ชิวหาตนะ.

รูปที่เรียกว่า ชิวหาตนะ นั้น เป็นไฉน ?

ชีวหาใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอตภาพ เป็น สิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, ชิวหาใด เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ กระทบแล้ว หรือกระทบอยู่ หรือจกกระทบ หรือฟิงกระทบ ที่รสอันเป็น สิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, นี้เรียกว่า ชิวหาบ้าง ชิวหาตนะบ้าง ชิวหาธาตุ บ้าง ชิวหินทรีย์บ้าง โลกบ้าง ทวารบ้าง สมุทรวบ้าง ปิณฑระบ้าง เขตบ้าง วัตถุบ้าง ฝั่งนี้บ้าง บ้านว่างบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า ชิวหาตนะ.

รูปที่เรียกว่า ชิวหาตนะ นั้น เป็นไฉน ?

ชีวหาใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอตภาพ เป็น สิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, เพราะอาศัยชีวหาใด ชิวหาสัมผัสปรารภรสเกิด ขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจกเกิดขึ้น หรือฟิงเกิดขึ้น ฯลฯ เพราะอาศัย ชิวหาใด เวทนาอันเกิดแต่ชีวหาสัมผัส ฯลฯ สัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ ชิวหาวิญญาณ ปรารภรสเกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจกเกิดขึ้น หรือ ฟิงเกิดขึ้น ฯลฯ เพราะอาศัยชีวหาใด ชิวหาสัมผัส มีรสเป็นอารมณ์เกิดขึ้น แล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจกเกิดขึ้น หรือฟิงเกิดขึ้น ฯลฯ เพราะอาศัยชีวหา ใด เวทนาอันเกิดแต่ชีวหาสัมผัส ฯลฯ สัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ ชิวหา วิญญาณ มีรสเป็นอารมณ์ เกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจกเกิดขึ้น หรือฟิงเกิดขึ้น, นี้เรียกว่า ชิวหาบ้าง ชิวหาตนะบ้าง ชิวหาธาตุบ้าง

ชีวหินทรีย์บ้าง โลกบ้าง ทวารบ้าง สมุทรว้าง ปัณฑระบ้าง เขตบ้าง
วัตถุบ้าง ฝั่งน้ำบ้าง บ้านว่างบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า ชิวหายตนะ.

[๕๒๐] รูปที่เรียกว่า กายายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

กายใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอัทธภาพ อัน
เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, สัตว์นี้ ถูกต้องแล้ว หรือถูกต้องอยู่ หรือ
จักถูกต้อง หรือพึงถูกต้องซึ่งโณภูฏัพพะ อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้
ด้วยกายใด อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, นี้เรียกว่า กายบ้าง กายายตนะ.
บ้าง กายธาตุบ้าง กายินทรีย์บ้าง โลกบ้าง ทวารบ้าง สมุทรว้าง ปัณฑระ
บ้าง เขตบ้าง วัตถุบ้าง ฝั่งน้ำบ้าง บ้านว่างบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า กายายตนะ.

รูปที่เรียกว่า กายายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

กายใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอัทธภาพ เป็น
สิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, โณภูฏัพพะ เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้
กระทบแล้ว หรือกระทบอยู่ หรือจักกระทบ หรือพึงกระทบ ที่กายใด
อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ นี้เรียกว่า กายบ้าง กายายตนะบ้าง
กายธาตุบ้าง กายินทรีย์บ้าง โลกบ้าง ทวารบ้าง สมุทรว้าง ปัณฑระบ้าง
เขตบ้าง วัตถุบ้าง ฝั่งน้ำบ้าง บ้านว่างบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า กายายตนะ

รูปที่เรียกว่า กายายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

กายใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอัทธภาพ เป็น
สิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, กายใด เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ กระทบ
แล้ว, หรือกระทบอยู่ หรือจักกระทบ หรือพึงกระทบ ที่โณภูฏัพพะ อันเป็น
สิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, นี้เรียกว่า กายบ้าง กายายตนะบ้าง กายธาตุบ้าง
กายินทรีย์บ้าง โลกบ้าง ทวารบ้าง สมุทรว้าง ปัณฑระบ้าง เขตบ้าง
วัตถุบ้าง ฝั่งน้ำบ้าง บ้านว่างบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า กายายตนะ.

รูปที่เรียกว่า กายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

กายใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอตภาพ อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, เพราะอาศัยกายใด กายสัมผัส ปรารภ โภกฐัพพะ เกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น ฯลฯ เพราะอาศัยกายใด เวทนาอันเกิดแต่กายสัมผัส ฯลฯ สัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ กายวิญญาณ ปรารภ โภกฐัพพะ เกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น ฯลฯ เพราะอาศัยกายใด กายสัมผัส มี โภกฐัพพะ เป็นอารมณ์ เกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น ฯลฯ เพราะอาศัยกายใด เวทนาอันเกิดแต่กายสัมผัส ฯลฯ สัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ กายวิญญาณ มี โภกฐัพพะ เป็นอารมณ์ เกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น, นี้เรียกว่า กายบ้าง กายตนะบ้าง กายธาตุบ้าง กายินทรีย์บ้าง โลกบ้าง ทวารบ้าง สมุทรรบ้าง ปันฑระบ้าง เขตบ้าง วัตถุบ้าง ฝั่งน้ำบ้าง บ้านว่างบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า กายตนะ.

[๕๒๑] รูปที่เรียกว่า รูปายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

รูปใด เป็นสี อาศัสมหาภูตรูป ๔ เป็นสิ่งที่เห็นได้และกระทบได้ ได้แก่ สีเขียวคราม สีเหลือง สีแดง สีขาว สีดำ สีหงสบาท สีคล้ำ สีเขียวใบไม้ สีม่วง ยาว สั้น ละเอียด หยาบ กลม รี สีเหลี่ยม หกเหลี่ยม แปดเหลี่ยม สิบหกเหลี่ยม ลุ่ม ดอน เงา แดง แสงสว่าง มีด เมฆ หมอก ควัน ละออง แสงจันทร์ แสงอาทิตย์ แสงดาว แสงกระจก แสงแก้วมณี แสงสังข์ แสงมุกดา แสงแก้วไพฑูรย์ แสงทอง แสงเงิน หรือรูป แม่อันใด เป็นสี อาศัสมหาภูตรูป ๔ เป็นสิ่งที่เห็นได้และกระทบได้ มีอยู่, สัตว์นี้ เห็นแล้ว หรือเห็นอยู่ หรือจักเห็น หรือพึงเห็น ซึ่งรูปใด อันเป็น

สิ่งที่เห็นได้แล้วกระทบได้ด้วยจักขุ อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, นี้เรียกว่า รูปบ้าง รูปายตนะบ้าง รูปธาตุบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปายตนะ.

รูปที่เรียก รูปายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

รูปใด เป็นสี อาศัสมหาภูตรูป ๔ เป็นสิ่งที่เห็นได้และกระทบได้ ได้แก่ สีเขียวคราม สีเหลือง สีแดง สีขาว สีดำ สีหงสบาท สีคล้ำ สีเขียว ใบไม้ สีม่วง ยาว สั้น ละเอียดย หยาบ กลม รี สีเหลี่ยม หกเหลี่ยม แปดเหลี่ยม สิบหกเหลี่ยม กลุ่ม ดอน เงาม แดง แสงสว่าง มีด เมฆ หมอก ควัน ละออง แสงจันทร์ แสงอาทิตย์ แสงดาว แสงกระจก แสง แก้วมณี แสงสังข์ แสงมุกดา แสงแก้วไพฑูรย์ แสงทอง แสงเงิน หรือ รูปแม่อื่นใด เป็นสี อาศัสมหาภูตรูป ๔ เป็นสิ่งที่เห็นได้และกระทบได้ มีอยู่, จักขุอันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ กระทบแล้ว หรือกระทบอยู่ หรือ จักกระทบ หรือพึงกระทบ ที่รูปใด อันเป็นสิ่งที่เห็นได้และกระทบได้, นี้เรียกว่า รูปบ้าง รูปายตนะบ้าง รูปธาตุบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปายตนะ.

รูปที่เรียกว่า รูปายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

รูปใด เป็นสี อาศัสมหาภูตรูป เป็นสิ่งที่เห็นได้และกระทบได้ ได้แก่ สีเขียวคราม สีเหลือง สีแดง สีขาว สีดำ สีหงสบาท สีคล้ำ สีเขียว ใบไม้ สีม่วง ยาว สั้น ละเอียดย หยาบ กลม รี สีเหลี่ยม หกเหลี่ยม แปดเหลี่ยม สิบหกเหลี่ยม กลุ่ม ดอน เงาม แดง แสงสว่าง มีด เมฆ หมอก ควัน ละออง แสงจันทร์ แสงอาทิตย์ แสงดาว แสงกระจก แสง แก้วมณี แสงสังข์ แสงมุกดา แสงแก้วไพฑูรย์ แสงทอง แสงเงิน หรือ รูปแม่อื่นใด เป็นสี อาศัสมหาภูตรูป ๔ เป็นสิ่งที่เห็นได้และกระทบได้ มีอยู่, รูปใด อันเป็นสิ่งที่เห็นได้และกระทบได้ กระทบแล้ว หรือกระทบอยู่ หรือ

จักกระทบ หรือฟังกระทบ ที่จักขุ อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้
นี้เรียกว่า รูปบ้าง รูปายตนะบ้าง รูปธาตุบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปายตนะ.

รูปที่เรียกว่า รูปายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

รูปใด เป็นสี อาศัสมหาภูตรูป ๔ เป็นสิ่งที่เห็นได้และกระทบได้
ได้แก่ สีเขียวคราม สีเหลือง สีแดง สีขาว สีดำ สีหงสบาท สีคล้ำ สีเขียว
ใบไม้ สีม่วง ยาว สั้น ละเอียด หยาบ กลม รี สีเหลี่ยม หกเหลี่ยม
แปดเหลี่ยม สิบหกเหลี่ยม ลุ่ม ดอน เงาม แฉก แล่งสว่าง มีด เมฆ
หมอก กวั้น ละออง แสงจันทร์ แสงอาทิตย์ แสงดาว แสงกระจก
แสงแก้วมณี แสงสังข์ แสงมุกดา แสงแก้วไพฑูรย์ แสงทอง แสงเงิน
หรือรูปแม้อื่นใด เป็นสี อาศัสมหาภูตรูป ๔ เป็นสิ่งที่เห็นได้และกระทบได้
มีอยู่, เพราะปรารภรูปใด จักขุสัมผัสอาศัยจักขุ เกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่
หรือจักเกิดขึ้น หรือฟังเกิดขึ้น ฯลฯ เพราะปรารภรูปใด เวทนาอันเกิดแก่
จักขุสัมผัส ฯลฯ สัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ จักขุวิญญาณอาศัยจักขุเกิดขึ้นแล้ว
หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือฟังเกิดขึ้น ฯลฯ จักขุสัมผัส มีรูปใด
เป็นอารมณ์ อาศัยจักขุเกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือฟัง
เกิดขึ้น ฯลฯ เวทนาอันเกิดแต่จักขุสัมผัส ฯลฯ สัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ
จักขุวิญญาณ มีรูปใดเป็นอารมณ์ อาศัยจักขุเกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่
หรือจักเกิดขึ้น หรือฟังเกิดขึ้น, รูปนี้เรียกว่า รูปบ้าง รูปายตนะบ้าง รูปธาตุ
บ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปายตนะ.

[๕๒๒] รูปที่เรียกว่า สัททายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

เสียงใด อาศัสมหาภูตรูป ๔ เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ ได้แก่
เสียงกลอง เสียงตะโพน เสียงสังข์ เสียงบัณเฑาะว์ เสียงขับร้อง เสียง

ประโคม เสียงกรับ เสียงปรบมือ เสียงร้องของสัตว์ เพียงกระทบกันของธาตุ เสียงลม เสียงน้ำ เสียงมนุษย์ เสียงอมมนุษย์ หรือเสียงแม่อื่นใดที่อาศัย มหาภูตรูป ๔ เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ มีอยู่, สัตว์นี้ ฟังแล้ว หรือ ฟังอยู่ หรือจักฟัง หรือฟังฟัง ซึ่งเสียงใดอันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ ด้วยโสตอันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, นี้เรียกว่า สัททะบ้าง สัททายตนะ บ้าง สัททธาตุบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า สัททายตนะ.

รูปที่เรียกว่า สัททายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

เสียงใด อาศัยมหาภูตรูป ๔ เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ ได้แก่ เสียงกลอง เสียงตะโพน เสียงสังข์ เสียงบัณเฑาะว์ เสียงขับร้อง เสียง ประโคม เสียงกรับ เสียงปรบมือ เสียงร้องของสัตว์ เสียงกระทบกันของธาตุ เสียงลม เสียงน้ำ เสียงมนุษย์ เสียงอมมนุษย์ หรือเสียงแม่อื่นใด ซึ่งอาศัย มหาภูตรูป ๔ อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ มีอยู่, โสตอันเป็นสิ่งที่เห็น ไม่ได้แต่กระทบได้ กระทบแล้ว หรือกระทบอยู่ หรือจักกระทบ หรือฟัง กระทบที่เสียงใด อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, นี้เรียกว่า สัททะบ้าง สัททายตนะบ้าง สัททธาตุบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า สัททายตนะ.

รูปที่เรียกว่า สัททายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

เสียงใด อาศัยมหาภูตรูป ๔ เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ ได้แก่ เสียงกลอง เสียงตะโพน เสียงสังข์ เสียงบัณเฑาะว์ เสียงขับร้อง เสียง ประโคม เสียงกรับ เสียงปรบมือ เสียงร้องของสัตว์ เสียงกระทบกันของธาตุ เสียงลม เสียงน้ำ เสียงมนุษย์ เสียงอมมนุษย์ หรือเสียงแม่อื่นใด ซึ่งอาศัย มหาภูตรูป ๔ อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ มีอยู่, เสียงใด อันเป็น สิ่งที่ไม่ได้แต่กระทบได้ กระทบแล้ว หรือกระทบอยู่ หรือจักกระทบ

หรือฟังกระทบ ที่โสตอันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, นี้เรียกว่า สัททะ-
บ้าง สัททายนะบ้าง สัททธาตุบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า สัททายนะ.

รูปที่เรียกว่า สัททายนะ นั้น เป็นไฉน ?

เสียงใด อาศัสมหาภูตรูป ๔ เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ ได้แก่
เสียงกลอง เสียงตะโพน เสียงสังข์ เสียงบัณเฑาะว์ เสียงขับร้อง เสียง
ประโคม เสียงกรับ เสียงปรบมือ เสียงร้องของสัตว์ เสียงกระทบกันของธาตุ
เสียงลม เสียงน้ำ เสียงมนุษย์ เสียงอมมนุษย์ หรือเสียงแม่อื่นใด ซึ่งอาศั
มหาภูตรูป ๔ เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ มีอยู่, เพราะปรารภเสียงใด
โสตสัมผัส อาศัโสตเกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือฟัง
เกิดขึ้น ฯลฯ เพราะปรารภเสียงใด เวทนาอันเกิดแต่โสตสัมผัส ฯลฯ สัญญา
ฯลฯ เจตนา ฯลฯ โสตวิญญาณ อาศัโสตเกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่
หรือจักเกิดขึ้น หรือฟังเกิดขึ้น ฯลฯ โสตสัมผัส มีเสียงใดเป็นอารมณ์ อาศั
โสตเกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือฟังเกิดขึ้น ฯลฯ เวทนา
อันเกิดแต่โสตสัมผัส ฯลฯ สัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ โสตวิญญาณ มีเสียง
ใดเป็นอารมณ์ อาศัโสตเกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือฟัง
เกิดขึ้น, นี้เรียกว่า สัททะบ้าง สัททายนะบ้าง สัททธาตุบ้าง รูปทั้งนี้
เรียกว่า สัททายนะ.

[๕๒๓] รูปที่เรียกว่า คันธายนะ นั้น เป็นไฉน ?

กลิ่นใด อาศัสมหาภูตรูป ๔ เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ ได้แก่
กลิ่นรากไม้ กลิ่นแก่นไม้ กลิ่นเปลือกไม้ กลิ่นใบไม้ กลิ่นดอกไม้ กลิ่นผลไม้
กลิ่นบุด กลิ่นเน่า กลิ่นหอม กลิ่นเหม็น หรือกลิ่นแม่อื่นใด ซึ่งอาศั
มหาภูตรูป ๔ อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ มีอยู่, สัตว์นี้ คมแล้ว

หรือคดมอยู่ หรือจกคดม หรือพิงคดม ซึ่งกลืนใจ อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่
กระทบได้ ด้วยมานะ อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, นี้เรียกว่า คันชะ
บ้าง คันชยตนะบ้าง คันชชตนะบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า คันชยตนะ.

รูปที่เรียกว่า คันชยตนะ นั้น เป็นไฉน ?

กลืนใจ อาศัสมหาภูตรูป ๔ เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ ได้แก่
กลืนรากไม้ กลืนแก่นไม้ กลืนเปลือกไม้ กลืนใบไม้ กลืนดอกไม้ กลืนผลไม้
กลืนบุค กลืนเน่า กลืนหอม กลืนเหม็น หรือกลืนแม่อื่นใจ ซึ่งอาศั
มหาภูตรูป ๔ อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, มีอยู่, มานะอันเป็นสิ่งที่
เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ กระทบแล้ว หรือกระทบอยู่ หรือจกกระทบ หรือ
พิงกระทบที่กลืนใจ อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, นี้เรียกว่า คันชะบ้าง
คันชยตนะบ้าง คันชชตนะบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า คันชยตนะ.

รูปที่เรียกว่า คันชยตนะ นั้นเป็นไฉน ?

กลืนใจ อาศัสมหาภูตรูป ๔ เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ ได้แก่
กลืนรากไม้ กลืนแก่นไม้ กลืนเปลือกไม้ กลืนใบไม้ กลืนดอกไม้ กลืนผลไม้
กลืนบุค กลืนเน่า กลืนหอม กลืนเหม็น หรือกลืนแม่อื่นใจ ซึ่งอาศัสมหา
ภูตรูป ๔ อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้ กระทบได้ มีอยู่, กลืนใจอันเป็นสิ่งที่เห็น
ไม่ได้แต่กระทบได้ กระทบแล้ว หรือกระทบอยู่ หรือจกกระทบ หรือพิง
กระทบที่มานะ อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, นี้เรียกว่า คันชะบ้าง
คันชยตนะบ้าง คันชชตนะบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า คันชยตนะ.

รูปที่เรียกว่า คันชยตนะ นั้นเป็นไฉน ?

กลืนใจ อาศัสมหาภูตรูป ๔ เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ ได้แก่
กลืนรากไม้ กลืนแก่นไม้ กลืนเปลือกไม้ กลืนใบไม้ กลืนดอกไม้ กลืนผลไม้
กลืนบุค กลืนเน่า กลืนหอม กลืนเหม็น หรือกลืนแม่อื่นใจ ซึ่งอาศัสมหา
ภูตรูป ๔ อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ มีอยู่ เพราะปรารภกลืนใจ

มานสัมผัส อาศัยมานะเกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น ฯลฯ เพราะปรารภกถินใจ เวทนาอันเกิดแต่มานสัมผัส ฯลฯ สัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ มานวิญญาณ อาศัยมานะเกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น ฯลฯ มานสัมผัส มีกถินใจเป็นอารมณ์ อาศัยมานะเกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น ฯลฯ เวทนาอันเกิดแต่มานสัมผัส ฯลฯ สัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ มานวิญญาณ มีกถินใจเป็นอารมณ์ อาศัยมานะเกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น นี้เรียกว่า คันธะบ้าง คันชยตนะบ้าง คันชธาตุบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า คันชยตนะ.

[๕๒๔] รูปนี้เรียกว่า รสยตนะ นั้นเป็นไฉน ?

รสใด อาศัสมหาภูตรูป ๔ เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ ได้แก่ รสรากไม้ รสลำต้น รสเปลือกไม้ รสใบไม้ รสดอกไม้ รสผลไม้ เปรี้ยว หวาน ขม เผ็ด เค็ม ชื่น เย็น ผาด อร่อย ไม่อร่อย หรือรสแม่อื่นใด ซึ่งอาศัสมหาภูตรูป ๔ อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ มีอยู่ สัตว์นี้ ลิ้มแล้วหรือลิ้มอยู่ หรือจักลิ้ม หรือพึงลิ้มซึ่งรสใด อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ ด้วยชีวหาอันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, นี้เรียกว่า รสบ้าง รสยตนะบ้าง รสธาตุบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า รสยตนะ.

รูปที่เรียกว่า รสยตนะ นั้นเป็นไฉน ?

รสใด อาศัสมหาภูตรูป ๔ เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้ ได้แก่ รสรากไม้ รสลำต้น รสเปลือกไม้ รสใบไม้ รสดอกไม้ รสผลไม้ เปรี้ยว หวาน ขม เผ็ด เค็ม ชื่น เย็น ผาด อร่อย ไม่อร่อย หรือรสแม่อื่นใด ซึ่งอาศัสมหาภูตรูป ๔ อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ มีอยู่ ชิวหาอันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ กระทบแล้ว หรือกระทบอยู่ หรือจักกระทบ

หรือพึงกระทบ ที่รสใด อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ นี้เรียกว่า รสบ้าง รสายนะบ้าง รสชาติบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า รสายนะ.

เรียกว่า รสายนะ นั้น เป็นไฉน ?

รสใด อาศัสมหาภูตรูป ๔ เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ ได้แก่ รสรากไม้ รสลำตัน รสเปลือกไม้ รสใบไม้ รสดอกไม้ รสผลไม้ เปรี้ยว หวาน ขม เผ็ด เกล็ม ชื่น เพื่อน ผาด อร่อย ไม่อร่อย หรือรสแม่อื่นใด ซึ่งอาศัสมหาภูตรูป ๔ อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ มีอยู่, รสใด อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ กระทบแล้ว หรือกระทบอยู่ หรือจักกระทบ หรือพึงกระทบ ที่ชีวหาอันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, นี้เรียกว่า รสบ้าง รสายนะบ้าง รสชาติบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า รสายนะ.

รูปที่เรียกว่า รสายนะ นั้น เป็นไฉน ?

รสใด อาศัสมหาภูตรูป เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้ ได้แก่ รสรากไม้ รสลำตัน รสเปลือกไม้ รสใบไม้ รสดอกไม้ รสผลไม้ เปรี้ยว หวาน ขม เผ็ด เกล็ม ชื่น เพื่อน ผาด อร่อย ไม่อร่อย หรือรสแม่อื่นใด ซึ่งอาศัสมหาภูตรูป ๔ อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ มีอยู่, เพราะปรารภรสใด ชิวหาสัมผัส อาศัชิวหาเกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น ฯลฯ เพราะปรารภรสใด เวทนาอันเกิดแต่ชีวหาสัมผัส ฯลฯ สัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ ชิวหาวิญญาณ อาศัชิวหาเกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น ฯลฯ ชิวหาสัมผัส มีรสใด เป็นอารมณ์ อาศัชิวหาใดเกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น ฯลฯ เวทนา อันเกิดแต่ชีวหาสัมผัส ฯลฯ สัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ ชิวหาวิญญาณ มีรสใดเป็นอารมณ์ อาศัชิวหาเกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น, นี้เรียกว่า รสบ้าง รสายนะบ้าง รสชาติบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า รสายนะ.

[๕๒๕] รูปที่เรียกว่า อิตตินทรีย์ นั้น เป็นไฉน ?

ทรวดทรงหญิง เครื่องหมายรู้ว่าหญิง กิริยาหญิง อากาขหญิง สภาพหญิง ภาวะหญิง ของหญิง ปรากฏได้ด้วยเหตุใด รูปทั้งนี้เรียกว่า อิตถินทริย.

[๕๒๖] รูปที่เรียกว่า ปุริสินทริย นั้น เป็นไฉน ?

ทรวดทรงชาย เครื่องหมายรู้ว่าชาย กิริยาชาย อากาขชาย สภาพชาย ภาวะชาย ของชาย ปรากฏได้ด้วยเหตุใด รูปทั้งนี้เรียกว่า ปุริสินทริย.

[๕๒๗] รูปที่เรียกว่า ชิวิตินทริย นั้น เป็นไฉน ?

อายุ ความดำรงอยู่ ความเป็นไปอยู่ กิริยาที่เป็นไปอยู่ อากาขที่สืบเนื่องกันอยู่ ความประพฤดิเป็นไปอยู่ ความหล่อเลี้ยงอยู่ ชิวิต อินทริย คือชิวิต ของรูปธรรมนั้น ๆ อันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า ชิวิตินทริย.

[๕๒๘] รูปที่เรียกว่า กายวิญญูติ นั้น เป็นไฉน ?

ความเคร่งตึง กิริยาที่เคร่งตึงด้วยดี ความเคร่งตึงด้วยดี การแสดงให้รู้ความหมาย กิริยาที่แสดงให้รู้ความหมาย ความแสดงให้รู้ความหมาย แห่งกายของบุคคลผู้มีจิตเป็นกุศล หรือมีจิตเป็นอกุศล หรือมีจิตเป็นอัพยากฤต ก้าวไปอยู่ ถอยกลับอยู่ แลคอยู่ เหลียวซ้ายแลขวาอยู่ คุ้มเข้าอยู่ หรือเหยียดออกอยู่ อันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า กายวิญญูติ.

[๕๒๙] รูปที่เรียกว่า วจิวิญญูติ นั้น เป็นไฉน ?

การพูด การเปล่งวาจา การเจรจา การกล่าว การป่าวร้อง การโฆษณา วาจา วจิเภท แห่งบุคคลผู้มีจิตเป็นกุศล หรือมีจิตเป็นอกุศล หรือมีจิตเป็นอัพยากฤต อันใด นี้เรียกว่า วาจา. การแสดงให้รู้ความหมาย กิริยาที่แสดงให้รู้ความหมาย ความแสดงให้รู้ความหมาย ด้วยวาจานั้น อันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า วจิวิญญูติ.

[๕๓๐] รูปที่เรียกว่า อากาสาธาตุ นั้น เป็นไฉน ?

อากาศ ธรรมชาติอันนับว่าอากาศ ความว่างเปล่า ธรรมชาติอันนับว่าความว่างเปล่า ช่องว่าง ธรรมชาติอันนับว่าช่องว่าง อันมหาภูตรูป ๔ ไม่ถูกต้องแล้ว อันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า อากาสาธาตุ.

[๕๓๑] รูปที่เรียกว่า **รูปลหุตา** นั้น เป็นไฉน ?

ความเบา ความรวดเร็ว ความไม่เชื่องช้า ความไม่หนัก แห่งรูป
อันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปลหุตา.

[๕๓๒] รูปที่เรียกว่า **รูปมธุตา** นั้น เป็นไฉน ?

ความอ่อน ภาวะที่อ่อน ความไม่แข็ง ความไม่กระด้าง แห่งรูป
อันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปมธุตา.

[๕๓๓] รูปที่เรียกว่า **รูปกัมมัณฺญตา** นั้น เป็นไฉน ?

กิริยาที่ควรแก่การงาน ความควรแก่การงาน ภาวะที่ควรแก่การงาน
แห่งรูปอันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปกัมมัณฺญตา.

[๕๓๔] รูปที่เรียกว่า **รูปอุปยยะ** นั้น เป็นไฉน ?

ความสังสมแห่งอายตนะทั้งหลาย อันใด อันนั้นเป็นความเกิดแห่งรูป
รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปอุปยยะ.

[๕๓๕] รูปที่เรียกว่า **รูปสันตติ** นั้น เป็นไฉน ?

ความเกิดแห่งรูป อันใด อันนั้น เป็นความสืบต่อแห่งรูป รูปทั้งนี้
เรียกว่า รูปสันตติ.

[๕๓๖] รูปที่เรียกว่า **รูปชรตา** นั้น เป็นไฉน ?

ความชรา ความคร่ำคร่า ความมีพินหลุด ความมีผมหงอก ความ
มีหนังเหี่ยว ความเสื่อมอายุ ความห่อหมแห่งอินทรีย์ แห่งรูป อันใด รูป
ทั้งนี้เรียกว่า รูปชรตา.

[๕๓๗] รูปที่เรียกว่า **รูปอนิจตา** นั้น เป็นไฉน ?

ความสิ้นไป ความเสื่อมไป ความแตก ความทำลาย ความไม่เที่ยง
ความอันตรธาน แห่งรูป อันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปอนิจตา.

[๕๓๘] รูปที่เรียกว่า กพพิงการอาหาร นั้น เป็นไฉน ?

ข้าวสุก ขนมสด ขนมห้าง ปลา เนื้อ นมสด นมส้ม เนยใส
เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย หรือรูปแม้อื่นใด มีอยู่ อันเป็นของใส่ปาก
ขบเคี้ยว กลืนกิน อิ่มท้อง ของสัตว์นั้น ๆ ในชนบทใด ๆ สัตว์ทั้งหลายเลี้ยง
ชีวิตด้วยโอชาอันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า กพพิงการอาหาร.

รูปทั้งนี้ เรียกว่า รูปเป็นอุปาทา.

อุปาทาชนียํ จบ

ปฐมภาณวาร ในรูปกัณท์ จบ

อรรถกถาแสดงรูปวิภัตติ

ว่าด้วยเอกกนิทเทส

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์จะจำแนกเนื้อความแห่งรูป-
วิภัตติ (มาติกา) นั้น จึงเริ่มตรัสคำมีอาทิว่า สพุพฺพํ รูปํ น เหตุเมว (รูป
ทั้งหมดมิใช่เหตุทั้งนั้น) ดังนี้.

ถามว่า ก็ในเอกกนิทเทสนี้ เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงมิได้
กระทำคำถามว่า รูปทั้งหมดนั้นมีใช่เหตุเป็นไฉน ดังนี้เล่า.

ตอบว่า เพราะไม่มีความแตกต่างกัน.

จริงอยู่ ในเอกกนิทเทสนี้ ในข้อที่แตกต่างกันอย่างนี้ว่า รูปทั้งหมด
มิใช่เหตุบ้าง มิใช่เป็นเหตุบ้าง เหมือนในรูปทุกะเป็นต้น ซึ่งเป็นอุปาทารูป
บ้าง เป็นอุปาทารูปบ้าง เพราะฉะนั้น พระองค์จึงมิได้ทรงจำแนกคำถามไว้

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า สพุพ (ทั้งหมด) ได้แก่ทั้งสิ้น คือไม่มีเหลือ.

คำว่า รูป (รูป) ทรงขยายความถึงสามัญลักษณะอันแสดงถึงความที่รูปต้องแปรผันไปด้วยวิโรชิปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นข้าศึกกัน) มีความเย็นเป็นต้น.

คำว่า น เหตุเมว (ไม่ใช่เหตุทั้งนั้น) นี้ ทรงขยายความถึงการปฏิเสธเหตุทั่วไป. ในชื่อว่ารูปไม่ใช่เหตุ นั้น เหตุมี ๔ อย่าง คือ

เหตุเหตุ คือเหตุที่เป็นมูล

ปัจจัยเหตุ คือเหตุที่เป็นปัจจัย

อุตตมเหตุ คือเหตุที่เป็นประธาน

สาธารณเหตุ คือเหตุทั่วไปแก่สรรพสัตว์.

บรรดาเหตุทั้ง ๔ เหล่า นั้น เหตุนี้คือ กุศลเหตุ ๑ (อโลภะ อโทสะ อโมหะ) อกุศลเหตุ ๑ และอภัยกถเหตุ ๑ ชื่อว่า เหตุเหตุ. เหตุที่ตรัสไว้ในบาลีว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย มหาภูตรูป เหล่านี้เป็นเหตุ มหาภูตรูป เหล่านี้เป็นปัจจัยเพื่อการบัญญัติรูปขั้นนี้ ชื่อว่า ปัจจัยเหตุ. เหตุที่ตรัสไว้ว่า กุศลธรรมและอกุศลธรรมเป็นเหตุสูงสุด ในฐานะแห่งการให้ผลของตน อิฏฐารมณ์เป็นเหตุสูงสุดในฐานะแห่งกุศลวิบาก อนิฏฐารมณ์เป็นเหตุสูงสุดในฐานะแห่งอกุศลวิบาก ดังนี้ เหมือนที่ตรัสว่า ตถาคตย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงซึ่งผลแห่งกรรมสมათาน อันเป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน โดยฐานะ โดยเหตุ ดังนี้ ชื่อว่า อุตตมเหตุ. เหตุที่ตรัสไว้ว่า ข้อที่อวิชชานี้เท่านั้นเป็นเหตุ อวิชชานี้เป็นปัจจัยแก่สังขารทั้งหลาย อวิชชาเป็นเหตุทั่วไปแก่สังขารทั้งหลาย ย่อมแผ่ไปสู่ความเป็นปัจจัย ดังนี้ เหมือนที่ตรัสว่า ปฐวีรส อาโปรส เป็นปัจจัยแก่มธุรสบ้าง แก่อมธุรสบ้าง ฉันได อวิชชาก็เป็นสาธารณปัจจัยแก่สังขารที่เป็นกุศลบ้าง ที่เป็นอกุศลบ้าง ฉะนั้น ชื่อว่า สาธารณเหตุ.

ก็ ในที่นี้ทรงประสงค์เอาเหตุเหตุ (คือเหตุที่เป็นมูล) พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อทรงกำหนดปฏิเสธถึงความที่รูปเป็นเหตุอันมาแล้วในมาติกาว่า **เหตุ ฐมา น เหตุ ฐมา** ด้วยประการฉะนี้ จึงตรัสว่า **รูปทั้งหมดมิใช่เหตุ** ดังนี้ บัณฑิตพึงทราบการขยายความถึงการปฏิเสธ และการไม่ปฏิเสธในบททั้งหมดโดยนัยนี้ ส่วนวจนัตถะคือคำจำกัดความแห่งบททั้งปวง ข้าพเจ้ากล่าวไว้ใน การพรรณานาบทมาติกาแล้วนั้นแหละ.

ก็ในคำว่า **สปรุจยเมว** (เป็นไปกับด้วยปัจจัยทั้งนั้น) นี้ ได้แก่ มีกรรมเป็นสมุฏฐาน มีกรรมเป็นปัจจัยเหมือนกัน พึงทราบเนื้อความแห่งรูปนั้นแหละ ด้วยอำนาจปัจจัย ๔ ตามที่กล่าวไว้อย่างนี้ว่า รูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐานเป็นต้น มีอาหารเป็นต้น เป็นปัจจัยทั้งนั้น.

คำว่า **รูปเมว** (เป็นรูปธรรมทั้งนั้น) ได้แก่ ทรงปฏิเสธรูปธรรมว่าเป็นอรูปรตามทีตรัสไว้ในมาติกาว่า **รูปิโน ฐมา อรูปิโน ฐมา** (ธรรมที่เป็นรูป ธรรมที่ไม่ใช่รูป) ดังนี้.

ในคำว่า **อุปฺปนฺน จฺหิ วิญฺญาณฺเหหิ** (เป็นปัจจุบันธรรมอันวิญญาณ ๖ พึงรู้) คือ รูปนั้นแหละเกิดขึ้นเฉพาะหน้าอันวิญญาณ ๖ มีจักขุวิญญาณเป็นต้น พึงรู้ได้ แต่การกำหนดท่านสงเคราะห์หมายเอาจักขุวิญญาณเป็นต้นจริงอยู่ จักขุวิญญาณเป็นต้นนั้น ย่อมไม่รู้อดีตและอนาคต ส่วนมโนวิญญาณ ย่อมรู้อดีตบ้าง อนาคตบ้าง. มโนวิญญาณนั้นเป็นไปแล้ว ก็ชื่อว่าตกไปแล้ว ในกระแสเหมือนกัน เพราะตกไปในกระแสแห่งวิญญาณ ๕.

อนึ่ง รูปธรรมทั้งหมดนั้น ชื่อว่า **ไม่เที่ยง** ทั้งนั้น ด้วยอรรถว่ามีแล้วกลับไม่มี ชื่อว่า **อันชราครอบงำแล้วทั้งนั้น** เพราะเป็นธรรมอันชราพึงครอบงำได้. อีกอย่างหนึ่ง เพราะชราย่อมปรากฏในรูปกาย ฉะนั้นจึงตรัสว่า เป็นธรรมชาติอันชราต้องครอบงำโดยแท้ ดังนี้บ้าง.

ว่าด้วยวิศััพท์

วิศััพท์ในพระบาลีว่า เอว เอกวิเชน รูปสงฺคโห (สงฺเคราะห์ รูปเป็นหมวดหนึ่งอย่างนี้) นี้ใช้ในความหมายถึง มานะ สัณฐาน และ โภจฺจาส.

จริงอยู่ มานะ ชื่อว่า วิชา ดังในประโยคมีอาทิว่า เสยฺโยหฺมสมฺมิตฺติ วิชา สทฺธิโสหฺมสมฺมิตฺติ วิชา มานะว่า เราดีกว่าเขา มานะว่า เราเสมอ เขา ดังนี้. สัณฐาน ชื่อว่า วิชา ดังในประโยคมีอาทิว่า กถํ วิชํ สีลวณฺตุ วจฺจนฺตํ กถํ วิชํ ปลายวณฺตุ วจฺจนฺตํ (บัณฑิตทั้งหลายเรียกคนมีสัณฐาน อย่างไม่ว่า มีศีล เรียกคนมีสัณฐานอย่างไม่ว่า มีปัญญา) เพราะบทว่า กถํ วิชํ มีเนื้อความเหมือนบทว่า กถํ สณฺจิตฺ. โภจฺจาส ชื่อว่า วิชา จฺจ ในประโยคมีอาทิว่า เอกวิเชน ญาณวตฺตํ ทฺวิเชน ญาณวตฺตํ ญาณวตฺตํ หมวด ๑ ญาณวตฺตํ หมวด ๒. แม้ในอธิการนี้ก็ทรงประสงค์เอา โภจฺจาส.

ว่าด้วยสังคหศัพท์

แม้ใน สังคหสงฺเคราะห์ศัพท์ ก็มี ๔ อย่าง ด้วยสามารถแห่ง ชาติ สงฺเคราะห์ สัณชาติสงฺเคราะห์ กิริยาสงฺเคราะห์ และคณนสงฺเคราะห์.

ในสังคหะทั้ง ๔ เหล่านี้สังคหะ คือการสงฺเคราะห์ นี้ว่า ขอกษัตริย์ ทั้ปวงจงมา ขอพราหมณ์ทั้ปวงจงมา ขอแพทย์ทั้ปวงจงมา ขอศูทรทั้ปวง จงมา และคำว่า คู่ก่อนท่านวิสาจะ ธรรมเหล่านี้คือ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สงฺเคราะห์ลงในศีลขันธฺ ดังนี้ ชื่อว่า ชาติสงฺเคราะห์.

สังคหะ คือการสงฺเคราะห์นี้ว่า จริงอยู่ ในการสงฺเคราะห์นี้ ทั้หมด ถึงการสงฺเคราะห์เป็นพวกเดียวกัน จฺจในคำที่กล่าววว่า ผู้มีชาติเดียวกันจงมา

พวกชาวโกศลทั้งหมดจงมา พวกชาวมคธทั้งหมดจงมา พวกช่างไม้ทั้งหมด
จงมา และคำว่า คุณก่อนท่านวิสาขะ ธรรมเหล่านี้คือ สัมมาวายามะ สัมมาสติ
สัมมาสมาธิ สงเคราะห์ลงในสมาธิขั้นนี้ ดังนี้ ชื่อว่า สัญชาติสงเคราะห์.

สังคหะ คือการสงเคราะห์ว่า จริงอยู่ ในการสงเคราะห์นี้ สิ่งทั้งหมด
ถึงการสงเคราะห์เป็นอันเดียวกัน โดยฐานะแห่งสัญชาติ โดยที่อยู่อาศัย
เหมือนในที่กล่าวว่าผู้เกิดในที่เดียวกัน เกี่ยวข้องกันโดยชาติในที่ที่พึ่งงงมา
นายหัตถาจารย์ที่พึ่งงงมา นายอัสสาจารย์ที่พึ่งงงมา นายรถที่พึ่งงงมา
และคำว่า คุณก่อนท่านวิสาขะ ธรรมเหล่านี้คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ
สงเคราะห์ลงในปัญญาขั้นนี้ ดังนี้ ชื่อว่า กิริยาสงเคราะห์. เพราะสิ่งทั้งปวง
เหล่านี้ถึงการสงเคราะห์เป็นพวกเดียวกันด้วยเหตุ คือการกระทำของตน.

สังคหะคือการนับสงเคราะห์ที่กล่าวไว้ว่า จักขายตนะถึงการนับสงเคราะห์
เข้าในขั้นไหน ? จักขายตนะถึงการนับสงเคราะห์เข้าในรูปขั้นนี้ ถ้าว่า
จักขายตนะถึงการนับสงเคราะห์ในรูปขั้นนี้ไซ้ ด้วยเหตุนี้ท่านก็ต้องกล่าว
ว่า จักขายตนะนับสงเคราะห์ด้วยรูปขั้นนี้ ดังนี้ ชื่อว่า คณนสงเคราะห์.
ในที่นี้ ท่านประสงค์เอาคณนสงเคราะห์ เพราะการนับสงเคราะห์นี้ ท่าน
อธิบายว่า ได้แก่ การนับรูปโดยส่วนเดียว. ในบทที่พึ่งงงกันนี้.

อรรถกถาแสดงทุกนิทเทศ

ว่าด้วยจำแนกบทอุปาทา

บัดนี้ เมื่อจะทรงแสดงจำแนกบทคำถามที่วางไว้เป็นประธานบทแรก
เพราะสภาพแตกต่างกันในการสงเคราะห์รูปหมวดละ ๒ เป็นต้น อย่างนี้ว่า
อตุติ รูป อุปาทา อตุติ รูป โน อุปาทา (รูปเป็นอุปาทาก็มี รูปที่

เป็นอนุปาทาก็มี) ดังนี้ จึงตรัสคำมีอาทิว่า **กตมฺหุตฺตํ รูปํ อุปาทา** (รูปเป็นอุปาทานั้น เป็นโจน) ดังนี้. ในพระบาลีนั้น รูปที่ชื่อว่า **อุปาทา** เพราะอรรถว่า อาศัย อธิบายว่า อุปาทารูปนั้นคือเอวมหาภูตรูปมันไม่ปล่อยวางคือยอมอาศัยมหาภูตรูปนั้นเป็นไป.

ว่าด้วยจักขายตนะ

บัดนี้ เมื่อจะแสดงรูปนั้นโดยประเภทต่าง ๆ จึงตรัสคำมีอาทิว่า **จกฺขายตฺนํ** (จักขายตนะ) ดังนี้. พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้งนยกอุปาทารูป ๒๓ อย่างขึ้นแสดงโดยสังเขปแล้วเมื่อจะแสดงอุปาทารูปนั้นนั้นแหละโดยพิสดารอีก จึงตรัสว่า **กตมฺหุตฺตํ รูปํ จกฺขายตฺนํ** (รูปที่เรียกว่า จักขายตนะนั้นเป็นโจน) เป็นต้น.

ในคำว่า **จักขายตนะ** นั้น จักขุมิ ๒ อย่าง คือ มังสจักขุ และ ปัญญาจักขุ ในมังสจักขุและปัญญาจักขุนั้น **ปัญญาจักขุมิ ๕** อย่าง คือ

พุทธจักขุ จักขุของพระพุทธเจ้า

สมันตจักขุ ได้แก่สัพพัญญุตญาณ

ทิพยจักขุ ดวงตาเห็นธรรม

ทิพยจักขุ ตาทิพย์

ธรรมจักขุ มรรคเบื้องต่ำ ๓.

บรรดาปัญญาจักขุ ๕ เหล่านี้ จักขุที่ตรัสว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราได้ตรวจดูโลกด้วยพุทธจักขุ** ก็ได้เห็นเหล่าสัตว์ผู้มีกิเลสคุณุจฐิในดวงตาน้อย ๆ ผู้จะพึงสอนให้รู้ได้ยากก็มี นี้ชื่อว่า **พุทธจักขุ**. จักขุที่ตรัสไว้ว่า **สัพพัญญุตญาณ** เรียกว่า **สมันตจักขุ** นี้ชื่อว่า **สมันตจักขุ**.^๑ จักขุที่ตรัสไว้ว่า

๑. ม. มุ. เล่ม ๑๒. ๓๒๓/๓๒๕. ๒. ขุ. จพนินทุเทศ. เล่ม ๓๐. ๔๕๒/๒๔๒

จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว นี้ชื่อว่า **ญาณจักขุ**° จักขุ ที่ตรัสไว้ว่า
ดูก่อนภิกขุทั้งหลาย เราได้เห็นด้วยทิพยจักขุอันบริสุทธิ์ นี้ชื่อว่า **ทิพยจักขุ**°
ญาณคือ มรรค ๓ เบื้องต่ำที่ตรัสไว้ว่า ธรรมจักขุปราศจากฐิติ ปราศจากมลทิน
ย่อมเกิดขึ้น ณ อาสนะที่นั่นนั่นนั่นแหละ นี้ชื่อว่า **ธรรมจักขุ**°

แม้มังสจักขุก็มี ๒ อย่าง คือ

สัทัมภารจักขุ (ลูกตาที่มีส่วนประกอบ)

ปสาทจักขุ (ประสาทตา).

บรรดามังสจักขุทั้ง ๒ นั้น ก้อนเนื้อที่ตั้งอยู่เฉพาะในเบ้าตาข้างล่าง
กำหนดด้วยกระดูกเบ้าตา ข้างบนกำหนดด้วยกระดูกคิ้ว ที่ข้างทั้งสองกำหนด
ด้วยเบ้าตา ในภายในกำหนดด้วยมันสมอง ภายนอกกำหนดด้วยขนตา. ว่า
โดยสังเขป จักขุนี้มีส่วนประกอบ (สัทัมภาร) ๑๔ คือ ธาตุ ๔ วรรณะ ๓ คันชะ
ระ สะ โอะชะ สัมภวะ (ความเกิด) สัณฐาน ชีวิตะ ภาวะ กายประสาท จักขุ
ประสาท. ว่าโดยพิสดารมีสัทัมภาระคือส่วนประกอบถึง ๔๔ อย่าง ด้วยสามารถ
แห่งรูป ๔๔ เหล่านี้คือ รูป ๑๐ เหล่านี้คือ ธาตุ ๔ วรรณะ ๓ คันชะ ระ สะ
โอะชา สัณฐาน และสัมภวะ ซึ่งอาศัยธาตุ ๔ เกิดขึ้น เกิดแต่สมุฏฐาน ๔
จึงรวมเป็น ๔๐ รูป รูปเกิดโดยมีกรรมเป็นสมุฏฐานอย่างเดียว คือ ชีวิตะ
ภาวะ กายประสาท จักขุประสาท.

ชาวโลก (พาลปุถุชน) จำก้อนเนื้อได้ว่าเป็นตาสีขาว ตาใหญ่ ตา
บริสุทธิ์ ตากว้าง ย่อมไม่จำว่าเป็นจักขุ ย่อมจำซึ่งวัตถุโดยความเป็นจักขุ
ตานั้นเป็นก้อนเนื้อตั้งอยู่เฉพาะในเบ้าตา อันสายเอ็นรัดไว้กับมันสมองใน
ภายใน เป็นสีขาวก็มี เป็นสีดำก็มี เป็นสีแดงก็มี เป็นปลู่วีก็มี เป็นอาโปก็มี

๑. ธรรมจกูปปวตฺตณสูตร.

๒. ม. ม. เล่ม ๑๒. ๓๒๔/๓๒๘.

๓. ม.ม. เล่ม ๑๓. ๕๕๕/๕๔๕.

เป็นเตโชก็มี เป็นวาโยก็มี. **ตาใดมีสีขา** เพราะมากด้วยเสมหะ มีสีดำ เพราะมากด้วยน้ำดี **มีสีแดง** เพราะมากด้วยโลหิต มีความกระด้างเพราะ มากด้วยปลฐวี มีน้ำตาไหลออก เพราะมากด้วยอาโป มีความแห้งเกรียม เพราะ มากด้วยเตโช มีความเคลื่อนไหวได้เพราะมากด้วยวาโย นี้ชื่อว่า **สัมภาระ- จักขุ**.

ส่วนประสาทรูปใด อาศัสมหาภูตรูป ๔ เหล่านี้ อยู่ในสัมภาระจักขุนี้ เนื่องเฉพาะในสัมภาระจักขุนี้ รูปนี้ชื่อว่า **ประสาทจักขุ** จักขุประสาทนี้ตั้งอยู่ ชิมซาบตลอดเยื่อตา ๗ ชั้น เหมือนน้ำมันที่ลาดลงที่ปุยนุ่น ๗ ชั้น ในแวงตา (มณฑล) ที่เห็นรูปเป็นเช่นกับดินที่เกิดขึ้นแห่งสรีรสังฐานของบุคคลทั้งหลาย ผู้ยืนอยู่ตรงหน้าในท่ามกลางแห่งแวงตาสีดำ แวดล้อมด้วยแวงตา (มณฑล) สีขาวแห่งสัมภาระจักขุ นั้น มีอุปการะอันธาตุทั้ง ๔ อุปการะด้วยกิจมีการให้ ทรงไว้ ให้ชุ่มอยู่ ให้อบอุ่น ให้เคลื่อนไหวไปมาได้ เปรียบเหมือนแม่นม ๔ คน ทำหน้าที่เลี้ยงดูอุ้มชู ให้ทรงसन ให้การประดับตกแต่งพระองค์ และให้อยู่งานคอยพิทักษ์นั้น อันอุตุ จิต และอาหารอุปถัมภ์อยู่ อันอายุคือ ชีวิตินทรีย์คอยเผื่ออนุบาล แวดล้อมด้วยโคจรรูปมี วรรณะ คันธะ และรสะ เป็นต้น เมื่อว่าโดยประมาณ จักขุประสาทนี้มีประมาณเท่าหัวเส้น ให้สำเร็จ ความเป็นไปแห่งวัตถุและทวาร* ของจิตทั้งหลายมีจักขุวิญญาณเป็นต้น* ตั้ง อยู่ตามควร* สมดังคำที่พระธรรมเสนาบดีสารีบุตร กล่าวไว้ว่า

เยน จกขุประสาทเทน รูปานิ สมนุสสุตติ

ปริตตุตฺ สุกุมํ เอตํ โอกาสิรสุมฺปมํ

๑. วัตถุ หมายถึงที่เป็นที่อาศัยของจักขุวิญญาณ.
๒. คือมีจักขุวิญญาณและขัมปฏิจันนจิต เป็นต้น มีตทารัมมณะเป็นที่สุด.
๓. โยชนาว่า ตามควรแก่วัตถุและทวาร.

สัต์วย่อมเห็นรูปทั้งหลาย ด้วยจักขุ

ประสาทรูปใด จักขุประสาทรูปนี้ เล็ก

ละเอียด มีประมาณเท่าสี่ระยะเส้น ดังนี้.

จักขุนั้นด้วย เป็นอายตนะด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า จักขายตนะ
แม้ในชื่อว่า ยัม จกขุ จตุนุณฺ มหากุตาณฺ อูปาทาย ปสาโท (จักขุใด
เป็นประสาทรูปอาศัยมหาภูตรูป ๔) นี้เป็นฉกฺขุวิภคฺติใช้ในอรรถการประกอบ
(ทศยิวภคฺติ) อธิบายว่า ประสาทรูปอาศัยมหาภูตรูป ๔ เป็นไป. ด้วยบทนี้
ท่านถือเอาจักขุประสาทเท่านั้น ปฏิเสธจักขุที่เหลือ.

ส่วนคำใดที่ตรัสไว้ในอินทริยโคจรสูตรว่า ประสาทรูปอาศัยมหาภูตรูป
หนึ่งคือปลฐวิชาตุ สงเคราะห์ไม่ได้ด้วยภูตรูป ๓ คือ อาโปธาตุ เตโชธาตุ
วาโยธาตุ เป็นต้น ในจุดปริวัตตสูตร กล่าวไว้ว่า ประสาทรูปอาศัยมหาภูต
รูป ๒ คือ ปลฐวิชาตุ และอาโปธาตุ ไม่สงเคราะห์ด้วยมหาภูตรูป ๒ คือ เตโช-
ธาตุ และวาโยธาตุ คำนั้นตรัสไว้โดยปริยาย จริงอยู่ สุตตันติกกถานี้เป็น
ปริยายเทศนา ก็เทศนาในสุตตันติกกถานี้ ตรัสไว้โดยปริยายนี้ว่า ประสาท
รูปใดอาศัยมหาภูตรูปทั้ง ๔ ประสาทรูปนั้นก็ประสาทรูปในมหาภูตรูป
เหล่านั้นแต่ละอย่าง ๆ บ้าง แต่ละ ๒ อย่างบ้างนั้นแหละ ดังนี้.

แต่พระอภิธรรม ชื่อว่า นิปปริยายเทศนา เพราะฉะนั้น ใน
อภิธรรมนี้ จึงตรัสว่า ประสาทรูปอาศัยมหาภูตรูป ๔ ดังนี้.

สรีระก็ดี ขันธปัจจุจะกัคฺคิ ตรัสเรียกว่า **อัทภาพ** เพราะความที่สภาวะ
นี้คนพาลกำหนดยึดถือเอา **นี้เป็นอัทภาพของเรา** ธรรมที่นับเนื่องในอัทภาพ
ธรรมที่อาศัยอัทภาพ เรียกว่า **นับเนื่องในอัทภาพ** ที่ชื่อว่า เป็นสภาพที่

เห็นไม่ได้ (อนิทสุตโน) เพราะอรรถว่า ไม่อาจเพื่อจะเห็นได้ด้วยจักขุ-
วิญญาณ. ที่ชื่อว่า **กระทบได้** เพราะอรรถว่า การกระทบ การเสียดสี
ย่อมเกิดในประสาทนี้.

ในคำทั้งหลายมีคำว่า **ด้วยจักขุใจ** เป็นต้น มีเนื้อความโดยย่อดังต่อไปนี้
ไปนี้ สัตว์นี้เห็นรูปมีประการดังกล่าวแล้วในอดีต หรือว่ากำลังเห็นในปัจจุบัน
หรือว่าจักเห็นในอนาคต ด้วยจักขุใจอันเป็นเหตุ ถ้าจักขุของสัตว์นั้นยังไม่พึง
แตกทำลายไป ที่นั้นเขาก็พึงเห็นรูปที่มาสู่คลองได้ด้วยจักขุนั้น หรือเห็นแล้ว
ซึ่งรูปอดีตด้วยจักขุอดีต ย่อมเห็นรูปปัจจุบันด้วยจักขุปัจจุบัน หรือจักเห็นรูป
อนาคตด้วยจักขุที่เป็นอนาคต. ในอริการนี้มีพระบาลีกำหนดไว้ว่า ถ้ารูปนั้น
พึงมาสู่คลองแห่งจักขุไซริ์ สัตว์นั้นก็พึงเห็นรูปนั้นได้ด้วยจักขุ ดังนี้.

รูปนี้เรียกว่า **จักขุบัง** ด้วยอรรถว่าเป็นผู้นำในการเห็น. นี้เรียกว่า
จักขายตนะบัง ด้วยอรรถว่าเป็นถิ่นเกิดและเป็นทีประชุมแห่งธรรมมีผัสสะ
เป็นต้น. นี้เรียกว่า **จักขุธาตุบัง** ด้วยอรรถว่าความเป็นของว่างเปล่า และ
มิใช่สัตว์. นี้เรียกว่า **จักขุนทรียบัง** เพราะอรรถว่า ย่อมครองความเป็น
ใหญ่ในลักษณะแห่งการเห็น. นี้เรียกว่า **โลกบัง** ด้วยอรรถว่า ต้องชำระ
ทรุดโทรม. นี้เรียกว่า **ทวารบัง** ด้วยอรรถว่า เป็นทางเข้าไป. นี้เรียกว่า
สมุทรวัง ด้วยอรรถว่า ให้เต็มได้ยาก. นี้เรียกว่า **ปัทมทระบัง** ด้วยอรรถ
ว่า บริสุทธิ์. นี้เรียกว่า **เขตบัง** (เกษตร) ด้วยอรรถว่า เป็นที่เกิดเฉพาะ
แห่งธรรมมีผัสสะเป็นต้น. นี้เรียกว่า **วัตถุบัง** ด้วยอรรถว่า เป็นที่อาศัย
แห่งธรรมมีผัสสะเป็นต้นเหล่านั้นนั้นแหละ. นี้เรียกว่า **เนตรบัง** เพราะ
อรรถว่า ย่อมแสดงทางที่เสมอไม่เสมอนำอรรถภาพไป. นี้เรียกว่า **นัยนาบัง**
ด้วยอรรถแสดงทางที่เสมอไม่เสมอนำอรรถภาพไปนั้นเหมือนกัน. นี้เรียกว่า **ฝั่งนี้**

บ้าง ด้วยอรรถว่า นับเนื่องด้วยกานของตน. และรูป นี้เรียกว่า **สุญญคาม** บ้าง (บ้านว่าง) ด้วยอรรถว่า เป็นที่สาธารณะแก่สัตว์เป็นอันมาก และด้วยอรรถว่า หาเจ้าของมิได้ ดังนี้.

ด้วยคำมีประมาณเท่านี้ บัณฑิตพึงประกอบชื่อ ๑๔ อย่าง มีคำว่า **จกขุเปตติ** (นี้เรียกว่า จกขุบ้าง) เป็นต้น ด้วยบท ๔* บท มีคำว่า **ปสฺสตี วา** (เห็นแล้ว) เป็นต้น แล้วพึงทราบว่ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสนัยเป็นเครื่องกำหนดจักขายตนะไว้ ๔ บท ดังนี้. พึงทราบอย่างไร ? พึงทราบว่ ก็ในพระบาลีนี้ มีนัยหนึ่งนึ่งว่า

สัตว์นี้เห็นแล้ว หรือเห็นอยู่ หรือจักเห็น หรือพึงเห็นซึ่งรูปอันเป็นสิ่งที่เห็นได้ และกระทบได้ ด้วยจักขุใด อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้ รูปนี้เรียกว่า **จักขุบ้าง** ฯลฯ นี้เรียกว่า **สุญญคามบ้าง** (บ้านว่าง) รูปนี้นั้นเรียกว่า **จักขายตนะ** ดังนี้. นัยแม่ที่เหลือก็พึงทราบอย่างนี้.

ว่าด้วยนิทเทสแห่งจักขายตนะ

บัดนี้ เพราะในเวลาทีฟ้าแลบเป็นต้นแม้บุคคลผู้ไม่ต้องการดู รูปก็ย่อมกระทบจักขุประสาทได้ ฉะนั้น พระองค์ทรงประสงค์จะทรงประกาศอาการนั้น จึงเริ่มนิทเทสวาร (วาระว่าด้วยการขยายความ) ทีสองต่อไป.

ในพระบาลีนั้น บทว่า **ยมฺหิ** ได้แก่ ทีจักขุใดอันเป็นเหตุ. คำว่า **รูป** นั้นเป็นปฐมวิภคิตติ. บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **ปฐฺหิณฺณตี วา** (กระทบแล้ว) เป็นเนื้อความอดีต. บทว่า **ปฐฺหิณฺณตี วา** (ย่อมกระทบ) เป็นเนื้อความปัจจุบัน. บทว่า **ปฐฺหิณฺณตี สฺสตี วา** (จักกระทบ) เป็นเนื้อความอนาคต. บทว่า **ปฐฺหิณฺณเต วา** (พึงกระทบ) เป็นเนื้อความกำหนด.

* ๔ บทคือ ปสฺสตี วา ปสฺสตี วา ปสฺสตี สตี วา ปสฺสเต วา แปลว่า เห็นแล้ว หรือกำลังเห็น หรือจักเห็น หรือพึงเห็น.

จริงอยู่ รูปอดีต ชื่อว่า **กระทบแล้ว** แม้ในจักขุที่เป็นอดีต. รูปที่เป็นปัจจุบันก็ชื่อว่า **ย่อมกระทบ** ในจักขุที่เป็นปัจจุบัน. รูปที่เป็นอนาคต ก็ชื่อว่า **จักกระทบ** ในจักขุที่เป็นอนาคต. ในพระบาลีนี้มีเนื้อความกำหนดไว้ว่า ถ้ารูปนั้นพึงมาสู่คลองจักขุไซริ รูปนั้นก็พึงกระทบในจักขุ ดังนี้. แต่เมื่อว่า โดยใจความแล้ว รูปเมื่อกำลังกระทบซึ่งประสาทเท่านั้น จึงชื่อว่า **ย่อมกระทบ**. แม้ในอธิการนี้ พึงทราบนัยทั้ง ๔ โดยนัยที่กล่าวไว้ก่อนนั้นแล.

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าเพื่อจะทรงประกาศอาการที่บุคคลประสงคฺจะแลดูด้วยความปรารถนาของตน จึงหันจักขุไปทางรูป จักขุจึงกระทบรูปนั้น จึงเริ่มตรัสนิเทศวารที่ ๓ ต่อไป. ว่าโดยใจความนิเทศวารที่ ๓ นั้น แจ่มแจ้งแล้วโดยแท้ แต่ในอธิการนี้ จักขุรับอารมณ์แล้วเท่านั้น จึงชื่อว่า **ย่อมกระทบในรูป**. บัณฑิตพึงทราบนัยแห่งการกำหนด ๔ อย่าง แม้ในนิเทศที่ ๓ นี้ โดยนัยก่อนนั้นแหละ.

เบื้องหน้าแต่ขึ้นไป ทรงแสดงวาระ ๑๐ คือ ธรรม ๕ ด้วยสามารถแห่งการแสดงความเกิดผัสสปัญญาจะ และธรรม ๕ ด้วยสามารถแห่งการแสดงการเกิดขึ้นโดยมีอารมณ์เกี่ยวเนื่องกันแห่งธรรมหมวด ๕ มีผัสสะเป็นต้นเหล่านั้นแหละ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **จกฺขุ นิสฺสาย** (อาศัยจักขุ) ได้แก่ อาศัยจักขุ คือกระทำจักขุให้เป็นปัจจัย. บทว่า **รูปํ อารพฺภ** (ปรารภรูป) ได้แก่ มาถึง คือมุ่งหมายอาศัยรูปารมณ์. ด้วยพระบาลีนี้ทรงแสดงความเป็นปัจจัย โดยความเป็นปุเรชาติปัจจัยแห่งธรรมมีผัสสะเป็นต้น ที่อาศัยจักขุประสาท และโดยเป็นอาร์มมณชิปติปัจจัย อาร์มมณฺุปนิสสยปัจจัยซึ่งนับเนื่องในชวนวิถิต่างจักขุทวาร. ใน ๕ วาระนอกนี้ ทรงแสดงความเป็นปัจจัย โดยเป็นเพียงอาร์มมณฺุปัจจัยอย่างนี้ว่า รูปเป็นอารมณ์ของธรรมนี้มีอยู่ เพราะ

เหตุนี้ ธรรม (จักขุวิญญาณ) นี้ จึงชื่อว่า มีรูปเป็นอารมณ์. พึงทราบ
นัยที่ทรงกำหนดนัยละ ๔ วาระ ในวาระทั้ง ๑๐ แม้เหล่านั้น เหมือนใน ๓ วาระ
แรก.

จักขุที่ทรงยกขึ้นแสดงเพื่อถามว่า รูปที่ชื่อว่า จักขายตนะ เป็นไฉน ?
ดังนี้ เพื่อแสดงคำว่า อิทนุต (รูปนี้) โดยประการต่าง ๆ จึงแสดงนิเทศ
วาร ๑๓ คือ นัยก่อน ๓ วาระ นัยนี้ ๑๐ วาระ. ก็ในวาระ ๑๓ เหล่านี้ แต่
ละวาระพึงทราบว่า ทรงแสดงระดับนัยไว้ ๕๒ นัย เพราะการกำหนดวาระ
ละ ๔ นัย ดังนี้. แม้ในนิเทศแห่งโสตายตนะเป็นต้น ข้างหน้าแต่จักขุนิเทศ
นี้ ก็นัยนี้เหมือนกัน. แต่ในโสตายตนะนิเทศเป็นต้นนี้ พึงทราบคำที่ต่างกัน
อย่างนี้.

ว่าด้วยคำว่าโสตเป็นต้น

ธรรมที่ชื่อว่า โสต เพราะอรรถว่า ได้ยิน. โสตนั้นตั้งอยู่ในประเทศ
มีสังฆานดั่งวงแหวน มีขนแดงละเอียดงอกขึ้นภายในช่องแห่งสัทมการโสต
(หูพร้อมด้วยเครื่องประกอบ) อันธาตุทั้งหลาย มีประการดังกล่าวแล้วอุปการ
ระ อันอุตุจิตและอาหารคอยอุปถัมภ์ อันอายุคือ ชีวิตรูป คอยอนุบาล อัน
โคจรรูปมีวาระเป็นต้น แวดล้อมแล้ว ให้สำเร็จความเป็นวัตถุ และทวาร
แก่โสตวิญญาณเป็นต้นตามสมควร.

ธรรมที่ชื่อว่า ฆานะ เพราะอรรถว่า ย่อมสูดกลิ่น. ฆานะที่เป็น
ประสาทรูปนั้น ตั้งอยู่ในประเทศมีสังฆานดั่งกิบเท้าแพะภายในช่องสัทมการ-
ฆานะ (ช่องจมูกพร้อมด้วยส่วนประกอบ) ได้รับอุปการะอุปถัมภ์อนุบาล
และการแวดล้อมตามที่กล่าวแล้ว ให้สำเร็จความเป็นวัตถุและทวาร แก่ฆาน-
วิญญาณเป็นต้น ตามสมควร.

ธรรมที่ชื่อว่า **ชีวหา** ด้วยอรรถว่า **ลิมรส**. ชิวหาที่เป็นปสาทรูปนั้น ตั้งอยู่ในประเทศมีสัณฐานดังปลายกลีบอุบล เบื้องบนท่ามกลางสัทัมภารชีวหา (สิ้นพร้อมด้วยส่วนประกอบ) ได้อุปการะ อุปถัมภ์ อนุบาล และการแวดล้อม ตามที่กล่าวแล้ว ให้สำเร็จเป็นวัตถุและทวารแห่งชีวหาวิญญูณเป็นต้น ตามควร.

แต่ในกายนี้ ชื่อว่า **อุปาทินนกรูปรูป** มีประการเพียงใด กายยตนะก็ ตั้งอยู่ในกายทั้งสิ้น เหมือนยางใยในฝ้ายได้อุปการะ อุปถัมภ์ อนุบาล และการแวดล้อมตามประการที่กล่าวแล้ว ก็ให้สำเร็จความเป็นวัตถุและทวารแก่ กายวิญญูณเป็นต้น ตามควร. นี่เป็นความต่างกันในอุปาทารูปเหล่านี้. ความแตกต่างกันแห่งพระบาลีและอรรถกถาที่เหลือ ฟังทราบโดยนัยที่กล่าวในจกฺขุ นิทเทศนั้นแหละ. ก็ในที่นี้ บทว่า **โสต**เป็นต้นมาในที่แห่งบทจักขุ บทว่า **เสียง**เป็นต้นมาในที่บทแห่งรูป บทได้ยเป็นต้นมาในที่แห่งบททั้งหลายมีเห็น แล้วอย่างเดียว **อนึ่ง ๒** บทนี้คือ รูปนี้ชื่อว่า **เนตรบัง** นี้ชื่อว่า **นัยนา** บ้างไม่มี เพราะฉะนั้น จึงมีวัตถุและทวารอย่างละ ๑๒ ชื่อ. คำที่เหลือเป็น เช่นกับคำที่กล่าวไว้ในบททั้งปวงนั้นแหละ.

ในอริการแห่งกายยตนะนั้น **พิว่ามีผู้**ท้วงว่า ชื่อว่า **อุปาทินนกรูปรูป** นี้ มีอยู่ในกายนี้เพียงใด กายยตนะก็มีอยู่ในกายทั้งสิ้น **คฺย**ยางใยในปุยฝ้าย **พิว่า** เมื่อเป็นเช่นนั้นก็ย่อมถึงการปะปนกันด้วยลักษณะ (ในกลาปอื่น). **ตอบว่า** ไม่ปรากฏปะปนกัน (ในกลาปอื่น). เพราะเหตุไร ? เพราะความไม่มีในกลาปอื่นของกันและกัน. **ถามว่า** ถ้าอย่างนั้นกายยตนะก็ไม่มีในกายทั้งปวง. **ตอบว่า** โดยปรมัตต์ในอุปาทินนกรูปรูปทั้งหมดท่านไม่ได้แยกกายไว้ต่างหาก แต่เหตุแห่งการต่างกันของอุปาทินนกรูปรูปนั้นใคร ๆ ไม่อาจเพื่อบัญญัติได้ เพราะฉะนั้น จึงได้กล่าวไว้อย่างนี้.

เหมือนอย่างว่า รูปและรสเป็นต้น ที่กล่าวว่า เป็นของชิมซาบอยู่ในกันและกัน เพราะความที่รูปและรสนั้นใคร ๆ ไม่อาจแยกจากกันได้คู่จผทรายละเอียด แต่โดยปรมัตถ์ รสก็หามิในรูปไม ถ้าจะพึงมิไชร้ รสก็พึงปรากฏด้วยศัพท์ว่ารูปเหมือนกัน ฉันใด แม้กายยตนะก็ฉันนั้นเหมือนกันว่าโดยปรมัตถ์ไม่มีอยู่ในกาย (อุปาทินนกรูป) ทั้งหมด และไม่มีในกายทั้งหมดก็มิใช่ เพราะไม่มีใครอาจเพื่อจะแบ่งออกได้ ฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบว่ความปะปนกันด้วยลักษณะในที่นี้ จึงไม่ปรากฏด้วยประการฉะนี้.

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบความไม่ปะปนกันของประสาทรูปเหล่านี้ โดยกำหนดด้วยลักษณะเป็นต้น. จริงอยู่ บรรดาประสาทรูปเหล่านี้ **รูปาภิขาทารหุตูปุสทาตลขณั ทฏฐุกามตานิทานกมมุสมุฏฐานหุตูปุสทา-ตลขณั** วา **จกขุ** จักขุมีความใสของภูตรูปอันควรแก่การกระทบรูปเป็นลักษณะ หรือมีความใสของภูตรูปมีกรรมเป็นสมุฏฐาน อันเป็นเหตุของบุคคลผู้ต้องการจะดูเป็นลักษณะ **รูเปสุ อาวิญจนรสั** มีการคร่ารูปทั้งหลายมาเป็นกิจ **จกขุวิญญาณสุส อาธารภาวปจจุปฐานั** มีการทรงอยู่ของจักขุวิญญาณเป็นปัจจุปฐาน **ทฏฐุกามตานิทานกมมุชหุตูปุทฏฐานั** มีภูตรูปอันเกิดแต่กรรมเป็นเหตุของบุคคลผู้ใคร่เพื่อจะดูเป็นปทัฏฐาน.

สททาภิขาทารหุตูปุสทาตลขณั โสตุกามตานิทานกมมุ-สมุฏฐานหุตูปุสทาตลขณั วา **โสตุ** โสตุมีความใสแห่งภูตรูปอันควรแก่การกระทบเสียงเป็นลักษณะ หรือมีความใสของภูตรูปอันมีกรรมเป็นสมุฏฐาน อันเป็นเหตุของบุคคลผู้ใคร่เพื่อจะฟังเป็นลักษณะ **สทเทสุ อาวิญจนรสั** มีการคร่าเสียงทั้งหลายมาเป็นกิจ **โสตวิญญาณสุส อาธารภาวปจจุ-**

ปฏฐาน มีการทรงอยู่ของโสตวิญญาณเป็นปัจจุปฏฐาน โสตูกามตานิทาน
กมุขภูตปฏฐาน มีภูตรูปอันเกิดแต่กรรมเป็นเหตุของบุคคลผู้ใคร่เพื่อจะ
ฟังเป็นปฏฐาน.

คนธากิฆาตารหุตปฐาตลขณ **มายิตูกามตานิทานกมุข**
สมุฏฐานภูตปฐาตลขณ วา **ฆาน** ฆานะมีความใสของภูตรูปอันควรแก่
การกระทบของกลิ่นเป็นลักษณะ หรือมีความใสของภูตรูปเกิดแต่กรรมเป็นสมุฏ-
ฐานเป็นเหตุของบุคคลผู้ใคร่เพื่อจะดมเป็นลักษณะ **คนุเชสุ** **อาวิญจนรส** มี
การคร่ำกลิ่นทั้งหลายมาเป็นกิจ **ฆานวิญญาณสุส** **อาธารภาวปัจจุปฏฐาน**
มีการทรงอยู่ของฆานวิญญาณเป็นปัจจุปฏฐาน **มายิตูกามตานิทานกมุข**
ภูตปฏฐาน มีภูตรูปอันเกิดแต่กรรมเป็นเหตุของบุคคลผู้ใคร่เพื่อจะดมเป็น
ปฏฐาน.

รสาภิฆาตารหุตปฐาตลขณา **สายิตูกามตานิทานกมุข**
สมุฏฐานภูตปฐาตลขณา **ชีวุหา** ลิ่นมีความใสของภูตรูปอันควรแก่
การกระทบรสเป็นลักษณะ หรือมีความใสของภูตรูปเกิดแต่กรรมเป็นสมุฏฐาน
เป็นเหตุของบุคคลผู้ใคร่เพื่อจะลิ้มรสเป็นลักษณะ **รเสสุ** **อาวิญจนรส** มีการ
คร่ำรสทั้งหลายมาเป็นกิจ **ชีวุหาวิญญาณสุส** **อาธารภาวปัจจุปฏฐาน**
มีการทรงอยู่ของชีวุหาวิญญาณเป็นปัจจุปฏฐาน **สายิตูกามตานิทานกมุข**
ภูตปฏฐาน มีภูตรูปเกิดแต่กรรมเป็นเหตุของบุคคลผู้ใคร่เพื่อจะลิ้มรสเป็น
ปฏฐาน.

โผฏฐพพาภิฆาตารหุตปฐาตลขโณ **สุตติกามตานิทาน**
กมุขสมุฏฐานภูตปฐาตลขโน วา **กาโย** กายมีความใสของภูตรูป
อันควรแก่การกระทบโผฏฐัพพะเป็นลักษณะ หรือมีความใสของภูตรูปอัน
เกิดแต่กรรมเป็นสมุฏฐานเป็นเหตุของบุคคลผู้ใคร่เพื่อจะถูกต้องเป็นลักษณะ

โผฏฐัพพะ อวิญจโรธ มีการคร่าโผฏฐัพพะทั้งหลายมาเป็นกิจ กาย-
วิญญาณสุต อชาธภาวปัจจุปปุจฉาโน มีการทรงอยู่ของกายวิญญาณเป็น
ปัจจุปปุจฉาณ ผลิตุกามตานิทานกมุขชฎตปทุจฉาโน มีภูตรูปเกิดแต่กรรม
เป็นเหตุของบุคคลผู้ใคร่เพื่อจะกระทบเป็นปทัฏฐาน.

ว่าด้วยวาทะของอาจารย์บางพวก

ก็อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ประสาทของภูตรูปทั้งหลายที่มีเตโชธาตุมาก
เป็นจักขุ ประสาททั้งหลายของภูตรูปทั้งหลายที่มีวาโยมาก ปฐวีมาก และ
อาโปมาก เป็นโสต เป็นฆานะ และเป็นชีวหา ประสาทของภูตรูปทั้งหมด
(ทั้ง ๔) เป็นกาย.

ปรวาที่อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า ประสาทของภูตรูปยิ่งด้วยเตโชธาตุ
เป็นจักขุ ประสาททั้งหลายของภูตรูปยิ่งด้วยวาโยธาตุในช่องหู ยิ่งด้วยอาโปธาตุ
ยิ่งด้วยปฐวีธาตุ ก็เป็นโสต เป็นฆานะ เป็นชีวหา เป็นกาย. อาจารย์ทั้งหลาย
ฟังกล่าวท้วงอาจารย์ปรวาที่เหล่านั้นว่า ของจงนำพระสูตรมาอ้าง. เป็นการ
แน่นอน ท่านปรวาที่อาจารย์เหล่านั้นจักไม่เห็นพระสูตรเลย. แต่อาจารย์
บางพวกก็ยังกล่าวถึงเหตุในประสาทรูปเหล่านี้ว่า เพราะความที่ภูตรูปมีเตโชธาตุ
เป็นต้น ฟังอุปการะด้วยรูปทั้งหลายที่มีคุณ. ฟังท้วงเถจอาจารย์เหล่านั้นว่า
ก็ใครเล่ากล่าวอย่างนี้ว่า รูปเป็นต้นเป็นคุณของภูตรูปมีเตโชธาตุเป็นต้น เพราะ
ในอวินิพโกกรูป (รูปที่แยกจากกันไม่ได้ ๘ อย่าง) ทั้งหมด ใคร ๆ ย่อมไม่
ได้เพื่อจะกล่าวว่า ในภูตรูปเหล่านั้น รูปนี้เป็นคุณของรูปนี้ รูปนี้เป็นคุณของ
รูปนี้ ดังนี้.

ถ้าปรวาที่นั้นจะฟังได้กะสกวาทินว่า พวกท่านย่อมปรารธนากิจทั้งหลาย
มีการทรงไว้เป็นต้น แห่งปฐวีธาตุเป็นต้น เพราะความที่ภูตรูปนั้น ๆ ในสัมภาระ

นั้น ๆ เป็นของยิ่ง ฉันทใด ข้อที่พวกที่ฟังปรารธนาว่า รูปทั้งหลายเป็นคุณ
ของภูตรูปเหล่านั้น เพราะแสดงความเป็นต้นในสัมภาระอันยิ่งด้วยเตโชธาตุ
เป็นต้นเป็นของมีมาก ก็ฉันทนั้น.

สกวาที่ฟังท้วงปรวาทีนั้นว่า พวกเราปรารธนา ถ้าว่ กลิ่นในฝ่ายใน
ปฐวีธาตุฟังมีมากกว่ากลิ่นของน้ำฝักคองอันมีอาโปธาตุมาก และสีของน้ำเย็น
ก็ฟังมีสีมากกว่าแม่ของน้ำร้อนอันมีเตโชธาตุมาก แต่คำที่กล่าวแล้วทั้ง ๒ นี้หา
มีไม่ เพราะฉะนั้น ขอพวกท่านฟังละการกำหนดความต่างกันแห่งจักขุเป็นต้น
อันเป็นที่อาศัยนั้นเถิด รูปและรสเป็นต้นแม้ไม่แปลกกันของภูตรูปทั้งหลาย แต่
ก็มีใช่เป็นอย่างเดียวกัน ฉันทใด ข้อที่ท่านจะฟังถือเอาว่าเมื่อเหตุแปลกกันอื่น ๆ
มีอยู่ ก็ไม่ฟังถือเอาประสาทมีจักขุเป็นต้น ฉันทนั้น.

ถามว่า ก็เหตุที่ไม่ทั่วไปแก่กันและกันนั้นได้แก่อะไร.

ตอบว่า ได้แก่ กรรมเท่านั้นเป็นเหตุต่างกันของประสาทรูปเหล่านี้
เพราะฉะนั้น ความต่างกันแห่งประสาทรูปเหล่านี้ เพราะความต่างกันแห่งกรรม
หาใช่ความต่างกันของภูตรูปไม่. เพราะว่ เมื่อความต่างกันแห่งภูตรูปมีอยู่
ประสาทรูปนั้นแหละจะไม่เกิดขึ้น โบราณจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า ก็ประสาท
รูปของมหาภูตรูปทั้งหลายที่เหมือนกันหาใช่ของมหาภูตรูปที่ไม่เหมือนกันไม่.

ก็บรรดาประสาทรูปเหล่านี้ ที่มีความต่างกันเพราะความต่างกันแห่ง
กรรม จักขุและโสตเป็นอัมปัตตวิสยคาหกะ (คือรับอารมณ์ที่มาไม่ถึง)
เพราะอุปปัตติเหตุของวิญญานในอารมณ์ อันมีที่อาศัยไม่ติดกับมหาภูตรูปอัน
เป็นที่อาศัยของตน ฆานะ ชิวหา และกายเป็นอัมปัตตวิสยคาหกะ (รับ

อารมณ์ที่มาถึงตน) เพราะความที่อุปบัติเหตุของวิญญาณในอารมณ์ ซึ่งติดกับ
มหาภูตรูปอันเป็นที่อาศัยของตน โดยอำนาจแห่งวัตถุที่อาศัย และโดยตนเอง
นั้นแหละ.

แต่ในอรรถถกกล่าวว่ อารมณ์ ชื่อว่า สัมปตตะ ที่มาถึงตน
เพราะความที่อารมณ์มาสู่คลองแห่งจักขุและโสตทีเดียว. จริงอยู่ สี (วรรณะ)
ของมณฑลแห่งพระจันทร์และอาทิตย์ตั้งอยู่ไกลถึง ๔๒,๐๐๐ โยชน์ ก็ยังกระทบ
จักขุประสาท สีนั้นแม้ปรากฏตั้งอยู่ในที่ไกลก็ชื่อว่า สัมปตตะ เหมือนกัน.
จักขุชื่อว่ามีอารมณ์ที่มาถึง (สัมปตตะ) เพราะความที่สีนั้นเป็นอารมณ์ทีเดียว.
กายวิการของบุคคลทั้งหลายที่ติดต้นไม้อยู่ในที่ไกลก็ดี ของช่างซ่อมผู้ชักผ้าอยู่
ก็ดี ย่อมปรากฏแม้แต่ที่ไกล. แต่เสียงมาโดยการสืบท่อ ๆ กันมาแห่งธาตุ
กระทบโสตแล้วก็ค่อย ๆ สลายไป ดังนี้.

ในอรรถถกนั้น อารมณ์ ชื่อว่า สัมปตตะ (ที่มาถึงตน) เพราะความ
ที่อารมณ์นั้นมาสู่คลองก็จริง ถึงอย่างนั้น สีของมณฑลพระจันทร์เป็นต้นก็ไม่มา
ถึงจักขุ ย่อมปรากฏตั้งอยู่ในที่ไกลนั้นแหละ แม้เสียงฟังค่อย ๆ มาไชร้ เกิด
ในที่ไกลก็ฟังได้ยินช้า เพราะมาโดยกระทบต่อ ๆ กันมา เมื่อกระทบโสต ก็ไม่
ปรากฏว่าชื่อว่าเสียงนั้นอยู่ในทิศชื่อนั้น เพราะฉะนั้น จักขุและโสตจึงมีอารมณ์
เป็นอสัมปตตะ (มาไม่ถึง) นั้นแหละ.

ตาเปรียบด้วยงู

ประสาทรูปเหล่านี้ เปรียบเหมือนสัตว์มีงูเป็นต้น เหมือนอย่างว่า
งูขึ้นชื่อว่างู ย่อมไม่ชอบใจในที่ชื้นแฉะและราบเรียบในภายนอก จึงเข้าไปที่ต้นไม้อัน
ใบหญ้าชฎและจอมปลวกนั้นแหละย่อมชอบใจในเวลาอนอน ย่อมถึงความ
สัตว์มีจิตสงบ ฉันทิ แม้จักขุนี้ก็ฉันทิเหมือนกัน มีความพอใจในสิ่งไม่

ราบเรียบ ย่อมไม่พอใจไม่ปรารถนาแม้จะแลดูในที่มีฝาทองคำเป็นต้นที่
เรียบร้อย แต่ย่อมชอบในที่ที่มีลวดลายหลากหลายด้วยรูป ดอกไม้ และเครือเถา
เป็นต้นที่เดียว เพราะในที่เช่นนั้น เมื่อตายังไม่เพียงพอ คนทั้งหลายก็ยังอ้า
ปากอยากมอง.

หูเปรียบด้วยจระเข้

แม้จระเข้เล่า เมื่อออกไปภายนอกไม่เห็นสิ่งที่ตนจะพึงจับเอาที่หลับตา
ไป แต่ในกาลใด หยั่งลงสู่น้ำประมาณร้อยวาเข้าไปยังโพรงนอนแล้ว ในกาล
นั้น จิตของมันก็ถึงความสงบ หลับสบาย ฉันทใจ แม้โสตนี้ที่ฉันทนั้นเหมือนกัน
ชอบในที่ที่มีโพรง อาศัยอากาศ ชอบใจในโพรงช่องหูเท่านั้น อากาศช่องหู
เท่านั้นเป็นปัจจัยในการได้ยินเสียงนั้น แม้อากาศก็สมควรเหมือนกัน ด้วยว่า
เมื่อทำการสาธยายภายในถ้ำ เสียงหาจะถ้ำออกไปภายนอกไม่ แต่ก็ออกไป
ตามช่องประตู หน้าต่าง กระทบสืบต่อ ๆ กันไปแห่งธาตุแล้ว กระทบโสต
ประสาท. ในลำดับแห่งการกระทบ คนผู้นั่งอยู่บทหลังถ้ำย่อมรู้ว่า บุคคลชื่อ
โน้นย่อมสาธยาย ดังนี้. ครั้นเมื่อคำที่กล่าวอย่างนี้มีอยู่ ชื่อว่า อารมณ์ของโสต
ก็เป็นสัมปตตะ (คือมาถึงตนได้).

ถามว่า ก็โสตนี้มีอารมณ์เป็นสัมปตตะหรือ ?

ตอบว่า ใช่แล้ว มีอารมณ์เป็นสัมปตตะ.

ถามว่า ถ้าเช่นนั้น กลองเป็นต้นดังในที่ไกล ก็จะไม่รู้เสียงในที่ไกล
ใช่ไหม.

ตอบว่า ไม่พึงรู้ก็ไม่ใช่ เพราะเมื่อเสียงกระทบโสตประสาท ย่อมมี
การรู้โดยประการนั้น ๆ ว่า เสียงไกล เสียงใกล้ เสียงฝั่งโน้น เสียงฝั่งนี้ ดังนี้
ข้อนี้เป็นธรรมดา.

ก็ธรรมดานี้เป็นเช่นไร ก็ธรรมดาช่องหูมีอยู่ในที่ใด ๆ การฟังก็มีแต่
ที่นั่น ๆ เหมือนการเห็นดวงจันทร์ดวงอาทิตย์เป็นต้น เพราะฉะนั้น โสต-
ประสาทนี้ จึงมีอารมณ์เป็นอัมปัตตะโดยแท้.

จมูกเปรียบด้วยนก

แม้นกก็ไม่ยินดีบนต้นไม้หรือพื้นดิน แต่ในเวลาใดมันโฉบบินเลี้ยว
การขว้างก้อนดินหนึ่งระยะหรือสองระยะบินขึ้นไปสู่อากาศว่างเปล่า ในเวลานั้น
มันก็จะมีจิตสงบ จันใด แม้ฆานะก็จันนั้นเหมือนกัน มีความพอใจในอากาศ มี
กลิ่นโดยอาศัยลมเป็นอารมณ์ เหมือนอย่างโค เมื่อฝนตกใหม่ๆ ก็สูดดมแผ่นดิน
แล้วก็เบ่งหน้าหาอากาศสูดดม และเวลาที่บุคคลเมื่อเอานิ้วมือจับก้อนที่มีกลิ่น
แล้วสูดดมไม่หันหน้ามาทางลมก็ไม่รู้กลิ่นนั้น.

ลิ้นเปรียบด้วยสุนัขบ้าน

แม้สุนัขบ้านเมื่อเที่ยวไปภายนอก ข่อมไม่เห็นที่ปลอดภัย ข่อมถูก
ประทุษร้ายโดยการถูกขว้างด้วยก้อนดินเป็นต้น เข้าไปสู่ภายในบ้านแล้วก็ขู่
ขี้เถ่าที่เตาไฟก็นอนเป็นสุข จันใด แม้ชีวหากก็จันนั้นเหมือนกัน มีอัมผัส
ในบ้าน มีรสอาศัยอาโปธาตุเป็นอารมณ์ จริงอย่างนั้น ภิกษุแม้กระทำสมณ-
ธรรมตลอดสามยามแห่งราตรีแล้ว ถือบาตรและจีวรแต่เช้าตรู่เข้าไปสู่บ้าน
เพราะว่าเมื่อก่อนเคี้ยวแห้งไม่เปียกด้วยน้ำลาย ใคร ๆ ก็ไม่อาจเพื่อรู้รสได้.

กายเปรียบด้วยสุนัขจิ้งจอก

แม้สุนัขจิ้งจอกเมื่อเที่ยวไปภายนอกก็ไม่ประสบความสำเร็จยินดี แต่เมื่อมัน
เคี้ยวกินเนื้อมนุษย์ในป่าช้าฝึคิบแล้วนอนนั่นแหละ มันจึงมีความสุขจันใด

แม้กายก็ฉนั้นเหมือนกัน มีอัมมาสัยในอุปาทินนกรุป (มีใจครอง) มีโผฏฐัพพะอาศัยปฐวีธาตุเป็นอารมณ์. จริงอย่างนั้น ชนทั้งหลายเมื่อไม่ได้อุปาทินนกรุปอื่น ก็เอาฝ่ามือของตนนั้นแหละรองศีรษะนอน ปฐวีธาตุของกายบุคคลนั้น แม้อยู่ภายในและภายนอกก็เป็นปัจจัยในการรับอารมณ์. จริงอยู่ที่นอนแม้ปุไว้ได้อย่างดียังไม่ทันนั่งหรือนอนก็ไม่รู้ความแข็งและอ่อนได้ หรือผลไม้ที่เขาวางไว้บนฝ่ามือยังไม่ทันบีบคู้ก็ไม่อาจรู้ถึงความแข็งและอ่อนได้. ปฐวีธาตุที่อยู่ภายในหรือภายนอกจึงเป็นปัจจัยโดยการรู้การกระทบของประสาทนี้. พึงทราบความไม่ปะปนกันแห่งประสาทรูปเหล่านั้น โดยการกำหนดธรรมมีลักษณะเป็นอย่างนี้.

จริงอยู่ ลักษณะ รส ปัจจุปฏิฐาน ปทัฏฐาน อารมณ์ อัมมาสัย และวัตถุที่อาศัยของจักขุประสาทเป็นอย่างหนึ่ง ของโสตประสาทเป็นต้นก็อย่างหนึ่ง เพราะฉะนั้น จักขายตนะเป็นต้น จึงไม่ปะปนกันโดยแท้.

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบแม้อุปมาในความที่ประสาทรูปเหล่านั้นไม่ปะปนกัน ดังต่อไปนี้.

เหมือนอย่างว่า เงามแห่งธงทั้งหลาย ๕ สี ที่เขายกขึ้นแล้ว เนื่องเป็นอันเดียวกันก็จริง ถึงอย่างนั้น เงามของธงก็ไม่ปะปนกันและกันฉันใด อนึ่งเมื่อเขาเอาฝ้าย ๕ สี ควั่นทำเป็นไส้ประทีป (ตะเกียง) จุดให้ลุกโพลงแล้ว เปลวไฟดูเหมือนเป็นอันเดียวกันก็จริง ถึงอย่างนั้นเปลวไฟแห่งรัศมีของฝ้ายนั้น ๆ ก็เป็นคนละอย่าง ไม่ปะปนกันและกันฉันใด आयตนะ ๕ เหล่านี้แม้รวมกันอยู่ในอัฐภาพเดียวกัน แต่ก็ไม่ปะปนกันและกันฉันนั้นเหมือนกัน ไซ้แต่ आयตนะ ๕ เหล่านี้เท่านั้นก็หาไม่ แม้รูปที่เหลือก็ไม่ปะปนกัน.

จริงอยู่ ในสรีระนี้ มีกาย ๓ ส่วน คือ

กายท่อนล่าง ๑

กายท่อนกลาง ๑

กายท่อนบน ๑.

บรรดา ๓ ส่วนเหล่านั้น กายในเบื้องต่ำแต่สะคือลงไป ชื่อว่า กายท่อนล่าง ในกายท่อนล่างนั้นมีรูป ๔ รูป คือ กายทสกะ ๑๐ ภาวทสกะ ๑๐ มีอาหารเป็นสมภูฐาน ๘^๒ มีอุตุเป็นสมภูฐาน ๘ มีจิตเป็นสมภูฐาน ๘. กายเบื้องบนตั้งแต่สะเดาขึ้นไปถึงหลุมคอ ชื่อว่า กายท่อนกลาง ในกายท่อนกลางนั้น มีรูป ๕๔ รูปคือ กายทสกะ ๑๐ ภาวทสกะ ๑๐ วัตถุทสกะ ๑๐ รูปทั้ง ๓ มีรูปที่มีอาหารเป็นสมภูฐาน เป็นต้น อย่างละ ๘. กายเบื้องบนแต่หลุมคอขึ้นไป ชื่อว่า กายท่อนบน. ในกายท่อนบนนั้นมีรูป ๘๔ คือ จักขุทสกะ ๑๐ โสตทสกะ ๑๐ ฆานทสกะ ๑๐ ชิวหาทสกะ ๑๐ กายทสกะ ๑๐ ภาวทสกะ ๑๐ รูป ๓ รูป มีรูปที่มีอาหารเป็นสมภูฐานเป็นต้นอย่างละ ๘.

บรรดารูปเหล่านั้น รูปที่ชื่อว่า จักขุทสกะ ด้วยสามารถแห่งนิปผันนรูป ๑๐ เป็นรูปที่แยกจากกันแต่ละส่วนไม่ได้ นี่คือ มหาภูตรูป ๔ เป็นปัจจัยแก่จักขุประสาท วรรณะ คันธะ รสชะ โอาชา จีวัตินทรีย์ และจักขุประสาท. รูปแม้ที่เหลือก็พึงทราบโดยนัยนี้.

บรรดากาย ๓ ส่วนนั้น รูปในกายท่อนล่างไม่ปะปนกับรูปกายท่อนกลางและรูปกายท่อนบน รูปแม้ในกายที่เหลืออีก ๒ ก็ไม่ปะปนกับรูปกายนอกนี้. เหมือนอย่างว่า เงามูเขา และเงาดั้นไม้ในเวลาเย็น

๑. กายทสกะ ๑๐ คือ มหาภูตรูป ๔ วรรณะ ๑ คันธะ ๑ รสชะ ๑ โอาชา ๑ จีวัตรูป ๑ กายประสาท ๑.
๒. อาหารสมภูฐาน เป็นต้น อย่างละ ๘ ได้แก่ อวินิโคกรูป ๘ มีปฐวี เป็นต้น มีโอาชาเป็นที่สด.

อันเดียวกันก็จริง ถึงอย่างนั้นก็ได้ปะปนกันฉันใด ในกายแม่เหล่านั้น รูป ๔๔
ก็ดี รูป ๕๔ ก็ดี รูป ๘๔ ก็ดี ก็ฉันนั้น เป็นคุณเนื่องเป็นอันเดียวกัน แต่
ก็ไม่ปะปนซึ่งกันและกันเลย ฉะนั้นแล.

อรรถกถารูปายตนนิเทศ

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่งรูปายตนะต่อไป.

สี (วรรณะ) นั้นแหละ เรียกว่า **วัณณนิภา** อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า
นิภา เพราะอรรถว่า ย่อมเปล่งแสง อธิบายว่า ย่อมปรากฏแก่จักขุวิญญาณ
แสงคือสี ชื่อว่า **วัณณนิภา**. รูปที่ชื่อว่า **สนัทสนะ** (คือเป็นสิ่งที่เห็นได้)
โดยเป็นไปพร้อมกับการเห็น อธิบายว่า พึงเห็นด้วยจักขุวิญญาณ. รูปที่ชื่อว่า
สัปปฏิฆะ (กระทบได้) โดยความเป็นไปพร้อมกับสิ่งที่กระทบถูกเข้า การ
ยังความเสียดสีให้เกิด.

บรรดาสีมี่สีเขียวครามเป็นต้น สีเขียวเหมือนดอกสามหาว สีเหลือง
เหมือนดอกกรรณิการ์ สีแดงเหมือนดอกชบา สีขาวเหมือนดาวประกายพริก
สีดำเหมือนถ่านเผา สีหงสบาท แดงเรือเหมือนอย่างทรายและดอกยี่โถ. ก็ทอง
ตรัสเรียกว่า **หริ** คุณในคำนี้ว่า **หริตจสามวณฺณกามํ สุมุข ปกุกม**
(คุณก่อนสุขุมะผู้มีผิวพรรณงามดังทอง ท่านจงหนีไปตามปรารถนาเถิด) ดังนี้
ก็จริง ถึงอย่างนั้น ทองนั้นทรงถือเอาด้วยศัพท์ว่า **ชาตฺรุปะ** ข้างหน้า แต่
ในนิเทศนี้ ชื่อว่า **หริ** ได้แก่สีคล้ำ เพราะมิได้ทรงถือวัตถุทั้ง ๗ เหล่านี้
แสดงโดยสภาวะนั่นเอง.

บทว่า **หริวณฺณํ** (สีเขียวใบไม้) คือสีเหมือนหญ้าแพรกสด. บทว่า
อมุพฺกุรวณฺณํ (สีม่วง) คือสีเหมือนหน่อมะม่วง. วัตถุทั้ง ๒ เหล่านี้
ทรงถือเอาแสดงไว้โดยสภาวะ วัตถุ ๑๒ มียาวและสั้นเป็นต้น ทรงถือเอาแสดง

โดยโواهر และโواهرนั้นแห่งบทยาวและสั้นเป็นต้นเหล่านั้น สำเร็จแล้วโดย
อุปนิชาบัญญัติ (บัญญัติโดยเทียบเคียง) และสำเร็จแล้วโดยการตั้งไว้. จริงอยู่
คำว่า ยาว เป็นต้น เป็นบทสำเร็จด้วยการบัญญัติเทียบเคียงซึ่งกันและกัน.
คำว่า กลม เป็นต้น สำเร็จโดยตั้งลง. ในสองอย่างนั้น เพราะเทียบเคียงรูป
ที่สั้น ยาวกว่านั้น จึงชื่อว่า ยาว เพราะเทียบกับรูปที่สั้นกว่านั้น ชื่อว่า สั้น
เทียบเคียงรูปที่ใหญ่ เล็กกว่านั้นชื่อว่า อญฺ เทียบกับรูปที่เล็กกว่านั้น ชื่อว่า
ใหญ่. รูปที่มีสัณฐานเหมือนล้อเกวียน ชื่อว่า กลม รูปมีสัณฐานเหมือนไข่ไก่
ชื่อว่า ปริมณฑล รูปประกอบด้วยเหลี่ยมทั้ง ๔ ชื่อว่า จตุรัส (สี่เหลี่ยม).
แม้รูป ๖ เหลี่ยมเป็นต้นก็เช่นนี้แหละ. บทว่า นิรุณ (ลุ่ม) ได้แก่รูปที่ต่ำ.
บทว่า ถล (ดอน) ได้แก่รูปที่สูงขึ้น.

บรรดารูปยาวเป็นต้นเหล่านั้น เพราะบุคคลแม้ถูกต้องรูปยาวเป็นต้น
อาจเพื่อรู้ได้ แต่รูปสี่เหลี่ยมเป็นต้นบุคคลถูกต้องแล้วไม่สามารถทราบได้ ฉะนั้น
รูปายตนะที่ยาว จึงมิได้ตรัสไว้โดยตรง รูปที่สั้นเป็นต้นก็ไม่ตรัสเหมือนกัน
แต่ในที่นี้ตรัสว่า ยาว สั้น อาศัยรูปนั้น ๆ โดยประการนั้นตั้งอยู่แล้ว ฟังทราบ
ว่า รูปายตนะในรูปายตนะนิเทศนี้ ตรัสไว้โดยโواهرนั้น ๆ ดังนี้.

บทว่า ฉายา อาตโป (เงาแดด) นี้ ทรงกำหนดซึ่งกันและกัน
แสงสว่างและมีด ก็กำหนดไว้ซึ่งกันและกัน. บท ๔ บทว่า เมฆ เป็นต้น
แสดงไว้ด้วยวัตถุเท่านั้น. ในบรรดาบททั้งสี่เหล่านั้น คำว่า อพฺภา (เมฆ)
ได้แก่น้ำฝน. บทว่า มหิกา (หมอก) ได้แก่ น้ำค้าง. สี่แห่งบทมีเมฆเป็นต้น
ทรงแสดงไว้ด้วยบททั้ง ๔ เหล่านี้. ด้วยบทว่า จนฺทมนฺทลสฺส วณฺณนิภา
เป็นต้นทรงแสดงสี่คือรัศมีแห่งวัตถุเหล่านั้น.

ในวัตถุมีดวงจันทร์เป็นต้นนั้น ฟังทราบความต่างกันแห่งวัตถุทั้งหลาย
มีดวงจันทร์เป็นต้นอย่างนี้. วิมานของจันทเทพบุตร ยาวและกว้าง ๔๕

โยชน์สำเร็จด้วยแก้วมณีปิดบังไว้ด้วยเงิน ชื่อว่า ดวงจันทร์. วิมานของ
สุริยเทพบุตร ยาวและกว้าง ๕๐ โยชน์ สำเร็จด้วยทองปิดบังไว้ด้วยแก้วผลึก
ชื่อว่า ดวงอาทิตย์. วิมานของเทพบุตรนั้น ๆ ยาวและกว้าง ๗ โยชน์
๘ โยชน์ ๑๐ โยชน์ ๑๒ โยชน์ สำเร็จด้วยรัตนะ ๗ ประการ ชื่อว่า ดวงดาว.

ในบรรดาเทพบุตรเหล่านั้น พระจันทร์อยู่ข้างล่าง พระอาทิตย์อยู่
ข้างบน ระหว่างพระจันทร์และพระอาทิตย์ทั้ง ๒ มีหนึ่งโยชน์ โดยส่วนสุดข้าง
ล่างของพระจันทร์ และโดยส่วนสุดข้างบนของพระอาทิตย์มีระยะร้อยโยชน์
ดาวนักขัตฤกษ์ทั้งหลายย่อมโคจรไปที่ข้างทั้ง ๒. ก็บรรดาวัดฤกษ์ทั้ง ๓ เหล่านั้น
พระจันทร์โคจรไปช้า พระอาทิตย์โคจรไปเร็ว ดวงดาวทั้งหลายไปเร็วกว่าเขา
ทั้งหมด บางคราวโคจรไปข้างหน้าดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ บางคราวก็โคจร
ไปข้างหลัง.

บทว่า อาทาสมณฑล (กระจก) ได้แก่ สำเร็จด้วยสำริด. คำว่า
แก้วมณี คือแว่นแก้วไพฑูรย์ ที่เหลือมีประเภทมิใช่น้อยมีแก้วมณีโชติรส
เป็นต้น. คำว่า สังกข์ ได้แก่สังข์เกิดขึ้นเอง (ธรรมชาติ) แก้วมุกดา ก็เกิด
ขึ้นเอง แม้แก้วไพฑูรย์ที่เหลือ. บทว่า เวพุริโย (แก้วไพฑูรย์) คือแก้วมณี
มีสีเหมือนไม้ไผ่.

วรรณะของพระศาสดา เรียกว่า ชาตรุปะ (ทอง) จริงอยู่ พระศาสดา
มีวรรณะเหมือนทองคำ แม้วรรณะของทองคำ ก็เรียกว่า วรรณะพระศาสดา.
กหาปณะคือ โลหมาสก (มาสกทำด้วยโลหะ) ทารุมาสก (มาสกทำด้วยไม้)
ชตุมาสก (มาสกทำด้วยยาง) เรียกว่า รัตตะ (เงิน). โวหารแม้ทั้งหมดนั้น
ท่านถือเอาในบทว่า รัตตํ นี้.

ด้วยบทว่า ยัม วา ปนญญมุปี (หรือรูปแม่อื่นใด) นี้ เว้นรูปที่
ตรัสไว้ในบาลี ทรงถือเอารูปที่เหลืออันต่างด้วยสีเสื่อลำแพน สีฟ้าท่อน

เก่า และสีช่อฟ้าเป็นต้น เพราะสีทั้งหมดนั้นรวมอยู่ในรูปที่เป็นเยวอปนกรรม
ทั้งหลาย. รูปนี้แหละ แม้ต่างกันโดยประเภทมีสีเขียวเป็นต้น แต่รูปทั้งหมด
นั้นก็มิได้แตกต่างกันโดยลักษณะเป็นต้น.

ว่าโดยลักษณะที่จตุกะของรูป

จริงอยู่ รูปนี้แม้ทั้งหมดมีการกระทบจักขุเป็นลักษณะ (จกขุปฏิ-
หนนลกฺขณฺ) มีความเป็นอารมณ์ของจักขุวิญญาณเป็นรส (จกขุวิญญาณ-
สุส วิสยถาวรลฺ) มีความเป็นโคจรของจักขุวิญญาณนั้นนั่นเองเป็น
ปัจจุปฏิฐาน (ตสฺเสว โคจรปจฺจุปฺฐานํ) มีมหาภูตรูป ๔ เป็นปทัฏฐาน.
ก็อุปาทารูปทั้งหมดเหมือนกับรูปนี้ ข้าพเจ้าจักกล่าวรูปที่แตกต่างกัน รูปที่
เหลือในนิทเทสนี้ พึงทราบโดยนัยที่กล่าวในจักขายตนนิทเทสนั้นแหละ.

จริงอยู่ ในจักขายตนนิทเทสนั้น นิทเทสมิ่จักขุเป็นประธานอย่าง
เดียว แต่ในรูปายตนนิทเทสนี้มีรูปเป็นประธาน. ในจักขายตนนิทเทสนั้น
มีชื่อ ๑๐ อย่างมีคำว่า จกขุเปตฺติ (รูปนี้เป็นจักขุบ้าง) เป็นต้น. ในรูปาย-
ตนนิทเทสแม้มีชื่อ ๓ อย่าง มีคำว่า รูปเปตฺติ เป็นต้น (นี้เรียกว่า รูปบ้าง
รูปายตนะบ้าง รูปธาตุบ้าง). รูปที่เหลือเป็นเช่นเดียวกันนั้นแหละ แม้ใน
รูปายตนนิทเทสนี้ ก็ตรัสวาระทั้งหลายไว้เหมือนตรัสวาระ ๑๓ วาระ เพื่อ
กำหนดจักขุระดับด้วยนัยวาระ ๔ วาระเหมือนกัน ฉะนี้แล.

อรรถกถาสัททายตนนิทเทส

พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทสแห่งสัททายตนะต่อไป.

บทว่า เภริสทฺโท (เสียงกลอง) ได้แก่ เสียงกลองใหญ่และกลอง
ที่เขาคี. แม้เสียงตะโพน เสียงสังข์ เสียงบัณเฑาะว์ ก็เป็นเสียงมีเสียงตะโพน

เป็นต้น เป็นปัจจัย. เสียงที่เรียกว่าเพลงขับ ชื่อว่า **เสียงขับร้อง**. เสียงคนตรีเนื่องด้วยพิณเป็นต้น เหลือจากที่กล่าวแล้ว ชื่อว่า **เสียงประโคม (วาทิตสัทโท)**.

บทว่า **สุมมสัทโท** (เสียงกรับ) ได้แก่ เสียงฉาบสำริดและกรับไม้ตาล. บทว่า **ปาณสัทโท** (เสียงปรบมือ) ได้แก่เสียงปรบด้วยฝ่ามือ. บทว่า **สตุตถานํ นิคฺโขสสัทโท** (เสียงร้องของสัตว์) ได้แก่เสียงที่เปล่งโดยมีบทและพยัญชนะไม่ปรากฏของสัตว์มากที่ประชุมกัน. บทว่า **ธาตุนํ สนนฺนิปาตสัทโท** (เสียงกระทบกันของธาตุทั้งหลาย) ได้แก่เสียงเสียดสีกันและกันของต้นไม้ทั้งหลาย และเสียงตีระฆังเป็นต้น. เสียงของลมพัด ชื่อว่า **เสียงลม**. เสียงของน้ำกำลังไหล หรือน้ำกระทบกัน ชื่อว่า **เสียงน้ำ**. เสียงสนทนาเป็นต้นของพวกมนุษย์ ชื่อว่า **เสียงมนุษย์**. เว้นเสียงมนุษย์นั้นแล้ว เสียงที่เหลือทั้งหมด ชื่อว่า **เสียงอมมนุษย์**. ด้วยบททั้ง ๒ คือ เสียงมนุษย์และเสียงอมมนุษย์นี้ เสียงทั้งหมดเป็นอันถือเอาแล้ว. แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น เสียงที่ไม่ตรัสไว้ในพระบาลีที่เป็นไปในเวลาฝ่าไม้ไผ่ และเสียงฉีกผ้าเก่าเป็นต้น พึงทราบว่ารวมเข้าในชื่อว่า **ยวอปนกลัททเว** เสียงแม้ต่างกันโดยประเภทมีเสียงกลองเป็นต้นอย่างนี้ แต่มีได้ต่างกันโดยลักษณะเป็นต้น.

ว่าโดยลักษณะที่จตุกะของเสียง

สพฺโพ เจโต โสตปฺปฏิหนนลกฺขโณ สทฺโท ก็เสียงทั้งหมดมีการกระทบกับโสตเป็นลักษณะ **โสตวิญญาณสุต วิสยภาวรโต** มีความเป็นอารมณ์ของโสตวิญญาณเป็นรส **ตสุเสว โคจรปจฺจุปฺภูจฺจโน** มีความเป็นโคจรของโสตวิญญาณนั้นนั่นแหละเป็นปัจจุปัจภูฐาน. คำที่เหลือพึงทราบโดยนัยที่กล่าวในจกขายตนนิตเทศนั้นแหละ แม้ในสัททายตนนิตเทศนี้ ก็ตรัส

วาระ ๑๓ วาระประดับด้วยนัยวาระละ ๔ เนื้อความแห่งบทเหล่านั้นสามารถจะ
รู้ได้โดยนัยที่กล่าวไว้นั้นแหละ ฉะนั้น จึงมิได้ให้พิสดาร.

อรรถกถาคันชายตนนิทเทศ

พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทศแห่งคันชายตนะต่อไป.

บทว่า **มูลกนุโ** (กลิ่นรากไม้) ได้แก่ กลิ่นที่เกิดขึ้นอาศัยรากไม้
อย่างใดอย่างหนึ่ง. แม้ในกลิ่นที่แก่นเป็นต้น ก็นัยนี้เหมือนกัน. กลิ่นฝักดอง
เป็นต้นที่ยังไม่สำเร็จแล้ว หรือสำเร็จแล้วไม่ดี ชื่อว่า **อามกนุโ** (กลิ่นบูด).
กลิ่นเกล็ดปลา กลิ่นเนื้อเน่า กลิ่นเนยใสเสียเป็นต้น ชื่อว่า **วิสกนุโ** (กลิ่นเน่า).

บทว่า **สุกนุโ** (กลิ่นหอม) ได้แก่ กลิ่นที่น่าปรารถนา. บทว่า
ทุกนุโ (กลิ่นเหม็น) ได้แก่ กลิ่นไม่น่าปรารถนา. ด้วยบททั้ง ๒ คือ
กลิ่นหอมและกลิ่นเหม็นนี้ ย่อมเป็นอันว่ากลิ่นแม่ทั้งหมดทรงถือเอาแล้ว. เมื่อ
เป็นเช่นนั้น กลิ่นแม่ทั้งหมดที่ไม่ตรัสไว้ในพระบาลีมีกลิ่นช่อฟ้าและกลิ่นฟ้าเก่า
เป็นต้น. พึงทราบว่า รวมอยู่ที่เขวาปนกคันธะ. กลิ่นนี้แม้จะต่างกันโดยเป็น
กลิ่นที่รากเป็นต้นอย่างนี้ ว่าโดยลักษณะที่จตุกะแล้วก็ไม่แตกต่างกันเลย.

ว่าโดยลักษณะที่จตุกะของกลิ่น

สพฺโพปิ เจโส ฆานปฺปฏิหนนลกฺขโณ **กนุโ** ก็กลิ่นแม่ทั้งหมด
มีการกระทบฆานะเป็นลักษณะ **ฆานวิญฺญาณสุตฺต** **วิสยภาวโร** มีความ
เป็นอารมณ์ของฆานวิญฺญาณเป็นรส **ตฺตฺเสว โคจรปจฺจุปฺภูจฺจาโน** มีความ
เป็นโคจรของฆานวิญฺญาณนั้นนั่นแหละเป็นปัจจุปฺภูฐาน. คำที่เหลือพึงทราบ
โดยนัยที่กล่าวในจักขายตนนิทเทศนั้นแหละ แม้ในคันชายตนนิทเทศนี้ ก็ตรัส

วาระ ๑๓ วาระประดับด้วยนัย ๕๒ เหมือนกันนั่นแหละ ว่าโดยอรรถวาระ เหล่านั้นแจ่มแจ้งแล้วทั้งนั้น.

อรรถถกถายตนนิทเทศ

พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทศแห่งรสายตนะ ต่อไป.

บทว่า มุตรโส (รสรากไม้) ได้แก่รสที่อาศัยรากไม้อย่างใดอย่างหนึ่ง เกิดขึ้น. แม้ในรสลำต้นเป็นต้นก็นัยนี้แหละ. บทว่า อมฺพิล (เปรี้ยว) ได้แก่เปรียงเป็นต้น. บทว่า มธุริ (หวาน) ได้แก่ รสมิเนยใสแห่งโคเป็นต้น อย่างเดียว. ส่วนน้ำผึ้งผสมกับรสฝาดเก็บไว้นานเข้าก็เป็นรสฝาด. น้ำอ้อยผสมกับรสขื่นเก็บไว้นานเข้าก็เป็นรสขื่น แต่สัปปี (เนยใส) เก็บไว้นานแม้ละสีและกลิ่นก็ไม่ละรส เพราะฉะนั้น เนยใสนั้นนั่นแหละ จึงชื่อว่า หวานโดยส่วนเดียว.

บทว่า ติตฺตกํ (ขม) ได้แก่ ไบสะเดาเป็นต้น. บทว่า กญฺจํ (เผ็ด) ได้แก่ รสขิงและพริกไทยเป็นต้น. บทว่า โลณิกํ (เค็ม) ได้แก่เกลือธรรมชาติเป็นต้น. บทว่า ขาริกํ (ขื่น) ได้แก่ รสมะอี่และหน่อไม้เป็นต้น. บทว่า ลมฺพิล (เผื่อน) ได้แก่ พุทรา มะขามป้อม และมะขวิดเป็นต้น. บทว่า กสาวํ. (ฝาด) ได้แก่ มะขามป้อมเป็นต้น. รสแม้ทั้งหมดเหล่านี้ ตรีสไว้ด้วยอำนาจวัตถุ แต่ในนิทเทศนี้ พึงทราบว่ารสตรีสไว้โดยชื่อมีเปรี้ยวเป็นต้นแต่วัตถุนั้น ๆ.

บทว่า สาทุ (อโรย) ได้แก่รสที่น่าปรารถนา. บทว่า อสาทุ (ไม่อโรย) ได้แก่รสที่ไม่น่าปรารถนา. ด้วยบททั้ง ๒ คือ รสที่น่าปรารถนา และไม่น่าปรารถนານี้ รสแม้ทั้งหมดเป็นอันทรงกำหนดถือเอาแล้ว ครั้นเมื่อ

ความเป็นอย่างนั้นมีอยู่ รสทั้งหมดที่ไม่ตรัสไว้ในพระบาลีมีรสก่อนคิน รส-
ฝาเรื้อน และรสฝำเก่าเป็นต้น ฟังทราบทั่ว รวมที่เขวาปนกรส. รสนี้แม้ต่าง
กันโดยเป็นรสรากไม้เป็นต้นอย่างนี้ แต่ว่าโดยลักษณะเป็นต้นก็มีได้แตกต่าง
กันเลย.

ว่าโดยลักษณะที่จตุกะของรส

สพฺโพ เอส ชิวหาปฏินนลฺกฺขโณ รโส รสมีการกระทบลิ้น
เป็นลักษณะ ชิวหาวิญญานสุต วิสยภาวโร มีความเป็นอารมณ์ของ
ชีวหาวิญญานเป็นรส ตสุเสว โจรปจฺจุปฏฺฐาโน มีความเป็นโคจรของ
ชีวหาวิญญานนั้นนั่นแหละเป็นปัจจุปัฏฐาน. คำที่เหลือฟังทราบโดยนัยที่กล่าว
ในจักขายนิทเทศนั้นแหละ แม้ในนิเทศนี้ ก็ตรัสวาระ ๑๓ ประดับด้วย
นัย ๕๒ เหมือนกันนั้นแหละ.

อรรถกถาอิตินทรินิทเทศ

ฟังทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่งอิตินทรีย์.

บทว่า ยํ เป็นตติยาวิภัติ ในข้อนี้อธิบายว่า ทรวดทรงหญิงเป็นต้น
แห่งหญิง ย่อมมีด้วยเหตุใด. บรรดาคำเหล่านั้น บทว่า ลิงฺคํ ได้แก่ ทรวดทรง
จริงอยู่ ทรวดทรงแห่งอวัยวะมีมือ เท้า คอ และอุทรเป็นต้น ของหญิงไม่
เหมือนของชาย เพราะกายท่อนล่างของหญิงทั้งหลายดำ กายท่อนบนไม่ดำ
มือเท้าเล็ก ปากเล็ก.

บทว่า นิमितฺตํ (เครื่องหมาย) ได้แก่ เป็นเหตุรู้ได้ จริงอยู่ เนื้อขา
ของหญิงทั้งหลายดำ ปากไม่มีหนวดเครา แม้ผู้ฝำรดผมก็ไม่เหมือนของพวก
ชาย. บทว่า กุคฺคํ ได้แก่ กิริยา คือการกระทำ ด้วยว่า พวกหญิงทั้งหลาย

ในเวลาเป็นเด็ก ย่อมเล่นกระดิ่งและสากเล็ก ๆ ย่อมเล่นตุ๊กตา เอาดินเหนียว และปอมากรอเป็นด้าย.

บทว่า **อากบุโป** (อาการ) ได้แก่ อาการคือการเดินเป็นต้น ด้วยว่า หงิงทั้งหลายเมื่อเดินก็เดินไม่เร็ว เมื่อยืน เมื่อนอน เมื่อนั่ง เมื่อเคี้ยวกิน ก็ยืน นอน นั่ง เคี้ยวกินไม่เร็ว เมื่อบริโภកก็บริโภคอย่างช้า จริงอยู่ ชนทั้งหลายเห็นคนแม้เป็นชายเขื่องช้าก็พูดว่า ชายคนนี้เดิน ยืน นอน นั่ง เคี้ยวกิน บริโภคเหมือนผู้หงิง ดังนี้.

คำว่า **อิตฺติตฺตํ อิตฺติภาโว** (สภาพหงิง ภาวะของหงิง) แม้ทั้ง ๒ นี้มีความหมายอย่างเดียวกัน คือเป็นสภาวะของหงิง ก็สภาวะของหงิงนี้เกิดแต่กรรม ตั้งขึ้นพร้อมกับจิตในปฏิสนธิกาล ส่วนทรวดทรงหงิงเป็นต้น ไม่ตั้งขึ้นในปฏิสนธิกาลจุอิตฺตินทรีย์ แต่ก่ออาศัยอิตฺตินทรีย์ตั้งขึ้นในปวัตติกาล. เหมือนอย่างว่า เมื่อพืช (เมล็ดพืช) มีอยู่ ต้นไม้อาศัยพืชเพราะพืชเป็นปัจจัย จึงเจริญเติบโตสมบูรณ์ด้วยกิ่งและคาคบตั้งอยู่เต็มช่องว่าง ฉนั้นใด ครั้นเมื่ออิตฺตินทรีย์คือความเป็นหงิงมีอยู่ อวัยวะมีทรวดทรงแห่งหงิงเป็นต้น ก็มี ฉนั้นนั่นเหมือนกัน. ก็อิตฺตินทรีย์เปรียบเหมือนพืช ทรวดทรงหงิงเป็นต้น อาศัยอิตฺตินทรีย์ ย่อมตั้งขึ้นในปวัตติกาล เปรียบเหมือนต้นไม้อาศัยพืชเจริญเติบโตแล้วตั้งอยู่เต็มช่องว่าง ฉะนั้น.

บรรดาอินทรีย์ทั้งหลายเหล่านั้น อิตฺตินทรีย์ไม่พึงรู้ได้ด้วยจักขุวิญญาณ พึงรู้ได้ด้วยมโนวิญญาณเท่านั้น. ทรวดทรงของหงิงเป็นต้นรู้ได้ทางจักขุวิญญาณบ้าง ทางมโนวิญญาณบ้าง.

บทว่า **อิทฺทํ รูปํ อิตฺตินฺทฺริยํ** (รูปนี้ นั่น เรียกว่าอิตฺตินทรีย์) ความว่า รูปนี้ นั่น ไม่เหมือนกับจักขุนทรีย์เป็นต้นแม้เป็นของบุรุษ แต่เมื่อว่าโดยนิยาม อินทรีย์เฉพาะของหงิง ชื่อว่า **อิตฺตินทรีย์**.

อรรถกถาปริสตินทริยนิเทศ

แม่ในปริสตินทริย ก็นัยนี้เหมือนกัน แต่ทรวดทรงของชายเป็นต้น ฟังทราบโดยความตรงกันข้ามกับทรวดทรงของหญิงเป็นต้น เพราะลักษณะ แห่งอวัยวะมีมือ เท้า คอ และอุทรเป็นต้นของชาย ไม่เหมือนของหญิง ด้วยว่า กายท่อนบนของชายลำสั้น กายท่อนล่างไม่ลำสั้น มือเท้าก็ใหญ่ ปากใหญ่ เนื้อขาไม่ใหญ่ หนวดเคราเกิดขึ้น การใช้ผ้าผูกผมก็ไม่เหมือนของ หญิงทั้งหลาย ในเวลาเป็นเด็กย่อมเล่นรถและไถเป็นต้น ย่อมทำขบขันด้วย ทราย ย่อมขุดซื้อซึ่งหลุม แม้การเดินทางเป็นต้นก็องอาจ ชนทั้งหลายเห็นแม่หญิง ผู้ทำการเดินเป็นต้นในห้วงอาจ ย่อมพูดคำเป็นต้นว่า แม่คนนี้ย่อมเดินเหมือน ชาย ดังนี้ คำที่เหลือเหมือนกับที่กล่าวไว้ในอิตตินทริยนั้นแหละ.

ว่าด้วยลักษณะทิจตุกะ

บรรดาอินทริยทั้ง ๒ นั้น อิตฺถิภาวลกฺขณํ อิตฺถินุทฺธิยํ อิต-
ตินทฺริยํมีอิตฺถิภาวะ (มีความเป็นหญิง) เป็นลักษณะ อิตฺถิตฺติ ปกาสนรตํ
มีการประกาศว่าเป็นหญิงเป็นรส อิตฺถิลิงฺคนิมิตฺตํ กุตุตฺตํ ปุปฺปํ ฅรณ-
ภาวปจฺจุปฺภูจฺจํ มีความเป็นลักษณะ นิมิต การเล่นและกิริยาอาการของหญิง
เป็นปัจจุบันฐาน.

ปริสทภาวลกฺขณํ ปริสทินุทฺธิยํ ปริสตินทฺริยํ มีปริสทภาวะเป็นลักษณะ
ปริสทิตฺติ ปกาสนรตํ มีการประกาศว่าเป็นชายเป็นรส ปริสทลิงฺคนิมิตฺต-
ํ กุตุตฺตํ ปุปฺปํ ฅรณภาวปจฺจุปฺภูจฺจํ มีความเป็นลักษณะ นิมิต การเล่น
และกิริยาอาการของชายเป็นปัจจุบันฐาน.

ภาวรูปแม่ทั้ง ๒ (หญิงชาย) นี้ ของบุคคลผู้เกิดในปฐมกัป ย่อมตั้งขึ้นในปวัตติกาล ในภายหลังต่อมา ภาวรูปทั้ง ๒ นี้ตั้งขึ้นในปฏิสนธิกาล แม่ตั้งขึ้นในปฏิสนธิกาล ก็ย่อมหวั่นไหว ย่อมเปลี่ยนได้ในปวัตติกาล.

เหมือนอย่างพระดำรัสที่ตรัสไว้ในพระบาลีวินิตวัตถุแห่งปฐมปาราชิก ว่า ก็สมัยนั้นแล เพศหญิงปรากฏแก่ภิกษุรูปหนึ่ง เพศชายปรากฏแก่ภิกษุรูปหนึ่ง *ดังนี้.

ก็บรรดาเพศทั้ง ๒ นั้น เพศชายเป็นอุดมเพศ เพศหญิงเป็นหินเพศ ฉะนั้น เพศชายย่อมอันตรายกันไปเพราะอกุศลมีกำลัง เพศหญิงย่อมตั้งขึ้นด้วยกุศลที่เป็นทุรพล แต่เพศหญิงเมื่ออันตรายไปด้วยอกุศลที่เป็นทุรพล เพศชายย่อมตั้งขึ้นด้วยกุศลที่มีกำลัง. ฟังทราบว่ ภาวรูปแม่ทั้ง ๒ อย่างนี้ ย่อมอันตรายไปด้วยอกุศล ย่อมตั้งขึ้นด้วยกุศล ด้วยประการฉะนี้.

ว่าโดยอุกโตพยัญชนกะ

ถามว่า บุคคลผู้เป็นอุกโตพยัญชนกะ มีอินทรีย์เดียวหรือมีสองอินทรีย์
ตอบว่า มีอินทรีย์เดียว ก็อินทรีย์ของหญิงผู้เป็นอุกโตพยัญชนกะนั้น แลเป็นอดีตินทรีย์ ของชายผู้เป็นอุกโตพยัญชนกะเป็นปริสทินทรีย์.

ถามว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น พยัญชนะ (เครื่องหมาย) ที่ ๒ ก็ไม่ปรากฏ เพราะตรัสไว้ว่า อินทรีย์แสดงเครื่องหมายเพศ และอินทรีย์ของบุคคลผู้เป็นอุกโตพยัญชนกะนั้นก็ไม่มี. ตอบว่า อินทรีย์ของบุคคลนั้น เป็นเครื่องแสดงเพศหาได้.

ถามว่า เพราะเหตุไร ?

ตอบว่า เพราะไม่มีอยู่ทุกเมื่อ.

* วินย อา. เล่ม ๑/๖๔

ด้วยว่า เมื่อใดจิตกำหนดของอดีตอกุโตพยัญชนกะเกิดในหุญ ก็ในกาลนั้น เครื่องหมายเพศชายย่อมปรากฏ. เครื่องหมายเพศหญิงย่อมปิดบังซ่อนเร้น ปุริสอกุโตพยัญชนกะนอกนี้ ก็มีเครื่องหมายเพศหญิงนอกนี้เหมือนกัน ฌิว่า อินทรีย์ของอกุโตพยัญชนกะทั้งสองเหล่านั้น ฟังมีเครื่องหมายที่ ๒ ไชร เครื่องหมายเพศทั้ง ๒ ก็ฟังตั้งอยู่แม้ในกาลทุกเมื่อ แต่ว่าหาได้ตั้งอยู่ไม่ เพราะฉะนั้น อินทรีย์นั้นฟังทราบ คำนี้ว่า อินทรีย์นั้นของอกุโตพยัญชนกะนั้นเป็นเหตุแห่งเครื่องหมายเพศหามีได้ แต่ในที่นี้ เหตุคือจิตสัมปยุตด้วยราคะมีกรรมเป็นสหาย ก็เพราะอินทรีย์ของอกุโตพยัญชนกะนั้นมีเพียงหนึ่งเท่านั้น ฉะนั้น อดีตอกุโตพยัญชนกะ แม้ตนเองก็ตั้งครรรภได้ ย่อมทำให้บุคคลอื่นตั้งครรรภก็ได้ ส่วนปุริสอกุโตพยัญชนกะ ย่อมทำให้บุคคลอื่นให้ตั้งครรรภได้ แต่ตนเองย่อมตั้งครรรภไม่ได้ ฉะนั้นแล.

อรรถกถาชีวิตินทรียนิทเทศ

ฟังทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่งชีวิตินทรีย์ คำใดที่ข้าพเจ้าควรกล่าว ในชีวิตินทรียนิทเทศนี้ คำนั้นข้าพเจ้ากล่าวไว้ในอรูปชีวิตินทรีย์ ในหนหลังแล้วทั้งนั้น ก็ในอรูปชีวิตินทรีย์นั้นตรัสไว้ว่า อรูปธรรมใด ของอรูปธรรมเหล่านั้น แต่ในชีวิตินทรียนิทเทศนี้ตรัสว่า รูปธรรมใด ของอรูปธรรมเหล่านั้น เพราะความเป็นรูปชีวิตินทรีย์ นี้เป็นเนื้อความต่างกัน แต่ลักษณะเป็นต้นของรูปชีวิตินทรีย์นั้น ฟังทราบอย่างนี้.

สหชาตรูปานุपालนลกขณํ ชีวิตินุทรีย์ ชีวิตินุทรีย์มีการตามรักษารูปที่เกิดพร้อมกันเป็นลักษณะ เศลํ ปวตฺตนรลํ มีความเป็นไปของรูปธรรมเหล่านั้นเป็นรส เศลยว รฺปนปจฺจุปฺภฺจฺจํ มีความดำรงอยู่ซึ่ง

รูปธรรมเหล่านั้นนั้นแหละเป็นปัจจุปัจฐาน ยาจยิตัพพกตปทฐานัน มี
กฏรูปอันยังรูปธรรมให้ดำเนินไปเป็นปทฐานัน ดังนี้แล.

อรรถกถากายวิญญัตตินิทเทศ

พึงทราบวินิจฉัยในกายวิญญัตตินิทเทศต่อไป.

ในชื่อว่า กายวิญญัตติ นี้ก่อน. สภาวะที่ชื่อว่า วิญญัตติ เพราะ
อรรถว่าความที่คนทั้งหลายก็ตี หรือสัตว์ดิรัจฉานทั้งหลายก็ตี ให้รู้ภาวะของตน
ด้วยกาย แม้สัตว์ดิรัจฉานก็รู้ความหมายของคนได้ แม้คนก็รู้ความหมายของ
สัตว์ได้ด้วยสภาวะธรรมที่ถือเอานี้โดยทำนองแห่งการถือเอากาย.

อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า วิญญัตติ เพราะอรรถว่า ตนเองยอมให้ผู้อื่น
รู้ได้โดยทำนองแห่งการกำหนดกาย. วิญญัตติคือกาย กล่าวคือการไหวกาย ที่
ตรัสไว้ในคำมีอาทิว่า กายน สัวโร สาธุ (การสำรวมกายเป็นการดี) ดังนี้
ชื่อว่า กายวิญญัตติ.

อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า กายวิญญัตติ เพราะอรรถว่า ย่อมแสดงให้
รู้ด้วยกาย เพราะเป็นเหตุให้รู้ความประสงค์ด้วยการไหวกายต่าง ๆ และเพราะ
ตนเองก็จะพึงรู้โดยประการนั้น.

ในคำมีอาทิว่า กุสลจิตตสุต วา (ของบุคคลผู้มีจิตเป็นกุศล)
อธิบายว่า จิตของบุคคลผู้มีจิตเป็นกุศลด้วยจิต ๕ คือ กามาวจรกุสลจิต ๘ ดวง
อภิญญาจิต ๑ ดวง หรือผู้มีจิตเป็นอกุศลด้วยอกุสลจิต ๑๒ ดวง หรือมี
จิตที่เป็นอัพยากต ด้วยกิริยาจิต ๑๑ ดวง คือ มหากิริยาจิต ๘ ดวง ปริตต-
กิริยาจิต ๒ ดวง อภิญญาที่เป็นรูปาวจรกิริยาจิต ๑ ดวง อื่น ๆ จากนี้
ยอมไม่ยังวิญญัตติให้เกิดได้. ก็พระเสกขะ พระอเสกขะ และปุณฺชนก็มีวิญญัตติ

ด้วยจิตมีประมาณเท่านั้นแหละ เพราะฉะนั้น พระองค์จึงทรงแสดงวิญญูตติ โดยเป็นเหตุด้วยบททั้ง ๓ ด้วยสามารถแห่งธรรมมีกุศลเป็นต้นเหล่านี้ (คือ กุศล อกุศลกิริยา).

บัดนี้ เพื่อทรงแสดงวิญญูตติโดยผลด้วยบททั้ง ๖* จึงตรัสว่า **อภิกุณฺณุตฺตสฺส** วา (ก้าวไปอยู่) เป็นต้น. จริงอยู่ การก้าวไปเป็นต้น ชื่อว่า ผลของวิญญูตติ เพราะเป็นไปด้วยอำนาจวิญญูตติ. บรรดาบททั้งหลายมีการก้าวไปเป็นต้นเหล่านั้น บทว่า **อภิกุณฺณุตฺตสฺส** (ก้าวไปอยู่) ได้แก่ นำกายไปข้างหน้า. บทว่า **ปฏิกุณฺณุตฺตสฺส** (ถอยกลับอยู่) ได้แก่ นำกายกลับมาข้างหลัง. บทว่า **อาโลเกณฺนุตฺตสฺส** (แลดูอยู่) ได้แก่ แลดูตรงๆ. บทว่า **วิโลเกณฺนุตฺตสฺส** ได้แก่ แลดูทางโน้นแลดูทางนี้. บทว่า **สมฺมิชฺชุนฺนุตฺตสฺส** (คู้เข้าอยู่) ได้แก่ งอข้อต่อทั้งหลาย. บทว่า **ปสฺสเรณฺนุตฺตสฺส** (เหยียดออกอยู่) ได้แก่ เหยียดข้อต่อทั้งหลาย.

บัดนี้ เพื่อแสดงวิญญูตติโดยสภาวะด้วยบททั้ง ๖ จึงตรัสว่า **กายสฺส ญมฺภนา** (ความเคร่งตึงของกาย) เป็นต้น. บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **กายสฺส** (ของกาย) ได้แก่ ของสรีระ. สภาวะที่ชื่อว่า ความเคร่งตึง (**ญมฺภนา**) เพราะอรรถว่า ทำกายให้แข็งแล้วให้กระด้าง. สภาวะที่เคร่งตึงนั้นนั่นแหละ ตรัสเรียกว่า กิริยาที่เคร่งตึงด้วยดี (**สณฺญมฺภนา**) เพราะเพิ่มด้วยอุปสรรค อีกอย่างหนึ่ง ความเคร่งตึงมีกำลังมาก ชื่อว่า **สันถมฺภนา**. ความเคร่งตึงด้วยดี ชื่อว่า **สันถมฺภิตฺตตฺตงฺ**. ชื่อว่า **วิญญูตติ** (การแสดงให้รู้ความหมาย) ด้วยสามารถแห่งการให้รู้ให้เข้าใจ. กิริยาที่ให้เข้าใจความหมาย ชื่อว่า **วิญญูนาปนา**. ความแสดงให้รู้ความหมาย ชื่อว่า **วิญญูนาปิตฺตตฺตงฺ**. คำที่เหลือใดที่พึงกล่าวในที่นี้ คำนั้นข้าพเจ้ากล่าวไว้ในทวารกถาในหนหลังแล้วแล.

* ๑ ก้าวไปอยู่ ๒ ถอยกลับอยู่ ๓ แลดูอยู่ ๔ เหยียดซ้ายแลขวาอยู่ ๕ คู้เข้าอยู่ ๖ เหยียดออกอยู่.

อรรถกถาวจวิญญุตตินิทเทศ

ในวจวิญญุตติก็เหมือนกัน แต่ว่าเนื้อความของบทว่า วจวิญญุตติ
ดังนี้ และบทนิเทศทั้งหลายที่ข้าพเจ้ายังมีได้กล่าวไว้ในทวารกถานั้น พึงทราบ
อย่างนี้ว่า

ที่ชื่อว่า วิญญุตติ เพราะอรรถว่า คนก็ดี สัตว์ดิรัจฉานก็ดี ซึ่งจะ
ให้รู้ภาวะของตนด้วยวาจา แม้สัตว์ดิรัจฉานก็รู้ภาวะของคนได้ หรือคนก็รู้
ภาวะของสัตว์ได้ ด้วยสภาวะนี้ โดยกำหนดเอาตามทำนองแห่งการกำหนด
คำพูด. อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า วิญญุตติ เพราะอรรถว่า ย่อมรู้ความหมาย
โดยทำนองแห่งการกำหนดคำพูดได้โดยตนเอง. วิญญุตติคือวจิ กล่าวคือการ
เคลื่อนไหวที่ตรัสไว้ในพระบาลีมีอาทิว่า สาธุ วาจา ยสโร (ความสำรวม
ทางวาจาเป็นการดี) ดังนี้ ชื่อว่า วจวิญญุตติ.

อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า วจวิญญุตติ เพราะอรรถว่า การแสดงความ
หมายให้รู้ทางวาจา เพราะเป็นเหตุให้เข้าใจความประสงค์ได้ด้วยเสียงของวาจา
และเพราะตนเองก็จะพึงรู้โดยประการนั้น.

พึงทราบวินิจฉัยในคำเป็นต้นว่า วาจา คิรา (การพูดเปล่งวาจา) ต่อไป.

ที่ชื่อว่า วาจา (การพูด) เพราะอรรถว่า เป็นสภาพอันเขากล่าว.
ที่ชื่อว่า คิรา (การเปล่งวาจา) เพราะอรรถว่า อันบุคคลเปล่ง. ที่ชื่อว่า
วากุยกโท (การกล่าว) เพราะอรรถว่าการเจรจา. อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า
พยุปปโต (การเปล่งวาจา) เพราะอรรถว่า คำพูดนั้นด้วย เป็นทางของบุคคล
ผู้ประสงค์จะรู้เนื้อความและยังผู้อื่นให้รู้ด้วย. ที่ชื่อว่า อูทिरณ (การกล่าว)
เพราะอรรถว่า ย่อมเปล่งออก. ที่ชื่อว่า โฆสะ (การป่าวร้อง) เพราะอรรถ
อันเขาย่อมโฆษณา. ที่ชื่อว่า กรรม เพราะอรรถว่า อันเขาย่อมกระทำ. กรรม

คือการโฆษณา ชื่อว่า โฆสกรรม อธิบายว่า เขาทำโฆษณาโดยประการต่าง ๆ. เพื่อให้รู้ว่า การเปล่งวาจา ชื่อว่า วจีเภท แต่วจีเภท (คือการเปล่งวาจา) นั้นมิใช่การทำลาย เป็นวาจาที่แตกต่างกันเท่านั้น จึงตรัสว่า วาจา วจี เกโท (วาจา การแสดงความหมายให้รู้ทางวาจา) ดังนี้. สัททวาจานั้นเอง พระองค์ทรงแสดงด้วยบทแม่ทั้งปวงเหล่านี้.

บัดนี้ ทรงประสงค์จะแสดงวจีวิญญัตตินั้นโดยสภาวะ ด้วยอาการ ๓ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งบททั้งหลายมีวิญญัตติเป็นต้น แห่งเนื้อความที่กล่าวในหนหลังที่ประกอบวาจานั้น จึงตรัสคำมีอาทิว่า ยา ตาย วาจา ยวิญญตุติ (แสดงให้รู้ความหมายด้วยวาจานั้น อันใด ดังนี้. คำนั้นมีอรรถง่ายทั้งนั้น เพราะมีนัยตามที่กล่าวแล้วนั้นแล.

บัดนี้ เพื่อมิให้หลงไหลในจิตอันยังวิญญัตติให้ตั้งขึ้น พึงทราบ ปกิณกธรรมนี้คือ จิต ๓๒ ดวง จิต ๒๖ ดวง จิต ๑๕ ดวง จิต ๑๖ ดวง สุกท้าย. จริงอยู่ จิต ๓๒ ดวง ย่อมยังพหิรูปให้ตั้งขึ้น ย่อมอุปถัมภ์อิริยาบถ ย่อมยังวิญญัตติแม่ทั้ง ๒ ให้เกิดขึ้น. จิต ๒๖ ดวง ย่อมยังวิญญัตตินั้นแหละให้เกิดขึ้น ย่อมกระทำทั้ง ๒ นอกนี้ด้วย. จิต ๑๕ ดวง ย่อมยังรูปนั้นแหละให้ตั้งขึ้น แต่ไม่กระทำ ๒ อย่างนอกนี้. จิต ๑๖ ดวง ไม่กระทำหน้าที่แม่สักอย่างหนึ่งในบรรดา ๓ อย่างนั้น (ให้เกิดอุปถัมภ์ ให้เกิดวิญญัตติ).

ในปกิณกธรรมเหล่านี้ คำว่า จิต ๓๒ คือจิตที่กล่าวในหนหลังนั้นแหละคือ กามาวจรกุศล ๘ อกุศลจิต ๑๒ กิริยาจิต ๑๐ อภิญญาจิตของพระเสกขะปุณฺณ ๑ อภิญญาจิตของพระชีนาสพทั้งหลาย ๑.

คำว่า จิต ๒๖ คือรูปาวจรกุศลจิต ๕ รูปาวจรกิริยา ๕ อรูปาวจรกุศลจิต ๔ อรูปาวจรกิริยาจิต ๔ มรรคจิต ๔ ผลจิต ๔.

คำว่า **จิต ๑๕** คือกามาวจรกุศลวิบาก ๑๑ อกุศลวิบาก ๒ กิริยามโน-
ธาตุ ๑ รูปาวจรวิบากจิต ๕.

คำว่า **จิต ๑๖** คือทวิปัญญาวิญญาณจิต ๑๐ ปฏิสนธิจิตของสัตว์
ทั้งหมด ๑ จุตติจิตของพระชินาสพ ๑ อรูปวิบากจิต ๔. จิต ๑๖ เหล่านี้ย่อมไม่
กระทำให้รูปเกิด อุปถัมภ์ และวิญญัตติแม่สักอย่างหนึ่งเลย. จิตที่เกิดขึ้นใน
อรูปแม่อื่นอีกมากก็ไม่ทำรูปให้เกิดขึ้นเพราะไม่มีโอกาส ก็จิตเหล่าใดย่อมยัง
กายวิญญัตติให้ตั้งขึ้น จิตเหล่านั้นก็ช่วยยอมยังวิญญัตติให้ตั้งขึ้นด้วย.

อรรถกถาอากาศธาตุนิเทศ

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่งอากาศธาตุต่อไป.

สภาวะที่ชื่อว่า **อากาศ** เพราะอรรถว่า อันใคร ๆ ย่อมไปไม่ได้
ทำให้เป็นรอยไม่ได้ คือว่า ไม่อาจเพื่อจะไถ หรือเพื่อจะตัด หรือเพื่อทำให้แตก.
อากาศนั้นแหละ เรียกว่า **อากาศต** (ถึงการนับว่าเป็นอากาศ) เหมือนคำว่า
เขตต (ถึงการนับว่าเป็นน้ำลาย) เป็นต้น อีกอย่างหนึ่ง คำว่า **อากาศ**
ชื่อว่า **อากาศต** เพราะสัตว์ถึงแล้ว. ที่ชื่อ **อห** (ความว่างเปล่า) เพราะ
อันอะไร ๆ ย่อมไม่กระทบ คือไม่มีอะไรถูกต้องได้. อหะนั้นแหละ เรียกว่า
อหตต. ที่ชื่อว่า **วิวโร** (ช่องว่าง) เพราะอรรถว่า เป็นช่อง.

คำว่า **อสมมุจฺจิจิ จตุหิ มหาภูเตหิ** (อันมหาภูตรูป ๔ ไม่ถูกต้อง
แล้ว) นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถึงอากาศอันโล่งที่มหาภูตรูปเหล่านี้ไม่ถูกต้อง
แล้ว. แต่เมื่อว่าโดยลักษณะเป็นต้น **รูปปริจฺเจทลฺกขณา** อากาศธาตุมีการ
คั่นไว้ซึ่งรูปเป็นลักษณะ **อากาศธาตุรูปปริยเหตุปฺปกาสนรธา** มีการ
ประกาศที่สุดของรูป ของอากาศธาตุเป็นรส **รูปมรียาทปจฺจุปฺปฏฺฐานา** มี
ขอบเขตของรูปเป็นปัจจุปฺปฏฺฐาน **อสมมุจฺจิกาวณิทฺทวิวรภาวปจฺจุปฺปฏฺฐา-**

นา วา หรือมีภาวะอันมหากุตรูปถูกต้องไม่ได้มีภาวะที่ถูกตรูปคั่นไว้ และมีภาวะที่เป็นช่องว่างโล่งเป็นปัจจุปัญฐาน **ปริจินฺนรูปปทฺฐานา** มีรูปที่คั่นไว้เป็นปทฺฐาน. เมื่อรูปทั้งหลายอันอากาศธาตุคั่นไว้แล้ว รูปนี้ก็มีเบื้องบนเบื้องต่ำ และเบื้องขวางโดยอากาศธาตุนั้น.

เบื้องหน้าแต่นี้ พิงทรานิทเทศแห่งธรรมทั้งหลายมีรูปลหุตาเป็นต้น โดยนัยที่กล่าวไว้ในธรรมทั้งหลายมีจิตลหุตาเป็นต้นนั้นแหละ แต่ในที่นี้ว่าโดยลักษณะเป็นต้น **อทนฺชตาลกฺขณา รูปสฺส ลหุตา ลหุตา रूप** มีอันไม่เชิงซ้ำเป็นลักษณะ **รूपานํ** ครุภาววิโนทฺนรธา มีความบรรเทาความหนักแห่งรูปทั้งหลายเป็นรส **ลหุปริวตฺติตาปัจจุปัญฐานา** มีการเปลี่ยนได้เร็วเป็นปัจจุปัญฐาน **ลหุรูปปทฺฐานา** มีรูปเบาเป็นปทฺฐาน.

อทนฺชตาลกฺขณา รูปสฺส มุทุตา มุทุตา रूप มีอันไม่เชิงเป็นลักษณะ **รूपานํ** **ถุทฺทภาววิโนทฺนรธา** มีการบรรเทาความแข็งของรูปทั้งหลายเป็นรส **สพฺพกิริยาสุ อวิโรธิตาปัจจุปัญฐานา** มีความไม่เป็นข้าศึกกันในการกระทำทั้งปวงเป็นปัจจุปัญฐาน **มุทุรูปปทฺฐานา** มีรูปที่อ่อนเป็นปทฺฐาน.

สรีริกิริยานุกุลกมฺมณฺณภาวลกฺขณา รูปสฺส **กมฺมณฺณตา** กรรมัญญูตา रूपมีการควรแก่การงาน โดยสมควรแก่การกระทำสรีระเป็นลักษณะ **อกมฺมณฺณภาววิโนทฺนรธา** มีความบรรเทาความไม่ควรแก่การงานเป็นรส **อทุพฺพผลภาวปัจจุปัญฐานา** มีความไม่ทุพผลเป็นปัจจุปัญฐาน **กมฺมณฺณรูปปทฺฐานา** มีรูปที่ควรแก่การงานเป็นปทฺฐาน.

ก็วิการรูปทั้ง ๓ เหล่านี้ไม่ละซึ่งกันและกัน เมื่อความเป็นอย่างนั้น มีอยู่ บัณฑิตพึงทราบความต่างกันแห่งรูปทั้ง ๓ เหล่านี้ว่า ภาวะที่เบา คือความไม่เชื่องช้าแห่งรูปทั้งหลาย มีอาการเป็นไปได้เร็วเหมือนคนไม่มีโรค มีสมมุตฐานเกิดแต่ปัจจัยซึ่งเป็นปฏิปักษ์ต่อธาตุกำเรบซึ่งทำให้รูปเชื่องช้า อันใด วิการรูปนั้น ชื่อว่า **ลหุตา रूप**. ความที่รูปทั้งหลายมีความอ่อนคุดหนังกที่ขยำไว้ดีแล้ว มีอาการทำให้อ่อนเป็นไปตามอำนาจในการกระทำทั้งปวงได้ต่าง ๆ กัน มีสมมุตฐานเกิดแต่ปัจจัยซึ่งเป็นปฏิปักษ์ต่อธาตุกำเรบอันทำให้รูปแข็ง อันใด วิการรูปนั้น ชื่อว่า **มฤตา रूप**. แต่ความที่รูปทั้งหลายควรแก่การงานเหมือนทองคำที่หลอมไว้ดีแล้ว มีอาการคล้อยตามในการกระทำของสรีระ มีสมมุตฐานเกิดแต่ปัจจัยซึ่งเป็นปฏิปักษ์ต่อธาตุกำเรบ อันทำให้รูปไม่คล้อยตามของการกระทำในสรีระ อันใด วิการรูปนั้น ชื่อว่า **กรรมมัณฺญตา रूप**.

อนึ่ง วิการรูปแม้ทั้ง ๓ นั้นย่อมอาจเพื่อทำการงานได้ ก็หาไม่ รูปที่เกิดจากอาหารเป็นต้น (คือเกิดแต่จิตและอุตุด้วย) เท่านั้นย่อมทำการงานได้. จริงอย่างนั้น พวกพระโยคีจึงพูดกันว่า วันนี้พวกเราได้อาหารเป็นสัปปายะ ภายของเราจึงเบาอ่อนควรแก่การงาน วันนี้พวกเราได้อุตุสัปปายะ วันนี้จิตของพวกเราจึงสงบ ภายของพวกเราเบาอ่อนควรแก่การงาน ดังนี้.

อรรถกถาอุปจยะและสัตตตนิทเทส

พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทสแห่งอุปจยะและสันตติต่อไป.

บทว่า **อายุตนาณ** (อายุตนะทั้งหลาย) ได้แก่ รูปายตนะ ๑๐ ทั้งกึ่ง (คือ ๑๐ กับ ครึ่งหนึ่ง). บทว่า **อาจโย** (ความสังสม) ได้แก่ ความบังเกิดขึ้น. บทว่า **โส รูปสฺส อุปจโย** (นั่นเป็นความเกิดแห่งรูป) ได้แก่

ความเกิดสังสมแห่งอายตนะอันเกิดขึ้นบ่อย ๆ อันใด อันนั้นแหละ ชื่อว่า ความเกิดสังสมแห่งรูป อธิบายว่า ย่อมเติบโตขึ้น. ความเกิดสังสมแห่งรูป อันใด อันนั้นเป็นสันตติ (ความสืบต่อ) ของรูป เพราะฉะนั้น ความเจริญ ของรูปทั้งหลายอันสังสมแล้วด้วยอาการอย่างนี้ อันใด ในเวลาที่รูปเป็นไป ยิ่งกว่านั้น ความเจริญนั้น ชื่อว่า สันตติของรูปคือความเป็นไปของรูป. เหมือนอย่างว่า เมื่อบุคคลชุกหลุมใกล้ฝั่งแม่น้ำ ความสังสมเกิดขึ้นเหมือน เวลาที่น้ำไหลไปยังหลุม. ความเกิดขึ้นเจริญแล้ว เหมือนเวลาที่น้ำเต็มหลุม ฟังทราบว่าสันตติเป็นไปดุจเวลาที่น้ำไหลท่วมไปฉะนั้น.

ถามว่า ด้วยนิเทศคำว่า โย อายตนานัน อายโย เป็นต้นอย่างนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้อย่างไร ? ตอบว่า พระองค์ตรัสความเริ่มเกิดด้วย อายตนะ ตรัสอายตนะด้วยความเริ่มเกิด เป็นอันตรัสความเริ่มเกิดและตรัส อายตนะนั้นแหละไว้แล้ว.

ถามว่า เมื่อเป็นอย่างนั้น พระองค์ตรัสไว้อย่างไร ?

ตอบว่า พระองค์ตรัสถึงความเริ่มเกิด ความสังสม ความเกิด ความ เจริญของสันตติรูปทั้ง ๔.

จริงอยู่ เมื่อว่าโดยอรรถ รูปทั้ง ๒ แม่นี้ (อุปจยะ สันตติ) เป็นชื่อ ของรูปที่เกิดเท่านั้น แต่ว่าโดยความต่างกันแห่งอาการ และด้วยอำนาจแห่ง เวไนยสัตว์ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงทำอุทเทศและนิเทศด้วยคำว่า **อุปจโย สนฺตติ** แต่เพราะในอุทเทศนี้ ไม่มีความแตกต่างกันโดยอรรถ ฉะนั้น จึง ตรัสไว้ในนิเทศว่า **โย อายตนานัน อายโย โส รูปสุต อุปจโย โย รูปสุต อุปจโย โส รูปสุต สนฺตติ** (ความสังสมแห่งอายตนะทั้ง หลาย อันใด อันนั้นเป็นความเกิดแห่งรูป ความเกิดแห่งรูปอันใด อันนั้นเป็น ความสืบต่อแห่งรูป) ดังนี้.

อนึ่ง เพราะรูปนี้แม่ทั้ง ๒ (อุปจยะและสันตติ) เป็นชื่อของรูปที่เกิด
อย่างเดียวกัน ฉะนั้นในนิทเทศนี้ บัณฑิตพึงทราบ (ลักษณะที่จุดกะของรูป
ทั้ง ๒ นั้น) ว่า

อาจยลกุขโณ รูปสุต อุปจโย อุปจยรูปมีความเริ่มเกิดเป็นลักษณะ
ปุพฺพเหตุโต รูปานํ อุมฺมุขฺชาปนฺรโส มีการยงรูปทั้งหลายให้เกิดจุดชั้น
อันเป็นส่วนเบื้องต้นเป็นรส นียาตนปจฺจุปฺภฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจ
ปฺภฺจ
อุปจิตฺต
มิรูปที่เกิดแล้ว (คือรูปที่ถึงอุปาทกษณะ) เป็นปฏฺฐฺจฺจฺจฺจฺจ
ปวตฺต

ปวตฺต
เป็นไปด้วยอำนาจความสืบต่อ) เป็นลักษณะ อหฺนฺนฺนฺนฺนฺนฺน
ต่อกันโดยลำดับ (คือการสืบต่อด้วยอำนาจรูปเบื้องต้นและเบื้องปลาย) เป็นรส
อหฺน
เบื้องต้นและเบื้องปลาย) เป็นปัจจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจ
ที่สืบต่อกันเป็นปฏฺฐฺจฺจฺจฺจฺจ

อรรถกถาขรตานิเทศ

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่งขรตา ต่อไป.

ที่ชื่อว่า ขรา ด้วยอำนาจแห่งรูปที่แก่. ในนิเทศแห่งขรานี้ มีความ
ขยายสภาวะว่า อากฺรแห่งการคร่ำคร่า ชื่อว่า ความคร่ำคร่า. อากฺรทั้ง ๓
มีคำว่า พันหฺก เป็นต้น มีการขยายกิจคือล่วงกาลผ่านวัยไปที่เดียว อากฺร
๒ ข้างปลาย เป็นการขยายความตามปกติ (คือเป็นไปตามธรรมชาติ).

จริงอยู่ ด้วยบทว่า ขรานี้ พระองค์ทรงแสดงขรานี้โดยสภาวะ เพราะ
เหตุฉนั้น คำว่า ขรานี้ จึงเป็นการอธิบายสภาวะของขรานั้น. ด้วยบทว่า

ฉิรตนา นี้ ทรงแสดงโดยอาการ. เพราะฉะนั้น คำว่า ฉิรตนา นี้ จึงเป็นอธิบายอาการของรูปฉิรตนา นั้น. ด้วยบทว่า ความมีพื้นหลุด นี้ ทรงแสดงโดยกิจคือการทำให้พื้นและเล็บหลุดโดยกาลผ่านวัย. ด้วยบทว่า ปาลิจจ ความมีผมหงอกนี้ ทรงแสดงโดยกิจ คือ ความที่ผมหงอกและขนทั้งหลายหงอก. ด้วยบทว่า มีหนังเป็นเกลียว นี้ทรงแสดงโดยกิจ คือกระทำเนื้อให้เหี่ยว แล้วทำหนังให้ขุ่นเป็นเกลียว. เพราะฉะนั้น บททั้ง ๓ มีพื้นหลุด เป็นต้นนี้ เป็นการขยายความถึงกิจที่ล่วงกาลผ่านวัยแห่งรูปนั้น. ด้วยบททั้ง ๓ เหล่านี้ พระองค์ทรงแสดง ปากฎชรา คือ ความแก่ที่ปรากฏโดยอำนาจแห่งการเห็นวिकารรูปเหล่านี้. เหมือนอย่างว่า ทางที่น้ำป่าไป หรือลมพัดไป ย่อมปรากฏโดยการพังทะลายหญ้าและต้นไม้ เป็นต้น หรือว่า ทางที่ไฟไหม้เตียนโล่งไปย่อมปรากฏ ทางมีน้ำเป็นต้นผ่านไปแล้วนั้นยังปรากฏ แต่น้ำเป็นต้นเหล่านี้มิได้ปรากฏให้เห็นอยู่ ข้อนี้ฉันใด ทางที่ชราผ่านไปแล้ว โดยอำนาจแห่งความแตกหักในอวัยวะ มีพื้นหลุด เป็นต้น ย่อมปรากฏ เพราะบุคคลลืมหาคูกรู้ได้ แต่สภาวะมีพื้นหลุด เป็นต้น ลืมตาคูรูไม่ได้ ชรากรู้ไม่ได้ เพราะชราจักขุวิญญานรู้ไม่ได้.

ก็ด้วยประเภทบทเหล่านี้ว่า ความเสื่อมอายุ ความหง่อมแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย ดังนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงความแก่โดยปกติอันสิ้นไปแห่งอายุ ด้วยสำคัญแห่งการแก่รอบแห่งอินทรีย์มีจักขุ เป็นต้น แจ่มแจ้งแล้วโดยล่วงกาลผ่านวัยทีเดียว ด้วยเหตุนี้ ฟังทราบสองประการหลังนี้ว่าเป็นนิทเทสโดยปกติแห่งชรานั้น. ในอาการทั้งสองเหล่านี้ เพราะอายุของบุคคลผู้ถึงความแก่แล้ว ย่อมเสื่อมลง ฉะนั้น จึงตรัสชราโดยมุ่งถึงผลว่า ชรา อายุโนสฺหานิ (ชราคือความเสื่อมแห่งอายุ) ดังนี้ อีกอย่างหนึ่ง เพราะเวลาที่คนยัง

เป็นหนุ่ม อินทรีย์ทั้งหลาย มีจักขุเป็นต้นผ่องใสสามารถรับอารมณ์แม้ละเอียด
ของตนได้โดยง่ายนั้นแหละ แต่เมื่อถึงความชราแล้วอินทรีย์ทั้งหลายก็จะห่อ
มวงเงิน ไม่คล่องแคล่ว ไม่สามารถจะรับอารมณ์แม้อันหยาบของตนได้ฉะนั้น
จึงตรัสชราโดยผลุปจารณ์ว่า ความห่อมวงแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย ดังนี้.

ว่าโดยชรา ๒ อย่าง

ก็ ชรานั้นนัยทรงยกขึ้นแสดงไว้อย่างนี้ว่า ชราแม่ทั้งหมดมี ๒ อย่าง
คือ ปากฏชรา (ชราปรากฏ) ปฏิจันนชรา (ชราปกปิด). บรรดาชรา ๒
เหล่านั้น ชราในรูปธรรมทั้งหลาย ชื่อว่า ปากฏชรา เพราะแสดงความ
แตกหักเป็นต้น ในอวัยวะมีฟันเป็นต้น แต่ชราในรูปธรรมทั้งหลาย ชื่อว่า
ปฏิจันนชรา เพราะไม่แสดงพิการเช่นนั้น.

อีกอย่างหนึ่ง ยังมีชราอีก ๒ อย่าง คือ

อวิจชรา (ชราไม่มีกลิ่น)

สวิจชรา (ชรามีกลิ่น).

ในชรา ๒ อย่างเหล่านั้น พึงทราบว่า ชราที่ชื่อว่า อวิจชรา เพราะ
ความต่างกันแห่งวรรณะเป็นต้น ภายในระหว่างๆ เป็นชราที่รู้ได้ยาก อุจชรา
ของแก้วมณี ทองคำ เงิน แก้วประพาฬ ดวงจันทร์ดวงอาทิตย์เป็นต้น อุจชรา
ของสัตว์มีชีวิตทั้งหลายในเวลาที่เป็นมันทตสกะเป็นต้น และอุจชราของสิ่งไม่มี
ชีวิตทั้งหลายมีในเวลาที่มีดอก มีผล และหน่อเป็นต้น ได้แก่ นิรันตชรา.
ส่วนชราที่ชื่อว่า สวิจชรา เพราะความต่างกันแห่งวรรณะเป็นต้น ภายใน
ระหว่างๆ ในสิ่งเหล่าอื่นตามที่กล่าวแล้ว นอกจากนั้นเป็นของรู้ได้โดยง่าย
ดังนี้.

ว่าโดยลักษณะที่ดูกะวของชรตารูป ฟังทราบว่

รูปปริปากลกฤษณ รูปสุต ชรตา ชรตารูป มีความห่อมแห่ง
รูปเป็นลักษณะ อุปนยรธา มีการน้อมเข้าไปใกล้ความตายเป็นรต สภา
วานปลเมปี นวภาวปลทปจจุปฏฐานา มีความปราศจากของใหม่แม้ยัง
ไม่ปราศจากภาวะของตนเป็นปัจจุปฏฐาน วิหิปุราณภาโว วีย ปริปจ
มานรูปปทฐานา มีรูปที่ห่อมอยู่คจข้าวเหนียวเก่าเป็นปทฐาน.

อรรถถถอนิจจตานิทเทศ

ฟังทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่งอนิจจตารูปต่อไป.

รูปที่ชื่อว่า ขโย (ความสิ้นไป) ด้วยอำนาจแห่งการถึงความสิ้นไป
ที่ชื่อว่า วโย (ความเสื่อมไป) ด้วยอำนาจแห่งการเข้าถึงความเสื่อม ที่ชื่อว่า
เกโท (ความแตกไป) ด้วยอำนาจแห่งความแตก.

อีกอย่างหนึ่ง รูปที่ชื่อว่า ขโย เพราะอรรถว่ เป็นที่สิ้นไป ที่ชื่อว่า
วโย เพราะอรรถว่ เป็นที่เสื่อมไป ที่ชื่อว่า เกโท เพราะอรรถว่ เป็น
ที่แตกดับไป เพราะรูปถึงอาการนั้นแล้วยอมสิ้นไป ย่อมเสื่อมไป และยอม
แตกไป ความแตกไปนั่นเอง เรียกว่าปริเภท (ความทำลายไป) เพราะทรง
เพิ่มบทด้วยอุปสรรค.

สภาวะที่ชื่อว่า อนิจจัง เพราะอรรถว่ ไม่เที่ยงคือมีแล้วหามีไม่.
ภาวะแห่งอนิจจังนั้น ชื่อว่ อนิจจตา (ความไม่เที่ยง) ชื่อว่ อันตรธาน
เพราะอรรถว่ เป็นที่อันตรธาน จริงอยู่ รูปถึงมรณะแล้วยอมอันตรธาน คือ
ยอมถึงความไม่เห็น รูปเท่านั้น ถึงความไม่เห็นอย่างเดียวกันก็หาไม่ เบญจขันธ์
แม้ทั้งหมคก็อันตรธานไป เพราะฉะนั้น รูปนี้แหละ ฟังทราบว่เป็น
ลักษณะความไม่เที่ยงแห่งขันธ์แม้ทั้ง ๕ ก็เมื่อว่โดยลักษณะเป็นต้น ฟังทราบว่

ปริเภทลกุขณา รูปสุต อนิจจตา อนิจจตารูปมีความทำลายเป็น
ลักษณะ **ลัทธิทณรธา** มีการจมลงเป็นรต **ขยวยปจจุปฏฐานา** มีความ
สิ้นไปเสื่อมไปเป็นปัจจุปฏฐาน **ปริภิชขมานรูปปฏฐานา** มีรูปที่กำลัง
ทำลายไปเป็นปฏฐาน.

ว่าด้วย ชาติ ชรา มรณะดูจปัจจามิตร ๓ คน

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงถือเอาชาติ (ความเกิด) ชรา (ความแก่)
แสดงไว้ในหนหลังแล้ว แต่ในที่นี้ทรงถือเอามรณะ (ความตาย) ธรรมทั้ง ๓
เหล่านี้ เป็นเช่นกับปัจจามิตร ผู้เงื้อดาบขึ้นประหารสัตว์ทั้งหลายเหล่านี้.
เหมือนอย่างว่า ปัจจามิตร ๓ คน เทียวแสวงหาช่องประทุษร้ายบุรุษ บรรดา
ปัจจามิตร ๓ คนนั้น คนหนึ่งพูดอย่างนี้ว่า การพาทบุรุษนี้ออกเข้าไปสู่ดง
เป็นหน้าที่ของเรา คนที่ ๒ พูดว่า ในเวลาที่บุรุษนั้นถึงดงแล้ว การ
โบยตีให้ล้มลงบนแผ่นดินเป็นหน้าที่เรา คนที่ ๓ พูดว่า จำเดิมแต่
เวลาที่บุรุษนั้นล้มลงที่ดงแล้ว การเอาดาบตัดศีรษะเป็นหน้าที่ของเรา ดังนี้
ฉันใด ธรรมเหล่านี้มีชาติเป็นต้น เห็นปานนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ชาติ เป็น
เช่นกับปัจจามิตรผู้นำบุรุษออกให้เข้าไปสู่ดง เพราะให้สัตว์บังเกิดในที่นั้น ๆ.
ชรา เป็นเช่นกับปัจจามิตรผู้โบยตีบุรุษผู้ถึงดงแล้วให้ล้มลงยังแผ่นดิน เพราะ
กระทำอันตรายที่เกิดขึ้นแล้วให้ทรพล ให้อาศัยคนอื่น ให้มุ่งไปสู่เตียงนอน.
มรณะ เป็นเช่นกับปัจจามิตรผู้เอาดาบตัดศีรษะของบุรุษผู้ล้มลงที่ดง เพราะ
ยังอันตรายทั้งหลายซึ่งถึงชราแล้วให้ถึงความสิ้นชีวิต ดังนี้.

อรรถกถาภังการอาหารนิตเทส

พึงทราบวินิจฉัยในนิตเทสแห่งภังการอาหาร ต่อไป

อาหารที่ชื่อว่า กพพิงการ เพราะถูกการทำให้เป็นก้อน (เป็นคำข้าว) ชื่อว่า อาหาร เพราะอรรถว่าย่อมถูกกลืนกิน. อธิบายว่า บุคคลทำคำข้าวแล้ว ย่อมกลืนกิน. อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า อาหาร เพราะอรรถว่า ย่อมนำมาซึ่ง รูป.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงยกชื่อขึ้นแสดงด้วยอำนาจแห่งวัตถุอย่างนี้แล้ว เพื่อจะทรงแสดงอาหารนั้นนั้นแหละด้วยสามารถแห่งวัตถุอีก จึงตรัสคำมีอาทิว่า โอทโน กุมมาโส (ข้าวสุก ขนมสด) ดังนี้ จริงอยู่ อาหาร ๑๒ อย่าง มีข้าวสุกเป็นต้น มีน้ำอ้อยเป็นที่สุด เป็นวัตถุแห่งอาหารที่ทรงประสงค์เอาในที่นี้. อาหารมีรากไม้และผลไม้เป็นต้นที่ไม่ได้ตรัสไว้ในพระบาลีก็รวมเข้าในเขวาปนกรรม.

บัดนี้ เพื่อจะแสดงอาหารเหล่านั้นมีรากไม้ผลไม้เป็นต้นโดยควรแก่สัตว์ทั้งหลายพึงกระทำ จึงตรัสคำว่า ยมุหิ ยมุหิ ชนปะเท (ในชนบทใด ๆ) เป็นต้น. ในพระบาลีนั้น อาหารที่ชื่อว่า มุขาลีย (อันเป็นของใส่ปาก) เพราะอรรถว่า พึงกลืนกิน คือ พึงบริโภคทางปาก. ที่ชื่อว่า ทนุตวิขาทนี (ของขบเคี้ยว) เพราะอรรถว่า อันสัตว์พึงขบเคี้ยวด้วยฟัน. ที่ชื่อว่า คลชฺโณ-หรณีย (ของกลืนกิน) เพราะอรรถว่า อันสัตว์พึงกลืนกินทางลำคอ.

บัดนี้ ทรงประสงค์เพื่อแสดงอาหารนั้นด้วยสามารถแห่งกิจ จึงตรัสคำเป็นต้นว่า กุจฺฉิวิตฺตมฺภนํ (เป็นของอิมท้อง). จริงอยู่ อาหารนั้นมีรากไม้และผลไม้เป็นต้น หรือมีข้าวสุกและขนมสดเป็นต้น อันสัตว์ก็กลืนกินแล้ว ย่อมอิมท้อง นี้เป็นกิจของอาหารนั้น.

บทว่า ยาย โชชาย สตุตา ยาเปนุติ (สัตว์ทั้งหลายเลี้ยงชีวิตด้วย โชชาใด) มีคำอธิบายว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้งทรงแสดงอาหารอันเป็นวัตถุ ด้วยบททั้งปวงในหนหลังแล้ว บัดนี้ ทรงประสงค์เพื่อแสดงโอชานั่นอัน สำเร็จแล้ว (อันเกิดขึ้นแล้ว) จึงตรัสคำว่า ยาย โชชาย สตุตา ยาเปนุติ นี้ไว้.

ถามว่า ก็บรรดาอาหารที่เป็นวัตถุและโอชาเหล่านี้ กิจของวัตถุเป็น อย่างไร กิจของโอชานี้อย่างไร ? ตอบว่า วัตถุและโอชานี้ มี การ บำบัดอันตราย และการรักษาร่างกายเป็นกิจ จริงอยู่ อาหารที่เป็นวัตถุย่อม นำอันตรายออกแต่ไม่อาจเพื่อรักษาร่างกาย อาหารที่เป็นโอชาย่อมรักษาร่าง กาย แต่ไม่อาจเพื่อนำอันตรายออกไป. อาหารแม้ทั้ง ๒ รวมกันแล้วย่อมอาจ แม้เพื่อรักษา ย่อมอาจแม้เพื่อนำอันตรายออกไป.

ถามว่า ก็อะไรเล่า ชื่อว่า เป็นอันตราย.

ตอบว่า เตโชธาตุ อันเกิดแต่กรรม.

จริงอยู่ เมื่อวัตถุมีข้าวสุกเป็นต้น ไม่มีภายในท้อง เตโชธาตุอันเกิดแต่ กรรมตั้งขึ้นจับเชื้อกระเพาะอาหาร ย่อมยังบุคคลให้พูดว่า ข้าพเจ้าหิวแล้ว จง ให้อาหารเถิด ในเวลาที่กินอาหารแล้ว เตโชธาตุอันเกิดแต่กรรมนั้นก็ละเชื้อ กระเพาะอาหารไปจับวัตถุ (ที่เป็นอาหาร). ที่นั่นสัตว์ก็มีจิตสงบ.

เหมือนอย่างว่า ฉายารากษส (รากษสผู้จับสัตว์เข้าไปสู่เงา) จับ สัตว์ผู้เข้าไปสู่เงา เอาตรวนทิพย์ล่ามไว้ เบิกบานใจอยู่ในที่อยู่ของตน ในเวลา หิวก็มากัดกินที่ศีรษะ สัตว์นั้นย่อมร้องเพราะถูกกัดกินนั้น พวกมนุษย์ฟังเสียง ร้องนั้นก็พากันมาจากที่นั่น ๆ ด้วยสำคัญว่า ในที่นี้มีสัตว์ผู้ได้รับทุกข์ ฉายา- รากษสนั้นก็จับมนุษย์ที่มาแล้ว ๆ เคี้ยวกินแล้วสบายใจในที่อยู่ของตนฉันใด คำอุปไมยเป็นเครื่องเปรียบเทียบนี้ ฟังทราบฉันนั้น.

ก็เตโชธาตุอันเกิดแต่กรรม เปรียบเหมือนฉายารากษส. เชื้อกระเพาะ-
อาหารเปรียบเหมือนสัตว์ที่ถูกฉายารากษสเอาตรวนทิพย์ล่ามไว้, วัตถุมีข้าว
สุกเป็นต้น เปรียบเหมือนพวกมนุษย์ผู้มาอีก, ความที่เตโชธาตุเกิดแต่กรรม
ละวัตถุไปแล้วถือเอาเชื้อกระเพาะอาหารเปรียบเหมือนฉายารากษสลงมากัดที่
ศีรษะ, เวลาที่บอกว่า ขอนานจงให้อาหาร เปรียบเหมือนเวลาที่ร้องของสัตว์
ซึ่งถูกกัดศีรษะ, เมื่อเตโชธาตุเกิดแต่กรรมละเชื้อกระเพาะอาหารไปจับเอาวัตถุ
สัตว์ทั้งหลายก็มีจิตสงบ เปรียบเหมือนเวลาที่ฉายารากษสจับพวกมนุษย์ที่มา
แล้ว ๆ ด้วยสัญญานัน้เกี่ยวกินสบายใจในที่อยู่ของตน.

ว่าด้วยอาหารหยาบและละเอียด

บรรดาอาหารเหล่านั้น ในวัตถุหยาบมีโอชาน้อย ในวัตถุละเอียดมี
โอชาแรง จริงอยู่ คนกินอาหารมีหญ้ากับแก้ว* เป็นต้นครู่เดียวเท่านั้นก็หิว
คนดื่มเนยใสเป็นต้น แม้ดำรงอยู่ตลอดวันก็ไม่อยากข้าว อนึ่ง ในข้อนี้ พึง
ทราบความหยาบและละเอียดโดยการอาศัยเทียบเคียงกัน.

จริงอยู่ เมื่อเทียบเคียงอาหารของพวกจรเข้แล้ว อาหารของพวกนก
ยูงก็ละเอียด. ได้ยินว่า พวกจรเข้ชักสั่นหิ้นเข้าไป และหิ้นเหล่านี้ถึงท้องของ
พวกมัน แล้วยอมย่อยไป พวกนกยูงยอมกินสัตว์มีงูและแมลงป่องเป็นต้น แต่
เทียบอาหารของพวกนกยูงแล้ว อาหารของหมาป่าก็ละเอียดกว่า ได้ยินว่า พวก
หมาป่าเหล่านั้นกินเขาและกระดูกสัตว์ที่ทิ้งไว้ถึง ๓ ปีได้ ก็เขาและกระดูกสัตว์
เหล่านั้นพอเปียกน้ำลายของหมาป่าเหล่านั้นก็อ่อนเหมือนเหง้ามัน เทียบอาหาร
แม่ของหมาป่าเหล่านั้นแล้ว อาหารของพวกช้างก็ละเอียดกว่า เพราะพวกช้าง
เหล่านั้นยอมกินกิ่งไม้ต่างๆ อาหารของพวกโคป่าควาง และเนื้อเป็นต้นละเอียด
*หญ้ากับแก้ว เป็นภาษาท้องถิ่นมณฑลพายัพ

กว่าอาหารของพวกช้าง. ได้ยินว่า พวกโคป่ากวาง และเนื้อเหล่านั้นเคี้ยวกิน
ใบไม้ต่าง ๆ เป็นต้นที่ไม่แข็ง อาหารพวกโคบ้านละเอียดกว่าอาหารของ
สัตว์มีโคป่าเป็นต้นแม่เหล่านั้น พวกโคบ้านย่อมเคี้ยวกินหญ้าสดและหญ้าแห้ง
อาหารของพวกกระต่ายละเอียดกว่าอาหารของพวกโคเหล่านั้น อาหารของพวก
นกละเอียดกว่าอาหารของพวกกระต่าย อาหารของพวกชนผู้อยู่ปัจฉิมประเทศ
ละเอียดกว่าอาหารของพวกนก อาหารของพวกผู้กินบ้าน (ผู้ใหญ่ในบ้าน)
ละเอียดกว่าอาหารของพวกปัจฉิมประเทศ อาหารของพระราชาและราชมหา-
อำมาตย์ละเอียดกว่าอาหารของพวกผู้กินบ้าน อาหารของพระเจ้าจักรพรรดิ
ละเอียดกว่าอาหารของพระราชาและมหาอำมาตย์แม่เหล่านั้น อาหารของพวก
กุมทเวดาละเอียดกว่าอาหารของพระเจ้าจักรพรรดิ อาหารของพวกจาตุมมหา-
ราชิกาละเอียดกว่าอาหารของพวกกุมทเวดา. ด้วยอาการอย่างนี้ ฟังให้พิสดาร
ไปจนถึงอาหารของพวกเทพปรนิมิตตวสวัตติ ก็อาหารของเทพปรนิมิตตวสวัตติ
เหล่านั้นถึงการสิ้นสุดแล้วว่า ละเอียดที่สุด.

ว่าด้วยลักษณะทิจตุกะ

โอชากุขโณ กพพิกาโร อาหารโร กพพิงการาหารอันบัณฑิตพึง
ทราบว่ามีโอช่าเป็นลักษณะ รูปารหณโร มีการนำมาซึ่งรูปเป็นรส อุปต-
ถมกนปจจุปฏจาโน มีการอุปถัมภ์เป็นปัจจุปฏฐาน กพพิ กตุวา อา-
หริตพพตอุปทฏจาโน มีวัตถุที่บุคคลทำเป็นคำข้าวแล้วกลืนกิน
เป็นปฏฐาน.

ทุกนิเทศ

[๕๓๕] รูปเป็นโนอุปาทา นั้น เป็นไฉน ?

คือโณฏฐัพพายตนะ อาโปธาตุ

[๕๔๐] รูปที่เรียกว่า โณฏฐัพพายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

ปฐวีธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ ที่แข็ง อ่อน ละเอียด หยาบ มี สัมผัสสบาย มีสัมผัสไม่สบาย หน้า เบา, สัตว์นี้ ถูกต้องแล้ว หรือถูกต้อง อยู่ หรือจกถูกต้อง หรือฟังถูกต้อง ซึ่งโณฏฐัพพะใด อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้ด้วยกายอันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, นี้เรียกว่า โณฏฐัพพะบ้าง โณฏฐัพพายตนะบ้าง โณฏฐัพพธาตุบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า โณฏฐัพพายตนะ.

รูปที่เรียกว่า โณฏฐัพพายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

ปฐวีธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ ที่แข็ง อ่อน ละเอียด หยาบ มี สัมผัสสบาย มีสัมผัสไม่สบาย หน้า เบา, กายอันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้ กระทบแล้ว หรือกระทบอยู่ หรือจกกระทบ หรือฟังกระทบ ที่ โณฏฐัพพะใด อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, นี้เรียกว่า โณฏฐัพพะบ้าง โณฏฐัพพายตนะบ้าง โณฏฐัพพธาตุบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า โณฏฐัพพายตนะ.

รูปที่เรียกว่า โณฏฐัพพายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

ปฐวีธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ ที่แข็ง อ่อน ละเอียด หยาบ มี สัมผัสสบาย มีสัมผัสไม่สบาย หน้า เบา, โณฏฐัพพะใด เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ กระทบแล้ว หรือกระทบอยู่ หรือจกกระทบ หรือฟังกระทบ

ที่กาย อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ นี้เรียกว่า โสภณัพพะบัง โสภณ-
ฐัพพะตนะบัง โสภณัพพะธาตุงบัง รูปทั้งนี้เรียกว่า โสภณัพพะตนะ.

รูปที่เรียกว่า โสภณัพพะตนะ นั้น เป็นไฉน ?

ปฐวีธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ ที่แข็ง อ่อน ละเอียด หยาบ มี
สัมผัสสบาย มีสัมผัสไม่สบายหนักเบา, เพราะปรารภโสภณัพพะใด กาย
สัมผัสอาศัยกายเกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น
 ฯลฯ เพราะปรารภโสภณัพพะใด เวทนาอันเกิดแต่กายสัมผัส ฯลฯ สัญญา
 ฯลฯ เจตนา ฯลฯ กายวิญญาณ อาศัยกายเกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือ
 จักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น ฯลฯ กายสัมผัสมีโสภณัพพะใดเป็นอารมณ์ อาศัย
 กายเกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น ฯลฯ เวทนา
 อันเกิดแต่กายสัมผัส ฯลฯ สัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ กายวิญญาณ มีโสภณ-
 ฐัพพะใด เป็นอารมณ์อาศัยกายเกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น
 หรือพึงเกิดขึ้น, นี้เรียกว่า โสภณัพพะบัง โสภณัพพะตนะบัง โสภณัพพะธาตุง
 บัง รูปทั้งนี้เรียกว่า โสภณัพพะตนะ.

[๕๔๑] รูปที่เรียกว่า อาโปธาตุ นั้น เป็นไฉน ?

ความเอิบอาบ ธรรมชาติที่เอิบอาบ ความเหนียว ธรรมชาติที่เหนียว
 ธรรมชาติเครื่องเกาะกุมรูป อันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า อาโปธาตุ.

รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็น โน อุปาทา.

[๕๔๒] รูปเป็นอนุปาทินนะ นั้น เป็นไฉน. ?

จักขายตนะ โสตายตนะ ฉานายตนะ จิวหายตนะ กายายตนะ
 อิตตินทริยฺ์ ปุริตตินทริยฺ์ จิวิตินทริยฺ์ หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ รูปายตนะ
 คันธายตนะ รสายตนะ โสภณัพพะตนะ อากาษธาตุ อาโปธาตุ รูปอุปัจจะ
 รูปสันตติ กพพิงการาหาร ที่กรรมแต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอนุปาทินนะ.

รูปเป็นอนุปาทินะ นั้น เป็นไฉน ?

สัททายตนะ กายวิญญัตติ วจีวิญญัตติ รูปลหุตา รูปมหุตา รูปกัมมัฏญ-
ตา รูปชรตา รูปอนิจจตา หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ รูปายตนะ คันธายตนะ
รสายตนะ โสภณัฐพายตนะ อากาศธาตุ อาโปธาตุ รูปอุปจยะ รูปสันตติ
กพพิงการาหาร ที่กรรมมิได้แต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอนุปาทินะ.

[๕๔๓] รูปเป็นอนุปาทินุปาทานิยะ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ อิตถินทรีย ปริสินทรีย จิวิตินทรีย
หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ รูปายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โสภณัฐพ-
พายตนะ อากาศธาตุ อาโปธาตุ รูปอุปจยะ รูปสันตติ กพพิงการาหาร ที่
กรรมแต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอนุปาทินุปาทานิยะ.

รูปเป็นอนุปาทินุปาทานิยะ นั้น เป็นไฉน ?

สัททายตนะ กายวิญญัตติ วจีวิญญัตติ รูปลหุตา รูปมหุตา รูปกัมมัฏญ-
ตา รูปชรตา รูปอนิจจตา หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ รูปายตนะ สัททายตนะ
คันธายตนะ รสายตนะ โสภณัฐพายตนะ อากาศธาตุ อาโปธาตุ รูปอุปจยะ
รูปสันตติ กพพิงการาหาร ที่กรรมมิได้แต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็น
อนุปาทินุปาทานิยะ.

[๕๔๔] รูปเป็นสนิทัสสนะ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นสนิทัสสนะ.

รูปเป็นอันทัสสนะ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอันทัสสนะ.

[๕๔๕] รูปเป็นสัพปฏิฆะ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ โสทายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ
รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ รูปทั้งนี้
เรียกว่า รูปเป็นสัพปฏิฆะ.

รูปเป็นอปปปฏิฆะ นั้น เป็นไฉน ?

อิตถินทรีย์ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอปปปฏิฆะ.

[๕๔๖] รูปเป็นอินทรีย์ นั้น เป็นไฉน ?

จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ อิตถินทรีย์
ปฐินทรีย์ ชิวิตินทรีย์ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอินทรีย์.

รูปที่ไม่เป็นอินทรีย์ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นอินทรีย์.

[๕๔๗] รูปเป็นมหาภูต นั้น เป็นไฉน ?

โผฏฐัพพายตนะ อาโปธาตุ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นมหาภูต.

รูปไม่เป็นมหาภูต นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นมหาภูต.

[๕๔๘] รูปเป็นวิญญัตติ นั้น เป็นไฉน ?

กายวิญญัตติ วจิวญญัตติ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นวิญญัตติ.

รูปไม่เป็นวิญญัตติ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นวิญญัตติ.

[๕๔๙] รูปเป็นจิตตสมุฏฐาน นั้น เป็นไฉน ?

กายวิญญัตติ วจิวญญัตติ หรือรูปแม้อื่นใดมีอยู่ ที่เกิดแต่จิต มีจิต
เป็นเหตุ มีจิตเป็นสมุฏฐาน ได้แก่รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ
รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ อากาศธาตุ อาโปธาตุ รูปลหุตา รูปมุตตา

รูปกัมมัฏญตา รูปอุปจยะ รูปสันตติ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูป
เป็นจิตตสมุฏฐาน.

รูปไม่เป็นจิตตสมุฏฐาน นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์
รูปขรา รูปอนิจจตา หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ ที่ไม่เกิดแต่จิต ไม่มีจิตเป็นเหตุ
ไม่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ได้แก่รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ
โผฏฐัพพายตนะ อากาศธาตุ อาโปธาตุ รูปลหุตา รูปมธุตา รูปกัมมัฏญตา
รูปอุปจยะ รูปสันตติ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นจิตตสมุฏฐาน.

[๕๕๐] รูปเป็นจิตตสหภู นั้น เป็นไฉน ?

กายวิญญัตติ วจิวินญัตติ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นจิตตสหภู.

รูปไม่เป็นจิตตสหภู นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นจิตตสหภู.

[๕๕๑] รูปเป็นจิตตานุปริวัติ นั้น เป็นไฉน ?

กายวิญญัตติ วจิวินญัตติ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นจิตตานุปริวัติ.

รูปไม่เป็นจิตตานุปริวัติ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็น
จิตตานุปริวัติ.

[๕๕๒] รูปเป็นภายใน นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นภายใน.

รูปเป็นภายนอก นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นภายนอก.

[๕๕๓] รูปหยาบ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ โผฏฐัพพายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปหยาบ.

รูปละเอียด นั้น เป็นไฉน ?

อิตตินทรีย์ ฯลฯ กพพิงการอาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปละเอียด.

[๕๕๔] รูปไกล นั้น เป็นไฉน ?

อิตตินทรีย์ ฯลฯ กพพิงการอาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไกล.

รูปใกล้ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ โสภณัฐพายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปใกล้.

[๕๕๕] รูปเป็นที่อาศัยเกิดของจักขุสัมผัส นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นที่อาศัยเกิดของจักขุสัมผัส.

รูปไม่เป็นที่อาศัยเกิดของจักขุสัมผัส นั้น เป็นไฉน ?

โสตตายนะ ฯลฯ กพพิงการอาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นที่
อาศัยเกิดของจักขุสัมผัส.

[๕๕๖] รูปเป็นที่อาศัยเกิดของเวทนา อันเกิดแต่จักขุสัมผัส
ฯลฯ ของสัญญา ฯลฯ ของเจตนา ฯลฯ ของจักขุวิญญาณ นั้น
เป็นไฉน ?

จักขายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นที่อาศัยเกิดของจักขุวิญญาณ.

รูปไม่เป็นที่อาศัยเกิดของจักขุวิญญาณ นั้น เป็นไฉน ?

โสตตายนะ ฯลฯ กพพิงการอาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นที่อาศัย
เกิดของจักขุวิญญาณ.

[๕๕๗] รูปเป็นที่อาศัยเกิดของโสตสัมผัส ฯลฯ ของมาน-
สัมผัส ฯลฯ ของชีวหาสัมผัส ฯลฯ ของกายสัมผัส นั้น เป็นไฉน ?

กายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นที่อาศัยเกิดของกายสัมผัส.

รูปไม่เป็นที่อาศัยเกิดของกายสัมผัส นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นที่อาศัย
เกิดของกายสัมผัส.

[๕๕๘] รูปเป็นที่อาศัยเกิดของเวทนา อันเกิดแต่กายสัมผัส
 ฯลฯ ของสัญญา ฯลฯ ของเจตนา ฯลฯ ของกายวิญญาณ นั้น
 เป็นไฉน ?

กายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นที่อาศัยเกิดของกายวิญญาณ.
 รูปไม่เป็นที่อาศัยเกิดของกายวิญญาณ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นที่อาศัย
เกิดของกายวิญญาณ.

[๕๕๙] รูปเป็นอารมณ์ของจักขุสัมผัส นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอารมณ์ของจักขุสัมผัส.

รูปไม่เป็นอารมณ์ของจักขุสัมผัส นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นอารมณ์
ของจักขุสัมผัส.

[๕๖๐] รูปเป็นอารมณ์ของเวทนาอันเกิดแต่จักขุสัมผัส ฯลฯ
ของสัญญา ฯลฯ ของเจตนา ฯลฯ ของจักขุวิญญาณ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอารมณ์ของจักขุวิญญาณ.

รูปไม่เป็นอารมณ์ของจักขุวิญญาณ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นอารมณ์
ของจักขุวิญญาณ.

[๕๖๑] รูปเป็นอารมณ์ของโสตสัมผัส ฯลฯ ของมานสัมผัส
 ฯลฯ ของชีวหาสัมผัส ฯลฯ ของกายสัมผัส นั้น เป็นไฉน ?

โณฏฐัพพายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอารมณ์ของกายสัมผัส.

รูปไม่เป็นอารมณ์ของกายสัมผัส นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นอารมณ์ของกายสัมผัส.

[๕๖๒] รูปเป็นอารมณ์ของเวทนาอันเกิดแต่กายสัมผัส ฯลฯ

ของสัญญา ฯลฯ ของเจตนา ฯลฯ ของกายวิญญาณ นั้น เป็นไฉน ?

โณฏฐัพพายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอารมณ์ของกายวิญญาณ.

รูปไม่เป็นอารมณ์ของกายวิญญาณ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นอารมณ์ของกายวิญญาณ.

[๕๖๓] รูปเป็นจักขายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

จักขุใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ ฯลฯ นี้เรียกว่า จักขุบ้าง ฯลฯ บ้างว่าง้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นจักขายตนะ.

รูปไม่เป็นจักขายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

โสตายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นจักขายตนะ.

[๕๖๔] รูปเป็นโสตายตนะ ฯลฯ เป็นฌานายตนะ ฯลฯ เป็นจิหวายตนะ ฯลฯ เป็นกายายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

กายใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ ฯลฯ นี้เรียกว่า กายบ้าง ฯลฯ บ้างว่าง้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นกายายตนะ.

รูปไม่เป็นกายายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นกายายตนะ.

[๕๖๕] รูปเป็นรูปายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

รูปใด เป็นสี่ อาศัสมหาภูตรูป ๔ ฯลฯ นี้เรียกว่า รูปบ้าง รูปายตนะ บ้าง รูปธาตุบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นรูปายตนะ.

รูปไม่เป็นรูปายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นรูปายตนะ.

[๕๖๖] รูปเป็นสัททายตนะ ฯลฯ เป็นคันธายตนะ ฯลฯ เป็น รสายตนะ ฯลฯ เป็นโณภูมิจักขายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

ปลววิธาตุ ฯลฯ นี้เรียกว่า โณภูมิจักขะบ้าง โณภูมิจักขายตนะบ้าง โณภูมิจักขธาตุบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นโณภูมิจักขายตนะ.

รูปไม่เป็นโณภูมิจักขายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นโณ-
ภูมิจักขายตนะ.

[๕๖๗] รูปเป็นจักขุธาตุ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นจักขุธาตุ.

รูปไม่เป็นจักขุธาตุ นั้น เป็นไฉน ?

โสธายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นจักขุธาตุ.

[๕๖๘] รูปเป็นโสธธาตุ ฯลฯ เป็นเป็นฆานธาตุ ฯลฯ เป็น
ชีวหาธาตุ ฯลฯ เป็นกายธาตุ นั้น เป็นไฉน ?

กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นกายธาตุ.

รูปไม่เป็นกายธาตุ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นกายธาตุ.

[๕๖๙] รูปเป็นรูปธาตุ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นรูปธาตุ.

รูปไม่เป็นรูปธาตุ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นรูปธาตุ.

[๕๙๐] รูปเป็นสัทธาตฺว ฯลฯ เป็นคันธธาตฺว ฯลฯ เป็น

รสธาตฺว ฯลฯ เป็นโณภูมฺพธาตฺว เป็นไฉน ?

โณภูมฺพธาตฺว ฯลฯ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นโณภูมฺพธาตฺว.

รูปไม่เป็นโณภูมฺพธาตฺว นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็น
โณภูมฺพธาตฺว.

[๕๙๑] รูปเป็นจักขุนทริยํ นั้น เป็นไฉน ?

จักขุใดเป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตฺวรูป ๔ ฯลฯ นี้เรียกว่าจักขุข้าง ฯลฯ
บ้านว่างข้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นจักขุนทริยํ.

รูปไม่เป็นจักขุนทริยํ นั้น เป็นไฉน ?

โสตายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็น
จักขุนทริยํ.

[๕๙๒] รูปเป็นโลตินทริยํ ฯลฯ เป็นฆานินทริยํ ฯลฯ เป็น

ชีวหินทริยํ ฯลฯ เป็นกายินทริยํ ฯลฯ นั้น เป็นไฉน ?

กายใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตฺวรูป ๔ ฯลฯ นี้เรียกว่ากายข้าง
 ฯลฯ บ้านว่างข้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นกายินทริยํ.

รูปไม่มีกายินทริยํ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็น
กายินทริยํ.

[๕๓๓] รูปเป็นอดีตินทรีย์ นั้น เป็นไฉน ?

ทรวดทรงหญิง เครื่องหมายให้รู้ว่าหญิง กิริยาหญิง อารมณ์หญิง สภาพหญิง ภาวะหญิง ของหญิง ปรากฏได้ด้วยเหตุใด รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอดีตินทรีย์.

รูปไม่เป็นอดีตินทรีย์ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็น อดีตินทรีย์.

[๕๓๔] รูปเป็นปุริสินทรีย์ นั้น เป็นไฉน ?

ทรวดทรงชาย เครื่องหมายให้รู้ว่าชาย กิริยาชาย อารมณ์ชาย สภาพชาย ภาวะชาย ของชาย ปรากฏได้ด้วยเหตุใด รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็น ปุริสินทรีย์.

รูปไม่เป็นปุริสินทรีย์ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็น ปุริสินทรีย์.

[๕๓๕] รูปเป็นชีวิตินทรีย์ นั้น เป็นไฉน ?

อายุ ความดำรงอยู่ ความเป็นไปอยู่ กิริยาที่เป็นไปอยู่ อารมณ์ที่ สืบเนื่องกันอยู่ ความประพฤติเป็นไปอยู่ ความหล่อเลี้ยงอยู่ ชีวิต อินทรีย์ คือชีวิตของรูปธรรมนั้น ๆ อันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นชีวิตินทรีย์.

รูปไม่เป็นชีวิตินทรีย์ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็น ชีวิตินทรีย์.

[๕๗๖] รูปเป็นกายวิญญูตติ เป็นไฉน ?

การเคร่งตึง กิริยาที่เคร่งตึงด้วยดี ความที่เคร่งตึงด้วยดี การแสดงให้รู้ความหมาย กิริยาที่แสดงให้รู้ความหมาย ความแสดงให้รู้ความหมาย แห่งกายของบุคคลผู้มีจิตเป็นกุศล หรือมีจิตเป็นอกุศล หรือมีจิตเป็นอัพยากฤต ก้าวไปอยู่ ถอยกลับอยู่ แลคอยู่ เหลียวซ้ายแลขวาอยู่ คุ้มเข้าอยู่ หรือเหยียดออกอยู่ อันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นกายวิญญูตติ.

รูปไม่เป็นกายวิญญูตติ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นกายวิญญูตติ.

[๕๗๗] รูปเป็นวจีวิญญูตติ นั้น เป็นไฉน ?

การพูด การเปล่งวาจา การเจรจา การกล่าว การป่าวร้อง การโฆษณา วาจา วจีเภท แห่งบุคคลผู้มีจิตเป็นกุศล หรือมีจิตเป็นอกุศล หรือมีจิตเป็นอัพยากฤต อันใด นี้เรียกว่า วาจา, การแสดงให้รู้ความหมาย กิริยาที่แสดงให้รู้ความหมาย ความแสดงให้รู้ด้วยวาจานั้น อันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นวจีวิญญูตติ.

รูปไม่เป็นวจีวิญญูตติ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นวจีวิญญูตติ.

[๕๗๘] รูปเป็นอากาศธาตุ นั้น เป็นไฉน ?

อากาศ ธรรมชาติอันนับว่าอากาศ ความว่างเปล่า ธรรมชาติอันนับว่าความว่างเปล่า ช่องว่าง ธรรมชาติอันนับว่าช่องว่าง อันมหาภูตรูป ๔ ไม่ถูกต้องแล้ว อันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอากาศธาตุ.

รูปไม่เป็นอากาศธาตุ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็น
อากาศธาตุ.

[๕๙๕] รูปเป็นอาโปธาตุ นั้น เป็นไฉน ?

ความเอิบอาบ ธรรมชาติที่เอิบอาบ ความเหนียว ธรรมชาติที่เหนียว
ธรรมชาติเครื่องเกาะกุมรูป อันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอาโปธาตุ.

รูปไม่เป็นอาโปธาตุ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็น
อาโปธาตุ.

[๕๙๖] รูปเป็นในรูปลหุตา นั้น เป็นไฉน ?

ความเบา ความรวดเร็ว ความไม่เชื่องช้า ความไม่หนัก แห่งรูป
อันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นรูปลหุตา.

รูปไม่เป็นรูปลหุตา นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็น
รูปลหุตา.

[๕๙๗] รูปเป็นรูปมฤตา นั้น เป็นไฉน ?

ความอ่อน ภาวะที่อ่อน ความไม่แข็ง ความไม่กระด้าง แห่งรูปอันใด
รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นรูปมฤตา.

รูปไม่เป็นรูปมฤตา นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็น
รูปมฤตา.

[๕๘๒] รูปเป็นรูปกัมมัฏฐตา นั้น เป็นไฉน ?

กิจที่ควรแก่การงาน ความควรแก่การงาน ภาวะที่ควรแก่การงาน
แห่งรูป อันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นรูปกัมมัฏฐตา.

รูปไม่เป็นรูปกัมมัฏฐตา นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นรูป
กัมมัฏฐตา.

[๕๘๓] รูปเป็นรูปอุปจยะ นั้น เป็นไฉน ?

ความสังสมแห่งอายตนะทั้งหลาย อันใด อันนั้นเป็นความเกิดแห่งรูป
รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นรูปอุปจยะ.

รูปไม่เป็นรูปอุปจยะ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นรูป
อุปจยะ.

[๕๘๔] รูปเป็นรูปสันตติ นั้น เป็นไฉน ?

ความเกิดแห่งรูป อันใด อันนั้นเป็นความสืบทอดแห่งรูป รูปทั้งนี้
เรียกว่า รูปเป็นรูปสันตติ.

รูปไม่เป็นรูปสันตติ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นสันตติ.

[๕๘๕] รูปเป็นรูปขรตา นั้น เป็นไฉน ?

ความขรา ความคร่ำคร่า ความมีพินหลุด ความมีผมหงอก ความ
มีหนังเหี่ยว ความเสื่อมอายุ ความห่อหมแห่งอินทรีย์ แห่งรูป อันใด รูปทั้งนี้
เรียกว่า รูปเป็นรูปขรตา.

รูปไม่เป็นรูปขรตา นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นรูปขรตา.

[๕๘๖] รูปเป็นรูปอนิจจตา นั้น เป็นไฉน ?

ความสิ้นไป ความเสื่อมไป ความแตก ความทำลาย ความไม่เที่ยง
ความอันตรายแห่งรูป อันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นรูปอนิจจตา.

รูปไม่เป็นรูปอนิจจตา นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กพพิงการอาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นรูป
อนิจจตา.

[๕๘๗] รูปเป็นกพพิงการอาหาร นั้น เป็นไฉน ?

ข้าวสุก ขนมสด นมแห้ง ปลา เนื้อ นมสด นมส้ม เนยใส
เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย หรือรูปแท้อื่นใด มีอยู่ อันเป็นของใส่ปาก
ขบเคี้ยว กลืนกิน อิ่มท้อง ของสัตว์นั้น ๆ ในชนบทใด ๆ สัตว์ทั้งหลาย
เลี้ยงชีวิตโดยโอชาอันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นกพพิงการอาหาร.

รูปไม่เป็นกพพิงการอาหาร นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ รูปอนิจจตา รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นกพพิง-
การอาหาร.

สงเคราะห์รูปเป็นหมวดละ ๒ อย่างนี้.

ทุกนิเทศ จบ

ติกนิเทศ

[๕๘๘] รูปภายในเป็นอุปาทา นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในเป็นอุปาทา.

รูปภายนอกที่เป็นอุปาทา นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการอาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็น
อุปาทา.

รูปภายนอกที่เป็นอนุปาทา นั้น เป็นไฉน ?

โณฏฐัพพายตนะ อาโปธาตุ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็นอนุปาทา.

[๖๘๕] รูปภายในเป็นอุปาทินนะ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในเป็นอุปาทินนะ.

รูปภายนอกที่เป็นอุปาทินนะ นั้น เป็นไฉน ?

อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ จิวตินทรีย์ หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ รูปายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โณฏฐัพพายตนะ อากาศธาตุ อาโปธาตุ รูปอุปจยะ รูปสันตติ กพพิงการาหาร ที่กรรมแต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็นอุปาทินนะ.

รูปภายนอกที่เป็นอุปาทินนะ นั้น เป็นไฉน ?

สัททายตนะ กายวิญญัตติ วิจิวิญญัตติ รูปลหุตา รูปมหุตา รูปกัมมัญญุตตา รูปขรตา รูปอนิจจตา หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ ได้แก่รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โณฏฐัพพายตนะ อากาศธาตุ อาโปธาตุ รูปอุปจยะ รูปสันตติ กพพิงการาหาร ที่กรรมมิได้แต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็นอุปาทินนะ.

[๕๕๐] รูปภายในเป็นอุปาทินนุปาทานิยะ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในเป็น อุปาทินนุปาทานิยะ.

รูปภายนอกที่เป็นอุปาทินนุปาทานิยะ นั้น เป็นไฉน ?

อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ จิวตินทรีย์ หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ รูปายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โณฏฐัพพายตนะ อากาศธาตุ อาโปธาตุ

รูปอุปจยะ รูปสันตติ กพพิงการาหาร ที่กรรมแต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูป
ภายนอกที่เป็นอนุปาทินอนุปาทานิยะ.

รูปภายนอกที่เป็นอนุปาทินอนุปาทานิยะ นั้น เป็นไฉน ?

สัททายตนะ กายวิญญัตติ วจีวิญญัตติ รูปลหุตา รูปมหุตา รูปกัมมัชฌณ-
ตา รูปชรตา รูปอนิจจตา หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ รูปายตนะ คันธายตนะ
รสายตนะ โสภณัฐพพายตนะ อากาศธาตุ อาโปธาตุ รูปอุปจยะ รูปสันตติ
กพพิงการาหาร ที่กรรมมิได้แต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็น
อนุปาทินอนุปาทานิยะ.

[๕๕๑] รูปภายในที่เป็นอนิทัสสนะ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในเป็น
อนิทัสสนะ.

รูปภายนอกที่เป็นสนิทัสสนะ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็นสนิทัสสนะ.

รูปภายนอกที่เป็นอนิทัสสนะ นั้น เป็นไฉน ?

สัททายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่
เป็นอนิทัสสนะ.

[๕๕๒] รูปภายในเป็นสัพปฏิฆะ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในเป็นสัพปฏิฆะ.

รูปภายนอกที่เป็นสัพปฏิฆะ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ โสภณัฐพพายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่
เป็นสัพปฏิฆะ.

รูปภายนอกที่เป็นอัปภูมิมะ นั้น เป็นไฉน ?

อิตถินทรีย์ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็นอัปภูมิมะ.

[๕๕๓] รูปภายในเป็นอินทรีย์ นั้น เป็นไฉน ?

จักขุนทรีย์ ฯลฯ กายินทรีย์ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในเป็นอินทรีย์

รูปภายนอกที่เป็นอินทรีย์ นั้น เป็นไฉน ?

อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็นอินทรีย์.

รูปภายนอกที่ไม่เป็นอินทรีย์ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่ไม่เป็นอินทรีย์.

[๕๕๔] รูปภายในไม่เป็นมหาภูต นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในไม่เป็นมหาภูต.

รูปภายนอกที่เป็นมหาภูต นั้น เป็นไฉน ?

โณฏฐัพพายตนะ อาโปธาตุ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็นมหาภูต.

รูปภายนอกที่ไม่เป็นมหาภูต นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่ไม่เป็นมหาภูต.

[๕๕๕] รูปภายในไม่เป็นวิญญัตติ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในไม่เป็นวิญญัตติ.

รูปภายนอกที่เป็นวิญญัตติ นั้น เป็นไฉน ?

กายวิญญูตติ วจิวินญูตติ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็นวิญญูตติ.

รูปภายนอกที่ไม่เป็นวิญญูตติ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่ไม่เป็นวิญญูตติ.

[๕๕๖] รูปภายในไม่เป็นจิตตสมุฏฐาน นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในไม่เป็นจิตตสมุฏฐาน.

รูปภายนอกที่เป็นจิตตสมุฏฐาน นั้น เป็นไฉน ?

กายวิญญูตติ วจิวินญูตติ หรือแม้รูปอื่นใด มีอยู่ ได้แก่ รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ อากาชาตฺตฺวา อาโปชาตฺตฺวา รูปลหุตา รูปมฺหุตา รูปกัมมัณฺญูตา รูปอุปจยะ รูปสันตติ กพพิงการาหาร ที่เกิดจากจิต มีจิตเป็นเหตุ มีจิตเป็นสมุฏฐาน รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็นจิตตสมุฏฐาน.

รูปภายนอกที่ไม่เป็นจิตตสมุฏฐาน นั้น เป็นไฉน ?

อิตถินทริยฺ ปุริสินทริยฺ จิวินทริยฺ รูปชรตา รูปอนิจจตา หรือรูปแม้อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ อากาชาตฺตฺวา อาโปชาตฺตฺวา รูปลหุตา รูปกัมมัณฺญูตา รูปอุปจยะ รูปสันตติ กพพิงการาหาร ที่ไม่ได้เกิดจากจิต ไม่มีจิตเป็นเหตุ ไม่มีจิตเป็นสมุฏฐาน รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่ไม่เป็นจิตตสมุฏฐาน ?

[๕๕๗] รูปภายในไม่เป็นจิตตสทฺทฺวา นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในไม่เป็นจิตตสทฺทฺวา.

รูปภายนอกที่เป็นจิตตสหภู นั้น เป็นไฉน ?

กายวิญญูตติ วจิวินญูตติ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็นจิตตสหภู.

รูปภายนอกที่ไม่เป็นจิตตสหภู นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่ไม่เป็นจิตตสหภู.

[๕๕๘] รูปภายในไม่เป็นจิตตานุปริวัตติ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในไม่เป็นจิตตานุปริวัตติ.

รูปภายนอกที่เป็นจิตตานุปริวัตติ นั้น เป็นไฉน ?

กายวิญญูตติ วจิวินญูตติ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็นจิตตานุปริวัตติ.

รูปภายนอกที่ไม่เป็นจิตตานุปริวัตติ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่ไม่เป็นจิตตานุปริวัตติ.

[๕๕๙] รูปภายในที่หยาบ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในที่หยาบ.

รูปภายนอกที่หยาบ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ โผฏฐัพพายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่หยาบ.

รูปภายนอกที่ละเอียด นั้น เป็นไฉน ?

อิตถินทริยฺ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่ละเอียด.

[๖๐๐] รูปภายในที่อยู่ใกล้ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในที่อยู่ใกล้

รูปภายนอกที่อยู่ไกล นั้น เป็นไฉน ?

อิตถินทรีย์ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่อยู่ไกล.

รูปภายนอกที่อยู่ใกล้ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ โผฏฐัพพายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่อยู่ใกล้.

[๖๐๑] รูปภายนอกที่ไม่เป็นที่อาศัยเกิดของจักขุสัมผัส นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่ไม่เป็นที่อาศัยเกิดของจักขุสัมผัส.

รูปภายในที่เป็นที่อาศัยเกิดของจักขุสัมผัส นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในที่เป็นที่อาศัยเกิดของจักขุสัมผัส.

รูปภายในที่ไม่เป็นที่อาศัยเกิดของจักขุสัมผัส นั้น เป็นไฉน ?

โสตายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในที่ไม่เป็นที่อาศัยเกิดของจักขุสัมผัส.

[๖๐๒] รูปภายนอกที่ไม่เป็นที่อาศัยเกิดของเวทนา อันเกิดแต่จักขุสัมผัส ฯลฯ ของสัญญา ฯลฯ ของเจตนา ฯลฯ ของจักขุวิญญาณ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่ไม่เป็นที่อาศัยเกิดของจักขุวิญญาณ.

รูปภายในที่เป็นที่อาศัยของจักขุวิญญาณ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในที่เป็นที่อาศัยเกิดของจักขุวิญญาณ.

รูปภายในที่ไม่เป็นที่อาศัยเกิดของจักขุวิญญาณ นั้น เป็นไฉน ?

โสตายตนะ ฯลฯ กายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในที่ไม่เป็นที่อาศัยเกิดของจักขุวิญญาณ.

[๖๐๓] รูปภายนอกไม่เป็นที่อาศัยเกิดของโสตสัมผัส ฯลฯ ของฆานสัมผัส ฯลฯ ของชีวหาสัมผัส ฯลฯ ของกายสัมผัส นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกไม่เป็นที่อาศัยเกิดของกายสัมผัส.

รูปภายในที่เป็นที่อาศัยเกิดของกายสัมผัส นั้น เป็นไฉน ?

กายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในที่เป็นที่อาศัยเกิดของกายสัมผัส.

รูปภายในที่ไม่เป็นที่อาศัยเกิดของกายสัมผัส นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ ชิวหายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในที่ไม่เป็นที่อาศัยเกิดของกายสัมผัส.

[๖๐๔] รูปภายนอกไม่เป็นที่อาศัยเกิดของเวทนา อันเกิดแต่ กายสัมผัส ฯลฯ ของสัญญา ฯลฯ ของเจตนา ฯลฯ ของกายวิญญาณ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกไม่เป็นที่อาศัยเกิดของกายวิญญาณ.

รูปภายในที่เป็นที่อาศัยเกิดของกายวิญญาณ นั้น เป็นไฉน ?

กายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในที่เป็นที่อาศัยเกิดของกายวิญญาณ.

รูปภายในไม่เป็นที่อาศัยเกิดของกายวิญญาณ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ ชิวหายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในไม่เป็นที่อาศัยเกิดของกายวิญญาณ.

[๖๐๕] รูปภายในไม่เป็นอารมณ์ของจักขุสัมผัส นั้น เป็นไฉน ?
จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในไม่เป็น
อารมณ์ของจักขุสัมผัส.

รูปภายนอกที่เป็นอารมณ์ของจักขุสัมผัส นั้น เป็นไฉน ?
รูปายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็นอารมณ์ของจักขุสัมผัส.
รูปภายนอกที่ไม่เป็นอารมณ์ของจักขุสัมผัส นั้น เป็นไฉน ?
สัททายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่
ไม่เป็นอารมณ์ของจักขุสัมผัส.

[๖๐๖] รูปภายในไม่เป็นอารมณ์ของเวทนาอันเกิดแต่จักขุ-
สัมผัส ฯลฯ ของสัญญา ฯลฯ ของเจตนา ฯลฯ ของจักขุวิญญาณ
นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในไม่เป็น
อารมณ์ของจักขุวิญญาณ.

รูปภายนอกที่เป็นอารมณ์ของจักขุวิญญาณ นั้น เป็นไฉน ?
รูปายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็นอารมณ์ของจักขุวิญญาณ.
รูปภายนอกที่ไม่เป็นอารมณ์ของจักขุวิญญาณ นั้น เป็นไฉน ?
สัททายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่
ไม่เป็นอารมณ์ของจักขุวิญญาณ.

[๖๐๗] รูปภายในไม่เป็นอารมณ์ของโสตสัมผัส ฯลฯ ของ
ฆานสัมผัส ฯลฯ ของชีวหาสัมผัส ฯลฯ ของกายสัมผัส นั้น
เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในไม่เป็น
อารมณ์ของกายสัมผัส.

รูปภายนอกที่เป็นอารมณ์ของกายสัมผัส นั้น เป็นไฉน ?

โณฐัพพายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกเป็นอารมณ์ของกาย-
สัมผัส.

รูปภายนอกที่ไม่เป็นอารมณ์ของกายสัมผัส นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่ไม่
เป็นอารมณ์ของกายสัมผัส.

[๖๐๔] รูปภายในไม่เป็นอารมณ์ของเวทนา อันเกิดแต่กาย
สัมผัส ฯลฯ ของสัญญา ฯลฯ ของเจตนา ฯลฯ ของกายวิญญาณ
นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในไม่เป็น
อารมณ์ของกายวิญญาณ.

รูปภายนอกที่เป็นอารมณ์ของกายวิญญาณ นั้น เป็นไฉน ?

โณฐัพพายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็นอารมณ์ของกาย-
วิญญาณ.

รูปภายนอกที่ไม่เป็นอารมณ์ของกายวิญญาณ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกไม่
เป็นอารมณ์ของกายวิญญาณ.

[๖๐๕] รูปภายนอกที่ไม่เป็นจักขายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกไม่
เป็นจักขายตนะ.

รูปภายในที่เป็นจักขายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

จักขุใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ ฯลฯ นี้เรียกว่าจักขุบ้าง
 ฯลฯ บ้างว่างบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในที่เป็นจักขายตนะ.

รูปภายในที่ไม่เป็นจักขายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

โสตายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในที่ไม่เป็น
จักขายตนะ.

[๖๑๐] รูปภายนอกไม่เป็นโสตายตนะ ฯลฯ ไม่เป็นฆานาย-
ตนะ ฯลฯ ไม่เป็นชีวหายตนะ ฯลฯ ไม่เป็นกายายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกไม่เป็น
กายายตนะ.

รูปภายในที่เป็นกายายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

กายใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ ฯลฯ นี้เรียกว่ากายบ้าง
 ฯลฯ บ้างว่างบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในที่เป็นกายายตนะ.

รูปภายในที่ไม่เป็นกายายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ ชิวหายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในที่ไม่เป็น
กายายตนะ.

[๖๑๑] รูปภายในที่ไม่เป็นรูปายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในไม่เป็น
รูปายตนะ.

รูปภายนอกที่เป็นรูปายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

รูปใด เป็นสี อาศัสมหาภูตรูป ๔ ฯลฯ นี้เรียกว่า รูปบ้าง รูปายตนะ
 บ้าง รูปธาตุบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็นรูปายตนะ.

รูปภายนอกที่ไม่เป็นรูปายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

สัททายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่ไม่เป็นรูปายตนะ.

[๖๑๒] รูปภายในไม่เป็นสัททายตนะ ฯลฯ ไม่เป็นคันชಾಯตนะ ฯลฯ ไม่เป็นรสายตนะ ฯลฯ ไม่เป็นโณภูฏัพพายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในไม่เป็นโณภูฏัพพายตนะ.

รูปภายนอกที่เป็นโณภูฏัพพายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

ปลฐิวีธาตุ ฯลฯ นี้เรียกว่า โณภูฏัพพะบัง โณภูฏัพพายตนะบัง โณภูฏัพพธาตุบัง รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็นโณภูฏัพพายตนะ.

รูปภายนอกที่ไม่เป็นโณภูฏัพพายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่ไม่เป็นโณภูฏัพพายตนะ.

[๖๑๓] รูปภายนอกไม่เป็นจักขุธาตุ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกไม่เป็นจักขุธาตุ.

รูปภายในที่เป็นจักขุธาตุ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในที่เป็นจักขุธาตุ.

รูปภายในที่ไม่เป็นจักขุธาตุ นั้น เป็นไฉน ?

โสตายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในที่ไม่เป็นจักขุธาตุ.

[๖๑๔] รูปภายนอกที่ไม่เป็นโสตธาตุ ฯลฯ ไม่เป็นฆานธาตุ
 ฯลฯ ไม่เป็นชีวหาธาตุ ฯลฯ ไม่เป็นกายธาตุ นั้น เป็นไฉน ?
 รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกไม่เป็น
 กายธาตุ.

รูปภายในที่เป็นกายธาตุ นั้น เป็นไฉน ?
 กายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในที่เป็นกายธาตุ.
 รูปภายในที่ไม่เป็นกายธาตุ นั้น เป็นไฉน ?
 จักขายตนะ ฯลฯ ชิวหาตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในที่ไม่เป็น
 กายธาตุ.

[๖๑๕] รูปภายในที่ไม่เป็นในรูปธาตุ นั้น เป็นไฉน ?
 จักขายตนะ ฯลฯ กายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในที่ไม่เป็น
 รูปธาตุ.

รูปภายนอกที่เป็นรูปธาตุ นั้น เป็นไฉน ?
 รูปายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็นรูปธาตุ.
 รูปภายนอกที่ไม่เป็นรูปธาตุ นั้น เป็นไฉน ?
 สัททายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่ไม่
 เป็นรูปธาตุ.

[๖๑๖] รูปภายในไม่เป็นสัทธาธาตุ ฯลฯ ไม่เป็นคันธธาตุ ฯลฯ
 ไม่เป็นรสธาตุ ฯลฯ ไม่เป็นโณภูฐัพพธาตุ นั้น เป็นไฉน ?
 จักขายตนะ ฯลฯ กายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในไม่เป็นโณภู-
 ฐัพพธาตุ.

รูปภายนอกที่เป็นโณภูฐัพพธาตุ นั้น เป็นไฉน ?
 โณภูฐัพพายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็นโณภูฐัพพธาตุ.

รูปภายนอกที่ไม่เป็นโณฏฐัพพธาตุ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่ไม่เป็นโณฏฐัพพธาตุ.

[๖๑๗] รูปภายนอกไม่เป็นจักขุนทรีย์ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกไม่เป็นจักขุนทรีย์.

รูปภายในที่เป็นจักขุนทรีย์ นั้น เป็นไฉน ?

จักขุใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ ฯลฯ นี้เรียกว่า จักขุบัง ฯลฯ บ้างว่าง้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในที่เป็นจักขุนทรีย์.

รูปภายในที่ไม่เป็นจักขุนทรีย์ นั้น เป็นไฉน ?

โสตายตนะ ฯลฯ กายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในที่ไม่เป็นจักขุนทรีย์.

[๖๑๘] รูปภายนอกไม่เป็นโสตินทรีย์ ฯลฯ ไม่เป็นฆานินทรีย์ ฯลฯ ไม่เป็นจิวิหินทรีย์ ฯลฯ ไม่เป็นกายินทรีย์ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกไม่เป็นกายินทรีย์.

รูปภายในที่เป็นกายินทรีย์ นั้น เป็นไฉน ?

กายใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ฯลฯ นี้เรียกว่า กายบัง ฯลฯ บ้างว่าง้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในที่เป็นกายินทรีย์.

รูปภายในที่ไม่เป็นกายินทรีย์ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ จิวหายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในที่ไม่เป็นกายินทรีย์.

[๖๑๕] รูปภายในไม่เป็นอดีตินทรีย์ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในไม่เป็น
อดีตินทรีย์.

รูปภายนอกที่เป็นอดีตินทรีย์ นั้น เป็นไฉน ?

ทรวดทรงหญิง เครื่องหมายให้รู้ว่าหญิง กิริยาหญิง อาการหญิง
สภาพหญิง ภาวะหญิง ของหญิง ปรากฏได้ด้วยเหตุใด รูปทั้งนี้เรียกว่า รูป
ภายนอกที่เป็นอดีตินทรีย์.

รูปภายนอกที่ไม่เป็นอดีตินทรีย์ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่ไม่
เป็นอดีตินทรีย์.

[๖๒๐] รูปภายในไม่เป็นปฐินทรีย์ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในไม่เป็น
ปฐินทรีย์.

รูปภายนอกที่เป็นปฐินทรีย์ นั้น เป็นไฉน ?

ทรวดทรงชาย เครื่องหมายให้รู้ว่าชาย กิริยาชาย อาการชาย สภาพ
ชาย ภาวะชาย ของชาย ปรากฏได้ด้วยเหตุใด รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอก
ที่เป็นปฐินทรีย์.

รูปภายนอกที่ไม่เป็นปฐินทรีย์ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่ไม่
เป็นปฐินทรีย์.

[๖๒๑] รูปภายในไม่เป็นชีวิตินทรีย์ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในไม่เป็น
ชีวิตินทรีย์.

รูปภายนอกที่เป็นชีวิตินทรีย์ นั้น เป็นไฉน ?

อายุ ความดำรงอยู่ ความเป็นไปอยู่ กิริยาที่เป็นไปอยู่ อากาที่สืบเนื่องกันอยู่ ความประพุดติเป็นไปอยู่ ความหล่อเลี้ยงอยู่ ชีวิต อินทรีย์คือชีวิตของรูปธรรมนั้น ๆ อันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกเป็นชีวิตินทรีย์.

รูปภายนอกที่ไม่เป็นชีวิตินทรีย์ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่ไม่เป็นชีวิตินทรีย์.

[๖๒๒] **รูปภายในไม่เป็นกายวิญญูตติ นั้น เป็นไฉน ?**

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในไม่เป็นกายวิญญูตติ.

รูปภายนอกที่เป็นกายวิญญูตติ นั้น เป็นไฉน ?

การเคร่งตึง กิริยาที่เคร่งตึงด้วยดี ความเคร่งตึงด้วยดี การแสดงให้รู้ความหมาย กิริยาที่แสดงให้รู้ความหมาย ความแสดงให้รู้ความหมาย แห่งกายของบุคคลผู้มีจิตเป็นกุศล หรือมีจิตเป็นอกุศล หรือมีจิตเป็นอัพยากถูก้าวไปอยู่ ถอยกลับอยู่ แลคอยู่ เหลียวซ้ายแลขวาอยู่ คู่เข้าอยู่ หรือเหยียดออกอยู่ อันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็นกายวิญญูตติ.

รูปภายนอกที่ไม่เป็นกายวิญญูตติ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่ไม่เป็นกายวิญญูตติ.

[๖๒๓] **รูปภายในไม่เป็นวจิวิญญูตติ นั้น เป็นไฉน ?**

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายใน ไม่เป็นวจิวิญญูตติ.

รูปภายนอกที่เป็นวจีวิญญาณัตติ นั้น เป็นไฉน ?

การพูด การเปล่งวาจา การเจรจา การกล่าว การป่าวร้อง การ
โฆษณา วาจา วจีเภท แห่งบุคคลผู้มีจิตเป็นกุศล หรือมีจิตเป็นอกุศล หรือมี
จิตเป็นอัพยากฤต อันใด นี้เรียกว่าวาจา การแสดงให้รู้ความหมาย กิริยาที่
แสดงให้รู้ความหมาย ความแสดงให้รู้ความหมายด้วยวาจานั้น อันใด รูปทั้ง
นี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็นวจีวิญญาณัตติ.

รูปภายนอกที่ไม่เป็นวจีวิญญาณัตติ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่ไม่
เป็นวจีวิญญาณัตติ.

[๖๒๔] รูปภายในเป็นอากาศธาตุ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในที่ไม่เป็น
อากาศธาตุ.

รูปภายนอกที่เป็นอากาศธาตุ นั้น เป็นไฉน ?

อากาศ ธรรมชาติอันนับว่าอากาศ ความว่างเปล่า ธรรมชาติอันนับ
ว่าความว่างเปล่า ช่องว่าง ธรรมชาติอันนับว่าช่องว่าง อันมหาภูตรูป ๔
ไม่ถูกต้องแล้ว อันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็นอากาศธาตุ.

รูปภายนอกที่ไม่เป็นอากาศธาตุ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่ไม่
เป็นอากาศธาตุ.

[๖๒๕] รูปภายในไม่เป็นอาโปธาตุ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในไม่เป็น
อาโปธาตุ.

รูปภายนอกที่เป็นอาโปธาตุ นั้น เป็นไฉน ?

สภาวะที่เอิบอาบ ธรรมชาติที่เอิบอาบ สภาวะที่เหนียว ธรรมชาติที่เหนียว ธรรมชาติเครื่องเกาะกุม รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็นอาโปธาตุ.

รูปภายนอกที่ไม่เป็นอาโปธาตุ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่ไม่เป็นอาโปธาตุ.

[๖๒๖] รูปภายในไม่เป็นรูปลหุตา นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในไม่เป็นรูปลหุตา.

รูปภายนอกที่เป็นรูปลหุตา นั้น เป็นไฉน ?

ความเบา ความรวดเร็ว ความไม่เชื่องช้า ความไม่หนัก แห่งรูปอันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็นรูปลหุตา.

รูปภายนอกที่ไม่เป็นรูปลหุตา นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่ไม่เป็นรูปลหุตา.

[๖๒๗] รูปภายในไม่เป็นรูปมฤตา นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในไม่เป็นรูปมฤตา.

รูปภายนอกที่เป็นรูปมฤตา นั้น เป็นไฉน ?

ความอ่อน ภาวะที่อ่อน ความไม่แข็ง ความไม่กระด้าง แห่งรูปอันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็นรูปมฤตา.

รูปภายนอกที่ไม่เป็นรูปมุกตา นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอก ที่ไม่เป็นรูปมุกตา.

[๖๒๘] รูปภายในไม่เป็นรูปกัมมัชฌิตา นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในไม่เป็นรูปกัมมัชฌิตา.

รูปภายนอกที่เป็นรูปกัมมัชฌิตา นั้น เป็นไฉน ?

กิริยาที่ควรแก่การงาน ความควรแห่งการงาน ภาวะที่ควรแก่การงาน แห่งรูป อันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็นรูปกัมมัชฌิตา.

รูปภายนอกที่ไม่เป็นกัมมัชฌิตา นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกไม่เป็นรูปกัมมัชฌิตา.

[๖๒๙] รูปภายในไม่เป็นรูปอุปจยะ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในไม่เป็นรูปอุปจยะ.

รูปภายนอกที่เป็นรูปอุปจยะ นั้น เป็นไฉน ?

ความตั้งสมแห่งอายตนะทั้งหลาย อันใด อันนั้นเป็นความเกิดแห่งรูป รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็นรูปอุปจยะ.

รูปภายนอกที่ไม่เป็นรูปอุปจยะ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่ไม่เป็นรูปอุปจยะ.

[๖๓๐] รูปภายในไม่เป็นรูปสันตติ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในไม่เป็นรูปสันตติ.

รูปภายนอกที่เป็นรูปสันตติ นั้น เป็นไฉน ?

ความเกิดแห่งรูปอันใด อันเป็นความสืบต่อแห่งรูป รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็นรูปสันตติ.

รูปภายนอกที่ไม่เป็นรูปสันตติ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่ไม่เป็นรูปสันตติ.

[๖๓๑] รูปภายในไม่เป็นรูปชรรตา นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในไม่เป็นรูปชรรตา.

รูปภายนอกที่เป็นรูปชรรตา นั้น เป็นไฉน ?

ความชรา ความคร่ำคร่า ความมีฟันหลุด ความมีผมหงอก ความมีหนังเหี่ยว ความเสื่อมอายุ ความหอมแห่งอินทรีย์ แห่งรูป อันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็นรูปชรรตา.

รูปภายนอกที่ไม่เป็นรูปชรรตา นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่ไม่เป็นรูปชรรตา.

[๖๓๒] รูปภายในไม่เป็นรูปอนิจจตา นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในไม่เป็นรูปอนิจจตา.

รูปภายนอกที่เป็นรูปอนิจจตา นั้น เป็นไฉน ?

ความสั้นไป ความเสื่อมไป ความแตก ความทำลาย ความไม่เที่ยง
ความอันตรายแห่งรูป อันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็นรูปอนิจจตา.

รูปภายนอกที่ไม่เป็นรูปอนิจจตา นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่ไม่
เป็นรูปอนิจจตา.

[๖๓๓] รูปภายในไม่เป็นกพพิงการาหาร นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในที่ไม่เป็น
กพพิงการาหาร.

รูปภายนอกที่เป็นกพพิงการาหาร นั้น เป็นไฉน ?

ข้าวสุก ขนมหสด ขนมหแห้ง ปลา เนื้อ นมหสด นมหสัสม เนยใส
เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย หรือว่ารูปแม่อื่นใด มีอยู่ อันเป็นของใส่ปาก
ขบเคี้ยว กลืนกิน อิ่มท้อง ของสัตว์นั้น ๆ ในชนบทใด ๆ สัตว์ทั้งหลายเลี้ยง
ชีวิตด้วยโอชา อันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็นกพพิงการาหาร.

รูปภายนอกที่ไม่เป็นกพพิงการาหาร นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ รูปอนิจจตา รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่ไม่เป็น
กพพิงการาหาร.

สงเคราะห์รูปเป็นหมวดละ ๓ อย่างนี้.

ตักนิเทศ จบ

อรรถถารูปกัณฑ์

อรรถถาโนอุปาทานิสเทศ

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่ง โน อุปาทา ต่อไป

รูปที่ชื่อว่า โน อุปาทา เพราะอรรถว่า โนอุปาทารูปนี้ย่อมไม่
อาศัย เหมือนอุปาทารูปย่อมอาศัยมหาภูตรูปเท่านั้นไม่อาศัยรูปอื่น. ที่ชื่อว่า
โณภูฏัพพะ เพราะอรรถว่า อันกายพึงถูกต้อง. อธิบายว่า ถูกต้องแล้วจึงรู้.
รูปนั้นเป็นโณภูฏัพพะด้วย เป็นอายตนะด้วย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า โณภูฏัพพะ-
ยตนะ ก็รูปนั้นเป็นอาโปด้วย เป็นธาตุด้วย ด้วยอรรถว่ามีไส้สัตว์และเป็นสภาวะ
ที่ว่างเปล่า เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า อาโปธาตุ.

อรรถถาโณภูฏัพพายตนะนิเทศ

บัดนี้ เพื่อทรงแสดงจำแนกรูปทั้ง ๓ ที่กายถูกต้องแล้วพึงรู้ได้
เหล่านั้น จึงตรัสว่า รูปที่เรียกว่า โณภูฏัพพายตนะนั้น เป็นไฉน ?
ปฐวีธาตุ เป็นต้น.

บรรดาธาตุเหล่านั้น ปฐวีธาตุ กกขพตตลกขณา มีความแข็ง
เป็นลักษณะ ปติฏฐานรธา มีการตั้งมั่นเป็นรส มุปฏิจจนนปจจุปฏฐานา
มีการรองรับเป็นปัจจุปัญฐาน. เตโชธาตุ อุณหตตลกขณา มีความร้อนเป็น
ลักษณะ ปรีปาจนรธา มีการทำให้สุก (การย่อย) เป็นรส มทุทวานุปปาทน-
ปจจุปฏฐานา มีการทำให้อ่อนเป็นปัจจุปัญฐาน. วาโยธาตุ วิตุอมุภนลกขณา
มีการเครื่องตั้งเป็นลักษณะ สมุทีรณรธา มีการไหวเป็นรส อภินีหารปจจุ-
ปฏฐานา มีการนุ่มไปเป็นปัจจุปัญฐาน. ส่วนอาโปธาตุ ข้างต้น ปคฺฆ-
รณลกขณา มีการไหลไปเป็นลักษณะ* อุปพุรุหณรธา มีความพอกพูน

* อาโปธาตุ บางแห่งแสดงถึงการเกาะกุมสหชาติรูปเป็นลักษณะด้วย

เป็นรส **ตงฺคหฺปจฺจุปฏฺฐานา** มีการควบคุมไว้เป็นปัจจุปัฏฐาน ก็ในธาตุทั้ง ๔ เหล่านี้ แต่ละธาตุพึงทราบว่ามีธาตุทั้ง ๓ ที่เหลือเป็นปทัฏฐาน (เสตฺตยปทฏฺฐานา).

บทว่า **กขฺพฺ** แปลว่า แข็ง. บทว่า **มฺหฺกฺ** (อ่อน) คือไม่แข็ง.
บทว่า **สณฺหฺ** (ละเอียด) คือเกลี้ยง. บทว่า **ผรฺตฺ** (หยาบ) คือ ขรุขระ.
บทว่า **สุขสมฺผลฺลฺ** (มีสัมผัสสบาย) ได้แก่ มีสุขเวทนาเป็นปัจจัย คือ มีโผฏฐัพพะที่น่าปรารถนา. บทว่า **ทุกฺขสมฺผลฺลฺ** (มีสัมผัสไม่สบาย) ได้แก่ มีทุกข์เวทนาเป็นปัจจัย คือโผฏฐัพพะที่ไม่น่าปรารถนา. บทว่า **ครฺกฺ** (หนัก) คือเต็มไปด้วยภาระ. บทว่า **ลหฺกฺ** (เบา) คือเบาพร้อมไม่มีภาระหนัก.

ก็ในบรรดาธาตุเหล่านี้ ปฐฺวีธาตุเท่านั้นทรงจำแนกด้วยบทว่า **แข็ง อ่อน ละเอียด หยาบ หนัก เบา**. แม้ในพระสูตรว่า เมื่อใด กายนี้ยังประกอบด้วยอายุ ยังประกอบด้วยไออุ่น ยังประกอบด้วยวิญญาน เมื่อนั้น กายนี้ก็เบากว่า อ่อนกว่า ควรแก่การงานกว่า ตรัสหมายถึงปฐฺวีธาตุที่เบาและอ่อนเท่านั้น.

แต่ด้วยสองบทว่า **มีสัมผัสสบาย มีสัมผัสไม่สบาย** ตรัสจำแนกมหาภูตรูป ๓ เพราะปฐฺวีธาตุมีสัมผัสสบายบ้าง มีสัมผัสเป็นทุกข์บ้าง เตโชธาตุและวาโยธาตุก็ตรัสเหมือนปฐฺวีธาตุ. บรรดาธาตุ ๓ เหล่านี้ **ปฐฺวีธาตุ** มีสัมผัสสบาย คือว่า เมื่อเด็กหนุ่มผู้มีฝ่ามืออ่อนบีบนวดเท้าอยู่ บุคคลนั้นย่อมสบายใจ ย่อมทำอาการที่จะให้พูดว่า นวดเข้าเถิดพ่อ ดังนี้. **เตโชธาตุ** มีสัมผัสสบาย เมื่อฤดูหนาว เมื่อนำเอากระบือองถ่านเพลิงมาให้อบอุ่นร่างกาย เขาก็สบายใจ ย่อมทำอาการที่จะให้พูดว่า อบเข้าเถิดพ่อ ดังนี้. **วาโยธาตุ** มีสัมผัสสบาย เมื่อฤดูร้อน ภิกษุหนุ่มถึงพร้อมด้วยวัตรพัดวีอยู่ ย่อมให้สบายใจ ย่อมทำอาการที่จะให้พูดว่า พัดเข้าเถิดพ่อ ดังนี้.

แต่เมื่อเด็กหนุ่มมีมือแข็ง นวดเท้าทั้งสองอยู่ ย่อมเป็นเหมือนเวลาที่
กระดูกทั้งหลายจะแตกไป แม้เขาก็จะต้องถูกกล่าวถึงที่ควรจะพูดว่า เจ้าจงออก
ไปดังนี้ เมื่อฤดูร้อนมีคนนำเอากระเบื้องถ่านเพลิงมาให้ ก็จะถูกกล่าวว่า เจ้า
จงน้ำมันออกไปเสีย ดังนี้ เมื่อฤดูหนาวมีคนนำเอาพัดมาพัดโบกอยู่ ก็จะถูก
กล่าวว่า จงออกไปอย่ามาพัด ดังนี้. พึงทราบความที่ธาตุทั้ง ๓ เหล่านี้มี
สัมพัทธสหาย และไม่สหาย ด้วยประการฉะนี้.

กั๊วระ ๑๓ ประดับด้วยนัยอย่างละ ๔ นัยตามที่ตรัสไว้ โดยนัยว่า
โภฏฐัพพะใด เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ ดังนี้เป็นต้น พึงทราบโดยนัยที่กล่าว
ในรูปายตนะเป็นต้นในหนหลังนั้นแหละ

ถามว่า ก็มหาภูตรูป ๓ เหล่านี้ มาสู่คลองพร้อมกันหรือไม่

ตอบว่า มาพร้อมกัน

ถามว่า มหาภูตรูป ๓ มาแล้วอย่างนี้ กระทบกายประสาทหรือไม่

ตอบว่า ย่อมกระทบ

ถามว่า กายวิญญูณกระทำมหาภูตรูป ๓ เหล่านี้ ให้เป็นอารมณ์พร้อม
กันเกิดขึ้น หรือไม่เกิดขึ้น

ตอบว่า กายวิญญูณ ไม่เกิดขึ้น

ถามว่า เพราะเหตุไร

ตอบว่า เพราะการที่กายวิญญูณกระทำมหาภูตรูป ๓ ให้เป็นอารมณ์
ย่อมมีด้วยอำนาจการค้ำถึงถึง หรือด้วยสามารถธาตุที่มีมาก

ในบรรดาทั้ง ๒ ข้อนั้น ว่าด้วยการค้ำถึงถึงก่อน จริงอยู่ เมื่อคน
เอาข้าวสุกบรรจุบาตรจนเต็มนำมาแล้วก็หยิบเมล็ดข้าวเมล็ดหนึ่งมาทดลองดูว่า
แข็งหรืออ่อน ในข้าวเมล็ดหนึ่งนั้น ย่อมมีทั้งเตโชธาตุ มีทั้งวาโยธาตุ

แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้นเขาก็ยอมค้ำถึงปฐวีธาตุเท่านั้น เมื่อหย่อนมือลงในน้ำร้อนทดลองดู ในน้ำร้อนนั้น ย่อมมีทั้งปฐวีธาตุ ย่อมมีทั้งวาโยธาตุ แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น เขาก็ยอมค้ำถึงเตโชธาตุเท่านั้น. ในฤดูร้อน เขาเปิดหน้าต่างให้ลมโซยสรีระเย็นอยู่ เมื่อลมอ่อน ๆ โซยมาอยู่ในลมอ่อน ๆ ที่โซยมานั้น ย่อมมีทั้งปฐวีธาตุ ย่อมมีทั้งเตโชธาตุ แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น เขาก็ค้ำถึงวาโยธาตุเท่านั้น กายวิญญูณธาตุชื่อว่ายอมกระทำมหาภูตรูป ๓ ให้เป็นอารมณ์ด้วยสามารถแห่งการค้ำถึง ด้วยประการฉะนี้.

ส่วนบุคคลโคพลาดล้มลงก็ดี เอาศีรษะชนกับต้นไม้ก็ดี กำลังบริโภคอาหารกัถกัถกรวดก็ดี ในการพลาดล้มเป็นต้นนั้น ย่อมมีทั้งเตโชธาตุ ย่อมมีทั้งวาโยธาตุ แต่บุคคลนั้นยอมกระทำเฉพาะปฐวีธาตุเท่านั้นให้เป็นอารมณ์ ด้วยอำนาจธาตุที่มีมาก เมื่อเหยียบไฟก็ดี ในไฟนั้น ก็ยอมมีทั้งปฐวีธาตุ ย่อมมีทั้งวาโยธาตุ แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น เขาก็ทำเฉพาะเตโชธาตุเท่านั้นให้เป็นอารมณ์ ด้วยสามารถแห่งธาตุที่มีมาก เมื่อลมแรงพัดแก้วหุรวากะทำให้หุหนวก ในลมแรงนั้น ย่อมมีทั้งปฐวีธาตุ ย่อมมีทั้งเตโชธาตุ แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น เขาก็กระทำเฉพาะธาตุลมเท่านั้นให้เป็นอารมณ์ ด้วยสามารถแห่งธาตุที่มีมาก

บุคคลกระทำอยู่ซึ่งธาตุอย่างใดอย่างหนึ่งให้เป็นอารมณ์ แม้กายวิญญูณก็ไม่เกิดขึ้นพร้อมกัน เมื่อบุคคลถูกเข็มทั้งกลุ่มแทงแล้ว กายถูกเข็มทั้งนั้นกระทบพร้อมกัน แต่ในที่ใด ๆ กายประสาทมีมาก ในที่นั้น ๆ กายวิญญูณย่อมเกิดขึ้น แม้ในที่ใด ๆ มีการกระทบเสียดสีแรง ในที่นั้น ๆ กายวิญญูณย่อมเกิดขึ้นก่อน. เมื่อเอาชนไก่มาชะแผล เส้นขนไก่แต่ละเส้นย่อมกระทบกายประสาท ก็ในที่ใด ๆ กายประสาทมีมาก ในที่นั้น ๆ นั้นแหละ กายวิญญูณ

ย่อมเกิดขึ้น บุคคลย่อมทำธาตุทั้ง ๓ ให้เป็นอารมณ์ ด้วยสามารถแห่งธาตุที่มีมากอย่างนี้ กายวิญญูณ ชื่อว่า ย่อมเกิด ด้วยสามารถแห่งธาตุที่มีมากนั้นแหละ.

ถามว่า ก็จิตเล่า ก้าวไปจากอารมณ์ได้อย่างไร ?

ตอบว่า ก้าวไปด้วยอาการ ๒ อย่าง คือ **โดยอหัตถ์** (ความปรารถนา) หรือ**โดยอารมณ์มีกำลังแรง**.

จริงอยู่ ในเวลาที่มิงานฉลองพระวิหารเป็นต้น คนผู้ไปด้วยความตั้งใจว่า เราจักไหว้พระเจดีย์ และจักไหว้พระปฏิมาขึ้น ๆ เราจักดูไปตถกรรม (การทำหนังสือ) และจิตรกรรม (การวาดภาพ) ดังนี้ ไหว้หรือเห็นสิ่งหนึ่งแล้วก็ตั้งใจเพื่อต้องการไหว้ เพื่อต้องการชมสิ่งนอกนี้แล้ว ก็ไปเพื่อไหว้บ้างเพื่อดูบ้างที่เดียว อย่างนี้ จิตชื่อว่าก้าวไปจากอารมณ์ **โดยอหัตถ์** คือ ความปรารถนา. แต่เมื่อขึ้นแลดูพระมหาเจดีย์ อันมีส่วนเปรียบด้วยยอดเขาไกรลาส ครั้นเวลาต่อมา เมื่อบรรเลงดนตรีทั้งปวงขึ้น จึงละรูปารมณ์ ก้าวขึ้นสู่สัททารมณ์ ครั้นเมื่อบุคคลนำดอกไม้มีกลิ่นที่ชอบใจ หรือของหอมมา ก็ละสัททารมณ์ ก้าวขึ้นสู่คันธารมณ์ อย่างนี้ชื่อว่า ก้าวไป**โดยอารมณ์มีกำลังแรง**.

อรรถกถาอาโปธาตุนิเทศ

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่งอาโปธาตุ ต่อไป

บทว่า **อาโป** (ความเอิบอาบ) เป็นการแสดงสภาวะ อาโปนั้นแหละ เรียกว่า **อาโปคต** (ธรรมชาติที่เอิบอาบ) **สินโห** (ความเหนียว) ด้วยอำนาจแห่งความเหนียวนั้นแหละ เรียกว่า **สินหคต** (ธรรมชาติที่เหนียว).

บทว่า **พจนนตฺตํ รูปสฺส** (ธรรมชาติเครื่องเกาะกุมรูป) ได้แก่ ธรรมชาติเป็นเครื่องประกอบภูตรูปมีปฏิวิเป็นต้น. จริงอยู่ อาโปธาตุควบคุมวัตถุทั้งหลายมีแห่งเหล็กเป็นต้น ไว้แล้วย่อมทำให้ติดกัน ธรรมชาติทั้งหลายมีก้อนเหล็กเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่า **ติดกันอยู่** เพราะความที่อาโปธาตุนั้นเป็นเครื่องเกาะกุมไว้ แม้ในแผ่นดิน ภูเขา ต้นตาล หน่อไม้ งาช้าง และเขาโค เป็นต้นก็นัยนี้เหมือนกัน. ก็อาโปธาตุเท่านั้นเกาะกุมวัตถุเหล่านั้นทั้งหมด กระทำให้ติดกัน ธรรมชาติเหล่านั้นชื่อว่า เป็นธรรมชาติติดกัน ก็เพราะถูกอาโปธาตุควบคุมไว้.

ถามว่า ก็ปฏิวิธาตุถูกต้องธาตุที่เหลือ (มีอาโปเป็นต้น) แล้วก็เป็นที่ตั้งอาศัย หรือไม่ถูกต้องก็เป็นที่ยึดอาศัย อีกนัยหนึ่ง อาโปธาตุเมื่อเกาะกุมธาตุทั้ง ๓ ที่เหลือ ถูกต้องแล้วย่อมเกาะกุม หรือว่าไม่ถูกต้องแล้วก็เกาะกุมได้.

ตอบว่า เบื้องต้น ปฏิวิธาตุไม่ถูกต้องกับอาโปธาตุ ก็เป็นที่อาศัยให้ได้ แต่สำหรับ เตโชธาตุ และวาโยธาตุแล้ว ปฏิวิธาตุต้องถูกต้องจึงเป็นที่อาศัยให้ได้ ส่วนอาโปธาตุไม่ถูกต้องแม้ปฏิวิธาตุ แม้เตโชธาตุและวาโยธาตุเลยก็ย่อมเกาะกุมได้ ถ้าว่าอาโปธาตุถูกต้องแล้วพึงเกาะกุมไซ้ อาโปธาตุนั้นก็พึงชื่อว่า โภกฐัพพายตนะ.

แม้ในการที่เตโชธาตุและวาโยธาตุทำกิจของตนๆ ในธาตุที่เหลือ ก็นัยนี้เหมือนกัน. จริงอยู่ **เตโชธาตุ** ถูกต้องปฏิวิธาตุแล้ว ก็ยังปฏิวิให้ใหม่ ส่วนปฏิวิธาตุนั้นมิใช่เป็นของร้อนย่อมถูกใหม่ ถ้าว่า ปฏิวิธาตุพึงเป็นของร้อนแผดเผาไซ้ ปฏิวิธาตุก็พึงมีความร้อนเป็นลักษณะ อนึ่ง เตโชธาตุนั้นมิได้ถูกต้องอาโปธาตุเลยก็ทำให้อาโปธาตุนั้นร้อนได้ แม้อาโปธาตุนั้น เมื่อร้อนอยู่ก็หา

เป็นสภาวะร้อนเผาไหม้ ถ้าว่าอาโปธาตุนั้นเป็นตัวสภาวะความร้อนพึงเผาไหม้
อาโปธาตุนั้น ก็พึงชื่อว่ามีความร้อนเป็นลักษณะ อนึ่ง เตโชธาตุนั้นถูกต้อง
วาโยธาตุนั้นแหละจึงเผาเผา แม้ว่าโยธาตุนั้น เมื่อถูกเผาเผาอยู่ก็มีใช่เป็นตัว
ความร้อนเผาเผา ถ้าว่าโยธาตุเป็นตัวสภาวะความร้อนเผาเผาอยู่ไฉน วาโย-
ธาตุนั้นก็พึงชื่อว่า มีความร้อนเป็นลักษณะ.

วาโยธาตุถูกต้องปฐวีธาตุแล้วย่อมเคร่งตึง (คือขยายตัวออก) ถูกต้อง
เตโชธาตุก็ทำให้เคร่งตึงเหมือนกัน แต่ว่าวาโยธาตุนั้นแม้ไม่ถูกต้องอาโปธาตุ
เลย ก็ย่อมทำให้อาโปธาตุเคร่งตึงได้.

ถามว่า เมื่อบุคคลเกี่ยวน้ำอ้อยทำเป็นนงบ อาโปธาตุจะเป็นของแข็ง
หรือไม่.

ตอบว่า ไม่เป็น เพราะอาโปธาตุนั้นมีการไหลออก (หรือไหลซึม) เป็น
ลักษณะ ปฐวีธาตุมีความแข็งเป็นลักษณะ แต่ว่าอาโปธาตุมีปริมาณต่ำ (น้อย)
ก็จะเป็นไปตามปฐวีธาตุที่มากยิ่งขึ้น จริงอยู่ อาโปธาตุนั้นย่อมละลายที่ตั้งอยู่โดย
อาการเป็นรส (น้ำ) ได้ แต่ไม่ละลายลักษณะ แม้เมื่อละลายงบน้ำอ้อยอยู่ ปฐวีธาตุ
ย่อมไม่ละลาย เพราะปฐวีมีความแข็งเป็นลักษณะ อาโปธาตุมีการไหลออก
เป็นลักษณะ.

แต่ว่า ปฐวีธาตุมีปริมาณต่ำก็จะเกิดเป็นไปตามอาโปธาตุที่มีปริมาณ
มาก. ปฐวีธาตุนั้นย่อมละลายที่ตั้งอยู่โดยอาการเป็นก้อนได้ แต่ไม่ละลาย
ตน เพราะว่ามีมหาภูตรูปทั้ง ๔ ย่อมถึงความแปรปรวนเป็นไปเท่านั้น จึงชื่อว่า
ความแปรปรวนของลักษณะมิได้มี ความไม่มีแห่งความแปรปรวนโดยลักษณะ
นั้นทรงแสดงไว้โดยอัญฐานปริกัปสูตร.

ข้อนี้สมด้วยพระดำรัสที่ตรัสไว้ว่า " คู่ก่อนอนนท กัมมหาภูตรูป ๔ คือ
ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ จะพึงแปรเป็นอื่นไปได้ แต่พระอริย-

สาวกผู้ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้าจะแปรเป็นอื่นไป ข้อนี้ไม่พึงมิได้เลย" ดังนี้ ก็ในอัฐฐานปริกัปปสูตรนี้มีอธิบายดังนี้ว่า "ดูก่อนอานนท์ ปฐวีธาตุอันมีความแข็งเป็นลักษณะจะพึงเปลี่ยนไปเป็นอาโปธาตุซึ่งมีความไหลออกเป็นลักษณะได้ แต่พระอริยสาวกชื่อว่าเปลี่ยนเป็นอย่างอื่นมิได้มี ดังนี้ การกำหนดคอฐานะ (เหตุอันเป็นไปไม่ได้) มาแล้วในพระบาลีนี้ด้วยประการฉะนี้.

อรรถกถาอุปาทินนาทินิทเทศ

เบื้องหน้าแต่นี้พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทศแห่งอุปาทินนรูปเป็นต้นต่อไป เนื้อความแห่งอุปาทินนรูปเป็นต้น พึงทราบโดยนัยที่กล่าวในมาติกานั้นแหละ เนื้อความจักขายตนะเป็นต้น ข้าพเจ้าก็ให้พิสดารแล้วในหนหลังเหมือนกัน แต่ข้าพเจ้าจักกล่าวเฉพาะเนื้อความที่ต่างกันในที่นั้น ๆ เท่านั้น.

ในนิทเทศแห่งอุปาทินนรูปก่อน รูปทั้งหลายที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่าจักขายตนะเป็นต้น เพราะเป็นรูปมีใจครองอย่างเดียว แต่เพราะรูปายตนะเป็นต้นมีใจครองก็มี ไม่มีใจครองก็มี ฉะนั้น รูปายตนะเป็นต้นเหล่านั้นพระองค์จึงแสดงโดยสังเขปว่า ยัม ยัม วา ปน (หรือว่ารูปแม้อื่นใด) แล้วพึงให้พิสดารโดยนัยมีอาทิว่า กมฺมสฺส กตฺตฺตา รูปายตฺนํ (รูปายตนะที่กรรมแต่งขึ้น) ดังนี้อีก เนื้อความในเขวาปนกธรรมทั้งหมดพึงทราบโดยอุบายนี้.

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร ในนิทเทศแม้ทั้ง ๒ คือ กมฺมสฺส กตฺตฺตา (รูปที่กรรมแต่งขึ้น) และ น กมฺมสฺส กตฺตฺตา (รูปที่กรรมมิได้แต่งขึ้น) พระองค์มิได้ทรงถือเอาชรรตารูป และอนิจจตารูปเล่า ? ทรงถือเอาเฉพาะในนิทเทศทั้งหลายแห่งอุปาทินนรูปเป็นต้นเท่านั้น.

ตอบว่า ในบทว่า น กมฺมสฺส กตฺตฺตา (รูปที่กรรมมิได้แต่งขึ้น) นี้ พระองค์ทรงรวมรูปที่มีสมุฏฐานเกิดแต่ปัจจัยอื่นนอกจากกรรมก่อน แต่ในบทว่า กมฺมสฺส กตฺตฺตา (รูปที่กรรมแต่งขึ้น) นี้ ทรงรวบรวมรูปที่มีสมุฏฐานเกิดแต่กรรมอย่างเดียว รูปทั้ง ๒ คือขรรคารูปและอนิจจคารูปเหล่านั้นมิได้เกิดแต่กรรม มิได้เกิดแต่ปัจจัยอย่างอื่น ที่ยังรูปให้เกิด เพราะฉะนั้น พระองค์จึงมีทรงถือเอา. ก็ความไม่เกิดขึ้นแห่งขรรคารูปและอนิจจคารูปด้วยกรรมปัจจัยเป็นต้นนั้นจักแจ่มแจ้งข้างหน้า. อนึ่ง ในคำเป็นต้นว่า อนุปาทินุํ (รูปที่ไม่มีใจครอง) ทรงปฏิเสธความที่รูปมีสมุฏฐานเกิดแต่กรรมเป็นต้น ไม่ทรงอนุญาตความที่รูปนั้นมีปัจจัยอื่นเป็นสมุฏฐาน ด้วยศัพท์ว่า อนุปาทินนะ เป็นต้นอย่างเดียวกัน เพราะฉะนั้น ในนิทเทศแห่งอนุปาทินรูปเป็นต้นนั้น บัณฑิตพึงทราบว่ รูปทั้ง ๒ พระองค์ทรงถือเอาแล้วดังนี้.

อรรถกถาจิตตสมุฏฐานนิทเทศ

พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทศแห่งจิตตสมุฏฐาน ต่อไป

รูปทั้ง ๒ นี้คือ กายวิญญูตฺติ วจฺวิญญูตฺติ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ย่อมปรากฏเพราะอาศัยภูตรูป มีจิตเป็นสมุฏฐานอย่างเดียวกัน แต่เมื่อว่าโดยปรมาตถ์แล้ว รูปทั้ง ๒ ที่อาศัยภูตรูปนั้นไม่ใช่ภูตรูป แต่เป็นรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานซึ่งมีภูตรูปนั้นแหละ. เพราะความที่รูปเหล่านั้นอาศัยจิตตั้งขึ้น แม้รูปทั้ง ๒ นี้ ก็มีชื่อว่า มีจิตเป็นสมุฏฐาน เหมือนขราและมรณะของรูปที่ไม่เที่ยงก็ชื่อว่า ไม่เที่ยง.

แม้ในนิทเทศแห่ง จิตตสทฺทฺ ก็นัยนี้เหมือนกัน รูปทั้ง ๒ (กายวิญญูตฺติและวจฺวิญญูตฺติ ที่เป็นสทฺทฺ) นี้เท่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ เพราะ

รูปทั้ง ๒ นั้นปรากฏอยู่ได้ตลอดเวลาที่จิตยังปรากฏอยู่. แต่รูปทั้ง ๒ นี้มิได้เกิดพร้อมกับจิต เหมือนภูตรูปและเหมือนสัมปยุตธรรมมีเจตนาเป็นต้น.

แม้ในนิทเทศแห่ง จิตตานุปริวิต ก็นัยนี้แหละ ก็รูปทั้ง ๒ (กายวิญญูตติและวจวิญญูตติ) นี้ ตรีศเรียกว่า จิตตานุปริวิต เพราะรูปทั้ง ๒ นี้ปรากฏอยู่ได้ตลอดเวลาที่จิตยังปรากฏอยู่ ฉะนั้น.

บทว่า โอพาริกิ (รูปหยาบ) ได้แก่ ที่ชื่อว่า หยาบ โดยเป็นวัตถุที่พึงถือเอาด้วยสามารถแห่งการกระทบ เพราะเป็นทั้งวัตถุและอารมณ์ พิงทราบรูปละเอียดโดยสภาพตรงกันข้ามกับรูปหยาบที่กล่าวแล้ว.

บทว่า ทูเร (รูปไกล) ได้แก่ รูปแม้อยู่ในที่ไกล ก็ชื่อว่า รูปไกล โดยภาวะที่รู้ได้ยาก เพราะถือเอาไม่ได้ด้วยสามารถแห่งการกระทบ ส่วนรูปนอกนี้แม้อยู่ไกลก็ชื่อว่าอยู่ไกล โดยเป็นภาวะที่รู้ได้ง่าย เพราะพึงถือเอาได้ด้วยสามารถแห่งการกระทบ.

นิทเทศแห่งจักขายตนะเป็นต้น พิงทราบโดยพิสดารตามนัยที่กล่าวไว้ในหนหลังนั้นแหละ ในการสงเคราะห์รูปหมวด ๒ มีข้อแตกต่างกันเพียงเท่านี้ การสงเคราะห์รูปหมวด ๑ มีเนื้อความตื้นทั้งนั้นแล.

จตุกกนิเทศ

[๖๓๔] รูปเป็นอุปาทาที่เป็นอุปาทินนะ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ อิตถินทรียฺห์ ปุริสินทรียฺห์ ชีวิตินทรียฺห์ หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ รূบายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ อากาษชาต รূปอุปจยะ รূปสันตติ กพพิงการาหาร ที่กรรมแต่งขึ้น รূปทั้งนี้เรียกว่า รূป เป็นอุปาทาที่เป็นอุปาทินนะ.

รูปเป็นอนุปาทาที่เป็นอนุปาทินนะ นั้น เป็นไฉน ?

สัททายตนะ กายวิญญูตติ วิจิวิญญูตติ รૂปลหุตา รૂปมุหุตา รૂปกัม มัญญูตา รૂปชรตา รૂปอนิจจตา หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ รূบายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ อากาษชาต รূปอุปจยะ รূปสันตติ กพพิงการาหาร ที่กรรมมิได้แต่งขึ้น รূปทั้งนี้เรียกว่า รূปเป็นอนุปาทินนะ.

รูปเป็นอนุปาทาที่เป็นอนุปาทินนะ นั้น เป็นไฉน ?

โณฏฐัพพายตนะ อาโปธาตฺว ที่กรรมมิได้แต่งขึ้น รূปทั้งนี้เรียกว่า รূปเป็นอนุปาทาที่เป็นอุปาทินนะ.

รูปเป็นอนุปาทาที่เป็นอนุปาทินนะ นั้น เป็นไฉน ?

โณฏฐัพพายตนะ อาโปธาตฺว ที่กรรมมิได้แต่งขึ้น รূปทั้งนี้เรียกว่า รূปเป็นอนุปาทาที่เป็นอนุปาทินนะ.

[๖๓๕] รูปเป็นอุปาทาที่เป็นอนุปาทินอนุปาทานิยะ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ อิตถินทรียฺห์ ปุริสินทรียฺห์ ชีวิตินทรียฺห์ หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ รূบายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ อากาษชาต

รูปอุปยะ รูปสันตติ กพพิงการาหาร ที่กรรมแต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูป
เป็นอุปาทาที่เป็นอนุปาทินุปาทานิยะ.

รูปเป็นอุปาทาที่เป็นอนุปาทินุปาทานิยะ นั้น เป็นไฉน ?

สัททายตนะ กายวิญญุตติ วจีวิญญุตติ รูปลหุตา รูปมธุตา รูปกัม-
มัญญุตตา รูปชรตา รูปอนิจจตา หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ รูปายตนะ
คันธายตนะ รสายตนะ อากาศธาตุ รูปอุปยะ รูปสันตติ กพพิงการาหาร
ที่กรรมมิได้แต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอุปาทาที่เป็นอนุปาทินุปาทานิยะ.

รูปเป็นอนุปาทาที่เป็นอนุปาทินุปาทานิยะ นั้น เป็นไฉน ?

โณฏฐัพพายตนะ อาโปธาตุ ที่กรรมแต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็น
อนุปาทาที่เป็นอนุปาทินุปาทานิยะ.

รูปเป็นอนุปาทาที่เป็นอนุปาทินุปาทานิยะ นั้น เป็นไฉน ?

โณฏฐัพพายตนะ อาโปธาตุ ที่กรรมมิได้แต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า
รูปเป็นอนุปาทาที่เป็นอนุปาทินุปาทานิยะ.

[๖๓๖] รูปเป็นอนุปาทาที่เป็นไปสัพปฏิฆะ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ รสายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอุปาทาที่เป็น
สัพปฏิฆะ.

รูปเป็นอุปาทาที่เป็นอัปปฏิฆะ นั้น เป็นไฉน ?

อิตถินทริยฺ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอุปาทาที่
เป็นอัปปฏิฆะ.

รูปเป็นอนุปาทาที่เป็นสัพปฏิฆะ นั้น เป็นไฉน ?

โณฏฐัพพายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอนุปาทาที่เป็นสัพปฏิฆะ.

รูปเป็นอนุปาทาที่เป็นอัปปฏิฆะ นั้น เป็นไฉน ?

อาโปธาตุ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอนุปาทาที่เป็นอัปปฏิฆะ.

[๖๓๗] รูปเป็นอุปาทาที่หยาบ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ รสายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอุปาทาที่หยาบ.
รูปเป็นอุปาทาที่ละเอียด นั้น เป็นไฉน ?

อิตถินทรีย์ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอุปาทาที่
ละเอียด.

รูปเป็นอุปาทาที่หยาบ นั้น เป็นไฉน ?

โณฏฐัพพายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอุปาทาที่หยาบ.

รูปเป็นอุปาทาที่ละเอียด นั้น เป็นไฉน ?

อาโปธาตุ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอุปาทาที่ละเอียด.

[๖๓๘] รูปเป็นอุปาทาที่อยู่ไกล นั้น เป็นไฉน ?

อิตถินทรีย์ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอุปาทา
ที่อยู่ไกล.

รูปเป็นอุปาทาที่อยู่ใกล้ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ รสายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอุปาทาที่อยู่ใกล้.

รูปเป็นอุปาทาที่อยู่ไกล นั้น เป็นไฉน ?

อาโปธาตุ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอุปาทาที่อยู่ไกล.

รูปเป็นอุปาทาที่อยู่ใกล้ นั้น เป็นไฉน ?

โณฏฐัพพายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอุปาทาที่อยู่ใกล้.

[๖๓๙] รูปเป็นอุปาทินนะที่เป็นสนิทัสสนะ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ที่กรรมแต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอุปาทินนะที่เป็น
สนิทัสสนะ.

รูปเป็นอุปาทินนะที่เป็นอนิทัสสนะ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายตนะ อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ จีวัตินทรีย์
หรือรูปแม้อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ คันธายตนะ รสายตนะ โณฏฐัพพายตนะ

อากาศธาตุ อาโปธาตุ รูปอุปจยะ รูปสันตติ กพพิงการาหาร ที่กรรมแต่งขึ้น
รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอุปาทินนะที่เป็นอนิทัสสนะ.

รูปเป็นอนุปาทินนะที่เป็นสนิทัสสนะ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ที่กรรมมิได้แต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอนุปาทินนะ
ที่เป็นสนิทัสสนะ.

รูปเป็นอนุปาทินนะที่เป็นอนิทัสสนะ นั้น เป็นไฉน ?

สัททายตนะ กายวิญญัตติ วิจิวิญญัตติ รูปลหุตา รูปมธุตา รูปกัมมัชฌู-
ตา รูปชรตา รูปอนิจจตา หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ คันธายตนะ รสายตนะ
โผฏฐัพพายตนะ อากาศธาตุ อาโปธาตุ รูปอุปจยะ รูปสันตติ กพพิงการาหาร
ที่กรรมมิได้แต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอนุปาทินนะที่เป็นอนิทัสสนะ.

[๖๔๐] รูปเป็นอนุปาทินนะที่เป็นสัพปฏิฆะ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ ได้แก่
รูปายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ ที่กรรมแต่งขึ้น รูป
ทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอนุปาทินนะที่เป็นสัพปฏิฆะ.

รูปเป็นอนุปาทินนะที่เป็นอัปปฏิฆะ นั้น เป็นไฉน ?

อิตถินทริยฺ ปุริสินทริยฺ ชีวิตินทริยฺ หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ ได้แก่
อากาศธาตุ อาโปธาตุ รูปอุปจยะ รูปสันตติ กพพิงการาหาร ที่กรรมแต่งขึ้น
รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอนุปาทินนะที่เป็นอัปปฏิฆะ.

รูปเป็นอนุปาทินนะที่เป็นสัพปฏิฆะ นั้น เป็นไฉน ?

สัททายตนะ หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ รูปายตนะ คันธายตนะ
รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ ที่กรรมมิได้แต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็น
อนุปาทินนะที่เป็นสัพปฏิฆะ.

รูปเป็นอนุปาทินนะที่เป็นอัปปฏิฆะ นั้น เป็นไฉน ?

กายวิญญูตติ วจิวินญูตติ รูปลหุตา รูปมฺหุตา รูปกัมมัญญูตา รูปชฺรตา
รูปอนิจฺจตา หรือแม่อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ อากาศธาตุ อาโปธาตุ รูปอุปฺจยะ
รูปสันตติ กพฺพิงการาหาร ที่กรรมไม่ได้แต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็น
อนุปาทินนะที่เป็นอัปฺปฏิฆะ.

[๖๔๑] รูปเป็นอนุปาทินนะที่เป็นมหาภูต นั้น เป็นไฉน ?

โณฏฐัพฺพายตนะ อาโปธาตุ ที่กรรมแต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็น
อนุปาทินนะที่เป็นมหาภูต.

รูปเป็นอนุปาทินนะที่ไม่เป็นมหาภูต นั้น เป็นไฉน.

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ อิตฺถินทริยํ ปุริสินทริยํ ชิวิตินทริยํ
หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ รูปายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ อากาศธาตุ
รูปอุปฺจยะ รูปสันตติ กพฺพิงการาหาร ที่กรรมแต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็น
อนุปาทินนะที่ไม่เป็นมหาภูต.

รูปเป็นอนุปาทินนะที่เป็นมหาภูต นั้น เป็นไฉน ?

โณฏฐัพฺพายตนะ อาโปธาตุ ที่กรรมไม่ได้แต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า
รูปเป็นอนุปาทินนะที่เป็นมหาภูต.

รูปเป็นอนุปาทินนะที่ไม่เป็นมหาภูต นั้น เป็นไฉน ?

สัททายตนะ กายวิญญูตติ วจิวินญูตติ รูปลหุตา รูปมฺหุตา รูปกัมมัญญา
ตา รูปชฺรตา รูปอนิจฺจตา หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ ได้แก่รูปายตนะ คันธายตนะ
รสายตนะ อากาศธาตุ รูปอุปฺจยะ รูปสันตติ กพฺพิงการาหาร ที่กรรมไม่ได้
แต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอนุปาทินนะที่ไม่เป็นมหาภูต.

[๖๔๒] รูปเป็นอนุปาทินนะที่หยาบ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ ได้แก่
รูปายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โณฏฐัพฺพายตนะ ที่กรรมแต่งขึ้น รูปทั้งนี้
เรียกว่า รูปเป็นอนุปาทินนะที่หยาบ.

รูปเป็นอุปาทินะที่ละเอียด นั้น เป็นไฉน ?

อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ หรือรูปแม่อื่นใด ได้แก่
อากาศธาตุ อาโปธาตุ รูปอุปจยะ รูปสันตติ กพพิงการาหาร ที่กรรมแต่งขึ้น
รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอุปาทินะที่ละเอียด.

รูปเป็นอนุปาทินะที่หยาบ นั้น เป็นไฉน ?

สัททายตนะ หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ รูปายตนะ คันธายตนะ
รสายตนะ โสภณัฐพายตนะ ที่กรรมไม่ได้แต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็น
อนุปาทินะที่หยาบ.

รูปเป็นอนุปาทินะที่ละเอียด นั้น เป็นไฉน ?

กายวิญญุตติ วจิวินญุตติ รูปลหุตา รูปมธุตา รูปกัมมัณญุตตา รูปชรรตา
รูปอนิจจตา หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ อากาศธาตุ อาโปธาตุ รูปอุปจยะ
รูปสันตติ กพพิงการาหาร ที่กรรมไม่ได้แต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปอนุปาทินะ
ที่ละเอียด.

[๖๔๓] รูปเป็นอุปาทินะที่อยู่ไกล นั้น เป็นไฉน ?

อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ ได้แก่
อากาศธาตุ อาโปธาตุ รูปอุปจยะ รูปสันตติ กพพิงการาหาร ที่กรรมแต่งขึ้น
รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอุปาทินะที่อยู่ไกล.

รูปเป็นอนุปาทินะที่อยู่ใกล้ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ ได้แก่
รูปายตนะ คันธายตนะ รสชาติตนะ โสภณัฐพายตนะ ที่กรรมแต่งขึ้น รูปทั้งนี้
เรียกว่า รูปเป็นอนุปาทินะที่อยู่ใกล้.

รูปเป็นอนุปาทินนะที่อยู่ไกล นั้น เป็นไฉน ?

กายวิญญูตติ วจิวินญูตติ รูปลหุตา รูปมหุตา รูปกัมมัณญูตา รูปชรตา รูปอนิจจตา หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ อากาศธาตุ อาโปธาตุ รูปอุปจยะ รูปสันตติ กพพิงการาหาร ที่กรรมไม่ได้แต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอนุปาทินนะที่อยู่ไกล.

รูปเป็นอนุปาทินนะที่อยู่ใกล้ นั้น เป็นไฉน ?

สัททายตนะ หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ รูปายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ ที่กรรมไม่ได้แต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอนุปาทินนะที่อยู่ใกล้.

[๖๔๔] **รูปเป็นอนุปาทินอนุปาทานิยะที่เป็นสนิทัสสนะ นั้น เป็นไฉน ?**

รูปายตนะ ที่กรรมแต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอนุปาทินอนุปาทานิยะที่เป็นสนิทัสสนะ.

รูปเป็นอนุปาทินอนุปาทานิยะที่เป็นอนิทัสสนะ นั้น เป็นไฉน ?

จักกายตนะ ฯลฯ กายายตนะ อิตถินทรียฺ ปุริสินทรียฺ จิวิตินทรียฺ หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ อากาศธาตุ อาโปธาตุ รูปอุปจยะ รูปสันตติ กพพิงการาหาร ที่กรรมแต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอนุปาทินอนุปาทานิยะที่เป็นอนิทัสสนะ.

รูปเป็นอนุปาทินอนุปาทานิยะที่เป็นสนิทัสสนะ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ที่กรรมไม่ได้แต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอนุปาทินอนุปาทานิยะที่เป็นสนิทัสสนะ.

รูปเป็นอนุปาตินุปาทานิยะที่เป็นอนิทัสสนะ นั้น เป็นไฉน ?

สัททายตนะ กายวิญญุตติ วจิวินญุตติ รูปลหุตา รูปมุตตา รูปกัมมัณฺญุตตา รูปชรตา รูปอนิจจตา หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ คันชายตนะ รสายตนะ โภกฺขุฬฺพายตนะ อากาษชตฺต อโปกฺชตฺต รูปอุปฺจยะ รูปสันตติ กพฺพิงการาหาร ที่กรรมไม่ได้แต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอนุปาตินุปาทานิยะที่เป็นอนิทัสสนะ.

[๖๔๕] รูปเป็นอนุปาตินุปาทานิยะที่เป็นสัพฺปฏิฆะ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ รูปายตนะ คันชายตนะ รสายตนะ โภกฺขุฬฺพายตนะ ที่กรรมแต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอนุปาตินุปาทานิยะที่เป็นสัพฺปฏิฆะ.

รูปเป็นอนุปาตินุปาทานิยะที่เป็นอัปฺปฏิฆะ นั้น เป็นไฉน ?

อิตฺถินทริยฺ ปริสินทริยฺ จิวิตินทริยฺ หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ อากาษชตฺต อโปกฺชตฺต รูปอุปฺจยะ รูปสันตติ กพฺพิงการาหาร ที่กรรมแต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอนุปาตินุปาทานิยะที่เป็นอัปฺปฏิฆะ.

รูปเป็นอนุปาตินุปาทานิยะที่เป็นสัพฺปฏิฆะ นั้น เป็นไฉน ?

สัททายตนะ หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ รูปายตนะ คันชายตนะ รสายตนะ โภกฺขุฬฺพายตนะ ที่กรรมไม่ได้แต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอนุปาตินุปาทานิยะที่เป็นสัพฺปฏิฆะ.

รูปเป็นอนุปาตินุปาทานิยะที่เป็นอัปฺปฏิฆะ นั้น เป็นไฉน ?

กายวิญญุตติ วจิวินญุตติ รูปลหุตา รูปมุตตา รูปกัมมัณฺญุตตา รูปชรตา รูปอนิจจตา หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ อากาษชตฺต อโปกฺชตฺต รูปอุปฺจยะ

รูปสันตติ กพพิงการอาหาร ที่กรรมไม่ได้แต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอนุปาทินุปาทานิยะที่เป็นอัปปฏิฆะ.

[๖๔๖] รูปเป็นอนุปาทินุปาทานิยะที่เป็นมหาภูต นั้น เป็นไฉน ?

โผฏฐัพพายตนะ อาโปธาตุ ที่กรรมแต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอนุปาทินุปาทานิยะที่เป็นมหาภูต.

รูปเป็นอนุปาทินุปาทานิยะที่ไม่เป็นมหาภูต นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ อิตถินทรียฺห์ ปุริสินทรียฺห์ ชีวิตินทรียฺห์ หรือรูปแม้อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ รูปายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ อากาศธาตุ รูปอุปจยะ รูปสันตติ กพพิงการอาหาร ที่กรรมแต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอนุปาทินุปาทานิยะที่ไม่เป็นมหาภูต.

รูปเป็นอนุปาทินุปาทานิยะที่เป็นมหาภูต นั้น เป็นไฉน ?

โผฏฐัพพายตนะ อาโปธาตุ ที่กรรมไม่ได้แต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอนุปาทินุปาทานิยะที่เป็นมหาภูต.

รูปเป็นอนุปาทินุปาทานิยะที่ไม่เป็นมหาภูต นั้น เป็นไฉน ?

สัททายตนะ กายวิญญุตติ วจิวญุตติ รูปลหุตา รูปมุตตา รูปกัมมัถญญตา รูปชรตา หรือรูปแม้อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ รูปายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ อากาศธาตุ รูปอุปจยะ รูปสันตติ กพพิงการอาหาร ที่กรรมไม่ได้แต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอนุปาทินุปาทานิยะที่ไม่เป็นมหาภูต.

[๖๔๗] รูปเป็นอนุปาทินุปาทานิยะที่หายาบ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ หรือรูปแม้อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ รูปายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ ที่กรรมแต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอนุปาทินุปาทานิยะที่หายาบ.

รูปเป็นอนุปาทินุปาทานิยะที่ละเอียด นั้น เป็นไฉน ?

อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ ได้แก่
อากาศธาตุ อาโปธาตุ รูปอุปจยะ รูปสันตติ กพพิงการาหาร ที่กรรมแต่ง
ขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอนุปาทินุปาทานิยะที่ละเอียด.

รูปเป็นอนุปาทินุปาทานิยะที่หยาบ นั้น เป็นไฉน ?

สัททายตนะ หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ รูปายตนะ คันธายตนะ
รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ ที่กรรมไม่ได้แต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็น
อนุปาทินุปาทานิยะที่หยาบ.

รูปเป็นอนุปาทินุปาทานิยะที่ละเอียด นั้น เป็นไฉน ?

กายวิญญัตติ วจิวินญัตติ รูปลหุตา รูปมธุตา รูปกัมมัณญุตตา รูปชรตา
รูปอนิจจตา หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ อากาศธาตุ อาโปธาตุ รูป-
อุปจยะ รูปสันตติ กพพิงการาหาร ที่กรรมไม่ได้แต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า
รูปเป็นอนุปาทินุปาทานิยะที่ละเอียด.

[๖๔๘] รูปเป็นอนุปาทินุปาทานิยะที่อยู่ไกล นั้น เป็นไฉน ?

อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ ได้แก่
อากาศธาตุ อาโปธาตุ รูปอุปจยะ รูปสันตติ กพพิงการาหาร ที่กรรมแต่ง
ขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอนุปาทินุปาทานิยะที่อยู่ไกล.

รูปเป็นอนุปาทินุปาทานิยะที่อยู่ใกล้ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ได้แก่รูปายตนะ
คันธายตนะ รสชาติตนะ โผฏฐัพพายตนะ ที่กรรมแต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า
รูปเป็นอนุปาทินุปาทานิยะที่อยู่ใกล้.

รูปเป็นอนุปาทินุปาทานิยะที่อยู่ไกล นั้น เป็นไฉน ?

กายวิญญูตติ วจิวินญูตติ รูปลหุตา รูปมธุตา รูปกัมมัณญูตา รูปชรตา รูปอนิจจตา หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ ใต้แก่ อากาศธาตุ อาโปธาตุ รูปอุปจยะ รูปสันตติ กพพิงการาหาร ที่กรรมไม่ได้แต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอนุปาทินุปาทานิยะที่อยู่ไกล.

รูปเป็นอนุปาทินุปาทานิยะที่อยู่ใกล้ นั้น เป็นไฉน ?

สัททายตนะ หรือรูปแม่อื่นใด มีอยู่ ใต้แก่ รูปายตนะ กันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ ที่กรรมไม่ได้แต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอนุปาทินุปาทานิยะที่อยู่ใกล้.

[๖๔๕] รูปเป็นสัพปฏิฆะที่เป็นอินทรีย์ นั้น เป็นไฉน ?

จักขุนทรีย์ ฯลฯ กายินทรีย์ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นสัพปฏิฆะที่เป็นอินทรีย์.

รูปเป็นสัพปฏิฆะที่ไม่เป็นอินทรีย์ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ โผฏฐัพพายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นสัพปฏิฆะที่ไม่เป็นอินทรีย์.

รูปเป็นอัปปฏิฆะที่เป็นอินทรีย์ นั้น เป็นไฉน ?

อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ จิวิตินทรีย์ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอัปปฏิฆะที่เป็นอินทรีย์.

รูปเป็นอัปปฏิฆะที่ไม่เป็นอินทรีย์ นั้น เป็นไฉน ?

กายวิญญูตติ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอัปปฏิฆะที่ไม่เป็นอินทรีย์.

[๖๕๐] รูปเป็นสัพปฏิฆะที่เป็นมหาภูต นั้น เป็นไฉน ?

โผฏฐัพพายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นสัพปฏิฆะที่เป็นมหาภูต.

รูปเป็นสัพปฏิภะที่ไม่เป็นมหาภูต นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ รสายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นสัพปฏิภะที่ไม่เป็นมหาภูต.

รูปเป็นอัพปฏิภะที่เป็นมหาภูต นั้น เป็นไฉน ?

อาโปธาตุ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอัพปฏิภะที่เป็นมหาภูต.

รูปเป็นอัพปฏิภะที่ไม่เป็นมหาภูต นั้น เป็นไฉน ?

อิตถินทรีย์ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอัพปฏิภะที่ไม่เป็นมหาภูต.

[๖๕๑] รูปเป็นอินทรีย์ที่หยาบ นั้น เป็นไฉน ?

จักขุนทรีย์ ฯลฯ กายินทรีย์ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอินทรีย์ที่หยาบ.

รูปเป็นอินทรีย์ที่ละเอียด นั้น เป็นไฉน ?

อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอินทรีย์ที่ละเอียด.

รูปไม่เป็นอินทรีย์ที่หยาบ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ โผฏฐัพพายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นอินทรีย์ที่หยาบ.

รูปไม่เป็นอินทรีย์ที่ละเอียด นั้น เป็นไฉน ?

กายวิญญูตติ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นอินทรีย์ที่ละเอียด.

[๖๕๒] รูปเป็นอินทรีย์ที่อยู่ไกล นั้น เป็นไฉน ?

อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอินทรีย์ที่อยู่ไกล.

รูปเป็นอินทรีย์ที่อยู่ใกล้ นั้น เป็นไฉน ?

จักขุนทรีย์ ฯลฯ กายินทรีย์ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอินทรีย์ที่อยู่ใกล้.

รูปไม่เป็นอินทรีย์ที่อยู่ไกล นั้น เป็นไฉน ?

กายวิญญูตติ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นอินทรีย์ที่อยู่ไกล.

รูปไม่เป็นอินทรีย์ที่อยู่ใกล้ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ โสภณัฐพายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นอินทรีย์ที่อยู่ใกล้.

[๖๕๓] รูปเป็นมหาภูตที่หยาบ นั้น เป็นไฉน ?

โสภณัฐพายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นมหาภูตที่หยาบ.

รูปเป็นมหาภูตที่ละเอียด นั้น เป็นไฉน ?

อาโปธาตุ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นมหาภูตที่ละเอียด.

รูปเป็นมหาภูตที่หยาบ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ รสายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นมหาภูตที่หยาบ.

รูปเป็นมหาภูตที่ละเอียด นั้น เป็นไฉน ?

อิตถินทรีย์ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นมหาภูตที่ละเอียด.

[๖๕๔] รูปเป็นมหาภูตที่อยู่ไกล นั้น เป็นไฉน ?

อาโปธาตุ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นมหาภูตที่อยู่ไกล.

รูปเป็นมหาภูตที่อยู่ใกล้ นั้น เป็นไฉน ?

โสภณัฐพายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นมหาภูตที่อยู่ใกล้.

รูปไม่เป็นมหาภูตที่อยู่ไกล นั้น เป็นไฉน ?

อดีตินทรีย์ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นมหาภูตที่อยู่ไกล.

รูปไม่เป็นมหาภูตที่อยู่ใกล้ นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ รสายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปไม่เป็นมหาภูตที่อยู่ใกล้.

[๖๕๕] รูปที่เห็นได้ คือ รูปายตนะ

รูปที่ฟังได้ คือ สัททายตนะ

รูปที่รู้ได้ คือ กันธายตนะ รสายตนะ โสภณัญชีพายตนะ

รูปที่รู้แจ้งได้ด้วยใจ คือ รูปทั้งหมด

สงเคราะห์รูปเป็นหมวดละ ๔ อย่างนี้.

จตุกกนิทเทศ จบ

ปัญจกนิทเทศ

[๖๕๖] รูปที่เรียกว่า ปฐวีธาตุ นั้น เป็นไฉน ?

ธรรมชาติที่แข็ง ธรรมชาติที่กระด้าง ความแข็ง ภาวะที่แข็ง เป็นภายในหรือภายนอกก็ตาม เป็นอุปาทินนะหรืออนุปาทินนะก็ตาม รูปทั้งนี้เรียกว่า ปฐวีธาตุ.

รูปที่เรียกว่า อาโปธาตุ นั้น เป็นไฉน ?

ความเอิบอาบ ธรรมชาติที่เอิบอาบ ความเหนียว ธรรมชาติที่เหนียว ธรรมชาติเครื่องเกาะกุมรูป เป็นภายในหรือภายนอกก็ตาม เป็นอุปาทินนะหรืออนุปาทินนะก็ตาม อันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า อาโปธาตุ.

รูปที่เรียกว่า เตโชธาตุ นั้น เป็นไฉน ?

ความร้อน ธรรมชาติที่ร้อน ความอุ่น ธรรมชาติที่อุ่น ความอบอุ่น ธรรมชาติที่อบอุ่น เป็นภายในหรือภายนอกก็ตาม เป็นอุปาทินนะหรืออนุปา-
ทินนะก็ตาม อันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า เตโชธาตุ.

รูปที่เรียกว่า วาโยธาตุ นั้น เป็นไฉน ?

ความพัดไปมา ธรรมชาติที่พัดไปมา ธรรมชาติเครื่องกำจุนรูป เป็น
ภายในหรือภายนอกก็ตาม เป็นอุปาทินนะหรืออนุปาทินนะก็ตาม อันใด รูป
ทั้งนี้เรียกว่า วาโยธาตุ.

รูปที่เป็น อุปาทา นั้น เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปที่เป็นอุปาทา.

สงเคราะห์รูปเป็นหมวดละ ๕ อย่างนี้.

ปัญจนีเทศ จบ

ฉกนิเทศ

[๖๕๗] รูปอันจักขุวิญญาณพึงรู้ คือ รูปายตนะ

รูปอันโสตวิญญาณพึงรู้ คือ สัททายตนะ

รูปอันฆานวิญญาณพึงรู้ คือ คันธายตนะ

รูปอันชีวหาวิญญาณพึงรู้ คือ รสายตนะ

รูปอันกายวิญญาณพึงรู้ คือ โภฏฐัพพายตนะ

รูปอันมโนวิญญาณพึงรู้ คือ รูปทั้งหมด

สงเคราะห์รูปเป็นหมวดละ ๖ อย่างนี้.

ฉกนิเทศ จบ

สัตตกนิเทศ

[๖๕๘] รูปอัญจักขุวิญญาณพึงรู้ คือ รูปายตนะ

รูปอันโสตวิญญาณพึงรู้ คือ สัททายตนะ

รูปอันฆานวิญญาณพึงรู้ คือ คันธายตนะ

รูปอันชีวหาวิญญาณพึงรู้ คือ รสายตนะ

รูปอันกายวิญญาณพึงรู้ คือ โสภณรูปายตนะ

รูปอันมโนธาตุพึงรู้ คือ รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ
รสายตนะ โสภณรูปายตนะ

รูปอันมโนวิญญาณธาตุพึงรู้ คือ รูปทั้งหมด

สงเคราะห์รูปเป็นหมวดละ ๗ อย่างนี้.

สัตตกนิเทศ จบ

อัฏฐกนิเทศ

[๖๕๙] รูปอัญจักขุวิญญาณพึงรู้ คือ รูปายตนะ

รูปอันโสตวิญญาณพึงรู้ คือ สัททายตนะ

รูปอันฆานวิญญาณพึงรู้ คือ คันธายตนะ

รูปอันชีวหาวิญญาณพึงรู้ คือ รสายตนะ

รูปอันกายวิญญาณพึงรู้ที่มีสัมผัสเป็นสุข คือ โสภณรูปะ อันเป็นที่
ชอบใจ

รูปอันกายวิญญาณพึงรู้ที่มีสัมผัสเป็นทุกข์ คือ โสภณรูปะ อันไม่เป็น
ที่ชอบใจ

รูปอันมโนธาตุพึงรู้ คือ รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ
โผฏฐัพพายตนะ

รูปอันมโนวิญญาณธาตุพึงรู้ คือ รูปทั้งหมด

สงเคราะห์รูปเป็นหมวดละ ๘ อย่างนี้.

อัฐกนิเทศ จบ

นวกนิเทศ

[๖๖๐] รูปที่เรียกว่า จักขุนทรีย์ นั้น เป็นไฉน ?

จักขุใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ ฯลฯ นี้เรียกว่า จักขุบัง
ฯลฯ บ้างว่างบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า จักขุนทรีย์.

รูปที่เรียกว่า โสตินทรีย์ ฯลฯ ที่เรียกว่า ฆานินทรีย์ ฯลฯ
ที่เรียกว่า จิวหินทรีย์ ฯลฯ ที่เรียกว่า กายินทรีย์ ฯลฯ ที่เรียกว่า
อิตลินทรีย์ ฯลฯ ที่เรียกว่า ปุริสินทรีย์ ฯลฯ ที่เรียกว่า ชีวิตินทรีย์
นั้น เป็นไฉน ?

อายุ ความดำรงอยู่ ความเป็นไปอยู่ กิริยาที่เป็นไปอยู่ อากาศที่
สืบเนื่องกันอยู่ ความประพฤติเป็นไปอยู่ ความหล่อเลี้ยงอยู่ ชีวิต อินทรีย์
คือชีวิต แห่งรูปธรรมนั้น ๆ อันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า ชีวิตินทรีย์.

รูปที่ไม่เป็นอินทรีย์ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ กพพิงการอาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปที่ไม่เป็น
อินทรีย์.

สงเคราะห์รูปเป็นหมวดละ ๘ อย่างนี้.

นวกนิเทศ จบ

ทสกนิเทศ

[๖๖๑] รูปที่เรียกว่า จักขุนทรีย์ นั้น เป็นไฉน ?

จักขุใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ ฯลฯ นี้เรียกว่าจักขุบัง
 ฯลฯ บ้างว่าง้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า จักขุนทรีย์.

รูปที่เรียกว่า โสตินทรีย์ ฯลฯ ที่เรียกว่า ฆานินทรีย์ ฯลฯ
ที่เรียกว่า ชิวหินทรีย์ ฯลฯ ที่เรียกว่า กายินทรีย์ ฯลฯ ที่เรียกว่า
อิตตินทรีย์ ฯลฯ ที่เรียกว่า ปุริสินทรีย์ ฯลฯ ที่เรียกว่า ชีวิตินทรีย์
นั้น เป็นไฉน ?

อายุ ความดำรงอยู่ ความเป็นไปอยู่ กิริยาที่เป็นไปอยู่ อากาโรที่
สืบเนื่องกันอยู่ ความประพฤติเป็นไปอยู่ ความหล่อเลี้ยงอยู่ ชีวิต อินทรีย์
คือชีวิต แห่งรูปธรรมนั้น ๆ อันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า ชีวิตินทรีย์.

รูปที่ไม่เป็นอินทรีย์ที่เป็นสัพปฏิฆะ นั้น เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ โผฏฐัพพายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปที่ไม่เป็น
อินทรีย์ที่เป็นสัพปฏิฆะ.

รูปที่ไม่เป็นอินทรีย์ที่เป็นอัปปฏิฆะ นั้น เป็นไฉน ?

กายวิญญูตติ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปที่ไม่เป็น
อินทรีย์ที่เป็นอัปปฏิฆะ

สงเคราะห์รูปเป็นหมวดละ ๑๐ อย่างนี้.

ทสกนิเทศ จบ

เอกาทสกนิเทศ

[๖๖๒] รูปเรียกว่า จักขายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

จักขุใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ ฯลฯ นี้เรียกว่าจักขุบ้าง
ฯลฯ บ้างว่างบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า จักขายตนะ.

รูปที่เรียกว่า โสตายตนะ ฯลฯ ที่เรียกว่า ฆมานายตนะ ฯลฯ
ที่เรียกว่า ชิวหายตนะ ฯลฯ ที่เรียกว่า กายายตนะ ฯลฯ ที่เรียกว่า
รูปายตนะ ฯลฯ ที่เรียกว่า สัททายตนะ ฯลฯ ที่เรียกว่า คันธายตนะ
ฯลฯ ที่เรียกว่า รสายตนะ ฯลฯ ที่เรียกว่า โผฏฐัพพายตนะ นั้น เป็นไฉน ?

ปฐวีธาตุ ฯลฯ เรียกว่า โผฏฐัพพะบ้าง โผฏฐัพพธาตุบ้าง รูปทั้งนี้
เรียกว่า โผฏฐัพพายตนะ.

รูปเป็นอนิทัสตนะ เป็นอปปภูมิมะ แต่นับเนื่องในธรรมายตนะ
นั้น เป็นไฉน ?

อิตดินทรีย์ ฯลฯ กพพิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอนิทัสตนะ
เป็นอปปภูมิมะ แต่นับเนื่องในธรรมายตนะ.

สงเคราะห์รูปเป็นหมวดละ ๑๑ อย่างนี้.

เอกาทสกนิเทศ จบ

รูปวิภักติ จบ

ภาณวารที่ ๘ จบ

อัญญาสาลินี อรรถกถาธรรมสังคณี

อรรถกถาตถกนิเทศ

ในบทสุดท้ายแห่ง (ข้อ ๖๕๕) การสงเคราะห์รูป ๔ หมวด พระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ทำคำถามไว้ตั้งแต่ต้น เพราะไม่มีความแตกต่างกันแห่งบทสุดท้ายซึ่งมีคำว่า รูปที่เห็นได้เป็นต้น แต่ได้ตรัสคำมีอาทิว่า รูปที่เห็นได้ คือ รูปายตนะ รูปที่ฟังได้ คือ สัททายตนะ ดังนี้.

ในบรรดารูปมีรูปายตนะเป็นต้นเหล่านั้น รูปายตนะ ชื่อว่า ทิฏฐิ (รูปที่เห็นได้) เพราะอรรถว่า อันจักขุอาจมองดูเห็นได้. สัททายตนะ ชื่อว่า สุตติ (รูปที่ฟังได้) เพราะอรรถว่า อันโสตอาจฟังเสียงรู้ได้. หมวดสามแห่งอายตนะมีคันธายตนะเป็นต้น ชื่อว่า มุตติ (รูปที่รู้ได้) ด้วยอรรถว่า อันฉนาระ ชิวหา และกาย ฟังรู้โดยการรับอารมณ์ที่ถึงแล้ว. พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า รูปที่ชื่อ มุตติ เพราะเหตุที่ถูกต้องแล้วจึงเกิดวิญญาณดังนี้ก็มี. ส่วนรูปทั้งหมดทีเดียว ชื่อว่า วิญญาตติ (รูปที่รู้แจ้ง) ทางใจ เพราะอรรถว่า อันมโนวิญญาณฟังรู้.

อรรถกถาปัญญาธิเทศ

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่งการสงเคราะห์รูปหมวด ๕ ต่อไป
บทว่า กกขหัง (ธรรมชาติที่แข็ง) คือ กระจ่าง. ความกระจ่างนั้นแหละเรียกว่า ธรรมชาติที่กระจ่าง อธิบายว่า ธรรมชาติที่หายาบ. ความแข็งภาวะที่แข็งแม้ทั้ง ๒ นอกนั้นก็เป็นการอธิบายสภาวะนั่นเอง.

บทว่า อหุตตติ (เป็นภายใน) ได้แก่ เป็นภายในอันเกิดในตน.
บทว่า พหิตุชา วา (หรือภายนอกก็ตามที) ได้แก่ เป็นภายนอก. บทว่า

อุปาทินัน (เป็นอุปาทินนะ) ได้แก่ มีกรรมเป็นสมุฏฐานเท่านั้น* คำว่า **อุปาทินัน** นี้ ทรงถึรูปที่ตั้งอยู่ในสรีระโดยไม่แปลกกัน จริงอยู่ รูปอันตั้งอยู่ในสรีระจะเป็นอุปาทินนะก็ตาม จะเป็นอนุปาทินนะก็ตาม ชื่อว่า เป็นอุปาทินนะเท่านั้น ด้วยอำนาจแห่งรูปอันตัดหายึดถือและอันทกฐิยัคมันแล้ว.

บทว่า **เตโชคต** (ธรรมชาติที่ร้อน) ได้แก่สภาวะที่ไปในเตโชธาตุทั้งหมด อันมีความร้อนเป็นลักษณะ อีกอย่างหนึ่ง เตโชธาตุนั้นเองที่ไปสู่ภาวะที่ร้อน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **เตโชคต** (ธรรมชาติที่ร้อน). บทว่า **อุสุมา** (ความอุ่น) ได้แก่อาการที่อุ่น. บทว่า **อุสุมาคต** (ธรรมชาติที่อุ่น) ได้แก่ ธรรมชาติที่ถึงภาวะความอุ่น คำนี้เป็นชื่อของอาการที่อุ่น. บทว่า **อุสุม** (ความอบอุ่น) ได้แก่ ความอบอุ่นที่มีกำลัง ความอบอุ่นนั่นเองถึงภาวะที่อบอุ่น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **อุสุมคต** (ธรรมชาติที่อบอุ่น).

รูปที่ชื่อว่า **วาโย** (ความพัดไปมา) ด้วยอำนาจแห่งธรรมชาติที่พัดไปมา วาโยนั่นเอง ชื่อว่า **วาโยคต** (ธรรมชาติที่พัดไปมา) เพราะถึงภาวะที่พัดไปมา. บทว่า **ถมุตคต** (ธรรมชาติเครื่องกำจุน) ได้แก่ ความเคร่งตึงของรูป คุกความเคร่งตึงอันเต็มด้วยลมมีก้านและเปลือกอุบลเป็นต้น.

อรรถกถาฉกนิตเทศ

พระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ทรงทำปุจฉาไว้ตั้งแต่เบื้องต้นเลย เพราะไม่มีความแตกต่างกันแห่งบทสุดท้าย (คือรูปที่รู้ได้ด้วยมโนวิญญาณ) แห่งการสงเคราะห์รูป ๓ หมวด ซึ่งมีการสงเคราะห์รูปมีหมวด ๖ เป็นต้น แต่ทรงทำคำอธิบายไว้.

* ฉบับพม่าว่า มิใช่มีกรรมเป็นสมุฏฐานเท่านั้น

พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทศแห่งการสงเคราะห์รูปหมวด ๖ เป็นต้นนั้น รูปที่ชื่อว่า **อันจักขุวิญญาณพึงรู้** เพราะอรรถว่า อันจักขุวิญญาณอาจเพื่อจะรู้ ฯลฯ รูปที่ชื่อว่า **อันมโนวิญญาณพึงรู้** เพราะอรรถว่า อันมโนวิญญาณอาจเพื่อจะรู้ได้. รูปที่ชื่อว่า **อันมโนธาตุพึงรู้** เพราะอรรถว่า อันมโนธาตุ ๓ อย่าง อาจเพื่อจะรู้ได้.

ในบทว่า **สพฺพํ รูปํ** (รูปทั้งหมด) นี้ เพราะแม้เพียงรูปเดียวที่มโนวิญญาณธาตุไม่พึงรู้มิได้มี ฉะนั้น จึงตรัสว่า **สพฺพํ รูปํ** ดังนี้. จจริงอยู่นัยในฐานะที่ควรเพื่อทรงอธิบายถึงพระอภิธรรมแล้ว อันพระสัมมาสัมพุทธเจ้ามิได้กระทำไว้ชื่อว่ายอมไม่มี. และนัยนี้ก็ชื่อว่าฐานะที่ควรเพื่อแนะนำ เพราะความไม่มี แม้แต่รูปเดียวที่มโนวิญญาณธาตุไม่พึงรู้ เพราะฉะนั้น เมื่อจะทรงทำนัย (ข้อแนะนำ) ไว้ จึงตรัสว่า **สพฺพํ รูปํ** ดังนี้.

บทว่า **สุขสมฺผลสุโต** (มีสัมผัสเป็นสุข ข้อ ๖๕๕) คือได้สุขเวทนาเป็นปัจจัย. บทว่า **ทุกฺขสมฺผลสุโต** (มีสัมผัสเป็นทุกข์) คือได้ทุกข์เวทนาเป็นปัจจัย. แม้ในคำว่ามีสัมผัสเป็นสุขเป็นต้นนี้ พระองค์ทรงประทานนัยไว้นี้ เพราะความที่โศภณูปการมณีสถาจะเป็นทุกข์และเป็นสุข.

แต่ว่าในนิทเทศรูปหมวด ๕ ไม่ทรงประทานนัยไว้ เพราะความที่รูปที่ไม่เป็นอินทรีย์มีอยู่ในรูปหมวด ๑๐ ทรงประทานนัยไว้ เพราะความที่รูปนั้นนั้นแหละเป็นสัปปฏิฆะ (กระทบได้) และอัปปฏิฆะ (กระทบไม่ได้) ในรูปหมวด ๑๑ ทรงจำแนกอายตนะไว้ ๑๐ กับอีกครั้งหนึ่ง. บัณฑิตพึงทราบนิทเทศวารแห่งอายตนะเหล่านั้น ๆ โดยพิสดารตามนัยที่กล่าวไว้ในหนหลัง. คำที่เหลือในบททั้งปวงมีเนื้อความตื้นทั้งนั้นแล.

ว่าด้วยปกิณณกถา

ก็เพื่อความไม่หลงลืมในรูปเหล่านี้ บัณฑิตพึงทราบปกิณกะนี้ คือ

สโมธาน คือ การประมวลมา

สมุฏฐาน คือ เหตุให้เกิดขึ้น

ปรินิพັນนะ คือ รูป.

บรรดาปกิณกะเหล่านั้น ชื่อว่า **สโมธาน** ความว่า รูปทั้งหมดที่เดียว
ว่าโดยสโมธานคือการประมวลมา นับได้ ๒๕ รูป คือ จักขายตนะ โสตายตนะ
มานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ
รสายตนะ อิตถินทรีย์ ปริสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ กายวิญญูตติ วจิวญญูตติ
อากาศธาตุ รูปลหุตา รูปมหุตา รูปกัมมัญญูตา รูปอุปจยะ รูปสันตติ
รูปชรา รูปอนิจจา กพพิงการาหาร โผฏฐัพพายตนะ อาโปธาตุ รวมกับ
รูปคือทหยัตถุ พึงทราบว่ามี ๒๖ ชื่อว่า **รูปอื่นจากนี้มิได้มี**. แต่อาจารย์
บางพวกผู้มีวาทะว่ามีทหะเป็นรูปจึงกล่าววาทะว่า ชื่อว่า **มิตถรูปมีอยู่** อาจารย์
เหล่านั้นพึงถูกสกวาทาจารย์กล่าววาทะว่า ท่านจะเป็นมุนีสัมพุทธะแน่นอน นินวรณ์
ของท่านไม่มีดังนี้เป็นต้น พึงปฏิเสธว่า รูปที่ชื่อว่า **มิตถรูปไม่มี**. อาจารย์อีก
พวกหนึ่งกล่าวว่า รูป ๒๖ เหล่านั้นกับพลรูปก็เป็นรูป ๒๗ รวมกับสัมภารูป
ก็เป็นรูป ๒๘ รวมกับชาติรูปก็เป็น ๒๙ รวมกับโรครูป ก็เป็น ๓๐ รูป แม้
อาจารย์นั้นก็พึงถูกให้แสดงความไม่มีแห่งรูปเหล่านั้นไว้แผนกหนึ่ง แล้วปฏิเสธ.

จริงอยู่ พระองค์ทรงถือเอาพลรูปนั้นแหละด้วยวาโยธาตุที่ทรงถือเอา
แล้วชื่อว่า **พลรูปอื่นย่อมไม่มี**. ทรงถือเอาสัมภารูปด้วยอาโปธาตุ ทรงถือ
เอาชาติรูปด้วยอุปจยะและสันตติ ทรงถือโรครูปด้วยชราตารูปและอนิจจาทารูป
ขึ้นชื่อว่าโรครูปอื่นย่อมไม่มี แม้อาพาธมีโรคหุเป็นต้นใด อาพาธนั้นก็เพียง

ธาตุตั้งขึ้นด้วยปัจจัยอันไม่สมกันเท่านั้น ชื่อว่า โครรูปอื่นจากนั้นหาเมื่ออยู่ไม่ เพราะฉะนั้น เมื่อว่าโดยประมวลมารวมกันแล้วก็มีรูปเพียง ๒๖ เท่านั้น.

ว่าโดยสมุฏฐานของรูป

ชื่อว่า สมุฏฐาน ความว่า รูปเท่าไร มีสมุฏฐานเท่าไร ? รูป-
ลึง มีสมุฏฐาน ๑ รูปหนึ่งมีสมุฏฐาน ๒ รูปตามมีสมุฏฐาน ๓ รูปเก้า
มีสมุฏฐาน ๔ รูปสองไม่ตั้งขึ้นแต่สมุฏฐานอะไรเลย บรรดารูปเหล่านั้น
รูปลึง ชื่อว่า มีสมุฏฐาน ๑ คือ รูป ๘ เหล่านี้ คือ จักขุประสาท ฯลฯ
ชีวิตินทรีย์ ตั้งขึ้นแต่กรรมอย่างเดียว รูป ๒ คือ กายวิญญูตติ และวจิตวิญญูตติ
ตั้งขึ้นแต่จิตอย่างเดียว รูปหนึ่งชื่อว่า มีสมุฏฐาน ๒ คือ สัททรูปตั้งขึ้น
แต่อุตุและจิต. ในสัททรูปนั้น เสียงอันเกิดแต่สิ่งไม่มีวิญญาณตั้งขึ้นแต่อุตุ เสียง
อันเกิดแต่สิ่งที่มีวิญญาณตั้งขึ้นแต่จิต. ส่วนวิการรูป ๓ มีลหุตาเป็นต้น ชื่อว่า
มีสมุฏฐาน ๓ คือ ย่อมตั้งขึ้นแต่อุตุ จิต และอาหาร. รูป ๕ ที่เหลือ
ย่อมตั้งขึ้นแต่สมุฏฐาน ๔ คือ แต่อุตุ จิต อาหาร และกรรม ฉะนั้นจึงชื่อว่า
รูป ๕ มีสมุฏฐาน ๔.

ส่วนขรตารูปและอนิจจตารูป ย่อมไม่ตั้งขึ้นแต่สมุฏฐาน ๔ เหล่า-
นั้น แม้สมุฏฐานเดียว เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า รูป ๒ ไม่ตั้งขึ้นแต่สมุฏฐาน
อะไรเลย.

ถามว่า เพราะเหตุไร ?

ตอบว่า เพราะรูปทั้ง ๒ นี้ ไม่เกิด.

ถามว่า เพราะเหตุไร รูปทั้ง ๒ นี้ จึงไม่เกิด.

ตอบว่า เพราะรูปที่เกิดแล้วก็ต้องแก่และแตกดับ.

จริงอยู่ รูปหรืออรูปรก็ตามเกิดขึ้นแล้วก็ต้องแตกดับ เพราะฉะนั้น
บัณฑิตพึงยอมรับคำดังกล่าวนี้แน่นอน เพราะว่ารูปหรืออรูปรเกิดขึ้นแล้วชื่อว่า
ไม่สิ้นไป ปรากฏอยู่หาไม่ แต่ตราบไค รูปยังไม่แตกดับ ความแก่ห่อมของ
รูปนั้นก็ยังปรากฏอยู่ตราบนั้น เพราะเหตุนี้ ข้อนี้จึงสำเร็จว่า รูปเกิดขึ้นแล้ว
ต้องแก่และแตกดับไป. ก็ถ้าว่ารูปทั้ง ๒ นี้ พึงเกิดไชร้ รูปทั้ง ๒ แม้นี้ก็พึง
แก่และแตกดับไป และความแก่ของรูปก็ย่อมไม่แก่ หรือความแตกของรูปก็
ย่อมไม่แตกดับไป เพราะฉะนั้น รูปทั้ง ๒ นี้จึงชื่อว่าไม่เกิด เพราะรูปเกิด
แล้ว ๆ ก็ต้องแก่และแตกดับ.

ในข้อนี้ หากมีผู้ท้วงขึ้นด้วยคำว่า อุบจยรูป สันตติรูป ในนิทเทศ
ทั้งหลายว่า "รูปที่กรรมแต่งขึ้น" เป็นต้น ย่อมเป็นคำรับรองว่า "ชาติรูป
ย่อมเกิด" ดังนี้ ฉันไค รูปแม้แก่แล้วก็จึงแก่ไปเกิด แม้รูปที่แตกก็จึงแตก
ไปเกิด ฉันนั้น ดังนี้.

ในข้อนี้ ท่านมิได้ยอมรับว่า ชาติรูปย่อมเกิด แต่ธรรมเหล่าไคย่อม
เกิดขึ้นด้วยกรรมเป็นต้น ท่านยอมรับโวหารของความเกิดขึ้นของธรรมนั้นโดย
มีชาติเป็นปัจจัย โดยความบังเกิดขึ้นแห่งธรรมเหล่านั้น. แต่เมื่อว่าโดยปรมัตถ์
ชาติรูปย่อมไม่เกิด เพราะชาติรูปเมื่อเกิดก็เป็นเพียงการเกิดเท่านั้นย่อมเกิด.

ในข้อนี้ ถ้าพึงมีผู้ท้วงว่า ชาติรูปเป็นความเกิดของธรรมเหล่าไค
ย่อมได้โวหารว่าเป็นปัจจัยแก่ธรรมเหล่านั้น และโวหารว่าความเกิดของธรรม
เหล่านั้นฉันไคฉันนั้นแหละ อนึ่ง ความแก่และความแตกดับของธรรมเหล่าไค
มีอยู่ แม้ความแก่และความแตกดับจงได้โวหารว่าเป็นปัจจัยแก่ธรรมเหล่านั้น
และความเกิดขึ้นแห่งธรรมเหล่านั้น ฉันไค แม้รูปทั้ง ๒ นี้ ก็จะไม่กล่าวได้ว่า
มีกรรมเป็นต้น เป็นสมุฏฐานฉันนั้นนั้นแหละดังนี้.

ข้อนี้ตอบว่า ความแก่และความแตกดับ จะได้โหวหนั้นหามิได้

ถามว่า เพราะเหตุไร ?

ตอบว่า เพราะความไม่มีในขณะแห่งอนุภาพของชนกปัจจย

จริงอยู่ อนุภาพแห่งชนกปัจจยทั้งหลายมีอยู่ในอุปาทกขณะแห่งธรรมอันตนพึงให้เกิดขึ้นเท่านั้น ไม่เกินจากนั้นไป และในขณะแห่งธรรมอันชนกปัจจยเหล่านั้น ให้เกิดขึ้น ชาติเมื่อปรากฏ ย่อมได้โหวหนั้นหามิได้เป็นปัจจยแก่กรรมเหล่านั้น และโหวหนั้นหามิได้เป็นความเกิดของกรรมเหล่านั้น เพราะความมีอยู่พร้อมในขณะนั้น รูป (อุปจยะ และสันตติ) ทั้ง ๒ นอกนี้ หามิได้ในขณะนั้น ไม่ และจะพึงกล่าวว่ เกิดอยู่ในขณะนั้นก็ได้เลย.

หากจะท้วงต่อไปอีกว่า รูปแม้ทั้ง ๒ นี้ก็ยังชื่อว่าเกิดอยู่ เพราะพระบาลีมีมาว่า "คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ชราและมรณะเป็นสิ่งที่ไม่มีเที่ยง เป็นสังขตะ (อันปัจจยปรุ้งแต่งแล้ว) เป็นธรรมอาศัยเหตุเกิดขึ้น" ดังนี้ ตอบว่าไม่ใช่เช่นนั้น เพราะพระบาลีนั้นแสดงไว้โดยปริยาย จริงอยู่ ในพระบาลีนั้น พระองค์ตรัสว่า ชราและมรณะนั้นว่า เป็นธรรมอาศัยเหตุเกิดขึ้น ดังนี้ โดยปริยาย เพราะธรรมทั้งหลายที่อาศัยเหตุเกิดขึ้นเป็นชราและมรณะ.

หากจะมีคำท้วงอีกว่า รูปทั้ง ๓ แม้นั้น ก็ย่อมไม่มีเหมือนเขากระต่าย เพราะไม่เกิดขึ้น หรือมิฉะนั้นก็เป็นของเที่ยงเหมือนพระนิพพานแน่. ตอบว่าไม่ใช่เช่นนั้น เพราะยังมีความเป็นไปเนื่องด้วยนิสสยปัจจยอยู่ จริงอยู่ เมื่อนิสสยปัจจยมีปฏิวิเป็นต้น ธรรมชาติทั้ง ๓ มีความเกิดเป็นต้น ก็ย่อมปรากฏ ฉะนั้นจะว่าไม่มีอยู่ ก็ไม่ได้ อนึ่งเล่า เมื่อไม่มีนิสสยปัจจยเหล่านั้น ก็จะไม่ปรากฏ จะว่าเที่ยงก็ไม่ได้ เพื่อจะทรงปฏิเสศความยึดมั่นมั่นนี้ จึงตรัสว่า "คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ชราและมรณะเป็นสิ่งที่ไม่มีเที่ยง อันปัจจยปรุ้งแต่งแล้ว"

เป็นธรรมอาศัยเหตุเกิดขึ้น" ดังนี้ โดยนัยมีอาทิอย่างนี้ บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นรูปทั้ง ๒ (อุปจยรูป และสันตติรูป) ไม่ตั้งขึ้นแต่สมภูฐานอะไร ๆ ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ในชื่อว่า สมภูฐานนติ นี้ พึงทราบเนื้อความอย่างอื่นต่อไป มาติกานี้ของเนื้อความนั้นว่า กัมมชั (รูปเกิดแต่กรรม) กัมมปจฺจย (มีกรรมเป็นปัจจัย) กัมมปจฺจยอุตฺตสมภูฐาน (รูปมีอุตฺเป็นสมภูฐานเกิดแต่กรรมเป็นปัจจัย).

อาหารสมภูฐาน (รูปมีอาหารเป็นสมภูฐาน) อาหารปจฺจย (มีอาหารเป็นปัจจัย) อาหารปจฺจยอุตฺตสมภูฐาน (รูปมีอุตฺเป็นสมภูฐานเกิดแต่อาหารเป็นปัจจัย).

อุตฺตสมภูฐาน (รูปมีอุตฺเป็นสมภูฐาน) อุตฺตปจฺจย (มีอุตฺเป็นปัจจัย) อุตฺตปจฺจยอุตฺตสมภูฐาน (รูปมีอุตฺเป็นสมภูฐานเกิดแต่อุตฺเป็นปัจจัย).

จิตฺตสมภูฐาน (รูปมีจิตเป็นสมภูฐาน) จิตฺตปจฺจย (มีจิตเป็นปัจจัย) จิตฺตปจฺจยอุตฺตสมภูฐาน (รูปมีอุตฺเป็นสมภูฐานเกิดแต่จิตเป็นปัจจัย).

บรรดาสมภูฐานแห่งรูปทั้ง ๔ เหล่านั้น รูป ๘ อย่าง มีจักขุประสาท เป็นต้น รวมกับททยวัตถุ ชื่อว่า กัมมชชะ (เกิดแต่กรรม) รูปมีอาทิอย่างนี้คือ ผม หนวด งา ช้าง ขนหางม้า ขนหางจามรี ชื่อว่า กรรมปจฺจย (เกิดแต่กรรม) รูปมีอาทิอย่างนี้ว่า จักรรัตนะ อุทยานและวิมานของพวกเทวดา ชื่อว่า กัมมปจฺจยอุตฺตสมภูฐาน (รูปมีอุตฺเป็นสมภูฐานเกิดแต่กรรมเป็นปัจจัย).

สุทฐัญญกรูปตั้งขึ้นแต่อาหาร ชื่อว่า อาหารสมภูฐาน (มีอาหารเป็นสมภูฐาน) กพพิงการอาหารเป็นปัจจัยแก่รูปสันตติแม่ทั้ง ๒ คือ อาหารสมภูฐาน และอุปาทินนรูป เป็นปัจจัยให้เกิดอาหารสมภูฐาน และอนุบาล

กรรมชรูป เพราะฉะนั้น กรรมชรูปอันอาหารหล่อเลี้ยงไว้นี้ ชื่อว่า **อาหารปัจจัย** (มีอาหารเป็นปัจจัย) บุคคลเสพวิสภาคอาหารเดินอยู่กลางแดดย่อมเกิดโรคเกตุอันดำเป็นต้น (ตกกระ) นี้ชื่อว่า **อาหารปัจจัยอุตุสมุฏฐาน** (รูปมีอุตุเป็นสมุฏฐานเกิดแต่อาหารเป็นปัจจัย).

สุทธัญจกรูปตั้งขึ้นแต่อุตุ ชื่อว่า **อุตุสมุฏฐาน** (มีอุตุเป็นสมุฏฐาน) อุตุแม้ในสุทธัญจกรูปนั้น ก็ยังรูป ๘ อย่างอื่นให้ตั้งขึ้น นี้ ชื่อว่า **อุตุปัจจัย** (มีอุตุเป็นปัจจัย) อุตุแม้ในรูป ๘ อย่างอื่นนั้น ย่อมยังรูป ๘ อย่างอื่นให้ตั้งขึ้น นี้ชื่อว่า **อุตุปัจจัยอุตุสมุฏฐาน** (รูปมีอุตุเป็นสมุฏฐานมีอุตุเป็นปัจจัย) ด้วยประการฉะนี้ อุตุย่อมอาจเพื่อสืบสันตติรูป ๓ เท่านั้น เลยจากนี้ไป อุตุไม่อาจเพื่อสืบต่อ ข้อความนี้สมควรแสดง แม้โดยอนุปาทินรูปเช่น พลาหกโก (เมฆ) ชื่อว่า **มีอุตุสมุฏฐาน** เพราะมีอุตุ สายฝนชื่อว่า **มีอุตุเป็นปัจจัย** เมื่อฝนตกแล้ว พืชทั้งหลายย่อมงอกขึ้น แผ่นดินย่อมส่งกลิ่น ภูเขาย่อมปรากฏเป็นสีเขียว น้ำทะเลย่อมมากขึ้น ด้วยอาการอย่างนี้ก็ชื่อว่า **อุตุปัจจัยอุตุสมุฏฐาน** (รูปมีอุตุเป็นสมุฏฐานเกิดแต่อุตุเป็นปัจจัย).

สุทธัญจกรูปตั้งขึ้นแต่จิต ชื่อว่า **จิตตสมุฏฐาน** (รูปมีจิตเป็นสมุฏฐาน) คำว่า " ธรรมทั้งหลายคือจิตและเจตสิกซึ่งเกิดภายหลัง เป็นปัจจัยแก่กายนี้ซึ่งเกิดก่อน ด้วยอำนาจปัจฉาชาติปัจจัย" นี้ ชื่อว่า **จิตตปัจจัย** (รูปมีจิตเป็นปัจจัย). คำที่ท่านกล่าวไว้ว่า " ย่อมแสดงรูปข้างบ้าง แสดงรูปมำบ้าง แสดงรูปรถบ้าง แสดงรูปกระบวนทัพต่าง ๆ บ้างในอากาศ คือกลางหา" นี้ ชื่อว่า **จิตตปัจจัยอุตุสมุฏฐาน** (รูปมีอุตุเป็นสมุฏฐานเกิดแต่จิตเป็นปัจจัย).

ชื่อว่า **ปรินิปฺพนฺ** ได้แก่ รูป (เกิดแต่กรรม) ๑๕ รูป ชื่อว่า **ปรินิปฺพนฺ** รูป (ไม่ได้เกิดแต่กรรม) ๑๐ รูป ชื่อว่า **อปรินิปฺพนฺ**

อธิบายว่า ถ้ารูปธรรมที่เป็นอุปนิปผันนะ (รูปที่ไม่เกิดแต่กรรม) รูปเหล่านั้น
ก็ชื่อว่า อสังขตรูป (รูปที่กรรมไม่แต่งขึ้น) แต่กายวิการของรูปเหล่านั้นนั้น
แหละ ชื่อว่า กายวิญญูตติ. วิจิการของรูปเหล่านั้นแหละชื่อว่า วิจิวิญญูตติ
ช่องว่าง ชื่อว่า อากาศธาตุ ความเบาแห่งรูป ชื่อว่า ลหุตา ความอ่อน
แห่งรูป ชื่อว่า มุทุตา. ความควรแก่การงานของรูป ชื่อว่า กัมมัญญูตา
ความเกิดขึ้นแห่งรูป ชื่อว่า อุปจยะ ความเป็นไปแห่งรูป ชื่อว่า สันตติ.
อาการคือความแก่ของรูป ชื่อว่า ชिरตา อาการที่รูปมีแล้วกลับไม่มี ชื่อว่า
อนิจจตา. รูปทั้งหมดดังกล่าวมานี้เป็นอุปนิปผันนะ (ไม่ได้เกิดแต่กรรม)
เป็นสังขตะ (มีปัจจัยแต่งขึ้น) ทั้งนั้นแล.

พรรณนารูปกัณฑ์

ในอัฐฐสตาลีนอรรถกถาธรรมสังคหะ

จบเท่านี้

นิกเขปกัณฑ์

ติกะ

[๖๖๓] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

กุศลมูล ๓ คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ อันสัมปยุตด้วยกุศลมูลนั้น, กายกรรม วาจกรรม มโนกรรม อันมีกุศลมูลนั้นเป็นสมุฏฐาน สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นอกุศล เป็นไฉน ?

อกุศลมูล ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ และกิเลสที่ตั้งอยู่ฐานเดียวกันกับอกุศลมูลนั้น, เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ อันสัมปยุตด้วยอกุศลมูลนั้น, กายกรรม วาจกรรม มโนกรรม อันมีอกุศลมูลนั้นเป็นสมุฏฐาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล.

ธรรมเป็นอัพยากถุต เป็นไฉน ?

วิบากแห่งกุศลธรรมและอกุศลธรรม ที่เป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร โลกุตระ คือ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ ธรรมเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล ไม่ใช่กรรมวิบาก, รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยากถุต.

[๖๖๔] ธรรมสัมปยุตด้วยสุขเวทนา เป็นไฉน ?

สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ อันสัมปยุตด้วยสุขเวทนา เว้นสุขเวทนานั้น ในกามาวจรจิต รูปาวจรจิต โลกุตระจิต อันเป็นที่เกิดแห่งสุขเวทนา สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสัมปยุตด้วยสุขเวทนา.

ธรรมสัมปยุตด้วยสุขเวทนา เป็นไฉน ?

สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ อันสัมปยุตด้วยทุกขเวทนา เว้นทุกขเวทนานั้น ในกามาวจรจิตอันเป็นที่เกิดแห่งทุกขเวทนา สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า ธรรมสัมปยุตด้วยทุกขเวทนา.

ธรรมสัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนา เป็นไฉน ?

สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ อันสัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนา เว้นอทุกขมสุขเวทนานั้น ในกามาวจรจิต รูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต โลกุตระจิต อันเป็นที่เกิดแห่งอทุกขมสุขเวทนา สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนา.

[๖๖๕] ธรรมเป็นวิบาก เป็นไฉน ?

วิบากแห่งกุศลธรรมและอกุศลธรรม ที่เป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร โลกุตระ คือ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า ธรรมเป็นวิบาก.

ธรรมเป็นเหตุแห่งวิบาก เป็นไฉน ?

กุศลธรรมและอกุศลธรรม ที่เป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร โลกุตระ คือ เวทนาขันธ์ ฯลฯ วิญญาณขันธ์ สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า ธรรมเป็นเหตุแห่งวิบาก.

ธรรมไม่เป็นวิบากและไม่เป็นเหตุแห่งวิบาก เป็นไฉน ?

ธรรมเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล ไม่ใช่กรรมวิบาก, รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นวิบากและไม่เป็นเหตุแห่งวิบาก.

[๖๖๖] **ธรรมอันเจตนากรรมที่สัมปยุตด้วยตัณหาทิวฏฐิเข้ายึด**
ครองและเป็นอารมณ์ของอุปาทาน เป็นไฉน ?

วิบากแห่งกุศลธรรมและอกุศลธรรม ประเภทที่ยังมีอาสวะ ซึ่งเป็น
กามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร คือ เวทนาขั้น ๗ วิญญาณขั้น และ
รูปที่กรรมแต่งขึ้น สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมอันเจตนากรรม ที่สัมปยุต
ด้วยตัณหาทิวฏฐิเข้ายึดครองและเป็นอารมณ์ของอุปาทาน.

ธรรมอันเจตนากรรมที่สัมปยุตด้วยตัณหา ทิวฏฐิไม่เข้ายึดครอง
แต่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน เป็นไฉน ?

กุศลธรรมและอกุศลธรรม ประเภทที่ยังมีอาสวะ ซึ่งเป็นกามาวจร
รูปาวจร อรูปาวจร คือ เวทนาขั้น ๗ วิญญาณขั้น, ธรรมเป็นกิริยา
ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล ไม่ใช่กรรมวิบาก และรูปที่กรรมมิได้แต่งขึ้น
สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมอันเจตนากรรมที่สัมปยุตด้วยตัณหาทิวฏฐิไม่เข้า
ยึดครองแต่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน.

ธรรมอันเจตนากรรมที่สัมปยุตด้วยตัณหา ทิวฏฐิไม่เข้ายึด
ครองและไม่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน เป็นไฉน ?

มรรคและผลของมรรคที่เป็นโลกุตระ และอสังขตธาตุ สภาวะธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมอันเจตนากรรมที่สัมปยุตด้วยตัณหาทิวฏฐิไม่เข้ายึดครองและ
ไม่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน.

[๖๖๗] **ธรรมเศร้าหมองและเป็นอารมณ์ของสังกิเลสเป็นไฉน ?**

อกุศลมูล ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ และกิเลสที่ตั้งอยู่ฐานเดียวกัน
กับอกุศลมูลนั้น, เวทนาขั้น ๗ วิญญาณขั้น อันสัมปยุตด้วยอกุศลมูลนั้น,
กายกรรม วาจกรรม มโนกรรม อันมีอกุศลมูลนั้นเป็นสมุฏฐาน สภาวะธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเศร้าหมองและเป็นอารมณ์ของสังกิเลส.

ธรรมไม่เศร้าหมองแต่เป็นอารมณ์ของสังกิเลส เป็นไฉน ?

กุศลธรรมและอัพยากธรรม ประเภทที่ยังมีอาสวะ ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร คือ รูปขั้นชั้ว เวทนาขั้นชั้ว สัญญาขั้นชั้ว สังขารขั้นชั้ว วิญญาณขั้นชั้ว สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เศร้าหมองแต่เป็นอารมณ์ของสังกิเลส.

ธรรมไม่เศร้าหมองและไม่เป็นอารมณ์ของสังกิเลส เป็นไฉน ?

มรรคและผลของมรรคที่เป็นโลกุตระ และอสังขตธาตุ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เศร้าหมองและไม่เป็นอารมณ์ของสังกิเลส.

[๖๖๘] **ธรรมมีวิตกมีวิจารณ์ เป็นไฉน ?**

เวทนาขั้นชั้ว ฯลฯ วิญญาณขั้นชั้ว อันสัมปยุตด้วยวิตกและวิจารณ์ เว้นวิตกและวิจารณ์นั้น ในกามาวจรจิต รูปาวจรจิต โลกุตระจิต อันเป็นที่เกิดแห่งธรรมมีวิตกมีวิจารณ์ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีวิตกมีวิจารณ์.

ธรรมไม่มีวิตกแต่มีวิจารณ์ เป็นไฉน ?

เวทนาขั้นชั้ว ฯลฯ วิญญาณขั้นชั้ว อันสัมปยุตด้วยวิจารณ์ เว้นวิจารณ์นั้น ในรูปาวจรจิต โลกุตระจิต อันเป็นที่เกิดแห่งธรรมไม่มีวิตกแต่มีวิจารณ์ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่มีวิตกแต่มีวิจารณ์.

ธรรมไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์ เป็นไฉน ?

เวทนาขั้นชั้ว ฯลฯ วิญญาณขั้นชั้ว ในกามาวจรจิต รูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต โลกุตระจิต อันเป็นที่เกิดแห่งธรรมไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์, รูปทั้งหมดและอสังขตธาตุ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์.

[๖๖๙] **ธรรมสหระคตด้วยปีติ เป็นไฉน ?**

เวทนาชั้น ๗๗ วิญญาณชั้น อันสัมปยุตด้วยปีติ เว้นปีตินั้น
ในกามาวจรจิต รูปาวจรจิต โลกุตระจิต อันเป็นที่เกิดแห่งปีติ สภาวะธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสหรคตด้วยปีติ.

ธรรมสหรคตด้วยสุขเวทนา เป็นไฉน ?

สัญญาชั้น สังขารชั้น วิญญาณชั้น อันสัมปยุตด้วยสุขเวทนา
เว้นสุขเวทนานั้น ในกามาวจรจิต รูปาวจรจิต โลกุตระจิต อันเป็นที่เกิด
แห่งสุขเวทนา สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสหรคตด้วยสุขเวทนา.

ธรรมสหรคตด้วยอุเบกขาเวทนา เป็นไฉน ?

สัญญาชั้น สังขารชั้น วิญญาณชั้น อันสัมปยุตด้วยอุเบกขาเวทนา
เว้นอุเบกขาเวทนานั้น ในกามาวจรจิต รูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต โลกุตระจิต
อันเป็นที่เกิดแห่งอุเบกขาเวทนา สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสหรคตด้วย
อุเบกขาเวทนา.

[๖๗๐] **ธรรมอันโสดาปัตติมรรคประหาณ เป็นไฉน ?**

สัญญาชั้น ๓ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส

[๖๗๑] บรรดาสัญญาชั้น ๓ นั้น **สักกายทิฏฐิ เป็นไฉน ?**

ปุถุชนในโลกนี้ ผู้รับการศึกษา ไม่ได้เห็นพระอริยเจ้า ไม่ฉลาดใน
ธรรมของพระอริยเจ้า ไม่ได้ฝึกฝนในธรรมของพระอริยเจ้า ไม่ได้เห็นสัตบุรุษ
ไม่ฉลาดในธรรมของสัตบุรุษ ไม่ได้ฝึกฝนในธรรมของสัตบุรุษ ย่อมเห็นรูป
เป็นตน หรือเห็นตนมีรูป เห็นรูปในตน เห็นตนในรูป ย่อมเห็นเวทนาเป็นต้น
หรือเห็นตนมีเวทนา เห็นเวทนาในตน เห็นตนในเวทนา ย่อมเห็นสัญญา
เป็นตน หรือเห็นตนมีสัญญา เห็นสัญญาในตน เห็นตนในสัญญา ย่อมเห็น
สังขารเป็นตน หรือเห็นตนมีสังขาร เห็นสังขารในตน เห็นตนในสังขาร

ย่อมเห็นวิญญาณเป็นตน หรือเห็นตนมีวิญญาณ เห็นวิญญาณในตน เห็นตน
ในวิญญาณ ทิฏฐิความเห็นไปข้างทิฏฐิ ปาชัญญคือทิฏฐิ กันดารคือทิฏฐิ
ความเห็นเป็นข้าศึกต่อสัมมาทิฏฐิ ความผันแปรแห่งทิฏฐิ สัจจโนชฌ์คือทิฏฐิ
ความยึดถือ ความยึดมั่น ความตั้งมั่น ความถือผิด ทางชั่ว ทางผิด ภาวะที่ผิด
ลัทธิเป็นบ่อเกิดแห่งความพินาศ การถือโดยวิปลาส มีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด
นี้เรียกว่า สักกายทิฏฐิ.

[๖๗๒] วิจิกิจฉา เป็นไฉน ?

บุรุษชนเคลือบแคลงสงสัยในพระศาสดา ในพระธรรม ในพระสงฆ์
ในสิกขา ในส่วนอดีต ในส่วนอนาคต ทั้งในส่วนอดีตและส่วนอนาคต ใน
ปฏิจจสมุปปาตธรรมที่ว่า เพราะธรรมนี้เป็นปัจจัยธรรมนี้จึงเกิดขึ้น การเคลือบ
แคลง กิริยาที่เคลือบแคลง ความเคลือบแคลง ความคิดเห็นไปต่าง ๆ นานา
ความตัดสินใจไม่ได้ ความเห็นเป็นสองแง่ ความเห็นเหมือนทางสองแพร่ง
ความสงสัย ความไม่สามารถจะถือเอาโดยส่วนเดียวได้ ความคิดส่ายไป ความ
คิดพราวไป ความไม่สามารถจะหยั่งลงถือเอาเป็นยุติได้ ความกระด้างแห่งจิต
ความลังเลใจ อันใด นี้เรียกว่า วิจิกิจฉา.

[๖๗๓] สิลัพพตปรัมมาส เป็นไฉน ?

ความเห็นว่าเป็นความบริสุทธิ์ย่อมมีได้ด้วยศีล ด้วยพรต ด้วยศีลพรต
ของสมณพราหมณ์ในภายนี้แต่ศาสนานี้ ดังนี้ ทิฏฐิความเห็นไปข้างทิฏฐิ
ปาชัญญคือทิฏฐิ กันดารคือทิฏฐิ ความเห็นเป็นข้าศึกต่อสัมมาทิฏฐิ ความผันแปร
แห่งทิฏฐิ สัจจโนชฌ์คือทิฏฐิ ความยึดถือ ความยึดมั่น ความตั้งมั่น ความ
ถือผิด ทางชั่ว ทางผิด ภาวะที่ผิด ลัทธิเป็นบ่อเกิดแห่งความพินาศ การ
ถือโดยวิปลาส อันมีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด นี้เรียกว่า สิลัพพตปรัมมาส.

[๖๓๔] สัตถุโณชน ๓ นี้ และกิเลสที่ตั้งอยู่ฐานเดียวกันกับสัตถุโณชน ๓ นั้น, เวทนาขันธ ๗ วิญญาณขันธ อันสัมปยุตด้วยสัตถุโณชน ๓ นั้น, กายกรรม วชิกรรม มโนกรรม อันมีสัตถุโณชน ๓ นั้นเป็นสมุฏฐาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมอันโศดาปัตติมรรคประหาณ.

ธรรมอันมรรคเบื้องสูง ๓ ประหาณ เป็นไฉน ?

โลภะ โทสะ โมหะ ที่เหลือ และกิเลสที่ตั้งอยู่ฐานเดียวกันกับโลภะ โทสะ โมหะ นั้น, เวทนาขันธ ๗ วิญญาณขันธ อันสัมปยุตด้วยโลภะ โทสะ โมหะ นั้น, กายกรรม วชิกรรม มโนกรรม อันมีโลภะ โทสะ โมหะ นั้นเป็นสมุฏฐาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมอันมรรคเบื้องสูง ๓ ประหาณ.

ธรรมอันโศดาปัตติมรรค และมรรคเบื้องสูง ๓ ไม่ประหาณ เป็นไฉน ?

กุศลธรรมและอัพยากธรรมที่เป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร โลกุตระ คือ เวทนาขันธ ๗ วิญญาณขันธ, รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมอันโศดาปัตติมรรค และมรรคเบื้องสูง ๓ ไม่ประหาณ.

[๖๓๕] **ธรรมมีสัมปยุตเหตุ อันโศดาปัตติมรรคประหาณ เป็นไฉน ?**

สัตถุโณชน ๓ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิจฉนา สิลัพพตปรามาส.
บรรดาสัตถุโณชน ๓ นั้น สักกายทิฏฐิ เป็นไฉน ๗๗ นี้เรียกว่า สักกายทิฏฐิ.

วิจิจฉนา เป็นไฉน ? ๗๗ นี้เรียกว่า วิจิจฉนา.

ซิลัพพตปรามาส เป็นไฉน ? ๗๗ นี้เรียกว่า ซิลัพพตปรามาส.

สัญญาโยชน์ ๓ นี้ และกิเลสที่ตั้งอยู่ฐานเดียวกันกับสัญญาโยชน์ ๓ นั้น, เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธ อันสัมปยุตด้วยสัญญาโยชน์ ๓ นั้น, กายกรรม วจกรรม มโนกรรม อันมีสัญญาโยชน์ ๓ นั้นเป็นสมุฏฐาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีสัมปยุตเหตุอันโสคาปัตติมรรคประหาณ.

สัญญาโยชน์ ๓ คือ สักกายทิฎฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมอันโสคาปัตติมรรคประหาณ, โลกะ โทสะ โมหะ ที่ตั้งอยู่ฐานเดียวกันกับสัญญาโยชน์ ๓ นั้น สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า สัมปยุตเหตุอันโสคาปัตติมรรคประหาณ ส่วนกิเลสที่ตั้งอยู่ฐานเดียวกันกับ โลกะ โทสะ โมหะ นั้น เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธ อันสัมปยุตด้วย โลกะ โทสะ โมหะ นั้น กายกรรม วจกรรม มโนกรรม อันมี โลกะ โทสะ โมหะ นั้น เป็นสมุฏฐาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีสัมปยุตเหตุอันโสคาปัตติมรรคประหาณ.

ธรรมมีสัมปยุตเหตุอันมรรคเบื้องสูง ๓ ประหาณ เป็นไฉน ?

โลกะ โทสะ โมหะ ที่เหลือ สภาวธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นสัมปยุตเหตุอันมรรคเบื้องบน ๓ ประหาณ, กิเลสที่ตั้งอยู่ฐานเดียวกันกับ โลกะ โทสะ โมหะ เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธ อันสัมปยุตด้วย โลกะ โทสะ โมหะ นั้น กายกรรม วจกรรม มโนกรรม อันมี โลกะ โทสะ โมหะ นั้น เป็นสมุฏฐาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีสัมปยุตเหตุอันมรรคเบื้องสูง ๓ ประหาณ.

ธรรมไม่มีสัมปยุตเหตุอันโสคาปัตติมรรคและมรรคเบื้องสูง ๓ จะประหาณ เป็นไฉน ?

เว้นธรรมที่ประหานั้น กุศลธรรม อกุศลธรรม และอัพยาทธรรม
ที่เหลือ ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร โลกุตระ คือ เวทนาขันธ
สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาว
ธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า ธรรมไม่มีสัมปยุตตเหตุอันโตคาปัตติมรรคและมรรคเบื้อง
สูง ๓ จะประหาม.

[๖๗๖] ธรรมเป็นเหตุให้จุติปฏิสนธิ เป็นไฉน ?

กุศลธรรมและอกุศลธรรม ประเภทที่ยังมีอาสวะ ที่เป็นกามาวจร
รูปาวจร อรูปาวจร คือ เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธ สภาวธรรมเหล่านี้
ชื่อว่า ธรรมเป็นเหตุให้จุติปฏิสนธิ.

ธรรมเป็นเหตุให้ถึงนิพพาน เป็นไฉน ?

มรรค ๔ ที่เป็นโลกุตระ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นเหตุ
ให้ถึงนิพพาน.

**ธรรมไม่เป็นเหตุให้จุติปฏิสนธิ และไม่เป็นเหตุให้ถึงนิพพาน
เป็นไฉน ?**

วิบากแห่งกุศลธรรมและอกุศลธรรมที่เป็น กามาวจร รูปาวจร อรูปา-
วจร โลกุตระ คือ เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธ, ธรรมเป็นกิริยา
ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก, รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ
สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นเหตุให้จุติปฏิสนธิและไม่เป็นเหตุให้ถึง
นิพพาน.

[๖๗๗] ธรรมเป็นของเสกขบุคคล เป็นไฉน ?

มรรคที่เป็นโลกุตระทั้ง ๔ และสามัญผลเบื้องต่ำ ๓ สภาวธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นของเสกขบุคคล.

ธรรมเป็นของอเสกขบุคคล เป็นไฉน ?

อรหัตผลเบื้องสูง สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นของอเสกข-
บุคคล.

**ธรรมไม่เป็นของเสกขบุคคล และไม่เป็นของอเสกขบุคคล
เป็นไฉน ?**

เว้นธรรมคือมรรค ๔ ผล ๔ เหล่านี้เสีย กุศลธรรม อกุศลธรรม
และอัพยาทธรรมที่เหลือ ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร คือเวทนา-
ขันธ ๗๗ วิญญาณขันธ, รูปทั้งหมด และอสังขชาติ สภาวธรรมเหล่านี้
ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นของเสกขบุคคลและไม่เป็นของอเสกขบุคคล.

[๖๗๘] **ธรรมเป็นปริตตะ เป็นไฉน ?**

กุศลธรรม อกุศลธรรม และอัพยาทธรรม ที่เป็นกามาวจรทั้งหมด
คือ รูปขันธ ๗๗ วิญญาณขันธ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นปริตตะ.

ธรรมเป็นมหัคคตะ เป็นไฉน ?

กุศลธรรม อกุศลธรรม และอัพยาทธรรมที่เป็นรูปาวจร อรูปาวจร
คือ เวทนาขันธ ๗๗ วิญญาณขันธ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็น
มหัคคตะ.

ธรรมเป็นอัปมาณะ เป็นไฉน ?

มรรคและผลของมรรคที่เป็นโลกุตระ และอสังขชาติ สภาวธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัปมาณะ.

[๖๗๙] **ธรรมมีอารมณ์เป็นปริตตะ เป็นไฉน ?**

ธรรมคือจิตและเจตสิกเหล่าใด ปราโรปปริตตธรรมเกิดขึ้น สภาวธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีอารมณ์เป็นปริตตะ.

ธรรมมีอารมณ์เป็นมหัคคตะ เป็นไฉน ?

ธรรมคือจิตและเจตสิกเหล่าใด ปรารภมหัคคตธรรมเกิดขึ้น สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีอารมณ์เป็นมหัคคตะ.

ธรรมมีอารมณ์เป็นอัปมาณะ เป็นไฉน ?

ธรรมคือจิตและเจตสิกเหล่าใด ปรารภอัปมาณธรรมเกิดขึ้น สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีอารมณ์เป็นอัปมาณะ.

ธรรมทราวม เป็นไฉน ?

อกุศลมูล ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ กิเลสที่ตั้งอยู่ฐานเดียวกันกับ โลภะ โทสะ โมหะนั้นั้น, เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญานขันธอันสัมปยุตด้วยโลภะ โทสะ โมหะนั้นั้น, กายกรรม วาจกรรม มโนกรรม อันมีโลภะ โทสะ โมหะนั้นเป็นสมุฏฐาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมทราวม.

ธรรมปานกลาง เป็นไฉน ?

กุศลธรรมและอัพยากตธรรม ประเภทที่ยังมีอาสวะ ที่เป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร คือ รูปขันธ ฯลฯ วิญญานขันธ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมปานกลาง.

ธรรมประณีต เป็นไฉน ?

มรรคและผลของมรรคที่เป็นโลกุตระ และอสังขตธาตุ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมประณีต.

[๖๘๑] ธรรมเป็นมิจาสภาวะและให้ผลแน่นอน เป็นไฉน ?

อนันตริยกรรม ๕ และนิยตมิจาปฏิภูมิจิต สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่าธรรมเป็นมิจาสภาวะและให้ผลแน่นอน.

ธรรมเป็นสัมมาสภาวะและให้ผลแน่นอน เป็นไฉน ?

มรรคที่เป็นโลกุตระทั้ง ๔ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นสัมมา-
สภาวะ และให้ผลแน่นอน.

ธรรมให้ผลไม่แน่นอน เป็นไฉน ?

เว้นธรรมเหล่านั้นเสีย กุศลธรรม อกุศลธรรม และอัพยาทธรรม
ที่เหลือ ที่เป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร โลกุตระ คือ เวทนาขันธ
๗๗ วิญญาณขันธ, รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า
ธรรมให้ผลไม่แน่นอน.

[๖๘๒] ธรรมมีมรรคเป็นอารมณ์ เป็นไฉน ?

ธรรมคือจิตและเจตสิกเหล่าใด ปราภออริยมรรคเกิดขึ้น สภาวธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีมรรคเป็นอารมณ์.

ธรรมมีเหตุคือมรรค เป็นไฉน ?

เว้นองค์แห่งมรรคเสีย เวทนาขันธ ๗๗ วิญญาณขันธ อันสัมปยุต
ด้วยองค์แห่งมรรคนั้น ของท่านผู้พร้อมด้วยอริยมรรค สภาวธรรมเหล่านี้
ชื่อว่า ธรรมมีเหตุคือมรรค

สัมมาทิฐิของท่านผู้พร้อมด้วยอริยมรรค เป็นมรรคด้วย เป็น
เหตุด้วย, เว้นสัมมาทิฐิเสีย เวทนาขันธ ๗๗ วิญญาณขันธ อันสัมปยุต
ด้วยสัมมาทิฐินั้น สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีเหตุคือมรรค

อโลกะ อโทสะ อโมหะ ของท่านผู้พร้อมด้วยอริยมรรค สภาวธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า เหตุคือมรรค, เวทนาขันธ ๗๗ วิญญาณขันธอันสัมปยุตด้วย
อโลกะ อโทสะ อโมหะ นั้น สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีเหตุคือมรรค.

ธรรมเป็นมรรคเป็นอธิบดี เป็นไฉน ?

ธรรมคือจิตและเจตสิกเหล่านี้ ทำอริยมรรคให้เป็นอริบติเกิดขึ้น
สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีมรรคเป็นอริบติ

เวทนาชั้น ๗ วิญญาณชั้น ของท่านผู้พร้อมด้วยอริยมรรค
ที่กำลังเจริญมรรค มีวิมมังสาเป็นอริบติ อันสัมปยุตด้วยวิมังสานัน เว้นวิมังสา
เสีย สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีมรรคเป็นอริบติ.

[๖๘๓] ธรรมเกิดขึ้นแล้ว เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่านี้ เกิดแล้ว เป็นแล้ว เกิดพร้อมแล้ว บังเกิดแล้ว
บังเกิดเฉพาะแล้ว ปรากฏแล้ว เกิดขึ้นแล้ว เกิดขึ้นพร้อมแล้ว ตั้งขึ้นแล้ว
ตั้งขึ้นพร้อมแล้ว เกิดขึ้นแล้ว สงเคราะห์ด้วยส่วนที่เกิดขึ้นแล้ว คือ รูป เวทนา
สัญญา สังขาร วิญญาณ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเกิดขึ้นแล้ว.

ธรรมยังไม่เกิดขึ้น เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่านี้ ยังไม่เกิดขึ้น ยังไม่เป็นแล้ว ยังไม่เกิดพร้อมแล้ว ยัง
ไม่บังเกิดแล้ว ยังไม่บังเกิดเฉพาะแล้ว ยังไม่ปรากฏแล้ว ยังไม่เกิดขึ้นแล้ว
ยังไม่เกิดขึ้นพร้อมแล้ว ยังไม่ตั้งขึ้นแล้ว ยังไม่ตั้งขึ้นพร้อมแล้ว ยังไม่เกิดขึ้น
แล้ว สงเคราะห์ด้วยส่วนที่ยังไม่เกิดขึ้น คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร
วิญญาณ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมยังไม่เกิดขึ้น.

ธรรมจักเกิดขึ้น เป็นไฉน ?

วิบากแห่งกุศลธรรมและอกุศลธรรมที่ยังไม่ให้ผล เป็นกามาวจร
รูปาวจร อรูปาวจร โลกุตระ คือ เวทนาชั้น ๗ วิญญาณชั้น และ
รูปซึ่งจักเกิดขึ้นเพราะกรรมแต่ง สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมจักเกิดขึ้น.

[๖๘๔] ธรรมเป็นอดีต เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่าใด ล่วงไปแล้ว ดับไปแล้ว ปราศไปแล้ว แปรไปแล้ว
อัสดงคตแล้ว ถึงความดับสูญแล้ว เกิดขึ้นแล้วปราศไป ล่วงไป สงเคราะห์ด้วย
ส่วนที่ล่วงไปแล้ว คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ สภาวธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอดีต.

ธรรมเป็นอนาคต เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่าใด ยังไม่เกิดแล้ว ยังไม่เป็นแล้ว ยังไม่เกิดพร้อมแล้ว
ยังไม่บังเกิดแล้ว ยังไม่บังเกิดเฉพาะแล้ว ยังไม่ปรากฏแล้ว ยังไม่เกิดขึ้นแล้ว
ยังไม่เกิดพร้อมแล้ว ยังไม่ตั้งขึ้นแล้ว ยังไม่ตั้งขึ้นพร้อมแล้ว ยังไม่มาถึง
สงเคราะห์ด้วยส่วนที่ยังไม่มาถึง คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ
สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอนาคต.

ธรรมเป็นปัจจุบัน เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่าใด ซึ่งเกิดแล้ว เป็นแล้ว เกิดพร้อมแล้ว บังเกิดแล้ว
บังเกิดเฉพาะแล้ว ปรากฏแล้ว เกิดขึ้นแล้ว เกิดขึ้นพร้อมแล้ว ตั้งขึ้นแล้ว
ตั้งขึ้นพร้อมแล้ว เกิดขึ้นเฉพาะแล้ว สงเคราะห์ด้วยส่วนที่เกิดขึ้นเฉพาะแล้ว
คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรม
เป็นปัจจุบัน.

[๖๘๕] ธรรมมีอารมณ์เป็นอดีต เป็นไฉน ?

ธรรมคือจิตและเจตสิกเหล่าใด ปรารภอดีตธรรมเกิดขึ้น สภาวธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีอารมณ์เป็นอดีต.

ธรรมมีอารมณ์เป็นอนาคต เป็นไฉน ?

ธรรมคือจิตและเจตสิกเหล่าใด ปรารภอนาคตธรรมเกิดขึ้น สภาวธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีอารมณ์เป็นอนาคต.

ธรรมมีอารมณ์เป็นปัจจุบัน เป็นไฉน ?

ธรรมคือจิตและเจตสิกเหล่าใด ปราภพปัจจุบันธรรมเกิดขึ้น สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีอารมณ์เป็นปัจจุบัน.

[๖๘๖] **ธรรมเป็นภายใน เป็นไฉน ?**

ธรรมเหล่าใด เป็นภายใน เป็นเฉพาะตน เกิดแก่ตน เป็นของเฉพาะแต่ละบุคคล เป็นอุปาทินนะ ของสัตว์นั้น ๆ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นภายใน.

ธรรมเป็นภายนอก เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่าใด เป็นภายนอก เป็นเฉพาะตน เกิดแก่ตน เป็นของเฉพาะแต่ละบุคคล เป็นอุปาทินนะ ของสัตว์อื่น ของบุคคลอื่นนั้น ๆ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นภายนอก.

ธรรมเป็นภายในและเป็นภายนอก เป็นไฉน ?

ธรรมทั้ง ๒ ประเภทนั้น สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นภายใน และเป็นภายนอก.

[๖๘๗] **ธรรมมีอารมณ์เป็นภายใน เป็นไฉน ?**

ธรรมคือจิตและเจตสิกเหล่าใด ปราภพธรรมเป็นภายในเกิดขึ้น สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีอารมณ์เป็นภายใน.

ธรรมมีอารมณ์เป็นภายนอก เป็นไฉน ?

ธรรมคือจิตและเจตสิกเหล่าใด ปราภพธรรมเป็นภายนอกเกิดขึ้น สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีอารมณ์เป็นภายนอก.

ธรรมมีอารมณ์เป็นภายในและภายนอก เป็นไฉน ?

ธรรมคือจิตและเจตสิกเหล่านี้ ปราภพธรรมเป็นภายใน ธรรมเป็นภายนอกเกิดขึ้น สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีอารมณ์เป็นภายในและเป็นภายนอก.

[๖๘๘] ธรรมที่เห็นได้และกระทบได้ เป็นไฉน ?

รูปายตนะ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมที่เห็นได้และกระทบได้.

ธรรมที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ เป็นไฉน ?

จักขายตนะ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้.

ธรรมที่เห็นไม่ได้และกระทบไม่ได้ เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญานขันธ, รูปที่เห็นไม่ได้ กระทบไม่ได้ซึ่งนับเนื่องในธรรมายตนะ และอสังขตธาตุ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมที่เห็นไม่ได้และกระทบไม่ได้.

ติกะจบ

อัฐสาตินี อรรถกถาธรรมสังคณี

อธิบายนิกเขปกัณฑ์

โดยลำดับแห่งคำมีอาทิว่า กตเม ฆมฺมา กุสลา ดังนี้ เพียงเท่านั้น กุศลดิเกะย่อมเป็นอันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงให้พิสดาร ด้วยนัยกล่าวคือการ จำแนกบทธรมมีกุศลเป็นต้นทั้งหมด ก็นัยกล่าวคือการจำแนกบทแม่แห่ง กุศลดิเกะนี้ใดที่ตรัสไว้แล้ว ก็นัยนี้นั้นแหละเป็นนัยแห่งการจำแนกต่าง ๆ ของ ดิเกะและทูกะที่เหลือ อันบัณฑิตทั้งหลาย อาจเพื่อกำหนดนัยกล่าวคือการจำแนก ต่าง ๆ ในดิเกะและทูกะทั้งหมดตามลำดับมีอาทิว่า " ธรรมสัมปยุตด้วยสุขเวทนา เป็นไฉน ? ในสมัยใด กามาวจรกุศลจิต สหระคด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วย ญาณ มีรูปเป็นอารมณ์ ก็หรือว่าเสียง กลิ่น รส โภฏฐัพพารมณ์ ฯลฯ ก็หรือ ว่า ในสมัยนั้น นามธรรมแม่อื่นใดที่อิงอาศัยเกิดขึ้น เว้นเวทนาชั้น สภาว- ธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า สัมปยุตด้วยสุขเวทนา" ดังนี้ เหมือนในการจำแนก กุศลดิเกะนี้จะนั้น เพราะเหตุนี้ เพื่อทรงสรุปความเทศนาอันพิสดารนั้น แล้ว ทรงแสดงจำแนกธรรมหมวดดิเกะ และทูกะทั้งหมดด้วยนัยที่ไม่ย่อเกินไปและไม่พิสดารเกินไปอีกอย่างหนึ่ง จึงทรงเริ่มนิกเขปกัณฑ์ว่า กตเม ฆมฺมา กุสลา (ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?) ดังนี้.

จริงอยู่ จิตตูปปาทกัณฑ์ (ที่กล่าวแล้ว) เป็นเทศนาพิสดาร แต่อรรถ- กถากัณฑ์เป็นเทศนาย่อ ก็นิกเขปกัณฑ์นี้ เทียบกับจิตตูปปาทกัณฑ์ นับว่าเป็น เทศนาย่อ เทียบกับอรรถกถากัณฑ์ ก็เป็นเทศนาพิสดาร เพราะฉะนั้น นิกเขป- กัณฑ์นี้จึงเป็นเทศนาที่ไม่ย่อเกินไปและไม่พิสดารเกินไป กัณฑ์นี้นั้น บัณฑิตพึง

ทราบว่าเป็น **นิกเขปกัณฑ์** เพราะทรงสรุปเทศนาพิสดารแสดงไว้บ้าง ด้วย
อำนาจแห่งเหตุที่กล่าวไว้ในหนหลังบ้าง

จริงอยู่ คำนี้ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้วว่า

มุลโต ขนุชโต จาปี ทวารโต จาปี ภูมิตโต
อตุลโต ฆมุตโต จาปี นามโต จาปี ลิงคโต
นิกขิปิตฺวา เทลิตตฺตา นิกฺเขโปติ ปวฺจจติ

ท่านเรียกว่า นิกเขปะ เพราะแสดง

สรุปไว้โดยมูลบ้าง โดยชั้นบ้าง โดยทวาร
บ้าง โดยภูมิบ้าง โดยอรรถบ้าง โดยธรรม
บ้าง โดยนามบ้าง โดยลึงค์บ้าง ดังนี้.

ก็นิกเขปกัณฑ์นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงสรุปโดยมูล ด้วยนัยมี
อาทิว่า กุศลมูล ๓ ทรงแสดงสรุปโดยชั้นด้วยนัยมีอาทิว่า เวทนาขั้น
สัมปยุตด้วยกุศลมูลนั้น ทรงแสดงสรุปโดยทวารด้วยนัยมีอาทิว่า กายกรรม
มีกุศลมูลนั้นเป็นสมุฏฐาน เพราะกรรมเป็นไปทางกายทวารเรียกว่า
กายกรรม ทรงแสดงสรุปโดยภูมิด้วยนัยโดยอาทิว่า ในภูมิอันเป็นสุข คือ
กามาวจร ฟังทราบชื่อว่า นิกเขปกัณฑ์ ที่พระองค์ทรงแสดงสรุปเนื้อความ
เป็นต้น เพราะแสดงด้วยสามารถแห่งอรรถ ธรรม ลึงค์ และนามในที่นั้น ๆ.

ว่าด้วยนิทเทศกุศลติกะที่ ๑

ในพระบาลีนั้นฟังทราบวินิจฉัยในนิทเทศแห่งกุศลบทก่อน.

คำว่า ๓ เป็นคำกำหนดจำนวน. สภาวะธรรมที่ชื่อว่า กุศลมูล ด้วย
อรรถว่า ธรรมเหล่านั้นเป็นกุศลด้วย เป็นมูลด้วย หรือว่า เป็นมูล ด้วย
อรรถว่า เป็นเหตุ เป็นปัจจัย เป็นแดนเกิด เป็นชนก เป็นสมุฏฐาน และ
เป็นตัวให้เกิดขึ้นแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย.

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้งทรงแสดง ด้วยสามารถแห่งอรธอย่างนี้แล้ว บัดนี้ ทรงประสงค์เพื่อแสดงด้วยสามารถแห่งนาม จึงตรัสว่า **อโลกะ อโทสะ อโมหะ** ด้วยลำดับแห่งคำเพียงเท่านี้ พระธรรมราชา ชื่อว่าทรงแสดงถือเอา กุศลอันเป็นไปในภูมิทั้ง ๔ ด้วยมูลทั้ง ๓ เพราะธรรมดากุศลพ้นจากมูลย่อม ไม่มี.

บทว่า **ตัมปยุตโต** (สัมปยุตด้วยกุศลมูลนั้น) ได้แก่ สัมปยุตด้วย มูลเหล่านั้นมีโลกะเป็นต้น. ในข้อนั้น แม้อโทสะ และอโมหะ ในสังขารชั้น อันสัมปยุตด้วยอโลกะ ก็สัมปยุตด้วยอโลกะถึงการนับว่า เป็นสังขารชั้นเหมือนกัน. แม้ในสัมปโยคะด้วยสามารถแห่งกุศลมูล ๒ ที่เหลือ ก็นัยนี้แหละ. พระธรรมราชา ชื่อว่า ทรงแสดงกำหนดถือเอากุศลอันเป็นไปในภูมิทั้ง ๔ ด้วยสามารถแห่งนามชั้น ๔ อันสัมปยุตด้วยกุศลมูลนั้นอีก ด้วยประการฉะนี้.

บทว่า **ตัมภูจัน** (มีกุศลมูลนั้นเป็นสมภูจัน) ได้แก่ ตั้งขึ้นด้วย กุศลมูลเหล่านั้นมีโลกะเป็นต้น. โดยนัยนี้ พระธรรมราชาชื่อว่าทรงแสดง กำหนดกุศลอันเป็นไปในภูมิทั้ง ๔ นั้นนั่นเอง ด้วยสามารถแห่งกรรมทวาร ทั้ง ๓. กุศลในฐานะทั้ง ๓ เป็นอันพระองค์ทรงแสดงกำหนดเอาก่อนด้วยประการฉะนี้. แม้ในอกุศล ก็นัยนี้เหมือนกัน.

จริงอยู่ บรรดาอกุศลจิต ๒ แม้อกุศลหนึ่งชื่อว่า **พ้นไปจากมูล ย่อมไม่มี** พระธรรมราชาจึงทรงกำหนดอกุศลเหล่านั้นแสดงไว้ด้วยมูลทั้ง ๓ ขึ้นชื่อว่า อกุศลที่นอกไปจากนามชั้น ๔ อันสัมปยุตด้วยอกุศลมูลนั้นมิได้มี เพราะฉะนั้น พระธรรมราชาจึงทรงกำหนดเอาอกุศลจิต ๑๒ เหล่านี้เอง แสดงไว้ด้วยสามารถแห่งนามชั้น ๔.

อนึ่ง เพราะอกุศลจิต ๑๒ เหล่านี้มีสภาวะเป็นไปด้วยสามารถแห่ง กายกรรม เป็นต้น พระองค์จึงทรงกำหนดแสดงไว้ด้วยอำนาจกรรมทวาร แต่

พระบาลีใดที่ตรัสไว้ในอุกฺศลนิตฺเทศน์นี้มีอาทิว่า **ตตฺถกฺกุฎา จ กิเลสฺสา** (และกิเลสทั้งหลายที่ตั้งอยู่ฐานเดียวกับอกุศลมูลนั้น) ดังนี้ พึงทราบวินิจฉัยในพระบาลีนั้นว่า กิเลสที่ชื่อว่า **ตั้งอยู่ในฐานเดียวกัน** เพราะอรรถว่า ตั้งอยู่ในจิตดวงเดียวกัน หรือในบุคคลเดียวกัน. ในบรรดาอุกฺศลที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันทั้ง ๒ นั้น อุกฺศลที่ตั้งอยู่ในจิตดวงเดียวกัน ชื่อว่า **ตั้งอยู่ร่วมกัน** อุกฺศลที่ตั้งอยู่ในบุคคลเดียวกัน ชื่อว่า **ตั้งอยู่ในฐานเดียวกัน** ในการประหาณ. อุกฺศลที่ชื่อว่า **ตั้งอยู่ที่เดียวกับอกุศลมูลนั้น** เพราะอรรถว่า ตั้งอยู่ในจิตดวงเดียวกันกับอกุศลมูลมีโลภะเป็นต้นนั้น หรือตั้งอยู่ในฐานอื่นที่ทรงแสดงไว้ในที่นั้น ๆ.

ในการละกิเลสที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันนั้น อุกฺศลที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันโดยเกิดพร้อมกันมาในฐานเท่าที่กล่าวมานี้ คือ ในสังกิลิฏฐิติกะว่า **ธรรมที่เศร้าหมองและเป็นอารมณ์ของสังกิลิธ เป็นไฉน ?** อุกฺศมฺมุต ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ และกิเลสที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันกับอกุศลมูลนั้น ดังนี้ ในหินติกะตรัสว่า **ธรรมทรม เป็นไฉน ?** อุกฺศมฺมุต ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ และกิเลสที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันกับอกุศลมูลนั้น ดังนี้ ในอุกฺศมฺมุตติกะนี้ ตรัสว่า **ธรรมเป็นอกุศล เป็นไฉน ?** อุกฺศมฺมุต ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ และกิเลสที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันกับอกุศลมูลนั้น ดังนี้ ในกิเลสโคจณกะตรัสว่า **ธรรมเศร้าหมอง เป็นไฉน ?** อุกฺศมฺมุต ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ และกิเลสที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันกับอกุศลมูลนั้น ดังนี้ ในสรณทุกะ^๒ ตรัสว่า **ธรรมเกิดกับกิเลส เป็นไฉน ?** อุกฺศมฺมุต ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ และกิเลสที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันกับอกุศลมูลนั้น ดังนี้.

๑. ธรรมสังคณี ข้อ ๖๖๗. ๒. ธรรมสังคณี ข้อ ๘๓๕.

แต่ในทัสสเนนปหาตัพพตักกะตรัสว่า **สังโยชน์ ๓ เหล่านี้ และ**
กิเลสที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันกับสังโยชน์ ๓ เหล่านี้ ดังนี้. แม้ใน
ทัสสเนนปหาตัพพเหตุกติกะก็ตรัสว่า **สังโยชน์ ๓ เหล่านี้ และกิเลสที่ตั้งอยู่ใน**
ฐานเดียวกันกับสังโยชน์ ๓ เหล่านี้ ดังนี้. ในทัสสเนนปหาตัพพเหตุกติกะนั้น
นั้นแหละตรัสอีกว่า **ธรรมเหล่านี้ คือ สังโยชน์ ๓ คือ สักกายทิฏฐิ**
วิจิกิจฉา สีลพทตปราคาส อัมพะโรคาปัตติมรรคพึงประหาณ และธรรม
เหล่านี้คือ โลกะ โทสะ โมหะ ที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันกับสังโยชน์ ๓ เหล่านี้
เป็นสัมปยุตเหตุ อัมพะโรคาปัตติมรรคพึงประหาณ และกิเลสที่ตั้งอยู่ในฐาน
เดียวกันกับ โลกะ โทสะ โมหะ เหล่านี้ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ
วิญญาณขันธ ที่สัมปยุตกันกับ โลกะ โทสะ โมหะ นั้น กายกรรม วชิกรรม
มโนกรรม อัมมิโลกะ โทสะ โมหะ นั้นเป็นสมุฏฐาน ธรรมเหล่านี้เป็น
สัมปยุตเหตุ อัมพะโรคาปัตติมรรคพึงประหาณ ดังนี้.

ก็ในสัมมัปปธานวิงค์ตรัสไว้ **ในบรรดาธรรมเหล่านั้น อกุศล**
ธรรมอันลามก เป็นไฉน ? อกุศลมูล ๓ คือ โลกะ โทสะ โมหะ แม้กิเลส
ที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันกับอกุศลมูลนั้น ดังนี้. บัณฑิตพึงทราบว่ กิเลสที่ตั้ง
อยู่ในฐานเดียวกันในการประหาณมาแล้วในฐานะเหล่านี้ มีประมาณเท่านี้.

ว่าด้วยนิเทศอัพยากธรรม

นิเทศแห่งอัพยากตบท มีเนื้อความตั้งทั้งนั้น ท่านอาจารย์ทั้งหลาย
กล่าวว่า ลักษณะ ๓ มีอนิจลักษณะเป็นต้น บัญญัติ ๓ กสิณกุชฌาภิมาภาส
อัชฌาภาส อารมณฺ์ของอาภิญญัญญาตนสมาบัติ และนิโรธสมาบัติ ย่อมไม่ได้
ในตักะนี้ ดังนี้.

ว่าด้วยนิทเทสเวทนาติกะที่ ๒

พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทสแห่งเวทนาติกะต่อไป.

ในคำว่า **สุขภูมิ** (ที่เกิดแห่งสุขเวทนา) นี้ อธิบายว่า เขาเรียกพื้นดินว่า **ตัมพภูมิ** (แผ่นดินสีแดง) **กัณห์ภูมิ** (แผ่นดินสีดำ) ฉนฺไดสุขเวทนา ก็ชื่อว่า **สุขภูมิ** ฉนฺนํ. ที่เป็นที่เกิดขึ้นแห่งอ้อยและข้าวสาลี เขากล่าวว่า **อูจฺจภูมิ** (ที่เป็นที่เกิดแห่งอ้อย) **สาติภูมิ** (ที่เป็นที่เกิดแห่งข้าวสาลี) ฉนฺได แม้จิตอันเป็นที่เกิดแห่งความสุข ก็ชื่อว่า **สุขภูมิ** ฉนฺนํ จิตนั้นทรงประสงค์เอาในคำว่า **สุขภูมิ** นี้ ก็เพราะสุขภูมินั้นมีอยู่ในกามาวจรบ้าง ในรูปาวจรเป็นต้นบ้าง ฉนฺนํ เพื่อทรงแสดงประเภทแห่งสุขภูมินั้น จึงตรัสคำมีอาทิว่า **กามาวจร** ดังนี้.

บทว่า **สุขเวทณํ ฐเปตฺวา** (เว้นสุขเวทนา) ได้แก่ เว้นสุขเวทนาในสุขภูมินั้น.

บทว่า **ตสมฺปยุตฺโต** ได้แก่ อันสัมปยุตด้วยสุขเวทนาที่ตั้งอยู่แล้วนั้น. แม้สองบทที่เหลือก็พึงทราบเนื้อความโดยนัยนี้แหละ ในติกะนี้ ย่อมไม่ได้สภาวะธรรมนี้ คือ เวทนา ๓ รูปทั้งหมด และนิพพาน เพราะติกะนี้ชื่อว่า พ้นแล้วจากส่วนทั้ง ๓ เหล่านี้ ที่ไม่ได้ในกุศลติกะ ก็คำใดที่ควรจะกล่าวโดยพระบาลีและอรรถกถาในติกะและทุกะอื่นจากนี้ คำทั้งหมดนั้นข้าพเจ้ากล่าวไว้ในมาติกาโดยลำดับและนิทเทสแห่งกุศลเป็นต้นนั้นแล.

ว่าด้วยนิทเทสวิปากติกะที่ ๓

ก็คำใดในที่มีความต่างกัน ข้าพเจ้าจักกล่าวคำนั้นนั้นแหละ ในติกทุกะนั้น พึงทราบวินิจฉัยในวิปากติกะก่อน. แม้ว่ารूपธรรมทั้งหลายที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานยังมีอยู่เหมือนอรุปรธรรมแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น รูปธรรมเหล่านั้น

ก็ไม่เหมือนกับกรรม เพราะความที่รูปธรรมเหล่านั้นไม่มีอารมณ์ เพราะฉะนั้น
อรูปธรรมที่มีอารมณ์เท่านั้น ตรัสเรียกว่า วิบาก เพราะเป็นเหมือนกับกรรม
เหมือนผลคล้ายพืชฉะนั้น จริงอยู่ เมื่อเขาหว่านพืชข้าวสาลีแล้ว แม้ในเวลา
ที่ออกหน่อและใบเป็นต้นแล้ว เขาก็ยังไม่เรียกว่า ผลของข้าวสาลี แต่เมื่อใด
รวงข้าวสาลีสุกแล้วโน้มลงแล้ว เมื่อนั้นข้าวสาลีเช่นเดียวกับพืชนั้นแหละ เขา
จึงเรียกว่าผลแห่งข้าวสาลี ส่วนหน่อและใบเป็นต้น ที่เกิดจากพืช เขาเรียกว่า
เป็นสิ่งที่เกิดแต่พืช ฉนั้นใด แม้รูปก็ฉนั้นเหมือนกัน ควรเพื่อจะเรียกว่า
เกิดแต่กรรม (กัมมชะ) หรือเรียกว่า อุปาทินนรูป ดังนี้.

ว่าด้วยนิเทศอุปาทินนติกะที่ ๔

พึงทราบวินิจฉัยในอุปาทินนติกะต่อไป.

ขั้นทั้งหลายของพระจินาสพ แม้จะเป็นปัจจัยแก่อุปาทานแก่ชน
เหล่าอื่นผู้พูดอยู่ว่า พระเถระผู้เป็นลุงของพวกเรา พระเถระผู้เป็นอาของพวก
เรา ดังนี้ก็จริง ถึงอย่างนั้น มรรคผลและนิพพาน อันตัณหามานทิฎฐิมิได้
ยึดไว้ มิได้ถือไว้ มิได้มีความยึดถือไว้เลย ด้วยว่ามรรคผลนิพพานเหล่านั้น
ย่อมไม่เป็นปัจจัยแก่การถือเอาด้วยอำนาจตัณหามานทิฎฐิ เพราะอุดมด้วยเดช
เหมือนก้อนเหล็กแดงที่ลูกโชนตลอดวันไม่เป็นปัจจัยแก่การเกาะของพวกแมลง-
วัน ฉะนั้น. ด้วยเหตุฉนั้น จึงตรัสว่า อิม ชมฺมา ออนุปาตินฺนอนุปาทา-
นินยา (สภาวะธรรมเหล่านั้น อันเจตนากรรมที่สัมปยุตด้วยตัณหามานทิฎฐิไม่ยึด
ครองและไม่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน) ดังนี้.

แม้ในอสังกิลิฏฐอสังกิลิทธิกรรมทั้งหลาย ก็ฉนั้นแล.

ว่าด้วยนิเทศวิตักกะที่ ๖ เป็นต้น

ในวิตักกติกะ สภาวธรรมย่อมไม่ได้อยู่ในกุศลติกะกับวิจารณ์ที่เกิดพร้อมกับวิตัก. ในปิติสหคตติกะ ธรรมมีปิตีเป็นต้นให้ภาวะแห่งธรรมที่เกิดร่วมกับตนเป็นธรรมสหคตกับปิตีเป็นต้นแล้ว ตนเองก็เป็นธรรมหมุนไปข้างหลัง ในติกะนี้ ไม่ได้สภาวธรรมแม่นี้คือ โทมนัสสสหคตจิตตูปบาท ๒ ทุกขสหคตกายวิญญาณ อุปกขาเวทนา รูป และนิพพาน เพราะติกะนี้ เมื่อไม่ได้กุศลติกะนั้นแหละก็ชื่อว่า พ้นไปจากส่วนทั้ง ๕ แม่นี่.

ว่าด้วยนิเทศทัสสนติกะที่ ๘

ในทัสสนเนน ปหาตัพพติกะ บทว่า สญฺโฆชนานิ (สังโยชน) ได้แก่เครื่องผูก บทว่า สกฺกายทิฏฺฐิ (สักกายทิฏฐิ) ความว่า เมื่อกายกล่าวคือเบญจขันธ์มีอยู่ ด้วยอรรถว่า ปรากถุอยู่ หรือตนเองมีความเห็นผิดในกายที่มีอยู่นั้น เพราะเหตุนั้น ความเห็นผิดนั้น จึงชื่อว่า สักกายทิฏฐิ. ส่วนความยึดมั่นที่ยึดถือว่า สัตว์อาจเพื่อบริสุทธิตัวด้วยศีล อาจเพื่อบริสุทธิตัวด้วยวัตร อาจเพื่อบริสุทธิตัวด้วยศีลพรตดังนี้ ชื่อ สิลฺลพตฺตปรามาส.

แม้คำว่า อธิ เป็นนิบาตใช้ในอรรถอ้างถึงประเทศ อธิศัพท์นี้นั้น ในที่บางแห่งตรัสหมายถึงโลก เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า พระตถาคตเข้ายอมทรงอุบัติขึ้นในโลกนี้ ดังนี้ ในที่บางแห่งหมายถึงศาสนา เหมือนที่ตรัสไว้ว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย สมณะที่ ๑ สมณะที่ ๒ มีอยู่ในศาสนานี้เท่านั้น ดังนี้ ในที่บางแห่งหมายถึงโอกาสเหมือนที่ตรัสไว้ว่า

อิเชว ติฏฺฐมาณสฺส เทวณฺุตสฺส เม สโต

ปฺนุรายุ จ เม ลทฺโธ เอวฺ ชานาหิ มาริส

เมื่อเรา (ท้าวสักกกะ) ผู้เป็นเทพดำรง
อยู่ในโอกาส (ถ้ำอินทสาธ) นี้แหละ เราก็
ได้มีอายุต่อไป ลูกก่อนผู้ nirvāṇa ท่านจง
ทราบอย่างนี้ ดังนี้.

ในที่บางแห่ง ตรัสหมายเพียงทำบทาให้เต็มเท่านั้น เหมือนที่ตรัสว่า
ลูกก่อนภิกษุทั้งหลาย เราเสวยแล้ว ดังนี้. แต่ในที่นี้บัณฑิตพึงทราบว่
พระองค์ตรัสหมายถึงโลก.

ก็ในบทว่า อสุตฺวา ปุณฺณชโน (ปุณฺณผู้มีได้รับการศึกษา) นี้
มีวินิจฉัยว่า บุคคลผู้บัณฑิตควรทราบว่ที่ชื่อว่า ผู้มิได้สดับ เพราะไม่มี
การศึกษาและการบรรลุมรรคผล จริงอยู่ บุคคลใดไม่มีการศึกษาเพราะเว้น
การศึกษา การสอบถาม การวินิจฉัยธรรม มีขันธ ชาติ อายุตนะ ปัจจัยการ
และสติปัญญานเป็นต้น ไม่มีมรรคผล เพราะไม่ได้บรรลุมรรคผลที่ตนพึงบรรลุ
ได้ด้วยการศึกษา ปฏิบัติ เป็นผู้ปฏิเสธอยู่ด้วยมิจฉาทิฎฐิ บุคคลนั้นบัณฑิตพึงทราบว่
ผู้ไร้การศึกษา เพราะไม่มีการศึกษาและการบรรลุมรรคผล ด้วยประการฉะนี้

บุคคลนี้เท่านั้น บัณฑิตพึงทราบว่เป็น
ปุณฺณ ด้วยเหตุทั้งหลาย มีการยังกิเลสเป็นอัน
มากให้เกิดขึ้นเป็นต้น อีกอย่างหนึ่ง ชนนี้ ชื่อว่
ปุณฺ (ผู้หนาแน่น) เพราะความเป็นผู้อยู่ภายใน
แห่งปุณฺณ ดังนี้.

จริงอยู่ ชนนั้น ชื่อว่ ปุณฺณ ด้วยเหตุทั้งหลายมีการยังกิเลสเป็น
ต้นมากมายมีประการต่าง ๆ ให้เกิดขึ้นก็มี เหมือนอย่างทีกล่าวไว้ว่ ชื่อว่
ปุณฺณ เพราะอรรถว่ ย่อมยังกิเลสมากให้เกิด. ชื่อว่ ปุณฺณ เพราะ

อรรถว่า เป็นพวกที่ยังมิได้มาสักกายทิฏฐิ ชื่อว่า **ปุถุชน** เพราะอรรถว่า เป็นพวกที่คอยมองดูหน้าศาสดาต่าง ๆ ชื่อว่า **ปุถุชน** เพราะอรรถว่า เป็นพวกที่ออกไปจากคติทั้งปวงไม่ได้ ชื่อว่า **ปุถุชน** เพราะอรรถว่า เป็นพวกสร้างอกิสังขารต่าง ๆ ชื่อว่า **ปุถุชน** เพราะอรรถว่าเป็นพวกถูกห้วงโอะฆะต่าง ๆ พัดไปอยู่ ชื่อว่า **ปุถุชน** เพราะอรรถว่าเป็นพวกเร่าร้อนอยู่ด้วยความเร่าร้อนต่าง ๆ ชื่อว่า **ปุถุชน** เพราะอรรถว่าเป็นพวกถูกเผาอยู่ด้วยความร้อนต่าง ๆ ชื่อว่า **ปุถุชน** เพราะอรรถว่าเป็นพวกกำหนด ยินดี รักใคร่ สยบหมกมุ่น ติดข้องพันพัวในกามคุณ ๕ ชื่อว่า **ปุถุชน** เพราะอรรถว่าเป็นพวกถูกนิวรรณ์ ๕ กางกั้นแล้ว หุ้มห่อแล้ว ปกคลุมแล้ว ปิดบังแล้ว ซ่อนเร้นไว้แล้ว ให้ออกกลับแล้ว.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **ปุถุชน** แม้เพราะความที่พวกชนเป็นอันมาก เป็นผู้อยู่ภายในแห่งชนทั้งหลายเหลือคณนา ล้วนแต่เป็นอนหน้าพิธีกรรมของพระอริยะ และมีการประพฤดิธรรมตำทราวมเสมอ. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **ปุถุชน** เพราะอรรถว่า ชนนี้เป็นพวกถึงการนับแยกไว้ต่างหากบ้าง ชนนี้เป็นผู้ไม่เกี่ยวข้องกับพระอริยะทั้งหลายผู้ประกอบด้วยคุณมีศีล และสุตะเป็นต้นบ้าง.

ด้วยบททั้งสองว่า อสฺสุตฺวา ปุถุชฺชโน (ปุถุชนผู้ไร้การศึกษา) ตามที่กล่าวแล้วนี้

ทฺเว ปุถุชฺชนา วุตฺตา พุทฺเธนาทิจฺจพฺนฺธฺนา
อนฺโร ปุถุชฺชโน เอโก กฺลฺยาณโก ปุถุชฺชโน
อันพระพุทฺธเจ้าผู้เฝ้าพันธฺ์แห่งพระ-
อาทิตย์ ตรีศปุถุชนเหล่าใดเป็น ๒ พวก
คือ อังธปุถุชน ๑ กัลยาณปุถุชน ๑

ปุถุชน ๒ พวกเหล่านั้น เป็นอันตรัสแล้วด้วยประการฉะนี้ บรรดาปุถุชน ๒ พวกเหล่านั้น บัณฑิตพึงทราบว่ ในที่นี้ตรัสอันธปุถุชน.

พึงทราบวินิจฉัยในบทมีอาทิว่า อริยาน์ อทสุตาวิ (ไม่ได้เห็น พระอริยเจ้า) ต่อไป. พระพุทธเจ้าทั้งหลาย พระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย พุทธสาวกทั้งหลายเรียกว่า พระอริยเจ้า เพราะไกลจากกิเลส เพราะไม่ดำเนินไปในทางเสื่อม เพราะดำเนินไปในทางเจริญ และเพราะอันโลกพร้อมทั้งเทวโลกพึงบูชา. แต่ในที่นี้ พระพุทธเจ้าทั้งหลายเท่านั้น ชื่อว่า พระอริยเจ้า เหมือนอย่างที่ตรัสว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ตถาคต ฯลฯ บัณฑิตเรียกว่า อริยะะ ในโลกพร้อมทั้งเทวโลก ดังนี้.

ส่วนในคำว่า สัตบุรุษ นี้ พระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย สาวกของพระตถาคตทั้งหลาย พึงทราบว่า ชื่อสัตบุรุษทั้งหลาย จริงอยู่ พระปัจเจกพุทธะเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่า สัตบุรุษ เพราะอรรถว่า เป็นบุรุษผู้งามด้วยการประกอบด้วยโลกุตรคุณ. อีกอย่างหนึ่ง พระอริยเจ้าทั้งหมดก็ตรัสชื่อไว้ ๒ อย่าง จริงอยู่ แม้พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ก็ชื่อว่าเป็นพระอริยเจ้าและเป็นสัตบุรุษ พระปัจเจกพุทธะและพระสาวกของพระตถาคตเจ้าชื่อว่า พระอริยเจ้า และสัตบุรุษ เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า

บุคคลใดแล เป็นคนกตัญญูกตเวที

มีปัญญา เป็นกัลยาณมิตร และเป็นผู้รักดี-

มันคงยอมทำกิจโดยเคารพแก่บุคคลผู้มีทุกข์

บัณฑิตทั้งหลายย่อมเรียกบุคคลเช่นนั้นว่า

สัตบุรุษ.

ก็ด้วยคำมีประมาณเท่านั้นว่า เป็นกัลยาณมิตร เป็นผู้รักษามั่นคง ดังนี้
ตรัสถึงสาวกของพระพุทธเจ้า ด้วยคำว่า เป็นคนกตัญญูเป็นต้น ตรัสถึง
พระพุทธเจ้า และพระปัจเจกพระพุทธเจ้า ดังนี้.

บัดนี้ ฟังทราบว่าคุณใดมีปกติไม่เห็นพระอริยเจ้าเหล่านั้น และ
ไม่มีสาธุการในการเห็น บุคคลนั้น ชื่อว่า ไม่ได้เห็นพระอริยเจ้า. ก็บุคคล
ผู้ไม่เห็นพระอริยเจ้านั้นมี ๒ อย่าง คือ ไม่เห็นด้วยจักขุ และไม่เห็นด้วยญาณ
ในการไม่เห็นทั้ง ๒ นั้น ในที่นี้ พระองค์ทรงประสงค์เอาผู้ไม่เห็นด้วยญาณ
จริงอยู่ พระอริยเจ้าทั้งหลาย แม้บุคคลเห็นด้วยมังสจักขุหรือทิพยจักขุก็ไม่
ชื่อว่าเห็นได้เลย เพราะความที่จักขุเหล่านั้นถือเอาเพียงสี (วรรณะ) เป็น
อารมณ์ มิใช่คุณธรรมมีความเป็นพระอริยะเป็นอารมณ์ แม้สัตว์ทั้งหลายมี
สุขบ้านและสุขจึงจอกเป็นต้นก็ย่อมเห็นพระอริยเจ้าทั้งหลายด้วยจักขุ แต่
สัตว์เหล่านั้นไม่ชื่อว่าเห็นพระอริยเจ้าทั้งหลาย ในข้อนี้ มีเรื่องต่อไปนี้เป็น
อุทาหรณ์.

เรื่องการไม่เห็นพระอริยะ

ได้ยินว่า พระอุปัฏฐากของพระจีณาสพเถระผู้อยู่ในวิหารจิตตลบรรพต
เป็นพระบวชเมื่อแก่ วันหนึ่ง เมื่อเที่ยวไปบิณฑบาตกับพระเถระรับบาตรจีวร
ของพระเถระแล้วก็เดินตามหลังไป ถามพระเถระว่า ท่านขอรับ ชื่อว่าพระอริยะ
ทั้งหลายเป็นเช่นไร? พระเถระตอบว่า คนแก่บางคนในโลกนี้รับบาตรจีวร
ของพระอริยะทั้งหลาย ทำวัตรปฏิบัติแล้ว แม้เที่ยวไปด้วยกันก็ไม่รู้พระอริยะ
ทั้งหลาย คุณก่อนอาวโส พระอริยะทั้งหลายรู้ได้ยากอย่างนี้ ดังนี้. แม้พระเถระ
พูดอย่างนี้ พระขรวัตนั้นก็หาเข้าใจไม่.

เพราะฉะนั้น การเห็นด้วยจักขุไม่ชื่อว่าเห็น การเห็นด้วยญาณเท่านั้น จึงชื่อว่าเห็น เหมือนอย่างที่ตรัสว่า ดูก่อนวักกถิ มีประโยชน์อะไรแก่เธอ ด้วยการเห็นกายอันเปื่อยเน่านี้ ดูก่อนวักกถิ บุคคลใดแลเห็นธรรม บุคคลนั้น ชื่อว่า เห็นเรา (ตถาคต) ดังนี้ ฉะนั้น บุคคลแม้เห็นพระอริยะด้วยจักขุ แต่ไม่เห็นอยู่ซึ่งลักษณะมีความไม่เที่ยงเป็นต้น ซึ่งพระอริยะเจ้าทั้งหลายเห็น ด้วยญาณ ยังไม่บรรลुธรรมที่พระอริยะเจ้าบรรลุแล้ว ก็พึงทราบว่ บุคคลนั้น ไม่เห็นพระอริยะเจ้าทั้งหลาย เพราะไม่เห็นธรรมอันกระทำความเป็นพระอริยะ และความเป็นพระอริยะ ดังนี้.

บทว่า อริยมุนสุธ อโกวิท (ไม่ฉลาดในธรรมของพระอริยะเจ้า) ได้แก่ ความเป็นผู้ไม่ฉลาดในอริยธรรมอันต่างด้วยธรรมมีสติปัญญาเป็นต้น.

ก็ในพระบาลีว่า อริยมุเม อวินีโต (ไม่ได้ฝึกฝนในธรรมของพระอริยะเจ้า) นี้ มีวินิจฉัยว่า

ชื่อว่าวินัยมี ๒ อย่าง ในวินัย ๒
อย่างนี้ แต่ละอย่างแบ่งออกเป็น ๕ บุคคลนี้
ท่านเรียกว่าผู้ไม่ได้ฝึกฝน เพราะความไม่มี
วินัยนั้น ดังนี้.

ว่าด้วยวินัย ๒ อย่าง

จริงอยู่ วินัยมี ๒ อย่าง คือ สังวรวินัย และ ปหานวินัย ก็ บรรดาวินัยแม้ทั้ง ๒ นี้ วินัยแต่ละอย่างยังแยกออกเป็น ๕ อย่าง แม้สังวร-วินัยก็มี ๕ อย่าง คือ

ศีลสังวร (ความสำรวมด้วยศีล) ๑

สติสังวร (ความสำรวมด้วยสติ) ๑

ญาณสังวร (ความสำรวมด้วยญาณ) ๑

ขันติสังวร (ความสำรวมด้วยขันติ) ๑

วิริยสังวร (ความสำรวมด้วยความเพียร) ๑.

แม้ปหานวินัยก็มี ๕ อย่าง คือ

ตทังคปหาน (การละด้วยองค์ญาณนั้น) ๑

วิกขัมภนปหาน (การละด้วยการข่มไว้) ๑

สมุทฺเททปหาน (การละด้วยอริยมรรค) ๑

ปฎิปัสสัทธิปหาน (การละด้วยอริยผล) ๑

นิสสรณปหาน (การละด้วยนิพพาน) ๑.

บรรดาสังวร ๕ เหล่านี้ ภิกษุผู้เข้าถึงแล้ว เข้าถึงดีแล้วด้วยสังวร คือปาฏิโมกข์นี้ นี้ชื่อว่า สติสังวร ภิกษุย่อมรักษาจักขุนทริย์ ย่อมถึงความ สำรวมในจักขุนทริย์ นี้ชื่อว่า สติสังวร.

ยานิ โสทานิ โลกสุมี สติ เตสํ นิวารณํ

โสทานํ สํวรํ พุรุมิ ปญญาเยเต ปิถियเร

พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสว่า ดูก่อน

อชิตะ กระแสเหล่าใดในโลก สติเป็นเครื่อง

กั้นกระแสเหล่านั้น เราย่อมกล่าวการกั้น

กระแสทั้งหลาย กระแสเหล่านี้ บุคคลย่อม

ปิดด้วยปัญญา นี้ชื่อว่า ญาณสังวร.

บุคคลผู้อดทนต่อความหนาวความร้อน นี้ชื่อว่า ขันติสังวร บุคคล ผู้ยังกามวิตกที่เกิดขึ้นแล้วมิให้ท่วมทับตน นี้ชื่อว่า วิริยสังวร.

สังวรนี้แม้ทั้งหมด ตรัสเรียกว่า สังวร เพราะการป้องกัน และตรัสเรียกว่า วินัย เพราะการนำออกซึ่งกายทุจริตเป็นต้น อันควรแก่การป้องกัน และควรแก่การนำออกอันสมควรแก่ศีลสังวรเป็นต้นของตน บัณฑิตพึงทราบว่สังวรวินัยย่อมจำแนกออก ๕ อย่าง ด้วยประการฉะนี้ ก่อน.

อนึ่ง บรรดาวิปัสสนาญาณทั้งหลายมีนามรูปปริจเฉทญาณเป็นต้น การละธรรมอันหาประโยชน์มิได้นั้นด้วยวิปัสสนาญาณนั้น ๆ เพราะเป็นปฏิปักษ์กันดุจละเสียซึ่งความมืดด้วยแสงสว่างแห่งดวงประทีปฉะนั้น อย่างไรก็ตาม ? ก็

การละสักกายทิฐิด้วยกำหนดแยกนามรูป (นามรูปปริจเฉทญาณ) ละทิฐิที่เห็นว่านามรูปไม่มีเหตุ และมีเหตุไม่เสมอกันด้วยการกำหนดรู้ปัจจัย (ปัจจัยปริคคหญาณ) ละความสงสัยด้วยกังขาวิตรณญาณในกาลอื่นอีกของปัจจัยปริคคหญาณนั้นนั่นแหละ ละความยึดถือว่าเราของเรา ด้วยกลาปสัมมสนญาณ ละความสำคัญในสิ่งที่ไม่ใช่ทาง ว่าเป็นทาง ด้วยการกำหนดทางและไม่ใช่ทาง ละอุจเฉททิฐิด้วยเห็นความเกิด ละสัสสตทิฐิด้วยเห็นความเสื่อม ละความเห็นในสิ่งที่มีภัยว่าไม่มีภัยด้วยความเห็นว่ามิภัย ละความสำคัญในสิ่งที่ชอบใจด้วยการเห็นอาทีนพ ละความสำคัญอันชอบใจยิ่งด้วยนิพพิทานุปัสสนา ละความเป็นผู้ไม่ปรารถนาจะหลุดพ้นด้วยมูญจิตุกัมยตาญาณ ละความไม่วางเฉยในสังขารด้วยอุเบกขาญาณ ละธรรมฐิติ (ปฏิจจสมุปบาท) ด้วยอนุโลมญาณ ละความเป็นปฏิโลมด้วยนิพพาน ละความยึดถือนิमितคือสังขารด้วยโคตรภูญาณ อันใด นี้ชื่อว่า ตทังคปหาน (การละด้วยองค์ของวิปัสสนาญาณนั้น ๆ).

การละธรรมมีนิวรรณ์เป็นต้นนั้น ๆ โดยห้ามความเป็นไปแห่งธรรมมีนิวรรณ์เป็นต้นนั้นด้วยสมาธิอุปจาระและอัปปนา ดูการละสาหร่ายบนหลังน้ำมิให้สืบท่อ อันใด นี้ชื่อว่า วิกขัมภนปหาน.

การละหมุกิเลสอันเป็นฝ่ายสมุทัยโดยให้เป็นไปโดยสิ้นเชิงดังที่ตรัสไว้
โดยนัยมีอาทิว่า เพื่ออันละเสียซึ่งทิฏฐิทั้งหลายในสันดานของตนโดยมีมรรค
นั้น ๆ เพราะความที่อริยมรรค ๔ อันตนอบรมแล้ว อันใด นี้ชื่อว่า สมุจเจต-
ปหาน.

ก็ความที่กิเลสทั้งหลายสงบระงับในขณะแห่งผล อันใด นี้ชื่อว่า
ปฏิบัติสัทธูปหาน.

พระนิพพานมีสังขตธรรมทั้งปวงอันละได้แล้ว เพราะเป็นธรรมสลัด
สังขตธรรมทั้งปวงออกไป อันใด นี้ชื่อว่า นิสสรณูปหาน.

ก็เพราะการละแม้ทั้งหมดนี้ ชื่อว่า ปหานะ ด้วยอรรถว่า สละ
ชื่อว่า วินัย ด้วยอรรถว่า กำจัด เพราะฉะนั้น จึงตรัสเรียกว่า ปหานวินัย.
อีกอย่างหนึ่ง ปหานะนี้ เรียกว่า ปหานวินัย เพราะความเกิดขึ้นแห่งการ
ละด้วยตทังคปหานเป็นต้นนั้น ๆ บ้าง เพราะความเกิดขึ้นแห่งการกำজনั้น ๆ
บ้าง. บัณฑิตพึงทราบว่ แม้ปหานวินัยก็ย่อมจำแนกได้ ๕ อย่างด้วยประการ
ฉะนี้.

วินัยนี้โดยย่อมี ๒ ประเภท โดยการจำแนกมี ๑๐ ประเภท เพราะ
ย่อมไม่มีแก่ปุถุชนผู้ไร้การศึกษานี้ เพราะมีสังวรอันทำลายแล้ว และเพราะ
ละธรรมที่ควรละยังไม่ได้ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสเรียกว่า
ผู้มีได้ฝึกฝนนี้ เพราะความไม่มีวินัยนี้ ด้วยประการฉะนี้.

แม้ในคำว่า บุคคลผู้ไม่เห็นสัตบุรุษ ผู้ไม่ฉลาดในธรรมของ
สัตบุรุษ ผู้ไม่ได้ฝึกฝนในธรรมของสัตบุรุษ นี้ก็นัยนั้นเหมือนกัน เพราะว่า
โดยอรรถ คำว่า สัตบุรุษกันพระอริยเจ้านี้ ไม่มีเหตุที่แตกต่างกัน เหมือนที่
กล่าวว่ บุคคลเหล่าใดเป็นพระอริยเจ้า บุคคลเหล่านั้นนั้นแหละ ชื่อว่า

สัตบุรุษ บุคคลเหล่าใดเป็นสัตบุรุษ บุคคลเหล่านั้นนั่นแหละ ชื่อว่า **พระ-
อริยเจ้า** ธรรมใดเป็นของพระอริยเจ้าทั้งหลาย ธรรมนั้น ๆ นั่นแหละ ชื่อว่า
เป็นของ**สัตบุรุษ** ธรรมใดเป็นของสัตบุรุษ ธรรมนั้น ๆ นั่นแหละ ชื่อว่า
เป็น**ธรรมของพระอริยเจ้า** วินัยของพระอริยะ ก็คือวินัยของสัตบุรุษ วินัย
ของสัตบุรุษก็คือวินัยของพระอริยะ คำว่า อริยะ หรือคำว่า สัตบุรุษ ก็ได้แก่
อริยธรรมหรือสัปปริสธรรม คำว่า อริยวินัย หรือสัปปริสวินัยนั้น เป็นอัน
เดียวกัน ตั้งอยู่ที่เดียวกัน เสมอกัน มีส่วนเสมอกัน หรือมีความเป็น
อันเดียวกันนั่นแหละ.

คำว่า **รูป อตฺตโต สมฺนุสฺสตี** (ย่อมเห็นรูปเป็นตน) ความว่า
บุคคลบางคนในโลกนี้ย่อมเห็นรูปเป็นตน ย่อมเห็นรูปและตน ไม่ใช่เป็นภาวะ ๒
อย่าง คือเห็นว่า รูปอันใดเราก็อันนั้น เราก็อันรูปก็อันนั้น เปรียบเหมือนเมื่อ
ประทีปน้ำมันลุกขึ้นไหม้อยู่ บุคคลย่อมเห็นเปลวไฟและสีไฟนั้นไม่ใช่เป็น ๒
อย่างว่าเปลวไฟอันใดสีก็อันนั้น สีไฟอันใดเปลวก็อันนั้นดังนี้ ชื่อแม้จักใด
บุคคลบางคนในโลกนี้ย่อมเห็นรูปเป็นตนจันนั้นเหมือนกัน บุคคลย่อมเห็นรูป
เป็นตนด้วยการเห็นอันเป็นทิวฏฐิอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

คำว่า **รูปวนฺตํ วา อตฺตานํ** (หรือเห็นตนมีรูป) ความว่า บุคคล
ถือว่า อรูป (นาม) เป็นตน จึงเห็นตนนั้นมีรูป เหมือนเห็นต้นไม้มีเงาฉะนั้น.

คำ **อตฺตนิ วา รูปํ** (เห็นรูปในตน) ความว่า บุคคลถืออรูป
(นาม) นั่นแหละว่าเป็นตน ย่อมเห็นรูปในตน เหมือนกลิ่นมีในดอกไม้ฉะนั้น.

คำว่า **รูปสุมี วา อตฺตานํ** (เห็นตนในรูป) ความว่า บุคคลถือ
อรุพนั่นแหละเป็นตน ย่อมเห็นตนในรูป เหมือนเห็นแก้วมณีในขวดฉะนั้น.

แม้ในขั้นนี้มีเวทนาเป็นต้น ก็เช่นนี้เหมือนกัน.

ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **ย่อมเห็นรูปเป็นตน** พระองค์ตรัสว่า
สุทธรูป คือรูปล้วน ๆ เท่านั้นว่าเป็นตน. ตรัสว่า อรูปเป็นตนไว้ในฐานะ
ทั้ง ๑ เหล่า นั้น **รูปวนุตฺ วา อุตฺตานํ อุตฺตนิ วา รูปํ รูปสฺมี วา**
อุตฺตานํ เวทนํ อุตฺตโต ฯเปฯ สลฺยํ สํขารํ วิญฺญาณํ อุตฺตโต
สมนุสฺสตี คือ หรือเห็นตนมีรูป ๑ หรือเห็นรูปในตน ๑ หรือเห็นตนใน
รูป ๑ เห็นเวทนาเป็นตน ๑ ฯลฯ เห็นสัญญาเป็นตน ๑ เห็นสังขารเป็นตน ๑
เห็นวิญญาณเป็นตน ๑. ตรัสว่า ตนระคนด้วยรูปและอรูปในฐานะ ๑๒ ด้วย
อำนาจแห่งขันธละ ๓ อย่าง ในขันธ ๔ อย่างนี้ว่า หรือเห็นตนมีเวทนา ๑
หรือเห็นเวทนาในตน ๑ หรือเห็นตนในเวทนา ๑.

บรรดาทิกฺขุเหล่านั้น ตรัสอุจฺเจททิกฺขุในฐานะทั้ง ๕ คือ ย่อมเห็นรูป
เป็นตน ๑ ย่อมเห็นเวทนาเป็นตน ๑ ย่อมเห็นสัญญาเป็นตน ๑ ย่อมเห็น
สังขารเป็นตน ๑ ย่อมเห็นวิญญาณเป็นตน ๑. ในฐานะที่เหลือตรัสสัสสตทิกฺขุ
ในที่นี้จึงเป็นภวทิกฺขุ ๑๕ วิภวทิกฺขุ ๕ ด้วยประการฉะนี้ พึงทราบทิกฺขุเหล่า
นั้น แม้ทั้งหมดห้ามมรรคแต่ไม่ห้ามสวรคค์ อัมมรรคที่หนึ่งพึงประหาณดังนี้.

ว่าด้วยความสงสัย

บรรดาบทเหล่านั้น คำว่า **สตฺถริ กงฺขติ** (เคลือบแคลงสงสัยใน
พระศาสดา) ความว่า ปุ่ถุชนย่อมเคลือบแคลงในพระสรีระหรือในคุณของ
พระศาสดาหรือทั้ง ๒ อย่าง. เมื่อเคลือบแคลงในพระสรีระย่อมเคลือบแคลงว่า
พระสรีระชื่อว่า **ประดับด้วยลักษณะอันประเสริฐ ๓๒ ประการ** มีอยู่
หรือไม่หนอ ดังนี้. เมื่อเคลือบแคลงในพระคุณย่อมเคลือบแคลงว่า พระ-
สัพพัญญุตญาณอันสามารถรู้อดีต อนาคต และปัจจุบัน มีอยู่หรือไม่หนอ ดังนี้.
เมื่อเคลือบแคลงในสิ่งทั้ง ๒ นั้น ย่อมเคลือบแคลงว่า ธรรมดว่า พระพุทธเจ้า

ผู้ประกอบด้วยความสำเร็จแห่งพระสรีระ อันรุ่งเรืองด้วยอนุพยัญชนะ ๘๐ หรือพระรัศมีชานไปวาหนึ่ง ทรงแทงตลอดพระสัพพัญญุตญาณสามารถรู้ไญย-
ธรรมทั้งปวงดำรงอยู่ ทรงเป็นผู้นำของโลก มีอยู่หรือไม่หนอ ดังนี้ จจริงอยู่
ปุถุชนนี้เมื่อยังเคลือบแคลงในพระอัทภาพ หรือในพระคุณของพระสัมมา
สัมพุทธะนั้น ชื่อว่า **เคลือบแคลงในสิ่งทั้งสองนี้**.

บทว่า **วิกิจจติ** (สงสัย) ความว่า ปุถุชนเมื่อไม่สามารถตัดสิน
อารมณ์ได้ ย่อมยาก ย่อมลำบาก ย่อมไม่แน่ใจเชื่อ ในอธิการนี้เท่านั้น
ย่อมไม่ได้อธิโมกษ์ (การแน่ใจเชื่อ). บทว่า **น ตปัสสิทติ** (ย่อมไม่พองใส)
ได้แก่ ไม่สามารถจะทำจิตมิให้ขุ่นมัวเลื่อมใส คือย่อมไม่เลื่อมใสในคุณ
ทั้งหลาย.

ส่วนในชื่อว่า **ชมฺเม กงฺขติ** (เคลือบแคลงในพระธรรม) เป็นต้น
ก็เมื่อเคลือบแคลงอยู่ว่า ชื่อว่า อริยมรรค ๔ ทีละกิเลส สามัญผล ๔
สงบระงับจากกิเลสทั้งหลาย อมตมหานิพพานเป็นอริยมณปัจจัยแก่มรรค
และผลมีอยู่หรือไม่หนอ ดังนี้บ้าง เมื่อเคลือบแคลงว่า ธรรมนี้เป็นนิชยานิก-
ธรรม เป็นธรรมนำออก หรือเป็นอนิชยานิกธรรม เป็นธรรมไม่นำออก
หรือหนอ ดังนี้ ชื่อว่า **เคลือบแคลงในพระธรรม**. เมื่อเคลือบแคลงว่า
สังฆรัตนะนี้คือ บุคคลผู้ตั้งอยู่ในมรรค ๔ ผู้ตั้งอยู่ในผล ว่ามีอยู่หรือไม่หนอ
ดังนี้ก็ดี เมื่อเคลือบแคลงว่า พระสงฆ์นี้เป็นผู้ปฏิบัติดีหรือปฏิบัติชั่วหนอ ดังนี้
ก็ดี เมื่อเคลือบแคลงว่า วิบากผลแห่งทานที่ถวายในสังฆรัตนะนี้ มีอยู่หรือ
ไม่หนอ ดังนี้ก็ดี ชื่อว่า **เคลือบแคลงในพระสงฆ์**. เมื่อเคลือบแคลงว่า
ก็ศึกษา ๓ มีอยู่หรือไม่หนอ ดังนี้ก็ดี เมื่อเคลือบแคลงว่า ศึกษา ๓ มีอานิสงส์
เพราะการศึกษาเป็นเหตุหรือไม่หนอ ดังนี้ก็ดี ชื่อว่า **เคลือบแคลงในศึกษา**.

ชั้น ชาติ อายตนะ ที่ล่วงไปแล้ว เรียกว่า **ปุพพันตะ** (ส่วนอดีต) ที่ยังไม่มาถึงเรียกว่า **อปรัันตะ** (ส่วนอนาคต) ในบรรดาส่วนทั้ง ๒ นั้น เมื่อเคลือบแคลงว่า ชั้นในส่วนอดีตในธรรมทั้งหลาย มีชั้นที่เป็นส่วนอดีตเป็นต้น มีอยู่หรือไม่? ชื่อว่า เคลือบแคลงในชั้นเป็นต้นในส่วนอดีต. เมื่อเคลือบแคลงว่า ชั้นเป็นต้นที่เป็นส่วนแห่งอนาคตในอนาคต มีอยู่หรือไม่หนอ ชื่อว่า เคลือบแคลงในชั้น เป็นต้นในส่วนอนาคต. เมื่อเคลือบแคลงในส่วนทั้ง ๒ ชื่อว่า เคลือบแคลงใน**ปุพพันตะและอปรัันตะ** (ส่วนอดีตและอนาคต). เมื่อเคลือบแคลงว่า วัฏฏ์ปัจจัยการ ๑๒ บท มีอยู่หรือไม่หนอ ชื่อว่า เคลือบแคลงใน**พระธรรม** อันเป็นอทิปปัจจยตาปฏิบัติสมุปปันนนะ ในธรรมที่เป็นอทิปปัจจยตาเป็นต้นนั้น ฟังทราบจนตั้งต่อไปนี้ ปัจจัยทั้งหลายของขราและมรณะเป็นต้นเหล่านี้ ชื่อว่า **อทิปปัจจยตา** ความ เป็นแห่งอทิปปัจจยตาทั้งหลาย ชื่อว่า **อทิปปัจจยตา** อีกอย่างหนึ่ง อทิปปัจจยตานั่นเองชื่อว่า **อทิปปัจจยตา** คำว่า **อทิปปัจจยตา** นี้เป็นชื่อของธรรม มีชาติเป็นต้น. ธรรมทั้งหลายที่อิงอาศัยธรรมนั้น ๆ ในบรรดาธรรมทั้งหลายมี ชาติเป็นต้น เกิดขึ้นพร้อมแล้ว ชื่อว่า **ปฏิบัติสมุปปันนธรรม** ข้อนี้มีอธิบายว่า ย่อมเคลือบแคลงในอทิปปัจจยตา และในปฏิบัติสมุปปันนธรรม.

บทว่า **สีเลน** ได้แก่ โคศีลเป็นต้น (ประพฤติเหมือนโค).

บทว่า **วเตน** (ด้วยพรต) ได้แก่ ด้วยโคพรตเป็นต้น.

บทว่า **สีลพฺพเตน** (ด้วยศีลพร) ได้แก่ ด้วยบททั้ง ๒ นั้น.

บทว่า **สุทฺธิ** ได้แก่ บริสุทฺธิจากกิเลส อีกอย่างหนึ่ง พระนิพพาน เท่านั้น เป็นความบริสุทธิ์อย่างยอดเยี่ยม.

ก็ในบทว่า ตเททฏฐา (ตั้งอยู่ในที่เดียวกัน) นี้ ได้แก่ เป็นฐานะ-
ตั้งอยู่ในที่เดียวกันแห่งการประหารณ ก็ในพระบาลีนี้ตรัสกิเลส ๒ อย่างเท่านั้น
คือทัญญิกิเลส และวิจิกิจฉากิเลส ส่วนกิเลส ๘ ที่ไม่ตรัสไว้ในที่นี้ คือ โลกะ
โทสะ โมหะ มานะ ถีนะ อุทัจจะ อหิริกะ อโนตตปปะ เหล่านี้ บัณฑิตก็
พืงนำมาแสดง. ด้วยว่า บรรดาภิเลส ๘ เหล่านี้ เมื่อทัญญิ และวิจิกิจฉาก
ประหารณอยู่ กิเลสเหล่านั้นแม้ทั้งหมด คือ โลกะ โทสะ โมหะ มานะ ถีนะ
อุทัจจะ อหิริกะ อโนตตปปะที่นำไปสู่อบาย เป็นกิเลสตั้งอยู่ในฐานเดียวกัน
แห่งการประหารณ ย่อมถูกประหารณ ส่วนกิเลสที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันโดยเกิด
พร้อมกัน ก็ควรนำมาแสดง เพราะจิต ๕ อย่างเหล่านี้ คือ จิตที่สหระคด้วย
ทัญญิ ๕ และจิตที่สหระคด้วยวิจิกิจฉา ๑ ย่อมถูกประหารณด้วยโสคาปัตติมรรค
บรรดาจิตที่สหระคด้วยกิเลสทั้ง ๕ เหล่านี้ เมื่อจิตที่สหระคด้วยทัญญิเป็นอสัง-
ขาริก ๒ ถูกประหารณอยู่ กิเลสเหล่านี้คือ โลกะ โทสะ โมหะ อุทัจจะ อหิริกะ
อโนตตปปะที่เกิดพร้อมกับอสังขาริกทัญญิจิต ๒ เหล่านี้ ก็ย่อมถูกประหารณด้วย
อำนาจแห่งกิเลสที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันโดยการเกิดพร้อมกัน. ทัญญิกิเลสที่เหลือ
และวิจิกิจฉากิเลส ก็ย่อมถูกประหารณไปด้วยอำนาจกิเลสที่ตั้งอยู่ในฐานเดียว
แห่งการประหารณ.

เมื่อแม้จิตที่เป็นสสังขาริกสัมปยุตด้วยทัญญิทั้งหลาย อันบุคคลประหารณ
อยู่ กิเลสเหล่านี้คือ โสกะ โทสะ โมหะ ถีนะ อุทัจจะ อหิริกะ อโนตตปปะ
ซึ่งเกิดพร้อมกันกับจิตที่เป็นสสังขาริกสัมปยุตด้วยทัญญิเหล่านั้น ย่อมถูก
ประหารณด้วยอำนาจแห่งกิเลสที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันโดยการเกิดพร้อมกัน.
ทัญญิกิเลสที่เหลือ และวิจิกิจฉากิเลสก็ย่อมถูกประหารณไปด้วยอำนาจแห่งกิเลส
ที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันในการประหารณ บุคคลย่อมได้กิเลสที่ตั้งอยู่ในฐานเดียว

กันโดยความเกิดพร้อมกันในกิเลสที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันด้วยการประมาณ เพราะฉะนั้น ท่านจึงนำกิเลสที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันโดยการเกิดพร้อมกันนี้มา แสดงไว้ ด้วยประการฉะนี้.

บทว่า **ตัมมปุตุโต** (อันสัมปยุตด้วยสังโยชน์ ๓ นั้น) ได้แก่ สัมปยุตด้วยกิเลส ๘ ซึ่งตั้งอยู่ในฐานเดียวกันกับสังโยชน์ ๓ นั้นเหล่านั้น อีกอย่างหนึ่ง พึงทำการแยกแสดงความเป็นขั้นสัมปยุตแต่ละขั้นช้อย่างนี้ คือ สัมปยุตด้วยโลภะนั้น และสัมปยุตด้วยโทสะนั้น. บรรดากิเลสเหล่านั้น เมื่อถือโลภะ หมู่กิเลสซึ่งเป็นสังขารขั้นนี้ คือ โมหะ มานะ ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ อโนตตปปะ ก็ชื่อว่า **สัมปยุตด้วยโลภะ** เมื่อถือเอาโทสะ หมู่กิเลส ซึ่งเป็นสังขารขั้นนี้คือ โมหะ ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ อโนตตปปะ ก็ชื่อว่า **สัมปยุตด้วยโทสะ** เมื่อถือเอาโมหะ หมู่กิเลสซึ่งเป็นสังขารขั้นนี้ คือ โลภะ โทสะ มานะ ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ อโนตตปปะ ก็ชื่อว่า สัมปยุตด้วยโมหะ เมื่อท่านถือเอามานะ หมู่กิเลสซึ่งเป็นสังขารขั้นนี้ คือ โลภะ โทสะ โมหะ ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ อโนตตปปะ ซึ่งเกิดพร้อมกับมานะนั้น ก็ชื่อว่า **สัมปยุตด้วยมานะ**.

โดยอุบายนี้ บัณฑิตพึงทำการประกอบว่า ขั้นสัมปยุตด้วยถีนะนั้น สัมปยุตด้วยอุทธัจจะนั้น สัมปยุตด้วยอหิริกะ สัมปยุตด้วยอโนตตปปะนั้น ดังนี้.

บทว่า **ตัมมภูฐาน** ได้แก่ ตั้งขึ้นด้วยโลภะนั้น ฯลฯ ตั้งขึ้นด้วย อโนตตปปะ. ในบทว่า **อิเม ธมฺมา ทสฺสเนน ปหาตพฺพา** (สภาวะธรรม เหล่านี้ อันโศดาปัตติมรรคพึงประหาณ) นี้อธิบายว่า โศดาปัตติมรรค ชื่อว่า **ทสฺสนะ** อธิบายว่า ธรรมทั้งหลายอันโศดาปัตติมรรคนั้นพึงละ.

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร โสคาปัตติมรรคจึงชื่อว่า **ทัสสนะ**.

ตอบว่า เพราะเห็นพระนิพพานก่อน.

ถามว่า โคตรกฺข เห็นพระนิพพานก่อนกว่ามิใช่หรือ.

ตอบว่า ไม่เห็นก็ไม่ใช่ แต่เห็นแล้วมิได้ทำกิจที่ควรทำ เพราะมิได้
ประหาณสังโยชน์ทั้งหลาย ฉะนั้นจึงไม่ควรจะกล่าวว่า โคตรกฺขญาณย่อมเห็น
ดังนี้. ในข้อนี้ มีชาวชนบทเป็นตัวอย่าง* ก็ชาวชนบทนั้นแม้เห็นพระราชา
ในทีใดที่หนึ่งแล้ว ถึงกระนั้นก็กล่าวอยู่ว่า ข้าพเจ้ายังมิได้เฝ้าพระราชา
เพราะยังมิได้ทำหน้าที่ถวายเครื่องบรรณาการให้สำเร็จ ดังนี้.

บทว่า **อวเสโส โลโภ** (โลภะที่เหลือ) ได้แก่ โลภะที่เหลือจาก
โสคาปัตติมรรคประหาณแล้ว. แม้ในโทสะและโมหะเป็นต้น ก็นัยนี้เหมือนกัน.
เพราะว่าโสคาปัตติมรรคประหาณกิเลสที่นำไปสู่อบายเท่านั้น เพื่อทรงแสดง
กิเลสอื่นจากกิเลสที่นำไปสู่อบายเหล่านั้น จึงตรัสคำนี้ว่า **ตเททกฺขุจฺจา** (กิเลส
ที่ตั้งอยู่ในที่เดียวกันกับโลภะ โทสะ โมหะนั้นั้น). จริงอยู่ กิเลส ๕ อย่างเหล่านั้น
ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันโดยสัมปโยคะบ้าง โดยการประหาณบ้างจากกิเลสทั้ง ๓
นั้นที่มาในพระบาลี.

บทว่า **เนวทสฺสเนน น ภาวนาย*** (ธรรมอันโสคาปัตติมรรค
และมรรคเบื้องสูง ๓ ไม่พึงประหาณ) นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสหมายเอา
ภาวธรรมอันมรรคเหล่านั้นพึงประหาณ คุณการประหาณสังโยชน์เป็นต้น.
ส่วนการประหาณธรรมมีกุศลเป็นต้น ที่ท่านอนุญาตไว้โดยนัยมีอาทิว่า ธรรม
๑ อรรถกถาว่า ยตถ กตฺถจि ราชานํ ทิสฺวาปิ ปณฺณการิ ทตฺวา กิจฺจนิปฺผตฺติยา อนิฏฺฐตฺตาปิ
ราชานํ น ปสฺสามิตี วทฺนฺโต ในโยชนาบอกระงการแปลว่า บทว่า ทิสฺวาปิ เป็นบุพพกาล
กิริยาของ วทฺนฺโต บทว่า ทตฺวา วิเสสนะของ กิจฺจนิปฺผตฺติยา และมีศัพท์หลังเป็น สัมภวานัตถะ.
๒. ธรรมที่ไม่พึงประหาณ คือ กุศลจิต ๒๑ วิบากจิต ๓๖ กิริยาจิต ๒๐ เจตสิก ๓๘ รูปทั้งหมด
และนิพพาน.

เหล่าใด คือ นามและรูปพึงเกิดขึ้นในสังสารวัฏอันมีเบื้องต้นและที่สุดอันไป ตามอยู่รู้ไม่ได้แล้วเว้น ๓ ภพ เพราะโศคาปัตติมรรคญาณดับอภิสังขารวิญญาน ธรรมคือนามและรูปเหล่านั้น ย่อมดับในภพนี้ ดังนี้ อันใด พึงทราบว่าการ ประหานั้น ท่านกล่าวหมายเอาปริยายนี้ว่า ธรรมเหล่าใดพึงเกิดขึ้นเพราะความ ที่มรรคเหล่านั้นยังมีได้เกิด ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า ละได้แล้ว เพราะการประหาม กิเลสทั้งหลายอันเป็นที่อาศัยอย่างแรงกล้าเป็นปัจจัย (อุปนิสฺสยปจฺจยฺยานํ) ดังนี้.

ว่าด้วยนิทเทสทัสสนเหตุกิกะที่ ๕

ในทัสสนเนนปหาดัพพะเหตุกิกะ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงให้จบลงด้วย พระดำรัสว่า ธรรมเหล่านี้ สภาวะธรรมเหล่านี้มีเหตุพึงประหามโดยโศคาปัตติ- มรรคมียู่ ดังนี้ เพื่อทรงแสดงธรรมที่ควรประหามดีแล้วแสดงเหตุธรรมและ สเหตุกรรม โดยความเป็นฐานอันเดียวกันกับสังโยชน์เหล่านั้น จึงตรัสคำมี อาทิวา คีณิ สญฺโฆชนานิ (สังโยชน์ ๓) ดังนี้อีก.

บรรดาเหตุกรรมและสเหตุกรรมเหล่านั้น ในเหตุกรรมอันโศคาปัตติ- มรรคพึงประหาม มีโมหะสหระคด้วยโลภะก็เป็นธรรมมีโลภะเป็นเหตุประกอบ โมหะสหระคด้วยโทสะเป็นธรรมมีโทสะเป็นเหตุประกอบ อนึ่ง โลภะและโทสะก็ เป็นเหตุประกอบกับโมหะ เพราะฉะนั้น โมหะที่สหระคด้วยโลภะเป็นต้นเหล่า นั้นย่อมถึงการสงเคราะห์ลงในเหตุกรรมและสเหตุกรรมอันจะพึงละแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น โมหะที่สหระคด้วยวิจิกิจฉา ชื่อว่า เป็นเหตุกรรมอย่างเดียว ไม่มี เหตุประกอบ เพราะไม่มีเหตุที่สัมปยุตแห่งกันและกัน เพราะฉะนั้น เพื่อแสดง การประหามโมหะที่ไม่มีเหตุประกอบนั้น จึงตรัสคำว่า อิม ฆมฺมา ทสฺส- เนนปหาดัพพะเหตุ สภาวะธรรมเหล่านี้ มีเหตุพึงประหามโดยโศคาปัตติ- มรรค ดังนี้.

ในทุตติยบท พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงประสงค์จะแสดงการประหาร
โมหะที่สหระคด้วยอุทธัจจะ จึงตรัสคำว่า อิม ธมฺมา ภาวนาย ปหาตพฺพ-
เหตุ (สภาวะธรรมเหล่านั้นมีเหตุพึงประหารด้วยภาวนาคือมรรคเบื้องบน ๓ มีอยู่)
ดังนี้. ด้วยว่า โมหะอันสหระคด้วยอุทธัจจะนั้น กระทำสัมปยุตตธรรมกับตน
ให้เป็นสเหตุกะและหมุนไปข้างหลัง จะจัดเป็นมหาตัพพเหตุบทก็ไม่ได้ เพราะ
ไม่มีสัมปยุตตเหตุแห่งกันและกัน เหมือนโมหะที่สหระคด้วยวิจิกิจฉา ฉะนั้น.

ในตติยบท บทว่า อวเสสา กุสลากุสลา (กุศลและอกุศล
ที่เหลือ) ความว่า การถืออกุศลอีกทรงกระทำไว้เพื่ออันรวมโมหะทั้งหลายอัน
สหระคด้วยวิจิกิจฉา และอุทธัจจะ เพราะโมหะเหล่านั้นไม่ชื่อว่า มีเหตุที่
จะพึงละ เพราะไม่มีสัมปยุตตเหตุ.

ว่าด้วยนิทเทสปริตตารัมมณติกะที่ ๑๓

พึงทราบวินิจฉัยใน ปริตตารัมมณติกะ ต่อไป

บทว่า อารพฺภ (ปรารภ) ได้แก่ กระทำให้เป็นอารมณ์ จริงอยู่
ตัวเองจะเป็นปริตตธรรม หรือเป็นมหัคคตธรรมก็ตาม ธรรมใดทำปริตตธรรม
ให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้น ธรรมนั้นชื่อว่า ปริตตารมณํ (มีอารมณ์เป็นปริตตะ)
ธรรมใดทำมหัคคตะทั้งหลายให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้น ธรรมนั้นชื่อว่า มหัคคตา-
รณํ (มีอารมณ์เป็นมหัคคตะ) ธรรมเหล่าใดทำอัปปมาณธรรมทั้งหลายให้เป็น
อารมณ์เกิดขึ้น ธรรมนั้นชื่อว่า อัปปมาณารมณํ (มีอารมณ์เป็นอัปปมาณะ)
อธิบายว่า ธรรมเหล่านั้นเป็นปริตตะบ้าง เป็นมหัคคตะบ้าง เป็นอัปปมาณะ
บ้าง.

ว่าด้วยนิทเทสมิจฉัตตติกะที่ ๑๕

พึงทราบวินิจฉัยในมิจฉัตตติกะ ต่อไป

บทว่า **อานนฺตริกานิ** (อนันตริยกรรม) นี้ เป็นชื่อของการทำ มาตุฆาตเป็นต้นเป็นกรรมให้ผลโดยไม่มีอะไรขัดขวางทีเดียว ด้วยว่าในบรรดา อนันตริยกรรมเหล่านั้น เมื่อบุคคลทำกรรมแม้อย่างหนึ่ง กรรมอื่นจะห้าม อนันตริกรรมนั้นแล้วก็ไม่สามารถเพื่อทำโอกาสให้วิบากของตน. เพราะว่าเมื่อ สร้างพระสถูปทองแม้เท่าเขาสิเนรุ หรือสร้างวิหารมีปรากฏสำเร็จด้วยแก้ว เท่า เขาจักรวาล แล้วถวายปัจจัย ๔ แก่ภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข ผู้นั่ง เต็มวิหารนั้นตลอดชีวิตก็ดี กุศลกรรมนั้นก็ไม้อาจเพื่อจะห้ามวิบากของอนัน- ตริยกรรมเหล่านั้นได้.

บทว่า **ยา จ มิจฺฉาทิฏฺฐิ นียตา** (และนียตมิจฉาทิฏฐิ) ได้แก่ บรรดาอเหตุกวาตะ อภิรียวาตะ นัตถิกวาตะทั้งหลาย มิจฉาทิฏฐิอย่างใด อย่างหนึ่ง ด้วยว่าพระพุทธเจ้าร้อยองค์ก็ดี พันองค์ก็ดี ก็ไม่สามารถเพื่อยัง บุคคลผู้ถือมิจฉาทิฏฐิตำรงอยู่นั้นให้ตรัสรู้ได้.

ว่าด้วยนิทเทศมัคคการัมมณติกะที่ ๑๖

พึงทราบวินิจฉัยในมัคคการัมมณติกะ ต่อไป

บทว่า **อริยมคฺคิ อารพฺภ** (ปรารภอริยมรรค) ได้แก่ กระทำ โลกุตตรมรรคให้เป็นอารมณ์ ก็ธรรมมีมรรคเป็นอารมณ์เหล่านั้น เป็นปริตตะ บ้าง เป็นมหัคคตะบ้าง.

ในนิทเทศมคคเหตุกธรรม (ทุตติยบท) พึงทราบว่ ความที่จันท์ ทั้งหลายสัมปยุตด้วยมรรคเป็นสเหตุกะทรงแสดงไว้ด้วยเหตุ มีปัจจัยเป็นอรรถ โดยนัยแรก พึงทราบความที่มคคังคะที่เหลือเป็นสเหตุกะ ทรงแสดงด้วยเหตุ กล่าวคือสัมมาทิฏฐิเป็นมรรคโดยนัยที่ ๒. โดยนัยแห่งตติยบท ทรงแสดง

ความที่สัมมาทิฐิเป็นสาเหตุ ด้วยบทว่า มกุเคน อุปฺปนฺนเหตุ ด้วยเหตุอันเกิดขึ้นด้วยมรรค ดังนี้.

บทว่า อธิปตี กริตุวา (กระทำมรรคให้เป็นอธิปตี) ได้แก่ กระทำให้เป็นอารัมมณาธิปตี ธรรมที่มีอารมณ์เหล่านั้นแล เป็นปรีตธรรม. เพราะว่า ในเวลาพระอริยสาวกทั้งหลายกระทำมรรคของตนให้หนักแล้วพิจารณา ย่อมได้กระทำให้เป็นอารัมมณาธิปตี แต่พระอริยสาวกเมื่อพิจารณามรรคของผู้อื่นด้วยเจโตปริยญาณแม้กระทำให้หนักก็กระทำให้หนักเหมือนมรรคของตน แทงตลอดแล้วไม่ได้. ถามว่า พระอริยสาวกเห็นพระตถาคตทรงกระทำมกปาฏิหาริย์อยู่ ย่อมกระทำมรรคของพระตถาคตให้หนักหรือไม่. ตอบว่า ย่อมกระทำ แต่กระทำให้หนักเหมือนมรรคของตนไม่ได้. ในถ้อยคำของอรรถกถา แม้เห็นว่า พระอรหันต์ไม่ทำกรรมอะไร ๆ ให้หนัก เว้นแต่มรรคผลและนิพพาน ดังนี้ เป็นการอธิบายความนี้ทีเดียว.

บทว่า วิมฺสาธิปเตยฺเยน (เจริญมรรคมีวิมangsaเป็นอธิปตี) นี้ ตรัสเพื่อแสดงสหชาติธิปตี. เพราะว่า เมื่อบุคคลเจริญมรรคทำฉันทะให้เป็นใหญ่ ฉันทะก็ชื่อว่าอธิปตี มิใช่มรรคเป็นอธิปตี แม้ธรรมที่เหลือก็ชื่อว่า มีฉันทะเป็นอธิปตี มิใช่มีมรรคเป็นอธิปตี. แม้ในจิตตะกัณฺณินี้แหละ แต่เมื่อบุคคลเจริญมรรคกระทำวิมangsaให้เป็นใหญ่อยู่ วิมangsaธิปตินั้นแหละย่อมเกิด มรรคก็เกิด เพราะฉะนั้น แม้ธรรมที่เหลือก็ย่อมชื่อว่า มีมรรคเป็นอธิปตี. แม้ในวิริยะกัณฺณินี้เหมือนกัน.

ว่าด้วยนิทเทสอุปฺปนฺนติกะที่ ๑๗

พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทสแห่งอุปฺปนฺนติกะ ต่อไป.

บทว่า ซาตา (เกิดแล้ว) ได้แก่ บังเกิดแล้ว คือมีภาวะของตนอันได้เฉพาะแล้ว. บทว่า ภูตา (เป็นแล้ว) เป็นต้นเป็นไวพจน์ของคำว่า

เกิดแล้วเป็นต้นเหล่านั้นนั่นแหละ จริงอยู่ การเกิดนั่นแหละ ชื่อว่า เป็นแล้ว เพราะความเกิดขึ้นแห่งภาวะของตน ชื่อว่า **สัตตชาติ** (เกิดพร้อมแล้ว) เพราะเกิดขึ้นด้วยการประกอบพร้อมแห่งปัจจัยทั้งหลาย ชื่อว่า **นัพพัตตา** (บังเกิดแล้ว) เพราะถึงลักษณะแห่งการเกิดขึ้น ส่วนคำที่ตรัสว่า **อภินิพุตตา** (บังเกิดเฉพาะแล้ว) ท่านเพิ่มบทด้วยอุปสรรค. ที่ชื่อว่า **ปาตุฏฐตา** (ปรากฏแล้ว) เพราะเป็นสภาวะปรากฏแล้วมีแล้ว. ที่ชื่อว่า **อุปปันนา** (เกิดขึ้นแล้ว) เพราะพ้นไปจากอดีต คำว่า **สมุปปันนา** (เกิดขึ้นพร้อมแล้ว) ท่านเพิ่มบทด้วยอุปสรรค ที่ชื่อว่า **อุฏฐิตา** (ตั้งขึ้นแล้ว) เพราะตั้งเบื้องต้นด้วยความหมายว่าเกิดขึ้นแล้ว ที่ชื่อว่า **สมุฏฐิตา** (ตั้งขึ้นพร้อมแล้ว) เพราะตั้งขึ้นแล้วด้วยการประกอบแห่งปัจจัย ฟังทราบเหตุกระทำถ้อยคำว่า **อุปปันนา** อีกโดยนัยที่กล่าวในหนหลัง นั่นแหละ.

บทว่า **อุปปันนสฺส สจฺจคฺคิตา** (สงเคราะห์ด้วยส่วนที่เกิดขึ้นแล้ว) ได้แก่ ถึงการนับโดยส่วนที่เกิดขึ้น. คำว่า **รูปเวทนาสัญญาสังขารและวิญญาน** นี้ เป็นคำแสดงสภาวะของธรรมเหล่านั้น.

ในนิเทศแห่งบทที่ ๒ ฟังทราบโดยนัยปฏิเสธธรรมที่กล่าวแล้ว นิเทศแห่งบทที่ ๓ มีเนื้อความง่ายทั้งนั้น.

ก็ติคะนี้พระองค์ทรงแสดงเต็มอัทธา (กาล) ทั้ง ๒ จริงอยู่ วิบากแห่งกรรมที่มีโอกาสอันได้แล้วมี ๒ อย่าง คือ วิบากที่ถึงขณะแล้ว และที่ยังไม่ถึงแล้ว. บรรดาวิบากกรรม ๒ เหล่านี้ วิบากที่ถึงขณะ (ทั้ง ๓) แล้วชื่อว่า **อุปปันน** (เกิดขึ้นแล้ว). วิบากที่ยังไม่ถึงขณะ (ทั้ง ๓) จะเกิดขึ้นในลำดับแห่งจิต หรือในกาลก้าวล่วงไปอีกแสนกัปจะชื่อว่าไม่มี ย่อมไม่เป็นได้ ด้วยอรรถว่าเป็นสภาวะปัจจัยที่แน่นอน จึงชื่อว่า ธรรมทั้งหลายจะเกิดขึ้น. เหมือนอย่างใน

พระบาลีนี้ว่า คุณก่อนไปภูฏปาทะ อตตาทิไม่มีรูปนี้สำเร็จด้วยสัญญาตั้งอยู่ ที่นั่น เพราะละสัญญานั้นแล้ว สัญญาอื่นที่เดิวย่อมเกิดแก่บุรุษนี้ สัญญาอื่นนั้นแหละ ก็ย่อมดับไป ดังนี้ มุลทวัคสัญญา (สัญญาสัมปยุตด้วยมุลทวัค) ย่อมดับไป ในกาลเป็นไปแห่งสัญญาในกามาวจร ในอรุปภูมิแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น ในกาลแห่งสัญญาฝ่ายกามาวจรดับแล้ว สัญญาสัมปยุตด้วยมุลทวัคนั้น จักเกิดขึ้น แน่นอน เพราะฉะนั้น อตตากล่าวคืออรุปจึงไม่ถึงการนับว่าย่อมไม่มี เกิดแล้วว่า ชื่อว่ายังดำรงอยู่ที่เดียว ชื่อนี้ ฉันใด วิบากแห่งกรรมมีโอกาสอันได้แล้วก็นั้น นั้นเหมือนกัน มี ๒ อย่าง ฯลฯ ชื่อว่า ย่อมไม่มี ย่อมไม่เป็นที่ไปด้วยอรรถกถา เป็นสภาวะแห่งปัจจัยที่แน่นอน จึงชื่อว่ากรรมทั้งหลายที่จะต้องเกิดแน่นอน.

ก็พิวว่า กุศลกรรมและอกุศลกรรมที่สัตว์ทำไว้แล้ว พึงให้วิบากทั้งหมด ไชริ์ โอกาสแห่งกรรมอื่นก็ไม่พึงมี. แต่กรรมนั้นมี ๒ อย่าง คือ ให้วิบากแน่นอน และให้วิบากไม่แน่นอน.

บรรดากรรมที่ให้วิบากแน่นอนและไม่แน่นอนเหล่านั้น อนันตริย-กรรม ๕ สมบัติ ๘ อริยมรรค ๔ ชื่อว่า กรรมมีวิบากที่แน่นอน ก็กรรมที่ให้วิบากที่แน่นอนนั้นถึงขณะ (ทั้ง ๓) แล้วก็มี ที่ยังไม่ถึงขณะก็มี. ในกรรมทั้ง ๒ นั้น กรรมที่ถึงขณะ (ทั้ง ๓) แล้วชื่อว่า **อุปปนฺหนิ** (เกิดขึ้นแล้ว) ที่ยังไม่ถึงขณะ ชื่อว่า **อนุปปนฺหนิ** (ยังไม่เกิดขึ้น) วิบากของกรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นนั้น จึงเกิดขึ้นในลำดับแห่งจิต หรือในก้าวล่วงไปอีกแสนกัปก็ตาม ชื่อว่า ไม่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมไม่มี เพราะอรรถว่าเป็นภาวะแห่งปัจจัยที่แน่นอน ธรรมเหล่านี้แหละชื่อว่าจะเกิดขึ้น เหมือนอย่างมรรคของพระเมตไตรยโพธิสัตว์ ชื่อว่า **อนุปปนฺนะ** (ยังไม่เกิดขึ้น) และผลจึงชื่อว่า ธรรมทั้งหลายจะเกิดแน่นอน.

ว่าด้วยนิทเทสอดีตติกะที่ ๑๘

พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทสแห่งอดีตติกะ ต่อไป

บทว่า **อตีตา** (ล่วงไปแล้ว) ได้แก่ ก้าวล่วงไป ๓ ขณะ (อุปาท-
ขณะ ฐิติขณะ ภังคขณะ). บทว่า **นิรุทธา** (ดับแล้ว) ได้แก่ ถึงความดับแล้ว.
บทว่า **วิคตา** (ปราศไปแล้ว) ได้แก่ถึงความพินาศไปแล้ว หรือถึงจากไปแล้ว.
บทว่า **วิปริณตา** (แปรไปแล้ว) ได้แก่ ถึงการแปรปรวนโดยละปกติไป.
ที่ชื่อว่า **อัสตงคตแล้ว** เพราะอรรถว่า ถึงแล้วซึ่งการตั้งอยู่ไม่ได้กล่าวคือ
ความดับ. บทว่า **อพุกตฤกตา** (ถึงความดับสูญแล้ว) ท่านเพิ่มบทด้วย
อุปสรรค. บทว่า **อุปฺปชฺชิตฺวา วิคตา** (เกิดขึ้นแล้วปราศไป) ได้แก่
เกิดขึ้นแล้วก็จากไป เหตุโดยการตรัสอดีตอีกข้าพเจ้ากล่าวไว้ในหนหลังแล้ว
ทั้งนั้น. แม้ในธรรมมีอนาคตเป็นต้นข้างหน้า ก็นัยนี้แหละ.

บทว่า **อตีตเสน สงฺคหิตา** (สงเคราะห์โดยส่วนที่ล่วงไปแล้ว)
ได้แก่ถึงการนับโดยส่วนธรรมที่เป็นอดีต. ก็ธรรมที่ล่วงแล้วเหล่านั้นเป็นไฉน ?
ธรรมที่ล่วงแล้วเหล่านั้น คือ รูป เวทนา สัญญา สังขารและวิญญาณ. แม้ใน
ธรรมที่เป็นอนาคตเป็นต้นข้างหน้า ก็นัยนี้เหมือนกัน.

ในนิทเทสอดีตารัมมณติกะ (ที่ ๑๕) ในบททั้งหลายมีอาทิว่า **อตีเต
ธมฺเม อารพฺภ** (ปรารภอดีตธรรม) ดังนี้ บัณฑิตพึงทราบเฉพาะปริตตธรรม
และมหัคคตธรรมเท่านั้น เพราะว่า ธรรมคือจิตและเจตสิกเหล่านั้นปรารภ
ธรรมเป็นอดีตเป็นต้นเกิดขึ้น.

ว่าด้วยนิทเทสอัชฌัตตติกะที่ ๒๐

พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทสอัชฌัตตติกะ ต่อไป

ด้วยบททั้งสองว่า **เตสํ เตสํ** (เหล่านั้น ๆ) ได้แก่ ทรงกำหนดเอาสัตว์ทั้งหมด. บททั้งสองว่า **อหฺมตฺตํ ปจฺจตฺตํ** (เป็นภายในเป็นเฉพาะตน) เป็นชื่อของธรรมที่เป็นภายในเกิดในตน. บทว่า **นียตา** ได้แก่ เกิดแก่ตน. บทว่า **ปาฎิปุคฺคฺลิกา** ได้แก่ เป็นของเฉพาะแต่ละบุคคล. บทว่า **อุปาทินฺนา** (เป็นอุปาทินนะ) ได้แก่ เป็นของตั้งอยู่ในสรีระ จริงอยู่ ธรรมเหล่านั้นเกิดด้วยกรรมหรือไม่ก็ตาม แต่ในอรรถัตตคณิกนิตเทศนี้ ตรีที่ว่า **อุปาทินนะ** ด้วยอำนาจตัดหมายยึดถือไว้และทิวฐิลูกกล้าแล้ว.

บทว่า **ปรสฺตฺตานํ** (ของสัตว์อื่น) ได้แก่ สัตว์ที่เลื้อยเว้นตนเอง. คำว่า **ปรปุคฺคฺลानํ** (บุคคลอื่น) เป็นไวพจน์ของคำว่า **ปรสฺตฺตานํ** นั้นเอง. คำที่เลื้อยเช่นกับคำที่กล่าวในหนหลังนั้นแหละ. บทว่า **ตทฺทฺยํ** ตัดบทเป็น **ตํ อุทฺยํ** แปลว่า ธรรมทั้ง ๒ นั้น.

ในปฐมบท แห่งอรรถัตตารัมมณติกะ (ที่ ๒๑) ฟังทราบว่าได้แก่ ธรรมที่เป็นปริตตะ และมหัคคตะ **ในทุตฺตฺยบท** ฟังทราบว่าได้แก่ ธรรมทั้งหลาย (ปริตตธรรมและมหัคคตธรรม) แม้อุปมาณธรรม. **ในตติยบท** ฟังทราบว่าได้แก่ ปริตตธรรมและมหัคคตธรรมเท่านั้น. แต่ว่าอุปมาณธรรม (ในทุตฺตฺยบท) ไม่กระทำอารมณ์ในภายนอกและในภายในตามกาล (นิพพานเป็นกาลวิมุตติ).

นิตเทศแห่งสนิทฺตสนติกะ (ที่ ๒๒) มีเนื้อความง่ายทั้งนั้นแล.

เหตุโคจรกะ

[๖๘๕] ธรรมเป็นเหตุ เป็นไฉน ?

กุศลเหตุ ๓ อกุศลเหตุ ๓ อภัยกตเหตุ ๓ กามาวจรเหตุ ๕ รูปาวจรเหตุ ๖ อรูปาวจรเหตุ ๖ โลกุตระเหตุ ๖.

[๖๘๐] บรรดาเหตุเหล่านั้น กุศลเหตุ ๓ เป็นไฉน ?

อโลภะ อโทสะ อโมหะ.

บรรดากุศลเหตุ ๓ นั้น อโลภะ เป็นไฉน ?

การไม่โลภ กิริยาที่ไม่โลภ ความไม่โลภ การไม่กำหนดนึก กิริยาที่ไม่กำหนดนึก ความไม่กำหนดนึก ความไม่เพ่งเล็ง กุศลมูล คืออโลภะ นี้เรียกว่า อโลภะ.

อโทสะ เป็นไฉน ?

ไม่คิดประทุษร้าย กิริยาที่ไม่คิดประทุษร้าย ความไม่คิดประทุษร้าย ไฉตรีกิริยาที่สนิทสนม ความสนิทสนม การเอ็นดู กิริยาที่เอ็นดู ความเอ็นดู ความแสวงหาประโยชน์เกื้อกูล ความสงสาร ความไม่พยายาท ความไม่คิดเบียดเบียน กุศลมูลคืออโทสะ นี้เรียกว่า อโทสะ.

อโมหะ เป็นไฉน ?

ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในทุกขสมุทัย ความรู้ในทุกขนิโรธ ความรู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ความรู้ในส่วนอดีต ความรู้ในส่วนอนาคต ความรู้ทั้งในส่วนอดีต และส่วนอนาคต ความรู้ในปัจจุสมุปปาตธรรมว่า เพราะธรรมนี้เป็นปัจจัย ธรรมนี้จึงเกิดขึ้น ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิชัย ความเลือกสรร

ความวิชัยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนด
เฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้แจ่มแจ้ง ความคันคิด
ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญา
เครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ชัด ปัญญาเหมือนปฏัก ปัญญา ปัญญา
ทริย ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่าง
คือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว
ความไม่หลง ความวิชัยธรรม สัมมาทิฐิ ที่มีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด
นี้เรียกว่า อโมหะ.

สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า กุศลเหตุ ๓.

[๖๕๑] อกุศลเหตุ ๓ เป็นไฉน ?

โลภะ โทสะ โมหะ.

บรรดาอกุศลเหตุ ๓ นั้น โลภะ เป็นไฉน ?

ความกำหนัด ความกำหนัดนัก ความคล้อยตามอารมณ์ ความยินดี
ความเพติดเพลิน ความกำหนัดด้วยอำนาจความเพติดเพลิน ความกำหนัดนัก
แห่งจิต ความอยาก ความสยบ ความหมกมุ่น ความใคร่ ความรักใคร่
ความข้องอยู่ ความจมอยู่ ธรรมชาติผู้คร่ำไป ธรรมชาติผู้หลอกลวง ธรรมชาติ
ผู้ยังสัตว์ให้เกิด ธรรมชาติผู้ยังสัตว์ให้เกิดพร้อม ธรรมชาติอันรื้อยรัด ธรรมชาติ
อันมีข้าย ธรรมชาติอันกำซาบใจ ธรรมชาติอันชานไป ธรรมชาติเหมือน
เส้นด้าย ธรรมชาติอันแผ่ไป ธรรมชาติผู้ประมวลมา ธรรมชาติเป็นเพื่อนสอง
ปณิธาน ธรรมชาติผู้นำไปสู่ภพ ตัณหาเหมือนป่า ตัณหาเหมือนดง ความ
เกี่ยวข้อง ความเยื่อใย ความห่วงใย ความผูกพัน การหวัง กิริยาที่หวัง
ความหวัง ความหวังรูป ความหวังเสียง ความหวังกลิ่น ความหวังรส

ความหวังโผฏฐัพพะ ความหวังลาภ ความหวังทรัพย์ ความหวังบุตร
ความหวังชีวิต ธรรมชาติผู้กระชับ ธรรมชาติผู้กระชับทั่ว ธรรมชาติผู้กระชับ
ยิ่ง การกระชับ กิริยาที่กระชับ ความกระชับ การละโมบ กิริยาที่ละโมบ
ความละโมบ ธรรมชาติเป็นเหตุชมชานไป ความใคร่ในอารมณ์ดี ๆ ความ
กำหนดในฐานะอันไม่ควร ความโลกเกินขนาด ความติดใจ กิริยาที่ติดใจ
ความปรารถนา ความกระหึ่มใจ ความปรารถนานัก กามตัณหา ภวตัณหา
วิภวตัณหา ตัณหาในรูปภพ ตัณหาในอรูภพ ตัณหาในนิโรธ [คือราคะที่
สหระศ ด้วยอุจเฉททิฏฐิ]. รูปตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา
โผฏฐัพพตัณหา ชัมมตัณหา โอฆะ โยคะ กันถะ อุปาทาน อวารณ์ นีวรณ์
เครื่องปิดบัง เครื่องผูก อุปกิเลส อนุสัย ปริยภูฐาน ตัณหาเหมือนเงาวัลย์
ความปรารถนา วัตถุมีอย่างต่าง ๆ รากเหง้าแห่งทุกข์ เหตุแห่งทุกข์ แคนเกิด
แห่งทุกข์ บ่วงแห่งมาร เบ็ดแห่งมาร แคนแห่งมาร ตัณหาเหมือนแม่น้ำ
ตัณหาเหมือนข่าย ตัณหาเหมือนเชือกผูก ตัณหาเหมือนสมุทร อภิชฌา
อกุศลมูลคือโลภะ อันใด นี้เรียกว่า โลภะ.

โทสะ เป็นไฉน ?

อาฆาตย่อมเกิดขึ้นได้ด้วยคิดว่า ผู้นี้ได้กระทำความเสื่อมเสียแก่เรา
อาฆาตย่อมเกิดขึ้นได้ด้วยคิดว่า ผู้นี้กำลังทำความเสื่อมเสียแก่เรา อาฆาตย่อม
เกิดขึ้นได้ด้วยคิดว่า ผู้นี้จักทำความเสื่อมเสียแก่เรา อาฆาตย่อมเกิดขึ้นได้ด้วย
คิดว่า ผู้นี้ได้ทำความเสื่อมเสีย ฯลฯ กำลังทำความเสื่อมเสีย ฯลฯ จักทำ
ความเสื่อมเสียแก่คนที่รักชอบพอของเรา อาฆาตย่อมเกิดขึ้นได้ด้วยคิดว่า ผู้นี้
ได้ทำความเจริญ ฯลฯ กำลังทำความเจริญ ฯลฯ จักทำความเจริญแต่คนผู้ไม่
เป็นที่รักไม่เป็นที่ชอบพอของเรา หรืออาฆาตย่อมเกิดขึ้นได้ในฐานะอันใช่เหตุ

จิตอาฆาต ความขัดเคือง ความกระทบกระทั่ง ความแค้น ความเคือง ความ
ขุ่นเคือง ความพลุ่งพล่าน โทสะ ความคิดประทุษร้าย ความมุ่งคิดประทุษร้าย
ความขุ่นจิต ธรรมชาติที่ประทุษร้ายใจ โกรธ กิริยาที่โกรธ ความโกรธมี
ลักษณะเช่นว่านี้ อันใด [และ] การคิดประทุษร้าย กิริยาที่คิดประทุษร้าย
ความคิดประทุษร้าย การคิดปองร้าย กิริยาที่คิดปองร้าย ความคิดปองร้าย
ความโกรธ ความแค้น ความคูร้าย ความปากร้าย ความไม่เข้มแข็งแห่งจิต
นี้เรียกว่า โทสะ.

โมหะ เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ในทุกข์ ความไม่รู้ในทุกข์สมุทัย ความไม่รู้ในทุกข์นิโรธ
ความไม่รู้ในทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา ความไม่รู้ในส่วนอดีต ความไม่รู้ในส่วน
อนาคต ความไม่รู้ทั้งในส่วนอดีตและส่วนอนาคต ความไม่รู้ในปฏิจสมุปบาท-
ธรรมว่า เพราะธรรมนี้เป็นปัจจัย ธรรมนี้จึงเกิดขึ้น ความไม่รู้ ความไม่เห็น
ความไม่ตรัสรู้ ความไม่รู้โดยสมควร ความไม่รู้ตามเป็นจริง ความไม่แทง
ตลอด ความไม่ถือเอาโดยถูกต้อง ความไม่หยั่งลงโดยรอบคอบ ความไม่พินิจ
ความไม่พิจารณา การไม่กระทำให้ประจักษ์ ความทรมปัญญา ความโง่เขลา
ความไม่รู้ชัด ความหลง ความลุ่มหลง ความหลงไหล อวิชา โอะฆะคือ
อวิชา โยคะคืออวิชา อนุสัยคืออวิชา ปริยภูฐานคืออวิชา ลิมคืออวิชา
อกุศลมูล คือ โมหะ มีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด นี้เรียกว่า โมหะ.

สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า อกุศลเหตุ ๓.

[๖๕๒] อภัยกตเหตุ ๓ เป็นไฉน ?

อโลภะ อโทสะ อโมหะ ฝ่ายวิบากของกุศลธรรม หรือ อโลภะ
อโทสะ อโมหะ ในพวกกิริยาอภัยกตธรรม สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า
อภัยกตเหตุ ๓.

[๖๕๓] กามาวจรเหตุ ๕ เป็นไฉน ?

กุศลเหตุ ๓ อกุศลเหตุ ๓ อัพยาทเหตุ ๓ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า
กามาวจรเหตุ ๕.

รูปาวจรเหตุ ๖ เป็นไฉน ?

กุศลเหตุ ๓ อัพยาทเหตุ ๓ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า รูปาวจรเหตุ ๖.

อรูปร่างเหตุ ๖ เป็นไฉน ?

กุศลเหตุ ๓ อัพยาทเหตุ ๓ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า อรูปร่างเหตุ ๖.

[๖๕๔] โลกุตระเหตุ ๖ เป็นไฉน ?

กุศลเหตุ ๓ อัพยาทเหตุ ๓ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า โลกุตระเหตุ ๖.

บรรดาโลกุตระเหตุ ๖ นั้น กุศลเหตุ ๓ เป็นไฉน ?

อโลภะ อโทสะ อโมหะ.

บรรดากุศลเหตุ ๓ นั้น อโลภะ เป็นไฉน ?

การไม่โลภ กิริยาที่ไม่โลภ ความไม่โลภ ความไม่กำหนด กิริยาที่ไม่
กำหนด ความไม่กำหนด ความไม่เพ่งเล็ง กุศลมูล คือ อโลภะ นี้เรียกว่า
อโลภะ.

อโทสะ เป็นไฉน ?

การไม่คิดประทุษร้ายกิริยาที่ไม่คิดประทุษร้าย ความไม่คิดประทุษร้าย
ฯลฯ ความไม่พยาบาท ความไม่คิดเบียดเบียน กุศลมูล คือ อโทสะ นี้เรียกว่า
อโทสะ.

อโมหะ เป็นไฉน ?

ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในทุกขสมุทัย ความรู้ในทุกขนิโรธ ความรู้
ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ความรู้ในส่วนอดีต ความรู้ในส่วนอนาคต ความรู้
ทั้งในส่วนอดีตและส่วนอนาคต ความรู้ในอทิปปัจจยตาธรรมและปฏิจสมุป-
บาทธรรม ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจย
ธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ
ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้แจ่มแจ้ง ความคันคิด
ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญา
เครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ชัด ปัญญาเหมือนปลัก ปัญญา ปัญญา
นทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความ
สว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือน
ดวงแก้ว ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฎฐิ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์
อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค นี้ชื่อว่า อโมหะ.

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า กุศลเหตุ ๓.

อัพยาคเหตุ ๓ เป็นไฉน ?

อโลภะ อโทสะ อโมหะ ฝ่ายวิบากแห่งกุศลธรรม สภาวะธรรมเหล่านี้
ชื่อว่า อัพยาคเหตุ ๓.

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า โลกุตระเหตุ ๖.

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นเหตุ.

[๖๔๕] ธรรมไม่เป็นเหตุ เป็นไฉน ?

เว้นธรรมเป็นเหตุเหล่านั้นเสีย กุศลธรรม อกุศลธรรม และอัพยา-
กตธรรมที่เหลือ ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร โลกุตระ คือ เวทนา-
ขั้นฐ์ ฯลฯ วิญญูณขั้นฐ์, รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวะธรรมเหล่านี้
ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นเหตุ.

[๖๕๖] **ธรรมมีเหตุ เป็นไฉน ?**

ธรรมเหล่าใด มีเหตุโดยธรรมที่เป็นเหตุเหล่านั้น คือ เวทนาขันธ
๗๗ วิญญาณขันธ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีเหตุ.

ธรรมไม่มีเหตุ เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่าใด ไม่มีเหตุโดยธรรมที่เป็นเหตุเหล่านั้น คือ เวทนาขันธ
๗๗ วิญญาณขันธ, รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า
ธรรมไม่มีเหตุ.

[๖๕๗] **ธรรมสัมปยุตด้วยเหตุ เป็นไฉน ?**

ธรรมเหล่าใด สัมปยุตด้วยธรรมที่เป็นเหตุเหล่านั้น คือ เวทนาขันธ
๗๗ วิญญาณขันธ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสัมปยุตด้วยเหตุ.

ธรรมวิปยุตจากเหตุ เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่าใด วิปยุตจากธรรมที่เป็นเหตุเหล่านั้น คือ เวทนาขันธ
๗๗ วิญญาณขันธ, รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า
ธรรมวิปยุตจากเหตุ.

[๖๕๘] **ธรรมเป็นเหตุและมีเหตุ เป็นไฉน ?**

โลภะเป็นเหตุ และมีเหตุโดยโมหะ โมหะเป็นเหตุ และมีเหตุโดยโลภะ
โทสะเป็นเหตุ และมีเหตุโดยโมหะ โมหะเป็นเหตุ และมีเหตุโดยโทสะ
อโลภะ อะโทสะ อโมหะ ทั้ง ๓ นั้นเป็นเหตุ และมีเหตุโดยกันและกัน
สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นเหตุ และมีเหตุ.

ธรรมมีเหตุแต่ไม่เป็นเหตุ เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่าใด มีเหตุโดยธรรมที่เป็นเหตุเหล่านั้น เว้นธรรมที่เป็นเหตุเหล่านั้นเสีย คือ เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีเหตุแต่ไม่เป็นเหตุ.

[๖๘๕] ธรรมเป็นเหตุ และสัมปยุตด้วยเหตุ เป็นไฉน ?

โลภะเป็นเหตุ และสัมปยุตด้วยเหตุโดยโมหะ โมหะเป็นเหตุ และสัมปยุตด้วยเหตุโดยโลภะ.

โทสะเป็นเหตุ และสัมปยุตด้วยเหตุโดยโมหะ โมหะเป็นเหตุ และสัมปยุตด้วยเหตุโดยโทสะ.

อโลภะ อโทสะ อโมหะ ทั้ง ๓ นั้นเป็นเหตุ และสัมปยุตด้วยเหตุ โดยกันและกัน.

สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นเหตุ และสัมปยุตด้วยเหตุ.

ธรรมสัมปยุตด้วยเหตุแต่ไม่เป็นเหตุ เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่าใดสัมปยุตด้วยธรรมที่เป็นเหตุเหล่านั้น เว้นธรรมที่เป็นเหตุเหล่านั้นเสีย คือ เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสัมปยุตด้วยเหตุแต่ไม่เป็นเหตุ.

[๗๐๐] ธรรมไม่เป็นเหตุแต่มีเหตุ เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่าใดไม่เป็นเหตุ แต่มีเหตุโดยธรรมที่เป็นเหตุเหล่านั้น คือ เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นเหตุแต่มีเหตุ.

ธรรมไม่เป็นเหตุ และไม่มีเหตุ เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่าใดไม่เป็นเหตุ และไม่มีเหตุโดยธรรมที่เป็นเหตุเหล่านั้น คือ เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธ, รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นเหตุและไม่มีเหตุ.

เหตุโคจลกะ จบ

จูฬนตรทูกะ

[๗๐๑] ธรรมมีปัจจัย เป็นไฉน ?

ขั้น ๕ คือ รูปขั้น เวทนาขั้น สัญญาขั้น สังขารขั้น วิญญาณขั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีปัจจัย.

ธรรมไม่มีปัจจัย เป็นไฉน ?

อสังขตธาตุ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่มีปัจจัย.

[๗๐๒] ธรรมเป็นสังขตะ เป็นไฉน ?

ธรรมที่มีปัจจัยเหล่านั้นอันใดเล่า ธรรมเหล่านั้นนั้นแหละชื่อว่า ธรรมเป็นสังขตะ.

ธรรมเป็นอสังขตะ นั้นเป็นไฉน ?

ธรรมที่ไม่มีปัจจัยนั้นอันใดเล่า ธรรมเหล่านั้นนั้นแหละชื่อว่า ธรรมเป็นอสังขตะ.

[๗๐๓] ธรรมที่เห็นได้ เป็นไฉน ?

รูปายตนะ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมที่เห็นได้.

ธรรมที่เห็นไม่ได้ เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ โสภณัฐพายตนะ, เวทนาขั้น ฯลฯ วิญญาณขั้น, รูปที่เห็นไม่ได้ที่กระทบไม่ได้ ซึ่งนับเนื่องในธรรมายตนะ และอสังขตธาตุ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมที่เห็นไม่ได้.

[๗๐๔] ธรรมที่กระทบได้ เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ โสภณัฐพายตนะ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมที่กระทบได้.

ธรรมที่กระทบไม่ได้ เป็นไฉน ?

เวทนาชั้น ๗ วิญญาณชั้น ๗ รูปที่เห็นไม่ได้ กระทบไม่ได้ ซึ่งนับเนื่องในธรรมายตนะ และอสังขตธาตุ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมที่กระทบไม่ได้.

[๗๐๕] **ธรรมเป็นรูป เป็นไฉน ?**

มหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ นั้น สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นรูป.

ธรรมไม่เป็นรูป เป็นไฉน ?

เวทนาชั้น ๗ วิญญาณชั้น ๗ และอสังขตธาตุ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นรูป.

[๗๐๖] **ธรรมเป็นโลกียะ เป็นไฉน ?**

กุศลธรรม อกุศลธรรม และอัพยากตธรรม ประเภทที่ยังมีอาสวะที่เป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร คือ รูปชั้น ๗ วิญญาณชั้น ๗ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นโลกียะ.

ธรรมเป็นโลกุตระ เป็นไฉน ?

มรรคและผลของมรรคที่เป็นโลกุตระ และอสังขตธาตุ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นโลกุตระ.

[๗๐๗] **ธรรมที่จิตบางอย่างรู้ได้ และที่จิตบางอย่างรู้ไม่ได้**

เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่าใดจักขุวิญญาณรู้ได้ ธรรมเหล่านั้น โสตวิญญาณรู้ไม่ได้ หรือธรรมเหล่าใด โสตวิญญาณรู้ได้ ธรรมเหล่านั้น จักขุวิญญาณรู้ไม่ได้, ธรรมเหล่าใดจักขุวิญญาณรู้ได้ ธรรมเหล่านั้น ฆานวิญญาณรู้ไม่ได้ หรือธรรม

เหล่าใดมานวิญญารู้ได้ ธรรมเหล่านั้นจักขุวิญญารู้ไม่ได้, ธรรมเหล่าใด
จักขุวิญญารู้ได้ ธรรมเหล่านั้นชีวหาวิญญารู้ไม่ได้ หรือธรรมเหล่าใด
ชีวหาวิญญารู้ได้ ธรรมเหล่านั้นจักขุวิญญารู้ไม่ได้, ธรรมเหล่าใดจักขุ
วิญญารู้ได้ ธรรมเหล่านั้นกายวิญญารู้ไม่ได้ หรือธรรมเหล่าใดกาย
วิญญารู้ได้ ธรรมเหล่านั้นจักขุวิญญารู้ไม่ได้.

ธรรมเหล่าใดโสตวิญญารู้ได้ ธรรมเหล่านั้นมานวิญญารู้ไม่ได้
หรือธรรมเหล่าใดมานวิญญารู้ได้ ธรรมเหล่านั้นโสตวิญญารู้ไม่ได้,
ธรรมเหล่าใดโสตวิญญารู้ได้ ธรรมเหล่านั้นชีวหาวิญญารู้ไม่ได้ หรือ
ธรรมเหล่าใดชีวหาวิญญารู้ได้ ธรรมเหล่านั้นโสตวิญญารู้ไม่ได้, ธรรม
เหล่าใดโสตวิญญารู้ได้ ธรรมเหล่านั้นกายวิญญารู้ไม่ได้ หรือธรรมเหล่าใด
กายวิญญารู้ได้ ธรรมเหล่านั้นโสตวิญญารู้ไม่ได้ ธรรมเหล่าใดโสต
วิญญารู้ได้ ธรรมเหล่านั้นจักขุวิญญารู้ไม่ได้ ธรรมเหล่าใดจักขุวิญญ
ารู้ได้ ธรรมเหล่านั้นโสตวิญญารู้ไม่ได้.

ธรรมเหล่าใดมานวิญญารู้ได้ ธรรมเหล่านั้นชีวหาวิญญารู้ไม่ได้
หรือธรรมเหล่าใดชีวหาวิญญารู้ได้ ธรรมเหล่านั้นมานวิญญารู้ไม่ได้,
ธรรมเหล่าใดมานวิญญารู้ได้ ธรรมเหล่านั้นกายวิญญารู้ไม่ได้ หรือธรรม
เหล่าใดกายวิญญารู้ได้ ธรรมเหล่านั้นมานวิญญารู้ไม่ได้ ธรรมเหล่าใด
มานวิญญารู้ได้ ธรรมเหล่านั้นจักขุวิญญารู้ไม่ได้ หรือธรรมเหล่าใดจักขุ
วิญญารู้ได้ ธรรมเหล่านั้นฐานวิญญารู้ไม่ได้, ธรรมเหล่าใดมานวิญญ
ารู้ได้ ธรรมเหล่านั้นโสตวิญญารู้ไม่ได้ หรือธรรมเหล่าใดโสตวิญญ
ารู้ได้ ธรรมเหล่านั้นมานวิญญารู้ไม่ได้.

ธรรมเหล่าใดชีวหาวิญญูญารู้ได้ ธรรมเหล่านั้นกายวิญญูญารู้ไม่ได้ หรือธรรมเหล่าใดกายวิญญูญารู้ได้ ธรรมเหล่านั้นชีวหาวิญญูญารู้ไม่ได้ ธรรมเหล่าใดชีวหาวิญญูญารู้ได้ ธรรมเหล่านั้นจักขุวิญญูญารู้ไม่ได้ หรือ ธรรมเหล่าใดจักขุวิญญูญารู้ได้ ธรรมเหล่านั้นชีวหาวิญญูญู้ไม่ได้, ธรรม เหล่าใดชีวหาวิญญูญู้ได้ ธรรมเหล่านั้นโสตวิญญูญู้ไม่ได้ หรือธรรม เหล่าใดโสตวิญญูญู้ได้ ธรรมเหล่านั้นชีวหาวิญญูญู้ไม่ได้, ธรรมเหล่าใด ชิวหาวิญญูญู้ได้ ธรรมเหล่านั้นฆานวิญญูญู้ไม่ได้ หรือธรรมเหล่าใด ฆานวิญญูญู้ได้ ธรรมเหล่านั้นชีวหาวิญญูญู้ไม่ได้.

ธรรมเหล่าใดกายวิญญูญู้ได้ ธรรมเหล่านั้นจักขุวิญญูญู้ไม่ได้ หรือธรรมเหล่าใดจักขุวิญญูญู้ได้ ธรรมเหล่านั้นกายวิญญูญู้ไม่ได้ ธรรม เหล่าใดกายวิญญูญู้ได้ ธรรมเหล่านั้นโสตวิญญูญู้ไม่ได้, หรือธรรม เหล่าใดโสตวิญญูญู้ได้ ธรรมเหล่านั้นกายวิญญูญู้ไม่ได้, ธรรมเหล่าใด กายวิญญูญู้ได้ ธรรมเหล่านั้นฆานวิญญูญู้ไม่ได้ หรือธรรมเหล่าใดฆาน วิญญูญู้ได้ ธรรมเหล่านั้นกายวิญญูญู้ไม่ได้ ธรรมเหล่าใดกายวิญญูญู้ ได้ ธรรมเหล่านั้นชีวหาวิญญูญู้ไม่ได้, หรือธรรมเหล่าใดชีวหาวิญญูญู้ ได้ ธรรมเหล่านั้นกายวิญญูญู้ไม่ได้.

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมที่จิตบางอย่างรู้ได้และที่จิตบางอย่าง รู้ไม่ได้.

อุพันตรทุกะ จบ

อรรถกถานิกเขปกัณฑ์

ว่าด้วยเหตุโคจจกะ

พึงทราบวินิจฉัยนิตเทศอโทสะในเหตุโคจจกทุกะ ต่อไป.

ธรรมที่ชื่อว่า **ไมตรี** ด้วยอำนาจแห่งกิริยาที่สนิทสนม. อากาเรแห่งไมตรี ชื่อว่า **กิริยาที่สนิทสนม**. ความเป็นมิตรที่พร้อมด้วยเมตตาอันไมตรีให้เป็นไป ชื่อว่า **เมตตายุติตต** คือ ความสนิทสนม. ที่ชื่อว่า **อนุททา** คือการเอ็นดู เพราะอรรถว่า **ยอมเอื้อเฟื้อ** คือยอมคุ้มครอง. อากาเรที่เอ็นดูชื่อว่า **อนุททยนา** คือกิริยาที่เอ็นดู. ความเป็นแห่งกิริยาที่เอ็นดู ชื่อว่า **อนุททายุติตต** คือความเอ็นดู. การแสวงหาประโยชน์เกื้อกูล ชื่อว่า **हितลิตา** คือความแสวงหาประโยชน์เกื้อกูล. ชื่อว่า **อนุกรมปา** คือความสงสาร ด้วยอำนาจการอนุเคราะห์.

พระองค์ตรัสถึงเมตตาที่บรรลุปจารสมาธิและอัปปนา ด้วยบทเหล่านี้ แม้ทั้งหมด ตรัสถึงอโทสะเป็นโลกิยะและโลกุตระด้วยบทที่เหลือ.

พึงทราบวินิจฉัยในนิตเทศอโมหะ ต่อไป.

บทว่า **ทุกฺเข** **ญาณ** (ความรู้ในทุกข์) ได้แก่ ปัญญาในทุกขสัจจะ. แม้ในบทมีอาทิว่า **ทุกฺขสมุทฺথে** **ญาณ** เป็นต้นกัณฺยนี้. ก็บรรดาความรู้ในทุกข์เป็นต้นนั้น ความรู้ในทุกข์ (**ทุกฺเข** **ญาณ**) ย่อมเป็นไปใน การฟัง การเข้าใจ การแทงตลอดและการพิจารณา ความรู้ทุกฺขสมุทฺธยก็เป็นอย่างนั้น. แต่ความรู้ในนิโรธ ย่อมเป็นไปใน การฟัง การแทงตลอดและการพิจารณา นั้นแหละ ความรู้ในทุกฺขนิโรธคามินีปฏิปทา ก็เหมือนกัน.

บทว่า **ปุพฺพหฺนฺเต** (ในส่วนอดีต) ได้แก่ ในส่วนที่ล่วงไปแล้ว.
บทว่า **อปฺรหฺนฺเต** (ในส่วนอนาคต) ได้แก่ ในส่วนที่ยังไม่มาถึง. บทว่า
ปุพฺพหฺนฺตาปฺรหฺนฺเต ได้แก่ ในส่วนทั้ง ๒ นั้น. คำว่า **อิทฺตปฺปจฺจยตา ปฏฺิจฺจ-**
สมฺมุปฺปหฺนฺเต **ญาณ** (ความรู้ในอิทัปปัจจยตาธรรมและปฏิจจสมุพบาทธรรม)
ได้แก่ ความรู้เนื้อความในปัจจัยทั้งหลายและในธรรมที่เกิดขึ้นเพราะปัจจัย
อย่างนี้ว่า นี่เป็นปัจจัย ธรรมนี้เกิดขึ้นเพราะอาศัยธรรมนี้ ดังนี้.

ว่าด้วยนิทเทสแห่งโลภะ

เนื้อความแห่งบททั้งหลายที่ยังมิได้กล่าวไว้ในหนหลังแม้ใน โลกนิทเทส
พึงทราบดังต่อไปนี้.

สภาวะที่ชื่อว่า **ราคะ** (ความกำหนัด) ด้วยสามารถความยินดี. ที่ชื่อว่า
สาราคะ (ความกำหนัดหนัก) ด้วยอรรถว่าความยินดีมีกำลัง. ที่ชื่อว่า **อนุโย**
(ความคล้อยตามอารมณ์) เพราะยังสัตว์ทั้งหลายให้คล้อยไปในอารมณ์ทั้งหลาย.
ที่ชื่อว่า **อนุโรธ** (ความยินดี) เพราะอรรถว่า ย่อมพอใจ อธิบายว่า ย่อม
ยังสัตว์ให้ใคร่. ที่ชื่อว่า **นฺนฺที** (ความเพติดเพลิน) เพราะอรรถว่า เป็นเหตุ
ให้สัตว์เพติดเพลินในภพใดภพหนึ่ง หรือตัวเองย่อมเพติดเพลิน. ความเพติด
เพลินนั้นด้วย ความกำหนัดด้วยอรรถว่าความยินดีนั้นด้วย เพราะฉะนั้น จึง
ชื่อว่า **นฺนฺทีราโค** (ความกำหนัดด้วยอำนาจความเพติดเพลิน) ในนั้นที่ราคะ
นั้น ตัณหาเกิดขึ้นครั้งเดียวในอารมณ์หนึ่ง ชื่อว่า **นฺนฺที** (ความเพติดเพลิน)
เมื่อเกิดขึ้นบ่อย ๆ จึงตรัสเรียกว่า **นฺนฺทีราคะ** (ความกำหนัดด้วยอำนาจความ
เพติดเพลิน).

บทว่า **จิตฺตสฺส** **สาราโค** (ความกำหนัดหนักแห่งจิต) ได้แก่ ความ
กำหนัดใดที่ตรัสไว้ว่า **สาราโค** (ความกำหนัดหนัก) ด้วยอรรถว่า ความยินดีมี

กำลังในหนหลัง ความกำหนดหนักนั้นเป็นความกำหนดหนักของจิตเท่านั้น มิใช่ของสัตว์.

สภาวะที่ชื่อว่า **อิจฺจา** (ความอยาก) เพราะอรรถว่า เป็นเหตุอยาก อารมณ์. ที่ชื่อว่า **มุจฺจา** (สยบ) เพราะอรรถว่า เป็นเหตุให้สัตว์สยบเพราะ ความที่กิเลสมีกำลัง. ที่ชื่อว่า **อชฺโณสถาน** (ความหมกหมุ่น) ด้วยอำนาจการ ถือเอาโดยการกลืนให้สิ้นไป. ที่ชื่อว่า **เคโร** (ความใคร่) เพราะอรรถว่า เป็นเหตุให้สัตว์มักมากด้วยราคะนี้ คือให้ถึงความตะกละตะกลาม. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **เคโร** (ความใคร่) ด้วยอรรถว่าหนาแน่น จริงอยู่ อรรถว่าหนาแน่น นี้แหละ เหมือนที่ตรัสว่า ความใคร่เป็นดังไพโรสณฑ์ทึบ (หนาแน่น) ดังนี้. บทต่อไปคือ **ปฺลิเคโร** (ความรักใคร่) ท่านเพิ่มด้วยอำนาจอุปสรรค. อีก อย่างหนึ่ง ชื่อว่า **ปฺลิเคโร** (ความรักใคร่) เพราะอรรถว่า เป็นความละโมภ โดยส่วนทั้งปวง. ที่ชื่อว่า **สจฺโกล** (ความข้อง) เพราะอรรถว่า เป็นเหตุให้ สัตว์ติดอยู่ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **สจฺโกล** ด้วยอรรถว่าติดอยู่. ที่ชื่อว่า **ปจฺโกล** (ความจมอยู่) ด้วยอรรถว่าจมลง. ที่ชื่อว่า **เอชา** (ธรรมชาติผู้คร่ำมา) ด้วยอำนาจแห่งการคร่ำมา จริงอยู่คำนี้ตรัสไว้ว่า ธรรมชาติผู้คร่ำมา ย่อมชัก ลากบุรุษไปเพื่อเกิดขึ้นเฉพาะในภพนั้น ๆ โดยแท้. ที่ชื่อว่า **มายา** (ธรรมชาติ หลอกหลวง) ด้วยอรรถว่าล่อสัตว์ไว้. ที่ชื่อว่า **ชนิกา** (ธรรมชาติผู้ยังสัตว์ให้ เกิด) ด้วยอรรถว่ายังสัตว์ให้เกิดในวิภวภูติ จริงอยู่ คำนี้ตรัสไว้ว่า ตัณหาย่อม ยังสัตว์ให้เกิด จิตของสัตว์นั้นย่อมพล่านไป. ที่ชื่อว่า **สญฺชนนิ** (ธรรมชาติผู้ ยังสัตว์ให้เกิดพร้อม) เพราะอรรถว่า ยังสัตว์ให้เกิดผูกมัดไว้ด้วยความทุกข์ใน วิภวภูติ. ที่ชื่อว่า **สิพฺพิณี** (ธรรมชาติอันรื้อยรัด) เพราะอรรถว่า ย่อมรื้อยรัด สัตว์ไว้ด้วยการสืบต่อ จริงอยู่ ตัณหานี้ย่อมรื้อยรัดสัตว์ไว้ในวิภวภูติ ให้สืบต่อ

ด้วยอำนาจจุติปฏิสนธิ เหมือนช่างชุน ชุนผ้าก่อนเท่ากับผ้าก่อนเก่า เพราะฉะนั้นจึงตรัสว่า ตัณหานี้ย่อมร้อยรัดสัตว์ไว้ ด้วยอรรถว่ากระทำให้สืบต่อ. ที่ชื่อว่า **ชาลินี** (ธรรมชาติมีข้าย) เพราะอรรถว่า ข้ายคืออารมณ์มีประการมากมาย หรือว่าข้ายคือการเข้าไปคั่นร่นของตัณหานี้มีประการต่าง ๆ.

ที่ชื่อว่า **สริตา** (ธรรมชาติอันกำเริบใจ) เพราะอรรถว่า เหมือนแม่น้ำมีกระแสอันเชี่ยว ด้วยอรรถว่าคร่ำมา อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า **สริตา** ด้วยอรรถว่าชุ่มใจ เหมือนที่ตรัสไว้ว่า โสมนัสเป็นธรรมชาติชุ่มใจ เป็นความเสน่หาย่อมมีแก่สัตว์ผู้เกิด ก็ในบาลีนั้นอธิบายว่า ตัณหานี้เป็นความชุ่มชื้นและความสนิทสนมกัน. ที่ชื่อว่า **วิสตติกา** (ธรรมชาติอันซ่านไป) เพราะอรรถว่า หลั่งไหลไป.

อีกอย่างหนึ่ง ตัณหาชื่อว่า **วิสตติกา** เพราะอรรถว่า ซึมซาบไป ชื่อว่า **วิสตติกา** เพราะอรรถว่า กว้างขวาง ชื่อว่า **วิสตติกา** เพราะอรรถว่า ย่อมกระสับกระส่าย ชื่อว่า **วิสตติกา** เพราะอรรถว่า หลอกลวง ชื่อว่า **วิสตติกา** เพราะอรรถว่า ย่อมบั่นทอนโดยประการต่าง ๆ ชื่อว่า **วิสตติกา** เพราะอรรถว่า มีรากเป็นพิษ ชื่อว่า **วิสตติกา** เพราะอรรถว่า มีผลเป็นพิษ คือว่า ความเกิดขึ้นแห่งทุกข์เป็นเป็นผลมาแต่ตัณหานั้น เหตุนี้ตัณหานั้นท่านจึงเรียกว่า มีรากเป็นพิษ ชื่อว่า **วิสตติกา** เพราะอรรถว่า มีการบริโภคนั้นเป็นพิษ ก็หรือชื่อว่า **วิสตติกา** เพราะอรรถว่า ตัณหานั้นซ่านไปในอารมณ์ต่าง ๆ คือแพร่หลาย ขยายไปในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ในธรรม ในตระกูล ในคณะ.

ที่ชื่อว่า **สุตติ** (ธรรมชาติเหมือนเส้นด้าย) เพราะอรรถว่า ดูกเส้นด้ายที่ผูกเต่าไว้ ด้วยอรรถว่าให้ถึงความเลื่อมและความพินาศ สมดังพระดำรัส

ที่ตรัสว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาติเหมือนเส้นด้ายนี้แล เป็นชื่อของ
นันทิราคะ (ความกำหนดด้วยอำนาจความเพติดเพลิน).

ที่ชื่อว่า วิสฐา (ธรรมชาติอันแผ่ไป) ด้วยอรรถว่า แผ่ขยายไปใน
อารมณณ์แม้มีรูปเป็นต้น. ที่ชื่อว่า อายุหนิ (ธรรมชาติผู้ประมวลมา) เพราะ
อรรถว่า ยังสัตว์ให้ชวนชวายเป็นการได้วัตถุนั้น ๆ. ที่ชื่อว่า ทุตติยา (ธรรมชาติ
เป็นเพื่อนสอง) ด้วยอรรถว่า เป็นสหายเพราะการไม่ให้เพื่ออันเงยหน้า จริงอยู่
คั่นหานี้ยอมไม่ให้สัตว์ทั้งหลายเงยหน้าในวัฏฏะ. คือ ย่อมให้อภิรมย์ เหมือน
สหายรักในที่ ๆ ตนไปแล้ว ฉะนั้น ด้วยเหตุนี้จึงตรัสว่า*

ตณฺหาทุตฺติโย ปุริโส ทิम्मทฺธาน ลัสมิ

อิตุถภาวณฺณถาภาว ลัสมิ นาทิวตฺตติ

บุรุษ (สัตว์) มีคั่นหาเป็นเพื่อนสอง

ท่องเที่ยวไปอยู่สิ้นกาลนาน ย่อมไม่ก้าวล่วง

สงสาร อันมีความเป็นอย่างนี้ (คือเป็นมนุษย์)

และความเป็นอย่างอื่น (คือเป็นเทวดา

เป็นต้น).

ที่ชื่อว่า ปณฺธิ ด้วยสามารถแห่งการตั้งความปรารถนา. ที่ชื่อว่า
ภวเนตฺติ (ธรรมชาตินำไปสู่ภพ) เพราะอรรถว่า ย่อมนำไปสู่ภพ จริงอยู่
สัตว์ทั้งหลายถูกคั่นหานี้นำไปสู่ที่ที่ตนปรารถนาแล้ว ๆ เหมือนโคทั้งหลายที่ถูก
เชือกผูกคอไว้ ฉะนั้น.

ที่ชื่อว่า วนิ (คั่นหาเหมือนป่า) เพราะอรรถว่า ย่อมประชุม คือ
ย่อมคบ ย่อมยึดซึ่งอารมณณ์นั้น ๆ. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า วนิ เพราะอรรถว่า
ย่อมอ่อนวอน. บทว่า วนโธ (คั่นหาเหมือนดง) ทรงเพิ่มบทโดยพยัญชนะ

* อ. จตุกก เล่ม ๑๓ ๗/๑๒.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า วน (ต้นหาเหมือนป่า) เพราะอรรถว่า คุงป่า ด้วย
อรรถว่า ยังทุกข์อันเป็นความเสื่อมเสียให้ตั้งขึ้น และด้วยอรรถว่ารกชัฏ คำว่า
ป่า นี้ เป็นชื่อของต้นหาที่มีกำลังแรง ส่วนต้นหาที่มีกำลังเรกว่านั้น ชื่อว่า
วนโถ ด้วยอรรถว่าเป็นคงชฎ ด้วยเหตุนี้ จึงตรัสว่า*

วนํ ฉินฺทถ มา รุกฺขํ วนโถ ชายเต ภยํ

เจตฺวา วนํ วนถลฺยจ นิพฺพนา โหถ ภิกฺขโว

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจง

ตัดป่า (คือกิเลสมีรากะเป็นต้น) อย่าตัด

ต้นไม้ ภย (มีความเกิดเป็นต้น) ย่อมเกิด

แต่ป่าคือกิเลส เธอทั้งหลายครั้งตัดป่า (คือ

กิเลสอันเกิดขึ้นก่อน) และหมู่ไม้ในป่า (คือ

กิเลสที่เกิดภายหลัง) แล้ว จักเป็นผู้ไม่มีป่า

คือ ตัณหา.

ตณฺหานันฺ ชื่อว่า สนฺถโว (ความเกี่ยวข้อ) ด้วยอรรถว่า สนิทสนม
อธิบายว่า คลุกคลีแล้ว. สันถวะคือความเกี่ยวข้อนั้นมี ๒ อย่าง คือ

ตณฺหาสนฺถโว ความสนิทสนมด้วยอำนาจตัณหา

มิตฺตสนฺถโว ความสนิทสนมด้วยอำนาจมิตร.

ในบรรดาสันถวะทั้ง ๒ นั้น ในที่นี้ ทรงประสงค์เอาตัณหาสันถวะ
คือ ความเกี่ยวข้อหรือสนิทสนมด้วยอำนาจตัณหา. ที่ชื่อว่า สนิโห (ความ
เกี่ยว) ด้วยอำนาจความเสนาหา. ที่ชื่อว่า อเปกฺขา (ความห่วงใย) เพราะ
อรรถว่า ย่อมเพ่งด้วยอำนาจการทำความอาลัย ข้อนีสมด้วยพระบาลีที่ตรัสไว้ใน

* วมฺปท. มกุควคฺค เล่ม ๒๕ ๓๐/๕๒

(มหาสุทตฺตสนฺสูตร) ว่า ข้าแต่พระองค์ผู้สมมติเทพ พระนครแปดหมื่นสี่พัน มีเมืองกุสาวดีราชธานีเป็นประมุขเหล่านี้เป็นของพระองค์ ข้าแต่สมมติเทพ ขอพระองค์จงยังความพอพระทัยให้เกิดในพระนครเหล่านั้นเถิด จงมีความห่วงใย ในพระชนม์ชีพเถิด ดังนี้ จริงอยู่ ในพระบาลีนี้ท่านอธิบายว่า จงทำความ อาลัย ดังนี้.

คณฺหาที่ชื่อว่า **ปฏฺิพฺนฺธุ** (ความผูกพัน) เพราะอรรถว่า ย่อมผูกไว้ เฉพาะแต่ละอารมณ์. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **ปฏฺิพฺนฺธุ** (ความผูกพัน) เพราะ อรรถว่า เฉพาะแต่อารมณ์ที่ผูกพันด้วยความหมายว่าเป็นญาคิ จริงอยู่ ขึ้นชื่อว่า **พฺนฺธุ** คือพวกพ้องเสมอด้วยคณฺหา ย่อมไม่มีแก่สัตว์ทั้งหลาย ด้วยอรรถว่า อาศัยอยู่เป็นนิตยฺ.

คณฺหาที่ชื่อว่า **อาสฺา** (การหวัง) เพราะการหวังอารมณ์ทั้งหลาย อธิบายว่า เพราะครอบงำและเพราะการบริโภคไม่รู้จักอิม. ที่ชื่อว่า **อาสฺิสฺนา** (กิริยาที่หวัง) ด้วยอำนาจแห่งความหวัง. ภาวะแห่งความหวัง ชื่อว่า **อาสฺิ- สฺิตตฺตํ** (ความหวัง).

บัดนี้ เพื่อทรงแสดงฐานะแห่งการเป็นไปของคณฺหานั้น จึงตรัสคํามี อาทิวํ **รฺูปาสฺา** (ความหวังรูป) ดังนี้. ในพระบาลีมีอาทิวํ ความหวังในรูป เป็นคณฺหานัน พิงฺทราบบทแม่ ๕* อย่างนี้ว่า ความหวังในรูป ชื่อว่า **รฺูปาสฺา** โดยถือเอาอรรถแห่งความหวังว่า ชื่อว่า **อาสฺา** (ความหวัง) ด้วยอำนาจ ความปรารถนา. ก็ในบรรดาบททั้ง ๕ นี้ ๕ บทข้างต้นตรัสด้วยอำนาจ เบญจกามคุณ. บทที่ ๖ ตรัสด้วยอำนาจความโลภในบริหาร บทที่ ๖ นั้น เป็นของพวกบรรพชิตโดยพิเศษ ๓ บทต่อจากนั้นเป็นของพวกคฤหัสถ์ด้วย * บททั้ง ๕ คือ ความหวังในรูป เสียง กลิ่น รส โภกฺฐัพพะ ลภ ทรัพฺยํ บุตฺร ชีวิต

อำนาจแห่งวัตถุเป็นอารมณ์ไม่รู้จักอ้อม เพราะวัตถุอันเป็นที่รักยิ่งกว่าทรัพย์ บุตร ชีวิต ของพวกคลุหส์ถ์เหล่านั้นมิได้มี.

คณหาที่ชื่อว่า **ขปฺปา** (ธรรมชาติผู้กระซิบ) เพราะอรรถว่า ยังสัตว์ ให้พูดอุบถอย่างนี้ว่า นี่ของฉัน นี่ของฉัน หรือว่า สิ่งนี้บุคคลโน้นให้แก่เรา สิ่งนี้บุคคลโน้นให้แก่เรา ดังนี้. สองบทต่อจากนั้นคือ **ปขปฺปา อภิปฺปา** (ธรรมชาติผู้กระซิบทั่ว ธรรมชาติผู้กระซิบยิ่ง) ทรงเพิ่มอุปสรรคเข้ามา. ต่อจากนั้นไป ทรงตรัสคำว่า **ขปฺปา** (การกระซิบ) อีก เพราะทรงปรารภ เพื่อจะจำแนกโดยอาการอื่น. คืออาการกระซิบชื่อว่า **ขปฺปายนา** (กิริยาที่กระซิบ ภาวะแห่งการกระซิบ ชื่อว่า **ขปฺปิตตฺตํ** (ความกระซิบ) ที่ชื่อว่า **โลสุโป** (การละโมบ) เพราะอรรถว่า ย่อมปลิ้น คือ กระชากมาในอารมณ์ บ่อย ๆ ภาวะแห่งการละโมบ ชื่อว่า **โลสุปฺป** (กิริยาที่ละโมบ) อาการแห่ง กิริยาที่ละโมบ ชื่อว่า **โลสุปฺปายนา** (ความละโมบ) ภาวะแห่งบุคคลผู้พรั่งพร้อมด้วยความละโมบ ชื่อว่า **โลสุปฺปายิตตฺตํ**.

บทว่า **ปฺลฺลฺลจฺจิตตา** (ธรรมชาติเป็นเหตุชมชาน) ความว่า สัตว์ทั้งหลาย เทียวหัวเราะระริกไป เหมือนพวกสุนัขสุนัขหางอยู่ในที่เป็นที่ตั้งแห่งความอยาก ด้วยคณหาใด นั้นเป็นชื่อแห่งคณหาอันให้เกิดหัวเราะระริกไปนั้น.

บทว่า **สาธุกมฺมฺยา** (ความใคร่ในอารมณ์ที่ดี) ความว่า อยากได้ อารมณ์ที่ขบใจที่ชื่นใจอันดี เรียกว่า ความใคร่ในอารมณ์ที่ดี ภาวะแห่ง ความใคร่ในอารมณ์ที่ดีนั้น ชื่อว่า **สาธุกมฺมฺยา** (ความใคร่ในอารมณ์ที่ดี).

คณหาที่ชื่อว่า **อธฺมฺมฺราโค** (ความกำหนดในฐานะอันไม่ควร) เพราะอรรถว่า มีความกำหนดในฐานะอันไม่ควรมีมารดาและน้ำเป็นต้น. ความโลภที่เกิดขึ้นมีกำลังแรง แม้ในฐานะที่ควร ชื่อว่า **วิสมฺโลโก** (ความโลภเกินขนาด) อีกอย่างหนึ่ง ฉันทราคะคือ (ความกำหนดด้วยอำนาจ

ความพอใจ) เกิดขึ้นในฐานะที่ควรหรือในฐานะที่ไม่ควร โดยพระบาลีที่ตรัสไว้ว่า ราโควิสม์ (ความกำหนดไม่สม่ำเสมอ) เป็นต้น ฟังทราบว่าเป็นชื่อ อชมุขราโค (ความกำหนดในฐานะอันไม่ควร) ด้วยอรรถว่าไม่เป็นธรรม และชื่อว่า วิสมโลโก (ความโลกเกินขนาด) ด้วยอรรถว่าปราศจากความสม่ำเสมอ ดังนี้.

ตัณหาที่ชื่อว่า นิกนฺติ (ความคิดใจ) ด้วยอำนาจแห่งความใคร่ในอารมณ์ทั้งหลาย. อาการแห่งความใคร่ในอารมณ์ทั้งหลาย ชื่อว่า นิกามนา (กิริยาที่คิดใจ). ที่ชื่อว่า ปญฺจนา (ความปรารถนา) ด้วยอำนาจแห่งความตั้งใจ. ที่ชื่อว่า ปิหนฺนา (ความกระหยิ่มใจ) ด้วยอำนาจความริษยา. ความปรารถนาด้วยดี ชื่อว่า สมฺปญฺจนา (ความปรารถนาหนัก).

ตัณหาในกามคุณ ๕ ชื่อว่า กามตัณหา ตัณหาในรูปภพและอรุภพ ชื่อว่า ภวตัณหา ตัณหาในวิภาวะกล่าวคือความขาดสูญ ชื่อว่า วิภวตัณหา ตัณหาในรูปภพล้วนอย่างเดียว ชื่อว่า รูปตัณหา ตัณหาในอรุภพ ชื่อว่า อรุภพตัณหา. ความยินดีสพรคตด้วยอุจเฉททิฏฐิ ชื่อว่า ทิฏฐิราคะ ตัณหาในนิโรธ ชื่อว่า นิโรธตัณหา ตัณหาในรูป ชื่อว่า รูปตัณหา ตัณหาในเสียง ชื่อว่า สัททตัณหา ตัณหาในกลิ่น ชื่อว่า คันธตัณหา. แม้ในรสเป็นต้นก็นัยนี้แหละ. คำว่า โอะมะเป็นต้นมีเนื้อความตามที่กล่าวแล้ว นั้นแล.

ที่ชื่อว่า อวารณฺ (อวารณ) เพราะข่มกั้นกุศลธรรมทั้งหลาย ที่ชื่อว่า ฉาทนฺ (เครื่องปิดบัง) ด้วยอำนาจการปกปิด. ที่ชื่อว่า พนฺธนฺ (เครื่องผูก) เพราะข่มผูกสัตว์ไว้ในวิญญูะ ที่ชื่อว่า อุปกิเลส เพราะเข้าถึงจิตแล้วให้เศร้าหมอง คือ ทำให้เศร้าหมอง ที่ชื่อว่า อนุสยฺ เพราะข่มนอนเนื่อง

คือ เป็นไปด้วยอรรถว่ามีกำลัง ที่ชื่อว่า **ปริยฐาน** เพราะเกิดขึ้นกลุ่มมรุมจิต อธิบายว่า ยึดความเป็นกุศลโดยไม่ให้เพื่อเกิดขึ้น. จริงอยู่ ในประโยคมีอาทิว่า **พวกโจรปล้นในหนทาง พวกนักเลงดักทำร้ายในหนทาง คือยึดทางไว้** ชื่อว่า ถือเอาซึ่งทาง ฉะนั้น แม้ในปริยฐานนี้ ก็พึงทราบปริยฐาน ด้วยอรรถว่า ถือเอา ฉะนั้น.

คัมภีร์ที่ชื่อว่า **ลตา** (เหมือนเถาวัลย์) เพราะเป็นเหมือนเถาวัลย์ โดยความหมายว่า พันไว้รอบ คัมภีร์นี้ ตรัสเรียกว่า **เถาวัลย์** แม้ในที่ตรัสไว้ว่า **ลตา อุพพิชช ติญฺจติ** (คัมภีร์เหมือนเถาวัลย์แตกแขนงตั้งอยู่) ดังนี้. ที่ชื่อว่า **เววจฺฉ** (ความปรารถนาวัตถุมีอย่างต่าง ๆ) เพราะปรารถนาวัตถุ มีอย่างต่าง ๆ. ที่ชื่อว่า **ทุกฺขมุล** (รากเหง้าแห่งทุกข์) เพราะเป็นมูลแห่ง วิญญูทุกข์. ที่ชื่อว่า **ทุกฺขนิทาน** (เหตุแห่งทุกข์) เพราะเป็นเหตุเกิดของทุกข์ นั้นนั่นแหละ. ที่ชื่อว่า **ทุกฺขปฺปลโว** (แดนเกิดแห่งทุกข์) เพราะทุกข์นั้น ย่อมเกิดจากคัมภีร์นี้. ที่ชื่อว่า **ปาโส** (บ่วง) เพราะเหมือนบ่วง ด้วยอรรถว่า เครื่องผูก. บ่วงแห่งมารชื่อว่า **มารปาโส**. ที่ชื่อว่า **พลิส** (เบ็ด) เพราะ เป็นเหมือนเบ็ด ด้วยอรรถว่า ส้ารอกออกยาก. เบ็ดของมาร ชื่อว่า **มารพลิส**. สัตว์ผู้ถูกคัมภีร์ครอบงำแล้วย่อมไม่ก้าวล่วงวิสัยแห่งมาร มารย่อมยังอำนาจให้ เป็นไปในเบื้องบนสัตว์เหล่านั้น โดยปริยายนี้ จึงเรียกว่า **แดนแห่งมาร** เพราะเป็นวิสัยของมาร.

แม่น้ำคือคัมภีร์ ชื่อว่า **คณฺหันทิ** ด้วยอรรถว่า ไหลไป. ข่าย คือคัมภีร์ ชื่อว่า **คณฺหาชาล** ด้วยอรรถว่าปกคลุมไว้ สุนัขทั้งหลายที่ เขาเอาเชือกผูกไว้ ย่อมถูกนำไปตามปรารถนา ฉะนั้น สัตว์ทั้งหลายที่ถูกคัมภีร์ ผูกไว้ก็ฉะนั้น เพราะฉะนั้น คัมภีร์นั้น จึงชื่อว่า **คทฺตุล** (เหมือนเชือก)

เพราะเป็นเหมือนเชือกด้วยอรรถว่าผูกไว้แน่น. เชือกคือตัณหา ชื่อว่า **ตณฺหา-
คทฺทูล์**. สมุทฺร (ทะเล) คือตัณหาด้วยอรรถว่าให้เต็มได้ยาก เพราะฉะนั้น
จึงชื่อว่า ตัณหาเหมือนสมุทฺร.

ว่าด้วยนิทเทสแห่งโทสะ

พึงทราบวินิจฉัยในโทสนิทเทส ต่อไป.

คำว่า **อนตฺถ์ เม อจฺริ** (ผู้นี้ได้กระทำความเสื่อมเสียแก่เรา) คือ
ได้กระทำความไม่เจริญแก่เรา. พึงทราบเนื้อความในบททั้งปวงโดยอุบายนี้

คำว่า **อฏฺฐาเน วา ปน อาฆาโต** (หรืออาฆาตอันเกิดขึ้นได้ใน
ฐานะอันมิใช่เหตุ) ได้แก่ความโกรธย่อมเกิดขึ้นในฐานะอันมิใช่เหตุ จริงอยู่
บุคคลบางคนย่อมโกรธในฐานะอันมิใช่เหตุว่า ฝนย่อมตกเกินไป ย่อมโกรธว่า
ฝนไม่ตก ย่อมโกรธว่า พระอาทิตย์ร้อน ย่อมโกรธว่า พระอาทิตย์ไม่ร้อน
เมื่อลมพัดอยู่ที่โกรธ ลมไม่พัดก็โกรธ เมื่อไม่สามารถจะกวาดลานก็โกรธไป
โพธิ์ทั้งหลาย เมื่อไม่สามารถจะห่มจีวรได้ก็โกรธลมพัด สะดุดหกล้มก็โกรธต่อ
ไม้พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายถึงความโกรธนี้จึงตรัสว่า **อฏฺฐาเน วา ปน
อาฆาโต ขายติ** (หรืออาฆาตย่อมเกิดขึ้นได้ในฐานะอันมิใช่เหตุ) ดังนี้.
บรรดาความโกรธเหล่านั้น ความแตกแห่งกรรมบถย่อมมีเพราะอาฆาตเกิดขึ้น
ปรารภสัตว์ทั้งหลายในฐานะ ๕ ข้างต้น แต่อาฆาตในฐานะอันมิใช่เหตุเกิดใน
สังขาร ย่อมไม่ทำการแตกกรรมบถ.

โทสะที่ชื่อว่า **จิตอาฆาต** เพราะอรรถว่า เกิดขึ้นยังจิตให้อาฆาตอยู่
ความอาฆาตที่แรงกว่านั้น ชื่อว่า **ปฏฺิฆาโต** (ความขัดเคือง). ที่ชื่อว่า **ปฏฺิฆะ**
(ความกระทบกระทั่ง) ด้วยอำนาจความหงุดหงิด. ที่ชื่อว่า **ปฏฺิวิโรโธ** (ความ
แค้น) เพราะคับแค้นใจ. ที่ชื่อว่า **โกโป** (ความเคือง) ด้วยอำนาจแห่ง

ความโกรธ. บทว่า **ปโกโป สมุปโกโป** (ความขุ่นเคือง ความพลุ่งพล่าน) ทรงเพิ่มบทด้วยอุปสรรค. ที่ชื่อว่า **โทโส** (โทสะ) ด้วยอำนาจการประทุษร้าย. บทว่า **ปโทโส สมุปโทโส** (ความคิดประทุษร้าย ความมุ่งคิดประทุษร้าย) ทรงเพิ่มบทด้วยอุปสรรค.

คำว่า **จิตตสฺส พฺยาปคฺติ** (ความขุ่นจิต) ความว่า อาการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ เพราะจิตวิบัติ ชื่อว่า **มโนปโทโส** (ธรรมชาติประทุษร้ายใจ) เพราะเกิดขึ้นประทุษร้ายใจ. ที่ชื่อว่า **โกโร** (โกรธ) ด้วยสามารถแห่งการโกรธ. อาการแห่งการโกรธ ชื่อว่า **กุชฌนา** (กิริยาที่โกรธ). ภาวะแห่งจิตที่โกรธ ชื่อว่า **กุชฌิตตฺต** (ความโกรธ).

บัดนี้ เพื่อทรงแสดงนัยที่ตรัสไว้ในอกุศลนิทเทส จึงตรัสคำมีอาทิว่า **โทโส ทฺสฺสนา** (การคิดประทุษร้าย กิริยาที่คิดประทุษร้าย) ดังนี้ เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงทำการประกอบในนิทเทสนี้อย่างนี้ว่า โทสะเห็นปานนี้อันใดที่ตรัสไว้ในที่นี้ว่า จิตอาฆาต ฯลฯ ความโกรธ และที่ตรัสไว้แล้วในหนหลังโดยนัยมีอาทิว่า **โทโส ทฺสฺสนา** (การประทุษร้าย กิริยาที่ประทุษร้าย) นี้เรียกว่า **โทสะ**. ด้วยว่า เมื่อมีคำที่กล่าวไว้อย่างนี้ ย่อมเป็นอันท่านกันข้อเสียหายในการพูดซ้ำ นิทเทสแห่งโมหะ พึงทราบโดยนัยที่เป็นปฏิปักษ์กับคำที่กล่าวไว้ในนิทเทสแห่งอโมหะ ก็นิทเทสแห่งโมหะนี้จักมีแจ้งในอรรถกถาแห่งวิภังคปกรณ โดยอาการทั้งปวง.

คำว่า **เตหิ ชฺมุเมหิ เย ชฺมุมา สเหตุกา** (ธรรมเหล่าใดมีเหตุ โดยธรรมที่เป็นเหตุเหล่านั้น) ความว่า ธรรมเหล่าใดที่เป็นเหตุก็ดี ไม่เป็นเหตุก็ดี อื่นใด ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **สเหตุกา** (มีเหตุ) ด้วยเหตุธรรมเหล่านั้น. แม้ในบทว่า **อเหตุกะ** ก็นัยนี้เหมือนกัน. ก็ในที่นี้ ธรรมที่เป็นเหตุย่อมเป็นเหตุ

อย่างเดียว และเป็นธรรมมีเหตุ (สเหตุกะ) ในการเกิดพร้อมกัน ๓ เหตุ หรือ ๒ เหตุ. ส่วนโมหะที่สหระคด้วยวิจิกิจฉาและอุทธัจจะจะเป็นเหตุแต่ไม่มี เหตุประกอบ. แม้ในนิเทศแห่งทุกะที่สัมปยุตด้วยเหตุกัณยานี้แหละ.

ว่าด้วยนิเทศสังขตทุกะ

ในนิเทศสังขตทุกะ พระองค์ทรงทำนิเทศไว้ด้วยอำนาจธรรมเป็น เอกวณะว่า โย เอว โส ฐมฺโม (ธรรมที่ไม่มีปัจจัยนั้นใดเล่า) ดังนี้ ทรง หมายเอาอสังขตธาตุตามที่ตรัสไว้ในทุกะแรก แต่ในทุกะแรกนี้ทรงทำเป็น พหุวณะไว้โดยนัยปุจฉานุสนธิว่า อิม ฐมฺมา อปฺปจฺจยา (ธรรมเหล่านี้ ไม่มีปัจจัย) ดังนี้ เพราะทรงยกขึ้นถามด้วยอำนาจแห่งบทพหุวณะ. แม้ใน บทมีอาทิว่า อิม ฐมฺมา สนิทฺสุสนา (สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมที่ เห็นได้) กัณยานี้เหมือนกัน.

ว่าด้วยนิเทศวิญญูญยทุกะ

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่งเจนจิวิญญูญยทุกะ ต่อไป.

บทว่า จกฺขุวิญญูญยา (ธรรมที่จักขุวิญญาณรู้ได้) ได้แก่ อันจักขุ วิญญาณพึงรู้แจ้ง. แม้ในบทที่เหลือกัณยานี้เหมือนกัน อนึ่ง ในนิเทศนี้ คำว่า จิตบางดวงรู้ได้ คือในบรรดาจิตทั้งหลายมีจักขุวิญญาณเป็นต้น จักขุวิญญาณ หรือโสตวิญญาณดวงใดดวงหนึ่งพึงรู้ได้. คำว่า จิตบางดวงรู้ไม่ได้ คือ จักขุวิญญาณ หรือโสตวิญญาณไม่พึงรู้ได้ เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงไม่มีทุกะนี้ว่า เย เต ฐมฺมา จกฺขุวิญญูญยา น เต ฐมฺมา โสตฺวิญญูญยา (ธรรม เหล่าใดจักขุวิญญาณรู้ได้ ธรรมเหล่านั้นโสตวิญญาณรู้ไม่ได้) ดังนี้ เพราะ

ความที่ทุกระนั้นข้าพเจ้ากล่าวไว้ในหนหลังว่า ย่อมเป็นหมวดทุกระได้เพราะความต่างกันแห่งเนื้อความของบทแม่ทั้งสองดังนี้. แต่พึงถือเอาเนื้อความนี้ว่า รูปอันจักขุวิญญาณพึงรู้ได้ เสียงอันจักขุวิญญาณรู้ไม่ได้ แล้วพึงทราบทุกระหนึ่งนี้ว่า ธรรมเหล่าใดจักขุวิญญาณพึงรู้ได้ ธรรมเหล่านั้นโสตวิญญาณไม่พึงรู้ได้ ก็หรือว่า ธรรมเหล่าใดที่โสตวิญญาณรู้ได้ ธรรมเหล่านั้นจักขุวิญญาณไม่พึงรู้ได้ ดังนี้. บัณฑิตพึงทราบว่ พระองค์ทรงจำแนกทุกระละ ๔ หมวด มีอินทรีย์ (มีจักขุนทรีย์เป็นต้น) ละหนึ่งเป็นมูล (มีอินทรีย์ที่เหลือเป็นมูลหมุนไป) อย่างนี้ จึงเป็น ๒๐ หมวด ดังนี้.

ถามว่า ก็ธรรมที่มโนวิญญาณบางดวงพึงรู้ได้ บางดวงไม่พึงรู้ได้ ไม่มีหรือ เพราะฉะนั้น พระองค์จึงมิได้ตรัสเป็นทุกระไว้ในที่นี้.

ตอบว่า มิใช่ไม่มี แต่เพราะไม่มีการกำหนดจึงมิได้ตรัสไว้ เพราะว่าการกำหนดว่า ธรรมที่จักขุวิญญาณไม่พึงรู้ได้เลยดังนี้ โดยประการใด แม้มโนวิญญาณก็ไม่พึงรู้ได้ โดยประการนั้น มิได้มีอยู่ เพราะฉะนั้น เพราะไม่มีโดยการกำหนด จึงไม่ตรัสทุกระในมโนวิญญาณนี้ไว้ในที่นี้ แต่เนื้อความนี้มีอยู่ว่าธรรมที่มโนวิญญาณพึงรู้ได้มีอยู่ ที่ไม่พึงรู้ก็มี ดังนี้ เพราะฉะนั้น เนื้อความนั้นแม้มิได้ตรัสไว้ บัณฑิตก็พึงทราบด้วยสามารถตามที่หาได้.

จริงอยู่ ธรรมคือกามาวจรทั้งหลายนั้นแหละ อังกามาวจรธรรมทั้งหลายอันถึงการนับว่า มโนวิญญาณ บางดวงพึงรู้ได้ บางดวงก็ไม่พึงรู้ได้ก่อน แม้ธรรมมีรูปาวจรเป็นต้น อังกามาวจรเหล่านั้นนั้นแหละบางดวงพึงรู้ได้ บางดวงรู้ไม่ได้ กามาวจรทั้งหลายแม้อันรูปาวจรเหล่านั้นบางดวงรู้ได้ บางดวงก็รู้ไม่ได้. แม้รูปาวจรเป็นต้น อันรูปาวจรเหล่านั้นแหละบางดวงรู้ได้ บางดวงรู้ไม่ได้.

แต่ว่า กามาวจรทั้งหลาย รูปาวจรทั้งหลาย และโลกุตรธรรมทั้งหลาย
อันรูปาวจรทั้งหลายไม่พึงรู้ได้เลย ส่วนรูปาวจรทั้งหลาย อันมโนวิญญูณ
บางดวงพึงรู้ได้ บางดวงก็รู้ไม่ได้ อีกอย่างหนึ่ง ธรรมเหล่านั้น อันมโนวิญญูณ
บางดวงเท่านั้นพึงรู้ได้ บางดวงก็รู้ไม่ได้. ธรรมทั้งหลายมีกามาวจรเป็น
ต้นไม่พึงรู้ได้ด้วยโลกุตรธรรมทั้งหลาย ก็โลกุตรธรรมทั้งหลายอันมโนวิญญูณ
บางดวงพึงรู้ได้ บางดวงก็รู้ไม่ได้ เพราะความที่โลกุตรธรรมเหล่านั้นอัน
พระนิพพานไม่พึงรู้ และโลกุตรธรรมเหล่านั้น พึงรู้ด้วยมโนวิญญูณบางดวง
ไม่พึงรู้ด้วยมโนวิญญูณบางดวง เพราะความที่มรรคและผลทั้งหลาย อันพระ-
นิพพานไม่พึงรู้ ดังนี้.

อาสวโคจรกะ

[๗๐๘] ธรรมเป็นอาสวะ เป็นไฉน ?

อาสวะ ๔ คือ กามาสวะ ภวาสวะ ทิฏฐาสวะ อวิชชาสวะ.

[๗๐๙] บรรดาอาสวะ ๔ นั้น กามาสวะ เป็นไฉน ?

ความพอใจคือความใคร่ ความกำหนดคือความใคร่ ความเพติดเพลิน
คือความใคร่ ตัณหาคือความใคร่ สีนหาคือความใคร่ ความเร่าร้อนคือความ
ใคร่ ความสยบคือความใคร่ ความหมกมุ่นคือความใคร่ ในกามทั้งหลาย อัน
ใด นี้เรียกว่า กามาสวะ.

[๗๑๐] ภวาสวะ เป็นไฉน ?

ความพอใจในภพ ความกำหนดในภพ ความเพติดเพลินในภพ สีน-
หาในภพ ความเร่าร้อนในภพ ความสยบในภพ ความหมกมุ่นในภพ ในภพ
ทั้งหลาย อันใด นี้เรียกว่า ภวาสวะ.

[๗๑๑] ทิฐฐาสวะ เป็นไฉน ?

ความเห็นว่ โลกเที่ยงก็ดี ว่าโลกไม่เที่ยงก็ดี ว่าโลกมีที่สุดก็ดี ว่าโลกไม่มีที่สุดก็ดี ว่าชีพอันนั้น สรีระก็อันนั้นก็ดี ว่าชีพเป็นอื่น สรีระก็เป็นอื่นก็ดี ว่าสัตว์ยังเป็นอยู่เบื้องหน้าแต่ภพนั้นก็ดี ว่าสัตว์ไม่เป็นอยู่เบื้องหน้าแต่ภพนั้นก็ดี ว่าสัตว์เป็นอยู่ก็มี ไม่เป็นอยู่ก็มีเบื้องหน้าแต่ภพนั้นก็ดี ว่าสัตว์ยังเป็นอยู่ก็ไม่ใช่ ไม่เป็นอยู่ก็ไม่ใช่เบื้องหน้าแต่ภพนั้นก็ดี ทิฐฐิ ความเห็นไปข้างทิฐฐิ ปาฐฐิคือทิฐฐิ กัณการคือทิฐฐิ ความเห็นเป็นข้าศึกต่อสัมมาทิฐฐิ ความผันแปรแห่งทิฐฐิ ตัญญูชนคือทิฐฐิ ความยึดถือ ความยึดมั่น ความตั้งมั่น ความถือผิด ทางชั่ว ทางผิด ภาวะที่ผิด ลัทธินบ่เกิดแห่งความพินาศ การถือโดยวิปลาสมลัทธิเช่นว่านี้ อันใด นี้เรียกว่า ทิฐฐาสวะ.

มิจฉาทิฐฐิ แม้ทั้งหมด จัดเป็นทิฐฐาสวะ.

[๗๑๒] อวิชาสวะ เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ในทุกข์ ความไม่รู้ในทุกขสมุทัย ความไม่รู้ในทุกขนิโรธ ความไม่รู้ในทุกขนิโรธคามินิปฏิบัติ ความไม่รู้ในส่วนอดีต ความไม่รู้ในส่วนอนาคต ความไม่รู้ทั้งในส่วนอดีตและส่วนอนาคต ความไม่รู้ในปฏิจจสมุปปาต-ธรรมว่า เพราะธรรมนี้เป็นปัจจัยธรรมนี้จึงเกิดขึ้น ความไม่รู้ ความไม่เห็น ความไม่ตรัสรู้ ความไม่รู้โดยสมควร ความไม่รู้ตามเป็นจริง ความไม่แทงตลอด ความไม่ถือเอาให้ถูกต้อง ความไม่หยั่งลงโดยรอบคอบ ความไม่พินิจ ความไม่พิจารณา การไม่กระทำให้ประจักษ์ ความทรมานปัญญา ความโง่เขลา ความไม่รู้ชัด ความหลง ความลุ่มหลง ความหลงไหล อวิชา โอะฆะคือ อวิชา โยคะคืออวิชา อนุสัยคืออวิชา ปุริยภูฐานคืออวิชา ลิมคืออวิชา อกุศลมูลคือโมหะ มีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด นี้เรียกว่า อวิชาสวะ.

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอาสวะ.

[๗๑๓] ธรรมไม่เป็นอาสวะ เป็นไฉน ?

เว้นอาสวธรรมเหล่านั้นเสีย กุศลธรรม อกุศลธรรม อภัยกตธรรม ที่เป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร โลกุตระ ที่เหลือ คือ เวทนาขันธ ๗๗ วิญญาณขันธ, รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นอาสวะ.

[๗๑๔] ธรรมเป็นอารมณ์ของอาสวะ เป็นไฉน ?

กุศลธรรม อกุศลธรรม อภัยกตธรรม ที่เป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร คือ รูปขันธ ๗๗ วิญญาณขันธ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอารมณ์ของอาสวะ.

ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ เป็นไฉน ?

มรรคและผลของมรรคที่เป็นโลกุตระ และอสังขตธาตุ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ.

[๗๑๕] ธรรมสัมปยุตด้วยอาสวะ เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่าใด สัมปยุตด้วยอาสวธรรมเหล่านั้น คือ เวทนาขันธ ๗๗ วิญญาณขันธ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสัมปยุตด้วยอาสวะ.

ธรรมวิปยุตจากอาสวะ เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่าใด วิปยุตจากอาสวธรรมเหล่านั้น คือ เวทนาขันธ ๗๗ วิญญาณขันธ, รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากอาสวะ.

[๗๑๖] **ธรรมเป็นอาสวะและเป็นอารมณ์ของอาสวะ เป็นไฉน ?**

อาสวะเหล่านั้นนั่นแหละ ชื่อว่า ธรรมเป็นอาสวะและเป็นอารมณ์ของอาสวะ.

ธรรมเป็นอารมณ์ของอาสวะแต่ในเป็นอาสวะ เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่าใด เป็นอารมณ์ของอาสวะโดยอาสวธรรมเหล่านั้น เว้นอาสวธรรมเหล่านั้นเสีย คือ กุศลธรรม อกุศลธรรม อัพยาทธรรม ประเภทที่ยังมีอาสวะที่เหลือ ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร ได้แก่รูปขันธ์ ฯลฯ วิญญาณขันธ์ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอารมณ์ของอาสวะแต่ไม่เป็นอาสวะ.

[๗๑๗] **ธรรมเป็นอารมณ์ของอาสวะแต่ไม่เป็นอาสวะ เป็นไฉน ?**

กามาสวะ เป็นอาสวะ และสัมปยุตด้วยอาสวะ โดยอวิชชาสวะ อวิชชาสวะ เป็นอาสวะ และสัมปยุตด้วยอาสวะโดยกามาสวะ

ภวาสวะ เป็นอาสวะ และสัมปยุตด้วยอาสวะโดยอวิชชาสวะ อวิชชาสวะ เป็นอาสวะ และสัมปยุตด้วยอาสวะโดยภวาสวะ

ทิฏฐาสวะเป็นอาสวะและสัมปยุตด้วยอาสวะโดยอวิชชาสวะ อวิชชาสวะ เป็นอาสวะ และสัมปยุตด้วยอาสวะโดยทิฏฐาสวะ

สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอาสวะและสัมปยุตด้วยอาสวะ.

ธรรมสัมปยุตด้วยอาสวะแต่ไม่เป็นอาสวะ เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่าใด สัมปยุตด้วยอาสวธรรมเหล่านั้น เว้นอาสวธรรมเหล่านั้นเสีย คือ เวทนาขันธ์ ฯลฯ วิญญาณขันธ์ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสัมปยุตด้วยอาสวะแต่ไม่เป็นอาสวะ.

[๗๑๘] **ธรรมวิปยุตจากอาสวะแต่เป็นอารมณ์ของอาสวะ**
เป็นไฉน ?

มรรคและผลของมรรคที่เป็นโลกุตระ และอสังขตธาตุ สภาวธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากอาสวะและไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ.

อาสวโคจลกะ จบ

ว่าด้วยนิทเทสอาสวทุกะ

พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทสอาสวทุกะ ต่อไป

รากะประกอบด้วยเบญจกามคุณ ชื่อว่า กามาสวะ นั้นทราบใน
รูปภพและอรูปภพ ความใคร่ชอบใจอันเป็นไปในฉาน รากะสหรัคด้วย
สัตสสตทิกฺกุฬิ ความปรารถนาด้วยอำนาจแห่งภพ ชื่อว่า ภวาสวะ ทิกฺกุฬิ ๖๒
ชื่อว่า ทิกฺกุฬาสวะ ความไม่รู้ในฐานะ ๘ ชื่อว่า อวิชชาสวะ.

ก็เพื่อมิให้หลงไหลในอาสวะทั้งหลายที่ตรัสไว้ในที่นั้น ๆ พึงทราบ
ความต่างกันแห่งอาสวะมีอาสวะหมวดหนึ่งเป็นต้น เพราะเมื่อว่าโดยอรรถ อ-
สวะเหล่านี้มีอย่างเดียวกันเท่านั้น อย่างนี้คือ ชื่อว่า อาสวะ เพราะอรรถว่า เป็น
ของหมักคอง แต่ในพระวินัยตรัสอาสวะ ๒ อย่าง คือ เพื่อปิดกั้นอาสวะอัน
เป็นไปในปัจจุบัน เพื่อป้องกันอาสวะอันเป็นไปในสัมปรายิกภพ ดังนี้. ใน
พระสูตร ในสพายตนะ มีอาสวะ ๓ อย่างว่า คุณ่อนอาวุโส อาสวะ ๓ เหล่านี้
คือ กามาสวะ ภวาสวะ และอวิชชาสวะ ดังนี้. ในนิพเพธิกปริยายสูตร
มีอาสวะ ๕ อย่าง ที่ตรัสไว้ว่า คุณ่อนภิกษุทั้งหลาย อาสวะที่เป็นเหตุให้ตกนรก
ก็มี อาสวะเป็นเหตุให้เกิดเป็นสัตว์ดิรัจฉานก็มี อาสวะที่ให้ไปสู่ปีตติวิสัยก็มี

อาสวะที่ให้ไปสู่มนุษย์โลกก็มี อาสวะที่ให้ไปสู่เทวโลกก็มี. ในฉกนิบาตอาหุเนยยสูตรตรัสอาสวะ ๖ อย่างว่า อาสวะที่พึงละด้วยสังวรก็มี อาสวะที่พึงละด้วยการเสพก็มี อาสวะที่พึงละด้วยการอดคั่นก็มี อาสวะที่พึงละด้วยหลักออกก็มี อาสวะที่พึงละด้วยการบรรเทาก็มี อาสวะที่พึงละด้วยภาวนาก็มี. ในสัพพาสวปริยายสูตรตรัสอาสวะ ๗ อย่าง กับทิสสนปหาดัพพธรรม.

แต่ในที่นี้ อาสวะเหล่านั้นตรัสไว้ ๔ อย่าง โดยประเภทแห่งกามาสวะ เป็นต้น ในอาสวะ ๔ เหล่านี้มีวจนัตถะ ดังต่อไปนี้

อาสวะในกามกล่าวต่อเบญจกามคุณ ชื่อว่า กามาสวะ อาสวะในภพแม่ทั้ง ๒ คือ กัมมภพและอุปัตติภพ ได้แก่ รูปภพและอรูปภพ ชื่อว่า ภวาสวะ อาสวะคือทัญญู ชื่อว่า ทัญญาสวะ อาสวะคืออวิชา ชื่อว่า อวิชาสวะ.

บทว่า กามเมสุ (ในกามทั้งหลาย) ได้แก่ กามคุณ ๕. บทว่า กามฉนุโ ได้แก่ ความพอใจคือความใคร่ มิใช่ความพอใจของบุคคลผู้ใคร่จะทำ และมีใช้ธรรมฉันทะ ครามกำหนดคือความใคร่ด้วยอำนาจแห่งความพอใจและด้วยอำนาจแห่งความกำหนด ชื่อว่า กามราคะ.

กามาสวะที่ชื่อว่า กานนनुที (ความเพติดเพลินคือความใคร่) เพราะอรรถว่า ความเพติดเพลินคือกามด้วยอำนาจแห่งความใคร่และความเพติดเพลิน. บัณฑิตทราบอรรถแห่งกามะในบททั้งปวงอย่างนี้ พึงทราบว่า ที่ชื่อว่า กามตัณหา (ตัณหาคือความใคร่) โดยความหมายของตัณหา ที่ชื่อว่า กามสิเนโ (สิเนหาคือความใคร่) โดยความหมายของความรัก ที่ชื่อว่า กามปริพาโ (ความเร่าร้อนคือความใคร่) โดยความหมายแห่งการแผดเผา ที่ชื่อว่า กามมูจจา (ความสยบคือความใคร่) โดยความหมายของการชบเซา พึง

ทราบว่ **กามขุโณสถาน** (ความหมกมุ่นคือความใคร่) โดยความหมายของการกลืนหมกมุ่น.

บทว่า **อัย วุจฺจติ** (นี้เรียกว่า) ความว่า อาสวะที่จำแนกด้วยบททั้ง ๘ นี้ ตรีสเรียกชื่อว่า **กามาสวะ**.

บทว่า **ภเวสุ ภวณฺโฑ** (ความพอใจในภพ ในภพทั้งหลาย) ความว่า ความพอใจอันเป็นไปด้วยอำนาจการปรารถนาภพ ในรูปภพและอรูปภพ ชื่อว่า **ภวฉันทะ** (ความพอใจในภพ). พึงทราบแม้บทที่เหลือโดยนัยนี้แล.

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าตรีสประเภทแห่งทัญญูด้วยอาการ ๑๐ อย่างมีอาทิว่า **สสุตโต โลโก** (ความเห็นว่าโลกเที่ยง) บรรดาทัญญูเหล่านั้น คำว่า **สสุตโต โลโก** (โลกเที่ยง) มีอธิบายว่า ทัญญูอันเป็นไปด้วยอาการแห่งการยึดถือว่า **เที่ยง** ของบุคคลผู้ยึดเบญจขันธ์ว่า เป็นโลก แล้วถือว่า โลกนี้เที่ยง ยั่งยืน มีอยู่ตลอดกาลเป็นนิตย์.

บทว่า **อสสุตโต** (โลกไม่เที่ยง) อธิบายว่า ทัญญูอันเป็นไปด้วยอาการที่ยึดถือการขาดสูญ ของบุคคลผู้ยึดถือโลกนั้นนั่นแหละว่า ย่อมขาดสูญ ย่อมพินาศ.

บทว่า **อนุตฺวา** (โลกมีที่สุด) ความว่า ทัญญูที่เป็นไปด้วยอาการแห่งการยึดถือว่า **โลกมีที่สุด** ของบุคคลผู้ได้มานิมิตเล็กน้อยเป็นอารมณ์ หรือผู้เข้าสมบัติในกตมิมิประมาณเท่ากระดิ่งหรือขันน้ำ ผู้ยึดถือในรูปและอรูปธรรมอันเป็นไปภายในสมบัติว่าเป็นโลก และว่ามีที่สุด ด้วยการกำหนดกตมิมิ. ทัญญูนั้นเป็นสัตตตทัญญู (ความเห็นว่าเที่ยง) บ้าง เป็นอุจเจททัญญู (ความเห็นว่าขาดสูญ) บ้าง. แต่บุคคลผู้ได้กตมิมิพินิตเข้าสมบัติกตมิมินั้น

ยึดถือรูปธรรมอรูปธรรมที่เป็นไปภายในสมมติว่าเป็นโลก และเห็นว่าไม่มี
ที่สุด ด้วยการกำหนดคติณ มีความเห็นเป็นไปด้วยอาการแห่งการยึดถือว่า
โลกไม่มีที่สุด ทิฏฐิ (ความเห็น) นั้นเป็นสัตตคติทิฏฐิบ้าง เป็นอุจเจทติฏฐิบ้าง.

บทว่า ตัม ชิวํ ตัม สรีรัม (ชีพก็อันนั้น สรีระก็อันนั้น) ความว่า
ทิฏฐิอันเป็นไปด้วยอาการถือการขาดสูญว่า เมื่อสรีระขาดสูญ แม้ชีพก็ขาดสูญ
เพราะถือว่า ชีพของสรีระนั้นแหละมีความแตกดับเป็นธรรมดา.

แม้ในบทที่ ๒ ทิฏฐิที่เป็นไปด้วยอาการที่ยึดถือความเที่ยงว่า เมื่อ
สรีระแม้ขาดสูญอยู่ แต่ชีพจักไม่ขาดสูญ เพราะการยึดถือชีพเป็นอย่างอื่น
จากสรีระ.

พึงทราบวินิจฉัยในบทมีอาทิว่า โหติ ตถาคโต ปริมรรณา (สัตว์
ยังเป็นอยู่เบื้องหน้าแต่มรณะ) ดังนี้ สัตว์ชื่อว่า ตถาคต เมื่อยึดถือว่า สัตว์
นั้นยังเป็นอยู่เบื้องหน้าแต่มรณะดังนี้ เป็นสัตตคติทิฏฐิข้อที่หนึ่ง เมื่อถือว่า
ไม่เป็นอยู่ก็เป็นอุจเจทติฏฐิข้อที่ ๒ เมื่อถือว่า เป็นอยู่ก็มี ไม่เป็นอยู่ก็มี
ก็เป็นเอกัจจสัตตคติทิฏฐิ ข้อที่ ๓ เมื่อถือว่าเป็นอยู่ก็มีใช่ ไม่เป็นอยู่ก็มีใช่ ก็เป็น
อมราวิกเขปติฏฐิ ข้อที่ ๔.

บทว่า อิเม ธมฺมา อาสวา (สภาวะธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า ธรรม
เป็นอาสวะ) ความว่า สภาวะธรรมเหล่านี้รวมกามาสวะและภวาสวะเป็นอัน
เดียวกันด้วยอำนาจแห่งราคะ โดยย่อเป็นธรรม ๓ โดยพิสดารเป็น ๔ ชื่อว่า
สภาวะธรรมเป็นอาสวะ.

ถามว่า ก็ฉันทราคะ (ความกำหนัดด้วยอำนาจความพอใจ) ย่อม
เกิดขึ้นวิมาน ต้นกัลปพฤกษ์และอาภรณ์ของพรหม เป็นกามาสวะหรือไม่ ?
ตอบว่า ไม่เป็น เพราะเหตุไร ? เพราะความที่ราคะอันเป็นเบญจกามคุณท่าน
ละได้แล้วในโลกนี้แหละ.

ก็เพ่งถึงเหตุโคจรจนกระทั่ง โลภะชื่อว่าเป็นเหตุ. เพ่งถึงคัมภีร์โคจรจนกระทั่ง โลภะชื่อว่าอภิขฌกายคัมภีระ เพ่งถึงกิเลสโคจรจนกระทั่ง โลภะชื่อว่าเป็นกิเลส.

ถามว่า ก็ราคะเกิดพร้อมกับทิวฐิ เป็นกามาสวะหรือไม่ ? ตอบว่าไม่เป็น ธรรมนี้ชื่อว่า ทิวฐิราคะ ข้อนี้สมจริงดังคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า ขึ้นชื่อว่า ทานที่บุคคลให้ในบุรุษบุคคลผู้ยังยินดีด้วยทิวฐิราคะ ย่อมไม่มีผลมาก ไม่มีอานิสงส์มาก ดังนี้.

ก็อาสวะเหล่านี้ ควรนำมาตามลำดับกิเลสบ้าง ตามลำดับแห่งมรรคบ้าง ว่าโดยลำดับแห่งกิเลส อนาคามีมรรคย่อมละกามาสวะ อรหัตมรรคย่อมละภวาสวะ โสคาปัตติมรรคย่อมละทิวฐิราสวะ อรหัตมรรคย่อมละอวิชชาสวะ. ว่าโดยลำดับแห่งมรรค โสคาปัตติมรรคละทิวฐิราสวะ อนาคามีมรรคละกามาสวะ อรหัตมรรคละภวาสวะและอวิชชาสวะ ดังนี้.

สัตถุโชนโคจรจน

[๑๑๕] ธรรมเป็นสัตถุโชน เป็นไฉน ?

สัตถุโชน ๑๐ คือ กามราคสัตถุโชน ปฏิมสัตถุโชน มานสัตถุโชน ทิวฐิสัตถุโชน วิจิกจาสัตถุโชน สีสัพพตปรามาสสัตถุโชน ภวราคสัตถุโชน อีสสาสัตถุโชน มัจฉริยสัตถุโชน อวิชชาสัตถุโชน.

[๑๒๐] บรรดาสัตถุโชน ๑๐ นั้น กามราคสัตถุโชน เป็นไฉน ?

ความพอใจต่อความใคร่ ความกำหนดคือความใคร่ ความเพติดเพลินคือความใคร่ ตัณหาคือความใคร่ สีนหาคือความใคร่ ความเร่าร้อนคือ

ความใคร่ ความสยบคือความใคร่ ความหมกหมุ่นคือความใคร่ ในกามทั้งหลาย อันใด นี้เรียกว่า กามราคสังโยชน์.

[๗๒๑] ปฏิฆสังโยชน์ เป็นไฉน ?

อาฆาตย่อมเกิดขึ้นได้ด้วยคิดว่า ผู้นี้ได้กระทำความเสื่อมเสียแก่เรา อาฆาตย่อมเกิดขึ้นได้ด้วยคิดว่า ผู้นี้กำลังทำความเสื่อมเสียแก่เรา อาฆาตย่อมเกิดขึ้นได้ด้วยคิดว่า ผู้นี้จักทำความเสื่อมเสียแก่เรา, อาฆาตย่อมเกิดขึ้นได้ด้วยคิดว่า ผู้นี้ได้ทำความเสื่อมเสีย ฯลฯ กำลังทำความเสื่อมเสีย ฯลฯ จักทำความเสื่อมเสียแก่คนผู้เป็นที่รักชอบพอของเรา. อาฆาตย่อมเกิดขึ้นได้ด้วยคิดว่า ผู้นี้ได้ทำความเจริญ ฯลฯ กำลังทำความเจริญ ฯลฯ จักทำความเจริญแก่คนผู้ไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่ชอบพอของเรา หรือ อาฆาตย่อมเกิดขึ้นในฐานะอันไร้เหตุจิตอาฆาต ความขัดเคือง ความกระทบกระทั่ง ความแค้น ความเคือง ความขุ่นเคือง ความพลุ่งพล่าน โทสะ ความคิดประทุษร้าย ความมุ่งคิด ประทุษร้าย ความขุ่นจิต ธรรมชาติที่ประทุษร้ายใจ โกรธ กิริยาที่โกรธ ความโกรธ มีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด [และ] การคิดประทุษร้าย กิริยาที่คิด ประทุษร้าย ความคิดประทุษร้าย การคิดปองร้าย กิริยาที่คิดปองร้าย ความคิดปองร้าย ความโกรธ ความแค้น ความดุร้าย ความปากร้าย ความไม่แจ่มขึ้นแห่งจิต นี้เรียกว่า ปฏิฆสังโยชน์.

[๗๒๒] มานสังโยชน์ เป็นไฉน ?

การถือตัว ว่าเราดีกว่าเขา ว่าเราเสมอกับเขา ว่าเราเลวกว่าเขา การถือตัว กิริยาที่ถือตัว ความถือตัว มีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด [และ] การยกตน การเทอดตน การเชิดชูตนคุณอง การยกจิตขึ้น ความที่จิตต้องการเป็นคุณอง นี้เรียกว่า มานสังโยชน์.

[๑๒๓] ทิฏฐิสัญโญชน์ เป็นไฉน ?

ความเห็นว่าเป็นโลกเที่ยงก็ดี ว่าโลกไม่เที่ยงก็ดี ว่าโลกมีที่สุดก็ดี ว่าโลกไม่มีที่สุดก็ดี ว่าชีพอันนั้นสรีระก็อันนั้นก็ดี ว่าชีพเป็นอื่นสรีระก็เป็นอื่นก็ดี ว่าสัตว์ยังเป็นอยู่เบื้องหน้าแต่มีระณะก็ดี ว่าสัตว์ไม่เป็นอยู่เบื้องหน้าแต่มีระณะก็ดี ว่าสัตว์ยังเป็นอยู่ก็มีไม่เป็นอย่างที่มีเบื้องหน้าแต่มีระณะก็ดี ว่าสัตว์ยังเป็นอยู่ก็ไม่ใช่ไม่เป็นอย่างก็ไม่ใช่เบื้องหน้าแต่มีระณะก็ดี ทิฏฐิ ความเห็นไปข้างทิฏฐิ ปาชัญ คือทิฏฐิ กัณดารคือทิฏฐิ ความเห็นเป็นข้าศึกต่อสัมมาทิฏฐิ ความผันแปร แห่งทิฏฐิ สัญโญชน์คือทิฏฐิ ความยึดถือ ความยึดมั่น ความตั้งมั่น ความถือผิด ทางชั่ว ทางผิด ภาวะที่ผิด ลัทธิเป็นบ่อเกิดแห่งความพินาศ การถือโดยวิปลาส มีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด นี้เรียกว่า ทิฏฐิสัญโญชน์

ความเห็นผิดทุกอย่าง เว้นสิลัพพาปราคาสัญโญชน์เสียจัดเป็น ทิฏฐิสัญโญชน์.

[๑๒๔] วิจิกิจฉาสัญโญชน์ เป็นไฉน ?

บุรุษนเคลือบแคลงสงสัยในศาสดา ในพระธรรม ในพระสงฆ์ ในสิกขา ในส่วนอดีต ในส่วนอนาคต ทั้งในส่วนอดีตและส่วนอนาคต ในปฏิจสมุปปาตธรรมที่ว่า เพราะธรรมนี้เป็นปัจจัย ธรรมนี้จึงเกิดขึ้น การเคลือบแคลง กิริยาที่เคลือบแคลง ความเคลือบแคลง ความคิดเห็นไปต่าง ๆ นานา ความตัดสินใจไม่ได้ ความเห็นเป็นสองแง่ ความเห็นเหมือนทางสองแพร่ง ความสงสัย ความไม่สามารถจะถือเอาโดยส่วนเดียวได้ ความคิดส่ายไป ความคิดพราไป ความไม่สามารถจะหยั่งลงถือเอาเป็นยุติได้ ความกระด้างแห่งจิต ความลังเลใจ มีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด นี้เรียกว่า วิจิกิจฉาสัญโญชน์.

[๗๒๕] สีสัพพตปรามาสัญญชฺชนํ เป็นไฉน ?

ความเห็นว่าเป็นความบริสุทธิ์ย่อมได้ด้วยศีล ด้วยพรต ด้วยศีลพรต ของสมณพราหมณ์ในภายนอกแต่ศาสนา นี้ ดังนี้ ทิฏฐิ ความเห็นไปข้างทิฏฐิ ปาชัญญคือทิฏฐิ กันดารคือทิฏฐิ ความเห็นเป็นข้าศึกต่อสัมมาทิฏฐิ ความผันแปร แห่งทิฏฐิ สัญญชฺชนํคือทิฏฐิ ความยึดถือ ความยึดมั่น ความตั้งมั่น ความถือผิด ทางชั่ว ทางผิด ภาวะที่ผิด ลัทธิเป็นบ่อเกิดแห่งความพินาศ การถือโดย วิปลาส มีลักษณะเช่นว่านนี้ อันใด นี้เรียกว่า สีสัพพตปรามาสัญญชฺชนํ.

[๗๒๖] ภวราคสัญญชฺชนํ เป็นไฉน ?

ความพอใจในภพ ความกำหนัดในภพ ความเพลิดเพลินในภพ ตัณหาในภพ สีนหาในภพ ความเร่าร้อนในภพ ความสยบในภพ ความ หมกมุ่นในภพ ในภพทั้งหลาย อันใด นี้เรียกว่า ภวราคสัญญชฺชนํ.

[๗๒๗] อิตสาสัญญชฺชนํ เป็นไฉน ?

การริษยา กิริยาที่ริษยา ความริษยา การเกลียดกัน กิริยาที่เกลียดกัน ความเกลียดกันในลาภสักการ การทำความเคารพ การนับถือ การไหว้ การบูชา ของคนอื่น อันใด นี้เรียกว่า อิตสาสัญญชฺชนํ.

[๗๒๘] มัจฉริยสัญญชฺชนํ เป็นไฉน ?

ความตระหนี่ ๕ คือ ตระหนี่อาวาส ตระหนี่ตระกูล ตระหนี่ลาภ ตระหนี่วรรณะ ตระหนี่ธรรม, การตระหนี่ กิริยาที่ตระหนี่ ความตระหนี่ ความหวงแหน ความเหนียวแน่น ความไม่เอื้อเฟื้อ ความไม่เผื่อแผ่ แห่งจิต มีลักษณะเช่นว่านนี้ อันใด นี้เรียกว่า มัจฉริยสัญญชฺชนํ.

[๗๒๙] อวิชชาสัญญชฺชนํ เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ในทุกข์ ความไม่รู้ในทุกขสมุทัย ความไม่รู้ในทุกขนิโรธ ความไม่รู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ความไม่รู้ในส่วนอดีต ความไม่รู้ในส่วน

อนาคต ความไม่รู้ทั้งในส่วนอดีตและส่วนอนาคต ความไม่รู้ในปฏิจสมุป-
บาทธรรมว่า เพราะธรรมนี้เป็นปัจจัย ธรรมนี้จึงเกิดขึ้น ความไม่รู้ ความ
ไม่เห็น ความไม่ตรัสรู้ ความไม่รู้โดยสมควร ความไม่รู้ตามความจริง ความ
ไม่แทงตลอด ความไม่ถือเอาให้ถูกต้อง ความไม่หยั่งลงโดยรอบคอบ ความ
ไม่พินิจ ความไม่พิจารณา ความไม่ทำให้ประจักษ์แจ้ง ความทรมปัญญา
ความโง่เขลา ความไม่รู้ชัด ความหลง ความลุ่มหลง ความหลงไหล อวิชา
โอะคืออวิชา โยคะคืออวิชา อนุสัยคืออวิชา ปริยภูฐานคืออวิชา
ถิมคืออวิชา อกุศลมูลคือโมะหะ นี้เรียกว่า อวิชาสัตถุโณชน.

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นสัตถุโณชน.

[๗๓๐] ธรรมไม่เป็นสัตถุโณชน เป็นไฉน ?

เว้นสัตถุโณชนธรรมเหล่านั้นเสีย กุศลธรรม อกุศลธรรม อภัยกต-
ธรรมที่เหลือ ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร โลกุตระ คือ เวทนาขั้น
๗๗ วิญญาณขั้น, รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ.

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นสัตถุโณชน.

[๗๓๑] ธรรมเป็นอารมณ์ของสัตถุโณชน เป็นไฉน ?

กุศลธรรม อกุศลธรรม อภัยกตธรรมประเภทที่ยังมีอาสวะ ซึ่งเป็น
กามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร คือ รูปขั้น ๗๗ วิญญาณขั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอารมณ์ของสัตถุโณชน.

ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของสัตถุโณชน เป็นไฉน ?

มรรคและผลของมรรคที่เป็นโลกุตระ และอสังขตธาตุ สภาวะธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของสัตถุโณชน.

[๗๓๒] **ธรรมสัมปยุตด้วยสัญญาโยชน์ เป็นไฉน ?**

ธรรมเหล่าใด สัมปยุตด้วยสัญญาโยชน์ธรรมเหล่านั้น คือ เวทนาขันธ ๗๗ วิญญาณขันธ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสัมปยุตด้วยสัญญาโยชน์.

ธรรมวิปยุตจากสัญญาโยชน์ เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่าใด วิปยุตจากสัญญาโยชน์ธรรมเหล่านั้น คือ เวทนาขันธ ๗๗ วิญญาณขันธ, รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากสัญญาโยชน์.

[๗๓๓] **ธรรมเป็นสัญญาโยชน์และเป็นอารมณ์ของสัญญาโยชน์ เป็นไฉน ?**

สัญญาโยชน์ธรรมเหล่านั้นนั้นแหละ ชื่อว่าธรรมเป็นสัญญาโยชน์และเป็นอารมณ์ของสัญญาโยชน์.

ธรรมเป็นอารมณ์ของสัญญาโยชน์แต่ไม่เป็นสัญญาโยชน์เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่าใด เป็นอารมณ์ของสัญญาโยชน์โดยสัญญาโยชน์ธรรมเหล่านั้น เว้นสัญญาโยชน์ธรรมเหล่านั้นเสีย คือ กุศลธรรม อกุศลธรรม อัพยาตธรรม ประเภทที่ยังมีอาสวะที่เหลือ ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร ได้แก่ รูปขันธ ๗๗ วิญญาณขันธ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอารมณ์ของสัญญาโยชน์แต่ไม่เป็นสัญญาโยชน์.

[๗๓๔] **ธรรมเป็นสัญญาโยชน์และสัมปยุตด้วยสัญญาโยชน์ เป็นไฉน ?**

กามราคสัญญาโยชน์ เป็นสัญญาโยชน์ และสัมปยุตด้วยสัญญาโยชน์ โดย อวิชาสัญญาโยชน์ อวิชาสัญญาโยชน์ เป็นสัญญาโยชน์ และสัมปยุตด้วยสัญญาโยชน์ โดยกามราคสัญญาโยชน์

ปฏิมัตถัญญโชนํ เป็นัตถัญญโชนํ และสัมปยุตตํด้วยัตถัญญโชนํ โดย
อวิชชาัตถัญญโชนํ อวิชชาัตถัญญโชนํ เป็นัตถัญญโชนํ และสัมปยุตตํด้วยัตถัญญโชนํ
โดยปฏิมัตถัญญโชนํ

มานัตถัญญโชนํ เป็นัตถัญญโชนํ และสัมปยุตตํด้วยัตถัญญโชนํ โดยอวิชชา
ัตถัญญโชนํ อวิชชาัตถัญญโชนํ เป็นัตถัญญโชนํ และสัมปยุตตํด้วยัตถัญญโชนํโดย
มานัตถัญญโชนํ

ทิกฺขุณฺณัตถัญญโชนํ เป็นัตถัญญโชนํ และสัมปยุตตํด้วยัตถัญญโชนํโดยอวิชชา
ัตถัญญโชนํ อวิชชาัตถัญญโชนํ เป็นัตถัญญโชนํ และสัมปยุตตํด้วยัตถัญญโชนํโดย
ทิกฺขุณฺณัตถัญญโชนํ

วิจิกิฉณัตถัญญโชนํ เป็นัตถัญญโชนํและสัมปยุตตํด้วยัตถัญญโชนํโดย
อวิชชาัตถัญญโชนํ อวิชชาัตถัญญโชนํ เป็นัตถัญญโชนํ และสัมปยุตตํด้วยัตถัญญโชนํ
โดยวิจิกิฉณัตถัญญโชนํ

สีลํพทฺตปฺรามาสํัตถัญญโชนํเป็นัตถัญญโชนํ และสัมปยุตตํด้วยัตถัญญโชนํ
โดยอวิชชาัตถัญญโชนํ อวิชชาัตถัญญโชนํ เป็นัตถัญญโชนํ และสัมปยุตตํด้วย
ัตถัญญโชนํโดยสีลํพทฺตปฺรามาสํัตถัญญโชนํ

ภวฺรคํัตถัญญโชนํ เป็นัตถัญญโชนํ และสัมปยุตตํด้วยัตถัญญโชนํโดย
อวิชชาัตถัญญโชนํ อวิชชาัตถัญญโชนํเป็นัตถัญญโชนํ และสัมปยุตตํด้วยัตถัญญโชนํ
โดยภวฺรคํัตถัญญโชนํ

อิสฺสาสํัตถัญญโชนํ เป็นัตถัญญโชนํ และสัมปยุตตํด้วยัตถัญญโชนํโดยอวิชชา
ัตถัญญโชนํ อวิชชาัตถัญญโชนํ เป็นัตถัญญโชนํ และสัมปยุตตํด้วยัตถัญญโชนํโดย
อิสฺสาสํัตถัญญโชนํ

มัจฉริยสังโยชน์ เป็นสังโยชน์ และสัมปยุตด้วยสังโยชน์โดยอวิชา
สังโยชน์ อวิชาสังโยชน์ เป็นสังโยชน์ และสัมปยุตด้วยสังโยชน์โดย
มัจฉริยสังโยชน์

สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่าธรรมเป็นสังโยชน์และสัมปยุตด้วยสังโยชน์.

ธรรมสัมปยุตด้วยสังโยชน์แต่ไม่เป็นสังโยชน์ เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่าใด สัมปยุตด้วยสังโยชน์ธรรมเหล่านั้นเว้นสังโยชน์-
ธรรมเหล่านั้นเสีย คือ เวทนาขั้นๆ ฯลฯ วิญญาณขั้นๆ สภาวธรรมเหล่านี้
ชื่อว่า ธรรมสัมปยุตด้วยสังโยชน์แต่ไม่เป็นสังโยชน์.

[๗๓๕] **ธรรมวิปยุตจากสังโยชน์แต่เป็นอารมณ์ของ
สังโยชน์ เป็นไฉน ?**

ธรรมเหล่าใด วิปยุตจากสังโยชน์ธรรมเหล่านั้น คือ กุศลธรรม
อกุศลธรรม อภัยกตธรรม ประเภทที่ยังมีอาสวะ ซึ่งเป็นกามาจร รูปาวจร
อรูปาวจร คือ รูปขั้นๆ ฯลฯ วิญญาณขั้นๆ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรม
วิปยุตจากสังโยชน์แต่เป็นอารมณ์ของสังโยชน์.

**ธรรมวิปยุตจากสังโยชน์ และไม่เป็นอารมณ์ของสังโยชน์
เป็นไฉน ?**

มรรคและผลของมรรคที่เป็นโลกุตระ และอสังขตธาตุ สภาวธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากสังโยชน์และไม่เป็นอารมณ์ของสังโยชน์.

สังโยชน์โคจลกะ จบ

อธิบายสัญญาชนโคจจกะ

ว่าด้วยมานนิพเทศ

พึงทราบวินิจฉัยมานนิพเทศในสัญญาชนโคจจกะ ต่อไป

บทว่า เสโย หมสมฺมิตฺติ มาโน* (การถือตัวว่าเราดีกว่าเขา) ได้แก่ มานะอันเกิดขึ้นอย่างนั้นว่า เราดีกว่าเขา โดยความหมายว่าสูงสุด. บทว่า สทิส หมสมฺมิตฺติ มาโน (การถือตัวว่าเราเสมอกับเขา) ได้แก่ มานะอันเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า เราเสมอกับเขา โดยความหมายว่า เสมอ ๆ กัน. บทว่า หีนो หมสมฺมิตฺติ มาโน (การถือตัวว่าเราเลวกว่าเขา) ได้แก่ มานะอันเกิดอย่างนี้ว่า เราเลวกว่าเขา โดยความหมายว่า ต่ำกว่า. มานะทั้ง ๓ เหล่านี้ คือ มานะว่าดีกว่าเขา มานะว่าเสมอเขา มานะว่าเลวกว่าเขา ย่อมเกิดแก่ชน ๓ จำพวก ด้วยประการฉะนี้.

จริงอยู่ มานะ ๓ คือ มีความสำคัญตนว่า เราดีกว่าเขา เสมอเขา เลวกว่าเขา ย่อมเกิดแก่คนที่ดีกว่าเขาบ้าง แก่คนที่เสมอเขาบ้าง แก่คนที่เลวกว่าเขาบ้าง.

บรรดามานะ ๓ อย่างนั้น แม้มานะว่าเราดีกว่าเขาของบุคคลผู้ดีกว่าเขาเป็นมานะตามความเป็นจริง มานะ ๒ นอกนี้มีใช้มานะตามความเป็นจริง. มานะว่าเราเสมอเขาของบุคคลผู้เสมอเขา ๆ ล ๆ มานะว่าเราเลวกว่าเขาของบุคคลผู้เลวกว่าเขา เป็นมานะตามความเป็นจริง มานะ ๒ นอกนี้มีใช้มานะตามความเป็นจริง.

ด้วยคำที่กล่าวมานี้ ตรัสไว้อย่างไร ?

ตรัสไว้ว่า มานะ ๓ ย่อมเกิดแก่บุคคลคนเดียวได้.

* อภิ. วิ. เล่ม ๓๕. ๘๘๓/๔๖๖

แต่ในนิเทศมานะข้อที่หนึ่งในขุททกวัตถุวิงศ์ ตรีสว่า มานะหนึ่ง
ย่อมเกิดแก่ชนทั้ง ๓. ที่ชื่อว่า มานะ (ความถือตัว) ด้วยอำนาจการทำความ
ถือตัว.

บทว่า มลฺลนา มลฺลิตตฺตํ (กิริยาที่ถือตัว ความถือตัว) นี้เป็น
การชี้แจงถึงอาการและภาวะ ที่ชื่อว่า อุลฺลติ การยกตน) โดยความหมายว่า
เกิดทุน. ที่ชื่อว่า อุลฺลนาโม (การเชิดชูตน) เพราะอรรถว่า นานะย่อมยัง
บุคคลผู้เกิดมานะให้พอง คือยกให้ตั้งขึ้น ที่ชื่อว่าธโซ (ดุจธง) โดยความ
หมายว่าเชิดชูขึ้นแล้ว. ที่ชื่อว่า สมฺปคฺคาโห (การยกจิตขึ้น) เพราะอรรถว่า
ย่อมประทับประคองจิตโดยความหมายว่า การยกขึ้น. บรรดาธงทั้งหลายมาก
ธงที่ยกขึ้นสูง ตรีสเรียกว่า เกตุ (ธง) เพราะว่ามีมานะเมื่อเกิดบ่อยๆ เพราะ
อาศัยมานะต่อๆ มากก็เป็นเหมือนธง เพราะอรรถว่ายกขึ้นไว้สูง เพราะฉะนั้น
จึงเรียกว่า เหมือนธง. จิตใดย่อมต้องการมานะเหมือนธง เพราะฉะนั้น จิต
นั้นจึงชื่อว่า เกตุกมฺยํ (ปรารถนาดุจธง) ภาวะแห่งเกตุกัมยะนั้น ชื่อว่า
เกตุกมฺยตา (ความที่จิตต้องการดุจธง) ก็ความที่จิตต้องการดุจธงนั้นเป็น
ของจิต มิใช่เป็นของอตฺตา ด้วยเหตุนี้ จึงตรีสว่า เกตุกมฺยตา จิตฺตสฺส
(ความที่จิตต้องการดุจธง) อธิบายว่า จิตสัมปยุตด้วยมานะย่อมปรารถนาดุจธง
และภาวะแห่งจิตนั้น ชื่อว่า เกตุกมฺยตา คือ มานะที่นับว่าเป็นดุจธง.

ว่าด้วยอิสทานิทเทศ

พึงทราบวินิจฉัยในอิสทานิทเทศ ต่อไป

คำว่า ยา ปรลาถสฺสกุการ ครุการ มานน วนฺทนปฺชนาทีสุ อิสฺสา
(การริษยาในลาภสักการะ ในการทำความเคารพ ในการนับถือ ในการไหว้

และบุขาของบุคคลอื่นเป็นต้น อันใด) ความว่า การริษยาใดที่มีลักษณะซึ่งเกิดขึ้นในสมบัติของผู้อื่น ในสิ่งทั้งหลายมีลาภเป็นต้นของชนเหล่าอื่นนั้นว่า ลาภเป็นต้นเหล่านี้จะมีประโยชน์อะไร ด้วยบุคคลนี้.

ในพระบาลีนั้น บทว่า ลาภ (ลาภ) ได้แก่ การได้เฉพาะปัจจัย ๔ มีจิวรเป็นต้น จริงอยู่ บุคคลผู้ริษยา ย่อมซึ่งเกิดลาภนั้น ของบุคคลอื่น ย่อมไม่ปรารถนาว่า ประโยชน์อะไร ด้วยลาภนี้แก่บุคคลนี้ ดังนี้.

บทว่า สกกาโร (สักการะ) ได้แก่ การได้ปัจจัยเหล่านั้นนั้นแหละ ที่ดีอันบุคคลทำดีแล้ว. บทว่า ครุกาโร (การทำความเคารพ) ได้แก่ กิริยาที่ยกย่องคือ การกระทำให้เป็นภาระ. บทว่า มานน (การนับถือ) ได้แก่ การกระทำให้เป็นที่รักด้วยใจ. บทว่า วนุทน (การไหว้) ได้แก่ การไหว้ด้วยเบญจางคประดิษฐ์. บทว่า ปุชนา (การบูชา) ได้แก่ การบูชาด้วยของหอมและดอกไม้เป็นต้น. ที่ชื่อว่า อิสฺฐา (การริษยา) ด้วยอำนาจกิริยาที่ไม่อยากให้คนอื่นได้ดี อากาโรที่ไม่อยากให้คนอื่นได้ดี ชื่อว่า อิสฺฐายนา (กิริยาที่ริษยา) ภาวะที่ไม่อยากให้คนอื่นได้ดี ชื่อว่า อิสฺฐายิตตุต (ความริษยา). การคิดกันเป็นต้นเป็นคำไวพจน์ของการริษยา. บัณฑิตพึงทราบลักษณะแห่งความซึ่งเกิดของการริษยานี้โดยบุคคลผู้ครองเรือนบ้าง ผู้ไม่ครองเรือนบ้าง.

ว่าด้วยลักษณะการริษยา ๒ อย่าง

จริงอยู่ ฆราวาสบางคนอาศัยความเพียรกระทำอย่างบุรุษ ของตนด้วยอาชีพอย่างใดอย่างหนึ่งในการทำงานทั้งหลายมีการทำนาและค้าขายเป็นต้น ย่อมได้ยานพาหนะหรือรัถนะที่ดี อีกคนหนึ่ง มีความปรารถนาให้บุคคลนั้นเลื่อมลาภ ไม่ยินดีด้วยการได้ลาภของบุคคลนั้น คิดแต่ว่า เมื่อไรหนอ เจ้าคนนี้

จักเชื่อมจากสมบัตินี้เป็นคนกำพร้าว่เที่ยวไป เมื่อบุคคลคนนั้นเชื่อมจากสมบัติ นั้นด้วยเหตุอย่างหนึ่ง ก็ชอบใจ.

แม้บรรพชิตรูปหนึ่งผู้มีใจริษยา เห็นบรรพชิตรูปอื่นผู้ถึงพร้อมด้วย การได้ปัจจัยเป็นต้นอันเกิดขึ้นเพราะอาศัยสุดตปรีชิตเป็นต้นของตนก็คิดแต่ว่า เมื่อไรหนอ ท่านรูปนี้จักเชื่อมจากลาภเหล่านี้เป็นต้น เมื่อใดเห็นภิกษุรูปนั้น เชื่อมด้วยเหตุอย่างหนึ่ง เมื่อนั้นก็มีจิตเบิกบาน บัณฑิตพึงทราบว่ การริษยา มีการจึงเกียดสมบัติของบุคคลอื่นเป็นลักษณะ ด้วยประการฉะนี้.

ว่าด้วยมัจฉริยนิทเทศ

พึงทราบวินิจฉัยมัจฉริยนิทเทศ ต่อไป

เพื่อทรงแสดงมัจฉริยะ (ความตระหนี่) โดยวัตถุ จึงตรัสคำมี อาทิวา ปลูก มัจฉริยานิ อาวาสมัจฉริย (ความตระหนี่ ๕ คือตระหนี่อาวาส) ดังนี้. ในมัจฉริยะเหล่านี้ ความตระหนี่ในอาวาส ชื่อว่า อาวาสมัจฉริย. แม้บทที่เหลือก็เช่นนี้เหมือนกัน. อารามทั้งสี่ก็ดี บริเวณอารามก็ดี ห้องน้อย ก็ดี ที่พักในเวลารাত্রีเป็นต้นก็ดี ชื่อว่า อาวาส. พวกภิกษุที่อยู่ในอาวาสนั้น ย่อมอยู่สบาย ย่อมได้ปัจจัยทั้งหลาย ภิกษุรูปหนึ่งผู้ตระหนี่ยอมไม่ปรารธนา ให้ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยวัตร ผู้มีศีลเป็นที่รักมาในที่อยู่นั้น แม้มาแล้วก็คิดว่า ภิกษุนี้จะไปโดยเร็วเถิด นี้ชื่อว่า อาวาสมัจฉริยะ (ตระหนี่อาวาส) แต่ ภิกษุผู้ไม่ปรารธนาการอยู่ในที่นั้นของพวกผู้ก่อการทะเลาะเป็นต้น ไม่ชื่อว่า อาวาสมัจฉริยะ (นี้เป็นความตระหนี่ข้อที่ ๑).

บทว่า กุล (ตระกูล) ได้แก่ ตระกูลอุปัฏฐากบ้าง ตระกูลญาติ บ้าง เมื่อภิกษุไม่ปรารธนาให้ภิกษุอื่นเข้าไปสู่ตระกูลนั้น ย่อมเป็นกุลมัจฉริยะ (ตระหนี่ตระกูล) แต่ภิกษุไม่ปรารธนาให้บุคคลลามกเข้าไปในตระกูลนั้น ไม่

ชื่อว่ามัจฉริยะ เพราะคนผู้ลามกนั้นยอมปฏิบัติ เพื่อทำลายความเลื่อมใสของ
ตระกูลเหล่านั้น แต่ภิกษุผู้สามารถรักษาความเลื่อมใสไว้ได้ ไม่ปรารถนาให้
ภิกษุนั้นเข้าไปในตระกูลนั้น จึงชื่อว่า มัจฉริยะ (นี่เป็นความตระหนี่ข้อที่ ๒).

บทว่า ลาโภ (ลาภ) ได้แก่ การได้ปัจจัย ๔ เมื่อภิกษุผู้มีศีลรูป
อื่นได้อยู่ซึ่งปัจจัย ๔ นั้นนั้นแหละ ภิกษุผู้ตระหนี่คิดอยู่ว่า ขอจงอย่าได้ ดัง
นี้ ย่อมเป็น ลาภมัจฉริยะ (ตระหนี่ลาภ) แต่ภิกษุไฉยสังครัทธาไทย (ของ
ที่ถวายเป็นสังครัทธา) ให้ตกไปก็ดี ย่อมทำปัจจัยที่ได้มาให้เสียหายด้วยสามารถ
แห่งการไม่บริโภคนหรือบริโภคนไม่ดีเป็นต้นก็ดี ไม่ให้วัตถุแม้จะถึงความบูดเน่า
แก่ภิกษุอื่นก็ดี ภิกษุผู้ตระหนี่เห็นภิกษุนั้นแล้ว คิดอยู่ว่า ถ้าภิกษุรูปนี้ไม่ได้
ปัจจัยนี้ ภิกษุอื่นผู้มีศีลพึงได้ พึงบริโภคน ดังนี้ ไม่ชื่อว่า มัจฉริยะ (นี่เป็น
ความตระหนี่ข้อที่ ๓).

สรีรวรรณะ (ผิวพรรณแห่งสรีระ) ก็ดี คุณวรรณะ (การสรรเสริญ
คุณความดี) ก็ดี ชื่อว่า วรรณะ ในวรรณะทั้ง ๒ นั้น บุคคลผู้ตระหนี่
สรีรวรรณะ เมื่อมีคนพูดว่า บุคคลอื่นนำเลื่อมใส มีรูปงาม ดังนี้ ไม่ปรารถนา
จะกล่าวถึงบุคคลนั้น. บุคคลผู้ตระหนี่คุณวรรณะ (คือการสรรเสริญคุณความ
ดี) ย่อมไม่ปรารถนาจะกล่าวชมคุณความดีของผู้อื่นด้วยศีล ด้วยธุดงค์ ด้วย
ปฏิบัติ ด้วยอาจารย์ (นี่เป็นวรรณะมัจฉริยะข้อที่ ๔).

บทว่า ฌมฺโม (ธรรม) ได้แก่ ปริยัติธรรมและปฏิบัติธรรม. ใน
ธรรมทั้ง ๒ นั้น พระอริยสาวกทั้งหลายย่อมไม่ตระหนี่ปฏิบัติธรรม ย่อม
ปรารถนาการแห่งตลอดแก่โลกพร้อมทั้งเทวโลกในธรรมอันตนแห่งตลอดแล้ว
คือยอมปรารถนาว่า ขอสัตว์เหล่าอื่นจงรู้การแห่งตลอดธรรมนั้น ก็ขึ้นชื่อว่า
ธรรมมัจฉริยะ (ความตระหนี่ธรรม) ย่อมมีในตันติธรรม * (ธรรมที่เป็น

* ตันติธรรม คือ ธรรมและวินัย

คัมภีร์) เท่านั้น บุคคลผู้ประกอบตันติธรรมนั้น ย่อมรู้คัมภีร์อันลึกลับ หรือ
กถามรรคอันใด ไม่ประสงค์จะให้คนอื่นรู้คัมภีร์ หรือกถามรรคนั้น แต่ว่า
บุคคลใดใคร่ครวญถึงบุคคล หรือใคร่ครวญธรรมด้วยการประกอบธรรม ไม่
ให้ด้วยการประกอบบุคคล ภิกษุนี้ไม่ชื่อว่า ธรรมมัจฺฉริยะ.

ในข้อนี้ บุคคลบางคนเป็นคนเหลาะแหละ (โลโล) บางคราวเป็นสมณะ
บางคราวเป็นพราหมณ์ บางคราวเป็นคฤหัสถ์ ก็ภิกษุใดไม่ให้ด้วยคิดว่า บุคคล
นี้จักทำลายตันติธรรมอันละเอียดสุขเป็นธรรมอันยิ่งเป็นประเพณีสืบต่อกันมา
ให้สับสน ภิกษุนี้ใคร่ครวญถึงบุคคลแล้ว ชื่อว่า **ยอมไม่ให้เพราะประกอบ
ธรรมไว้** ส่วนภิกษุใด ย่อมไม่ให้ด้วยคิดว่า ธรรมนี้ละเอียดสุขุม ถ้าบุคคล
นี้จักเรียนเอา จักพยากรณ์หรือหัตผล จักแสดงตนให้ถึงความพินาศ ภิกษุนี้
ใคร่ครวญธรรมแล้ว ชื่อว่า **ยอมไม่ให้ด้วยการประกอบบุคคล** แต่บุคคลใด
ยอมไม่ให้ด้วยคิดว่า ถ้าบุคคลนี้ เรียนธรรมนี้ จักสามารถทำลายลัทธิ (สมย์)
ของพวกเรา ดังนี้ บุคคลนี้ ชื่อว่า **เป็นผู้ตระหนักรู้ธรรม** (นี้เป็นธรรม
มัจฺฉริยข้อที่ ๕).

บรรดามัจฉริยะ ๕ เหล่านี้ **ว่าด้วยอวาตมัจฺฉริยะก่อน** บุคคลเกิด
เป็นยักษ์ หรือเป็นเปรต แล้วจะเอาศีรษะเทินหยากเขี้ยวของที่อยู่บนแลเทียวไป.
ว่าด้วยกุลมัจฺฉริยะ เมื่อตระกูลนั้นทำทาน และนับถือบุคคลเหล่าอื่น เมื่อ
เขาเห็นก็คิดอยู่ว่า ตระกูลนี้ของเราแตกแล้วหนอ โลहितจะพุ่งออกจากปาก
มีการถ่ายท้องบ้าง ไล่ใหญ่ทั้งหลายก็จะเป็นท่อนเล็กท่อนน้อยออกมาบ้าง. ว่า
ด้วยลาภมัจฺฉริยะ ตระหนักรู้ในลาภอันเป็นของสงฆ์ หรือคณะ หรือบุคคล
บริโศก เป็นคุณเครื่องใช้ของบุคคล ย่อมเกิดเป็นยักษ์ หรือเปรต หรืองูเห่าม
ใหญ่. **ว่าด้วยสรีรวรรณคุณมัจฺฉริยะ และปริยัติธรรมมัจฺฉริยะ** บุคคล

ย่อมสรรเสริญวาระของตน ไม่สรรเสริญวาระของผู้อื่น เมื่อจะกล่าวโทษ ด้วยคำว่า นีรวาระอะไร ? ดังนี้ เมื่อไม่ให้ปริยัติธรรมอะไร ๆ แก่ใคร ๆ ย่อมเป็นผู้มีพรณทรม และจะเป็นบ้านน้ำลาย.

อีกอย่างหนึ่ง บุคคลย่อมถูกไฟไหม้ ในเรือนโลหะด้วยความตระหนี่ อวาต ย่อมเป็นผู้มีลาภน้อยด้วยความตระหนี่ตระกูล ย่อมเกิดในกุกนรก ด้วยความตระหนี่ลาภ บุคคลเมื่อเกิดทุก ๆ ภพย่อมไม่มีผิพพรรณดี ด้วยการตระหนี่วาระ ย่อมเกิดในกุกกุกนรก ด้วยการตระหนี่ธรรม.

ที่ชื่อว่า มจฺเจรฺ (ความตระหนี่) ด้วยสามารถการเห็นแก่ตัว อการ แห่งความตระหนี่ ชื่อว่า มจฺจฺรายนา (กิริยาที่ตระหนี่) ภาวะแห่งจิตที่ถูก ความตระหนี่ให้เป็นไปแล้ว พริ้งพร้อมด้วยความตระหนี่ ชื่อว่า มจฺจฺรายิตตฺตฺ (ความตระหนี่). บุคคลที่ชื่อว่า วิวิจฺโฉ (ผู้หวงแหน) เพราะอรรถว่า ปรรณาสมบัติทั้งหมดของตนไม่ให้เสื่อมสูญไป ด้วยคิดว่า ขอสมบัติทั้งปวง จงมีแก่เราเท่านั้น จงอย่ามีแก่คนอื่น ดังนี้. ภาวะแห่งบุคคลผู้หวงแหน ชื่อว่า เววิจฺจํ (ความหวงแหน) คำว่า ความหวงแหน นี้ เป็นชื่อของความตระหนี่อย่างอ่อน.

บุคคลผู้ไม่เอื้อเพื่อ ตรัสว่า กทริโย (ผู้เห็นแก่ตัว) ภาวะแห่งบุคคล ผู้เห็นแก่ตัวนั้น เรียกว่า กทริยํ (ความเหนียวแน่น) คำว่า ความเหนียวแน่น นี้เป็นชื่อของความตระหนี่กล้าแข็ง เพราะบุคคลผู้ประกอบด้วยความตระหนี่นั้น ย่อมห้ามแม้บุคคลอื่นผู้ให้แก่บุคคลเหล่านี้ ข้อนี้สมด้วยพระบาลีที่ตรัสไว้ในสังยุตตนิคายสคาถวรรคว่า*

กทริโย	ปาปลักขุโป	มิจฺฉาทิฏฺฐิ	อนาทโร
ททมานํ	นิวาเรติ	ยาจมานาน	โกชนํ

* ส. สคาถกุก. เล่ม ๑๕ ๓๕๘/๑๓๕

**บุคคลผู้เหนียวแน่น มีความดำริชั่ว
เป็นมิฉนาคทัญญู ไม่มีความเอื้อเฟื้อ ย่อมห้าม
คนที่กำลังจะให้โภชนาหารแก่คนทั้งหลายที่
ขออยู่ ดังนี้.**

บุคคลใดเห็นยากทั้งหลายแล้วให้จิตยับยั้งอยู่ คือให้ทนหน่ออยู่ด้วยความขี้เหนียว เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้น จึงชื่อว่า **กฏกจจโก** (ผู้ไม่เอื้อเฟื้อ). ภาวะแห่งความเป็นผู้ไม่เอื้อเฟื่อนั้น ชื่อว่า **กฏกจจกตา** (ความไม่เอื้อเฟื้อ).

อีกนัยหนึ่ง บุคคลผู้มีช้อนในมือ ตรีศเรียกว่า **กฏกจจกตา** ก็บุคคลเมื่อจะถือเอาข้าวจากหม้อซึ่งเต็มเสมอปากหม้อ ย่อมถือเอาด้วยปลายช้อนอันแคบทุกส่วน ก็ไม่อาจเพื่อถือเอาให้เต็ม ฉนั้นใด จิตของบุคคลผู้ตระหนี่ก็ฉนั้นนั้น ย่อมคับแคบ เมื่อจิตคับแคบ แม้กายก็คับแคบดอยกลับ ย่อมไม่ยื่นให้เพื่อชนเหล่าอื่น เพราะฉะนั้น ความตระหนี่จึงตรีศเรียกว่า **กตกณจจกตา** (ความเป็นคนมีใจแคบเหมือนช้อนเครื่องคดข้าว).

บทว่า **อภคหิตตตํ จิตตตสฺส** (ความไม่เผื่อแผ่แห่งจิต) ได้แก่ การที่จิตกันเอาไว้ โดยประการที่ไม่เหยียดไปโดยอาการมีการให้ทานเป็นต้น ในการทำอุปการะแก่ชนเหล่าอื่น. ก็เพราะคนตระหนี่ยอมไม่ปรารถนาจะให้สิ่งอันมีอยู่ของตนแก่ชนเหล่าอื่น อยากรับแต่ของคนอื่น ฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบความตระหนี่นั้นมีการซ่อนสมบัติของตนเป็นลักษณะ หรือความตระหนี่นั้นมีการถือเอาสมบัติของคนอื่นเป็นลักษณะ ด้วยอำนาจแห่งความเป็นไปว่า ความอัสจรรย์นี้ จึงมีแก่เราคนเดียว อยามีแก่คนอื่น ดังนี้. คำที่เหลือในโคจจกะนั้น มีเนื้อความง่ายทั้งนั้น.

ก็สังโยชน์เหล่านี้ ควรนำมาแสดง โดยลำดับกิเลสบ้าง โดยลำดับ
มรรคบ้าง ว่าโดยลำดับกิเลส กามราคสังโยชน์และปฏิฆสังโยชน์อันอนาคา-
มิมรรคย่อมประหาณ มานสังโยชน์อันอรหัตมรรคย่อมประหาณ ทิฏฐิ
วิจิกิจจา และสีลัพพตปรามาสนโศดาปัตติมรรคย่อมประหาณ ภวราคสังโยชน์
อันอรหัตมรรคย่อมประหาณ อิสสา มัจฉริยะอันโศดาปัตติมรรคย่อมประหาณ
อวิชาอันอรหัตมรรคย่อมประหาณ. ว่าโดยลำดับแห่งมรรค โศดาปัตติมรรค
ย่อมประหาณทิฏฐิ วิจิกิจจา สีลัพพตปรามาส อิสสา และมัจฉริยะ อนาคา-
มรรคย่อมประหาณกามราคะและปฏิฆะ อรหัตมรรคย่อมประหาณมานะ
ภวราคะ และอวิชา ดังนี้แล.

คั่นถโคจณกะ

[๗๓๖] ธรรมเป็นคั่นถะ เป็นไฉน ?

คั่นถะ ๔ คือ อภิขฌากายคั่นถะ พยาปาทกายคั่นถะ สีลัพพตปรามา-
สกายคั่นถะ อิหังสัจจาภินิเวสกายคั่นถะ.

[๗๓๗] บรรดาคั่นถะ ๔ นั้น อภิขฌากายคั่นถะ เป็นไฉน ?

ความกำหนัด ความกำหนัดหนัก ความคล้อยตามอารมณ์ ความยินดี
ความเพติดเพติน ความกำหนัดด้วยอำนาจความเพติดเพติน ความกำหนัดนัก
แห่งจิต ความอยาก ความสยบ ความหมกมุ่น ความใคร่ ความรักใคร่
ความข้องอยู่ ความจมอยู่ ธรรมชาติผู้คร่ำไป ธรรมชาติผู้หลอกลวง ธรรมชาติ
ผู้ยังสัตว์ให้เกิด ธรรมชาติผู้ยังสัตว์ให้เกิดพร้อม ธรรมชาติอันรื้อยรัด ธรรมชาติ
อันมีขำย ธรรมชาติอันกำซาบใจ ธรรมชาติอันชานไป ธรรมชาติเหมือน

เส้นด้าย ธรรมชาติอันแผ่ไป ธรรมชาติผู้ประมวลมา ธรรมชาติเป็นเพื่อนสอง
ปณิธาน ธรรมชาติผู้นำไปสู่ภพ ตัณหาเหมือนป่า ตัณหาเหมือนดง ความ
เกี่ยวข้อง ความเชื่อใจ ความหวังใจ ความผูกพัน ความหวัง กิริยาที่หวัง
ภาวะที่หวัง ความหวังรูป ความหวังเสียง ความหวังกลิ่น ความหวังรส
ความหวังโผฏฐัพพะ ความหวังลาภ ความหวังทรัพย์ ความหวังบุตร ความหวัง
ชีวิต ธรรมชาติผู้กระชับ ธรรมชาติผู้กระชับทั่ว ธรรมชาติผู้กระชับยิ่ง
การกระชับ กิริยาที่กระชับ ความทะกระชับ การละโมภ กิริยาที่ละโมภ
ความละโมภ ธรรมชาติเป็นเหตุชมชานไป ภาวะที่ใคร่อารมณ์ดี ๆ ความ
กำหนดในฐานะอันไม่ควร ความโลกเกินพอดี ความติดใจ กิริยาที่ติดใจ
ความปรารถนา ความกระหึ่มใจ ความปรารถนานัก กามตัณหา ภวตัณหา
วิภวตัณหา ตัณหาในรูปภพ ตัณหาในอรูปรภพ ตัณหาในนิโรธ [คือราคะที่
สหระคด้วยอุจเฉททิฏฐิ] รูปตัณหา สัตถตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา
โผฏฐัพพตัณหา รัสมตัณหา โอชะ โยคะ คันถะ อุปาทาน อารมณ์ นิ वर्ณ
เครื่องปิดบัง เครื่องผูก อุปกิเลส อนุสัย ปริยภูฐาน ตัณหาเหมือนเงาวัลย์
ความปรารถนาวัตถุมีอย่างต่าง ๆ รากเหง้าแห่งทุกข์ เหตุแห่งทุกข์ แคนเกิด
แห่งทุกข์ บ่วงแห่งมาร เบ็ดแห่งมาร แคนแห่งมาร ตัณหาเหมือนแม่น้ำ
ตัณหาเหมือนข่าย ตัณหาเหมือนเชือกผูก ตัณหาเหมือนสมุทร อภิชฌา
อกุศลมูลคือโลภะ อันใด นี้เรียกว่า อภิชฌากายคันถะ.

[๗๓๘] พยาบาทกายคันถะ เป็นไฉน ?

อาฆาตย่อมเกิดขึ้นได้ด้วยคิดว่า ผู้นี้ได้กระทำความเสื่อมเสียแก่เรา
อาฆาตย่อมเกิดขึ้นได้ด้วยคิดว่า ผู้นี้กำลังทำความเสื่อมเสียแก่เรา อาฆาตย่อม
เกิดขึ้นได้ด้วยคิดว่า ผู้นี้จักทำความเสื่อมเสียแก่เรา อาฆาตย่อมเกิดขึ้นได้ด้วย

คิดว่า ผู้นี้ได้ทำความเสื่อมเสีย ฯลฯ กำลังทำความเสื่อมเสีย ฯลฯ จักทำ
ความเสื่อมเสียแก่คนที่รักชอบพอของเรา อาฆาตย่อมเกิดขึ้นได้ด้วยคิดว่า ผู้นี้ได้
ทำความเจริญ ฯลฯ กำลังทำความเจริญ ฯลฯ จักทำความเจริญแก่คนผู้ไม่
เป็นที่รักไม่เป็นที่ชอบพอของเรา หรืออาฆาตย่อมเกิดขึ้นได้ในฐานะอันใช่เหตุ
จิตอาฆาต ความขัดเคือง ความกระทบกระทั่ง ความแค้น ความเคือง
ความขุ่นเคือง ความพลุ่งพล่าน โทสะ ความคิดประทุษร้าย ความขุ่นจิต
ธรรมชาติที่ประทุษร้ายใจ โกรธ กิริยาที่โกรธ ภาวะที่โกรธ มีลักษณะเช่น
ว่านี้ อันใด [และ] การคิดประทุษร้าย กิริยาที่คิดประทุษร้าย ความคิด
ประทุษร้าย การคิดปองร้าย กิริยาที่คิดปองร้าย ความคิดปองร้าย ความโกรธ
ความแค้น ความดุร้าย ความปากร้าย ความไม่เข้มแข็งแห่งจิต นี้เรียกว่า
พยาปาทกายคันถะ.

[๗๓๕] สัตถัพพตปรามาสกายคันถะ เป็นไฉน ?

ความเห็นว่าการบริสุทธิย่อมมิได้ด้วยศีล ด้วยพรต ด้วยศีลพรตของ
สมณพราหมณ์ในภายนอกแต่ศาสนานี้ดังนี้ ทิฎฐิ ความเห็นไปข้างทิฎฐิ ปาชัญ
คือทิฎฐิ กันดารคือทิฎฐิ ความเห็นเป็นข้าศึกต่อสัมมาทิฎฐิ ความผันแปร
แห่งทิฎฐิ สัญโญชนคือทิฎฐิ ความยึดถือ ความยึดมั่น ความตั้งมั่น ความ
ถือผิด ทางชั่ว ทางผิด ภาวะที่ผิด ลัทธินับถือแห่งความพินาศ การถือ
โดยวิปลาต มีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด นี้เรียกว่า สัตถัพพตปรามาสกายคันถะ.

[๗๔๐] อิทังสัจจจาภินเวสกายคันถะ เป็นไฉน ?

ความเห็นว่าการเที่ยง นี้แหละจริงอย่างอื่นเปล่า ดังนี้ก็ดี ว่าโลก
ไม่เที่ยง นี้แหละจริง อย่างอื่นเปล่า ดังนี้ก็ดี ว่าโลกมีที่สุด นี้แหละจริง
อย่างอื่นเปล่า ดังนี้ก็ดี ว่าโลกไม่มีที่สุด นี้แหละจริง อย่างอื่นเปล่า ดังนี้ก็ดี

ว่าชีพอันนั้นสรีระก็อันนั้น นี่แหละจริง อย่างอื่นเปล่า ดังนี้ก็ดี ว่าชีพเป็นอื่น
สรีระก็เป็นอื่น นี่แหละจริง อย่างอื่นเปล่า ดังนี้ก็ดี ว่าสัตว์ยังเป็นอยู่เบื้องหน้า
แต่ขณะนี้แหละจริง อย่างอื่นเปล่า ดังนี้ก็ดี ว่าสัตว์ไม่เป็นอยู่เบื้องหน้าแต่
ขณะนี้แหละจริง อย่างอื่นเปล่า ดังนี้ก็ดี ว่าสัตว์ยังเป็นอยู่ก็มี ไม่เป็นอยู่
ก็มีเบื้องหน้าแต่ขณะนี้แหละจริง อย่างอื่นเปล่า ดังนี้ก็ดี ว่าสัตว์ยังเป็นอยู่
ก็ไม่ใช่ ไม่เป็นอยู่ก็ไม่ใช่เบื้องหน้าแต่ขณะนี้แหละจริง อย่างอื่นเปล่า
ดังนี้ก็ดี ทิฏฐิ ความเห็นไปข้างทิฏฐิ ปาชัญญคือทิฏฐิ กันดารคือทิฏฐิ ความเห็น
เป็นข้าศึกต่อสัมมาทิฏฐิ ความผันแปรแห่งทิฏฐิ สัจฉญาณคือทิฏฐิ ความยึดถือ
ความยึดมั่น ความตั้งมั่น ความถือผิด ทางชั่ว ทางผิด ภาวะที่ผิด ลัทธินี้
เป็นบ่อเกิดแห่งความพินาศ การถือโดยวิปลาส มีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด
นี้เรียกว่า อิทังสัจจาภินิเวสกายคันถะ.

มิจฉาทิฏฐิมิทุกุอย่าง เว้นสี่ลัทธิพตปรัมมาสกายคันถะ จัดเป็นอิทัง-
สัจจาภินิเวสกายคันถะ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นคันถะ.

[๗๔๑] ธรรมไม่เป็นคันถะ เป็นไฉน ?

เว้นคันถะธรรมเหล่านั้นเสีย กุศลธรรม อกุศลธรรม อภัยกตธรรม
ที่เหลือซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร โลกุตระ คือ เวทนาขันธ ฯลฯ
วิญญาณขันธ, รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรม
ไม่เป็นคันถะ.

[๗๔๒] ธรรมเป็นอารมณ์ของคันถะ เป็นไฉน ?

กุศลธรรม อกุศลธรรม อภัยกตธรรมประเภทที่ยังมีอาสวะ ที่เป็น
กามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร คือ รูปขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธ สภาวะธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอารมณ์ของคันถะ.

ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของคันถะ เป็นไฉน ?

มรรคและผลของมรรคที่เป็นโลกุตระ และอสังขตธาตุ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของคันถะ.

[๗๔๓] ธรรมสัมปยุตด้วยคันถะ เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่าใด สัมปยุตด้วยคันถะธรรมเหล่านี้ คือ เวทนาขันธ ฯลฯ วิทยญาณขันธ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสัมปยุตด้วยคันถะ.

ธรรมวิปยุตจากคันถะ เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่าใด วิปยุตจากคันถะธรรมเหล่านั้น คือ เวทนาขันธ ฯลฯ วิทยญาณขันธ, รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากคันถะ.

[๗๔๔] ธรรมเป็นคันถะและเป็นอารมณ์ของคันถะ เป็นไฉน ?

คันถะธรรมเหล่านั้นนั่นเอง ชื่อว่า ธรรมเป็นคันถะและเป็นอารมณ์ของคันถะ.

ธรรมเป็นอารมณ์ของคันถะแต่ไม่เป็นคันถะ เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่าใด เป็นอารมณ์ของคันถะโดยคันถะธรรมเหล่านั้น เว้นคันถะธรรมเหล่านั้นเสีย คือ กุศลธรรม อกุศลธรรม อภัยกตธรรม ประเภทที่ยังมีอาสวะที่เหลือ ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร ได้แก่ขันธ ฯลฯ วิทยญาณขันธ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอารมณ์ของคันถะแต่ไม่เป็นคันถะ.

[๗๔๕] ธรรมเป็นคันถะและสัมปยุตด้วยคันถะ เป็นไฉน

สีลัพพตปรามาสกายคันถะ เป็นคันถะ และสัมปยุตด้วยคันถะ โดยอภิขฌากายคันถะ อภิขฌากายคันถะเป็นคันถะ และสัมปยุตด้วยคันถะโดยสีลัพพตปรามาสกายคันถะ

อิทังสังจาภินิเวสกายคันถะ เป็นคันถะ และสัมปยุตด้วยคันถะโดย
อภิขฌากายคันถะ อภิขฌากายคันถะเป็นคันถะ และสัมประยุตด้วยคันถะโดย
อิทังสังจาภินิเวสกายคันถะ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นคันถะและสัมปยุตด้วยคันถะ.

ธรรมสัมปยุตด้วยคันถะแต่ไม่เป็นคันถะ เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่าใด สัมปยุตด้วยคันถะธรรมเหล่านั้น เว้นคันถะธรรมเหล่านั้น
เสีย คือ เวทนาขันธ ๗๗ วิญญาณขันธ สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรม
สัมปยุตด้วยคันถะแต่ไม่เป็นคันถะ.

[๗๔๖] **ธรรมวิปยุตจากคันถะแต่เป็นอารมณ์ของคันถะ
เป็นไฉน ?**

ธรรมเหล่าใด วิปยุตจากคันถะธรรมเหล่านั้น คือ กุศลธรรม อกุศล
ธรรม อภัยกตธรรม ประเภทที่ยังมีอาสวะ ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูป-
วจร ได้แก่ รูปขันธ ๗๗ วิญญาณขันธ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรม
วิปยุตจากคันถะแต่เป็นอารมณ์ของคันถะ.

ธรรมวิปยุตจากคันถะและไม่เป็นอารมณ์ของคันถะ เป็นไฉน ?

มรรคและผลของมรรคที่เป็นโลกุตระ และอสังขตธาตุ สภาวะธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากคันถะและไม่เป็นอารมณ์ของคันถะ.

คันถโคจจนกะ จบ

โอม-โยคโคจลกะ

[๗๔๗] ธรรมเป็นโอมะ เป็นไฉน ? ฯลฯ

ธรรมเป็นโยคะ เป็นไฉน ? ฯลฯ

โอม-โยคโคจลกะ จบ

ว่าด้วยนิเทศคัมภีร์โคจลกะ

พึงทราบวินิจฉัยคัมภีร์โคจลกะ ต่อไป.

สภาวะธรรมที่ชื่อว่า กายคัมภีระ เพราะอรรถว่า ย่อมผูกนามกาย คือย่อมยังนามกายให้สืบต่อในวัฏฏะด้วยอำนาจแห่งการปฏิสนธิ. กายคัมภีระใด ที่ปฏิเสธแม้คำภีระของพระสัพพัญญู ย่อมยึดมั่นโดยอาการนี้ว่า โลกเที่ยง นี้เท่านั้นจริง อย่างอื่นไร้ประโยชน์ (เป็นโอมะ) เพราะฉะนั้น กายคัมภีระนั้น จึงชื่อว่า อิหังสัจจาภินิเวสะ ก็เพราะความแตกต่างกันแห่งอภิขณาและ กามราคะมีอยู่ ฉะนั้น ในการจำแนกบทอภิขณากายคัมภีระ จึงไม่ตรัสว่า กามฉันทะ (ความพอใจในกาม) กามราคะ (ความกำหนดในกาม) ในกามทั้งหลาย อันใด ดังนี้ ตรัสว่า ราคะ (ความกำหนด) สาราคะ (ความกำหนดหนัก) เป็นต้น ด้วยพุทธพจน์นี้ คำใดที่กล่าวไว้ในภายหลังว่า ฉันทราคะ (ความกำหนดด้วยอำนาจความพอใจ) ในวิมานเป็นต้นของพวกพรหม ไม่เป็นกามาสวะ เพ่งถึงคัมภีระแล้วอภิขณาที่ชื่อว่า กายคัมภีระ (อภิขณากายคัมภีระ) ดังนี้ คำนั้น บัณฑิตพึงทราบว่า ข้าพเจ้ากล่าวไว้ดีแล้ว. แม้ในกิเลสโคจลกะข้างหน้าก็นัยนี้แหละ.

คำว่า **จเปตฺวา สีสัพฺตปรามาส** (เว้นสี่สัปดาห์) นี้
ความว่า เพราะสี่สัปดาห์ไม่ยึดถือโดยอาการมีอาทิว่า นี่เท่านั้นจริง ดังนี้
แต่ยอมยึดถืออย่างนี้ว่า มีความบริสุทธิ์ได้ด้วยศีล ดังนี้ ฉะนั้น พระผู้มี-
พระภาคเจ้าเมื่อทรงคัดค้านสี่สัปดาห์ปรามาสอันเป็นมิจฉาทิฏฐินั้นจึงตรัสว่าเว้น.

นิรวณโณจลกะ

[๗๔๘] ธรรมเป็นนิรวณ เป็นไฉน ?

นิรวณ ๖ คือ กามฉันทนิรวณ พยาบาทนิรวณ ถินมิทชนิรวณ
อุทซัจจกุกฺกัจจนิรวณ วิจิกิจฉานิรวณ อวิชชานิรวณ.

[๗๔๙] บรรดานิรวณ ๖ นั้น กามฉันทนิรวณ เป็นไฉน ?

ความพอใจคือความใคร่ ความกำหนัดคือความใคร่ ความเพลิดเพลิน
คือความใคร่ ตัณหาคือความใคร่ สีนหาคือความใคร่ ความเร่าร้อนคือความ
ใคร่ ความสขยคือความใคร่ ความหมกมุ่นคือความใคร่ ในกามทั้งหลาย
อันใด นี้เรียกว่า กามฉันทนิรวณ.

[๗๕๐] พยาบาทนิรวณ เป็นไฉน ?

อาฆาตยอมเกิดขึ้นได้ด้วยคิดว่า ผู้นี้ได้กระทำความเสื่อมเสียแก่เรา
อาฆาตยอมเกิดขึ้นได้ด้วยคิดว่า ผู้นี้กำลังทำความเสื่อมเสียแก่เรา อาฆาตยอมเกิด
ได้ด้วยคิดว่า ผู้นี้จักทำความเสื่อมเสียแก่เรา อาฆาตยอมเกิดขึ้นได้ด้วยคิดว่า
ผู้นี้ได้ทำความเสื่อมเสีย ฯลฯ กำลังทำความเสื่อมเสีย ฯลฯ จักทำความเสื่อมเสีย
แก่คนที่รักที่ชอบพอบของเรา อาฆาตยอมเกิดขึ้นได้ด้วยคิดว่า ผู้นี้ได้ทำความ
เจริญ ฯลฯ กำลังทำความเจริญ ฯลฯ จักทำความเจริญแก่คนผู้ไม่เป็นที่รัก

ไม่เป็นที่ชอบพอของเรา หรืออาฆาตย่อมเกิดขึ้นได้ในฐานะอันใช่เหตุ จิต
อาฆาต ความขัดเคือง ความกระทบกระทั่ง ความแค้น ความเคือง ความ
ขุ่นเคือง ความพลุ่งพล่าน โทสะ ความประทุษร้าย ความมุ่งคิดประทุษร้าย
ความขุ่นจิต ธรรมชาติที่ประทุษร้ายใจ โกรธ กิริยาที่โกรธ ภาวะที่โกรธ
มีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด (และ) การคิดประทุษร้าย กิริยาที่คิดประทุษร้าย
ความคิดประทุษร้าย การคิดปองร้าย กิริยาที่คิดปองร้าย ความคิดปองร้าย
ความโกรธ ความแค้น ความดุร้าย ความปากร้าย ความไม่แช่มชื่นแห่งจิต
นี้เรียกว่า พยาบาทนิเวรณ.

[๗๕๑] ถีนमितถนิเวรณ เป็นไฉน ?

ถีนमितถนั้น แยกเป็นถีนะอย่างหนึ่ง มิตถะอย่างหนึ่ง.

ใน ๒ อย่างนั้น ถีนะ เป็นไฉน ?

ความไม่สมประกอบแห่งจิต ความไม่ควรแก่การงานแห่งจิต ความ
ท้อแท้ ความถดถอย ความหดหู่ อาการที่หดหู่ ภาวะที่หดหู่ ความซบเซา
อาการที่ซบเซา ภาวะที่ซบเซาแห่งจิต อันใด นี้เรียกว่า ถีนะ.

มิตถะ เป็นไฉน ?

ความไม่สมประกอบแห่งนามกาย ความไม่ควรแก่การงานแห่งนามกาย
ความปกคลุม ความหุ้มห่อ ความปิดบังไว้ภายใน ความง่วงเหงา ความหาว
นอน ความโง่งง ความหาวนอน อาการที่หาวนอน ภาวะที่หาวนอน อันใด
นี้เรียกว่า มิตถะ.

ถีนะและมิตถะดังว่านี้ รวมเรียกว่า ถีนमितถนิเวรณ.

[๗๕๒] อุทัจจกุกกัจจนิเวรณ เป็นไฉน ?

อุทัจจกุกกัจจนั้น แยกเป็นอุทัจจจะอย่างหนึ่ง กุกกัจจะอย่างหนึ่ง

ใน ๒ อย่างนั้น อุทัจจจะ เป็นไฉน ?

ความฟุ้งซ่านแห่งจิต ความไม่สงบแห่งจิต ความวุ่นวายใจ ความ
พล่านแห่งจิต อันใด นี้เรียกว่า อุทัจจะ.

กุกกัจจะ เป็นไฉน ?

ความสำคัญว่าควรในของที่ไม่ควร ความสำคัญว่าไม่ควรในของที่ควร
ความสำคัญว่ามีโทษในของที่ไม่มีโทษ ความสำคัญว่าไม่มีโทษในของที่มีโทษ
การรำคาญ กิริยาที่รำคาญ ความรำคาญ ความเดือดร้อนใจ ความยุ่งใจ ซึ่งมี
ลักษณะเช่นว่านี้ อันใด นี้เรียกว่า กุกกัจจะ.

อุทัจจะและกุกกัจจะนี้ รวมเรียกว่า อุทัจจกุกกัจจนิวรณ์.

[๗๕๓] วิจิกิจฉานิวรณ์ เป็นไฉน ?

ปุถุชนเคลือบแคลงสงสัยในพระศาสดา ในพระธรรม ในพระสงฆ์
ในสิกขา ในส่วนอดีต ในส่วนอนาคต ทั้งในส่วนอดีตและส่วนอนาคต ใน
ปฏิจสุมุปบาทธรรมที่ว่า เพราะธรรมนี้เป็นปัจจัยธรรมนี้จึงเกิดขึ้น การเคลือบ
แคลง กิริยาที่เคลือบแคลง ความเคลือบแคลง ความคิดเห็นไปต่าง ๆ นานา
ความตัดสินใจไม่ได้ ความเห็นเป็นสองแง่ ความเห็นเหมือนทางสอง
แพร่ง ความสงสัย ความไม่สามารถจะถือเอาโดยส่วนเดียวได้ ความคิดส่าย
ไป ความคิดพรวดไป ความไม่สามารถจะหยั่งลงถือเอาเป็นยุติได้ ความกระด้าง
แห่งจิต ความลังเลใจ มีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด นี้เรียกว่า วิจิกิจฉานิวรณ์.

[๗๕๔] อวิชชานิวรณ์ เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ในทุกข์ ความไม่รู้ในทุกข์สมุทัย ความไม่รู้ในทุกข์นิโรธ
ความไม่รู้ในทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา ความไม่รู้ในส่วนอดีต ความไม่รู้ในส่วน
อนาคต ความไม่รู้ในส่วนอดีตและส่วนอนาคต ความไม่รู้ในปฏิจสุมุปบาท-
ธรรมว่าเพราะธรรมนี้เป็นปัจจัยธรรมนี้จึงเกิดขึ้น ความไม่รู้ ความไม่เห็น

ความไม่ตรัสรู้ ความไม่รู้โดยสมควร ความไม่รู้ตามความเป็นจริง ความไม่
แทงตลอด ความไม่ถือเอาให้ถูกต้อง ความไม่หยั่งลงโดยรอบคอบ ความไม่
พินิจ ความไม่พิจารณา ความไม่ทำให้ประจักษ์ ความมีปัญญาทรม ความ
โง่เขลา ความไม่รู้ชัด ความหลง ความลุ่มหลง ความหลงไหล อวิชา
โอะมะคืออวิชา โยคะคืออวิชา อนุสัยคืออวิชา ปริยภูฐานคืออวิชา ลัม
คืออวิชา อกุศลมูลคือโมหะ มีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด นี้เรียกว่า อวิชา-
นิวรรณ์.

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นนิวรรณ์.

[๗๕๕] ธรรมไม่เป็นนิวรรณ์ เป็นไฉน ?

เว้นนิวรรณ์ธรรมเหล่านั้นเสีย กุศลธรรม อกุศลธรรม อภัยกตธรรม
ที่เหลือซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร โลกุตระ คือ เวทนาขันธ
๗๗ วิญญาณขันธ รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า
ธรรมไม่เป็นนิวรรณ์.

[๗๕๖] ธรรมเป็นอารมณ์ของนิวรรณ์ เป็นไฉน ?

กุศลธรรม กุศลธรรม อภัยกตธรรม ประเภทที่ยังมีอาสวะ ซึ่ง
เป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร คือ รูปขันธ ๗๗ วิญญาณขันธ สภาวะ-
ธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอารมณ์ของนิวรรณ์.

ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของนิวรรณ์ เป็นไฉน ?

มรรคและผลของมรรคที่เป็นโลกุตระ และอสังขตธาตุ สภาวะธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของนิวรรณ์.

[๗๕๗] ธรรมสัมปยุต ด้วยนิวรรณ์ เป็นไฉน ?

กรรมเหล่านี้ สัมปยุตด้วยนิรณันท์กรรมเหล่านั้น คือ เวทนาขันธ
๗๗ วิญญาณขันธ สภาวะกรรมเหล่านี้ชื่อว่า กรรมสัมปยุตด้วยนิรณันท์.

กรรมวิปยุตจากนิรณันท์ เป็นไฉน ?

กรรมเหล่านี้ วิปยุตจากนิรณันท์กรรมเหล่านั้น คือ เวทนาขันธ
๗๗ วิญญาณขันธ, รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวะกรรมเหล่านี้ชื่อว่า
กรรมวิปยุตจากนิรณันท์.

[๑๕๘] **กรรมเป็นนิรณันท์ และเป็นอารมณ์ของนิรณันท์ เป็น
ไฉน ?**

นิรณันท์เหล่านั้นนั่นเอง ชื่อว่ากรรมเป็นนิรณันท์และเป็นอารมณ์ของ
นิรณันท์.

กรรมเป็นอารมณ์ของนิรณันท์แต่ไม่เป็นนิรณันท์ เป็นไฉน ?

กรรมเหล่านี้ เป็นอารมณ์ของนิรณันท์โดยนิรณันท์กรรมเหล่านั้น เว้น
นิรณันท์กรรมเหล่านั้นเสีย คือ กุศลกรรม อกุศลกรรม อัพยาทกรรม
ประเภทที่ยังมีอาสวะที่เหลือ ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร ได้แก่
รูปขันธ ๗๗ วิญญาณขันธ สภาวะกรรมเหล่านี้ชื่อว่า กรรมเป็นอารมณ์ของ
นิรณันท์แต่ไม่เป็นนิรณันท์.

[๑๕๙] **กรรมสัมปยุตด้วยนิรณันท์แต่ไม่เป็นนิรณันท์ เป็นไฉน ?**

กามฉันทนิรณันท์เป็นนิรณันท์ และสัมปยุตด้วยนิรณันท์โดยอวิชชานิรณันท์
อวิชชานิรณันท์เป็นนิรณันท์ และสัมปยุตด้วยนิรณันท์โดยกามฉันทนิรณันท์

พยาปาตนิรณันท์เป็นนิรณันท์ และสัมปยุตด้วยนิรณันท์โดยอวิชชานิรณันท์
อวิชชานิรณันท์เป็นนิรณันท์ และสัมปยุตด้วยนิรณันท์โดยพยาปาตนิรณันท์

ธรรมวิปยุตด้วยนิรณแต่เป็นอารมณ์ของนิรณ เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่าใด สัมปยุตด้วยนิรณธรรมเหล่านั้น เว้นนิรณธรรมเหล่านั้น เสีย คือ เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสัมปยุต ด้วยนิรณแต่ไม่เป็นนิรณ.

[๗๖๐] **ธรรมวิปยุตจากนิรณ แต่เป็นอารมณ์ของนิรณ เป็นไฉน ?**

ธรรมเหล่าใด วิปยุตจากนิรณธรรมเหล่านั้น คือ กุศลธรรม อภัยกตธรรม ประเภทที่ยังมีอาสวะ ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร ได้แก่รูปขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากนิรณแต่เป็นอารมณ์ของนิรณ.

ธรรมวิปยุตจากนิรณ และไม่เป็นอารมณ์ของนิรณ เป็นไฉน ?

มรรคและผลของมรรคที่เป็นโลกุตระ และอสังขตธาตุ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากนิรณ และไม่เป็นอารมณ์ของนิรณ.

นิรณโคจจกะ จบ

ปรามาสโคจจกะ

[๗๖๑] **ธรรมเป็นปรามาสะ เป็นไฉน ?**

ทัญญูปรามาสะ.

ทัญญูปรามาสะ เป็นไฉน ?

ความเห็นว่าเป็นโลกเที่ยงก็ดี ว่าโลกไม่เที่ยงก็ดี ว่าโลกมีที่สุดก็ดี ว่าโลกไม่มีที่สุดก็ดี ว่าชีพอันนั้น สรีระก็อันนั้นก็ดี ว่าชีพเป็นอื่น สรีระก็เป็นอื่นก็ดี ว่าสัตว์ยังเป็นอยู่เบื้องหน้าแต่มรณะก็ดี ว่าสัตว์ไม่เป็นอยู่เบื้องหน้าแต่มรณะก็ดี ว่าสัตว์ยังเป็นอยู่ก็มี ไม่เป็นอยู่ก็มี เบื้องหน้าแต่มรณะก็ดี ว่าสัตว์

ยังเป็นอยู่ก็ไม่ใช่ ไม่เป็นอยู่ก็ไม่ใช่เบื้องหน้าแต่มีระกัฏฐิ ทิฏฐิ ความเห็นไป
ข้างทิฏฐิ ปาฐฐิคือทิฏฐิ กัณคารคือทิฏฐิ ความเห็นเป็นข้าศึกต่อสัมมาทิฏฐิ
ความผันแปรแห่งทิฏฐิ สัจญโญชน์คือทิฏฐิ ความยึดถือ ความยึดมั่น ความตั้ง
มั่น ความถือผิด ทางชั่ว ทางผิด ภาวะที่ผิด ลัทธิเป็นบ่อเกิดแห่งความ
พินาศ การถือโดยวิปลาส มีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด นี้เรียกว่าทิฏฐิปรามาสะ.

มิจฉาทิฏฐิ แม้ทุกอย่าง จัดเป็นทิฏฐิปรามาสะ.

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นปรามาสะ.

ธรรมไม่เป็นปรามาสะ เป็นไฉน ?

เว้นปรามาสธรรมเหล่านั้นเสีย กุศลธรรม อกุศลธรรม อภัยกต-
ธรรมที่เหลือ ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร โลกุตระ คือ เวทนา
ขันธ ฯลฯ วิญญูณขันธ, รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวะธรรมเหล่านี้
ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นปรามาสะ.

[๗๖๒] **ธรรมเป็นอารมณ์ของปรามาสะ เป็นไฉน ?**

กุศลธรรม อกุศลธรรม อภัยกตธรรม ประเภทที่ยังมีอาสวะ ซึ่ง
เป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร คือ รูปขันธ ฯลฯ วิญญูณขันธ สภาวะ-
ธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอารมณ์ของปรามาสะ.

ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของปรามาสะ เป็นไฉน ?

มรรคและผลของมรรคที่เป็นโลกุตระ และอสังขตธาตุ สภาวะธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของปรามาสะ.

[๗๖๓] **ธรรมสัมปยุตด้วยปรามาสะ เป็นไฉน ?**

ธรรมเหล่านี้ใด สัมปยุตด้วยปรามาสธรรมเหล่านั้น คือ เวทนาขันธ
ฯลฯ วิญญูณขันธ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสัมปยุตด้วยปรามาสะ.

ธรรมวิปยุตจากปรามาสะ เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่าใด วิปยุตจากปรามาสธรรมเหล่านั้น คือ เวทนาขันธ ๗๗ วิญญาณขันธ, รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากปรามาสะ.

[๑๖๔] ธรรมเป็นปรามาสะและเป็นอารมณ์ของปรามาสะ เป็นไฉน ?

ปรามาสะนั้นนั่นแล ชื่อว่าธรรมเป็นปรามาสะ และเป็นอารมณ์ของปรามาสะ.

ธรรมเป็นอารมณ์ของปรามาสะ แต่ไม่เป็นปรามาสะ เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่าใด เป็นอารมณ์ของปรามาสะโดยปรามาสธรรมเหล่านั้น เว้นปรามาสธรรมเหล่านั้นเสีย คือ กุศลธรรม อกุศลธรรม อภัยกตธรรม ประเภทที่ยังมีอาสวะที่เหลือ ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร ได้แก่ รูปขันธ ๗๗ วิญญาณขันธ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอารมณ์ของปรามาสะแต่ไม่เป็นปรามาสะ.

[๑๖๕] ธรรมวิปยุตจากปรามาสะแต่เป็นอารมณ์ของปรามาสะ เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่าใด วิปยุตจากปรามาสธรรมเหล่านั้น คือ กุศลธรรม อกุศลธรรม อภัยกตธรรมประเภทที่ยังมีอาสวะ ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร ได้แก่รูปขันธ ๗๗ วิญญาณขันธ สภาวธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากปรามาสะแต่เป็นอารมณ์ของปรามาสะ.

ธรรมวิปยุตจากปรามาสะ และไม่เป็นอารมณ์ของปรามาสะ

เป็นไฉน ?

มรรคและผลของมรรคที่เป็นโลกุตระ และอสังขตธาตุ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากปรามาสะและไม่เป็นอารมณ์ของปรามาสะ.

ปรามาสโคจกคะ จบ

มหันตรทุกะ

[๗๖๖] ธรรมมีอารมณ์ เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีอารมณ์.

ธรรมไม่มีอารมณ์ เป็นไฉน ?

รูปทั้งหมด แต่อสังขตธาตุ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่มีอารมณ์.

[๗๖๗] ธรรมเป็นจิต เป็นไฉน ?

จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนธาตุ มโนวิญญาณธาตุ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นจิต.

ธรรมไม่เป็นจิต เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ, รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นจิต.

[๗๖๘] ธรรมเป็นเจตสิก เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นเจตสิก.

ธรรมไม่เป็นเจตสิก เป็นไฉน ?

จิต รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นเจตสิก.

[๗๖๕] **ธรรมสัมปยุตด้วยจิต เป็นไฉน ?**

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสัมปยุตด้วยจิต.

ธรรมวิปยุตจากจิต เป็นไฉน ?

รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากจิต

จิต จะกล่าวว่าสัมปยุตด้วยจิตก็ไม่ได้ ว่าวิปยุตจากจิตก็ไม่ได้.

[๗๗๐] **ธรรมเจือกับจิต เป็นไฉน ?**

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเจือกับจิต.

ธรรมไม่เจือกับจิต เป็นไฉน ?

รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เจือกับจิต

จิต จะกล่าวว่าเจือกับจิตก็ไม่ได้ ว่าไม่เจือกับจิตก็ไม่ได้.

[๗๗๑] **ธรรมมีจิตเป็นสมุฏฐาน เป็นไฉน ?**

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์, กายวิญญัตติ วิจิวิญญัตติ หรือรูปแม้อื่นใดซึ่งเกิดแต่จิต มีจิตเป็นเหตุ มีจิตเป็นสมุฏฐาน มีอยู่ คือ รูปายตนะ. สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ อากาศธาตุ อาโปธาตุ

รูปลหุตา รูปมุกตา รูปกัมมัณฑุตา รูปอุปจยะ รูปสันตติ กพพิงการาหาร
สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีจิตเป็นสมุฏฐาน.

ธรรมไม่มีจิตเป็นสมุฏฐาน เป็นไฉน ?

จิต รูปที่เหลือ และอสังขตธาตุ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรม
ไม่มีจิตเป็นสมุฏฐาน.

[๗๗๒] **ธรรมเกิดร่วมกับจิต เป็นไฉน ?**

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ กายวิญญูตติ วจิวินญูตติ
สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเกิดร่วมกับจิต.

ธรรมไม่เกิดร่วมกับจิต เป็นไฉน ?

จิต รูปที่เหลือ และอสังขตธาตุ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่
เกิดร่วมกับจิต.

[๗๗๓] **ธรรมเกิดเคลื่อนตามจิต เป็นไฉน ?**

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์, กายวิญญูตติ วจิวินญูตติ
สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเกิดเคลื่อนตามจิต.

ธรรมไม่เกิดเคลื่อนตามจิต เป็นไฉน ?

จิต รูปที่เหลือ และอสังขตธาตุ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรม
ไม่เกิดเคลื่อนตามจิต.

[๗๗๔] **ธรรมเจือกับจิตและมีจิตเป็นสมุฏฐาน เป็นไฉน ?**

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรม
เจือกับจิตและมีจิตเป็นสมุฏฐาน.

ธรรมไม่เจือกับจิตและไม่มีจิตเป็นสมุฏฐาน เป็นไฉน ?

จิต รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรม
ไม่เจือกับจิตและไม่มีจิตเป็นสมุฏฐาน.

[๗๗๕] ธรรมเจือกับจิต มีจิตเป็นสมุฏฐาน และเกิดร่วม
กับจิต เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรม
เจือกับจิต มีจิตเป็นสมุฏฐานและเกิดร่วมกับจิต.

ธรรมไม่เจือกับจิต ไม่มีจิตเป็นสมุฏฐาน และไม่เกิดร่วม
กับจิต เป็นไฉน ?

จิต รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรม
ไม่เจือกับจิต ไม่มีจิตเป็นสมุฏฐานและไม่เกิดร่วมกับจิต.

[๗๗๖] ธรรมเจือกับจิต มีจิตเป็นสมุฏฐาน และเกิดคล้อย
ตามจิต เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรม
เจือกับจิต มีจิตเป็นสมุฏฐานและเกิดคล้อยตามจิต.

ธรรมไม่เจือกับจิต ไม่มีจิตเป็นสมุฏฐาน และไม่เกิดคล้อย
ตามจิต เป็นไฉน ?

จิต รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรม
ไม่เจือกับจิต ไม่มีจิตเป็นสมุฏฐานและไม่เกิดคล้อยตามจิต.

[๗๗๗] ธรรมเป็นภายใน เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ มนายตนะ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็น
ภายใน.

ธรรมเป็นภายนอก เป็นไฉน ?

รูปายตนะ ฯลฯ ธรรมายตนะ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็น
ภายนอก.

[๗๗๘] ธรรมอาศัยมหาภูตรูปเกิด เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กพพิงการาหาร สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรม
อาศัยมหาภูตรูปเกิด.

ธรรมไม่อาศัยมหาภูตรูปเกิด เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ สัตถุญจันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ มหาภูตรูป ๔
และอสังขตธาตุ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่อาศัยมหาภูตรูปเกิด.

[๗๗๙] ธรรมอันเจตนากรรมที่สัมปยุตด้วยตัณหาทิฏฐิเข้ายึด
ครอง เป็นไฉน ?

วิบากแห่งกุศลธรรมและอกุศลธรรมประเภทที่ยังมีอาสวะ ซึ่งเป็น
กามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร คือ เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธ และ
รูปที่กรรมแต่ตั้งขึ้น สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมอันเจตนากรรม ที่สัมปยุต
ด้วยตัณหาทิฏฐิเข้ายึดครอง.

ธรรมอันเจตนากรรมที่สัมปยุตด้วยตัณหาทิฏฐิไม่เข้ายึดครอง
เป็นไฉน ?

กุศลธรรมและอกุศลธรรมประเภทที่ยังมีอาสวะ ซึ่งเป็นกามาวจร
รูปาวจร อรูปาวจร คือ เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธ, ธรรมที่เป็นกิริยา
ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล ไม่ใช่กรรมวิบาก, รูปที่กรรมมิได้ตั้งขึ้น, มรรค
และผลของมรรคที่เป็นโลกุตระ และอสังขตธาตุ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า
ธรรมอันเจตนากรรมที่สัมปยุตด้วยตัณหาทิฏฐิไม่เข้ายึดครอง.

มหันตฺรทุกะ จบ

อธิบายนិเวรณโคจรกะ

ว่าด้วยถีนมิทชนิทเทศ

พึงทราบวินิจฉัยในถีนมิทชนิทเทศแห่งนិเวรณโคจรกะ ต่อไป.

บทว่า **จิตตสฺส อกฺลยฺตา** (ความไม่สมประกอบแห่งจิต) คือภาวะแห่งคนป่วยไข้. จริงอยู่ คนป่วยไข้ ตรัสเรียกว่า **อกฺลยโก** (ผู้มีสุขภาพไม่ดี) แม้ในวินัยก็กล่าวไว้ว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ไม่สามารถ ดังนี้.

บทว่า **อกฺมฺมฺมฺลฺยา** (ความไม่ควรแก่การงาน) ได้แก่ อาการแห่งความไม่ควรแก่การงานคือความเป็นไข้แห่งจิต. บทว่า **โธลฺยฺนา** (ความท้อแท้) ได้แก่ อาการที่ท้อถอย. จริงอยู่ จิตที่ยังอิริยาบถให้เกิดขึ้น เมื่อไม่อาจเพื่อให้อิริยาบถทรงอยู่ ย่อมท้อแท้ คุจค้ำคาวเล็กห้อยอยู่บนต้นไม้ ย่อมท้อถอยคุดหม้อน้ำค่อมห้อยไว้ที่เสาเขื่อนฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า **ความท้อแท้** ดังนี้ ทรงหมายถึงอาการนั้นของจิตนั้น. บทที่ ๒ (**สฺลฺลฺยฺนา** ความถดถอย) ทรงเพิ่มด้วยอำนาจบทอุปสรรค.

บทว่า **ลีนํ** (ความหดหู่) ได้แก่ ขดงอแล้ว เพราะความไม่แผ่ออกไป. บททั้ง ๒ นอกนี้ (คือ **ลฺยฺนา** **ลฺยิตฺตฺตํ** อาการที่หดหู่ ภาวะที่หดหู่) เป็นบทแสดงถึงอาการและภาวะของจิตนั้น.

บทว่า **ถีนํ** (ความซบเซา) ความว่า ที่ชื่อว่า **ถีนะ** โดยความเป็นแห่ง เพราะไม่แผ่ไปเหมือนก้อนเนยใส. บทว่า **ลฺยฺนา** (อาการที่ซบเซา) เป็นการแสดงอาการของจิต ภาวะแห่งอาการที่จิตซบเซาแล้ว ชื่อว่า **ลฺยิตฺตฺตํ** (ความซบเซา) อธิบายว่า ความที่จิตเป็นธรรมชาติกระด้างด้วยสามารถแห่งการไม่แผ่ออกไปนั้นเทียว.

บทว่า **กายสุส** (แห่งกาย) ได้แก่ นามกายคือชั้น ๓. บทว่า **อกลฺยตา อกฺขมฺมฺลฺยตา** (ความไม่สมประกอบแห่งนามกาย ความไม่ควรแก่ การงานแห่งนามกาย) มีนัยดังกล่าวไว้ในหนหลังนั่นแหละ. ที่ชื่อว่า **โอนาโห** (ความปกคลุม) เพราะอรรถว่า ย่อมปกคลุมกาย เหมือนก้อนเมฆปกคลุม อากาศฉะนั้น การปกคลุมโดยส่วนทั้งหมด ชื่อว่า **ปรินาโห** (ความหุ้มห่อ).

ที่ชื่อว่า **อนฺโตสโมโรโธ** (ความปิดบังไว้ภายใน) เพราะอรรถว่า ย่อมปิดบังไว้ภายใน. เหมือนอย่างว่า นครที่เขาปิดแล้ว พวกมนุษย์ย่อมไม่ได้ เพื่ออันออกไปภายนอก ฉนฺได ธรรมทั้งหลาย อันมิทระ (ความง่วงเหงา) ปิดไว้แล้วย่อมไม่ได้เพื่ออันแผ่ออกไป ฉนฺนํ เพราะฉะนั้น จึงตรัสว่า **อนฺโตสโมโรโธ** (ความปิดบังไว้ภายใน).

ที่ชื่อว่า **มิทฺธ** (ความง่วงเหงา) เพราะอรรถว่า ย่อมกำจัด อธิบายว่า ย่อมเบียดเบียนโดยความไม่ควรแก่การงาน. ที่ชื่อว่า **โสปปิ** (ความหาวนอน) เพราะอรรถว่าเป็นเหตุให้หลับ. ที่ชื่อว่า **ปจฺลยิกา** (อาการที่หาวนอน) เพราะ อรรถว่า ย่อมทำให้เปลือกตาเป็นต้นงับลง.

บทว่า **สุปฺนา สุปีตฺตฺตํ** กิริยาที่หาวนอน ภาวะที่หาวนอน เป็นบท แสดงอาการและภาวะของจิตนั้น แต่ว่า บทว่า **ความหาวนอน** ข้างหน้าของ บทเหล่านั้นอันใด เหตุในการกล่าวซ้ำของบทนั้น ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้วทั้งนั้น.

บทว่า **อิทํ วุจฺจติ ถีนมิทฺธนิวรณํ** ถีนะและมิทธะนี้เรียกว่า ถีนมิทธนิวรณํ คือ รวมถีนะและมิทธะนี้เข้าด้วยกัน เรียกว่า **ถีนมิทธนิวรณํ** ด้วยอรรถว่ากางกั้น. ถีนมิทธนิวรณํใด ย่อมเกิดขึ้นในเวลาก่อนหรือหลังความ หลับแก่พระเสกขะและปุถุชนทั้งหลายโดยมาก ถีนมิทธนิวรณํนั้น อรหัต มรรคตัดขาดแล้ว แต่การก้าวลงสู่กวังค์ของพระปัญญาสพทั้งหลาย ย่อมมีด้วย

ความทурพลแห่งกรชกาย (กายเกิดแต่ฐลี)* เมื่อภวังค์นั้นไม่ระคนด้วยอารมณ์อื่นเป็นไปอยู่ พระจิณาสพเหล่านั้นย่อมหลับ นั้นชื่อว่า ความหลับย่อมมีแก่พระจิณาสพเหล่านั้น ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า คุณก่อนอัคคิเวสสนะ ก็เราแลย่อมรู้เฉพาะ ในท้ายเดือนฤดูร้อน เรากลับจากบิณฑบาตภายในกาลภายหลังภัตปุฬ้าสังฆาฏี ๔ ชั้น แล้วเป็นผู้มีสติสัมปชัญญะก้าวลงสู่ความหลับโดยปรศรีสวัสดิ์เบื้องขวา ดังนี้^๒

ว่าด้วยมิตระมีไชอกุศล

ก็ความที่กรชกายอ่อนเพ็ลย (ทурพล) นี้ เห็นปานนี้ ไม่ใช่ภาวะที่มรรคพึงฆ่า ความที่กายทурพลนี้ย่อมได้ทั้งในรูปที่มีใจครอง และในรูปที่ไม่มีใจครอง เมื่อจะได้ในรูปที่มีใจครอง ย่อมได้ในเวลาที่พระจิณาสพเดินทางไกลหรือทำงานอย่างใดอย่างหนึ่งหนึ่งหนึ่งหนึ่ง เมื่อได้ในรูปที่ไม่มีใจครอง ย่อมได้ในโบไม้ดอกไม้อื่นทั้งหลาย จริ่งอยู่ โบไม้ของต้นไม้บางชนิดย่อมคลื่อออกไปด้วยแสงแดด ในเวลารাত্রีย่อมงอกกลับ ดอกปทุมเป็นต้น ย่อมบานด้วยแสงพระอาทิตย์ แต่ในเวลารাত্রีย่อมหุบ ก็มีมิตระนี้ย่อมมีแก่พระจิณาสพทั้งหลาย เพราะความที่มิตระนั้นไม่เป็นอกุศล ฉะนั้นแล.

ในอธิการแห่งมิตระนั้น ถ้าพึงมีผู้สงสัยว่า มิตระมีไชอกุศล เพราะเหตุไร เพราะมิตระเป็นรูป ก็รูปเป็นอัพยากตะและมิตระนี้ก็เป็นรูป ด้วยเหตุนี้ในอธิการนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสกระทำกายศัพท์ว่า ความไม่สมประกอบแห่งนามกาย ความไม่ควรแก่การงานแห่งนามกาย ดังนี้.

ข้อนี้ พึงเฉลยว่า ถ้าว่ามีมิตระนี้เป็นรูปด้วยเพียงคำที่ตรัสว่า กายสุต (แห่งกาย) เท่านั้น ไชวี่ ธรรมทั้งหลายแม้มีกายปัสสัทธิเป็นต้นก็พึงเป็นรูปไป.

ทั้งหมด แม้การเสวยสุขและการกระทำที่แข็งซึ่งปรมัตถสัจจะที่ตรัสไว้ว่า เสวยสุขด้วยกาย กระทำที่แข็งปรมัตถสัจจะด้วยกาย ดังนี้ ก็พึงเป็นรูปเท่านั้น เพราะฉะนั้น ไม่ควรพูดว่ามีทระนี้ เป็นรูป ดังนี้.

ถามว่า ก็ในอธิการนี้ นามกาย ชื่อว่า กาย เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุไร จึงตรัสว่า โสปปี ปจลาเยกา (ความหาวนอน ความโง่งง) ดังนี้เล่า ด้วยว่านามกายย่อมไม่หาวนอน ย่อมไม่โง่งง.

ตอบว่า เพราะความหาวนอนและความโง่งงนั้นเป็นผลของมิตระนั้น เหมือนเพศเป็นต้นเป็นผลของอินทรีย์ะนั้น เหมือนอย่างว่า ทรวดทรงมีเพศเป็นต้นเหล่านี้ คือ เพศหญิง นิมิตหญิง มารยาหญิง กิริยาของหญิง ตรัสไว้เพราะความเป็นผลของอดีตอินทรีย์ ฉันทใด ความหาวนอนเป็นต้นก็ตรัสไว้ เพราะความเป็นผลแห่งมิตระ กล่าวคือความป่วยไข้แห่งนามกาย แม้ฉันทนั้น. ด้วยว่า เมื่อมิตระมีอยู่ ความหาวนอนเป็นต้นนั้นก็มี เพราะฉะนั้น จึงตรัสมิตระแม้เป็นอรูป (นาม) โดยผลอุปจารนัย (มุ่งถึงผล) ว่า ความหาวนอน ความโง่งง กิริยาที่หาวนอน ความหาวนอน. อนึ่ง แม้ด้วยวจนัตถะ (ความหมายของคำ) ว่า ที่ชื่อว่า ปจลาเยกา (ความโง่งง) เพราะอรรถว่า ย่อมทำให้เปลือกตาเป็นต้นปิดลงดังนี้ ก็ให้สำเร็จความหมายนี้เหมือนกัน เพราะฉะนั้น มิตระจึงไม่ใช่รูป. อนึ่ง ความที่มิตระนั้นเป็นอรูป พระองค์ก็ทรงแสดงแม้ด้วยความปกคลุมเป็นต้นนั้นแหละ เพราะว่า

ถ้ามีผู้ท้วงอีกว่า ก็มีทระนี้เป็นรูปด้วยเหตุ (มีการปกคลุมเป็นต้น) นี้แหละมิใช่หรือ เพราะอรูป (นาม) ย่อมปกคลุม หุ้มห่อ ปิดบังไว้ในภายใน ซึ่งอะไร ๆ ไม่ได้แล.

ข้อนี้ตอบว่า ถ้าอย่างนั้น แม้ความกางกั้นกุศลธรรมก็ไม่พึงมี เพราะฉะนั้น พึงทราบความที่มีทระแมนี่เป็นความปกคลุมเป็นต้น ด้วยอรรถมีความปกคลุมเป็นต้น เหมือนอรุปรธรรมมีกามฉันทะเป็นต้น ที่ชื่อว่า นิ वर्ณ ด้วยอรรถว่ากางกั้นฉะนั้น.

อีกอย่างหนึ่ง ท่านท้วงว่า มีทระแมนี่ชื่อว่า เป็นอรุปร เพราะพระบาลีว่า ละนิ वर्ณ ๕ เพราะทำจิตให้เศร้าหมองบั่นทอนปัญญา ดังนี้ เพราะรูปทำจิตให้เศร้าหมองไม่ได้ ทอนปัญญาก็ไม่ได้ ดังนี้ เพราะเหตุไร จึงเป็นไม่ได้ คำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย มีสมณพราหมณ์บางพวก คีมสุราเมรัยไม่ละเว้นการคีมสุราและเมรัย คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย นี้เป็นอุปกิเลส (เครื่องเศร้าหมอง) ของสมณพราหมณ์ข้อที่หนึ่งดังนี้มีอยู่มิใช่หรือ.

อีกข้อหนึ่งก็ได้ตรัสไว้ว่า คุณก่อนคหบดีบุตร โทษในการประกอบเนื่อง ๆ ในฐานะเป็นที่ตั้งแห่งความประมาทคือการคีมสุราและเมรัยที่พึงเห็นในปัจจุบันมี ๖ อย่างคือ เสียทรัพย์ ๑ ก่อการทะเลาะวิวาท ๑ เป็นบ่อเกิดของโรค ๑ ทำให้เสียชื่อเสียง ๑ ทำให้ไม่รู้จักอาย ๑ บั่นทอนปัญญา ๑ รวมเป็นข้อที่ ๖ ดังนี้ แม้พระบาลีย่อมเป็นสิ่งที่เข้าใจได้ทีเดียว เพราะประจักษ์อยู่ก็เพราะเหตุที่น้ำเมาเข้าถึงท้อง จิตย่อมเศร้าหมอง ปัญญาย่อมทุรพล ฉะนั้นแม้มีทระก็เปรียบเหมือนน้ำเมาพึงทำจิตให้เศร้าหมองบั่นทอนปัญญามิใช่หรือ.

ตอบว่า ไม่ควรเห็นอย่างนั้น เพราะทรงแสดงถึงความเป็นปัจจัยจริงอยู่ ถ้าน้ำเมาพึงเป็นสังกิเลส (ทำจิตให้เศร้าหมอง) ไชรี สังกิเลสนั้นก็พึงมาสู่นิทเทศในนิทเทศแห่งอุปกิเลสทั้งหลายมีอาทิอย่างนี้ว่า ภิกษุ นั้นละนิ वर्ณ ๕ เหล่านี้อันทำจิตให้เศร้าหมองดังนี้ หรือว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย อุปกิเลสของจิต ๕ อย่างเหล่านี้แล ฉันทันนั้นนั่นแหละ เป็นเครื่องทำจิตให้เศร้าหมอง

เป็นเครื่องทำจิตมิให้อ่อน ไม่ให้ควรแก่การงาน มิให้บริสุทธิผุดผ่อง มิให้ตั้งมั่น โดยชอบ มิใช่เพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ธรรมเครื่องเศร้าหมอง ๕ เป็นไฉน ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย กามฉันทะเป็นอุปกิเลสของจิตดังนี้ หรือว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็อุปกิเลสของจิตเป็นไฉน ? อภิชฌาวิสมโลภะเป็นอุปกิเลสของจิตดังนี้ ก็เพราะเมื่อน้ำเมาเมื่อนั้นอันบุคคลดื่มแล้ว กิเลสทั้งหลายอันทำจิตให้เศร้าหมองและบั่นทอนปัญญาย่อมเกิดขึ้น ฉะนั้น น้ำเมานั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสอย่างนี้โดยแสดงซึ่งถึงปัจจัย เพราะความที่น้ำเมาเหล่านั้น เป็นปัจจัยแก่อุปกิเลส. ส่วนมิทธะเป็นสังกิเลสแห่งจิตด้วยตนเอง และบั่นทอนปัญญา เพราะฉะนั้น มิทธะ คือ อรูปเท่านั้น.

ยังมีเนื้อความบางอย่างที่จะพึงกล่าวให้ยิ่งกว่านี้ โดยการกล่าวถึง สัมปโยคะ จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ถินมิทธนิวรรณ์เป็นนิวรรณ์และ สัมปยุตด้วยนิวรรณ์ ด้วยอวิชชานิวรรณ์ เพราะฉะนั้น มิทธะนี้จึงไม่ใช่รูป เพราะตรัสถึงการสัมปโยคะ เพราะรูปจะนับเข้าด้วยธรรมที่สัมปยุตด้วยกันหาได้ไม่ดังนี้.

แม้เมื่อเป็นเช่นนี้ อาจารย์ผู้กล่าวถึงมิทธะก็จะพึงท้วงว่า คำนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ด้วยสามารถแห่งธรรมคาตามที่หาได้ เหมือนอย่าง พระดำรัสที่ตรัสด้วยอำนาจประกอบความตามที่ได้เป็นอย่างนี้ว่า ทั้งหอยกาบและ หอยโข่ง ทั้งก้อนกรวดและกระเบื้อง ทั้งฝูงปลาเที่ยวไปบ้าง ตั้งอยู่บ้าง ดังนี้ ความจริง ก้อนกรวดและกระเบื้องตั้งอยู่อย่างเดียวไม่เที่ยวไป อีกสองอย่าง นอกนี้ย่อมเที่ยวไปบ้าง ย่อมตั้งอยู่บ้าง ข้อนี้ฉันใด แม้ในอริการแห่งมิทธะนี้ ก็ฉันนั้น มิทธะเป็นนิวรรณ์อย่างเดียวไม่สัมปยุตด้วยอกุศล ถินะเป็นนิวรรณ์ด้วย เป็นธรรมสัมปยุตด้วย เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสถินมิทธะ

ทั้งหมดรวมกันด้วยสามารถแห่งธรรมตามที่ได้ว่า เป็นนิรณะและสัมปยุตด้วยนิรณะดังนี้ แต่มีทระเป็นนิรณะอย่างเดียวไม่สัมปยุตกับอกุศล เหมือนก้อนกรวดและกระเบื้องตั้งอยู่อย่างเดียวกันไม่เที่ยวไปฉนั้น เพราะเหตุฉนั้น มีทระจึงเป็นรูปเท่านั้น ดังนี้.

ตอบว่า ท่านไม่ควรเห็นเช่นนั้น เพราะมีทระไม่สำเร็จความเป็นรูปได้จริง คำว่า ก้อนกรวดและกระเบื้องย่อมไม่เที่ยวไป ดังนี้ แม้เว้นจากพระสูตรก็เข้าใจได้ เพราะฉนั้น เนื้อความด้วยสามารถที่หาได้ในพระสูตรนี้จงยกไว้ แต่คำที่กล่าวว่ามีทระเป็นรูป นี้ไม่ควร ใคร ๆ ไม่อาจเพื่อจะให้มีทระนั้นเป็นรูปได้ด้วยสูตรนี้ เพราะฉนั้น มีทระนี้มีได้ตรัสด้วยอำนาจความตามที่ได้ เพราะมีทระไม่สำเร็จความเป็นรูป เหตุฉนั้น มีทระจึงเป็นรูปเท่านั้น.

ถ้อยคำที่ควรจะกล่าวให้ยิ่งขึ้นไปกว่าคำที่กล่าวแล้ว ก็เพราะมีพระบาลีว่า จตตตตต (เพราะสละแล้ว) เป็นต้น จริงอยู่ในวิภังคปกรณ์ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคำมีอาทิว่า เพราะสละแล้ว อย่างนี้ว่า ภิกษุชื่อว่า มีถิ่นมีทระไปปราศแล้ว เพราะสละแล้ว เพราะคายแล้ว เพราะปล่อยแล้ว เพราะสละแล้ว เพราะสละคืนแล้ว ซึ่งถิ่นมีทระนั้น ด้วยเหตุฉนั้น จึงตรัสว่าผู้มีถิ่นมีทระไปปราศแล้ว ดังนี้ และว่า ภิกษุทำจิตนี้ให้หมดจด ให้หมดจดพิเศษ ให้บริสุทธิ ให้หลุดพ้น ให้พ้นวิเศษ ให้ปลดเปลื้องจากถิ่นมีทระนี้ ดังนี้ ด้วยเหตุฉนั้น จึงตรัสเรียกว่า ทำจิตให้บริสุทธิจากถิ่นมีทระ ดังนี้ ส่วนรูปพระองค์มิได้ตรัสอย่างนี้ เพราะเหตุฉนั้นแหละ มีทระจึงเป็นรูปเท่านั้น.

อาจารย์ผู้กล่าวมีทระแย้งว่า ท่านไม่ควรกล่าว โดยความที่ถีนมีทระ ไม่เกิดแต่จิต แท้จริง ๓ อย่าง คือเกิดแต่จิต ๑ เกิดแต่อุตุ ๑ เกิดแต่อาหาร ในบรรดามีทระทั้ง ๓ เหล่านี้ มีทระใด เกิดแต่จิตในวิภังค์ แห่งมีทระนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ความไม่มีแต่ฉานจิตทั้งหลาย เพราะฉะนั้น มีทระจึงไม่สำเร็จเป็นอรูปรู เหตุนี้ มีทระจึงเป็นรูปเท่านั้น ดังนี้.

ตอบว่า ข้อนี้ไม่ควรเห็นมีทระเป็นรูปได้เลย จริงอยู่ ครั้นความที่ มีทระสำเร็จเป็นรูป ใคร ๆ ก็อาจได้คำพูดนั้นว่า ความไม่เกิดแห่งมีทระอันเกิด แต่จิต พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในวิภังค์นั้น และความที่มีทระเป็นรูป นั้นเทียว ย่อมไม่ควร เพราะฉะนั้น มีทระจึงเป็นรูปเท่านั้น.

ถ้อยคำที่จะพึงกล่าวให้ยิ่งไปกว่าโดยการกล่าวถึงการละ (ประหาม) มีอยู่ จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสการละแม้มีทระไว้ ในพระบาลีทั้งหลายมีอาทิว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุละกรรม ๖ ประการได้แล้วก็อาจเข้าปฐมฌานอยู่ ธรรม ๖ ประการเป็นไฉน ? คือกามฉันทะ ๑ พยาบาท ๑ ถีนมีทระ ๑ อุทธัจจะ ๑ กุกกุจจะ ๑ วิจิกิจฉา ๑ ก็โทษในกามทั้งหลายแล ชื่อว่าอันบุคคลนั้นเห็น ดีแล้วด้วยสัมปชัญญะ ดังนี้ และว่า ภิกษุละนิวรรณ์ ๕ เหล่านี้แล้วจักรู้ ประโยชน์ตนบ้าง ประโยชน์ผู้อื่นบ้าง ด้วยปัญญาที่มีกำลัง ดังนี้ ส่วนรูปอัน บุคคลไม่พึงละ เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า รูปชั้นอันบุคคลพึงรู้อย่าง พึงกำหนด รู้ แต่ไม่พึงละ ไม่พึงเจริญ ดังนี้ มีทระจึงเป็นรูปเท่านั้น เพราะกล่าวถึง การละมีทระแม้.

อาจารย์ผู้กล่าวมีทระค้านว่า ท่านไม่ควรกล่าวอย่างนั้น เพราะพระ คำรัสการละแม้ซึ่งรูปก็มีอยู่ เพราะว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสการละ แม้ซึ่ง

รูปนั้นแหละในพระบาลีนี้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย รูปไม่ใช่ของพวกเธอ พวกเธอจงละรูปนั้นเสีย ดังนี้ เพราะฉะนั้น คำว่า มิตระเป็นรูปนี้ จึงไม่ถูกต้อง.

อาจารย์ผู้ชี้แจงกล่าวว่า ท่านไม่ควรเห็นอย่างนั้น เพราะพระดำรัสนั้น ตรัสโดยประการอื่น จริงอยู่ ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสการละรูปด้วยสามารถแห่งการละความกำหนัดด้วยอำนาจความพอใจ อย่างนี้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย การกำจัดจันทราคะ (ความกำหนัดด้วยสามารถความพอใจ) ในรูปอันใด การกำจัดนั้นเป็นการละในรูปนั้น ดังนี้ มิตระจึงไม่ใช่รูป เพราะตรัสไว้โดยประการอื่นว่า คำว่ารูปตรัสว่าเป็นธรรมควรละเหมือนการละธรรม ๖ อย่าง ละนิวรรณ์ ๕ อย่าง หามิได้ เพราะฉะนั้น พระสูตรเหล่านี้ที่ตรัสไว้มีอาทิว่า ภิกษุละนิวรรณ์ ๕ เหล่านี้อันทำให้เศร้าหมอง ดังนี้ บัณฑิตพึงทราบว่ มิตระเป็นรูปเท่านั้นโดยพระสูตรเหล่านั้นด้วย โดยพระสูตรเหล่านี้ด้วย.

จริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสพระสูตร มิใช่ข้อยอันต้องถึงความที่มิตระนั้นเป็นรูปเท่านั้นมีอาทิอย่างนี้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย นิวรรณ์เป็นเครื่องกางกั้น ท่วมทับจิต บันทอนปัญญา ๕ ประการ เหล่านี้ ๕ ประการเป็นไฉน? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย กามฉันทะ ฯลฯ ถินมิตระเป็นนิวรรณ์เครื่องกางกั้น ท่วมทับจิต บันทอนปัญญา ดังนี้ และว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ถินมิตระเป็นนิวรรณ์ทำให้มืด ไม่ทำจักขุ ไม่ทำญาณ ดับปัญญา เป็นพวกพิฆาต ไม่เป็นไปเพื่อพระนิพพาน ดังนี้ และว่า ดูก่อนพราหมณ์ ข้อนี้ก็จันนั้นเหมือนกันแล สมัยใด บุคคลถูกถินมิตระกลุ่มรุมจิต ถูกถินมิตระครอบงำ

จิตอยู่ ดังนี้ และว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุมนสิการอยู่โดย
อุบายไม่แยบคาย กามฉันทะที่ยังไม่เกิดขึ้นย่อมเกิดขึ้น ฯลฯ ถิน-
มิทธะที่ยังไม่เกิดย่อมเกิดขึ้น ดังนี้ และว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
กองแห่งอกุศลล้วน ๆ นี้ คือ นีวรณ ๕ นี้ ดังนี้ ก็เพราะมิทธะนี้
เป็นอรุณ ฉะนั้น จึงเกิดขึ้นแม้ในรูปธรรม จริงอยู่ คำนี้ตรัสไว้ในปัญฐาน
มหาปกรณ์ว่า ธรรมคือนิวรรณาศัยธรรมคือนิวรรณเกิดขึ้น มิใช่อาศัยปุเรชาติ-
ปัจจัยเกิดขึ้น พุทธวณะทั้งหมดในวิภังค์พระดำรัสนี้ว่า อาศัยกามฉันทนิวรรณ
ในความเป็นรูปย่อมเกิดถินมิทธะ อุทธัจจะและอวิชชานิวรรณ ดังนี้ ให้
พิสดาร เพราะฉะนั้น ในอธิการนี้พึงถึงความตกลงว่า มิทธะเป็นรูปเท่านั้น
ดังนี้.

ว่าด้วยกุกกวจนิตเทศ

พึงทราบวินิจฉัยในกุกกวจนิตเทศ ต่อไป

บทว่า **อกบปิเย กบปิยสญญิตา** (ความสำคัญว่าควรในของที่ไม่
ควร) เป็นต้นตรัสไว้เพื่อแสดงกุกกวจจะโดยมูล จริงอยู่ ในการก้าวล่วงที่ทำ
แล้ว โดยมีความสำคัญอย่างนี้ เมื่อภิกษุมีสติระลึกถึงวัตถุและอชฌาจารที่
สำเร็จแล้วอีก ก็เคื่อดร้อนอนอยู่เนื่อง ๆ อย่างนี้ว่า เราทำกรรมชั่วแล้วดังนี้
กุกกวจจะนี้ จึงเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งการตามเคื่อดร้อนอนในภายหลัง ด้วยเหตุ
นั้น เพื่อทรงแสดงกุกกวจจะนั้นโดยมูล จึงตรัสคำมีอาทิว่า **อกบปิเย กบปิย-**
สญญิตา ดังนี้.

ในพระพุทฺธพจน์นั้น อธิบายว่า ภิกษุมีความสำคัญว่าควรย่อมฉัน
อาหารที่ไม่ควร มีความสำคัญว่าเนื้อที่ควรย่อมฉันเนื้ออันไม่ควร คือย่อมขบ
ฉัน (เคี้ยวกิน) เนื้อหมีด้วยสำคัญว่าเป็นเนื้อสุกร หรือย่อมขบฉันเนื้อเสื่อ-

เหลือด้วยสำคัญว่าเป็นเนื้อวาง เมื่อกาลผ่านไปแล้ว สำคัญว่ายังเป็นกาลอยู่ ห้ามกัณฑ์แล้วสำคัญว่าไม่ได้ห้ามกัณฑ์ เมื่อของที่ยังมิได้รับประเคนตกไปในบาตร ย่อมฉันด้วยสำคัญว่ารับประเคนแล้ว อย่างนี้ ชื่อว่า การทำการก้าวล่วงด้วยความสำคัญว่าควรในของที่ไม่ควร. ภิกษุเมื่อขบฉันเนื้อสุกรด้วยความสำคัญว่าเป็นเนื้อหมี และฉันอาหารในเวลาด้วยสำคัญว่านอกเวลา ชื่อว่า กระทำการก้าวล่วงด้วยความสำคัญในของที่ควรว่าไม่ควร.

อนึ่ง สิ่งบางอย่างไม่มีโทษภิกษุการทำด้วยความสำคัญว่ามีโทษและที่มีโทษทำความสำคัญว่าไม่มีโทษ ชื่อว่า กระทำการก้าวล่วงด้วยความสำคัญในสิ่งที่ไม่มีโทษว่ามีโทษ ด้วยความสำคัญในสิ่งที่มีโทษว่าไม่มีโทษ. ก็เพราะกุกุกจะนี้ย่อมเกิดขึ้นเพราะการก้าวล่วงที่ทำแล้ว ความสำคัญว่ามีโทษในของที่ไม่มีโทษอย่างนี้ว่า กรรมอันดีเรายังมิได้กระทำหนอ กุศลเรายังมิได้กระทำ เครื่องป้องกันของคนกล้า ยังมีได้กระทำหนอ บาบเรากระทำแล้วหนอ ความหยาบช้า เรากระทำแล้ว ความร้ายกาจเรากระทำแล้ว ดังนี้ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงอนุญาตวัตถุอื่นแก่ภิกษุผู้มีกุกุกจะนั้นจึงตรัสคำมีอาทิว่า การร่ำคาญ ฯลฯ ซึ่งมีลักษณะเห็นปานนี้ อันใด ดังนี้. ในอธิการนี้ บทว่า กุกุกจะ มีอรรถง่ายทั้งนั้น. อธิการแห่งความร่ำคาญ ชื่อว่า กุกุกจะจายิตตุด (กิริยาที่ร่ำคาญ) ภาวะแห่งกรรมอันกุกุกจะให้เป็นไปแล้ว ชื่อว่า กุกุกจะจายิตตุด (ความร่ำคาญ).

ในคำว่า เจตโส วิปฺปฏิสํวโร (ความเดือดร้อนใจ) นี้ ความว่าการเผชิญหน้าต่อกรรมที่ทำแล้วและยังไม่ทำ หรือเผชิญหน้าต่อสิ่งที่มีโทษและไม่มีโทษ ชื่อว่า วิปฺปฏิสํวาร (ความเดือดร้อน) ก็เพราะความวิปฺปฏิสํวารนั้น ย่อมทำบาปอันทำแล้วให้เป็นกรรมที่ยังไม่กระทำ หรือยอมไม่กระทำความดี

ที่ยังไม่ทำแล้วให้เป็นอันคนทำแล้ว ฉะนั้น การหวนระลึกไปผิดรูปหรือเป็น
สิ่งที่น่ารังเกียจ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า วิปฏิสาร. อนึ่ง เพื่อให้ทราบ
ว่า วิปฏิสารนั้นเป็นของจิต มิใช่ของสัตว์ ดังนี้ จึงตรัสว่า เจตโส วิป-
ปฏิสารโ (ความเคียดรื้อนของจิต) ดังนี้. เนื้อความนี้เป็นการอธิบายสภาวะ
ของกุกกัจจะนั้น.

ก็กุกกัจจะเมื่อเกิดขึ้น ย่อมสลักใจอยู่เหมือนปลายเหล็กแหลมขีดภาชนะ
สำริดอยู่นั้นแหละเกิดขึ้น เพราะฉะนั้น จึงตรัสว่า มโนวิเลโข (ความยุ่งใจ)
เนื้อความนี้อธิบายกิจ (หน้าที่) ของกุกกัจจะนั้น. ส่วนกุกกัจจะ (ความรังเกียจ)
ใดที่ตรัสไว้ในพระวินัยว่า ครั้งนั้นแล ท่านพระสารีบุตร รังเกียจว่า
การอยู่ฉันอาหารในโรงฉันเป็นประจำ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงห้าม
ไว้ เพราะฉะนั้น จึงไม่ยอมรับ ดังนี้ กุกกัจจะ (การรังเกียจ) นั้น
ไม่เป็นนิวรรณ์. เพราะพระอรหันต์ไม่มีความเคียดรื้อนในภายหลังว่า สิ่งนี้เรา
ทำผิดแล้ว ดังนี้ ก็ชื่อว่า กุกกัจจะ (ความรังเกียจ) ในพระวินัยกล่าวคือ
การพิจารณานี้ว่า สิ่งนี้ควร สิ่งนี้ไม่ควร เป็นนิวรรณ์ปฏิรูปกะ (คล้ายกับ
นิวรรณ์).

ว่าด้วยธรรมเป็นนิวรรณ์และสัมปยุตตธรรม

ในนิทเทศบทว่า กตเม ธมฺมา นีวรณา เจว นีวรณสมฺปยุตฺตา
(ธรรมเป็นนิวรรณ์แต่สัมปยุตด้วยนิวรรณ์ เป็นไฉน ?) ดังนี้ พระผู้มีพระภาค
เจ้ามิได้ตรัสแยกว่า ถินมิทชนิวรรณ์เป็นนิวรรณ์ และสัมปยุตด้วยนิวรรณ์โดยอวิช-
ชานิวรรณ์ เพราะถินะและมิทชะมิได้เว้นซึ่งกันและกัน ดังนี้. แต่เพราะเมื่อ

อุทัจจะมียอยู่ กุกุจะก็ไม่มี อุทัจจะแม้เว้นจากกุกุจะก็เกิดได้ ฉะนั้น
จึงตรัสแยกอุทัจจะนั้น.

อนึ่ง นิ वर्ณใด ไม่ถึงการประกอบเข้ากับนิ वर्ณใด พึงทราบว่
นิ वर्ณนั้นพระองค์มิได้ทรงประกอบไว้ ก็นิ वर्ณเหล่านี้ควรเพื่อนำมากล่าวตาม
ลำดับแห่งกิเลสบ้าง ตามลำดับแห่งมรรคบ้าง ว่าด้วยลำดับแห่งกิเลส กาม
ฉันทนิ वर्ณและพยาบาทนิ वर्ณ อโนนาคามิมรรคย่อมละ ถินมิทชนิ वर्ณและ
อุทัจจนิ वर्ณ อโนรหัตมรรคย่อมละ กุกุจนิ वर्ณและวิจิกิจจานิ वर्ณ อโน
โสคาปัตติมรรคย่อมละ อวิชชานิ वर्ณ อโนรหัตมรรคย่อมละ ว่าโดยลำดับ
แห่งมรรค กุกุจะและวิจิกิจจา ย่อมละได้ด้วยโสคาปัตติมรรค กามฉันทะ
และพยาบาทย่อมละได้ด้วยอนาคามิมรรค ถินมิทชะ อุทัจจะและอวิชชาย่อม
ละได้ด้วยอรหัตมรรค ดังนี้.

ในปรามาสโคจจกะ บทว่า เต ชมุเม จปตฺวา (เว้นปรามาส-
ธรรมเหล่านั้นเสีย) คือพระองค์ทรงกระทำให้เป็นพหูพจน์โดยเสมอกับคำถาม.

อุปาทานโคจรกะ

[๗๘๐] ธรรมเป็นอุปาทาน เป็นไฉน ?

อุปาทาน ๔ คือ กามุปาทาน ทิฏฐุปาทาน สีสัพพตูปาทาน อตตวาหุปาทาน.

[๗๘๑] บรรดาอุปาทาน ๔ นั้น กามุปาทาน เป็นไฉน ?

ความพอใจคือความใคร่ ความกำหนด คือความใคร่ ความเพลิดเพลิน คือความใคร่ ตัณหาคือความใคร่ สีนหาคือความใคร่ ความร่ำร้อนคือความใคร่ ความสขยคือความใคร่ ความหมกมุ่นคือความใคร่ ในกามทั้งหลาย อันใด นี้ชื่อว่า กามุปาทาน.

[๗๘๒] ทิฏฐุปาทาน เป็นไฉน ?

ความเห็นว่า ทานที่ให้แล้วไม่มีผล การบูชาไม่มีผล การบวงสรวง ไม่มีผล ผลวิบากของกรรมที่ทำดีทำชั่วไม่มี โลกนี้ไม่มี โลกอื่นไม่มี มารดา ไม่มี บิดาไม่มี สัตว์ผู้ที่จืดและอุบัตินี้ไม่มี สมณพราหมณ์ผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ ไม่มีในโลก สมณพราหมณ์ที่กระทำให้แจ้งซึ่งโลกนี้และโลกอื่นด้วยปัญญาอัน ยิงเองแล้วประกาศให้คนอื่นรู้ได้ไม่มีในโลก ดังนี้ ทิฏฐิ ความเห็นไปข้างทิฏฐิ ปาชัญญคือทิฏฐิ กันดารคือทิฏฐิ ความเห็นเป็นข้าศึกต่อสัมมาทิฏฐิ ความผันแปร แห่งทิฏฐิ สัญโญชนคือทิฏฐิ ความยึดถือ ความยึดมั่น ความตั้งมั่น ความถือผิด ทางชั่ว ทางผิด ภาวะที่ผิด บ่อเกิดแห่งความพินาศ การถือโดยวิปลาส มีลักษณะ เช่นว่านี้ อันใด นี้เรียกว่า ทิฏฐุปาทาน.

เว้นสีสัพพตูปาทานและอตตวาหุปาทานเสีย มิฉนาทิฏฐิแม้ทุกอย่าง จัดเป็นทิฏฐุปาทาน.

[๗๘๓] สีสัพทอุปาทาน เป็นไฉน ?

ความเห็นว่าเป็นความบริสุทธิ์ย่อมมีได้ด้วยศีล ด้วยพรต ด้วยศีลพรต ของสมณพราหมณ์ในภายนอกแต่ศาสนา นี้ ดังนี้ ทิฏฐิ ความเห็นไปข้างทิฏฐิ ปาฐุคือทิฏฐิ กันดารคือทิฏฐิ ความเห็นเป็นข้าศึกต่อสัมมาทิฏฐิ ความผันแปร แห่งทิฏฐิ สัญโญชน์คือทิฏฐิ ความยึดถือ ความยึดมั่น ความตั้งมั่น ความถือผิด ทางชั่ว ทางผิด ภาวะที่ผิด ลัทธิเป็นบ่อเกิดแห่งความพินาศ การถือโดยวิปลาส มีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด นี้เรียกว่า สีสัพทอุปาทาน.

[๗๘๔] อัตตวาอุปาทาน เป็นไฉน ?

ปุถุชนในโลกนี้ ผู้ไร้การศึกษา ไม่ได้เห็นพระอริยเจ้าทั้งหลายไม่ฉลาด ในธรรมของพระอริยเจ้า ไม่ได้ฝึกฝนในธรรมของพระอริยเจ้า ไม่ได้เห็น สัตบุรุษทั้งหลาย ไม่ฉลาดในธรรมของสัตบุรุษ ไม่ได้ฝึกฝนในธรรมของ สัตบุรุษ ย่อมเห็นรูปเป็นตน หรือเห็นตนมีรูป เห็นรูปในตน เห็นตนในรูป ย่อมเห็นเวทนาเป็นตน หรือเห็นตนมีเวทนา เห็นเวทนาในตน เห็นตนใน เวทนา ย่อมเห็นสัญญาเป็นตน หรือเห็นตนมีสัญญา เห็นสัญญาในตน เห็นตน ในสัญญา ย่อมเห็นสังขารเป็นตน หรือเห็นตนมีสังขาร เห็นสังขารในตน เห็นตนในสังขาร ย่อมเห็นวิญญูณเป็นตน หรือเห็นตนมีวิญญูณ เห็นวิญญูณ ในตน เห็นตนในวิญญูณ ทิฏฐิ ความเห็นไปข้างทิฏฐิ ปาฐุคือทิฏฐิ กันดารคือทิฏฐิ ความเห็นเป็นข้าศึกต่อสัมมาทิฏฐิ ความผันแปรแห่งทิฏฐิ สัญโญชน์คือทิฏฐิ ความยึดถือ ความยึดมั่น ความตั้งมั่น ความถือผิด ทางชั่ว ทางผิด ภาวะที่ผิด ลัทธิเป็นบ่อเกิดแห่งความพินาศ การถือโดย วิปลาสมีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด นี้เรียกว่า อัตตวาอุปาทาน.

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอุปาทาน.

[๗๘๕] ธรรมไม่เป็นอุปาทาน เป็นไฉน ?

เว้นอุปาทานธรรมเหล่านั้นเสีย กุศลธรรม อกุศลธรรม อภัยกตธรรม ที่เหลือ ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร โลกุตระ คือเวทนาขั้น ๗๗ วิญญาณขั้น ๗๗ รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นอุปาทาน.

[๗๘๖] ธรรมเป็นอารมณ์ของอุปาทาน นั้น เป็นไฉน ?

กุศลธรรม อกุศลธรรม อภัยกตธรรม ประเภทที่ยังมีอาสวะซึ่งเป็น กามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร คือ รูปขั้น ๗๗ วิญญาณขั้น ๗๗ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอารมณ์ของอุปาทาน.

ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน เป็นไฉน ?

มรรคและผลของมรรคที่เป็นโลกุตระ และอสังขตธาตุ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน.

[๗๘๗] ธรรมสัมปยุตด้วยอุปาทาน เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่าใด สัมปยุตด้วยอุปาทานธรรมเหล่านั้น คือ เวทนาขั้น ๗๗ วิญญาณขั้น ๗๗ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสัมปยุตด้วยอุปาทาน.

ธรรมวิปยุตจากอุปาทาน เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่าใด วิปยุตจากอุปาทานธรรมเหล่านั้น คือ เวทนาขั้น ๗๗ วิญญาณขั้น ๗๗ รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากอุปาทาน.

[๗๘๘] ธรรมเป็นอุปาทาน และเป็นอารมณ์ของอุปาทาน เป็นไฉน ?

อุปาทานเหล่านั้นนั่นแหละ ชื่อว่า ธรรมเป็นอุปาทานและเป็นอารมณ์ของอุปาทาน.

ธรรมเป็นอารมณ์ของอุปาทานแต่ไม่เป็นอุปาทาน เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่าใด เป็นอารมณ์ของอุปาทาน โดยอุปาทานธรรมเหล่านั้น เว้นอุปาทานเหล่านั้นเสีย คือ กุศลธรรม อกุศลธรรม อัพยาทธรรม ประเภทที่ยังมีอัสวะที่เหลือ ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร ได้แก่รูปขั้น ๗ วิญญาณขั้น ๗ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอารมณ์ของอุปาทานแต่ไม่เป็นอุปาทาน.

[๗๘๕] **ธรรมเป็นอุปาทานและสัมปยุตด้วยอุปาทาน เป็นไฉน ?**

ทิฏฐุปาทาน เป็นอุปาทาน และสัมปยุตด้วยอุปาทานโดยกามุปาทาน
กามุปาทาน เป็นอุปาทาน และสัมปยุตด้วยอุปาทานโดยทิฏฐุปาทาน

สัททพตูปาทาน เป็นอุปาทาน และสัมปยุตด้วยอุปาทานโดยกามุปาทาน
กามุปาทาน เป็นอุปาทาน และสัมปยุตด้วยอุปาทานโดยสัททพตูปาทาน

อิตตวาหุอุปาทาน เป็นอุปาทาน และสัมปยุตด้วยอุปาทาน โดยกามุปาทาน
กามุปาทาน เป็นอุปาทาน และสัมปยุตด้วยอุปาทานโดยอิตตวาหุอุปาทาน

สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอุปาทานและสัมปยุตด้วยอุปาทาน.

ธรรมสัมปยุตด้วยอุปาทานแต่ไม่เป็นอุปาทาน เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่าใด สัมปยุตด้วยอุปาทานธรรมเหล่านั้น เว้นอุปาทานธรรมเหล่านั้นเสีย คือ เวทนาขั้น ๗ วิญญาณขั้น ๗ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสัมปยุตด้วยอุปาทานแต่ไม่เป็นอุปาทาน.

[๗๕๐] **ธรรมวิปยุตจากอุปาทานแต่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน เป็นไฉน ?**

กรรมเหล่านี้วิปยุตจากอุปาทานกรรมเหล่านั้น คือ กุศลธรรม
อกุศลธรรม อภัยกตธรรมประเภทที่ยังมีอาสวะ ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร
อรูปาจร ได้แก่รูปขั้น ๕๗ วิญญาณขั้น ๕ สภาวกรรมเหล่านี้ชื่อว่า
กรรมวิปยุตจากอุปาทานแต่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน.

**กรรมวิปยุตจากอุปาทานและไม่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน
เป็นไฉน ?**

มรรคและผลของมรรคที่เป็นโลกุตระ และอสังขตธาตุ สภาวกรรม
เหล่านี้ชื่อว่า กรรมวิปยุตจากอุปาทาน และไม่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน.

อุปาทานโคจลกะ จบ

อรรถกถานิกเขปกัณฑ์

ว่าด้วยอุปาทานโคจลกะ

ในอุปาทานนิทเทส พึงทราบวินิจฉัยดังนี้

ที่ชื่อว่า **กามุปาทาน** เพราะอรรถว่า ย่อมยึดมั่นซึ่งกามกล่าวคือ
วัตถุ. กามนั้นด้วย เป็นอุปาทานด้วย แม้เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **กามุปาทาน**.

บทว่า **อุปาทาน** (อุปาทาน) แปลว่า ความยึดมั่น. เพราะอุปศัพท์
ในคำนี้มีอรรถว่ามั่น เหมือนในคำทั้งหลายมีอุปายาสะ (ความคับแค้น)
อุปกัฏฐะ (ใกล้ถึงแล้ว) เป็นต้น.*

อนึ่ง **ทิกฺขุณฺณ** นั้นด้วย เป็นอุปาทานด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า **ทิกฺขุ-**
ปาทาน หรือว่า ที่ชื่อว่า **ทิกฺขุปาทาน** เพราะอรรถว่า ย่อมยึดมั่นซึ่ง
ทิกฺขุ. เพราะทิกฺขุหลังย่อมยึดมั่นทิกฺขุต้น เหมือนในประโยคมีอาทิว่า **สตุตโต**

* อุปายาสะ อุป + อายาส อุป มั่น อายาส ความลำบาก กุฏฺ ใกล้เคียง อุป + กุฏฺ
ใกล้เคียงแล้ว

อตฺตา จ โลก จ (อตฺตาและโลกเที่ยง) ดังนี้. อนึ่ง ที่ชื่อว่า สัตฺตพฺพตฺตา
เพราะอรรถว่า ย่อมยึดมั่นศีลพรต. ศีลพรตนั้นด้วย เป็นอุปาทานด้วย แม้เพราะ
ฉะนั้น จึงชื่อว่า สัตฺตพฺพตฺตา. จริงอยู่. คำว่า โคศีล และโควัตรเป็นต้น
เป็นอุปาทานเองทีเดียว เพราะยึดมั่นว่า ความบริสุทธิ์ย่อมมีด้วยศีลพรตอย่างนี้.
อนึ่ง ชื่อว่า วาตะ เพราะอรรถว่า เป็นเหตุกล่าว. ที่ชื่อว่า อุปาทาน
เพราะอรรถว่า เป็นเหตุยึดมั่น ย่อมกล่าว ที่ยึดมั่นอะไร ? การกล่าวและ
การยึดมั่นอตฺตาของตน ชื่อว่า อตฺตวาอุปาทาน. อีกอย่างหนึ่ง เหตุสักแต่
วาตะว่าเป็นอตฺตาอย่างเดียว ชื่อว่า อตฺตวาอุปาทาน เพราะอรรถว่า เป็น
เหตุยึดมั่นว่าเป็นอตฺตา.

ว่าด้วยนิทเทสคามุปาทาน

แม้ในคำว่า โย กามสุ กามฉนฺโท (ความพอใจคือความใคร่ใน
กามทั้งหลายอันใด) นี้ วัตถุกามทั้งหลาย และกิเลสกามทั้งหลายทรงประสงค์เอา
กามทั้งหลายโดยไม่เหลือ เพราะฉะนั้น ความพอใจคือความใคร่ในวัตถุกาม
ทั้งหลาย ชื่อว่า กามุปาทาน ในอธิการนี้ ฉะนั้น กามุปาทานนั้น จึงสำเร็จ
(แก่ปุถุชนเป็นต้น) แม้แก่พระอนาคามี แต่กามราคะอันเป็นวัตถุของกามคุณ ๕
ย่อมไม่มีแก่พระอนาคามีนั้น.

ว่าด้วยนิทเทสทิฏฐุปาทาน

พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทสทิฏฐุปาทาน ต่อไป

บทว่า นตฺถิ ทินฺนํ (ทานที่ให้แล้วไม่มีผล) ความว่า เขาย่อมรู้ว่า
ชื่อว่า ทานที่บุคคลให้แล้วมีอยู่ คือใคร ๆ อาจเพื่อให้อะไร ๆ แก่ใคร ๆ ก็ได้
แต่ย่อมถือว่า ผลวิบากของทานไม่มี ดังนี้.

บทว่า นตฺถิ ยิฏฺฐํ (การบูชาไม่มีผล) ความว่า การบูชาใหญ่
(มหาयाโค) ตรีศเรียกว่า ยิฏฺฐํ (การบูชา) คือ ย่อมรู้ว่า การบูชา
ใคร ๆ อาจบูชาได้ แต่ย่อมถือว่า ผลวิบากของการบูชาไม่มี ดังนี้.

บทว่า หุตฺ (การบวงสรวง) ความว่า กิริยาที่บูชาและนำของมาให้ เพื่อมงคล บุคคลย่อมรู้กิริยาอันนั้นว่า ใคร ๆ ก็อาจทำได้ แต่ว่าเขาย่อมถือว่า ผลวิบากของกิริยามงคลนั้น ไม่มีผล.

ในบทว่า สุกฺกทุกฺกฏานํ (ผลวิบากของกรรมดีกรรมชั่ว) นี้ กุศลกรรมบถ ๑๐ ชื่อว่า กรรมที่ทำความดี อกุศลกรรมบถ ๑๐ ชื่อว่า กรรมที่ทำความชั่ว. บุคคลย่อมรู้ถึงความที่กรรมดีกรรมชั่วเหล่านั้นมีอยู่ แต่ย่อมยึดถือว่า ผลวิบากไม่มี ดังนี้.

บทว่า นตฺถิ อัย โลก (โลกนี้ไม่มี) ความว่า บุคคลย่อมถือโลกนี้ด้วยคิดว่า บุคคลผู้ตั้งอยู่ในโลกอื่นของบุคคลผู้ทำกรรมดีกรรมชั่วเหล่านั้น ไม่มี ดังนี้.

บทว่า นตฺถิ มาตา นตฺถิ ปิตา (มารดาไม่มี บิดาไม่มี) ความว่า เขาย่อมรู้ความที่มารดาบิดามีอยู่ แต่เขาถือว่า ผลวิบากอะไร ๆ ด้วยการทำอุปการะในมารดาบิดาเหล่านั้น ไม่มี ดังนี้.

บทว่า นตฺถิ สตฺตา โอบปาตिका (โอบปาตีสัตว์ไม่มี) คือ เขาถือว่า สัตว์ผู้จุดและปฏิสนธิ ไม่มี.

บทว่า สมฺมคฺคตา สมฺมาปฏฺิปนฺนา (ผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ) ความว่า เขาย่อมถือว่า สมณะและพราหมณ์ ผู้ตั้งอยู่ในธรรม ผู้ดำเนินไปสู่อนุโลมปฏิบัติทา ไม่มีในโลก.

บทว่า เย อิมญฺจ โลกํ ปรญฺจ โลกํ สยํ อภิญฺญา สจฺจนิคฺคฺวา ปเวเทนฺตุติ (สมณพราหมณ์ที่กระทำให้แจ้งซึ่งโลกนี้และโลกอื่นด้วยปัญญาอันยิ่งเอง แล้วประกาศให้ผู้อื่นรู้ได้ ไม่มีในโลก) ความว่า ย่อมถือว่า ชื่อว่า

สัพพัญญูพุทธะผู้สามารถรู้โลกนี้และโลกอื่นด้วยญาณอันวิเศษยิ่งโดยตนเองเท่านั้น
ไม่มี ดังนี้.

ก็อุปาทานเหล่านี้ควรเพื่อนำมาโดยลำดับกิเลสบ้าง โดยลำดับมรรค
บ้าง. ว่าโดยลำดับกิเลส กามุปาทานอันมรรคทั้ง ๔ ย่อมประหาณ อุปาทาน
๓ ที่เหลือ อันโสดาปัตติมรรคย่อมประหาณ. ว่าโดยลำดับแห่งมรรค
โสดาปัตติมรรคย่อมประหาณทิฏฐุปาทานเป็นต้น มรรคทั้ง ๔ ย่อมประหาณ
กามุปาทาน.

กิเลสโคจรกะ

[๗๕๑] ธรรมเป็นกิเลส เป็นไฉน ?

กิเลสวัตถุ ๑๐ คือ โลกะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา ถีนะ
อุทธัจจะ อหิริกะ อโนตตปปะ.

[๗๕๒] บรรดากิเลสวัตถุ ๑๐ นั้น โลกะ เป็นไฉน ?

ความกำหนัด ความกำหนัดนัก ความคล้อยตามอารมณ์ ความยินดี
ความเพลิดเพลิน ความกำหนัดด้วยอำนาจความเพลิดเพลิน ความกำหนัดนัก
แห่งจิต ความอยาก ความสงบ ความหมกมุ่น ความใคร่ ความรักใคร่
ความข้องอยู่ ความจมอยู่ ธรรมชาติผู้คร่ำไป ธรรมชาติผู้หลอกลวง ธรรมชาติ
ผู้ยังสัตว์ให้เกิด ธรรมชาติผู้ยังสัตว์ให้เกิดพร้อม ธรรมชาติอันรื้อยรัด ธรรมชาติ
อันมีข้าย ธรรมชาติอันกำซาบใจ ธรรมชาติอันช่านไป ธรรมชาติเหมือน
เส้นด้าย ธรรมชาติอันแผ่ไป ธรรมชาติผู้ประมวลมา ธรรมชาติเป็นเพื่อนสอง

ปณิธาน ธรรมชาติผู้นำไปสู่ภพ ตัณหาเหมือนป่า ตัณหาเหมือนดง ความ
เกี่ยวข้อง ความเยื่อใย ความห่วงใย ความผูกพัน การหวัง กิริยาที่หวัง
ความหวัง ความหวังรูป ความหวังเสียง ความหวังกลิ่น ความหวังรส
ความหวังโผฏฐัพพะ ความหวังลาภ ความหวังทรัพย์ ความหวังบุตร ความหวัง
ชีวิต ธรรมชาติผู้กระชับ ธรรมชาติผู้กระชับทั่ว ธรรมชาติผู้กระชับยิ่ง
การกระชับ กิริยาที่กระชับ ความกระชับ การละโมภ กิริยาที่ละโมภ ความ
ละโมภ ธรรมชาติเป็นเหตุชมชานไป ความใคร่ในอารมณ์ดี ๆ ความกำหนัด
ในฐานะอันไม่ควร ความโลกเกินพอดี ความติดใจ กิริยาที่ติดใจ ความ
ปรารถนา ความกระหึ่มใจ ความปรารถนานัก กามตัณหา ภวตัณหา
วิภวตัณหา ตัณหาในรูปภพ ตัณหาในอรูปรภพ ตัณหาในนิโรธ [คืออระคะที่
สหระคด้วยอุจเฉททิฏฐิ] รูปตัณหา สัตถตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา
โผฏฐัพพตัณหา รัम्मตัณหา โอชะ โยคะ คันถะ อุปาทาน อารมณ์
นิर्वณั เครื่องปิดบัง เครื่องผูก อุปกิเลส อนุสัย ปริยภูฐาน ตัณหาเหมือน
เถาวัลย์ ความปรารถนาวัตถุมีอย่างต่าง ๆ รากเหง้าแห่งทุกข์ เหตุแห่งทุกข์
แดนเกิดแห่งทุกข์ บ่วงแห่งมาร เบ็ดแห่งมาร แคนแห่งมาร ตัณหาเหมือน
แม่น้ำ ตัณหาเหมือนข่าย ตัณหาเหมือนเชือกผูก ตัณหาเหมือนสมุทร อภิชฌา
อกุศลผลคือโลภะ อันใด นี้เรียกว่า โลภะ.

[๒๕๓] โทสะ เป็นไฉน ?

อาฆาตย่อมเกิดขึ้นได้ด้วยคิดว่า ผู้นี้ได้กระทำความเสื่อมเสียแก่เรา
อาฆาตย่อมเกิดขึ้นได้ด้วยคิดว่า ผู้นี้กำลังทำความเสื่อมเสียแก่เรา อาฆาตย่อม
เกิดขึ้นได้ด้วยคิดว่า ผู้นี้จักทำความเสื่อมเสีย ฯลฯ กำลังทำความเสื่อมเสีย
ฯลฯ จักทำความเสื่อมเสียแก่คนที่รักที่ชอบพอของเรา อาฆาตย่อมเกิดขึ้นได้

ด้วยคิดว่า ผู้นี้ได้ทำความเจริญ ฯลฯ กำลังทำความเจริญ ฯลฯ จักทำความ
เจริญแก่คนผู้ไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่ชอบพอของเรา หรืออาฆาตย่อมเกิดขึ้นได้ใน
ฐานะอันใช่เหตุ จิตอาฆาต ความขัดเคือง ความกระทบกระทั่ง ความแค้น
ความเคือง ความขุ่นเคือง ความพลุ่งพล่าน โทสะ ความคิดประทุษร้าย
ความมุ่งคิดประทุษร้าย ความขุ่นจิต ธรรมชาติที่ประทุษร้ายใจ โกรธ กิริยา
ที่โกรธ ความโกรธ มีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด [และ] การคิดประทุษร้าย
กิริยาที่คิดประทุษร้าย ความประทุษร้าย การคิดปองร้าย กิริยาที่คิดปองร้าย
ความคิดปองร้าย ความโกรธ ความแค้น ความคูร้าย ความปากร้าย ความไม่
แหม่มชื่นแห่งจิต นี้เรียกว่า โทสะ.

[๗๕๔] โมหะ เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ในทุกข์ ความไม่รู้ในทุกขสมุทัย ความไม่รู้ในทุกขนิโรธ
ความไม่รู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ความไม่รู้ในส่วนอดีต ความไม่รู้ในส่วน
อนาคต ความไม่รู้ทั้งในส่วนอดีตและส่วนอนาคต ความไม่รู้ในปฏิจสมุป-
บาทธรรมว่า เพราะธรรมนี้เป็นปัจจัยธรรมนี้จึงเกิดขึ้น ความไม่รู้ ความไม่เห็น
ความไม่ตรัสรู้ ความไม่รู้โดยสมควร ความไม่รู้ตามความเจริญ ความไม่
แทงตลอด ความไม่ถือเอาโดยถูกต้อง ความไม่หยั่งลงโดยรอบคอบ ความไม่
พินิจ การไม่พิจารณา การไม่ทำให้ประจักษ์ ความทรมปัญญา ความโง่เขลา
ความไม่รู้ชัด ความหลง ความลุ่มหลง ความหลงไหล อวิชา โอะฆะคือ
อวิชา โยคะคืออวิชา อนุสัยคืออวิชา ปริยภูฐานคืออวิชา ลิมคืออวิชา
อกุศลมูลคือโมหะ มีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด นี้เรียกว่า โมหะ.

[๗๕๕] มานะ เป็นไฉน ?

การถือตัวว่า เราดีกว่าเขา เราเสมอกับเขา เราเลวกว่าเขา การถือตัว
กิริยาที่ถือตัว ความถือตัว มีลักษณะเช่นว่านี่ อันใด การยกตน การเทิดตน
การเชิดชูตนคุณชง การยกจิตขึ้น ความมีจิตต้องการเป็นคุณชง นี้เรียกว่ามานะ.

[๗๕๖] ทิฏฐิ เป็นไฉน ?

ความเห็น ว่า โลกเที่ยงก็ดี ว่าโลกไม่เที่ยงก็ดี ว่าโลกมีที่สุกก็ดี
ว่าโลกไม่มีที่สุกก็ดี ว่าชีพอันนั้น สรรณะก็อันนั้นก็ดี ว่าชีพเป็นอื่น สรรณะก็
เป็นอื่นก็ดี ว่าสัตว์ยังเป็นอยู่เบื้องหน้าแต่ภพนั้นก็ดี ว่าสัตว์ไม่เป็นอยู่เบื้องหน้า
แต่ภพนั้นก็ดี ว่าสัตว์ยังเป็นอยู่ก็มี ไม่เป็นอยู่ก็มี เบื้องหน้าแต่ภพนั้นก็ดี
ว่าสัตว์ยังเป็นอยู่ก็ไม่ใช่ ไม่เป็นอยู่ก็ไม่ใช่เบื้องหน้าแต่ภพนั้นก็ดี ทิฏฐิ ความ-
เห็นไปข้างหน้า ความเห็นไปข้างทิฏฐิ ปาชัญญคือทิฏฐิ กันดารคือทิฏฐิ
ความเห็นเป็นข้าศึกต่อสัมมาทิฏฐิ ความผันแปรแห่งทิฏฐิ สัญโญชนคือทิฏฐิ
ความยึดถือ ความยึดถือมั่น ความตั้งมั่น ความถือผิด ทางชั่ว ทางผิด
ภาวะที่ผิด ลัทธินับถือแห่งความพินาศ การถือโดยวิปลาส มีลักษณะ
เช่นว่านี่ อันใด นี้เรียกว่า ทิฏฐิ

มิจจาทิฏฐิแม้ทุกอย่างจัดเป็น ทิฏฐิ.

[๗๕๗] วิจิจจนา เป็นไฉน ?

บุถุชนเคลือบแคลงสงสัยในพระศาสดา ในพระธรรม ในพระสงฆ์
ในสิกขา ในส่วนอดีต ในส่วนอนาคต ทั้งในส่วนอดีตและส่วนอนาคต ใน
ปฏิจจสมุปบาทธรรมที่ว่า เพราะธรรมนี้เป็นปัจจัยธรรมนี้จึงเกิดขึ้น การ
เคลือบแคลง กิริยาที่เคลือบแคลง ความเคลือบแคลง ความคิดเห็นไปต่าง ๆ
นานา ความตัดสินใจอารมณ์ไม่ได้ ความเห็นเป็นสองแง่ ความเห็นเหมือนทาง
สองแพร่ง ความสงสัย ความไม่สามารถจะถือเอาโดยส่วนเดียวได้ ความคิด

ส่ายไป ความคิดพรว้าไป ความไม่สามารถจะหยั่งลงถือเอาเป็นยุติได้ ความกระด้างแห่งจิต ความลึกลงใจมีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด นี้เรียกว่า วิจิกิจจา.

[๗๙๘] ถีนะ เป็นไฉน ?

ความไม่สมประกอบแห่งจิต ความไม่ควรแก่การงานแห่งจิต ความท้อแท้ ความถดถอย ความหดหู่ อากาโรที่หดหู่ ภาวะที่หดหู่ ความซบเซา อากาโรที่ซบเซา ภาวะที่ซบเซาแห่งจิต อันใด นี้เรียกว่า ถีนะ.

[๗๙๙] อุทัจจะ เป็นไฉน ?

ความฟุ้งซ่านแห่งจิต ความไม่สงบแห่งจิต ความวุ่นวายใจ ความพล่านแห่งจิต อันใด นี้เรียกว่า อุทัจจะ.

[๘๐๐] อหิริกะ เป็นไฉน ?

กิริยาที่ไม่ละอายต่อการประพฤติกุศลอันเป็นสิ่งที่น่าละอาย กิริยาที่ไม่ละอายต่อการประกอบอกุศลบาปกรรมทั้งหลาย อันใด นี้เรียกว่า อหิริกะ.

[๘๐๑] อโนตตัมปะ เป็นไฉน ?

กิริยาที่ไม่เกรงกลัวต่อการประพฤติกุศลอันเป็นสิ่งที่น่าเกรงกลัว กิริยาที่ไม่เกรงกลัวต่อการประกอบอกุศลบาปกรรมทั้งหลาย อันใด นี้เรียกว่า อโนตตัมปะ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกิเลส.

[๘๐๒] ธรรมไม่เป็นกิเลส เป็นไฉน ?

เว้นกิเลสธรรมเหล่านั้นเสีย กุศลธรรม อกุศลธรรม อภัยกตธรรม ที่เหลือ ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร โลกุตระ คือ เวทนาขันธ ๗๑ วิตถุลขันธ รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นกิเลส.

[๘๐๓] ธรรมเป็นอารมณ์ของสังกิเลส เป็นไฉน ?

กุศลธรรม อกุศลธรรม อภัยกตธรรม ประเภทที่ยังมีอาสวะ ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร คือ รูปขั้น ๗๗ วิญญาณขั้น สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอารมณ์ของสังกิเลส.

ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของสังกิเลส เป็นไฉน ?

มรรคและผลของมรรคที่เป็นโลกุตระ และอสังขตธาตุ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของสังกิเลส.

[๘๐๔] ธรรมเศร้าหมอง เป็นไฉน ?

อกุศลมูล ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ และกิเลสที่ตั้งอยู่ฐานเดียวกันกับอกุศลมูลนั้น เวทนาขั้น ๗๗ วิญญาณขั้น อันสัมปยุตด้วยอกุศลมูลนั้น กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม อันมีอกุศลมูลนั้น เป็นสมุฏฐาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเศร้าหมอง.

ธรรมไม่เศร้าหมอง เป็นไฉน ?

กุศลธรรมและอภัยกตธรรม ที่เป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร โลกุตระ คือ เวทนาขั้น ๗๗ วิญญาณขั้น รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เศร้าหมอง.

[๘๐๕] ธรรมสัมปยุตด้วยกิเลส เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่าใด สัมปยุตด้วยกิเลสธรรมเหล่านั้น คือ เวทนาขั้น ๗๗ วิญญาณขั้น สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสัมปยุตด้วยกิเลส.

ธรรมวิปยุตจากกิเลส เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่าใด วิปยุตจากกิเลสธรรมเหล่านั้น คือ เวทนาขั้น ๗๗ วิญญาณขั้น รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากกิเลส.

[๘๐๖] ธรรมเป็นกิเลสและเป็นอารมณ์ของสังกิเลส

เป็นไฉน ?

กิเลสธรรมเหล่านั้นนั่นแหละ ชื่อว่า ธรรมเป็นกิเลสและเป็นอารมณ์ของสังกิเลส.

ธรรมเป็นอารมณ์ของสังกิเลสแต่ไม่เป็นกิเลส เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่าใด เป็นอารมณ์ของสังกิเลสโดยกิเลสธรรมเหล่านั้น เว้นกิเลสธรรมเหล่านั้นเสีย คือ กุศลธรรม อกุศลธรรม อัพยากตธรรม ประเภทที่ยังมีอาสวะที่เหลือ ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร ได้แก่รูปขันธ์ ฯลฯ วิญญาณขันธ์ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอารมณ์ของสังกิเลสแต่ไม่เป็นกิเลส.

[๘๐๗] ธรรมเป็นกิเลสและเศร้าหมอง เป็นไฉน ?

กิเลสเหล่านั้นนั่นแหละ ชื่อว่า ธรรมเป็นกิเลสและเศร้าหมอง.

ธรรมเศร้าหมองแต่ไม่เป็นกิเลส เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่าใด เศร้าหมองโดยกิเลสธรรมเหล่านั้น เว้นกิเลสธรรมเหล่านั้นเสีย คือ เวทนาขันธ์ ฯลฯ วิญญาณขันธ์ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเศร้าหมองแต่ไม่มีกิเลส.

[๘๐๘] ธรรมเป็นกิเลสและสัมปยุตด้วยกิเลส เป็นไฉน ?

โลภะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยโมหะ โมหะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยโลภะ.

โทสะ. เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยโมหะ โมหะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยโทสะ.

มานะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยโมหะ โมหะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยมานะ.

ทัญญู เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยโมหะ โมหะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยทัญญู.

วิจิกิจฉา เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยโมหะ โมหะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยวิจิกิจฉา.

ถีนะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยโมหะ โมหะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยถีนะ.

อุทธัจจะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยโมหะ โมหะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอุทธัจจะ.

อหิริกะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยโมหะ โมหะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอหิริกะ.

อนตตปปะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยโมหะ โมหะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอนตตปปะ.

โลภะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอุทธัจจะ อุทธัจจะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยโลภะ.

โทสะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอุทธัจจะ อุทธัจจะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยโทสะ.

โมหะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอุทธัจจะ อุทธัจจะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยโมหะ.

มานะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอุทธัจจะ อุทธัจจะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยมานะ.

ทัญญู เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอุทัจจะ อุทัจจะ เป็น
กิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยทัญญู.

วิจิกิจฉา เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอุทัจจะ อุทัจจะ
เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยวิจิกิจฉา.

ถีนะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอุทัจจะ อุทัจจะ เป็น
กิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยถีนะ.

อหิริกะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอุทัจจะ อุทัจจะ เป็น
กิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอหิริกะ.

อนตตปปะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอุทัจจะ อุทัจจะ
เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอนตตปปะ.

โลภะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอหิริกะ อหิริกะ เป็น
กิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยโลภะ.

โทสะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอหิริกะ อหิริกะ เป็น
กิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยโทสะ.

โมหะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอหิริกะ อหิริกะ เป็น
กิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยโมหะ.

มานะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอหิริกะ อหิริกะ เป็น
กิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยมานะ.

ทัญญู เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอหิริกะ อหิริกะ เป็น
กิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยทัญญู.

วิจิกิจฉา เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอหิริกะ อหิริกะ เป็น
กิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยวิจิกิจฉา.

ถีนะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอหิริกะ อหิริกะ เป็น
กิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยถีนะ.

อุทัจจะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอหิริกะ อหิริกะ เป็น
กิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอุทัจจะ.

อนอตตปปะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอหิริกะ อหิริกะ
เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอนอตตปปะ.

โลภะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอนอตตปปะ อนอตตปปะ
เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยโลภะ.

โทสะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอนอตตปปะ อนอตตปปะ
เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยโทสะ.

โมหะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอนอตตปปะ อนอตตปปะ
เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยโมหะ.

มานะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอนอตตปปะ อนอตตปปะ
เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยมานะ.

ทิฏฐิ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอนอตตปปะ อนอตตปปะ
เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยทิฏฐิ.

วิจิกิจฉา เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอนอตตปปะ อนอตตปปะ
เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยวิจิกิจฉา.

ถีนะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอนอตตปปะ อนอตตปปะ
เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยถีนะ.

อุทัจจะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอนอตตปปะ อนอตตป-
ปะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอุทัจจะ.

อหิริกะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอนัตตปปะ อนัตตปปะ เป็นกิเลส และสัมปยุตด้วยกิเลสโดยอหิริกะ.

สภาวธรรมเหล่านี้ ธรรมเป็นกิเลสและสัมปยุตด้วยกิเลส.

ธรรมสัมปยุตด้วยกิเลสแต่ไม่เป็นกิเลส เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่าใดสัมปยุตด้วยกิเลสธรรมเหล่านั้น เว้นกิเลสธรรมเหล่านั้น เสีย คือ เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธ สภาวธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรม สัมปยุตด้วยกิเลสแต่ไม่เป็นกิเลส.

[๘๐๕] ธรรมวิปยุตจากกิเลสแต่เป็นอารมณ์ของสังกิเลส เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่าใดวิปยุตจากกิเลสธรรมเหล่านั้น คือ กุศลธรรม อภัย- กตธรรม ประเภทที่ยังมีอาสวะ ที่เป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร ได้ แก่รูปขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมวิปยุตจาก กิเลสแต่เป็นอารมณ์ของกิเลส.

ธรรมวิปยุตจากกิเลสและไม่เป็นอารมณ์ของกิเลส เป็นไฉน ?

มรรคและผลของมรรคที่เป็นโลกุตระ และอสังขตธาตุ สภาวธรรม เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากกิเลสและไม่เป็นอารมณ์ของกิเลส.

กิเลสโคจณกะ จบ

อัญญาตลณี อรรถกถาธรรมสังคณี

ว่าด้วยกิเลสโคจณกะ

พึงทราบวินิจฉัยในกิเลสโคจณกะ ต่อไป

กิเลสเท่านั้น ชื่อว่า กิเลสวัตถุ อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า วัตถุ

เพราะอรรถว่า เป็นที่อยู่ของสัตว์ผู้มีอาสวะยังไม่สิ้น เพราะความที่สัตว์เหล่านั้น ตั้งอยู่ในกิเลสมีโลภะเป็นต้น ที่ชื่อว่า กิเลสวัตถุ เพราะอรรถว่า กิเลส

เหล่านั้นด้วย เป็นวัตถุของสัตว์ผู้ตั้งอยู่ในกิเลสเหล่านั้นด้วย. ก็เพราะแม้กิเลสทั้งหลายเมื่อเกิดขึ้น โดยความเป็นอนันตรปัจจัยเป็นต้น ชื่อว่าย่อมอยู่ในกิเลสที่เป็นปัจจัยนี้ ฉะนั้น จึงชื่อว่า กิเลสวัตถุ แม้ด้วยอรรถว่า เป็นวัตถุ (ที่อยู่) ของกิเลสทั้งหลาย.

ก็โลภะนี้ว่า ตตุถ กตโม โลโภ โย ราโค สาราค (บรรดากิเลส ๑๐ เหล่านี้ โลภะเป็นไฉน ? ความกำหนัด ความกำหนัดหนัก) ดังนี้ ทรงขยายออกตั้งร้อยกว่าบท ในฐานะทั้ง ๓ คือ เหตุโคจรณะ คันฐโคจรณะ และในกิเลสโคจรณะนี้. ทรงอธิบายไว้ในอาสวโคจรณะ สัญญุชนโคจรณะ โอมโคจรณะ โยคโคจรณะ นีวณโคจรณะ และอุปาทานโคจรณะ โคจรณะละ ๘ บท. โลภะนี้นั้น บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นเหตุเอาโดยนิปปเทส (แสดงโดยไม่เหลือ) ในฐานะที่ทรงชี้แจงไว้ร้อยกว่าบทบ้าง ในฐานะที่ทรงชี้แจงไว้โคจรณะละ ๘ บทบ้าง ในโคจรณะเหล่านั้น ค้นหาที่ตั้งอยู่โดยส่วนเดียวกันนั้นแหละ ในเหตุโคจรณะ คันฐโคจรณะ นีวณโคจรณะ อุปาทานโคจรณะ กิเลสโคจรณะ พึงฆ่าด้วยมรรคทั้ง ๔. ค้นหาที่เป็นส่วนทั้ง ๒ ตั้งอยู่ในอาสวโคจรณะ สัญญุชนโคจรณะ โอมโคจรณะ โยคโคจรณะ ก็พึงฆ่าด้วยมรรคทั้ง ๔. ค้นหาที่เป็นส่วนทั้ง ๒ นั้น อย่างไร ? คือในอาสวโคจรณะ เป็นกามาสวะ และภวาสวะ ในสัญญุชนโคจรณะ ได้แก่ กามราคสัญญุชน์ และภวาราคสัญญุชน์ ในโอมะ ได้แก่ กามโอมะและภโวมะ ในโยคะ ได้แก่ กามโยคะ และภวโยคะ ก็กิเลสวัตถุเหล่านี้ควรนำมาโดยลำดับกิเลสบ้าง โดยลำดับมรรคบ้าง.

ว่าโดยลำดับกิเลส โลภะอันมรรคทั้ง ๔ ย่อมประหาณ โทสะ
อันอนาคามีมรรคย่อมประหาณ โมหะและมานะอันอรหัตมรรคย่อมประหาณ

ทิวฐิติและวิจิกิจฉานันโศดาปัตติมรรคยอมประหาณ ถิ่นะเป็นต้นอันอรหัตมรรคยอมประหาณ. ว่าโดยลำดับแห่งมรรค ทิวฐิติและวิจิกิจฉานันโศดาปัตติมรรคยอมประหาณ โทสะอันอนาคามีมรรคยอมประหาณ กิเลส ๗ ที่เหลืออันอรหัตมรรคยอมประหาณจะนี่แล.

ปิฎฐิติทูกะ

[๘๑๐] ธรรมอันโศดาปัตติมรรคประหาณ เป็นไฉน ?

สัจญ์โณชนัน ๓ คือ สักกายทิวฐิติ วิจิกิจฉา สัตถัพพตปรามาส.

[๘๑๑] บรรดาสัจญ์โณชนัน ๓ นั้น สักกายทิวฐิติ เป็นไฉน ?

ปุถุชนในโลกนี้ ผู้ไร้การศึกษา ไม่ได้เห็นพระอรียเจ้าทั้งหลาย ไม่ฉลาดในธรรมของพระอรียเจ้า ไม่ได้ฝึกฝนในธรรมของพระอรียเจ้า ไม่ได้เห็นสัตบุรุษทั้งหลาย ไม่ฉลาดในธรรมของสัตบุรุษ ไม่ได้ฝึกฝนในธรรมของสัตบุรุษ ย่อมเห็นรูปเป็นตน หรือเห็นตนมีรูป เห็นรูปในตน เห็นตนในรูป ย่อมเห็นเวทนา ฯลฯ สัจญ์ญา ฯลฯ สังขาร ฯลฯ วิญญานเป็นตน หรือเห็นตนมีวิญญาน เห็นวิญญานในตน เห็นคนในวิญญาน ทิวฐิติ ความเห็นไปข้างทิวฐิติ ฯลฯ การถือโดยวิปลาต มีลักษณะเช่นว่านี่ อันใด นี้เรียกว่า สักกายทิวฐิติ.

[๘๑๒] วิจิกิจฉา เป็นไฉน ?

ปุถุชนเคลือบแคลงสงสัย ในพระศาสดา ฯลฯ ความกระด้างแห่งจิต ความล้งเลใจ มีลักษณะเช่นว่านี่ อันใด นี้เรียกว่า วิจิกิจฉา.

[๘๑๓] สัตถัพตปรมาส เป็นไฉน ?

ความเห็นว่าเป็น ความบริสุทธิ์ย่อมมีได้ด้วยศีล ด้วยพรต ด้วยศีลพรต ของสมณพราหมณ์ในภายนอกแต่ศาสนา นี้ ดังนี้ ทิฏฐิ ความเห็นไปข้างทิฏฐิ การถือโดยวิปลาสมีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด นี้เรียกว่า สัตถัพตปรมาส.

[๘๑๔] สัตถัพตปรมาส ๓ ดังกล่าวมานี้ และกิเลสซึ่งตั้งอยู่ฐานเดียวกัน กับสัตถัพตปรมาส ๓ นั้น, เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธอันสัมปยุตด้วย สัตถัพตปรมาส ๓ นั้น กายกรรม วาจกรรม มโนกรรม อันมีสัตถัพตปรมาส ๓ นั้นเป็น สมุฏฐาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมอันโศคาปัตติมรรคประหาณ.

ธรรมอันโศคาปัตติมรรคไม่ประหาณ เป็นไฉน ?

เว้นสัตถัพตปรมาสเหล่านี้เสีย กุศลธรรม อกุศลธรรม อภัยกตธรรม ที่เหลือ ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร โลกุตระ คือ เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธ, รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมอันโศคาปัตติมรรคไม่ประหาณ.

[๘๑๕] ธรรมอันมรรคเบื้องสูง ๓ ประหาณ เป็นไฉน ?

โลกะ โทสะ โมหะที่เหลือ และกิเลสซึ่งตั้งอยู่ฐานเดียวกันกับ โลกะ โทสะ โมหะ นั้น, เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธอันสัมปยุตด้วย โลกะ โทสะ โมหะ นั้น, กายกรรม วาจกรรม มโนกรรม อันมีโลกะ โทสะ โมหะ นั้นเป็นสมุฏฐาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมอันมรรคเบื้องสูง ๓ ประหาณ.

ธรรมอันมรรคเบื้องสูง ๓ ไม่ประหาณ เป็นไฉน ?

เว้นธรรมอันมรรคเบื้องสูง ๓ ประหาณเหล่านี้เสีย กุศลธรรม อกุศลธรรม อภัยกตธรรมที่เหลือ ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร

โลกุตระ คือ เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธ, รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ
สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมอันมรรคเบื้องสูง ๓ ไม่ประหาณ.

[๘๑๖] ธรรมมีสัมปยุตเหตุอันโสดาปัตติมรรคประหาณ
เป็นไฉน ?

สัญญาโยชน์ ๓ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สัตถัพพตปรามาส.

[๘๑๗] บรรดาสัญญาโยชน์ ๓ นั้น สักกายทิฏฐิ เป็นไฉน ?

ปุถุชนในโลกนี้ ผู้ไร้การศึกษา ไม่ได้เห็นพระอริยเจ้าทั้งหลาย
ไม่ฉลาดในธรรมของพระอริยเจ้า ไม่ได้ฝึกฝนในธรรมของพระอริยเจ้า ไม่ได้
เห็นสัตบุรุษทั้งหลาย ไม่ฉลาดในธรรมของสัตบุรุษ ไม่ได้ฝึกฝนในธรรมของ
สัตบุรุษ ย่อมเห็นรูปเป็นตน หรือเห็นคนมีรูป เห็นรูปในตน เห็นตนในรูป
ย่อมเห็นเวทนา ฯลฯ สัญญา ฯลฯ สังขาร ฯลฯ วิญญาณเป็นตนหรือ
เห็นตนมีวิญญาณ เห็นวิญญาณในตน หรือเห็นตนในวิญญาณ ทิฏฐิ ความเห็น
ไปข้างทิฏฐิ ฯลฯ การยึดถือโดยวิปลาสมีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด นี้เรียกว่า
สักกายทิฏฐิ.

[๘๑๘] วิจิกิจฉา เป็นไฉน ?

ปุถุชนเคลือบแคลง สงสัย ในพระศาสดา ฯลฯ ความกระด้างแห่งจิต
ความลังเลใจ มีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด นี้เรียกว่า วิจิกิจฉา.

[๘๑๙] สัตถัพพตปรามาส เป็นไฉน ?

ความเห็นว่า ความบริสุทธิ์ย่อมมีด้วยศีล ด้วยพร ด้วยศีลพรต
ของสมณพราหมณ์ในภายนอกแต่ศาสนานี้ ดังนี้ ทิฏฐิ ความเห็นไปข้างทิฏฐิ
ฯลฯ การถือโดยวิปลาส มีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด นี้เรียกว่า สัตถัพพตปรามาส.

[๘๒๐] สัตถุโยชน์ ๓ ดังกล่าวมานี้ และกิเลสที่ตั้งอยู่ฐานเดียวกันกับ สัตถุโยชน์ ๓ นั้น, เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธ อันสัมปยุตด้วยสัตถุโยชน์ ๓ นั้น, กายกรรม วาจกรรม มโนกรรม อันมีสัตถุโยชน์ ๓ นั้นเป็นสมุฏฐาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีสัมปยุตเหตุอันโสคาปัตติมรรคประหาณ

สัตถุโยชน์ ๓ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส สภาวธรรม เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมอันโสคาปัตติมรรคประหาณ, โลกะ โทสะ โมหะ อัน ตั้งอยู่ฐานเดียวกันกับสัตถุโยชน์ ๓ นั้น สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า สัมปยุตเหตุ อันโสคาปัตติมรรคประหาณ

ส่วนกิเลสอันตั้งอยู่ฐานเดียวกันกับ โลกะ โทสะ โมหะ นั้น, เวทนา- ขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธ อันสัมปยุตด้วย โลกะ โทสะ โมหะ นั้น, กายกรรม วาจกรรม มโนกรรม อันมีโลกะ โทสะ โมหะ นั้นเป็นสมุฏฐาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีสัมปยุตเหตุอันโสคาปัตติมรรคประหาณ.

ธรรมไม่มีสัมปยุตเหตุอันโสคาปัตติมรรคจะประหาณ เป็น ไฉน ?

เว้นธรรมอันโสคาปัตติมรรคประหาณเหล่านั้นเสีย กุศลธรรม อกุศล- ธรรม อพยากตธรรมที่เหลือ ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร โลกุตระ คือ เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธ, รูปทั้งหมดและอสังขตธาตุ สภาวธรรม เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่มีสัมปยุตเหตุอันโสคาปัตติมรรคประหาณ.

[๘๒๑] **ธรรมมีสัมปยุตเหตุอันมรรคเบื้องสูง ๓ ประหาณ เป็นไฉน ?**

โสกะ โทสะ โมหะที่เหลือ สภาวธรรมเหล่านั้นชื่อว่า สัมปยุตเหตุ อันมรรคเบื้องสูง ๓ ประหาณ

ส่วนกิเลสอันตั้งอยู่ฐานเดียวกับ โลกะ โทสะ โมหะ นั้น, เวทนาชั้น ๗ วิญญาณชั้น อันสัมปยุตด้วย โลกะ โทสะ โมหะ นั้น, กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม อันมี โลกะ โทสะ โมหะ นั้น เป็นสมุฏฐาน สภาวะธรรม เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีสัมปยุตเหตุอันมรรคเบื้องสูง ๓ ประหาณ.

ธรรมไม่มีสัมปยุตเหตุอันมรรคเบื้องสูง ๓ จะประหาณ เป็นไฉน ?

เว้นธรรมอันมรรคเบื้องสูง ๓ ประหาณเหล่านั้นเสีย กุศลธรรม อกุศลธรรม อภัยกตธรรมที่เหลือ ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร โลกุตระ คือ เวทนาชั้น ๗ วิญญาณชั้น, รูปทั้งหมด และอสังขตธรรม สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่มีสัมปยุตเหตุอันมรรคเบื้องสูง ๓ จะประหาณ.

[๘๒๒] **ธรรมมีวิตก เป็นไฉน ?**

เวทนาชั้น ๗ วิญญาณชั้นอันสัมปยุตด้วยวิตก ในภูมิแห่งจิตมี วิตกที่เป็นกามาวจร รูปาวจร โลกุตระ เว้นวิตกเสีย สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีวิตก.

ธรรมไม่มีวิตก เป็นไฉน ?

เวทนาชั้น ๗ วิญญาณชั้น ในภูมิแห่งจิตไม่มีวิตก ที่เป็น กามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร และโลกุตระ, วิตก รูปทั้งหมด และ อสังขตธาตุ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่มีวิตก.

[๘๒๓] **ธรรมมีวิจารณ์ เป็นไฉน ?**

เวทนาชั้น ๗ วิญญาณชั้น อันสัมปยุตด้วยวิจารณ์ ในภูมิแห่งจิต มีวิจารณ์เป็นกามาวจร รูปาวจร โลกุตระ เว้นวิจารณ์เสีย สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า ธรรมมีวิจารณ์.

ธรรมไม่มีวิจารณ์ เป็นไฉน ?

เวทนาขั้น ๗ วิญญาณขั้น ในภูมิแห่งจิตไม่มีวิจารณ์ ที่เป็น กามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร โลกุตระ, วิจารณ์ รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่มีวิจารณ์.

[๘๒๔] ธรรมมีปีติ เป็นไฉน ?

เวทนาขั้น ๗ วิญญาณขั้น อันสัมปยุตด้วยปีติ ในภูมิแห่งจิตมีปีติที่เป็นกามาวจร รูปาวจร โลกุตระ เว้นปีติเสีย สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีปีติ.

ธรรมไม่มีปีติ เป็นไฉน ?

เวทนาขั้น ๗ วิญญาณขั้น ในภูมิแห่งจิตไม่มีปีติ ที่เป็น กามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร โลกุตระ ปีติ รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวะธรรม เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่มีปีติ.

[๘๒๕] ธรรมสหระคตด้วยปีติ เป็นไฉน ?

เวทนาขั้น ๗ วิญญาณขั้น อันสัมปยุตด้วยปีติ ในภูมิแห่งปีติ ที่เป็นกามาวจร รูปาวจร โลกุตระ เว้นปีติเสีย สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสหระคตด้วยปีติ.

ธรรมไม่สหระคตด้วยปีติ เป็นไฉน ?

เวทนาขั้น ๗ วิญญาณขั้น ในจิตอันไม่เป็นภูมิแห่งปีติเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร โลกุตระ, ปีติ รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่สหระคตด้วยปีติ.

[๘๒๖] **ธรรมสหคตด้วยสุขเวทนา เป็นไฉน ?**

สัญญาชั้น สังขารชั้น วิญญาณชั้น อันสัมปยุตด้วยสุขเวทนาใน ภูมิแห่งสุขเวทนาที่เป็นกามาวจร รูปาวจร โลกุตระ เว้นสุขเวทนาเสีย สภาว-
ธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสหคตด้วยสุขเวทนา.

ธรรมไม่สหคตด้วยสุขเวทนา เป็นไฉน ?

เวทนาชั้น ฯลฯ วิญญาณชั้น ในจิตอันไม่เป็นภูมิแห่งสุขเวทนาที่ เป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร โลกุตระ, สุขเวทนา รูปทั้งหมด และ
อสังขตธาตุ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่สหคตด้วยสุขเวทนา.

[๘๒๗] **ธรรมสหคตด้วยอุเบกขาเวทนา เป็นไฉน ?**

สัญญาชั้น สังขารชั้น วิญญาณชั้นอันสัมปยุตด้วยอุเบกขาเวทนา ในภูมิแห่งอุเบกขาเวทนาที่เป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร และโลกุตระ
เว้นอุเบกขาเวทนาเสีย สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสหคตด้วยอุเบกขา-
เวทนา.

ธรรมไม่สหคตด้วยอุเบกขาเวทนา เป็นไฉน ?

เวทนาชั้น ฯลฯ วิญญาณชั้น ในจิตอันไม่เป็นภูมิแห่งอุเบกขา-
เวทนาที่เป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร โลกุตระ อุเบกขาเวทนา รูป
ทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่สหคตด้วย
อุเบกขาเวทนา.

[๘๒๘] **ธรรมเป็นกามาวจร เป็นไฉน ?**

ชั้น ธาตุ อายตนะ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ซึ่ง
ท่องเที่ยวอยู่นับเนื่องอยู่ในภูมিরะหว่างนี้ คือ เบื้องต่ำกำหนดอเวจนิรกเป็นที่
สุด เบื้องสูงกำหนดเทพชั้นปรนิมมิตวสวัตติเป็นที่สุด อันใด สภาวธรรมเหล่า
นี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกามาวจร.

ธรรมไม่เป็นกามาวจร เป็นไฉน ?

รูปาวจรธรรม อรูปาวจรธรรม อปรียาป็นนธรรม สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นกามาวจร.

[๘๒๕] **ธรรมเป็นรูปาวจร เป็นไฉน ?**

จิตและเจตสิกธรรม ของท่านผู้เข้าสมบัติ (กุศลฉน) หรือของท่านผู้อุปบัติ (วิปากฉน) หรือของท่านผู้อยู่ด้วยทฤษฎีธรรมสุขวิหาร (กิริยาฉน) ซึ่งท่องเทียวอยู่นับเนื่องอยู่ในภูมิมะหว่างนี้ คือ เบื้องต่ำกำหนดพรหมโลกเป็นที่สุด เบื้องสูงกำหนดเทพชนอนนิษฐ์เป็นที่สุด อันใด สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นรูปาวจร.

ธรรมไม่เป็นรูปาวจร เป็นไฉน ?

กามาวจรธรรม อรูปาวจรธรรม อปรียาป็นนธรรม สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นรูปาวจร.

[๘๓๐] **ธรรมเป็นอรูปาวจร เป็นไฉน ?**

จิตและเจตสิกธรรม ของท่านผู้เข้าสมบัติ (กุศลฉน) หรือของท่านผู้อุปบัติ (วิปากฉน) หรือของท่านผู้อยู่ด้วยทฤษฎีธรรมสุขวิหาร (กิริยาฉน) ซึ่งท่องเทียวอยู่นับเนื่องอยู่ในภูมิมะหว่างนี้ คือ เบื้องต่ำกำหนดเทพผู้เข้าถึงอากาธานัญญาตณภูมิเป็นที่สุด เบื้องสูงกำหนดเทพผู้เข้าถึงเนวสัญญาตณภูมิเป็นที่สุด สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอรูปาวจร.

ธรรมไม่เป็นอรูปาวจร เป็นไฉน ?

กามาวจรธรรม รูปาวจรธรรม อปรียาป็นนธรรม สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นอรูปาวจร.

[๘๓๑] ธรรมเป็นปริยาป็นนะ เป็นไฉน ?

กุศลธรรม อกุศลธรรม อภัยกตธรรมประเภทที่ยังมีอาสวะซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร คือ รูปขั้น ๗ วิญญาณขั้น ๗ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นปริยาป็นนะ.

ธรรมเป็นอปริยาป็นนะ เป็นไฉน ?

มรรค ผลของมรรค และอสังขตธาตุ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอปริยาป็นนะ.

[๘๓๒] ธรรมเป็นนียยานิกะ เป็นไฉน ?

มรรค ๔ ที่เป็นโลกุตระ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นนียยานิกะ.

อนียยานิกธรรม เป็นไฉน ?

เว้นนียยานิกธรรมเหล่านั้นเสีย กุศลธรรม อกุศลธรรม อภัยกตธรรมที่เหลือ ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร โลกุตระ คือ เวทนาขั้น ๗ วิญญาณขั้น ๗ รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า อนียยานิกธรรม.

[๘๓๓] ธรรมเป็นนียตะ เป็นไฉน ?

อนันตริยกรรม ๕ นียตมิจฉาทิฎฐิ และมรรค ๔ ที่เป็นโลกุตระ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นนียตะ.

ธรรมให้ผลไม่แน่นอน เป็นไฉน ?

เว้นนียตธรรมเหล่านั้นเสีย กุศลธรรม อกุศลธรรม อภัยกตธรรมที่เหลือ ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร โลกุตระ คือ เวทนาขั้น ๗ วิญญาณขั้น ๗ รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมให้ผลไม่แน่นอน.

[๘๓๔] **ธรรมยังมีธรรมอื่นยิ่งกว่า เป็นไฉน ?**

กุศลธรรม อกุศลธรรม อภัยกตธรรมประเภทที่ยังมีอาสวะซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร คือ รูปขั้น ๕๗ วิญญาณขั้น ๕ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมยังมีธรรมอื่นยิ่งกว่า.

ธรรมไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า เป็นไฉน ?

มรรคและผลของมรรคที่เป็นโลกุตระ และอสังขตธาตุ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า.

[๘๓๕] **ธรรมเกิดกับกิเลส เป็นไฉน ?**

อกุศลมูล ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ และกิเลสอันตั้งอยู่ฐานเดียวกัน กับอกุศลมูลนั้น, เวทนาขั้น ๕๗ วิญญาณขั้น ๕ อันสัมปยุตด้วยอกุศลมูลนั้น, กายกรรม วชิกรรม มโนกรรม อันมีอกุศลมูลนั้นเป็นสมุฏฐาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเกิดกับกิเลส.

ธรรมไม่เกิดกับกิเลส เป็นไฉน ?

กุศลธรรมและอภัยกตธรรมที่เป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร โลกุตระ คือ เวทนาขั้น ๕๗ วิญญาณขั้น ๕, รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เกิดกับกิเลส.

ปิฎกาทุละ จบ

อรรถกถาธิกเขปกัณฑ์

ว่าด้วยนิทเทสคามาวจรในปิฎกาทุละ

พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทสคามาวจร ต่อไป.

บทว่า เภฏจโต (เบื้องต่ำ) (บาลีข้อ ๘๒๘) ได้แก่ ส่วนข้างล่าง.

บทว่า อวิจิณฺรยํ (อเวจฺนรค) มีความหมายว่า ที่ชื่อว่า อวิจิ เพราะอรรถว่า ในนรกนี้ไม่มีช่องระหว่างระลอกแห่งเปลวไฟทั้งหลาย

หรือไม่มีช่องระหว่างระลอกแห่งทุกขเวทนาของสัตว์ทั้งหลาย ที่มีชื่อว่า นิริยะ (นรก) เพราะอรรถว่า ในที่นี้ไม่มีความเจริญกล่าวคือความสุข อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า นรก ด้วยอรรถว่า ไม่มีความยินดีบ้าง ด้วยอรรถว่า ไม่มีความชอบใจบ้าง.

บทว่า ปริยนต์ กริตฺวา (เป็นที่สุด) ได้แก่ กระทำนรกกล่าวคือ อเวจีนันเป็นที่สุด. บทว่า อฺปรโต (เบื้องสูง) ได้แก่ ส่วนเบื้องบน. บทว่า ปฺรนิมฺมิตฺตวสฺสวตฺตฺตฺเว (เทพปรนิมมิตตวสวัตติ) ความว่า เทพมิโวหาร อันได้แล้วอย่างนี้ เพราะยังอำนาจให้เป็นไปในความใคร่ (กาม) ทั้งหลายอัน เทพอื่นนิमितให้. บทว่า อนฺโต กริตฺวา (เป็นที่สุด) ได้แก่ กั้นไว้ในที่สุด. บทว่า ยํ เอตฺสฺมึ อนฺตฺเร (ระหว่างนี้อันใด) ได้แก่ ในภูมินี้ อันใด.

ก็เพราะเหตุที่ธรรมเหล่าอื่น ย่อมท่องเที่ยวไปในระหว่างภูมินี้โดย ความเกิดในภูมิไหน ๆ ในกาลบางครั้งบางคราว ฉะนั้น เพื่อไม่ทรงรวมธรรม เหล่านั้นด้วยบทนี้ว่า เอตฺถาวจฺรา (การท่องเที่ยวไปนี้) จึงตรัสคำว่า อวจฺรา (ท่องเที่ยว). ด้วยคำนั้น ธรรมเหล่าใด ย่อมท่องเที่ยวไปยังลงภายในระหว่าง ภูมินี้ โดยที่เกิดอยู่ทุกที่ทุกเมื่อ คือย่อมท่องเที่ยวไปในส่วนเบื้องต่ำโดยภูตรูป และอุปาทารูปก็เป็นไปในภายใต้ของอเวจีนรก จึงทรงกระทำการรวบรวมธรรม เหล่านั้นไว้ เพราะว่า ธรรมเหล่านั้น หยั่งลงแล้วเที่ยวไป คือหยั่งลงในส่วน เบื้องต่ำนั้นแหละ เพราะเหตุนี้ จึงตรัสเรียกว่า อวจฺร. จริงอยู่ เพราะธรรม เหล่านี้ ท่องเที่ยวไปในภูมินี้ ย่อมท่องเที่ยวไปแม้ในภูมิอื่น แต่ไม่นับเนื่องใน ภูมิอันนั้น ฉะนั้น จึงทรงกระทำการกำหนดธรรมเหล่านั้น ซึ่งท่องเที่ยวไปแม้ใน ภูมิอื่น ด้วยบทนี้ว่า เอตฺถ ปฺริยาปฺนฺหา (นับเนื่องในภูมินี้). บัดนี้ เมื่อจะแสดง

ธรรมเหล่านั้นอันเป็นธรรมนับเนื่องในภูมิจึงโดยความเป็นราสี (กอง) โดยความว่างเปล่า โดยความเป็นปัจจัย และเป็นสภาวะ จึงตรัสคำว่า ชั้นนี้เป็นต้น.

ว่าด้วยนิเทศแห่งรูปาวจรธรรม

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศรูปาวจรธรรม ต่อไป.

บทว่า **พुरुหมโลก** (พรมโลก) ได้แก่ สถานที่ดำรงอยู่แห่งพรมกล่าวคือ ปฐมฌานภูมิ. คำที่เหลือในนิเทศนี้ พึงทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ในนิเทศกามวจรนั้นแหละ. ในบทมีอาทิว่า **สมาปนุสสุต จ** (ของผู้เข้าสมาบัติ) พึงทราบว่า ตรัสกุศลฌานด้วยบทที่ ๑ ตรัสวิบากฌานด้วยบทที่ ๒ ตรัสกิริยาฌานด้วยบทที่ ๓ ดังนี้.

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศอรูปาจรธรรม ต่อไป

บทว่า **อากาศานัญจายตนูปเค** (ผู้เข้าถึงอากาศานัญจายตนภูมิ) ได้แก่ ผู้เข้าถึงภพกล่าวคือ อากาศานัญจายตนะ. แม้ในบทที่ ๒ ก็นัยนี้แหละ. คำที่เหลือในนิเทศนี้ พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในหนหลังนั้นแหละ.

ว่าด้วยนิเทศสตรณทุกะ (ที่ ๑๘)

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศสตรณทุกะ ต่อไป

บรรดาอกุศลมูล ๓ อกุศลมูล คือโมหะนี้ใด โมหะนั้นสัมปยุตด้วยโลภะ พึงทราบว่า เป็นสตรณะ (เกิดพร้อมกับกิเลสเป็นเหตุให้สัตว์ร้องไห้) โดยโลภะ โมหะที่สัมปยุตด้วยโทสะ เป็นสตรณะโดยโทสะ แต่โมหะที่สัมปยุตด้วยวิจิกิจฉาและอุทธัจจะ เป็นสตรณะโดยเป็นกิเลสที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันกับการประหามโดยกิเลสเป็นเหตุให้สัตว์ร้องไห้คือราคะอันสัมปยุตด้วยทิฏฐิ และกิเลสคือรูปราคะอรูปรากะ ดังนี้.

สุดต้นติกทุกะ

[๘๓๖] ธรรมเป็นไปในส่วนวิชา เป็นไฉน ?

ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตด้วยวิชา สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรม
เป็นไปในส่วนวิชา.

ธรรมเป็นไปในส่วนอวิชา เป็นไฉน ?

ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตด้วยอวิชา สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรม
เป็นไปในส่วนอวิชา.

[๘๓๗] วิชูปมธรรม เป็นไฉน ?

ปัญญาในอริยมรรค ๓ เบื้องต่ำ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า วิชูปมธรรม.

วชิรูปมธรรม เป็นไฉน ?

ปัญญาในอรรหัตมรรคเบื้องสูง สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า วชิรูปมธรรม.

[๘๓๘] พาลธรรม เป็นไฉน ?

อหิริกะ อโนตตปปะ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า พาลธรรม.

บัณฑิตธรรม เป็นไฉน ?

หิริ โอตตปปะ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า บัณฑิตธรรม

กุศลธรรมแม้ทั้งหมดจัดเป็น บัณฑิตธรรม.

[๘๓๙] กัณห์ธรรม เป็นไฉน ?

อหิริกะ อโนตตปปะ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า กัณห์ธรรม

อกุศลธรรมแม้ทั้งหมดจัดเป็น กัณห์ธรรม.

สุกกธรรม เป็นไฉน ?

หิริ โอตตัปปะ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า สุกกธรรม
กุศลธรรมแม่ทั้งหมดจัดเป็น สุกกธรรม.

[๘๔๐] ตปนิยธรรม เป็นไฉน ?

กายทุจจริต วจิตุจจริต มโนทุจจริต สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ตปนิยธรรม
อกุศลธรรมแม่ทั้งหมดจัดเป็น ตปนิยธรรม.

อตปนิยธรรม เป็นไฉน ?

กายสุจจริต วิสุจจริต มโนสุจจริต สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า อตปนิยธรรม
กุศลธรรมแม่ทั้งหมดจัดเป็น อตปนิยธรรม.

[๘๔๑] อธิวจนธรรม เป็นไฉน ?

การกล่าวขาน สมัญญา บัญญัติ โวหาร นาม การขนานนาม
การตั้งชื่อ การออกชื่อ การระบุชื่อ การเรียกชื่อ ของธรรมนั้น ๆ อันใด
สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า อธิวจนธรรม
ธรรมทั้งหมดแลชื่อว่า อธิวจนปถธรรม.

[๘๔๒] นิรุตติธรรม เป็นไฉน ?

การกล่าวขาน สมัญญา บัญญัติ โวหาร นาม การขนานนาม
การตั้งชื่อ การออกชื่อ การระบุชื่อ การเรียกชื่อ ของธรรมนั้น ๆ อันใด
สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า นิรุตติธรรม
ธรรมทั้งหมดแลชื่อว่า นิรุตติปถธรรม.

[๘๔๓] บัญญัติธรรม เป็นไฉน ?

การกล่าวขาน สมัญญา บัญญัติ โวหาร นาม การขนานนาม
การตั้งชื่อ การออกชื่อ การระบุชื่อ การเรียกชื่อ ของธรรมนั้น ๆ อันใด
สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า บัญญัติธรรม

ธรรมทั้งหมดแต่ชื่อว่า บัญญัติปถธรรม.

[๘๔๔] บรรดาธรรมเหล่านั้น นามธรรม เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ และอสังขตธาตุ
นี้เรียกว่า นามธรรม.

รูปธรรม เป็นไฉน ?

มหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ นั้น นี้เรียกว่า รูปธรรม.

[๘๔๕] อวิชา เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ ความไม่เห็น ฯลฯ ลืมคืออวิชา อกุศลมูลคือโมหะ
อันใด นี้เรียกว่า อวิชา.

ภวตัตถา เป็นไฉน ?

ความพอใจในภพ ฯลฯ ความหมกมุ่นในภพ ในภพทั้งหลาย อันใด
นี้เรียกว่า ภวตัตถา.

[๘๔๖] ภวทัญญู เป็นไฉน ?

ความเห็นว่า ตนและโลกจักเกิด ดังนี้ ทัญญู ความเห็นไปข้างทัญญู
ฯลฯ การถือโดยวิปลาต มีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด นี้เรียกว่า ภวทัญญู.

วิภวทัญญู เป็นไฉน ?

ความเห็นว่า ตนและโลกจักไม่เกิด ดังนี้ ทัญญู ความเห็นไปข้าง
ทัญญู ฯลฯ การถือโดยวิปลาต มีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด นี้เรียกว่า วิภวทัญญู.

[๘๔๗] สัสสตทัญญู เป็นไฉน ?

ความเห็นว่า ตนและโลกเที่ยง ดังนี้ ทัญญู ความเห็นไปข้างทัญญู
ฯลฯ การถือโดยวิปลาต มีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด นี้เรียกว่า สัสสตทัญญู.

อุจเฉททิฏฐิ เป็นไฉน ?

ความเห็นที่ตนและโลกจักสูญ ดังนี้ ทิฏฐิ ความเห็นไปข้างทิฏฐิ ฯลฯ การถือโดยวิปลาต มีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด นี้เรียกว่า อุจเฉททิฏฐิ.

[๘๔๘] อันตวาทิฏฐิ เป็นไฉน ?

ความเห็นที่ตนและโลกมีที่สุด ดังนี้ ทิฏฐิ ความเห็นไปข้างทิฏฐิ ฯลฯ การถือโดยวิปลาต มีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด นี้เรียกว่า อนันตวาทิฏฐิ.

อนันตวาทิฏฐิ เป็นไฉน ?

ความเห็นที่ตนและโลกไม่มีที่สุด ดังนี้ ทิฏฐิ ความเห็นไปข้างทิฏฐิ ฯลฯ การถือโดยวิปลาต มีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด นี้เรียกว่า อนันตวาทิฏฐิ.

[๘๔๙] ปุพพันตานุทิฏฐิ เป็นไฉน ?

ทิฏฐิ ความเห็นไปข้างทิฏฐิ ฯลฯ การถือโดยวิปลาต อันใด ปรารภ ส่วนอดีต เกิดขึ้น นี้เรียกว่า ปุพพันตานุทิฏฐิ.

อปรัณตานุทิฏฐิ เป็นไฉน ?

ทิฏฐิ ความเห็นไปข้างทิฏฐิ ฯลฯ การถือโดยวิปลาต อันใด ปรารภ ส่วนอนาคต เกิดขึ้น นี้เรียกว่า อปรัณตานุทิฏฐิ.

[๘๕๐] อหิริกะ เป็นไฉน ?

กิริยาที่ไม่ละอายต่อการประพฤติกุศลอันเป็นสิ่งที่น่าละอาย กิริยาที่ไม่ละอายต่อการประกอบกุศลบาปกรรมทั้งหลาย อันใด นี้เรียกว่า อหิริกะ.

อโนตตัมปะ เป็นไฉน ?

กิริยาที่ไม่เกรงกลัวต่อการประพฤติกุศล อันเป็นสิ่งที่น่าเกรงกลัว กิริยาที่ไม่เกรงกลัวต่อการประกอบกุศลบาปกรรมทั้งหลาย อันใด นี้เรียกว่า อโนตตัมปะ.

[๘๕๑] หิริ เป็นไฉน ?

กิริยาที่ละอายต่อการประพฤติกุศลอันเป็นสิ่งที่น่าละอาย กิริยาที่ละอายต่อการประกอบอกุศลบาปกรรมทั้งหลาย อันใด นี้เรียกว่า หิริ.

โอตตปปะ เป็นไฉน ?

กิริยาที่เกรงกลัวต่อการประพฤติกุศลอันเป็นสิ่งที่น่าเกรงกลัว กิริยาที่เกรงกลัวต่อการประกอบอกุศลบาปกรรมทั้งหลาย อันใด นี้เรียกว่า โอตตปปะ.

[๘๕๒] โทวจัสสตา เป็นไฉน ?

กิริยาของผู้ว่ายาก ภาวะแห่งผู้ว่ายาก ความเป็นผู้ว่ายาก ความยัดข้างข้างขึ้น ความพอใจทางโต้แย้ง ความไม่เอื้อเฟื้อ ภาวะแห่งผู้ไม่เอื้อเฟื้อ ความไม่เคารพ ความไม่รับฟัง ในเมื่อถูกว่ากล่าวโดยสหธรรม นี้เรียกว่า โทวจัสสตา.

ปาปมิตตตา เป็นไฉน ?

บุคคลเหล่าใด เป็นคนไม่มีศรัทธา ไม่มีศีล ไร้การศึกษา มีความตระหนี่ มีปัญญาทึบ, การเสพ การช่องเสพ การช่องเสพด้วยดี การคบ การคบหา ความภักดี ความจงรักภักดีต่อบุคคลเหล่านั้น ความเป็นผู้มีกายและใจโน้มน้าวไปตามบุคคลเหล่านั้น อันใด นี้เรียกว่า ปาปมิตตตา.

[๘๕๓] โสวจัสสตา เป็นไฉน ?

กิริยาของผู้ว่าง่าย ภาวะแห่งผู้ว่าง่าย ความเป็นผู้ว่าง่าย ความไม่ยัดข้างข้างขึ้น ความไม่พอใจทางโต้แย้ง ความเอื้อเฟื้อ ภาวะแห่งผู้เอื้อเฟื้อ ความเป็นผู้ทั้งเคารพ ทั้งรับฟัง ในเมื่อถูกว่ากล่าวโดยสหธรรม นี้เรียกว่า โสวจัสสตา.

กัลยาณมิตตตา เป็นไฉน ?

บุคคลเหล่าใด เป็นคนมีศรัทธา มีศีล เป็นพหูสูต มีจาคะ มีปัญญา, การเสพ การช่งเสพ การช่งเสพด้วยดี การคบ การคบหา ความรักดี ความจงรักภักดีต่อบุคคลเหล่านั้น ความเป็นผู้มีกายและใจโน้มน้าวไปตามบุคคลเหล่านั้น อันใด นี้เรียกว่า กัลยาณมิตตตา.

[๘๕๔] อาปัตติกุสลตา เป็นไฉน ?

อาบัติทั้ง ๕ หมวด ๗ หมวด เรียกว่าอาบัติ, ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฏฐิ อันเป็นเหตุผลลาดในอาบัติแห่งอาบัติทั้งหลายนั้น ๆ อันใด นี้เรียกว่า อาปัตติกุสลตา.

อาปัตติวุฏฐานกุสลตา เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฏฐิ อันเป็นเหตุผลลาดในการออกจากอาบัติเหล่านั้น อันใด นี้เรียกว่า อาปัตติวุฏฐานกุสลตา.

[๘๕๕] สมာปัตติกุสลตา เป็นไฉน ?

สมาบัติที่มีวิตกมีวิจารณ์ มีอยู่ สมาบัติที่ไม่มีวิตกแต่มีวิจารณ์ มีอยู่ สมาบัติที่ไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์ มีอยู่, ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฏฐิ อันเป็นเหตุผลลาดในสมาบัติแห่งสมาบัติทั้งหลาย นั้น ๆ อันใด นี้เรียกว่า สมาปัตติกุสลตา.

สมาปัตติวุฏฐานกุสลตา เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฏฐิ อันเป็นเหตุผลลาดในการออกจากสมาบัติเหล่านั้น อันใด นี้เรียกว่า สมาปัตติวุฏฐานกุสลตา.

[๘๕๖] ธาตุกุสลา เป็นไฉน ?

ธาตุ ๑๘ คือ จักขุธาตุ รูปธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ โสตธาตุ สัทธาธาตุ โสตวิญญาณธาตุ ฆานธาตุ คันธธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหาธาตุ รสธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ กายธาตุ โผฏฐัพพธาตุ กายวิญญาณธาตุ มโนธาตุ ัมมธาตุ มโนวิญญาณธาตุ, ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฏฐิ อันเป็นเหตุผลาดในธาตุแห่งธาตุทั้งหลายนั้น ๆ อันใด นี้เรียกว่า ธาตุกุสลา.

มนสิกากุสลา เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความสอดคล้องธรรม สัมมาทิฏฐิ อันเป็นเหตุผลาดในการมนสิการซึ่งธาตุเหล่านั้น อันใด นี้เรียกว่า มนสิการกุสลา.

[๘๕๗] อายตনกุสลา เป็นไฉน ?

อายตนะ ๑๒ คือ จักขายตนะ รูปายตนะ โสตายตนะ สัททายตนะ ฆานายตนะ คันธายตนะ ชิวหายตนะ รสายตนะ กายายตนะ โผฏฐัพพายตนะ มนายตนะ ธรรมายตนะ, ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฏฐิ อันเป็นเหตุผลาดในอายตนะแห่งอายตนะทั้งหลายนั้น ๆ อันใด นี้เรียกว่า อายตนกุสลา.

ปฏิจจสมุปบาทกุสลา เป็นไฉน ?

ปฏิจจสมุปบาทว่า เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารทั้งหลายจึงเกิดขึ้น เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงเกิดขึ้น เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงเกิดขึ้น เพราะนามรูปเป็นปัจจัย เวทนาจึงเกิดขึ้น เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ผัสสะจึงเกิดขึ้น เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงเกิดขึ้น เพราะเวทนาเป็นปัจจัย

ตัณหาจึงเกิดขึ้น เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงเกิดขึ้น เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงเกิดขึ้น เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงเกิดขึ้น เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส จึงเกิดขึ้น ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมมีได้ด้วยประการฉะนี้, ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฏฐิ ในปฏิจสุมุปาทานนั้น อันใด นี้เรียกว่า ปฏิจสุมุปาทกุตตลา.

[๘๕๘] ฐานกุตตลา เป็นไฉน ?

ธรรมใด ๆ เป็นเหตุเป็นปัจจัยเพื่อความบังเกิดขึ้นแห่งธรรมใด ๆ ลักษณะนั้น ๆ เรียกว่า ฐานะ, ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฏฐิ ในฐานะนั้น อันใด นี้เรียกว่า ฐานกุตตลา.

อัญฐานกุตตลา เป็นไฉน ?

ธรรมใดๆ ไม่เป็นเหตุไม่เป็นปัจจัยเพื่อความบังเกิดขึ้นแห่งธรรมใด ๆ ลักษณะนั้น ๆ ชื่อว่า อัญฐานะ, ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฏฐิ ในอัญฐานะนั้น อันใด นี้เรียกว่า อัญฐานกุตตลา.

[๘๕๙] อาชชวะ เป็นไฉน ?

ความซื่อตรง ความไม่คด ความไม่งอ ความไม่โกง อันใด นี้เรียกว่า อาชชวะ.

มัททวะ เป็นไฉน ?

ความอ่อนโยน ความละมุนละไม ความไม่แข็ง ความไม่กระด้าง ความเจียมใจ อันใด นี้เรียกว่า มัททวะ.

[๘๖๐] ขันติ เป็นไฉน ?

ความอดทน กิริยาที่อดทน ความอดกลั้น ความไม่ดุร้าย ความไม่ปากร้าย ความเข้มแข็งแห่งจิต อันใด นี้เรียกว่า ขันติ.

โสรจจะ เป็นไฉน ?

ความไม่ล่วงละเมิดทางกาย ความไม่ล่วงละเมิดทางวาจา ความไม่
ล่วงละเมิดทางกายและวาจา อันใด นี้เรียกว่า โสรจจะ

ศีลสังวรแม่ทั้งหมด จัดเป็นโสรจจะ.

[๘๖๑] สาขัลยะ เป็นไฉน ?

วาจาใด เป็นปม เป็นกาก เผ็ดร้อนต่อผู้อื่น เกี่ยวผู้อื่นไว้ ยั่วให้
โกรธไม่เป็นไปเพื่อสมาธิ ละวาจาเช่นนั้นเสีย, วาจาใด ไร้โทษ สบายหู
ไพเราะจับใจ เป็นวาจาของชาวเมือง เป็นที่ยินดีเจริญใจ ของชนหมู่มาก
กล่าววาจาเช่นนั้น, ความเป็นผู้มีวาจาอ่อนหวาน ความเป็นผู้มีวาจาสละสลวย
ความเป็นผู้มีวาจาไม่หยาบคาย ในลักษณะดังกล่าวนี้ อันใด นี้เรียกว่า
สาขัลยะ.

ปฏิสันถาร เป็นไฉน ?

ปฏิสันถาร ๒ คือ อามิสปฏิสันถาร ธรรมปฏิสันถาร, บุคคลบางคน
ในโลกนี้ เป็นผู้ปฏิสันถาร โดยอามิสปฏิสันถารก็ดี โดยธรรมปฏิสันถารก็ดี
นี้เรียกว่า ปฏิสันถาร.

[๘๖๒] ความเป็นผู้ไม่ตำรวมในอินทรีย์ ๖ เป็นไฉน ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ เห็นรูปด้วยจักขุแล้ว เป็นผู้ถือนิมิต เป็นผู้
ถือโดยอนุพยัญชนะ, อภิขณาโทมนัส อกุศลบาปกรรมทั้งหลาย พึงครอบงำ
บุคคลผู้ไม่ตำรวมจักขุนทรีย์อยู่นี้ เพราะเหตุที่ไม่ตำรวม จักขุนทรีย์ใด, ไม่
ปฏิบัติเพื่อตำรวมจักขุนทรีย์นั้น ไม่รักษาจักขุนทรีย์นั้น ไม่สำเร็จการตำรวม
ในจักขุนทรีย์นั้น

ได้ยินเสียงด้วยโสตแล้ว ฯลฯ สูดกลิ่นด้วยฆานะแล้ว ฯลฯ ลิ้มรสด้วย
ชีวหาแล้ว ฯลฯ ถูกต้องโผฏฐัพพะด้วยกายแล้ว ฯลฯ รู้แจ้งธรรมารมณ์ด้วยใจ
แล้ว เป็นผู้ถือนิมิต เป็นผู้ถือโดยอนุพยัญชนะ อภิขณา โทมนัส อกุศล-
บาปกรรมทั้งหลาย พึงครอบงำบุคคลผู้ไม่สำรวมมโนทริย์อยู่นี้ เพราะเหตุที่
ไม่สำรวมมโนทริย์ใด ไม่ปฏิบัติเพื่อสำรวมมโนทริย์นั้น ไม่รักษามโนทริย์
นั้น ไม่สำเร็จการสำรวมในมโนทริย์นั้น

การไม่คุ้มครอง กิริยาที่ไม่คุ้มครอง การไม่รักษา การไม่สำรวมซึ่ง
อินทริย์ ๖ เหล่านี้ อันใด นี้เรียกว่า ความเป็นผู้ไม่สำรวมในอินทริย์ ๖.

ความเป็นผู้ไม่รู้ประมาณในโภชนาหาร เป็นไฉน ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ ไม่พิจารณาโดยแยกกาย บริโภคอาหาร เพื่อ
จะเล่น เพื่อจะมัวเมา เพื่อจะประเทืองผิว เพื่อความอ้วนพี, ความเป็นผู้ไม่
สันโดษ ความเป็นผู้ไม่รู้ประมาณ ความไม่พิจารณา ในโภชนาหารนั้น อัน
ใด นี้เรียกว่า ความเป็นผู้ไม่รู้ประมาณในโภชนาหาร.

[๘๖๓] ความเป็นผู้สำรวมในอินทริย์ ๖ เป็นไฉน ?

บุคคลบางคนโลกนี้ เห็นรูปด้วยจักขุแล้ว เป็นผู้ไม่ถือนิมิต เป็น
ผู้ไม่ถือโดยอนุพยัญชนะ, อภิขณา โทมนัส อกุศลบาปกรรมทั้งหลาย พึง
ครอบงำบุคคลผู้ไม่สำรวมจักขุนทริย์อยู่นี้ เพราะเหตุที่ไม่สำรวมจักขุนทริย์ใด,
ปฏิบัติเพื่อสำรวมจักขุนทริย์นั้น รักษาจักขุนทริย์นั้น สำเร็จการสำรวมใน
จักขุนทริย์นั้น

ได้ยินเสียงด้วยโสตแล้ว ฯลฯ สูดกลิ่นด้วยฆานะแล้ว ฯลฯ ลิ้มรส
ด้วยชีวหาแล้ว ฯลฯ ถูกต้องโผฏฐัพพะด้วยกายแล้ว ฯลฯ รู้ธรรมารมณ์ด้วยใจ
แล้ว เป็นผู้ไม่ถือนิมิต เป็นผู้ไม่ถือโดยอนุพยัญชนะ, อภิขณา โทมนัส

อกุศลบาปกรรมทั้งหลาย พึงครอบงำบุคคลผู้ไม่สำรวมมโนทริย์อยู่นี้ เพราะเหตุที่ไม่สำรวมมโนทริย์ใด, ปฏิบัติเพื่อสำรวมมโนทริย์นั้น รักษา มโนทริย์นั้น สำเร็จการสำรวมในมโนทริย์นั้น

การคุ้มครอง กิริยาที่คุ้มครอง การรักษา การสำรวมอินทริย์ ๖ เหล่านี้ อันใด นี้เรียกว่า ความเป็นผู้สำรวมในอินทริย์.

ความเป็นผู้รู้ประมาณในโภชนาหาร เป็นไฉน ?

บุคคลบางคนในโลกนี้พิจารณาโดยแยบคายว่า เราบริโภคอาหาร ไม่ใช่เพื่อจะเล่น ไม่ใช่เพื่อจะมัวเมา ไม่ใช่เพื่อจะประเทือง ไม่ใช่เพื่อจะให้อ้วนพี แต่เพียงเพื่อให้กายนี้ดำรงอยู่ได้ เพื่อให้ชีวิตินทริย์เป็นไป เพื่อบำบัดความหิว เพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์ เพราะโดยอุบายนี้ เราจักกำจัดเวทนาเก่าเสียด้วย จักไม่ให้เวทนาใหม่เกิดขึ้นด้วย ความดำรงอยู่แห่งชีวิต ความไม่มีโทษ และการอยู่โดยผาสุก จักมีแก่เราด้วย ดังนี้ แล้วจึงบริโภคอาหาร, ความสันโดษ ความรู้ประมาณ การพิจารณา ในโภชนาหารนั้น อันใด นี้เรียกว่า ความเป็นผู้รู้ ประมาณในโภชนาหาร.

[๘๖๔] มุฏฐัจจะ เป็นไฉน ?

ความระลึกล้มไม่ได้ ความไม่ตามระลึกล้ม ความไม่หวนระลึกล้ม ความระลึกล้มไม่ได้ อาการที่ระลึกล้มไม่ได้ ความไม่ทรงจำ ความเลื้อนล่อย ความหลงลืม อันใด นี้เรียกว่า มุฏฐัจจะ.

อัสัมปชัญญะ เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ ความไม่เห็น ฯลฯ ลืมคืออวิชา อกุศลมูล คือ โมหะ อันใด นี้เรียกว่า อัสัมปชัญญะ.

[๘๖๕] สติ เป็นไฉน ?

สติ ความตามระลึก ความหวนระลึก สติ กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ ความไม่เลื่อนลอย ความไม่ลืม สติ สตินทรีย์ สติพละ สัมมาสติ อันใด นี้เรียกว่า สติ.

สัมปชัญญะ เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฎฐิ อันใด นี้เรียกว่า สัมปชัญญะ.

[๘๖๖] กำลังคือการพิจารณา เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฎฐิ อันใด นี้เรียกว่า กำลังคือการพิจารณา.

กำลังคือภาวนา เป็นไฉน ?

การเสพ การเจริญ การทำให้มาก ซึ่งกุศลธรรมทั้งหลาย อันใด นี้เรียกว่า กำลังคือภาวนา

โพชฌงค์แม่ทั้ง ๗ จัดเป็น กำลังคือภาวนา.

[๘๖๗] สมณะ เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ฯลฯ สัมมาสมาธิ อันใด นี้เรียกว่า สมณะ.

วิปัสสนา เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฎฐิ อันใด นี้เรียกว่า วิปัสสนา.

[๘๖๘] สมถนิมิต เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ฯลฯ สัมมาสมาธิ อันใด นี้เรียกว่า สมถนิมิต.

ปัดคาหนิมิต เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมาวายามะ อันใด นี้เรียกว่า ปัดคาหนิมิต.

[๘๖๕] ปัดคาหะ เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมาวายามะ อันใด นี้เรียกว่า ปัดคาหะ.

อวิกเขปะ เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ฯลฯ สัมมาสมาธิ อันใด นี้เรียกว่า อวิกเขปะ.

[๘๗๐] สีสลวิบัติ เป็นไฉน ?

ความล่องละเมิดทางกาย ความล่องละเมิดทางวาจา ความล่องละเมิดทางกายและทางวาจา อันใด นี้เรียกว่า สีสลวิบัติ

ความเป็นผู้ทุศีลแม้ทั้งหมด จัดเป็น สีสลวิบัติ.

ทิกฺขฐวิบัติ เป็นไฉน ?

ความเห็นที่เห็นว่า ทานที่ให้แล้วไม่มีผล การบูชาไม่มีผล การบวงสรวงไม่มีผล ผลวิบากแห่งกรรมที่ทำดีทำชั่วไม่มี โลกนี้ไม่มี โลกอื่นไม่มี มารดาไม่มี บิดาไม่มี สัตว์ที่จืดและอุบัตินี้ไม่มี สมณพราหมณ์ผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบไม่มีในโลก สมณพราหมณ์ที่ทำให้แจ้งซึ่งโลกนี้และโลกอื่นด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้วประกาศให้ผู้อื่นรู้ได้ไม่มีในโลก ดังนี้ ทิกฺขฐิ ความเห็นไปข้างทิกฺขฐิ ฯลฯ การถือโดยวิปลาสมิลักษณะเช่นว่านี้ อันใด นี้เรียกว่า ทิกฺขฐวิบัติ

มิจณาทิกฺขฐิแม้ทั้งหมด จัดเป็น ทิกฺขฐวิบัติ.

[๘๗๑] สีสลสัมปทา เป็นไฉน ?

ความไม่ล่องละเมิดทางกาย ความไม่ล่องละเมิดทางวาจา ความไม่ล่องละเมิดทางกายและทางวาจา นี้เรียกว่า สีสลสัมปทา

ศีลสังวรแม่ทั้งหมด จัดเป็น ศีลสัมปทา.

ทฤษฎีสัมปทา เป็นไฉน ?

ความเห็นที่บุคคลให้แล้วย่อมมีผล การบูชาย่อมมีผล การบวงสรวงย่อมมีผล ผลวิบากแห่งกรรมที่ทำดีทำชั่วมีอยู่ โลกนี้มีอยู่ โลกอื่นมีอยู่ มารดามีอยู่ บิดามีอยู่ สัตว์ที่จืดและอุบัติมีอยู่ สมณพราหมณ์ผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบมีอยู่ในโลก สมณพราหมณ์ที่ทำให้แจ้ง ซึ่งโลกนี้และโลกอื่นด้วย ปัญญาอันยิ่งเองแล้วประกาศให้ผู้อื่นรู้ได้มีอยู่ในโลก ดังนี้ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทฤษฎีมีลักษณะเช่นว่านี้ อันใดนี้เรียกว่า ทฤษฎีสัมปทา

สัมมาทฤษฎีแม่ทั้งหมด จัดเป็น ทฤษฎีสัมปทา.

[๘๗๒] **ศีลวิสุทธิต** เป็นไฉน ?

ความไม่ล่วงละเมิดทางกาย ความไม่ล่วงละเมิดทางวาจา ความไม่ล่วงละเมิดทางกายและทางวาจา นี้เรียกว่า ศีลวิสุทธิต

ศีลสังวรแม่ทั้งหมด จัดเป็น ศีลวิสุทธิต.

ทฤษฎีวิสุทธิต เป็นไฉน ?

ญาณเป็นเครื่องรู้ว่าสัตว์มีกรรมเป็นของตน (กัมมัตสกตาญาณ) ญาณอันสมควรแก่การหยั่งรู้ร้อยสัจ (สัจจานุโลมิกญาณ) ญาณของท่านผู้พร้อมเพรียงด้วยมรรค (มัคคญาณ) ญาณของท่านผู้พร้อมเพรียงด้วยผล (ผลญาณ).

[๘๗๓] บทว่า ความหมดจดแห่งทฤษฎี นั้น มีนิตเสวา ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทฤษฎี.

บทว่า ความเพียรแห่งบุคคลผู้มีทฤษฎีอันหมดจด นั้น มีนิตเสวา การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมาวายามะ.

[๘๗๔] บทว่า ความสลัดใจนั้น มีนิเทศว่า ญาณอันเห็นชาติ โดยความเป็นภัย ญาณอันเห็นชราโดยความเป็นภัย ญาณอันเห็นพยาธิโดยความเป็นภัย ญาณอันเห็นมรณะโดยความเป็นภัย.

บทว่า ฐานะเป็นที่ตั้งแห่งความสลัดใจ นั้น มีนิเทศว่า ชาติ ชรา พยาธิ มรณะ.

บทว่า ความพยายามโดยแยกกายแห่งบุคคลผู้มีใจสลัดแล้ว นั้น มีนิเทศว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมยังฉันทะให้เกิด ย่อมพยายาม ย่อมปรารภความเพียร ย่อมระครองจิตไว้ ย่อมตั้งจิตไว้ เพื่อความไม่บังเกิดขึ้นแห่งอกุศล บาปกรรมทั้งหลายที่ยังไม่บังเกิดขึ้น เพื่อละอกุศลบาปกรรมทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นแล้ว เพื่อความบังเกิดขึ้นแห่งกุศลกรรมทั้งหลายที่ยังไม่บังเกิดขึ้น เพื่อความตั้งอยู่ เพื่อความไม่จิตจาง เพื่อความเพิ่มพูน เพื่อความไพบูลย์ เพื่อความเจริญ เพื่อความบริบูรณ์ แห่งกุศลกรรมทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นแล้ว.

[๘๗๕] บทว่า ความไม่รู้จักอ้อมในกุศลธรรม นั้น มีนิเทศว่า ความพอใจยิ่ง ๆ ขึ้นไปของบุคคลผู้ไม่รู้จักอ้อม ในการเจริญกุศลธรรมทั้งหลาย.

บทว่า ความไม่ทอดอยู่ในความพยายาม นั้น มีนิเทศว่า ความเป็นผู้กระทำโดยเคารพ ความเป็นผู้กระทำติดต่อกัน ความเป็นผู้กระทำไม่หยุด ความเป็นผู้ประพฤตินิยามย่อหย่อน ความเป็นผู้ไม่ทิ้งฉันทะ ความเป็นผู้ไม่ทอดธุระ การเสพ การเจริญ การกระทำให้มาก เพื่อความเจริญแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย.

[๘๗๖] บทว่า วิชชา นั้น มีนิเทศว่า วิชชา ๓ วิชชาคือญาณ อันตามระลึกชาติหนหลังได้ (ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ) วิชชาคือญาณในจตุติ

และอุบัติของสัตว์ทั้งหลาย (จุดปฺปาทญาณ) วิชชาคือญาณในความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย (อาสวักขยญาณ)

บทว่า วิมุตติ นั้น มีนิตเสวา วิมุตติ ๒ คือ อธิมุตติแห่งจิต (สมาบัติ ๘) และนิพพาน.

[๘๗๗] บทว่า ขย ญาณ นั้น มีนิตเสวา ญาณของท่านผู้พร้อมเพรียงด้วยมรรค.

บทว่า อนุปฺปาท ญาณ นั้น มีนิตเสวา ญาณของท่านผู้พร้อมเพรียงด้วยผล.

นิกเขปกัณท์ จบ

อรรถกถานิกเขปกัณท์

ว่าด้วยนิตเสววิชชูปมทูกะ

นิตเสวบททั้งหลายแห่งสุดตันติทูกะเหล่านั้น โดยมากมีอรรถตั้งทั้งนั้น เพราะสุดตันติกะทั้งหลาย ข้าพเจ้าได้จำแนกแสดงโดยใจความในมาติกา-กถาแล้ว และเพราะนิตเสวบทเหล่านั้น เข้าใจง่ายโดยนัยที่ได้กล่าวแล้วในหนหลังนั้นแล. แต่ในที่นี้ข้าพเจ้าจะแสดงเนื้อความที่ต่างกันต่อไป

พึงทราบวินิจฉัยในวิชชูปมทูกะก่อน ได้ยินว่า บุรุษผู้มีจักขุเดินทางไปในเวลารাত্রีมีเมฆมืด ทางย่อมไม่ปรากฏแก่บุรุษนั้น เพราะความมืดสายฟ้าแลบแล้วจัดความมืดไป ที่นั่นทางก็ปรากฏแก่เขา เพราะปราศจากความมืด เขาจึงเดินทางต่อไป แม้ครั้งที่สองความมืดก็ย่อมปกคลุมอีก ทางจึงไม่

ปรากฏแก่เขา สายฟ้าแลบแล้วจัดความมืดนั้น เมื่อปราศจากความมืดแล้ว ทางก็ได้ปรากฏ เขาจึงเดินทางต่อไป ครั้งที่สาม ความมืดได้ปกคลุมแล้ว ทางก็ไม่ปรากฏ สายฟ้าแลบแล้วก็จัดความมืดไป.

บรรดาข้ออุปมาเหล่านั้น การเริ่มวิปัสสนาของอริยสาวกเพื่อประโยชน์ บรรลุโสดาปัตติมรรค เหมือนการเดินทางของบุรุษผู้มีจักษุในเวลาที่มืด ความมืดปิดบังสัจจะ เหมือนเวลาที่ทางไม่ปรากฏในความมืด เวลาที่แสงสว่าง คือโสดาปัตติมรรคเกิดขึ้นกำจัดความมืดปิดบังสัจจะ เหมือนเวลาที่สายฟ้าแลบ ขึ้นกำจัดความมืด เวลาที่สัจจะ ๔ ปรากฏแก่โสดาปัตติมรรค เหมือนเวลาที่ ทางปรากฏในการปราศจากความมืด ก็การปรากฏของทางก็คือการปรากฏของ บุคคลผู้รุ่งพร้อมด้วยมรรคสมังคินั่นเอง.

การเริ่มวิปัสสนาของบุคคล เพื่อประโยชน์บรรลุสกทาคามิมรรคเหมือน การดำเนินไปครั้งที่สอง ความมืดปิดบังสัจจะ เหมือนเวลาที่ทางไม่ปรากฏใน ความมืด เวลาที่แสงสว่างคือสกทาคามิมรรคเกิดขึ้นกำจัดความมืดปิดบังสัจจะ เหมือนเวลาสายฟ้าแลบครั้งที่สองกำจัดความมืด เวลาที่สัจจะ ๔ ปรากฏแก่ สกทาคามิมรรค เหมือนเวลาที่ทางปรากฏในการปราศจากความมืด ก็การ ปรากฏของทางก็คือการปรากฏของบุคคลผู้รุ่งพร้อมด้วยมรรคนั้นแหละ.

การเริ่มวิปัสสนาเพื่อบรรลุอนาคามิมรรค เหมือนบุคคลเดินทางครั้งที่ สาม ความมืดอันปิดบังสัจจะ เหมือนทางไม่ปรากฏในเวลามืด เวลาที่แสงสว่าง คืออนาคามิมรรคเกิดขึ้นกำจัดความมืดปิดบังสัจจะ เหมือนเวลาที่สายฟ้าแลบ กำจัดความมืดครั้งที่สาม เวลาที่สัจจะ ๔ ปรากฏแก่อนาคามิมรรค เหมือนเวลา ที่ทางปรากฏในเวลาปราศจากความมืด ก็การปรากฏของทางก็คือการปรากฏของ บุคคลผู้รุ่งพร้อมด้วยมรรคนั้นแหละ.

อนึ่ง แผ่นหิน หรือแก้วณี ชื่อว่า ไม่แตกไปด้วยวชิระ (ฟ้าผ่า)
ย่อมไม่มี วชิระตกไปในที่ใด ที่นั้นย่อมเป็นอันถูกขจัดแล้วทีเดียว วชิระ
เมื่อฟาดไปย่อมฟาดไปมิให้อะไรเหลือ ขึ้นชื่อว่า ทางที่วชิระผ่านไปแล้วจะไม่
เป็นสิ่งปรากฏอีก ชื่อว่า กิเลสที่รหัตมรรคไม่ประหามแล้วก็ย่อมไม่มีอย่างนั้น
เหมือนกัน แม้อรหัตมรรคยอมกำจัดกิเลสทั้งสิ้น คือเมื่อยังกิเลสให้สิ้นไปยอม
ให้สิ้นไปโดยไม่เหลือ เหมือนวชิระกำจัดอยู่ฉะนั้น ขึ้นชื่อว่า การกลับมาเกิด
อีกของกิเลสที่รหัตมรรคประหามแล้วย่อมไม่มี เหมือนทางที่วชิระผ่านไปแล้ว
ไม่กลับเป็นสิ่งปรากฏอีก ฉะนั้น.

ว่าด้วยนิทเทสพาลทุกะ

พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทสพาลทุกะ ต่อไป

อหิริกะและอนัตตปะปรากฏแล้วในพาลชนทั้งหลาย. อนึ่ง อหิริกะ
และอนัตตปะเหล่านั้นยังเป็นมูลแห่งพาลธรรมที่เหลือ ด้วยว่าคนที่ไม่มีหิริ
ไม่มีโศตตปะชื่อว่าไม่ทำกุศลอะไร ๆ ย่อมไม่มี เพราะฉะนั้น ธรรมทั้ง ๒
เหล่านั้นจึงตรัสแยกไว้ก่อนทีเดียว. แม้นในธรรมที่เป็นฝ่ายขาว (สุกกธรรม)
ก็นัยนี้แหละ. ในกัณห์ทุกะก็เหมือนกัน.

ว่าด้วยนิทเทสตปนิยทุกะ

พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทสตปนิยทุกะ ต่อไป

บัณฑิตพึงทราบ ตปนธรรม (ธรรมที่เร่าร้อน) เพราะเหตุที่ทำ
และเพราะเหตุที่ไม่ทำ จริงอยู่ กายทุจริตเป็นต้น ย่อมให้เร่าร้อนเพราะเหตุที่
ทำ กายสุจริตเป็นต้น ย่อมให้เร่าร้อนเพราะเหตุที่ไม่ทำ จริงอย่างนั้น บุคคล

* วชิระ เป็นชื่อของฟ้าผ่าก็มี เป็นชื่ออาวุธของพระอินทร์ก็มี

ยอมเคื้อคร็อนว่า กายทุจริตเรากะทำไว้ และยอมเคื้อคร็อนว่า กายสุจริตเรามีได้การทำให้ ย่อมเคื้อคร็อนว่า วจิทุจริตเรากะทำไว้ ฯลฯ ย่อมเคื้อคร็อนว่า มโนสุจริตเรามีได้ทำให้. แม้นในอตปนียชธรรม (ชธรรมที่ไม่เรำร็อน) กัณยนี้แหละ.

จริงอยู่ บุคคลผู้ทำวาคดี ย่อมไม่เรำร็อนว่า กายสุจริตเรำทำไว้แล้ว ย่อมไม่เรำร็อนว่า กายทุจริตเรำไม่ทำไว้แล้ว ย่อมไม่เรำร็อนว่า วจิสุจริตเรำกะทำไว้ ฯลฯ ไม่เรำร็อนว่า มโนทุจริตเรำไม่ทำไว้ ดังนี้.

ว่าด้วยนิทเทสอชิวจนทุกะ

พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทสอชิวจนทุกะ ต่อไป

บทว่า ยา เตลล เตลล ชมฺมานัน (ชธรรมนั้น ๆ อันใด) ได้แก่ ทรงรวบรวมเอาชธรรมทั้งหมด. ที่ชื่อว่า สังขา (การกล่าวขาน) เพราะอันเขาบอก คือยอมสนทนากัน ย่อมสนทนากันอย่างไร ย่อมสนทนากันด้วยอาการหลายประการอย่างนี้ว่า เรา ของเรา คนอื่น ของคนอื่น ว่าเป็นสัตว์ เป็นภาวะ เป็นบุรุษ เป็นบุคคล เป็นนระ เป็นมานพ ชื่อว่า ติสสะ ชื่อว่า ทัตตา ว่าเตยง ว่าตัง ว่าฟูก ว่าหมอน วิหาร บริเวณ ประตุ หน้าต่าง ดังนี้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า สังขา (การกล่าวขาน).

ที่ชื่อว่า สมัญญา (การกำหนดรู้) เพราะอรรถว่า ย่อมรู้โดยชอบ. ย่อมรู้โดยชอบอย่างไร ย่อมรู้ว่า เรา ของเรา ฯลฯ ประตุ หน้าต่าง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า สมัญญา เพราะอรรถว่า ย่อมรู้โดยชอบ. ที่ชื่อว่า บัญญัติ เพราะอรรถว่า อันเขายอมแต่งตั้ง. ที่ชื่อว่า โวหาร เพราะอรรถว่า อันเขายอมร้องเรียก ย่อมร้องเรียกอย่างไร ย่อมร้องเรียกว่า เรา ของเรา ฯลฯ ประตุ หน้าต่าง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า โวหาร.

บทว่า นาม (นาม) ได้แก่ นาม ๔ อย่าง คือ

๑. สามัญนาม ชื่อทั่วไป
๒. คุณนาม ชื่อโดยคุณ
๓. กิตติมนาม ชื่อโดยการยกย่อง
๔. อุปปาติกนาม ชื่อตามที่เกิดขึ้น.

บรรดานาม ๔ อย่างนั้น นามของพระราชาว่า มหาสมมต ดังนี้ เพราะมหาชนในครั้งปฐมกัปประชุมกันตั้งไว้ ชื่อว่า สามัญนาม ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายถึงตรัสไว้ว่า คุณก่อนวาเสฏฐะ อักษรแรกว่ามหาสมมต ดังนี้ เกิดขึ้น เพราะมหาชนสมมติขึ้นแล. นาม อันมาแล้วโดยคุณอย่างนี้ว่า พระธรรมกถึก ผู้ทรงบังสุกุลจีวร พระวินัยธร ผู้ทรงพระไตรปิฎก ผู้มีศรัทธา ผู้เลื่อมใสแล้ว ดังนี้ ชื่อว่า คุณนาม.

แม้พระนามของพระตถาคตมีหลายร้อยอาทิว่า ภควา อรหํ สมมาสมุพุทธโธ ดังนี้ ก็ชื่อว่า คุณนาม เหมือนกัน ด้วยเหตุนี้ท่านโบราณจารย์ จึงกล่าวว่

อสงฺเขยฺยานิ นามานิ สกุณฺณ มหฺลสิน

กุณฺณ นามมฺหุเชยฺยํ อปี นาม สหฺสุตโต

พระพุทฺธเจ้าผู้ทรงแสวงหาคุณอัน

ใหญ่มีพระนาม โดยพระคุณของพระองค์

นับไม่ถ้วน บัณฑิต พึงยกพระนามโดย

พระคุณขึ้นแสดงแม้เป็นพัน ๆ พระนาม ดังนี้.

ส่วนนามใด ที่พวกญาติทั้งหลายผู้ยืนอยู่ในที่ใกล้กระทำสักการะแก่ พระทักษิณบุคลลทั้งหลาย พวกเขาคิดกำหนดแล้วในวันที่ตั้งชื่อของเด็กผู้เกิด มากระทำการตั้งชื่อว่า เด็กนี้ชื่อโน้น นามนี้ ชื่อว่า กิตติมนาม.

อนึ่ง บัญญัติแรกย่อมตกไปในบัญญัติหลัง โวหารแรกย่อมตกไปใน โวหารหลัง เช่นพระจันทร์แม่ในกัปก่อนชื่อว่าพระจันทร์ แม่ในปัจจุบันก็ เรียกว่าพระจันทร์เหมือนกัน พระอาทิตย์ สมุทรร ปลูกวี บรรพตในกัปก่อน ชื่อว่า บรรพต แม่ในปัจจุบันก็เรียกว่าบรรพตนั้นแหละ นี้ชื่อว่า อุปปา- ดิกนาม. นามแม่ทั้ง ๔ อย่างนี้ ก็คงเป็นนามอย่างเดียวกันนั่นเอง.

บทว่า นามกมฺม (นามกรรม) คือการให้ชื่อ.

บทว่า นามเชยฺย (นามเชยยะ) คือการตั้งชื่อ.

บทว่า นิรุตฺติ (การออกชื่อ) ได้แก่ การเรียกชื่อ.

บทว่า พุยฺยชฺชนิ (การระบุชื่อ) ได้แก่ การประกาศชื่อ ก็เพราะ การระบุชื่อนี้ ย่อมปรากฏถึงความหมาย ฉะนั้น จึงตรัสไว้เช่นนั้น.

บทว่า อภิลาโป (การเรียกชื่อ) ได้แก่ ชื่อที่เรียกนั่นเอง.

บทว่า สพุเพว ชมฺมา อธิวจนปถา (ธรรมทั้งหมดแล ชื่อว่า อธิวจนปถธรรม) ได้แก่ ชื่อว่า ธรรมที่เป็นวิถีของธรรมที่เป็นชื่อไม่มีหามิได้ ธรรมหนึ่งย่อมรวมลงในธรรมทั้งหมด ธรรมทั้งหมดก็ประชุมลงในธรรมหนึ่ง ชื่อนี้เป็นอย่างไร ? คือว่า ธรรมหนึ่งคือนามบัญญัตินี้ นั่น ย่อมประมวลลงใน ธรรมอันเป็นไปในภูมิ ๔ ทั้งหมด คือสัตว์ก็ดี สังขารก็ดี ชื่อว่า พ้นไปจาก ชื่อหามิได้. แม้ต้นไม้ในดง และภูเขาเป็นต้น ก็ยังเป็นภาระ (คำพูด) ของ ชาวชนบท เพราะว่า ชาวชนบทเหล่านั้น ถูกเขาถามว่า ต้นไม้นี้ชื่ออะไร ?

ก็จะบอกชื่อที่ตนรู้จักว่า ต้นไม้นั้นเป็นต้นตะเคียน ดังนี้ พวกเขาไม่รู้จักชื่อ ต้นไม้ใด ก็จะพูดว่า ต้นไม้นั้นไม่มีชื่อ ดังนี้ แม้คำว่าต้นไม้ไม่มีชื่อนั้น ก็เป็นนามชื่อยยะ (การตั้งชื่อ) ของต้นไม้นั้นนั่นเอง. แม้ปลาและเต่าเป็นต้นในทะเลก็เช่นนี้แหละ.

สองทูกะนอกนี้ (คือนิรุตติทูกะและปัญญุตติทูกะ) มีเนื้อความเหมือนทูกะนี้แล.

ว่าด้วยนิเทศแห่งนามรูปทูกะ

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่งนามรูปทูกะ ต่อไป

ที่ชื่อว่า นาม ด้วยอรรถว่าเป็นนามภระณะ (การให้ชื่อ) ด้วยอรรถว่า การน้อมไปสู่อารมณ์ และด้วยอรรถว่าการยังอารมณ์ให้น้อมลงในตน. ในบรรดาอรรถทั้ง ๓ เหล่านี้ ชันธ ๔ ก่อน ชื่อว่า นาม ด้วยอรรถว่าการให้ชื่อ เหมือนอย่างพระนามว่า มหาสมมต ดังนี้ เป็นชื่อของพระเจ้าสมมตพระองค์นั้น เพราะมหาชนยกย่องแล้วฉันใด หรือว่ามารคและบิดาตั้งชื่ออันมีเกียรติแก่บุตร อย่างนี้ว่า ลูกนี้จึงชื่อว่า ติสสะ ลูกนี้จึงชื่อว่า ปุสสะ ฉันใด หรือว่า นาม ที่มาโดยคุณว่า พระธรรมกถึก พระวินัยธร ดังนี้ ฉันใด ชื่อของชันธ ๔ มีเวทนาเป็นต้น ฉะนั้นห้ามิได้เพราะชันธ ๔ มีเวทนาเป็นต้นเมื่อจะทำชื่อของตนเกิดขึ้น ก็เป็นคฺจุมหาปฐพีเป็นต้น เมื่อเวทนาเป็นต้นเหล่านั้นเกิดขึ้นแล้ว ชื่อของชันธมีเวทนาเป็นต้น ก็ย่อมเกิดขึ้นโดยแท้จริงอยู่ ใคร ๆ จะพูดถึงเวทนาที่เกิดขึ้นแล้วว่า เจ้าจงชื่อว่า เวทนา ดังนี้ หาได้ไม่. และกิจคือหน้าที่ที่จะตั้งชื่อของเวทนานั้นก็ไม่มี. เมื่อปฐพีเกิดขึ้นแล้ว กิจที่จะตั้งชื่อว่า เจ้าจงชื่อว่าปฐพีดังนี้มิได้มี เมื่อจักรวาล เขาสิเนรุ

ดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ ดาวนักษัตร เกิดขึ้นแล้ว กิจที่จะตั้งชื่อว่า เจ้าจง
ชื่อว่า จักรวาล เจ้าจงชื่อว่า สิเนรุ เจ้าจงชื่อว่า นักษัตร ดังนี้ มิได้มี
นาม (ชื่อ) เกิดขึ้นแล้วนั้นแหละ ย่อมตกลงไปในโอปปาติกบัญญัติ (ได้ชื่อ
ว่าตามสภาพที่เกิดขึ้น) ฉะนั้น เมื่อเวทนาเกิดขึ้นแล้ว ก็ฉะนั้น กิจที่จะตั้ง
ชื่อว่า เจ้าจงชื่อว่าเวทนา ดังนี้ มิได้มี. เมื่อเวทนานั้นเกิดขึ้นแล้ว ชื่อว่า
เวทนา ก็ย่อมเกิดขึ้นนั้นแหละ. แม้ในขันธมีสัตตัญญาเป็นต้นก็นัยนี้เหมือนกัน.

จริงอยู่ เวทนาจึงชื่อว่า เวทนานั้นแหละ สัตตัญญาจึงชื่อว่าสัตตัญญา สังขาร
ก็ชื่อว่าสังขาร และวิญญาณก็ชื่อว่า วิญญาณเหมือนกัน แม้ในอดีต แม้ใน
อนาคต แม้ในปัจจุบัน. ถึงพระนิพพานก็ชื่อว่า พระนิพพานนั้นแหละแม้ใน
กาลทุกเมื่อ เพราะฉะนั้น ขันธ ๔ จึงชื่อว่า นาม โดยสภาวะกระทำชื่อ.

ส่วนในชื่อว่า การน้อมไปสู่อารมณ์ นี้ ขันธ ๔ ชื่อว่า นาม
จริงอยู่ ขันธ ๔ เหล่านั้น น้อมไปมุ่งเฉพาะต่ออารมณ์ นามแม้ทั้งหมด ชื่อ
ว่า นาม ด้วยอรรถว่าน้อมไป. เพราะขันธ ๔ ย่อมยังกันและกันให้น้อมไปใน
อารมณ์ พระนิพพานย่อมยังธรรมไม่มีโทษให้น้อมไปในตน เพราะเป็นอา-
รัมมณาธิปติปัจจัย.

ในอวิชชาทุกนิทเทส พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงกำหนดอวิชชาและ
ภวตัณหา เพื่อแสดงความเกิดขึ้นเป็นไปของวิญญู.

ในนิทเทสภวทิกฺขุ บทว่า ภวิสฺสตี อตฺตา จ โลโก จ (อตฺตา-
และโลกจักเกิด) ได้แก่ สัสสตทิกฺขุ ที่ถือว่าขันธบัญญัติว่าเป็นอตฺตาและโลก
แล้วยึดถือไว้โดยอาการที่ยึดถือว่า ขันธบัญญัตินั้นจักเกิด. ทิกฺขุที่ ๒ คือ
อุจฺเจททิกฺขุ ซึ่งยึดถือเอาโดยอาการว่า ขันธบัญญัตินั้นจักไม่เกิด.

ในนิเทศปุพพัตถานุทฏฐิทุกะ บทว่า ปุพฺพนฺตํ อารพฺภ
(ปรารภส่วนอดีต) ได้แก่ทำส่วนอดีตให้เป็นอารมณ์ ทรงถือเอาปุพพัตถานุ-
ทฏฐิทุ ๑๘ ที่มาในพรหมชาลสูตร ด้วยบทว่า ปุพฺพนฺตํ อารพฺภ นี้.

บทว่า อปรนฺตํ อารพฺภ (ปรารภส่วนอนาคต) ได้แก่ กระทำ
ส่วนอนาคตให้เป็นอารมณ์แล้วถือเอาอปรนฺตทานุทฏฐิทุ ๔๔ อันมาแล้วในพรหม
ชาลสูตรนั้นนั่นแหละ. ด้วยบทว่า อปรนฺตํ อารพฺภ นี้.

ในโทวจัสตทานิเทศ บทว่า สหฺรรมฺมิเก วุจฺจมานเณ (เมื่อ
ถูกว่ากล่าวโดยสหฺรธรรม) ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบัญญัติสิกขาบท
อันใด ชื่อว่า สหฺรธรรมิก เมื่อภิกษุถูกชี้ถึงวัตถุในสิกขาบทนั้น ปรับอาบัติ
กล่าวอยู่ว่า ท่านต้องอาบัติชื่อนี้ นิมนต์ท่านแสดงอาบัติ นิมนต์ท่านออก
จากอาบัติ นิมนต์ท่านกระทำคืนอาบัติ ดังนี้.

ในบทว่า โทวจสฺสทายํ (กิริยาของผู้ว่ายาก) เป็นต้น กรรมของ
ผู้ว่ายากซึ่งถูกตักเตือนอยู่อย่างนี้ โดยการประท้วงตอบข้าง โดยไม่ยอมรับ
โอวาทโดยเคารพบ้าง ชื่อว่า โทวจสฺสทายํ (กิริยาของผู้ว่ายาก) กิริยาของผู้
ว่ายากนั้นนั่นแหละ ตรัสเรียกว่า โทวจัสสัง (ความเป็นผู้ว่ายาก) ดังนี้ก็มี.
ภาวะของความเป็นผู้ว่ายากนั้น ชื่อว่า โทวจสฺสลียํ (ความเป็นผู้ว่ายาก) คำ
นอกจากนี้ มีคำว่า ความยี่ด้างขัดขืน เป็นต้น เป็นคำไวพจน์ของความเป็น
ผู้ว่ายากนั้นแหละ.

บทว่า วิปฺปฏิกุลลาหิตา (ความยี่ด้างขัดขืน) ได้แก่ ความ
ยี่ดื้อโดยไม่คล้อยตาม บุคคลชื่อว่า วิปฺจูจฺนิกสาโต (พอใจทางโต้แย้ง)
เพราะอรรถว่า มีความยินดีโดยการโต้แย้งกล่าวคือถ้อยขัดขืน. คำนี้เป็นชื่อ
ของบุคคลผู้ได้รับความสุขโดยพอใจว่า เราได้กระทำเขาให้หมดเสียงด้วยคำที่สำคัญ

เพียงคำเดียวเท่านั้น. ภาวะของบุคคลผู้พอใจในทางโต้แย้งนั้น ชื่อว่า **วิปจฺจนิกสาคตา** (ความพอใจทางโต้แย้ง) ภาวะของคนผู้ไม่เอื้อเพื่อด้วยอำนาจความไม่รับเอาโอวาท ชื่อว่า **อนาทรีย์** (ความไม่เอื้อเพื่อ) คำนอกนี้มีภาวะแห่งผู้ไม่เอื้อเพื่อเป็นต้น เป็นไวพจน์ของความไม่เอื้อเพื่อนั้นนั่นแหละ อีกอย่างหนึ่ง อากาโรที่ไม่เอื้อเพื่อ ชื่อว่า **อนาทริตา** (ความเป็นผู้ไม่เอื้อเพื่อ).

ภาวะที่ไม่เคารพอันเกิดขึ้นด้วยการไม่อยู่ในอำนาจปกครองของครู ชื่อว่า **อคารวตา** (ความไม่เคารพ). ภาวะที่ไม่ยอมเชื่อฟังอันเกิดขึ้นด้วยการไม่อยู่ในอำนาจการปกครองของบุคคลผู้มีความเจริญ ชื่อว่า **อปฺปปฏิสฺสวตา** (ความไม่รับฟัง).

บทว่า **อຍฺ วุจฺจติ** (นี้เรียก) ความว่า กิริยานี้ คือเห็นปานนี้ เรียกว่า **โทวจฺจสฺสตา** (กิริยาของผู้ว่ายาก).

ก็**โทวจฺจสฺสตา** (กิริยาของผู้ว่ายาก) นี้ว่าโดยใจความได้แก่ ชั้น ๔ อันเป็นไปโดยอาการนั้น หรือว่า ได้แก่ สังขารชั้นอย่างเดียว. แม้ในปาปมิตตดาเป็นต้น ก็นัยนี้แหละ จริงอยู่ โทวจฺจสฺสตาและปาปมิตตดาเป็นต้น ชื่อว่า เป็นเจตสิกธรรมส่วนหนึ่งย่อมไม่มี.

ที่ชื่อว่า **อสทฺฐา** (คนไม่มีศรัทธา) เพราะอรรถว่า ศรัทธาของบุคคลเหล่านั้นไม่มี อธิบายว่า เขาย่อมไม่เชื่อวัตถุทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น. บทว่า **ทฺฐสึลลา** (ไม่มีศีล) ได้แก่ ชั้นชื่อว่า ความผิดของศีลไม่มี คือผู้ไม่มีศีล. บทว่า **อปฺปสฺสฺสตา** (มีสุตะน้อย) คือเว้นจากการศึกษา.

ที่ชื่อว่า **มัจฉริ** (มีความตระหนี่) เพราะอรรถว่า มีความตระหนี่ ๕ อย่าง. ที่ชื่อว่า **นิปฺปญฺญา** (มีปัญญาทราม) เพราะอรรถว่า ไร้ปัญญา. ชื่อว่า **เสวนา** (การเสพ) ด้วยสามารถการคบหา. การเสพที่มีกำลัง ชื่อว่า

นิเสวนา (การช่งเสพ). การเสพโดยประการทั้งปวง ชื่อว่า **ตํเสวนา** (การช่งเสพด้วยดี). อีกอย่างหนึ่ง ทรงเพิ่มบท ด้วยอำนาจอุปสรรคแล้วตรัส การเสวนะแม้ทั้ง ๓ บททีเดียว.

บทว่า **ภขนา** (การคบ) ได้แก่ การเข้าไปใกล้.

บทว่า **สมุภขนา** (การคบหา) ได้แก่ การคบโดยส่วนทั้งปวง ชื่อว่า การคบหา. อีกอย่างหนึ่ง ตรัสเพิ่มบทด้วยอำนาจอุปสรรค. บทว่า **ภคฺติ** (ความรักดี) ได้แก่ ความรักดีอย่างแน่น. บทว่า **สมุภคฺติ** (ความจงรักภักดี) ได้แก่ ความรักดีโดยส่วนทั้งปวง. อีกอย่างหนึ่ง ทรงเพิ่ม บทด้วยอุปสรรคแล้วตรัสความรักดีมั่นคงแม้ทั้งสองบท.

บทว่า **ตํสมุปฺพงฺกตา** (ความเป็นผู้มีกายและใจโน้มน้าวไปตาม บุคคลนั้น) ได้แก่ภาวะที่โน้มน้าวไปด้วยกายและจิตในบุคคลเหล่านั้น อธิบายว่า ความเอียงไป ความโอนไป ความเื่อมไปในบุคคลนั้น. แม้นิทเทศโสวจัสสตาทุจะก็พึงทราบโดยนัยตรงกันข้ามกับคำที่กล่าวแล้ว.

ในนิทเทศอาปัตติกุสลตาทุจะ บทว่า **ปญฺจปี อาปตฺติขฺนฺชา** (อาบัติทั้ง ๕ หมวด) ได้แก่ อาบัติ ๕ หมวดเหล่านั้นตามนิทเทศแห่งมาติกา คือ ปาราชิก สังฆาติเสส ปาจิตตีย์ ปาฏิเทสนียะ ทุกกฏ. บทว่า **สตฺตปี อาปตฺติขฺนฺชา** (อาบัติทั้ง ๗ หมวด) ได้แก่ อาบัติ ๗ หมวดเหล่านี้ตาม นิทเทศแห่งวินัย คือ ปาราชิก สังฆาติเสส ฤตถัจจย ปาจิตตีย์ ปาฏิเทสนียะ ทุกกฏ ทูพภาสิต.

บรรดาความเป็นผู้ฉลาดในอาบัติเหล่านั้น ปัญญาที่รู้การกำหนดอาบัติ เหล่านั้นพร้อมด้วยวัตถุ ชื่อว่า **อาปัตติกุสลตา** (ความเป็นผู้ฉลาดในอาบัติ) ส่วนปัญญาที่รู้การกำหนดในการออกจากอาบัติพร้อมกับกรรมวาจา ชื่อว่า **อาบัติวิภูฐานกุสลตา** (ความเป็นผู้ฉลาดในการออกจากอาบัติ).

ในนิเทศสมาบัติกุสตา ที่ชื่อว่า **สมาบัติ** เพราะอันพระโยคี ฟังเข้า ส่วนปัญญาที่รู้การกำหนดอัปนาพร้อมทั้งบริกรรม ชื่อว่า **สมาบัติ-กุสตา** (ความเป็นผู้ฉลาดในการเข้าสมาบัติ) ชื่อว่า **สมาบัติวิภูฐาน-กุสตา** (ความเป็นผู้ฉลาดในการออกจากสมาบัติ) เพราะเมื่อตั้งใจว่า เมื่อพระจันทร์ หรือพระอาทิตย์ หรือดาวนักษัตรโคจรมาสู่ที่นี้แล้ว เราจักออกจากสมาบัติ ดังนี้ มีอยู่ด้วยปัญญาเป็นเครื่องกำหนดการออกในสมัยนั้นไม่ผิดพลาด.

ในนิเทศชาตกุสตาทุกะ ปัญญาที่รู้การกำหนดการเรียน การมนสิการ การฟัง การทรงจำ ซึ่งชาต ๑๘ ชื่อว่า **ชาตกุสตา** (ความเป็นผู้ฉลาดในชาต) ปัญญาที่รู้การเรียน การมนสิการซึ่งชาตเหล่านั้นนั้นแหละ ชื่อว่า **มนสิการกุสตา** (ความเป็นผู้ฉลาดในมนสิการ).

ในนิเทศอายตনกุสตาทุกะ ปัญญาที่รู้กำหนดการเรียน การมนสิการ การฟัง การทรงจำซึ่งอายตนะ ๑๒ ชื่อว่า **อายตนกุสตา** (ความเป็นผู้ฉลาดในอายตนะ).

อีกอย่างหนึ่ง บรรดากุสตาเหล่านี้แม้ทั้ง ๓ (ชาตกุสตา มนสิการ-กุสตา อายตนกุสตา) ความรู้ทั้งปวง คือ การเรียน มนสิการ การฟัง การเข้าใจ การแทงตลอด การพิจารณาเห็น ย่อมสมควร. ในบรรดาความรู้ทั้ง ๖ เหล่านี้ การฟัง การเรียน การพิจารณาเห็นเป็นโลกีย์ การแทงตลอดเป็นโลกุตระ การเข้าใจและมนสิการเป็นมิสสกะคือเป็นโลกีย์ก็มี เป็นโลกุตระก็มี.

บทว่า **อวิชาปจฺจยา** สํขารา เป็นต้นจักแจ่มแจ้งในปฏิจสมุป-ปาทวิภังค์. ปัญญาที่รู้ว่า ธรรมนี้เป็นปัจจัยแก่ธรรมนี้ ดังนี้ ชื่อว่า **ปฏิจ-สมุปปาตกุสตา** (ความเป็นผู้ฉลาดในปฏิจสมุปบาท).

ว่าด้วยนิเทศฐานานุกรณะ

พึงทราบ วินิจฉัยในนิเทศฐานานุกรณะ ต่อไป

คำแม่ทั้ง ๒ นี้ว่า เหตุปัจจุยา (เป็นเหตุเป็นปัจจัย) เป็นคำไวพจน์ ของกันและกัน. จริงอยู่ จักขุประสาทเป็นเหตุ และเป็นปัจจัยแก่จักขุวิญญาณ ที่ทำรูปให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้น. อนึ่ง โสตประสาทเป็นต้นก็เป็นเหตุและเป็น ปัจจัยแก่โสตวิญญาณเป็นต้น พืชทั้งหลายมีพีชมะม่วงเป็นต้นก็เป็นเหตุและ เป็นปัจจัยแก่ผลมะม่วงเป็นต้น .

ในนัยที่ ๒ พึงทราบเนื้อความอย่างนี้ว่า บทว่า เย ธมฺมา (ธรรมเหล่าใด) เป็นคำแสดงปัจจัยธรรมที่เป็นวิสภาพะกัน. บทว่า เยสฺสฺส (เหล่าใด ๆ) เป็นคำแสดงถึงปัจจัยสมุปปन्नธรรมที่เป็นวิสภาพะกัน. บทว่า น เหตุ น ปัจจุยา (ไม่เป็นเหตุ ไม่เป็นปัจจัย) ได้แก่ จักขุประสาท ไม่เป็นเหตุ ไม่เป็นปัจจัยแก่โสตวิญญาณที่เกิดขึ้นกระทำให้เป็นอารมณ์. อนึ่ง โสต- ประสาทเป็นต้น ไม่เป็นเหตุ ไม่เป็นปัจจัยแก่วิญญาณที่เหลือ และพีชมะม่วง เป็นต้นก็ไม่เป็นเหตุ ไม่เป็นปัจจัยแก่ความเกิดขึ้นแห่งต้นตาลเป็นต้น ฉะนั้น.

ว่าด้วยนิเทศอาชวะและมัททวะ

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศอาชวะ และมัททวะทุกะ ต่อไป

บทว่า นิจจิตฺตตา (ความเจียมใจ) นี้เป็นความต่างกันเพียงบท เท่านั้น เนื้อความแห่งคำนั้นว่า บุคคลชื่อว่า นิจจิตฺโต (เจียมใจ) เพราะ อรรถว่า มีใจเจียมโดยไม่มีมานะ. ภาวะแห่งบุคคลผู้เจียมใจ ชื่อว่า นิจจิตฺตตา (ความเจียมใจ). คำที่เหลือมาในบทภาษณีย์แห่งจิตฺตชุกตา และจิตตมุตฺตานั้นแหละ.

ว่าด้วยนิทเทสขันติทุกะ

พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทสขันติทุกะ ต่อไป

ที่ชื่อว่า **ขันติ** ด้วยอำนาจการอดทน อากาเรแห่งความอดทน ชื่อว่า **ขมมตา** (กิริยาที่อดทน). ที่ชื่อว่า **อธิวาสนตา** (ความอดกลั้น) เพราะ อดทนว่า เป็นเหตุอดกลั้น ก็เป็นเหตุยกขึ้นเหนือตนทนอยู่ ไม่ต่อต้าน ไม่เป็นข้าศึกดำรงอยู่.

ภาวะแห่งความไม่ดุร้าย ชื่อว่า **อจนฺตฤกฺก** (ความไม่ดุร้าย) คำพูด ที่เปล่งออกมาช้า เพราะยกขึ้นพูดหาความชอบมิได้ ในบทว่า **อนสุโรโป** (ความไม่ปากร้ายนี้) ท่านเรียกว่า ความปากร้าย. ชื่อว่า **อนสุโรโป** (ความ ไม่ปากร้าย) เพราะมีสภาพตรงกันข้ามกับปากร้ายนั้น ได้แก่ วาจาที่เปล่ง ออกมาดี. ในอธิการนี้ ทรงแสดงถึงเหตุ โดยผลุปจารณ์อย่างนี้.

บทว่า **อตุตมมตา จิตฺตสฺส** (ความเข้มแข็งแห่งจิต) ได้แก่ ความที่จิตเป็นใจของตนด้วยอำนาจโสมนัส อธิบายว่า ภาวะแห่งจิตเป็นของตน นั้นแหละ คือ การที่จิตไม่พยายาบาทแล้ว.

ว่าด้วยนิทเทสโสรัจทุกะ

พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทสโสรัจทุกะ ต่อไป

บทว่า **กายิโก อวิตฺกุกฺโม** (ความไม่ล่วงละเมิดทางกาย) ได้แก่ กายสุจริต ๓ อย่าง. บทว่า **วาจสิโก อวิตฺกุกฺโม** (ความไม่ล่วงละเมิดทาง วาจา) ได้แก่ วาจสุจริต ๔ อย่าง. ด้วยบทว่า **กายิกวาจสิโก** (ทางกาย และทางวาจา) นี้ ทรงกำหนดถืออาชีวะฐมกศีล (ศีลมีอาชีวะเป็นที่ ๘) ซึ่ง ตั้งขึ้นทางกายและทางวาจา. บทว่า **อิทฺ วจฺจติ โสรัจฺจ** (นี้เรียกว่าโสรัจจะ) นี้ ตรัสชื่อโสรัจจะไว้ เพราะความงดเว้นด้วยดีจากบาป. บทว่า **สพฺโพปิ**

ศีลสวโร (ศีลสังวรแม่ทั้งหมด) นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้เพื่อทรงแสดง การถือศีลทางใจ เพราะบุคคลมิใช่ประพฤตินาจารทางกายและทางวาจาเท่านั้น แม่ทางใจก็ต้องประพฤติเหมือนกัน.

ว่าด้วยนิทเทสสาขัลยทูกะ

พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทสสาขัลยทูกะ ต่อไป

บทว่า **อณุกา** (เป็นปม) ได้แก่ เกิดเป็นปมด้วยวาจาปริภาส และเยี่ยหั้นประกอบด้วยโทสะ เหมือนกับปมที่เกิดขึ้นที่ต้นไม้ที่มีโทษ ฉะนั้น.

บทว่า **กุกุสา** (เป็นกาก) ได้แก่ วาจาเสีย คือ วาจาเป็นกาก เช่นเดียวกับต้นไม้ที่เสียย่อมเป็นกาก เป็นจุนไหลออกมา ฉะนั้น. วาจาที่เป็น กากนั้น เป็นราวกะเสียดสีสอดเข้าไป ด้วยเหตุนี้ จึงตรัสว่า เป็นกาก.

บทว่า **ปรกฏกา** (เผ็ดร้อนต่อผู้อื่น) ได้แก่ เผ็ดร้อนไม่เป็นที่ ชอบใจ ให้เกิดโทสะแก่ผู้อื่น. บทว่า **ปราภิสชฺชนิ** (เกี่ยวผู้อื่นไว้) ได้แก่ เป็นคูกิ่งไม่มีหนามงอแทงผิวหนังเกี่ยวผู้อื่นไว้ไม่ให้ไปแม้เขาจะไปที่ทำให้ติดอยู่ ย่อมไม่ให้ไป ฉะนั้น.

บทว่า **โกธสามนฺตา** (ยั่วให้โกรธ) ได้แก่ เป็นวาจาใกล้ต่อ ความโกรธ. บทว่า **อสมานิสํสฺตฺตนิกา** (ไม่เป็นไปเพื่อสมาธิ) ได้แก่ ไม่เป็นไปเพื่ออัปนาสมาธิ หรืออุปจารสมาธิ คำเหล่านั้นทั้งหมดเป็นไวพจน์ ของวาจาที่เป็นไปกับกับโทสะ ด้วยประการฉะนี้.

บทว่า **ตถารูปี วาจิ ปหาย** (ละวาจาเช่นนั้นเสีย) นี้ ตรัสไว้ เพื่อแสดงว่า วาจาอ่อนหวานแม้เป็นไปในระหว่างของผู้มีได้ละพรุสวาจาตั้งอยู่ ก็ชื่อว่า วาจาไม่อ่อนหวานนั้นแหละ.

บทว่า เนพา อธิบายว่า โทษตรีสเรียกว่า เอฬ โทษของวajan นั้นไม่มี เพราะเหตุนี้ วajan นั้น จึงชื่อว่า เนพา (ไร้โทษ) อธิบายว่า ไม่มีโทษ คุณศีล (ที่ไร้โทษ) ซึ่งตรัสไว้ในคำนี้ว่า เนพงฺโก เสตปจฺจาทอ เป็นต้น* แปลว่า รถคืออรรถภาพมีศีลอันหาโทษมิได้ มีการประดับด้วยบริวารชาว เป็นต้น.

บทว่า กณฺณสุขา (สบายหู) ได้แก่ สบายแก่หูทั้งสอง เพราะเป็นวajan ที่ไพเราะโดยพยัญชนะ คือไม่ทำการเสียดแทงหูให้เกิดขึ้นตุการแทงด้วยเข็ม.

วajanใด ไม่ยังความโกรธให้เกิดขึ้น ย่อมยังความรักให้เกิดขึ้นสรีระ เพราะเป็นวajan ไพเราะโดยอรรถ เพราะเหตุนี้ วajan นั้น จึงชื่อว่า เปมณียา (วajan ไพเราะ).

วajanใด ไปสู่หทัย ไม่มีอะไรกระทบกระเทือนเข้าไปสู่จิตโดยง่าย เพราะเหตุนี้ วajan นั้น จึงชื่อว่า หทยงฺกมา (วajan จับใจ).

วajanใด เป็นของมีอยู่ในเมือง เพราะเป็นวajan บริบูรณ์ด้วยคุณ เพราะเหตุนี้ วajan นั้น จึงชื่อว่า โปริ (วajan ของชาวเมือง). วajan ที่กล่าวเรียกว่า คุณอนกุมาริผู้ดี คุณนารีผู้มีวัฒนธรรมอันดีในบุรี เพราะเหตุนี้ แม้วajan นั้นก็ชื่อว่า โปริ. วajan นี้ใด เป็นของมีอยู่แก่ชาวเมือง เพราะเหตุนี้ แม้วajan นั้น ก็ชื่อว่า โปริ อธิบายว่า เป็นถ้อยคำของชาวพระนคร จริงอยู่ชาวพระนคร มีถ้อยคำสมควร ย่อมเรียกบุคคลคราวพ่อว่าพ่อ ย่อมเรียกบุคคลควรเป็นที่ชายน้องชายว่าพี่ชายน้องชาย เป็นต้น.

วajanใดเห็นปานนี้ ย่อมเป็นที่รักชบใจแก่ชนเป็นอันมาก เพราะเหตุนี้ วajan นั้น จึงชื่อว่า พหุชนกฺขตา (วajan ที่ชบใจของชนหมู่).

* จุ. อ. เล่ม ๒๕ ๑๕๑/๒๐๑

วาทาไคเป็นที่ตั้งใจให้ชุ่มชื้น คือ ทำความเจริญแห่งจิตแก่ชนจำนวนมาก โดยความเป็นวาทาที่เจริญใจของชนหมู่มากนั้นแหละ เพราะเหตุนั้น วาทานั้น จึงชื่อว่า พหูชนมนาปา (วาทาที่เจริญใจ).

บทว่า ยา ตตุถ ได้แก่ วาทาไคในบุคคลนั้น.

บทว่า สณฺหาวาทา (ความเป็นผู้มีวาทาละเอียดอ่อน) ได้แก่ ความเป็นผู้มีวาทาสละสลวย.

บทว่า สขิลวาทา (ความเป็นผู้มีวาทาอ่อนหวาน) ได้แก่ วาทาอ่อนน้อม.

บทว่า อมฺรฺสวาทา (ความเป็นผู้มีวาทาไม่หยาบคาย) ได้แก่ วาทาไม่กักขพะ.

ว่าด้วยนิทเทสปฏิสันถารทูกะ

พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทสปฏิสันถารทูกะ ต่อไป

บทว่า อามิสปฏิสนฺธโร (อามิสปฏิสันถาร) ได้แก่ ช่องว่าง (รอยแตกร้าวสามัคคี) ของชนเหล่าอื่นกับตน เพราะการไม่ได้อามิส ย่อมปิดสนิทแล้วโดยประการใด การต้อนรับแขกด้วยอามิสโดยประการนั้น.

บทว่า ฆมฺมปฏิสนฺธโร (ธรรมปฏิสันถาร) ได้แก่ ช่องว่างของชนเหล่าอื่นกับตน เพราะการไม่ได้ธรรม ย่อมปิดสนิทแล้วโดยประการใด การต้อนรับแขกด้วยธรรมโดยประการนั้น.

บทว่า ปฏิสนฺถารโก โหติ (บุคคลผู้ปฏิสันถาร) ความว่า ช่องของโลกสันนิวาสมิ ๒ เท่านั้น บุคคลผู้ปฏิสันถาร (ผู้อุดช่อง) ทั้ง ๒ นั้นคือ บุคคลผู้ปฏิสันถารนั้นย่อมอุดช่องคือกระทำเป็นนิตย์ ด้วยการปฏิสันถารทั้ง ๒ นี้

คือ ด้วยอามิสปฏิสันถาร หรือด้วยธรรมปฏิสันถาร ในอธิการนี้พึงทราบถกานี้ จำเดิมแต่ต้น.

จริงอยู่ ภิกษุผู้ทำปฏิสันถารเห็นอาคันตุกภิกษุมาอยู่ พึงลุกขึ้นต้อนรับ รับบาตรจีวร ถวายอาสนะ พัดวีด้วยก้านใบตาล ล้างเท้าทาน้ำมัน เมื่อมี เหยยใสและน้ำอ้อยก็พึงถวายเป็นเกสซ์ พึงเอื้อเฟื้อด้วยน้ำดื่ม พึงจัดที่อาศัย ด้วยอาการอย่างนี้ ชื่อว่า อามิสปฏิสันถารอันภิกษุกระทำโดยเอกเทศ.

อนึ่ง ในเวลาเย็น เมื่อภิกษุผู้อ่อนกว่ายังไม่มาสู่ที่บำรุงของตนนั้นแหละ ควรไปสู่สำนักของภิกษุอาคันตุคนั้น พึงนั่งถามปัญหาในวิสัย มิใช่ถามปัญหา ที่เหลือวิสัยของเธอ คือไม่ถามว่า พวกเธอเรียนนิกายไหน พึงถามว่า อาจารย์ และพระอุปัชฌาย์ของท่านชำนานุกัมภีร์ไหน ดังนี้ แล้วถามปัญหาในฐานะ พอเหมาะพอควร. ถ้าเธอสามารถตอบได้ ข้อนั้นเป็นการดี. ถ้าเธอไม่อาจตอบ ก็พึงตอบเสียเอง ด้วยอาการอย่างนี้ ชื่อว่า ธรรมปฏิสันถารอันภิกษุทำโดย เอกเทศ.

ถ้าเธออยู่ในสำนักของตน พึงพาเธอไปเที่ยวบิณฑบาตเป็นนิตย์ ถ้า เธอต้องการเพื่อจะไป วันรุ่งขึ้น ก็พึงพาเธอไปในทิศที่ควรไป เที่ยวบิณฑบาต ในบ้านหนึ่งแล้วก็พึงส่งกลับ. ถ้าพวกภิกษุถูกนิมนต์ในทางทิศอื่น ก็พึงพาภิกษุ นั้นผู้ปรารณาไปด้วย เมื่อไม่ปรารณาจะไป ด้วยคิดว่า ทิศนี้ไม่ควรแก่เรา ดังนี้ ก็พึงส่งพวกภิกษุที่เหลือให้ไป แล้วพาเธอเที่ยวบิณฑบาต อามิสที่ตน ได้แล้วควรถวายเธอ อย่างนี้ชื่อว่า อามิสปฏิสันถารอันภิกษุกระทำแล้ว.

ถามว่า อามิสที่ตนได้แล้ว อันภิกษุผู้ทำปฏิสันถารพึงถวายใคร.

ตอบว่า ควรถวายภิกษุอาคันตุคนก่อน ถ้าภิกษุผู้อาพาธหรือยังไม่ได้ พรรษามีอยู่ไซ้ร ก็พึงถวายแก่ภิกษุแม่ผู้อาพาธเป็นต้นเหล่านั้น พึงถวายแก่ อาจารย์และอุปัชฌาย์ พึงถวายแก่ภิกษุผู้แจกภัณฑะ แต่ภิกษุผู้บำเพ็ญสาธารณิ-

ธรรมฟังถวายแก่ภิกษุทั้งหลายผู้มาแล้ว ๆ แม้อัยครั้งพันครั้ง จำเดิมแต่เถร-
อาสาณีไป ส่วนภิกษุผู้ทำปฏิสันถารฟังให้แก่ภิกษุผู้ยังไม่ได้ ออกไปบ้านแล้ว
เห็นภิกษุหรือ ภิกษุณีผู้ชราหรืออนาถา ก็ฟังถวายแก่ท่านแม่เหล่านั้น. ในข้อ
นั้น มีเรื่องนี้เป็นอุทาหรณ์.

ได้ยินว่า เมื่อพวกโจรปล้นบ้านชื่อว่าคุดตศาลา ในขณะนั้นนั่นแหละ
พระชีนาสวเถรีรูปหนึ่งออกจากนิโรธแล้วให้ภิกษุณีถือสิ่งของไปสู่ทางพร้อมทั้ง
มหาชน ถึงประตูบ้านนกุลนครนั้งที่โคนไม้ในเวลาเที่ยงวัน ในสมัยนั้น
พระมหานาคเถระผู้อยู่ในวิหารกาฬวลิมณฑปเที่ยวไปบิณฑบาตที่บ้านนกุลนคร
ออกมาเห็นพระเถรีจึงถามเอื้อเพื่อด้วยภักต พระเถรี ตอบว่า ดิฉันไม่มีบาตร.
พระเถระได้ให้ภักตพร้อมทั้งบาตรว่า นิมนต์ท่านฉันด้วยบาตรนี้. พระเถรีทำ
ภักตกิจเสร็จแล้วล้างบาตรถวายพระเถระแล้วกล่าวว่าท่านจักลำบากด้วยภิกขาจาร
เพียงวันนี้เท่านั้น หลวงพ่อ ตั้งแต่วันนี้ไปขึ้นชื่อว่าความลำบากด้วยภิกขาจาร
ของท่านจักไม่มี ดังนี้ ตั้งแต่วันนั้น ขึ้นชื่อว่าบิณฑบาตมีค่าหย่อนกว่ากหาปณะ
มิได้เกิดขึ้นแก่พระเถระเลย นี้ชื่อว่า **อามิสปฏิสันถาร.**

อันภิกษุกระทำปฏิสันถารนี้ควรตั้งอยู่ในฝ่ายสงเคราะห์บอกรรณฐาน
แก่ภิกษุนั้น ฟังบอกรรณ ฟังกำจัดความสงสัย ฟังทำกรณียกิจที่เกิดขึ้น ฟังให้
อัปทาน วุฏฐานะ มานัต และปริวาส ผู้ควรบรรพชาที่ฟังให้บรรพชา ผู้ควร
อุปสมบทที่ฟังให้อุปสมบท. การทำกรรมวาจาแม่แก่ภิกษุณีผู้หวังอุปสมบทใน
สำนักของคนก็ควร นี้ชื่อว่า **ธรรมปฏิสันถาร.**

ภิกษุผู้ทำปฏิสันถารทั้ง ๒ นี้ ย่อมยังลาภที่ยังไม่เกิดขึ้นให้เกิด ย่อม
ทำลาภที่เกิดขึ้นให้มั่นคง ย่อมรักษาชีวิตของตนในฐานะอันค้ำขัน (คือ
ประกอบด้วยภัยร้ายแรง) ได้ เหมือนพระเถระ (ผู้ตักอยู่ในฐานะอันค้ำขัน)

ใช้มือที่จับบาตรนั้นแหละถือภัตอันเลิศ เกลี่ยถวายภัตในบาตรทั้งหมดต่อ
พระเจ้าโจรนาคราช ฉะนั้น.*

ส่วนในการยังลาภที่ยังไม่ได้ให้เกิดขึ้น บัณฑิตพึงแสดงถึงเรื่องการ
ถวายมหาเภสัช ที่พระเจ้ามหาราชผู้เสด็จหนีจากฝั่งนี้ไปฝั่งโน้นแล้วได้รับความ
อนุเคราะห์ในสำนักของพระเถระรูปหนึ่ง ได้กลับมาดำรงอยู่ในราชสมบัติอีก
ทรงประพุดติให้เป็นไป ณ ลานวัดเสตัมพิหาร ตลอดพระชนมชีพ. ในการทำ
ลาภที่เกิดขึ้นแล้วให้ถาวร พึงแสดงเรื่องที่ถูกโจรได้รับปฏิสันถารจากมือของ
พระที่มฤณกถกภัยเถระแล้วไม่ปล้นห่อภัตตะที่เจตียบรรพต.

ว่าด้วยนิเทศอินทริเยสุคตตวารตาทุกะ

จะวินิจฉัยนิเทศความเป็นผู้ไม่สำรวมในอินทริย์ ต่อไป

บทว่า จกขุณา รูปํ ทิสฺวา (เห็นรูปด้วยจักขุแล้ว) ได้แก่เห็น

รูปด้วยจักขุวิญญานอันสามารถในการเห็นรูป ซึ่งมีโวหารอันได้แล้วว่า จักขุ
ดังนี้ ด้วยสามารถเป็นเหตุ. ก็พระโบราณจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า จักขุย่อมไม่
เห็นรูปเพราะจักขุไม่ใช่จิต จิตก็เห็นรูป ไม่ได้ เพราะจิตไม่มีจักขุ แต่บุคคล
ย่อมเห็นได้ด้วยจิตที่มีปสาทวัตถุโดยการกระทบกันแห่งทวารและอารมณ์ ก็ถา
นี้เช่นนี้ ชื่อว่า สัมภารกถาเหมือนในประโยคมีอาทิว่า เขายังด้วยธนะ ดังนี้
เพราะฉะนั้น ในอธิการนี้จึงมีคำอธิบายว่า เห็นรูปด้วยจักขุวิญญาน ดังนี้.

บทว่า นิमितฺตคฺคาหี (ผู้ถือนิमित) ได้แก่ ย่อมถือนิमितว่าเป็นหญิง
เป็นชาย หรือนิमितอันเป็นที่ตั้งแห่งกิเลสมีความงามเป็นต้น ด้วยอำนาจฉันท-
ราคะ ไม่ดำรงอยู่ในรูปเพียงการเห็นเท่านั้น.

* ได้ยินว่า พระเจ้าโจรนาคราชคร่ำ

บทว่า **อนุพยัญชนกคาหิ** (เป็นผู้ถือโดยอนุพยัญชนะ) ได้แก่ ถือเอาภิกิริยาอาการอันต่างด้วยมือ เท้า การยืม การหิวระาะ การพูด การมองดู การเหยียดขี้แข้งเลขวาเป็นต้นอันได้ไวยาหารว่า **อนุพยัญชนะ** เพราะเครื่องปรากฏของกิเลสทั้งหลาย คือ เพราะกระทำกิเลสให้ปรากฏ.

บทว่า **ยตุวาทิกรณเมณ** (เพราะเหตุที่ไม่สำรวจจักขุนทรีย์ใด) ความว่า ธรรมทั้งหลายมีภิกิระมาเป็นต้นเหล่านี้พึงครอบงำ คือ พึงติดตาม พึงท่วมทับบุคคลนี้ ผู้มีจักขุนทรีย์ไม่สำรวจแล้วด้วยบานประตูคือสติ คือเป็นผู้ไม่มีจักขุทวารอันปิดกั้นแล้วอยู่นี้ เพราะเหตุไร เพราะเหตุที่ไม่สำรวจจักขุนทรีย์ใด.

บทว่า **ตสฺส สํวราย น ปฏิปชฺชติ** (ไม่ปฏิบัติเพื่อสำรวจจักขุนทรีย์นั้น) ความว่า ย่อมไม่ปฏิบัติเพื่อประโยชน์แก่การปิดจักขุนทรีย์นั้น ด้วยประตูคือสติ ก็บุคคลผู้เป็นอย่างนี้แหละ ตรัสเรียกว่า ผู้ไม่รักษาจักขุนทรีย์ ไม่สำเร็จการสำรวจจนจักขุนทรีย์ ดังนี้.

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า ผู้ไม่สำเร็จการสำรวจในจักขุนทรีย์นั้น ว่า สังวรก็ดี อสังวรก็ดี ย่อมไม่มีในจักขุนทรีย์แม้โดยแท้ เพราะว่าสติ หรือ ความหลงลืมสติย่อมเกิดขึ้นเพราะอาศัยจักขุประสาทหามีได้. แต่ว่า ในกาลใด รูปารมณฺ์มาถึงคลองจักขุ ในกาลนั้น เมื่อภวังคจิตเกิดดับ ๒ วาระ แล้ว กิริยามโนธาตุก็ยังอาวัชชนกิจให้สำเร็จเกิดดับ ในลำดับนั้น จักขุวิญญานก็ยังทศนกิจให้สำเร็จเกิดดับ จากนั้นวิปากมโนธาตุก็ยัง สัมปฺพิจฉนนกิจให้สำเร็จเกิดดับ จากนั้น วิปากาเหตุกมโนวิญญาน ธาตุก็ยังสันตริณกิจให้สำเร็จเกิดดับ จากนั้นมโนวิญญานธาตุ อันเป็น อเหตุกิริยา ก็ยังโวจฺฐานกิจให้สำเร็จเกิดดับ ในลำดับนั้น ชวนจิต

ยอมเล่นไป สัจจวรัถตี อัจจวรัถตี จะมีอยู่ในสมัยแห่งภวังคจิตเมื่อนั้น
ก็หาไม่ หรือจะมีอยู่ในสมัยแห่งอาวัชชนจิตเป็นต้นสมัยใดสมัยหนึ่ง ก็หาไม่
แต่ในขณะแห่งชวนจิต ความเป็นผู้ทูลบ่าง ความหลงลืมสติบ่าง ความไม่
รู้บ่าง ความไม่อดทนบ่าง ความเกียจคร้านบ่างยอมเกิดขึ้น อัจจวรัถยอมมี.
ก็อัจจวรัถนั้นเป็นอย่างนี้ จึงตรัสเรียกว่า **อัจจวรัถในจักขุนทริย์** ดังนี้. เพราะ
เหตุไร ? เพราะเมื่ออัจจวรัถนั้นมีอยู่ แม้วารก็มีได้คุ้มครอง แม้วังค์ แม้วี
ถีจิตมีอาวัชชนจิตเป็นต้นยอมเป็นอันมิได้คุ้มครอง เหมือนอะไร ? เหมือน
ประตู ๔ ด้านในพระนครเขามิได้ปิดไว้ ถึงในภายในเรือน ชุ่มประตูและ
ห้องเป็นต้นจะปิดไว้อย่างดีก็จริง ถึงอย่างนั้น ก็ชื่อว่ามิได้รักษา มิได้คุ้มครอง
สิ่งของทั้งหมดไว้ในภายในพระนครได้เลย เพราะพวกโจรเข้าไปทางประตู
นคร ฟังกระทำตามปรารถนาได้ ฉันทใจ เมื่อความทูลบ่างเป็นต้นเกิดขึ้นแล้ว
ในขณะ เมื่ออัจจวรัถนั้นมีอยู่ ย่อมเป็นอันมิได้คุ้มครองแม้วาร แม้วังค์
แม้วีถีจิตมีอาวัชชนะเป็นต้น ฉันทนั้นเหมือนกัน.

แม้คำมีอาทิวา **ฟังเสียงด้วยโสตแล้ว** ก็นัยนี้นั่นแหละ.

บทว่า **ย อิมสั** (อินทริย์ ๖ เหล่านี้อันใด) ความว่า การไม่คุ้ม
ครองอันใด กิริยาที่ไม่คุ้มครองอันใด การไม่รักษาอันใด การไม่สำรวจอัน
ใดแห่งอินทริย์ทั้ง ๖ เหล่านี้ อธิบายว่า การไม่กั้น การไม่ปิดอินทริย์ทั้ง ๖
เหล่านี้ดังนี้.

ฟังทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่งโกชนะ อมัตตัญญุตตา ต่อไป

บทว่า **อิเชกจโจ** (บุคคลบางคนในโลกนี้) ได้แก่ บุคคลบางคน
ในสัตว์โลกนี้. บทว่า **อปปฏิตงขา** (ไม่พิจารณา) ได้แก่ ไม่รู้ คือไม่
ใคร่ครวญด้วยปัญญาเป็นเครื่องพิจารณา. บทว่า **อโยนิโส** (โดยไม่แยบคาย)

ได้แก่ โดยมีชอุบาย. บทว่า อาหาร (อาหาร) ได้แก่ สิ่งที่พึงกลืนกินมี
อาหารและน้ำดื่มเป็นต้น. บทว่า อาหารติ (บริโภคน) ได้แก่ ย่อมบริโภคน
คือ ย่อมกลืนกิน. บทว่า ทวาย (เพื่อจะเล่น) เป็นต้นนี้ ตรีสไว้เพื่อแสดงถึง
สิ่งที่ไม่ใช่ชอุบาย จริงอยู่ บุคคลเมื่อบริโภคนอาหารโดยไม่ใช้ชอุบาย ย่อมบริโภคน
เพื่อเล่น เพื่อมัวเมา เพื่อตกแต่ง* หรือเพื่อการประดับ* ไม่ชื่อว่า บริโภคน
เพราะอาศัยชอุบายอันเป็นประโยชน์นี้.

ว่า ยา ตตุล อสนุตตุลตา (ความเป็นผู้ไม่สันโดษ) ได้แก่
กิริยาที่ไม่พอใจ คือ ความที่ไม่พอใจในการบริโภคนอาหาร โดยมีชอุบายนั้น
อันใด. บทว่า อมตตุลตา (ความเป็นผู้ไม่รู้ประมาณ) ได้แก่ ความที่
ตนเป็นผู้ไม่รู้จักประมาณ คือ การไม่รู้จักประมาณ กล่าวคือ ความพอดี.

บทว่า อัย วุจติ (นี้เรียกว่า) ความว่า ความประพฤตินั้นไป
ด้วยอำนาจการบริโภคนอาหารอันไม่พิจารณานี้ เรียกชื่อว่า โภชน อมตตุล-
ตา (ความเป็นผู้ไม่รู้จักประมาณในการบริโภคน).

ว่าด้วยนิทเทสอินทริเยสุคตทวารตาทุกะ

จะวินิจฉัยนิทเทสความคุ้มครองทวารในอินทริย์ ต่อไป

บทว่า จกขุณา (ด้วยจักขุ) เป็นต้น พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้ว
นั้นแหละ. บทว่า น นิमितตุลาคาหิ โหติ (เป็นผู้ไม่ถือนิมิต) ได้แก่ ย่อมไม่
ถือนิมิตมีประการตามที่กล่าวแล้ว ด้วยอำนาจฉันทราคะ. แม้บทที่เหลือพึง
ทราบโดยนัยตรงกันข้ามกับคำที่กล่าวแล้วนั้น ด้วยประการฉะนี้.

ก็คำที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ในหนหลังว่า เมื่อความเป็นผู้ทุศีลเป็นต้นเกิดขึ้น
ในขวนจิต เมื่ออสังวรนั้นมีอยู่ แม้ทวารก็ย่อมเป็นอันมิได้คุ้มครอง แม้ภังค์
๑. บาลีว่า มนุชานาย เพื่อประเทืองผิว ๒. วิภูษานาย เพื่อความอ้วนพี.

แม้วิตถิตทั้งหลายมีอวัชชนะเป็นต้นก็เป็นอันมิได้คุ้มครอง ฉันทใด ในอธิการ
นี้ก็ฉันทนั้น เมื่อศีลเป็นต้นเกิดขึ้นในชวนจิตนั้น แม้ทวารก็ยอมเป็นอันคุ้มครอง
แล้ว แม้ภวังค์ แม้วิตถิตทั้งหลายมีอวัชชนะเป็นต้น ก็ยอมเป็นอันคุ้มครอง
แล้ว เหมือนอะไร ? เหมือนประตูประนกรที่ปิดดีแล้ว ภายในบ้านเป็นต้นไม่
ได้ปิดไว้แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น สิ่งของทั้งหมดภายในพระนกร ก็ยอมเป็นอัน
รักษาดีแล้ว คุ้มครองดีแล้วเหมือนกัน เพราะเมื่อประตูประนกรปิดแล้ว พวก
โจร ก็ยอมเข้าไปไม่ได้ ฉันทใด เมื่อศีลเป็นต้นเกิดในชวนจิตแล้ว แม้ทวาร
ก็เป็นอันคุ้มครองแล้ว แม้ภวังค์ แม้วิตถิตมีอวัชชนะเป็นต้น ก็เป็นอันคุ้ม
ครองแล้ว ฉันทนั้นเหมือนกัน เพราะฉะนั้น สังวรแม่เกิดอยู่ในในขณะแห่งชวน-
จิต พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า สังวรในจักขุนทริย์ ดังนี้.

แม้ในบทมีอาทิว่า ได้ยินเสียงด้วยโสตแล้ว ก็นัยนี้แหละ.

จะวินิจฉัยในนิทเทศความเป็นผู้รู้ประมาณ ต่อไป.

บทว่า ปฏิสงฺขา โยนิโส อาหาร อหารติ (พิจารณาโดย
แบบคายบริโภคอาหาร) ได้แก่ รู้ด้วยปัญญาเป็นเครื่องพิจารณาแล้วบริโภค
อาหารโดยอุบาย.

บัดนี้ เพื่อทรงแสดงอุบายนั้น จึงตรัสคำมีอาทิว่า เนว ทวาย (ไม่
ใช่เพื่อเล่น) ดังนี้. ในบทเหล่านั้น บทว่า เนว ทวาย ได้แก่ ไม่บริโภค
เพื่อเล่น. ในพระบาลีนั้น นักเต็นรำและคนกระโดดสูงเป็นต้น ชื่อว่า ย่อม
บริโภคเพื่อเล่น. เพราะเมื่อเขาบริโภคโภชนะใดแล้ว การเล่นกล่าวคือฟ้อนรำ
กาพย์กลอนและการเล่นโศลก ย่อมแจ่มใสยิ่งนัก ชนเหล่านั้นแสวงหาอาหาร
โดยอธรรมมิได้สม่าเสมอแล้วย่อมบริโภคอาหารเหล่านั้น แต่ภิกษุนี้ไม่บริโภค
อย่างนั้น.

บทว่า น มทาย (ไม่ใช่เพื่อจะมัวเมา) ได้แก่ ย่อมไม่บริโภคน้ำเพื่อ
ความเพิ่มพูนความเมาด้วยมานะและเมาด้วยสำคัญว่าเป็นบุรุษ. ในข้อนั้น พระ-
ราชาและมหาอำมาตย์ของพระราชา ชื่อว่า ย่อมบริโภคน้ำเพื่อจะมัวเมา เพราะ
ชนเหล่านั้นย่อมบริโภคน้ำโภชนะมีรสกลมกล่อมและประณีต เพื่อความเพิ่มพูน
ความเมาด้วยมานะและเมาด้วยสำคัญว่าเป็นบุรุษของตน แต่ภิกษุนี้ย่อมไม่
บริโภคน้ำอย่างนั้น.

บทว่า น มนุทนาย (ไม่บริโภคน้ำเพื่อประเทืองผิว) ความว่า ไม่
บริโภคน้ำเพื่อตกแต่งสรีระ ในข้อนั้น หญิงแพศยา หญิงชาวบ้าน หญิงในเมือง
เป็นต้น ย่อมดื่มเนยใสและน้ำอ้อย ย่อมบริโภคน้ำอาหารแต่น้อยทั้งเป็นอาหาร
ที่ละเอียดอ่อน ด้วยคิดว่า การบริโภคน้ำอย่างนี้ การดำรงอยู่แห่งอวัยวะของพวก
เราจักดำรงอยู่ดี ฉวีวรรณในสรีระจักผ่องใส ดังนี้ แต่ภิกษุนี้ย่อมไม่บริโภคน้ำ
อย่างนั้น.

บทว่า น วิภูษนาย (ไม่บริโภคน้ำเพื่อความอ้วนพี) ได้แก่ ไม่
บริโภคน้ำเพื่อต้องการประดับด้วยเนื้อในสรีระ ในบุคคลเหล่านั้น นักมวยปล้ำ
นักมวยกำหมัด และนักมวยสมัครเล่นเป็นต้น ย่อมยังสรีระให้ล่ำสันด้วยโภชนา-
หารมีปลาและเนื้อเป็นต้นที่สนิทดี โดยคิดว่า ด้วยการบริโภคน้ำอย่างนี้ เนื้อของ
พวกเราจักล่ำสันเพื่อประโยชน์แก่การที่จะทนต่อการต่อยดี ดังนี้ แต่ภิกษุนี้
ย่อมไม่บริโภคน้ำเพื่อประโยชน์ทำเนื้อให้ล่ำสันในสรีระอย่างนั้น.

บทว่า ยาวเทว (เพียง) นี้เป็นคำแสดงการกำหนดประโยชน์ในการ
กลืนกินอาหาร. บทว่า อิมสุต กายสุต จิตฺติยา (เพื่อให้กายนี้ดำรงอยู่ได้)
ได้แก่ ย่อมบริโภคน้ำเพื่อต้องการให้ร่างกายอันประกอบด้วยมหาภูตรูปทั้ง ๔ นี้
ดำรงอยู่ ข้อนี้เป็นประโยชน์ในการกลืนกินอาหารของภิกษุนี้. บทว่า ยาปนาย

(เพื่อให้ชีวิตินทรีย์เป็นไป) ได้แก่ ย่อมบริโภคน้ำเพื่อประโยชน์แก่การให้ชีวิตินทรีย์เป็นไป. บทว่า วิหิงสาปรตยา (เพื่อบำบัดความหิว) ได้แก่ ความหิวเกิดขึ้นเพราะการไม่ได้บริโภคน้ำเป็นปัจจัย ชื่อว่า วิหิงสา ย่อมบริโภคน้ำเพื่อต้องการกำจัดวิหิงสานั้น คือเพื่อให้วิหิงสานั้นสงบลง. บทว่า พุรหมจริยานุกุคทาย (เพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์) ความว่า ไตรสิกขาถือศาสนาทั้งสิ้น ชื่อว่า พรหมจรรย์ ย่อมบริโภคน้ำเพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์นั้น. บทว่า อิติ นี้เป็นบทแสดงถึงอุบาย อธิบายว่า ด้วยอุบายนี้.

บทว่า ปุราณญจ เวทนํ ปฏิหังขามิ (เราจักกำจัดเวทนาเก่าเสียด้วย) ความว่า เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะการไม่ได้บริโภคน้ำเป็นปัจจัย ชื่อว่า เวทนาเก่า ภิกษุยอมบริโภคน้ำด้วยคิดว่า เราจักกำจัดเวทนาเก่านี้.

บทว่า นวญจ เวทนํ น อุปปาตสฺสทมิ (จักไม่ให้เวทนาใหม่เกิดขึ้นด้วย) ความว่า เวทนาอันเกิดขึ้นเพราะการบริโภคน้ำเป็นปัจจัย* ชื่อว่า เวทนาใหม่ ภิกษุยอมบริโภคน้ำด้วยคิดว่า เราจักไม่ให้เวทนาใหม่นี้เกิดขึ้น ดังนี้ อีกอย่างหนึ่ง เวทนาอันเกิดขึ้นเพราะการบริโภคน้ำแล้วเป็นปัจจัย ชื่อว่า เวทนาใหม่ ภิกษุยอมบริโภคน้ำเพื่อมิให้เกิดเวทนานั้นซึ่งยังไม่เกิดขึ้นนั้นแหละ.

บทว่า ยาตุรา จ เม ภวิสฺสติ แปลว่าความดำรงอยู่แห่งชีวิตจักมีแก่เรา. บทว่า อนวชฺชตา จ (ความไม่มีโทษ) นี้ ได้แก่ ในการบริโภคน้ำสิ่งที่มีโทษก็มี สิ่งที่ไม่มีโทษก็มี ในสองอย่างนั้น การแสวงหาโดยไม่ชอบธรรม การรับเอาโดยไม่ชอบธรรม การบริโภคน้ำโดยไม่ชอบธรรม นี้ชื่อว่า สāvā-ชชะ (มีโทษ). การแสวงหาโดยธรรม การรับเอา การพิจารณาแล้วบริโภคน้ำโดยธรรม นี้ชื่อว่า อนāvāชชะ. (ไม่มีโทษ).

* ฉบับพม่าเป็น อติกุคตปจฺเจเนน.

บุคคลบางคนย่อมทำอาหารที่ไม่มีโทษนั้นแหละให้มีโทษ คือทำอาหารที่ตนได้มาโดยธรรมแล้วบริโภคนั้นประมาณ เธอย่อมไม่อาจเพื่อให้อาหารนั้น ๆ ให้ย่อย ย่อมลำบากด้วยการอาเจียนและถ่ายท้องเป็นต้น พวกภิกษุทั้งหลายต้องช่วยกันชวนขวยในการปฏิบัติร่างกายและแสวงหาหาเป็นต้นให้ภิกษุนั้นเมื่อถูกถามว่า นี่อะไร ๆ กัน พวกภิกษุก็จะพูดว่า ภิกษุรูปโน้นท้องขึ้นดังนี้เป็นต้น ภิกษุทั้งหลายก็จะพากันดำหนิตติเตียนว่า ท่านนี้มีปกติอย่างนี้เป็นนิกาลแหละ ย่อมไม่รู้จักประมาณท้องของตน ดังนี้ ภิกษุนี้ ชื่อว่า ย่อมทำอาหารที่ไม่มีโทษให้มีโทษ อย่างนี้. ภิกษุไม่กระทำเหมือนอย่างนั้น ย่อมฉันอาหารด้วยมนสิการว่า ความไม่มีโทษจักมี ดังนี้.

แม้ในบทว่า ฆาสุวิหาโร จ (และการอยู่โดยผาสุก) นี้ความว่า การอยู่โดยผาสุกก็มี การอยู่โดยไม่ผาสุกก็มี.

พราหมณ์ตะกละ ๕ คน

ในการบริโภคนั้น การบริโภคของพราหมณ์ ๕ คนเหล่านี้ คือ พราหมณ์ชื่อ อาหารหัตถะ ๑ พราหมณ์ชื่อ อลังสาฎกะ ๑ พราหมณ์ชื่อ ตัตถวัฏฏกะ ๑ พราหมณ์ชื่อ กากมาสกะ ๑ พราหมณ์ชื่อ ภูตตวมิตกะ ๑ ชื่อว่าอยู่ไม่ผาสุก.

จริงอยู่ บรรดาพราหมณ์เหล่านั้น พราหมณ์ชื่อ อาหารหัตถะ บริโภคมากไม่อาจลุกขึ้นได้ตามธรรมคาของตน จึงพูดว่า ช่วยอุคมือที่ ดังนี้. พราหมณ์ชื่อ อลังสาฎกะ บริโภคอาหารมากแม้จะลุกขึ้นได้แต่ได้ไม่อาจนุ่งผ้าได้. พราหมณ์ชื่อ ตัตถวัฏฏกะ บริโภคมากไม่สามารถลุกขึ้นได้ ย่อมกลิ้งอยู่ที่นั่นนั่นแหละ. พราหมณ์ชื่อ กากมาสกะ บริโภคมากจนสิ้นถึงปาก จนถึงพวกกาอาจิกกินได้. พราหมณ์ชื่อ ภูตตวมิตกะ บริโภคมากไม่อาจเพื่อหุบปากได้ ย่อมอาเจียนในที่นั้นนั่นแล.

ภิกษุยอมไม่ทำอย่างนี้ ย่อมฉันอาหารด้วยคิดว่า การอยู่โดยผาสุกจักมีแก่เรา ดังนี้. การที่ห้องพร้อมด้วยคำข้าว ๔-๕ คำ ชื่อว่า การอยู่เป็นผาสุก เพราะเมื่อภิกษุบริโภคอาหารเพียงนี้แล้วคิมน้ำ อิริยาบถ ๔ ย่อมเป็นไปโดยสะดวก เพราะฉะนั้น พระธรรมเสนาบดี จึงกล่าวคาถาไว้อย่างนี้ว่า

จตุตถโร ปณฺจ อาโลเป อภฺตุวา อุกฺกํ ปิเว
อํ ฆาสุวิหาราย ปหิตตตฺตสฺส ภิกฺขุโน
ภิกฺขุไม่บริโภคอาหาร ๔-๕ คำแล้ว
พึงคิมน้ำแทน การบริโภคอย่างนั้น สมควร
เพื่ออยู่เป็นผาสุกของภิกษุผู้มีจิตเป็นไปใน
กรรมฐาน ดังนี้.

องค์ ๑๒ ของภิกษุผู้ฉันอาหาร

ก็ในฐานะนี้ควรประมวลองค์ทั้งหลาย คือ

ชื่อว่า ไม่บริโภคเพื่อเล่น เป็นองค์ ๑

ชื่อว่า ไม่บริโภคเพื่อมัวเมา เป็นองค์ ๑

ชื่อว่า ไม่บริโภคเพื่อประเทืองผิว เป็นองค์ ๑

ชื่อว่า ไม่บริโภคเพื่ออ้วนพี เป็นองค์ ๑

ชื่อว่า เพื่อกายดำรงอยู่และชีวิตินทรีย์เป็นไป เป็นองค์ ๑

ชื่อว่า เพื่อบำบัดความหิวเพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์ เป็นองค์ ๑

ชื่อว่า เพราะโดยอุบายนี้ เราจักกำจัดเวทนาเก่าและไม่ให้เวทนาใหม่
เกิด เป็นองค์ ๑

ชื่อว่า ความดำรงอยู่แห่งชีวิตจักมีแก่เรา เป็นองค์ ๑

ความไม่มีโทษ และการอยู่เป็นสุข เป็นองค์ ๑

ในการบริโภคอาหารนี้ เป็นอานิสงส์แห่งการบริโภคโภชนะ.

พระมหาสิทธะระจัดองค์ไว้ ๘

ส่วนพระมหาสิทธะระกล่าว องค์ ๔ ข้างต้น ชื่อว่าเป็นข้อห้ามรวม เป็นองค์ ๑ พึงประมวลองค์ ๘ เบื้องปลายมาในองค์ ๘ เบื้องปลายนั้น ชื่อว่า เพียงให้กายนี้ดำรงอยู่ จัดเป็นองค์ ๑ ชื่อว่า เพื่อให้ชีวิตินทรีย์เป็นไป จัดเป็นองค์ ๑ ชื่อว่า เพื่อบำบัดความหิว จัดเป็นองค์ ๑ ชื่อว่า เพื่อประพฤติ พรหมจรรย์ จัดเป็นองค์ ๑ ชื่อว่า ด้วยอุบายนี้เราจักกำจัดเวทนาเก่า จัดเป็นองค์ ๑ ชื่อว่า จักไม่ให้เกิดเวทนาใหม่เกิดขึ้น จัดเป็นองค์ ๑ ชื่อว่า ความดำรงอยู่แห่งชีวิตจักมีแก่เรา จัดเป็นองค์ ๑ ชื่อว่า ความไม่มีโทษ จัดเป็นองค์ ๑ ก็การอยู่ผาสุกเป็นผลของการบริโภค ดังนี้.

ภิกษุเมื่อบริโภคอาหารประกอบด้วยองค์ ๘ อย่างนี้ ชื่อว่าเป็นผู้รู้จัก ประมาณในการบริโภคอาหาร.

บทว่า อยัม รุจฺจติ (นี้เรียกว่า) ความว่า การบริโภคด้วยการ พิจารณาเป็นไปด้วยสามารถารู้จักประมาณอันควรในการแสวงหา การรับ และการบริโภคนี้ ชื่อว่า โภขเน มตฺตณฺณุตตา (ความเป็นผู้รู้ประมาณในโภชนาหาร).

ว่าด้วยมฺุฏฐสัจจทุกะ

พึงทราบวินิจฉัยในมฺุฏฐสัจจทุกะ ต่อไป

บทว่า อสติ (ความระลึกไม่ได้) ได้แก่ นามชั้น ๔ ที่เว้นจากสติ.

บทว่า อนนุสฺสติ อปฺปฏิสฺสติ (ความไม่ตามระลึก ความไม่หวน ระลึก) นี้ทรงเพิ่มบทด้วยอำนาจอุปสรรค.

บทว่า อสรณตา แปลว่า อาการที่ระลึกไม่ได้.

บทว่า อชารณตา (ความไม่ทรงจำ) ได้แก่ ไม่อาจเพื่อจะทรงจำ เพราะบุคคลผู้ประกอบด้วยความไม่ทรงจำนั้นถึงตั้งใจจำก็ไม่อาจรักษาไว้ได้.

ที่ชื่อว่า ปิลาปนตา (ความเลื่อนลอย) เพราะอรรถว่า ย่อมเลื่อนลอยในอารมณ์ เหมือนกระโหลกน้ำเต้าลอยในน้ำฉะนั้น.

บทว่า ปมุสฺสนตา* (ความหลงลืม) ได้แก่ เพราะไม่มีสติ หรือ หลงลืมสติ เพราะบุคคลผู้ไม่มีสติหรือหลงลืมสตินั้น ย่อมเป็นดุจกาที่เก็บก้อนข้าว และเป็นเช่นกับสุนัขจิ้งจอกที่เก็บก้อนเนื้อ ฉะนั้น.

ว่าด้วยภavanaพลทุกะ

พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทสภavanaพละ ต่อไป

บทว่า กุสฺลानํ ฌมฺมานํ (ซึ่งกุศลธรรมทั้งหลาย) คือโพธิปักขิยธรรม.

บทว่า อาเสวนา (การเสพ) คือการเสพตั้งแต่ต้น.

บทว่า ภavana (การเจริญ) คือการเพิ่มขึ้น.

บทว่า พหุลีกมฺมํ (กระทำให้มาก) คือกระทำบ่อย ๆ.

นิทเทสแห่งศีลวิบัติ พึงทราบโดยนัยตรงกันข้ามกับโสรัจจนิทเทส นิทเทสแห่งทัญญูวิบัติ พึงทราบโดยนัยตรงกันข้ามกับทัญญูสัมปทา และนิทเทสแห่งทัญญูสัมปทา พึงทราบโดยนัยตรงกันข้ามกับนิทเทสแห่งทัญญูปาทาน. นิทเทสแห่งศีลวิสุทธินั้นเหมือนกับนิทเทสแห่งศีลสัมปทาก็จริง ถึงอย่างนั้น ในนิทเทสแห่งศีลสัมปทานั้น พระองค์ตรัสปาฏิโมกขสังวรศีลอันให้ถึงวิสุทธิ ส่วนในนิทเทสแห่งศีลวิสุทธินี้ ตรัสศีลอันถึงวิสุทธิ.

* บาลีเป็น สมมุสฺสนตา

อนึ่ง โลกียะและโลกุตระธรรมแม้เป็นไปในภูมิ ๔ พระผู้มีพระภาคเจ้า
ก็ตรัสไว้ด้วยทุกะทั้ง ๖ เหล่านี้ คือ

๑. สติและสัมปชัญญะ (ทุกะที่ ๓๐)
๒. ปฏิสังขานพละและภาวนาพละ (ทุกะที่ ๓๑)
๓. สมณะและวิปัสสนา (ทุกะที่ ๓๒)
๔. สมณนิमितและปีคคานิमित (ทุกะที่ ๓๓)
๕. ปีคคาหะและอวิกเขปะ (ทุกะที่ ๓๔)
๖. สีสัมปทา ทิฏฐีสัมปทา (ทุกะที่ ๓๖).

ว่าด้วยนิทเทสทิฏฐิวิสุทธิทุกะ

พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทสทิฏฐิวิสุทธิ ต่อไป

บทว่า กมฺมสฺสทกตญาณํ (ญาณเป็นเครื่องรู้ว่าสัตว์มีกรรมเป็นของ
ตน) ได้แก่ ปัญญาเป็นเครื่องรู้ว่า นี่เป็นกรรมของตน นี่ไม่ใช่กรรมของตน
บรรดากรรมทั้ง ๒ เหล่านี้ กรรมที่ตนทำแล้วหรือผู้อื่นทำแล้วจงยกไว้ อกุศล
กรรมแม้ทั้งหมดไม่ใช่ของตน เพราะเหตุไร ? เพราะทำลายอรรถ และเพราะ
ให้เกิดอนรรถ ส่วนกุศลกรรมชื่อว่าเป็นกรรมของตน เพราะทำลายอนรรถ
และเพราะให้เกิดอรรถ ในข้อนี้ เหมือนบุรุษมีทรัพย์มีโกะ เดินทางไกล
ในระหว่างทาง เมื่อเขาประกาศเล่นงานนักร้องในบ้านและนิคมเป็นต้น ก็มี
ได้คิดว่า เราเป็นอาคันตุกะ (แขก) พึงอาศัยใครหนอเล่นงานนักร้อง เมื่อ
เล่นนักร้องโดยทำนองที่ต้องการ ย่อมผ่านทางกันดารโดยสบาย ฉันทใด สัตว์
เหล่านี้ตั้งอยู่ในกัมมัสสกตญาณนี้ก็ฉันทนั้นเหมือนกัน กระทำกรรมอันเป็น
วิภูฏคามิมาก เสวยความสุขด้วยความสุข บรรลุพระอรหัตแล้วเหลือจะคณา.

บทว่า **สัจจานุโลมิกญาณ** (สัจจานุโลมิกญาณ) ได้แก่ วิปัสสนาญาณที่คล้อยตามสัจจะ ๔.

บทว่า **มกฺกสมฺมุติสุตฺต ญาณํ ผลสมฺมุติสุตฺต ญาณํ** (ญาณของท่านผู้พร้อมเพรียงด้วยมรรค ญาณของท่านผู้พร้อมเพรียงด้วยผล) ได้แก่ มรรคญาณและผลญาณนั้นแหละ.

ในนิเทศแห่งบทว่า **ทิกฺขุจิวิสุทฺธิ โข ปน** (ความหมจดแห่งทิกฺขุ) พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงจำแนกญาณ ๔ มี กัมมัตสกตญาณเป็นต้นนั้นแหละที่ตรัสไว้ในหนหลัง ด้วยบทมีอาทิว่า **ยา ปญฺญา ปชานนา** (ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด อันใด) ดังนี้.

ในนิเทศแห่งบทว่า **ยถา ทิกฺขุสิสุตฺต จ ปชานํ** (ความเพียรแห่งบุคคลผู้มีทิกฺขุอันหมจด) ได้แก่ ความเพียรที่ทรงแสดงด้วยบทมีอาทิว่า **โย เจตสีโก วิริยารมฺโม** (การปรารภความเพียรทางใจอันใด) ดังนี้ มีคติดอย่างปัญญาอันนั้นแหละ ในฐานะแห่งปัญญาที่เป็นโลกีย์ ก็พึงทราบว่ามีวิริยะนั้นเป็นโลกีย์ ในฐานะแห่งโลกุตระปัญญา ก็พึงทราบว่ามีวิริยะนั้นเป็นโลกุตระ ดังนี้.

ว่าด้วยนิเทศสังเวคทุกะ

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศสังเวคทุกะ ต่อไป

บทว่า **ชาติภยํ** (กลัวชาติ) ได้แก่ ญาณที่เห็นชาติ (ความเกิด) โดยความเป็นภัยตั้งอยู่. แม้ในญาณที่เห็นชราและมรณะ โดยความเป็นภัยเป็นต้นก็เช่นนี้แหละ.

ด้วยบทว่า **อนุปฺปนฺนํ ปาปกาณํ** (เพื่อความไม่เกิดขึ้นแห่งอกุศลบาปธรรม) เป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสความเพียรอันเป็นเหตุของ

ภิกษุผู้เห็นชาติเป็นต้น โดยความเป็นภัยแล้วใคร่เพื่อจะพ้นไปจากชาติ ชราพยาธิและมรณะ. ส่วนเนื้อความแห่งบทภาษณีย์จักมีแจ้งในอรรถกถาวิภังค์ฎกเถา.

ว่าด้วยนิทเทสอสังคฤจตุตถกถาทุกขธรรมทุกะ

พึงทราบวินิจฉัยในบทนิทเทสว่า อสนุจตุตถกถา จ กุสเลสุ ฆมฺเมสุ (ความไม่รู้จักอิมในกุศลธรรมทั้งหลาย) ต่อไป

บทว่า ภิกฺขุโย กมฺยุตา (ความพอใจยิ่ง ๆ ขึ้นไป) ได้แก่ ความพอใจอย่างเยี่ยม จริงอยู่ บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมถวายเป็นภัย (อาหารที่ถวายเป็นภัยประจำ) บ้าง สลากภัก (อาหารที่ถวายเป็นภัยโดยวิธีจับสลาก) บ้าง อุโปสถภัก (อาหารที่ถวายเป็นภัยในวันอุโบสถ) บ้าง ปาฐิปติกภัก (อาหารที่ถวายเป็นภัยในวันหนึ่งค่ำ) บ้าง ตั้งแต่เริ่มต้นทีเดียว บุคคลนั้นเป็นผู้ไม่อิมด้วยการถวายเป็นภัยนั้น ๆ จึงถวายเป็นภัก* (ถวายเป็นภัยประจำ) สังฆภัก (ถวายเป็นภัยแก่สงฆ์) วัสสาวาสภัก (ถวายเป็นภัยแก่ภิกษุผู้จำพรรษา) อีก ย่อมสร้างอวาส ย่อมถวายเป็นภัยแม้ทั้ง ๔. เขาก็ยังเป็นผู้ไม่อิมใจแม้ในการถวายเป็นภัยนั้น ๆ จึงรับสละทั้งหลาย สมาทานเบญจศีล เขาก็ยังเป็นผู้ไม่อิมใจแม้ในการทำกุศลนั้น ๆ จึงบวช ครั้นบวชแล้วก็เรียนกะพุทธวจนะ คือพระไตรปิฎก คือนิกายหนึ่ง สองนิกาย ย่อมยังสมาบัติ ๘ ให้เกิด เจริญวิปัสสนาถือเอาพระอรหัตต์ จำเดิมแต่การบรรลุพระอรหัตต์แล้ว ย่อมเป็นผู้ชื่อว่า มหาสังคฤจตุตถกถา (อิมใจอย่างใหญ่) ความพอใจอย่างเยี่ยม (พิเศษ) จนถึงพระอรหัตต์อย่างนี้ ชื่อว่า ภิกฺขุโยกมฺยุตา (ความพอใจยิ่ง ๆ ขึ้นไป).

พึงทราบวินิจฉัยในบทนิทเทสแห่งบทว่า อปฺปฎิวานิตา จ ปธานสุมี (ความไม่ทอดทิ้งในความพยายาม) ดังนี้ เพราะภิกษุหน่ายอยู่ในการเจริญ

* โยชนาว่า ฐภัก อาหารที่ถวายเป็นภัยผู้ทำความเพียร

กุศลธรรมอันยิ่งทั้งหลายในเสนาสนะอันสังคทั้งหลาย ชื่อว่ายังความเพียรให้
ถ้อยถอย ภิกษุเมื่อไม่หน่าย ชื่อว่า ไม่ยังความเพียรให้ถ้อยถอย เพราะฉะนั้น
เพื่อทรงแสดงนัยนั้น จึงตรัสคำมีอาทิว่า ยา กุศลानं ฌมมานं (เพื่อความ
เจริญแห่งกุศลธรรมอันใด) ดังนี้.

ในพระบาลีเหล่านั้น บทว่า สกุกจุกิริยตา (ความเป็นผู้กระทำ
โดยเคารพ) ได้แก่ ความเป็นผู้กระทำโดยเคารพในการทำกุศลทั้งหลาย.

บทว่า สาทจุกิริยตา (ความกระทำติดต่อ) คือ ทำติดต่อกันนั้นแหละ.

บทว่า อญฺฐิตกิริยตา (ความการทำไม่หยุด) คือ ทำไม่ให้ขาด
ทำไม่หยุด.

บทว่า โอนลีนวุตติตา (ความประพฤติไม่ย่อหย่อน) คือ ความ
ดำรงชีพไม่ย่อหย่อน หรือความประพฤติไม่ย่อหย่อน.

บทว่า อนิกฺขิตฺตณฺหตฺตา (ความไม่ทิ้งฉันทะ) คือ ไม่ทิ้งกุศลฉันทะ.

บทว่า อนิกฺขตฺตชฺชเรตา (ความไม่ทอดธุระ) คือ ไม่ทอดทิ้งธุระความ
เพียรในการสร้างกุศล.

ว่าด้วยนิเทศวิชาทุกะ

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า ปุพฺพเพนิวาसानุสฺสตีวณํ วิชา นี้ต่อไป

บทว่า ปุพฺพเพนิวาโส (บุพเพนิวาส) ได้แก่ ชั้นที่เคยอาศัยอยู่ใน
กาลก่อน และชั้นที่เนื่องกัน. การตามระลึกบุพเพนิวาสได้ ชื่อว่า บุพเพนิ-
วาसानุสฺสติ. ญาณสัมปยุตด้วยบุพเพนิวาसानุสฺสตินั้น ชื่อว่า บุพเพนิวาสา-
นุสฺสติญาณ. บุพเพนิวาसानุสฺสติญาณนี้ นั้น ชื่อว่า วิชา แม้เพราะอรรถว่า
ย่อมกำจัดความมืดอันปกปิดชั้นที่เคยอาศัยอยู่ในกาลก่อน คือญาณนั้นกำจัด
ความมืดแล้วกระทำชั้นเหล่านั้น อันตนรู้แจ้งแล้วให้ปรากฏ เพราะเหตุนี้
ญาณนั้น จึงชื่อว่า วิชา ด้วยอรรถว่า กระทำชั้นให้ปรากฏ.

บทว่า จตุปปาเต ญาณ (จตุปปาตญาณ) ได้แก่ ญาณ (คือ ความรู้) ในจติและอุปบัติ. ญาณเมื่อนี้ก็ชื่อว่า วิชชา แม้ด้วยอรรถว่า ย่อมกำจัดความมืดอันปกปิดจติและปฏิสนธิของสัตว์ทั้งหลาย คือ ญาณนั้นกำจัดความมืดแล้วกระทำจติและปฏิสนธิของสัตว์ทั้งหลายที่รู้แล้วให้ปรากฏ เพราะฉะนั้น ญาณนั้น จึงชื่อว่า วิชชา แม้ด้วยอรรถว่า กระทำจติปฏิสนธิที่รู้แล้วให้ปรากฏ.

บทว่า อาสวานํ ขย ญาณ (อาสวักขยญาณ) ได้แก่ ญาณในสมัยสิ้นสรรพกิเลสทั้งหลาย ญาณนี้ นั้น ชื่อว่า วิชชา แม้เพราะอรรถว่า ย่อมกำจัดความมืดอันปิดบังสังขะทั้ง ๔ คือ ญาณนั้นกำจัดความมืดแล้วกระทำสังขะ ที่รู้แล้วให้ปรากฏ เพราะเหตุนี้ นั้น จึงชื่อว่า วิชชา แม้ด้วยอรรถว่า กระทำสังขะให้แจ่มแจ้ง.

ในชื่อว่า จิตตสุต จ อธิมุตติ นิพพานญจ (อธิมุตติแห่งจิต และนิพพาน) นี้ สมบัติ ๘ ชื่อว่า อธิมุตติแห่งจิต ด้วยอรรถว่า น้อมไปในอารมณ์ และด้วยอรรถว่า หลุดพ้นด้วยดีจากกรรมอันเป็นข้าศึกทั้งหลาย. ส่วนญาณนอกนี้ชื่อว่า นิพพาน ด้วยอรรถว่า วานะกล่าวคือค้นหาไม่มีในนิพพานนี้ หรือ พระนิพพานนี้ออกไปจากวานะ (คือค้นหาเป็นเครื่องร้อยรัด) นั้น. บรรดากรรมทั้ง ๒ (คืออธิมุตติแห่งจิตและนิพพาน) เหล่านั้น สมบัติ ๘ ตรัสว่า วิมุตติ เพราะหลุดพ้นแล้วจากกิเลสที่ข่มไว้ได้เอง. แต่นิพพาน ตรัสว่า วิมุตติ เพราะหลุดพ้นโดยส่วนเดียวจากสรรพกิเลสทั้งหลาย.

บทว่า มคฺคสมฺมุทิสฺส ญาณ (ญาณของท่านผู้พร้อมเพียงด้วยมรรค) ได้แก่ มรรคญาณทั้ง ๔. บทว่า ผลสมฺมุทิสฺส ญาณ (ญาณของท่านผู้พร้อมเพียงด้วยผล) ได้แก่ ผลญาณทั้ง ๔.

ในบรรดาญาณเหล่านั้น มรรคญาณที่ ๑ ชื่อว่า ขย ญาณ (ญาณในความสิ้นไป) เพราะอรรถว่า เกิดขึ้นยังกิเลส ๕ อย่างให้สิ้นไป ให้ดับไป ให้สงบ ให้ระงับ. มรรคญาณที่ ๒ ยังกิเลส ๔ อย่าง ให้สิ้นไป. มรรคญาณที่ ๓ ก็ยังกิเลส ๔ อย่างให้สิ้นไปเหมือนกัน แต่มรรคญาณที่ ๔ ชื่อว่า ขย ญาณ (ขยญาณ) เพราะอรรถว่า ย่อมเกิดขึ้นทำกิเลส ๘ อย่างให้สิ้นไป ให้ดับไป ให้สงบ ให้ระงับ.

แต่ผลญาณของมรรคนั้น ๆ ชื่อว่า อนุปปาเท ญาณ (อนุปปาตญาณ) เพราะอรรถว่า เกิดขึ้นในที่สุดแห่งการสิ้นไป ในที่สุดแห่งการดับไป ในที่สุดแห่งการสงบไป ในที่สุดแห่งการระงับไป ในที่สุดแห่งการไม่เกิดขึ้น ในที่สุดแห่งการไม่เป็นไปแห่งกิเลสเหล่านั้น ดังนี้แล.

การพรรณานานิกเขปกัณฑ์

อัญญาสาลินี อรรถกถาธรรมสังคณี จบ

อัตถุทธารกัณฑ์

ติกะ

[๘๗๘] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

กุศลในภูมิ ๔ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นอกุศล เป็นไฉน ?

จิตตูปบาทฝ่ายอกุศล ๑๒ ดวง สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล.

ธรรมเป็นอัพยากฤต เป็นไฉน ?

วิบากในภูมิ ๔ กิริยาอัพยากฤตในภูมิ ๓ รูป และนิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัพยากฤต.

[๘๗๙] ธรรมสัมปยุตด้วยสุขเวทนา เป็นไฉน ?

จิตตูปบาทที่สหรคตด้วยโสมนัสเวทนา ฝ่ายกามาวจรกุศล ๔ ดวง ฝ่ายอกุศล ๔ ดวง ฝ่ายกามาวจรกุศลวิบาก และฝ่ายกิริยา (อย่างละ) ๕ ดวง ฌาน ๓ (ในจตุกนัย) และ (ในปัญจกนัย) ที่เป็นรูปาวจร ฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบาก และฝ่ายกิริยา, ฌาน ๓ และ ๔ ที่เป็นโลกุตระ ฝ่ายกุศล และฝ่ายวิบาก เว้นสุขเวทนาที่บังเกิดในจิตตูปบาทเหล่านี้เสีย สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสัมปยุตด้วยสุขเวทนา.

ธรรมที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนา เป็นไฉน ?

จิตตูปบาทที่สหรคตด้วยโทมนัสเวทนา ๒ ดวง กายวิญญาณที่สหรคตด้วยทุกขเวทนา เว้นทุกขเวทนาที่บังเกิดในจิตตูปบาทเหล่านั้นเสีย สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสหรคตด้วยทุกขเวทนา.

ธรรมสหครตด้วยอทุกขมสุขเวทนา เป็นไฉน ?

จิตอุปบาทที่สหครตด้วยอุเบกขาเวทนา ฝ่ายกามาวจรกุศล ๔ ดวง
ฝ่ายอกุศล ๖ ดวง ฝ่ายกามาวจรกุศลวิบาก ๑๐ ดวง ฝ่ายอกุศลวิบาก ๖ ดวง
ฝ่ายกิริยา ๖ ดวง รูปาวจรจตุตถฌานฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบาก และฝ่ายกิริยา
อรูป ๔ ฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบาก และฝ่ายกิริยา โลกุตจรจตุตถฌาน ฝ่ายกุศล
และฝ่ายวิบาก เว้นอทุกขมสุขเวทนาที่บังเกิดในจิตอุปบาทเหล่านี้เสีย สภาว-
ธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนา.

เวทนาทั้ง ๓ รูป และนิพพาน สภาวธรรมเหล่านี้จะกล่าวว่ ธรรม-
สัมปยุตด้วยสุขเวทนามิได้ ว่าธรรมสัมปยุตด้วยทุกขเวทนามิได้ ว่าธรรม
สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนามิได้.

[๘๘๐] ธรรมเป็นวิบาก เป็นไฉน ?

วิบากในภูมิ ๔ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นวิบาก.

ธรรมเป็นเหตุแห่งวิบาก เป็นไฉน ?

กุศลในภูมิ ๔ อกุศล สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นเหตุแห่ง
วิบาก.

ธรรมไม่เป็นวิบากและไม่เป็นเหตุแห่งวิบาก เป็นไฉน ?

กิริยาอัพยาภตในภูมิ ๓ รูป และนิพพาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า
ธรรมไม่เป็นวิบากและไม่เป็นเหตุแห่งวิบาก.

[๘๘๑] อุปาทินนุปาทานิยธรรม เป็นไฉน ?

วิบากในภูมิ ๓ และรูปที่กรรมแต่งขึ้น สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า
อุปาทินนุปาทานิยธรรม.

อนุปาทินุปาทานิยธรรม เป็นไฉน ?

กุศลในภูมิ ๓ อกุศล กิริยาอัพยากฤตในภูมิ ๓ และรูปที่กรรมมิได้
แต่งขึ้น สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า อนุปาทินุปาทานิยธรรม.

อนุปาทินนอนุปาทานิยธรรม เป็นไฉน ?

มรรค ๔ ที่เป็นโลกุตระ สามัญผล ๔ และนิพพาน สภาวะธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า อนุปาทินนอนุปาทานิยธรรม.

[๘๘๒] **ธรรมเศร้าหมองและเป็นอารมณ์ของสังกิเลส เป็น
ไฉน ?**

จิตตูปบาทฝ่ายอกุศล ๑๒ ดวง สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรม
เศร้าหมอง และเป็นอารมณ์ของสังกิเลส.

ธรรมไม่เศร้าหมองแต่เป็นอารมณ์ของสังกิเลส เป็นไฉน ?

กุศลในภูมิ ๓ วิบากในภูมิ ๓ กิริยาอัพยากฤตในภูมิ ๓ และรูปทั้งหมด
สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เศร้าหมองแต่เป็นอารมณ์ของสังกิเลส.

ธรรมไม่เศร้าหมองและไม่เป็นอารมณ์ของสังกิเลสเป็นไฉน ?

มรรค ๔ ซึ่งเป็นโลกุตระ สามัญผล ๔ และนิพพาน สภาวะธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เศร้าหมองและไม่เป็นอารมณ์ของสังกิเลส.

[๘๘๓] **ธรรมมีวิตกมีวิจารณ์ เป็นไฉน ?**

กามาวจรกุศล อกุศล จิตตูปบาทฝ่ายกามาวจรกุศลวิบาก ๑๑ ดวง
ฝ่ายอกุศลวิบาก ๒ ดวง ฝ่ายกิริยา ๑๑ ดวง รูปาวจรปฐมฌาน ฝ่ายกุศล
ฝ่ายวิบาก และฝ่ายกิริยา โลกุตระปฐมฌาน ฝ่ายกุศล และฝ่ายวิบาก เว้น
วิตกและวิจารณ์ที่บังเกิดในจิตตูปบาทเหล่านี้เสีย สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรม
มีวิตกมีวิจารณ์.

ธรรมไม่มีวิตกแต่มีวิจารณ์ เป็นไฉน ?

ทุติยฌานในรูปาวจรปัญจกนัย ฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบาก และฝ่ายกิริยา
ทุติยฌานในโลกุตระปัญจกนัย ฝ่ายกุศล และฝ่ายวิบาก เว้นวิจารณ์ที่บังเกิดใน
จิตตูปบาทเหล่านี้เสีย สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่มีวิตกแต่มีวิจารณ์.

ธรรมไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์ เป็นไฉน ?

ปัญจวิญญาณทั้ง ๒ ฌาน ๓ และ ๓ ที่เป็นรูปาวจร ฝ่ายกุศล ฝ่าย
วิบาก และฝ่ายกิริยา อรูป ๔ ฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบาก และฝ่ายกิริยา ฌาน ๓
และ ๓ ที่เป็นโลกุตระ ฝ่ายกุศล และฝ่ายวิบาก วิจารณ์ที่บังเกิดในทุติยฌาน
ในปัญจกนัย รูป และนิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่มีวิตก
ไม่มีวิจารณ์.

วิจารณ์ที่บังเกิดร่วมกับวิตกจะกล่าวว่ามีวิตกมีวิจารณ์ก็ได้ ว่าไม่มีวิตก
แต่มีวิจารณ์ก็ได้ ว่าไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์ก็ได้.

[๘๘๔] ธรรมสหระคตด้วยปีติ เป็นไฉน ?

จิตตูปบาทที่สหระคตด้วยโสมนัสเวทนา ฝ่ายกามาวจรกุศล ๔ ดวง
ฝ่ายอกุศล ๔ ดวง ฝ่ายกามาวจรกุศลวิบาก ๕ ดวง ฝ่ายกิริยา ๕ ดวง ฌาน ๒
และ ๓ ที่เป็นรูปาวจร ฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบาก และฝ่ายกิริยา ฌาน ๒ และ ๓
ที่เป็นโลกุตระ ฝ่ายกุศล และฝ่ายวิบาก เว้นปีติที่บังเกิดในจิตตูปบาทเหล่านี้
เสีย สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสหระคตด้วยปีติ.

ธรรมสหระคตด้วยสุขเวทนา เป็นไฉน ?

จิตตูปบาทที่สหระคตด้วยโสมนัสเวทนา ฝ่ายกามาวจรกุศล ๔ ดวง
ฝ่ายอกุศล ๔ ดวง ฝ่ายกามาวจรกุศลวิบาก ๖ ดวง ฝ่ายกิริยา ๕ ดวง ฌาน ๓
และ ๔ ที่เป็นรูปาวจร ฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบาก และฝ่ายกิริยา ฌาน ๓ และ ๔

ที่เป็นโลกุตระ ฝ่ายกุศล และฝ่ายวิบาก เว้นสุขเวทนาที่บังเกิดในจิตตูปบาท เหล่านี้เสีย สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสหคตด้วยสุขเวทนา.

ธรรมสหคตด้วยอุเบกขาเวทนา เป็นไฉน ?

จิตตูปบาทที่สหคตด้วยอุเบกขาเวทนา ฝ่ายกามาวจรกุศล ๔ ดวง ฝ่ายอกุศล ๖ ดวง ฝ่ายกามาวจรกุศลวิบาก ๑๐ ดวง ฝ่ายอกุศลวิบาก ๖ ดวง ฝ่ายกิริยา ๖ ดวง รูปาวจรจตุตถฌาน ฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบาก และฝ่ายกิริยา อรูป ๔ ฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบาก และฝ่ายกิริยา โลกุตระจตุตถฌาน ฝ่ายกุศล และฝ่ายวิบาก เว้นอุเบกขาเวทนาที่บังเกิดในจิตตูปบาทเหล่านี้เสีย สภาวะธรรม เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสหคตด้วยอุเบกขาเวทนา

ปีติไม่สหคตด้วยปีติ แต่สหคตด้วยสุขเวทนา ไม่สหคตด้วย อุเบกขาเวทนา

สุขเวทนาไม่สหคตด้วยเวทนา แต่ที่สหคตด้วยปีติ ไม่สหคตด้วย อุเบกขาเวทนามี ที่จะกล่าวไม่ได้ว่าสหคตด้วยปีติก็มี

จิตตูปบาทที่สหคตด้วยโทมนัสเวทนา ๒ ดวง กายวิญญานที่สหคต ด้วยทุกขเวทนา อุเบกขาเวทนา รูป และนิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ จะ กล่าวว่ สหคตด้วยปีติก็ไม่ได้ ว่าสหคตด้วยสุขเวทนามีไม่ได้ ว่าสหคต ด้วยอุเบกขาเวทนามีไม่ได้.

[๘๘๕] ธรรมอันโสดาปัตติมรรคประหาณ เป็นไฉน ?

จิตตูปบาทที่สัมปยุตด้วยทักขิ ๔ ดวง จิตตูปบาทที่สหคตด้วยวิจิกิ- ฉนา สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมอันโสดาปัตติมรรคประหาณ.

ธรรมอันมรรคเบื้องสูง ๓ ประหาณ เป็นไฉน ?

จิตตูปบาทที่สหคตด้วยอุทธัจจะ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมอัน มรรคเบื้องสูง ๓ ประหาณ

จิตตูปบาทที่สหระตด้วยโลภะวิปยุตจากทัญญู ๔ ดวง จิตตูปบาทที่
สหระตด้วยโทมนัสเวทนา ๒ ดวง สภาวะธรรมเหล่านี้ ที่เป็นธรรมอันโศดา-
ปัตติมรรคประหาค์มี ที่เป็นธรรมอันมรรคเบื้องสูง ๓ ประหาค์มี.

ธรรมอันโศดาปัตติมรรคและมรรคเบื้องสูง ๓ ไม่ประหาค์
เป็นไฉน ?

กุศลในภุมิ ๔ วิบากในภุมิ ๔ กิริยาอัพยาภุตตในภุมิ ๓ รูป และนิพ-
พาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมอันโศดาปัตติมรรคและมรรคเบื้องสูง ๓
ไม่ประหาค์.

[๘๘๖] **ธรรมมีสัมปยุตตเหตุอันโศดาปัตติมรรคประหาค์**
เป็นไฉน ?

จิตตูปบาทที่สัมปยุตด้วยทัญญู ๔ ดวง จิตตูปบาทที่สหระตด้วยวิจิกิ-
ฉาเวณโมหะที่บังเกิดในจิตตูปบาทเหล่านี้เสีย สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรม
มีสัมปยุตตเหตุอัน โศดาปัตติมรรคประหาค์.

ธรรมมีสัมปยุตตเหตุอันมรรคเบื้องสูง ๓ ประหาค์ เป็นไฉน ?

จิตตูปบาทที่สหระตด้วยอุทธัจจะ เวณโมหะที่บังเกิดในจิตตูปบาท
เหล่านี้เสีย สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีสัมปยุตตเหตุอันมรรคเบื้องสูง ๓
ประหาค์

จิตตูปบาทที่สหระตด้วยโลภะวิปยุตจากทัญญู ๔ ดวง จิตตูปบาทที่
สหระตด้วยโทมนัสเวทนา ๒ ดวง สภาวะธรรมเหล่านี้ที่เป็นธรรมมีสัมปยุตต-
เหตุอันโศดาปัตติมรรคประหาค์มี ที่เป็นธรรมมีสัมปยุตตเหตุอันมรรคเบื้อง
สูง ๓ ประหาค์มี.

ธรรมไม่มีสัมปยุตตเหตุอันโสดาปัตติมรรค และมรรคเบื้อง

สูง ๓ จะประหาณ เป็นไฉน ?

โมหะที่สหระคด้วยวิจิกิจจา โมหะที่สหระคด้วยอุทัจจะ กุศลใน
ภูมิ ๔ วิบากในภูมิ ๔ กิริยาอัพยาภุตในภูมิ ๓ รูป และนิพพาน สภาว-
ธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่มีสัมปยุตตเหตุอันโสดาปัตติมรรค และมรรคเบื้อง
สูง ๓ จะประหาณ.

[๘๘๗] ธรรมเป็นเหตุให้จติปฏิสนธิ เป็นไฉน ?

กุศลในภูมิ ๓ และอกุศล สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นเหตุให้
จติปฏิสนธิ.

ธรรมเป็นเหตุให้ถึงนิพพาน เป็นไฉน ?

มรรค ๔ ที่เป็นโลกุตระ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นเหตุ
ให้ถึงนิพพาน.

ธรรมไม่เป็นเหตุให้จติปฏิสนธิ และไม่เป็นเหตุให้ถึงนิพพาน
เป็นไฉน ?

วิบากในภูมิ ๔ กิริยาอัพยาภุตในภูมิ ๓ รูป และนิพพาน สภาว-
ธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นเหตุให้จติปฏิสนธิและไม่เป็นเหตุ ให้ถึงนิพพาน.

[๘๘๘] ธรรมเป็นของเสกขบุคคล เป็นไฉน ?

มรรค ๔ ที่เป็นโลกุตระ และสามัญผล ๓ เบื้องต่ำ สภาวธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นของเสกขบุคคล.

ธรรมเป็นของอเสกขบุคคล เป็นไฉน ?

อรหัตผลเบื้องสูง สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นของอเสกข-
บุคคล.

**ธรรมไม่เป็นของเสกขบุคคล และไม่เป็นของอเสกขบุคคล
เป็นไฉน ?**

กุศลในภุมิ ๓ อกุศล วิบากในภุมิ ๓ กิริยาอัพยากฤตในภุมิ ๓ รูป
และนิพพาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นของเสกขบุคคล และไม่
เป็นของอเสกขบุคคล.

[๘๘๕] ธรรมเป็นปริตตะเป็นไฉน ?

กามาวจรกุศล อกุศล กามาวจรวิบากทั้งหมด กามาวจรกิริยาอัพยา-
กฤตและรูปทั้งหมด สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นปริตตะ.

ธรรมเป็นมหัคคตะ เป็นไฉน ?

กุศลธรรมและอัพยากฤตธรรมที่เป็นรูปาวจร อรูปาวจร สภาวธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นมหัคคตะ.

ธรรมเป็นอัปมาณะ เป็นไฉน ?

มรรค ๔ ที่เป็นโลกุตระ สามัญผล ๔ และนิพพาน สภาวธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอัปมาณะ.

[๘๘๐] ธรรมมีอารมณฺ์เป็นปริตตะ เป็นไฉน ?

กามาวจรวิบากทั้งหมด กิริยามโนชาติ อเหตุกกิริยา มโนวิญญาณ-
ชาติที่สหรัคด้วยโสมนัสเวทนา สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีอารมณฺ์เป็น
ปริตตะ.

ธรรมมีอารมณฺ์เป็นมหัคคตะ เป็นไฉน ?

วิญญาณัญญาตนะ เนวสัณฺณวนาสัณฺญาตนะ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า
ธรรมมีอารมณฺ์เป็นมหัคคตะ.

ธรรมมีอารมณ์เป็นอัปमानะ เป็นไฉน ?

มรรค ๔ ที่เป็นโลกุตระ และสามัญผล ๔ สภาวธรรมเหล่านี้
ชื่อว่า ธรรมมีอารมณ์เป็นอัปमानะ.

จิตตูปบาทที่เป็นญาณวิปยุตฝ่ายกามาวจรกุศล ๔ ดวง จิตตูปบาท
ที่เป็นญาณวิปยุตฝ่ายภิกขิยา ๔ ดวง อกุศลจิตทั้งหมด สภาวธรรมเหล่านี้ที่มี
อารมณ์ปริตตะกัมมี ที่มีอารมณ์เป็นมหัคคตะแต่ไม่มีอารมณ์เป็นอัปमानะกัมมี
ที่จะกล่าวว่ามีอารมณ์เป็นปริตตะกัมมีไม่ได้ ว่ามีอารมณ์เป็นมหัคคตะกัมมีไม่ได้กัมมี

จิตตูปบาทที่เป็นญาณสัมปยุตฝ่ายกามาวจรกุศล ๔ ดวง จิตตูปบาท
ที่เป็นญาณสัมปยุตฝ่ายภิกขิยา ๔ ดวง รูปาวจรจตุตถฌาน ฝ่ายกุศล และฝ่าย
ภิกขิยาเหตุกภิกขิยาม โทณวิญญูณธาตุที่สหรัคด้วยอุเบกขา สภาวธรรมเหล่านี้
ที่มีอารมณ์เป็นปริตตะกัมมี ที่มีอารมณ์เป็นมหัคคตะกัมมี ที่มีอารมณ์เป็นอัป-
मानะกัมมี ที่จะกล่าวว่ามีอารมณ์เป็นปริตตะกัมมีไม่ได้ ว่ามีอารมณ์เป็นมหัคคตะ
กัมมีไม่ได้ ว่ามีอารมณ์เป็นอัปमानะกัมมีไม่ได้กัมมี

ฌาน ๓ และ ๔ ที่เป็นรูปาวจร ฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบาก และฝ่ายภิกขิยา
จตุตถฌานวิบาก อากาสาณัญญาขตนะ อากิญจัญญาขตนะ สภาวธรรมเหล่านี้
จะกล่าวว่ามีอารมณ์เป็นปริตตะกัมมีไม่ได้ ว่ามีอารมณ์เป็นมหัคคตะกัมมีไม่ได้ ว่ามี
อารมณ์เป็นอัปमानะกัมมีไม่ได้

รูปและนิพพานจัดเป็นอนารัมมณะ.

[๘๕๑] **ธรรมทราวม เป็นไฉน ?**

จิตตูปบาทที่เป็นอกุศล ๑๒ ดวง สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมทราวม.

ธรรมปานกลาง เป็นไฉน ?

กุศลในภุมิ ๓ วิบากในภุมิ ๓ ภิกขิยาอัพยาภตในภุมิ ๓ และรูป
ทั้งหมด สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมปานกลาง.

ธรรมประณีต เป็นไฉน ?

มรรค ที่เป็นโลกุตระ สามัญผล ๔ และนิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมประณีต.

[๘๕๒] **ธรรมเป็นมิจนัสภาวะและให้ผลแน่นอน เป็นไฉน ?**

จิตตูปบาทที่สัมปยุตด้วยทัญญู ๔ ดวงจิตตูปบาทที่สหระคด้วยโทมนัสเวทนา ๒ ดวง สภาวะธรรมเหล่านี้ ที่เป็นมิจนัสภาวะ และให้ผลแน่นอนก็มีที่ให้ผลไม่แน่นอนก็มี

ธรรมเป็นสัมมาสภาวะและให้ผลแน่นอน เป็นไฉน ?

มรรค ๔ ที่เป็นโลกุตระ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นสัมมาสภาวะ และให้ผลแน่นอน.

ธรรมให้ผลไม่แน่นอน เป็นไฉน ?

จิตตูปบาทที่สหระคด้วยโลภะวิปยุตจากทัญญู ๔ ดวง จิตตูปบาทที่สหระคด้วยวิจิกิจจา จิตตูปบาทที่สหระคด้วยอุทธรจจะ กุศลในภุมิ ๓ วิบากในภุมิ ๔ กิริยาอัพยาภตในภุมิ ๓ รูป และนิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมให้ผลแน่นอน.

[๘๕๓] **ธรรมมีมรรคเป็นอารมณฺ์ เป็นไฉน ?**

จิตตูปบาทที่เป็นญาณสัมปยุตฝ่ายกามาวจรกุศล ๔ ดวง จิตตูปบาทที่เป็นญาณสัมปยุตฝ่ายกิริยา ๔ ดวง สภาวะธรรมเหล่านี้ ที่มีมรรคเป็นอารมณฺ์ แต่ไม่มีเหตุคือมรรคก็มี ที่มีมรรคเป็นอธิบดี แต่จะกล่าวว่ามีมรรคเป็นอารมณฺ์ ก็ไม่ได้ ว่ามีมรรคเป็นอธิบดีไม่ได้ก็มี

อริยมรรค ๔ ไม่มีมรรคเป็นอารมณฺ์ แต่มีเหตุคือมรรค ที่มีมรรคเป็นอธิบดีก็มี ที่จะกล่าวไม่ได้ว่ามีมรรคเป็นอธิบดีก็มี

รูปาวจรจตุตถฌานฝ่ายกุศล และฝ่ายกิริยา อเหตุกกิริยามโนวิญญูณ-
ธาตุที่สหรัคด้วยอุเบกขา สภาวธรรมเหล่านี้ ที่มีมรรคเป็นอารมณ์ แต่ไม่มี
เหตุคือมรรค ไม่มีมรรคเป็นอธิบดีก็มี ที่จะกล่าวไม่ได้ว่ามีมรรคเป็นอารมณ์
ก็มี

จิตตูปบาทที่เป็นญาณวิปยุตฝ่ายกามาวจรกุศล ๔ ดวง อกุศลทั้งหมด
กามาวจรวิบากทั้งหมด จิตตูปบาทฝ่ายกิริยา ๖ ดวง ฌาน ๓ และ ๔ ที่เป็น
รูปาวจร ฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบาก และฝ่ายกิริยา จตุตถฌานวิบาก อรูป ๔
ฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบาก และฝ่ายกิริยา สามัญผล ๔ สภาวธรรมเหล่านี้ จะ
กล่าวว่ามีมรรคเป็นอารมณ์ก็ไม่ได้ ว่ามีเหตุคือมรรคก็ไม่ได้ ว่ามีมรรคเป็น
อธิบดีก็ไม่ได้

รูปทั้งหมด และนิพพาน จัดเป็นอนารัมมณะ.

[๘๕๔] ธรรมเกิดขึ้นแล้ว เป็นไฉน ?

วิบากในภุมิ และรูปที่กรรมแต่งขึ้น สภาวธรรมเหล่านั้น ที่เป็นธรรม
เกิดขึ้นแล้วก็มี ที่เป็นธรรมจักเกิดขึ้นก็มี จะกล่าวไม่ได้ว่าเป็นธรรมยังไม่
เกิดขึ้น

กุศลในภุมิ ๔ อกุศล กิริยาอัพยากฤตในภุมิ ๓ และรูปที่กรรมได้แต่ง
ขึ้น สภาวธรรมเหล่านี้ ที่เป็นธรรมเกิดขึ้นแล้วก็มี ที่เป็นธรรมยังไม่เกิดขึ้น
แต่จะกล่าวไม่ได้ว่าเป็นธรรมจักเกิดขึ้นก็มี

นิพพาน จะกล่าวว่าเป็นธรรมเกิดขึ้นแล้วก็ไม่ได้ ว่าเป็นธรรมยังไม่
เกิดขึ้นก็ไม่ได้ ว่าเป็นธรรมจักเกิดขึ้นก็ไม่ได้.

[๘๕๕] ธรรมทั้งปวง เว้นนิพพานเสีย ที่เป็นอดีตก็มี ที่เป็นอนาคต
ก็มี ที่เป็นปัจจุบันก็มี

นิพพาน จะกล่าวว่าเป็นอดีตก็ได้ ว่าเป็นอนาคตก็ได้ ว่าเป็นปัจจุบันก็ได้.

[๘๕๖] ธรรมมีอารมณ์เป็นอดีต เป็นไฉน ?

วิญญาณ์ญาตนะ เนวสัญญานาสัญญาตนะ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีอารมณ์เป็นอดีต

ธรรมที่จะจัดว่ามีอารมณ์เป็นอนาคตโดยเฉพาะ ไม่มี.

ธรรมมีอารมณ์เป็นปัจจุบัน เป็นไฉน ?

ปัญจวิญญาณทั้ง ๒ มโนธาตุ ๓ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีอารมณ์เป็นปัจจุบัน.

จิตตูปบาทฝ่ายกามาวจรกุศลวิบาก ๑๐ ดวง มโนวิญญาณธาตุที่สหรัคตด้วยอุเบกขา ฝ่ายอกุศลวิบาก อเหตุกกิริยามโนวิญญาณธาตุที่สหรัคตด้วยโสมนัส สภาวธรรมเหล่านี้ ที่มีอารมณ์เป็นอดีตก็มี ที่มีอารมณ์เป็นอนาคตก็มี ที่มีอารมณ์เป็นปัจจุบันก็มี

กามาวจรกุศล อกุศล จิตตูปบาทฝ่ายกิริยา ๕ ดวง รูปาวจรจตุตถ-ฉาน ฝ่ายกุศล และฝ่ายกิริยา สภาวธรรมเหล่านี้ ที่มีอารมณ์เป็นอดีตก็มี ที่มีอารมณ์เป็นอนาคตก็มี ที่มีอารมณ์เป็นปัจจุบันก็มี ที่จะกล่าวว่ามีอารมณ์เป็นอดีตก็ได้ ว่ามีอารมณ์เป็นอนาคตก็ได้ ว่ามีอารมณ์เป็นปัจจุบันก็ได้ก็มี

ฉาน ๓ และ ๔ ที่เป็นรูปาวจร ฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบาก ฝ่ายกิริยา จตุตถฉานวิบาก อากาธานัญญาตนะ อากิญจัญญาตนะ มรรค ๔ ที่เป็นโลกุตระและสามัญผล ๔ สภาวธรรมเหล่านี้จะกล่าวว่ามีอารมณ์อดีตก็ได้ ว่ามีอารมณ์เป็นอนาคตก็ได้ ว่ามีอารมณ์เป็นปัจจุบันก็ได้

รูป และนิพพาน จัดเป็นอนารัมมณะ.

[๘๘๓] ธรรมทั้งปวง เว้นรูปที่ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์ และนิพพาน ที่เป็นภายในก็มี ที่เป็นภายนอกก็มี ที่เป็นทั้งภายในและภายนอกก็มี รูปที่ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์ และนิพพาน จัดเป็นภายนอก.

[๘๘๔] ธรรมมีอารมณ์เป็นภายใน เป็นไฉน ?

วิญญาณ์ัญญาตนะ เนวสัญญาเนาตัญญาตนะ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีอารมณ์เป็นภายใน.

ธรรมมีอารมณ์เป็นภายนอก เป็นไฉน ?

ฉาน ๓ และ ๔ ที่เป็นรูปาวจร ฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบาก ฝ่ายกิริยา จตุตถฉานวิบาก อากาสาณัญญาตนะ มรรค ๔ ที่เป็นโลกุตระ และสามัญผล ๔ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีอารมณ์เป็นภายนอก.

กุศลธรรม อกุศลธรรม อัพยาตธรรม ที่เป็นกามาวจรทั้งหมด เว้นรูปเสียด, รูปาวจรจตุตถฉาน ฝ่ายกุศล และฝ่ายกิริยา สภาวธรรมเหล่านี้ ที่มีอารมณ์เป็นภายในก็มี ที่มีอารมณ์เป็นภายนอกก็มี ที่มีอารมณ์เป็นทั้งภายใน และภายนอกก็มี

อากิญจัญญาตนะ จะกล่าวว่า มีอารมณ์เป็นภายในก็ไม่ได้ ว่ามีอารมณ์เป็นภายนอกก็ไม่ได้ ว่ามีอารมณ์เป็นทั้งภายในและภายนอกก็ไม่ได้ รูป และนิพพาน จัดเป็นอนารัมมณะ.

[๘๘๕] ธรรมที่เห็นได้และกระทบได้ เป็นไฉน ?

รูปายตนะ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมที่เห็นได้และกระทบได้.

ธรรมที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ โผฏฐัพพายตนะ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้.

ธรรมที่เห็นไม่ได้และกระทบไม่ได้ เป็นไฉน ?

กุศลในภุมิ ๔ อกุศล วิบากในภุมิ ๔ กิริยาอัพยาภตฺตในภุมิ ๓ รูปที่เห็นไม่ได้และกระทบไม่ได้แต่นับเนื่องในธรรมายตนะ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่าธรรมที่เห็นไม่ได้และกระทบไม่ได้.

คิกะ จบ

อัญญกถากัณทวรรณนา*

อธิบายเนื้อความหมวดคิกะ

บัดนี้ ถึงลำดับการพรรณนาอัญญกถากัณทที่ท่านตั้งไว้ในลำดับแห่งนิกเขปกัณท. ถามว่า กัณทนี้ ชื่อว่า อัญญกถากัณท เพราะเหตุไร ?
ตอบว่า เพราะยกเนื้อความพระพุทฺทพจน์คือพระไตรปิฎกขึ้นขยายความ.

จริงอยู่ ความแตกต่างกันแห่งธรรมที่มาในปิฎกทั้ง ๓ ท่านได้กำหนดแยกแยะใคร่ครวญไว้ด้วยอัญญกถากัณทนันแหละ ย่อมชื่อว่า เป็นคำอันท่านวินิจฉัยดีแล้ว. แม้จะกำหนดทางแห่งนัยในพระอภิธรรมปิฎกทั้งสิ้นตลอดถึงการขยายความปัญหา การเป็นไปแห่งการนับในมหาปกรณัม ไม่ได้ก็ควรนำมาเปรียบเนื้อความดูจากอัญญกถากัณทได้.

ถามว่า กัณทนี้ เกิดแต่ใคร ?

ตอบว่า เกิดแต่พระสารีบุตรเถระ.

จริงอยู่ พระสารีบุตรเถระได้กล่าวอัญญกถากัณทให้สติ วิหาริกของท่านรูปหนึ่ง ซึ่งไม่อาจกำหนดขยายเนื้อความในนิกเขปกัณทได้ แต่อัญญกถากัณทนี้ ท่านกล่าวคัดค้านไว้ในมหาอรรถกถาว่า ธรรมคาพระอภิธรรมไม่ใช่

* บาลีเป็น อตฺตททรรกัณท

เป็นวิสัยของพระสาวก ไม่ใช่เป็นโคจรของพระสาวก พระอภิธรรมนี้เป็น พุทธวิสัย เป็นโคจรของพระพุทธเจ้า แต่พระธรรมเสนาบดีถูกสัททวาริกล ถามแล้ว จึงพาสัททวาริกนั้นไปสำนักพระศาสดา แล้วทูลถามต่อพระสัมมา- สัมพุทธเจ้า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงตรัสอัญญกถากัณฑ์ประทานแก่ภิกษุ นั้น. ได้ตรัสประทานอย่างไร ? คือ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถามว่า กตเม ฐมา กุสลา (ธรรมเป็นกุศลเป็นไฉน). อธิบายว่า เธอกำหนดว่า ธรรมดากุศลธรรม ทั้งหลาย เป็นไฉน ดังนี้. ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงแสดงธรรม มีกุศลเป็นต้นด้วยอำนาจการขยายความกระทำให้เป็นข้อ ๆ เป็นพวง ๆ เป็น กลุ่ม ๆ ประทานแก่ภิกษุผู้คฤณีภาพนั้นโดยนัยนี้ว่า กุศลอันต่างโดยภูมิ ด้วยนัยมีอาทิว่า ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ? กามาวจรกุศลจิต เกิดขึ้นในสมัยใด ดังนี้ เราแสดงแล้วมิใช่หรือ กุศลจิตนั้นแม้ ทั้งหมดในภูมิ ๔ สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล ดังนี้.

ในคำพุทธพจน์เหล่านั้น บทว่า จตุสุ (ในภูมิ ๔) ได้แก่ กามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ อรูปาวจรภูมิ และโลกุตระภูมิ. บทว่า กุสลัม (กุศล) ได้แก่ กุศลอันต่างด้วยกุศลมีผัสสะเป็นต้น. บทว่า อิม ฐมา กุสลา (สภาวะธรรม เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล) ได้แก่ ธรรมเหล่านี้แม้ทั้งหมดมีผัสสะเป็นต้น ที่ตรัสไว้ในภูมิ ๔ เหล่านั้น ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ก็เพราะอกุศลธรรมทั้งหลายไม่มีความแตกต่างกันด้วยอำนาจภูมิ จึง ตรัสว่า ทวาทส อกุสลจิตตูปปาทา (จิตตูปปาทฝ่ายอกุศล ๑๒ ดวง) ดังนี้.

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า อกุสลจิตตูปปาท นั้นต่อไป.

ที่ชื่อว่า อุปปาโท (อุปปาทะ) เพราะอรรถว่า เกิดขึ้น. อุปปาทะ คือ จิตนั่นเอง ชื่อว่า จิตตูปปาทะ ก็คำว่า จิตตูปปาทะนี้เป็นประธานของ

เทศนา เหมือนอย่างที่เขากล่าวว่ พระราชาเสด็จมาแล้ว ดังนี้ ย่อมเป็นอันกล่าวถึงการมาแม้ของอำมาตย์เป็นต้น ฉนใด เมื่อพระองค์ตรัสว่า **จิตตูปบาท** ดังนี้ แม้สัมปยุตตธรรมทั้งหลายก็เป็นอันตรัสแล้วด้วยจิตตูปบาทเหล่านั้นฉนนันเหมือนกัน เพราะฉะนั้น ด้วยศัพท์ว่าจิตตูปบาทในที่ทั้งหมด ฟังทราบว่ ทรงถือเอาจิตพร้อมทั้งสัมปยุตตธรรม ดังนี้.

ก็จำเดิมแต่นี้ไป เนื้อความแห่งบทที่ฟังจำแนกด้วยบทติกะและทูกะ แม้ทั้งหมด มีอาทิว่า **จตุสฺส ฐมีสฺส วิปาโก** (วิปากในฐมี) และนวัตตัพพธรรม (คือธรรมที่ไม่ฟังกล่าว) แห่งเวทนามีสุขเป็นต้นในเวทนาติกะเป็นต้น บัณฑิตใคร่ครวญพระบาลี และอรรถกถา ในหนหลังแล้วก็ฟังทราบได้โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ ข้าพเจ้าจักกล่าวแต่เนื้อความที่ต่างกันเท่านั้น.

ว่าด้วยปริตตารัมมณติกะ

บรรดาติกะเหล่านั้น ฟังทราบปริตตารัมมณติกะ (บาลีข้อ ๘๕๐) ก่อนในชื่อว่า **สพฺโพ กามาวจรสฺส วิปาโก** (กามาวจรวิปากทั้งหมด) นี้ได้แก่ ทวิปัญจวิญญาณ (วิญญาณ ๑๐) ชื่อว่า **ธรรมมีอารมณ์เป็นปริตตะ** (กามอารมณ์) เพราะอรรถว่อาศัยจักขุประสาทเป็นต้นแล้วเริ่มเป็นไปในธรรมคือรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ อันต่างโดยเป็นอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์เป็นต้น โดยแน่นอนทีเดียว. และ**มโนธาตุ ๒** คือ กุศลวิปากและอกุศลวิปาก ก็ชื่อว่า **ธรรมมีอารมณ์เป็นปริตตะ** เพราะอรรถว่อาศัยหทยวัตถุปรารภอารมณ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้นนั้นแหละเป็นไป ในลำดับแห่งจักขุวิญญาณเป็นต้นโดยแน่นอน.

อเหตุกโนวิญญาณธาตุที่เป็นกุศลวิปาก สหระคตด้วยโสมนัส ก็ชื่อว่า **ธรรมมีอารมณ์เป็นปริตตะ** เพราะอรรถว่ ปรารภอารมณ์กามาวจร

๖ มีรูปารมณ์เป็นต้น เป็นไปโดยแน่นอนคือด้วยอำนาจเป็นสันติระณะในทวาร ๕ ด้วยอำนาจเป็นตทารัมมณะในทวาร ๖.

อเหตุกมโนวิญญาณธาตุ ที่เป็นกุศลวิบากและอกุศลวิบากทั้ง ๒ ก็ชื่อว่า **ธรรมมีอารมณ์เป็นปริตตะ** เพราะอรรถว่า ปรารภกามาจรอารมณ์ ๖ มีรูปเป็นต้นนั้นแหละโดยแน่นอน เป็นไปด้วยอำนาจสันติระณะในปัญจทวาร ด้วยอำนาจตทารัมมณะในทวาร ๖ แม้เมื่อเป็นไปด้วยอำนาจปฏิสนธิที่ย่อมกระทำปริตกรรม หรือกรรมนิमित หรือคตินิमितให้เป็นอารมณ์ เมื่อเป็นไปด้วยอำนาจจุติในกาลเป็นที่สุดด้วยอำนาจวงศ์ในปวัตติ ก็กระทำปริตตอารมณ์นั้นนั้นแหละให้เป็นอารมณ์.

อนึ่ง สเหตุกกุศลวิบากจิตตูปบาท ๘ ชื่อว่า **ธรรมมีอารมณ์เป็นปริตตะ** เพราะปรารภปริตธรรมนั่นเองให้เป็นไปด้วยอำนาจตทารัมมณะ และด้วยอำนาจปฏิสนธิ ภาวังก์ และจุติ โดยนัยที่กล่าวในอเหตุกมโนวิญญาณธาตุ ที่เป็นกุศลวิบากและอกุศลวิบาก ๒ ดวงนั้นนั้นแหละ.

กิริยามโนธาตุ (๑) ชื่อว่า **ธรรมมีอารมณ์เป็นปริตตะ** เพราะปรารภอารมณ์มีรูปเป็นต้นเป็นไปในทวาร ๕. อเหตุกกิริยามโนวิญญาณธาตุที่สหรัคด้วยโสมนัส (๑) ชื่อว่า **ธรรมมีอารมณ์เป็นปริตตะ** เพราะปรารภธรรมมีรูปเป็นต้นที่เป็นกามาพจรนั้นแหละที่เป็นปัจจุบันในทวาร ๖ แม้ที่เป็นอดีตและอนาคต และกระทำอาการว่าเร่งให้เป็นไปแก่พระจีณาสพทั้งในมโนทวาร.

จิตตูปบาท ๒๕ เหล่านี้ ด้วยอาการอย่างนี้ ฟังทราบว่ามีอารมณ์เป็นปริตตะ (กามอารมณ์) ส่วนเดียวเท่านั้น.

ว่าด้วยธรรมมีอารมณ์เป็นมหัคคตะเป็นต้น

ธรรมคือ วิญญาณัญญาชยตนะ และเนวสัญญานาสัญญาชยตนะ ชื่อว่า
มีอารมณ์เป็นมหัคคตะ เพราะปรารภสมบัติเบื้องต้นๆ เป็นไป.
ธรรมคือ มรรคและผล ชื่อว่า มีอารมณ์เป็นอัปมาณะ.

จิตตูปบาทที่เป็นญาณวิปยุต ๘ คือ ที่เป็นกุศล ๔ เป็นกิริยา ๔
ชื่อว่า ธรรมมีอารมณ์เป็นปริตตะ ในเวลาที่เสกขบุคคล ปุถุชนและพระ-
จินาสพปรารภกามาวจรธรรมในเวลาให้ทาน การพิจารณา การฟังธรรมโดย
ไม่เคารพเป็นต้นเป็นไป ชื่อว่า มีอารมณ์เป็นมหัคคตะ ในเวลาที่พิจารณา
ธรรมมีปฐมฌานเป็นต้นที่คล่องแคล่วยิ่ง ชื่อว่า เป็นนวัตตัพพารัมมณะ
ในการพิจารณาปัญญาตีมีกสิณและนิมิตเป็นต้น. จิตตูปบาทที่เป็นทัญญูจิตตัม-
ปิยุตตจิต ๔ ดวงฝ่ายอกุศล ชื่อว่า มีอารมณ์เป็นปริตตะ ในเวลาที่ยินดี
เพติดเพลินด้วยความเห็นกามาวจรธรรม ๕๕ ดวงว่าเป็นสัตว์มีอัตตา ชื่อว่า
มีอารมณ์เป็นมหัคคตะ ในเวลาปรารภมหัคคตธรรม ๒๗ ดวง เป็นไปโดย
อาการเห็นผิคนั้นนั่นแหละ ชื่อว่า มีอารมณ์เป็นนวัตตัพพะ ในเวลาที่
ที่ปรารภบัญญัติธรรมเป็นไป. จิตตูปบาทที่เป็นทัญญูวิปยุต ฟังทราบว่ามี
อารมณ์เป็น ปริตตะ มหัคคตะและนวัตตัพพะ ในเวลาปรารภธรรม
เหล่านั้นนั่นแหละเป็นไปด้วยอำนาจความยินดีเพติดเพลินอย่างเดียว. และ
จิตตูปบาทที่เป็นปฏิฆสัมปิยุต ฟังทราบว่ามีอารมณ์เป็นปริตตะ มหัคคตะ
และนวัตตัพพะ ในเวลาเป็นไปด้วยอำนาจโทมนัส. จิตตูปบาทที่สัมปิยุต
ด้วยวิจิกิจฉา ฟังทราบว่ามีอารมณ์เป็นปริตตะ มหัคคตะ และนวัต-
ตัพพะ เป็นไปด้วยอำนาจความไม่ตกลงใจ. จิตตูปบาทที่สหระคตด้วยอุทธีจะ
ก็ฟังทราบว่ามีอารมณ์เป็นปริตตะ มหัคคตะและนวัตตัพพะ เป็น
ไปด้วยอำนาจความฟุ้งซ่าน คือด้วยอำนาจแห่งความไม่สงบ.

ก็บรรดาธรรมเหล่านั้น แม้ธรรมอย่างหนึ่ง ย่อมไม่อาจปรารถนา
อุปมาณธรรมให้เป็นไป เพราะฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า น อุป-
มาณารมมณา (มีอารมณ์เป็นอุปมาณะไม่ได้).

จิตตูปบาทสัมปยุตด้วยญาณ ๘ คือ ฝ่ายอกุศล ๔ ฝ่ายกิริยา ๔ มี
อารมณ์เป็นปริตตะ มหัคคตะ นวัตตัพพะ ในเวลาพระเสกขบุคคล
บุดูชน และพระชีนาสพปรารถนธรรมมีประการตามที่กล่าวแล้วเป็นไปในการให้
ทาน การพิจารณา และการฟังธรรมโดยเคารพเป็นต้น. จิตตูปบาทสัมปยุต
ด้วยญาณ ๘ เหล่านี้ ฟังทราบว่าเป็นธรรมมีอารมณ์เป็นอุปมาณะในกาล
แห่งโคตรภู และในกาลพิจารณาโลกุตระธรรม.

ว่าด้วยจตุตถฌาน ๑๒ อย่าง

อนึ่ง รูปาวจรจตุตถฌานนี้ใด รูปาวจรจตุตถฌานนั้นฝ่ายกุศลก็ดี ฝ่าย
กิริยาก็คดี มีอย่างละ ๑๒ อย่าง คือ

จตุตถฌานอันเป็นบาทในธรรมทั้งปวง ๑

จตุตถฌานที่เป็นไปในอากาศสิน ๑

จตุตถฌานที่เป็นไปในอาโลกกสิน ๑

จตุตถฌานที่เป็นไปในพรหมวิหาร ๑

จตุตถฌานที่เป็นไปในอานาปานะ ๑

จตุตถฌานที่เป็นไปในอิทธิวิระ ๑

จตุตถฌานที่เป็นไปในทิพยโสต ๑

จตุตถฌานที่เป็นไปในเจโตปริยญาณ ๑

จตุตถฌานที่เป็นไปในยถากัมมุปกญาณ ๑

จตุตถฌานที่เป็นไปในทิพยจักขุญาณ ๑

จตุตถฌานที่เป็นไปในบุพเพนิวาสญาณ ๑

จตุตถฌานที่เป็นไปในบุพเพนิวาสญาณ ๑

จุดตกงานที่เป็นไปในอนาคตตั้งสัญญา ๑.

บรรดาจตุตถมานเหล่านี้ จตุตถมานในกสิณ ๘ ชื่อว่า จตุตถมาน เป็นบาทในธรรมทั้งปวง จริงอยู่ จตุตถมานในกสิณ ๘ นั้น เป็นบาทแห่ง วิปัสสนาบ้าง เป็นบาทแห่งอภิญญาทั้งหลายบ้าง เป็นบาทแห่งนิโรธบ้าง เป็น บาทแห่งวิภูฏะบ้าง เพราะเหตุนี้แหละ จึงตรัสว่า จตุตถมานเป็นบาท ในธรรมทั้งปวง. ส่วนจตุตถมานที่เป็นไปในอากาศกสิณและอาโลก- กสิณ เป็นบาทแห่งวิปัสสนาบ้าง เป็นบาทแห่งอภิญญาทั้งหลายบ้าง เป็น บาทแห่งวิภูฏะบ้าง แต่ไม่เป็นบาทแห่งนิโรธเท่านั้น. จตุตถมานที่เป็นไปใน พรหมวิหาร และ อานาปานสมาธิ เป็นบาทแห่งวิปัสสนา และเป็นบาทแห่ง วิภูฏะเท่านั้น แต่ไม่เป็นบาทแห่งอภิญญาทั้งหลายและไม่เป็นบาทแห่งนิโรธ.

บรรดาจตุตถมานเหล่านี้ ฌานที่มีกสิณเป็นอารมณ์แม้ทั้ง ๑๐ (กสิณ ๑๐) ชื่อว่า นวัตตัพพารัมมณะ คือมีอารมณ์ที่ฟังกล่าวไม่ได้ ด้วยอำนาจแห่ง ปริตตารมณ์เป็นต้น เพราะปรารภกสิณบัญญัติเป็นไป จตุตถมานที่เป็นไปใน พรหมวิหาร ก็ชื่อว่า นวัตตัพพารัมมณะ คือมีอารมณ์ที่กล่าวไม่ได้ ด้วย อำนาจแห่งปริตตารมณ์เป็นต้น เพราะปรารภสัจตวบัญญัติเป็นไป. จตุตถมาน ที่เป็นไปในอานาปานสมาธิ ก็ชื่อว่า นวัตตัพพารัมมณะ คือมีอารมณ์ที่ กล่าวไม่ได้ด้วยอำนาจแห่งปริตตารมณ์เป็นต้น เพราะปรารภนิमितเป็นไป.

จตุตถมานที่เป็นไปในอิทธิวิระ ย่อมมีอารมณ์เป็นปริตตะ และ มหัคคตะ อย่างไร ? คือว่า ในกาลใด พระโยคาวจรมีความประสงค์ทำกาย ให้อาศัยจิตแล้วไป (เหาะไป) ด้วยกายที่มองไม่เห็นก็ยังกายให้เปลี่ยนไปด้วย อำนาจแห่งจิต ย่อมตั้งไว้ ย่อมยกกายขึ้นในมหัคคตะ ในกาลนั้น อิทธิวิระนั้น ก็มีอารมณ์เป็นปริตตะ เพราะมีรูปกายเป็นอารมณ์ เพราะทำอรรถาธิบาย ว่า มีอารมณ์ที่ได้แล้วด้วยการประกอบ. ในกาลใด พระโยคาวจรทำจิตให้

อาศัยกายมีความประสงค์จะไปด้วยกายที่มองเห็น ก็ยังจิตให้เปลี่ยนไปตามอำนาจแห่งกาย ย่อมตั้งจิตที่มีมานเป็นบาทไว้ คือย่อมยกขึ้นตั้งไว้ในรูปกาย ในกาลนั้น อิทธีวิธะนั้น ก็มีอารมณ์เป็นมหัคคตะ เพราะมีมหัคคจิตเป็นอารมณ์ เพราะทำอรรถาธิบายว่า มีอารมณ์ที่ได้ด้วยการประกอบ. จตุตถฌานที่เป็นไปด้วยทิพยโสต มีอารมณ์เป็นปริตตะอย่างเดียว เพราะปรารภเสียงเป็นไป.

จตุตถฌานที่เป็นไปด้วยเจโตปริยญาณ มีอารมณ์เป็นปริตตะเป็นมหัคคตะ และอัปมาณะ. อย่างไร ? คือว่า ในเวลาที่รู้จิตอันเป็นกามาพจรของชนเหล่าอื่น เจโตปริยญาณนั้นก็มีอารมณ์เป็นปริตตะ ในเวลาที่รู้รูปาวจรจิต และอรูปาวจรจิตของชนอื่น ก็มีอารมณ์เป็นมหัคคตะ ในเวลาที่รู้มรรคและผลของชนอื่น ก็มีอารมณ์เป็นอัปมาณะ ในอธิการนี้ ปุถุชนย่อมไม่รู้จิตของพระโศดาบัน พระโศดาบันย่อมไม่รู้จิตของพระสกทาคามี ด้วยอาการอย่างนี้ ฟังทราบจนถึงพระอรหันต์ แต่พระอรหันต์ย่อมรู้จิตของบุคคลทั้งหมด ก็อริยบุคคลอื่นอีกที่สูง ย่อมรู้จิตของบุคคลผู้ต่ำ ฟังทราบความต่างกันดังกล่าวมานี้.

จตุตถฌานที่เป็นไปในยถากัมมุปกญาณ ย่อมมีอารมณ์เป็นปริตตะ ในเวลาที่รู้กรรมที่เป็นกามาพจร มีอารมณ์เป็นมหัคคตะ ในเวลาที่รู้กรรมที่เป็นรูปาวจรและอรูปาวจร.

จตุตถฌานที่เป็นไปในทิพยจักขุ มีอารมณ์เป็นปริตตะอย่างเดียวเพราะมีรูปเป็นอารมณ์.

จตุตถฌานที่เป็นไปในบุพเพนิวาสญาณ มีอารมณ์ที่เป็นปริตตะ มหัคคตะ อัปมาณะ และนวัตตัพพะ. อย่างไร ? คือว่า ในเวลาที่ตามระลึก

ถึงขั้นเป็นกามาพจร บุพเพนิวาสญาณนั้น ก็มีอารมณ์เป็นปริตตะ ใน เวลาที่ตามระลึกถึงขั้นเป็นรูปาวจรและอรูปาวจร ก็มีอารมณ์เป็นมหัคคตะ ในเวลาที่ตามระลึกถึงมรรคที่ตนเองหรือบุคคลอื่นเจริญแล้ว และผลที่ตนหรือ คนอื่นทำให้แจ้งแล้วในอดีต ก็มีอารมณ์เป็นอัปปมาณะ แม้บุพเพนิวาสญาณ โดยการพิจารณา มรรค ผล พระนิพพาน ด้วยอำนาจการตามระลึกถึง พระพุทธเจ้าผู้มีวิภูฏะอันขาดแล้วอย่างนี้ว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลายในอดีตเจริญ- มรรคแล้ว กระทำผลให้แจ้งแล้ว ปรีนิพพานแล้วด้วยนิพพานธาตุ ดังนี้ ก็มี อารมณ์เป็นอัปปมาณะ บุพเพนิวาสญาณมีอารมณ์ที่ไม่พึงกล่าว (นวัต- ตัพพารัมมณะ) ในเวลาที่ตามระลึกนาม โคตร และนิมิตปฐวิกสิตเป็นต้น โดยนัยมีอาทิว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า พระนามว่า วิปัสสี ได้มีแล้วในอดีตกาล พระนครของพระองค์มีนามว่า พันธุมดี พระราชบิดามีพระนามว่า พระเจ้า- พันธุมราช พระราชมารดามีพระนามว่า พันธุมดี ดังนี้.

แม้ในจุดตกถานที่เป็นไปในอนาคตังสญาณก็นัยนี้เหมือนกัน. จจริงอยู่ จุดตกถานที่เป็นไปในอนาคตังสญาณเมื่อนั้น มีอารมณ์เป็นปริตตะ ในเวลา ที่รู้ว่า บุคคลนี้ในอนาคตกาลจักเกิดขึ้นกามาพจร ดังนี้. อนาคตังสญาณนั้นมี อารมณ์เป็นมหัคคตะ ในเวลาที่รู้ว่า บุคคลนี้ในอนาคตกาลจักเกิดในรูปาวจร หรืออรูปาวจรดังนี้ มีอารมณ์เป็นอัปปมาณะ ในเวลาที่รู้ถึงบุคคลผู้มีวิภูฏะ อันขาดแล้วว่า ในอนาคตกาล บุคคลนี้จักเจริญมรรค จักกระทำผลให้แจ้ง จักปรีนิพพานด้วยนิพพานธาตุ ดังนี้ และมีอารมณ์ที่ไม่พึงกล่าว (นวัตตัพพา- รัมมณะ) ในเวลาที่รู้ชื่อและโคตรโดยนัยมีอาทิว่า ในอนาคตกาล พระผู้มี- พระภาคเจ้า พระนามว่า เมตไตยจักเสด็จอุบัติขึ้น พราหมณ์นามว่า สุพพหม จักเป็นพระพุทธบิดา พราหมณ์นามว่า พรหมวดี จักเป็นพระพุทธรมารดา ดังนี้.

ส่วนจตุตถฌานที่เป็นไปในอรูปาจร และจตุตถฌานในความสิ้น
อาสวะทั้งหลาย ข้าพเจ้าจะกล่าวในที่พระบาลีมาแล้ว ๆ นั้นแหละ.

อเหตุกมโนวิญญาณธาตุเป็นกิริยาที่สหรถด้วยอุเบกขาเป็นปุเรจาริก
(ประพุดอยู่ข้างหน้า) แห่งกุศลจิต อกุศลจิต และกิริยาจิตเหล่านี้แม้ทั้งหมด.
พึงทราบความต่างแห่งอารมณ์ของอเหตุกมโนวิญญาณธาตุเป็นกิริยาที่สหรถ
ด้วยอุเบกขานั้น โดยนัยที่กล่าวไว้ในกุศลจิต อกุศลจิต และกิริยาจิตเหล่านั้นนั้น
แหละ. แต่ในเวลาเป็นไปด้วยอำนาจโกฎฐัพพะในทวาร ๕ ย่อมมีอารมณ์เป็น
ปริตตะอย่างเดียวกันเท่านั้น. ฌาน ๓ และฌาน ๔ ที่เป็นรูปาจรเป็นต้น มีอารมณ์
ไม่พึงกล่าว (นวัตตัพพารัมมณะ) เพราะเป็นไปปรารภนวัตตัพพธรรม (ธรรม
ที่ไม่พึงกล่าว) โดยความเป็นปริตตธรรมเป็นต้น. เพราะในฌาน ๓ และ ๔
แห่งรูปาจรเหล่านี้ รูปาจรทั้งหลายย่อมเป็นไปในปฐวิกสิณเป็นต้น อากาสา-
นัญญาตนะก็เป็นไปในการเพิกอากาศ อากิญจัญญาตนะก็เป็นไปในการปราศ
จากวิญญาณของอรูปฌาน ดังนี้แล.

ว่าด้วยมัคคารัมมณติกะ

พึงทราบวินิจฉัยในมัคคารัมมณติกะ ต่อไป

จิตอุปบาทที่ประกอบด้วยญาณ ๘ ที่ตรัสไว้ในเบื้องต้น เป็นธรรม
มีมรรคเป็นอารมณ์ (มัคคารัมมณะ) ในเวลาที่พระเสกขะและอเสกขบุคคล
พิจารณาจรกที่ตนแทงตลอดแล้ว แต่ไม่มีเหตุคือมรรค เพราะไม่เกิดพร้อม
กับมรรค ที่ชื่อว่า มคฺคาธิปฺติโน (มีมรรคเป็นอธิปติ) ด้วยอำนาจอารัมม-
ณธิปติ ในการพิจารณากระทำมรรคที่ตนแทงตลอดแล้วให้หนักหน่วง ในเวลา
ที่ทำกรรมอื่นเป็นอารมณ์ ไม่พึงกล่าวว่ามีมรรคเป็นอารมณ์บ้าง มีมรรค
เป็นอธิปติบ้าง. อริยมรรค ๔ เป็นธรรมมีเหตุเป็นมรรคโดยส่วนเดียว เพราะ

มีเหตุกล่าวคือมรรค หรือเหตุที่สัมปยุตด้วยมรรค. แต่ในเวลาที่เกิดมรรค กระทำวิริยะหรือวิมังสาให้เป็นใหญ่เกิดพร้อมกับอธิบดีก็พึงมีมรรคเป็นอธิบดี ในเวลาที่ทำฉันทะ หรือจิตตะอย่างใดอย่างหนึ่งให้เป็นใหญ่ ก็ไม่พึงกล่าวว่ามีมรรคเป็นอธิบดีจะนี้แล.

ในรูปาจรจตุตถฌาน ๑๒ อย่าง จตุตถฌาน ๕ อย่างมีจตุตถฌานที่เป็นบาทในธรรมทั้งปวงเป็นต้น ไม่เป็นมัลลการมณะ (ไม่มีมรรคเป็นอารมณ์) ไม่เป็นมัลลเหตุกะ (ไม่มีเหตุคือมรรค) ไม่เป็นมัลลคาธิปติ (ไม่มีมรรคเป็นอธิบดี). ส่วนจตุตถฌานที่เป็นไปในเจโตปริยญาณ บุพเพนิวาสญาณ และอนาคตังสญาณ มีมรรคเป็นอารมณ์ ในเวลาที่รู้มรรคจิตของพระอริยะทั้งหลาย แต่ไม่เป็นมัลลเหตุกะ (คือไม่มีเหตุคือมรรค) เพราะไม่เกิดพร้อมกับมรรค ไม่เป็นมัลลคาธิปติ (ไม่มีมรรคเป็นอธิบดี) เพราะไม่ทำมรรคให้หนักเป็นไป.

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร จตุตถฌานทั้ง ๓ นี้จึงไม่ทำมรรคให้หนักหน่วง.

ตอบว่า เพราะตนเป็นมัลลคตะ.

เหมือนอย่างชาวโลกทั้งหมดการทำพระราชาก็เป็นที่เคารพ ส่วนพระมารดาและพระบิดาไม่ทรงกระทำความเคารพ เพราะพระมารดาบิดาเหล่านั้นเห็นพระราชาก็ไม่ลูกจากอาสนะ ไม่กระทำอัญชลีเป็นต้น ย่อมตรัสเรียกโดยนัยที่ตรัสเรียกในเวลาทรงพระเยาว์นั้นแหละฉันใด แม้จตุตถฌานทั้ง ๓ ที่เป็นไปในเจโตปริยญาณเป็นต้นก็ฉันนั้น ย่อมไม่ทำมรรคให้หนักหน่วง เพราะความที่ตนเป็นมัลลคตะ.

เมื่อเหตุกมโนวิญญาณาธาตุที่เป็นกิริยา (มโนทวาราวชชนจิต) ก็เป็น
มัคคารัมมณะคือมีมรรคเป็นอารมณ์ เพราะในเวลาพิจารณามรรคของพระอริยะ
ทั้งหลายเป็นปุเรจาริกของปัจเจกขณะ แต่ไม่เป็นมัคคเหตุกะ (คือไม่มีเหตุ
คือมรรค) เพราะไม่เกิดพร้อมกับมรรค ไม่เป็นมัคคาธิบดี (คือไม่มีมรรค
เป็นอธิบดี) เพราะไม่ทำมรรคให้หนักหน่วงเป็นไป.

ถามว่า เพราะเหตุไร จิตนี้จึงไม่ทำมรรคให้หนักหน่วง.

ตอบว่า เพราะความที่ตนเป็นอเหตุกะ เป็นสภาพเลว เป็นความโง่.
เหมือนพระราชา ชาวโลกทั้งปวงย่อมเคารพ แต่ได้กรับใช้ซึ่งเป็นคนเตี้ยค่อม
เป็นต้น ซึ่งข้าราชการมิได้ทำความเคารพอย่างยิ่ง เหมือนผู้เป็นบัณฑิต
เพราะความที่ตนเป็นคนโง่ ฉันทใด จิตแม้นี้ก็ฉันทนั้นเหมือนกันย่อมไม่ทำมรรค
ให้หนักหน่วง เพราะตนเป็นอเหตุกะ เป็นสภาพเลว เป็นความโง่.

จิตอุปบาทที่เป็นกุศลไม่ประกอบด้วยญาณเป็นต้น ย่อมไม่ได้อารมณ์ที่
มีอารมณ์เป็นมรรคเป็นต้น เพราะไม่มีญาณและเพราะมีอารมณ์เป็นโลกียธรรม
พึงทราบว่ จิตอุปบาทนี้ย่อมเป็นนวัตตัพพารัมมณะเท่านั้นจะนี้แล.

ว่าด้วยอดีตารัมมณติกะ

พึงทราบวินิจฉัยในอดีตารัมมณติกะ ต่อไป

ธรรมคือ วิญญาณัญญาตนะ และเนวสัญญานาสัญญาตนะเป็นธรรม
มีอารมณ์เป็นอดีตโดยส่วนเดียวเท่านั้น เพราะถือเอาสมาบัติที่เป็นอดีตในหน
หลังเป็นไป.

บทว่า นิโยคา อนาคตารมมณา นตฺถิ (ธรรมที่มีอารมณ์เป็น
อนาคตโดยเฉพาะไม่มี) ความว่า ชื่อว่า จิตที่มีอารมณ์เฉพาะโดยที่กำหนดไว้
ไม่มี. ถามว่า ก็อนาคตังสญาณมีอารมณ์เป็นอนาคตโดยส่วนเดียว แม้จิตที่

เป็นเจโตปริยญาณก็ปรารถนาเกิดเป็นไป มิใช่หรือ ? ตอบว่า มิใช่ไม่ปรารถนา
เป็นไป แต่จิตที่เป็นอนาคตังสญาณ และเจโตปริยญาณนี้มีอารมณ์เฉพาะดวง
ไม่มี มีแต่อารมณ์ที่เป็นมิสสะกะความหักคจิตอื่น ๆ เพราะทรงสงเคราะห์ไว้
ด้วยรูปาวจรจตุตถฌาน ด้วยเหตุนี้ จึงตรัสว่า นิโยคา อนาคตารมมณา
นคฺติ (ธรรมที่มีอารมณ์โดยเฉพาะไม่มี) ดังนี้.

ทวีปัญญาวิญญาณ (วิญญาณ ๑๐) และมโนธาตุ ๓ ชื่อว่า มีอารมณ์
เป็นปัจจุบัน เพราะเป็นไปในอารมณ์มีรูปเป็นต้นซึ่งเป็นปัจจุบัน.

ในบทว่า ทส จิตฺตูปปาทา (จิตตูปปาตที่เป็นวิบาก ๑๐) นี้
ได้แก่ สเหตุกวิบาก ๘ ดวงก่อน ชื่อว่ามีอารมณ์เป็นอดีตเท่านั้น ในเวลาที่
ปรารถนารม หรือกรรมนิमितในเวลาถือปฏิสนธิของพวกเทวดาและมนุษย์เป็น
ไป. แม้ในเวลาเป็นภวังค์ และจุติ ก็นัยนี้แหละ.

แต่ว่าในเวลาที่ยังปรารถนาคตินิมิตถือปฏิสนธิและในเวลาที่เป็นภวังค์
ต่อจากปฏิสนธิมาเป็นปัจจุบันอารมณ์ (มีอารมณ์เป็นปัจจุบัน) ในขณะที่เป็น
ไปในทวาร ๕ ด้วยอำนาจตทาร์มมณะก็มีอารมณ์เป็นปัจจุบันเหมือนกัน แต่
เพราะรับอารมณ์ต่อจากขณะที่มีอารมณ์เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบันใน
มโนทวารเป็นไป จึงมีอารมณ์เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน. แม้ในมโนวิญ-
ญาณธาตุที่สหรรคด้วยอุเบกขาฝ่ายกุศลวิบากอเหตุกะก็มีนัยนี้แหละ. ในอธิการ
นี้มีเนื้อความต่างกันอย่างนี้คือ มโนวิญญาณธาตุที่สหรรคด้วยอุเบกขา อเหตุก-
กุศลวิบากนั้นเป็นปฏิสนธิของคนทั้งหลายผู้บอดแต่กำเนิดเป็นต้นในหมู่มนุษย์
อย่างเดียว และมีอารมณ์เป็นปัจจุบัน ด้วยสามารถทำสังตริณกิจในปีญทวาร
ส่วนมโนวิญญาณธาตุที่สหรรคด้วยโสมนัสกุศลวิบากอเหตุกเป็นธรรมมีอารมณ์
ปัจจุบันด้วยสามารถทำสังตริณกิจ และตทาร์มมณกิจในปีญทวาร และพึง

ทราบว่ามีอารมณ์ที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ด้วยสามารถทวรัम्मณะ
ในมโนทวาร เหมือนมโนวิญญาณธาตุที่เป็นสเหตุกวิบาก ฉะนั้น.

ส่วนอเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่เป็นอกุศลวิบาก มีคติเหมือนมโน-
วิญญาณธาตุที่สหระคด้วยอุเบกขา อเหตุกกุศลวิบากนั่นเอง. แต่ในที่นี้มีความ
แปลกกันดังนี้ว่า อเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่เป็นฝ่ายอกุศลวิบากนั้นเป็นไปด้วย
อำนาจปฏิสนธิ ภวังค์ และจุดชีพของพวกในอบายภูมิทั้งหลายอย่างเดียว. อเหตุก
มโนวิญญาณธาตุฝ่ายกิริยาสหระคด้วยโสมนัส เมื่อทำอาการร่าเริงของพระเจ้ามา-
สพทั้งหลายในปัญจทวาร ก็เป็นธรรมมีอารมณ์เป็นปัจจุบัน, ในเวลาปรารภ
ธรรมอันต่างด้วยอดีตเป็นต้น ในมโนทวารเป็นไปด้วยอำนาจหสิตุปปาทนกิจก็
เป็นธรรมมีอารมณ์เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน.

ว่าด้วยจิตตูปบาทกามาวจรกุศล ๘

พึงทราบบทมีอาทิว่า กามาวจรกุศล (กามาวจรกุศล) ต่อไป

ว่าโดยกุศลก่อน จิตตูปบาทที่สัมปยุตด้วยญาณ ๔ ดวงของพระ-
เสกขะและปुरुชนผู้พิจารณาขั้น ๓ ธาตุ และอายตนะอันต่างโดยอดีตเป็นต้น
ย่อมเป็นธรรมมีอารมณ์เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน. ในขณะที่พิจารณา
บัญญัติและพระนิพพานเป็นนวัตตัพพารัมมณะ คือเป็นธรรมมีอารมณ์ไม่พึง
กล่าว. แม้ในจิตตูปบาทที่เป็นญาณวิปยุตก็นัยนี้แหละ. ในอธิการนี้ การ
พิจารณามรรคผลและนิพพานด้วยจิตตูปบาทที่เป็นญาณวิปยุตเหล่านั้น ไม่มี
นี่เป็นการต่างกันอย่างเดียวกัน.

ว่าโดยฝ่ายอกุศล จิตตูปบาทที่เป็นทัญญิตตสัมปยุต ๔ เป็นธรรมมี
อารมณ์เป็นอดีตเป็นต้นในเวลาที่ยินดีเพลิดเพลินใจและมีความถือผิดซึ่งขั้น
ธาตุ และอายตนะอันต่างโดยขั้นที่เป็นอดีตเป็นต้น ย่อมเป็นธรรมมีอารมณ์

ไม่พึงกล่าว (นวัตตัพพารัมมณะ) ของบุคคลผู้ยินดีเพติดเพตินปรารภบัญญัติ ผู้ยึดถือว่าเป็นสัตว์เป็นอตฺตา. แม้ในจิตตูปบาทที่เป็นทฤษฎีวิปยุต กัณฺยนี้ เหมือนกัน. ในที่นี้ การยึดถือด้วยจิตตูปบาทที่เป็นทฤษฎีวิปยุตไม่มีเพียง อย่างเดียวเท่านั้น.

จิตตูปบาทที่เป็นปฏิสมัมปยุต ๒ ดวง ย่อมเป็นธรรมมีอดีตเป็นต้น เป็นอารมณ์แก่บุคคลผู้ถึงโทมนัสปรารภธรรมอันต่างด้วยอดีตชั้นเป็นต้น, เป็น ธรรมมีอารมณ์ไม่พึงกล่าวแก่บุคคลผู้ถึงโทมนัสปรารภบัญญัติเป็นอารมณ์. จิตตูปบาทที่สัมปยุตด้วยวิจิกิจจาและอุทฺทจจะ ในขณะที่เป็นไปในธรรมทั้งหลาย เหล่านี้โดยความเป็นธรรมที่ตกลงใจไม่ได้ และความฟุ้งซ่าน ก็เป็นธรรมมี อารมณ์เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน และนวัตตัพพารัมมณะ.

ว่าโดยกิริยา สเหตุกจิตตูปบาท ๘ มีคคืออย่างกุศลจิตตูปบาทนั้นแหละ. กิริยาเหตุกมโนวิญญูณธาตุที่สหระคด้วยอุเบกขา ในขณะที่เป็นไปด้วยอำนาจ ทำโภจวิญญูณกิจในปัญจทวาร เป็นธรรมมีอารมณ์เป็นปัจจุบันเท่านั้น. ใน เวลาที่เป็นปุเรจาริกของชวนจิตที่มีธรรมเป็นอดีต อนาคต ปัจจุบันเป็นอารมณ์ และมีบัญญัติเป็นอารมณ์ในมโนทวาร จิตเหล่านี้ ก็เป็นธรรมมีอารมณ์เป็น อดีต อนาคต ปัจจุบัน และนวัตตัพพารัมมณะ.

ว่าด้วยจิตตูปบาทเป็นรูปาวจรจตุตถฌาน

ในจตุตถฌานที่เป็นรูปาวจรมีประเภทตามที่กล่าวแล้ว จตุตถฌาน ๕ เหล่านี้ คือ จตุตถฌานที่เป็นบาทแห่งธรรมทั้งปวง ๑ จตุตถฌานที่เป็นไป ในอากาศสณฺ ๑ จตุตถฌานที่เป็นไปในอาโลกกสณฺ ๑ จตุตถฌานที่เป็นไป ในพรหมวิหาร ๑ จตุตถฌานที่เป็นไปในอานาปานสมาธิ ๑ เป็นนวัตตัพพารัมมณะ (คือเป็นธรรมมีอารมณ์ไม่พึงกล่าว) ทั้งนั้น.

จุดตกมานที่เป็นไปในอิทธิวิธะ เป็นธรรมมีอดีตเป็นอารมณ์ เพราะความที่โยคาวจรบุคคลผู้ยังจิตให้เปลี่ยนไปตามอำนาจแห่งกายปรารภมานจิตในอดีตเป็นบาทให้เป็นไป. แต่เป็นธรรมมีอารมณ์เป็นอนาคตแก่โยคาวจรบุคคลผู้อธิฐานธรรมอันเป็นอนาคต เหมือนพระมหากัสสปเถระเป็นต้น อธิษฐานในคราวบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ ก็มีอารมณ์เป็นอนาคต.

ได้ยินว่า พระมหากัสสปเถระ เมื่อบรรจุพระบรมสารีริกธาตุได้ อธิษฐานว่า ในอนาคตกาลตลอด ๒๑๘ ปี ขอกลิ่นหอม เหล่านี้ อย่าพินาศไป ดอกไม้ทั้งหลายอย่าเหี่ยวแห้ง ประทีปทั้งหลายอย่าดับ ดังนี้ สิ่งทั้งหมดได้เป็นเหมือนอธิษฐานนั้นแหละ. พระอัสสกุตเถระ เห็นหมูกิจูที่ฉันทดาหารแห่งที่เสนาสนะโรงภัต จึงอธิษฐานว่า ขอให้แอ่งน้ำจืดเป็นรสนมสัสมในเวลาปุเรกัตทุกวัน ดังนี้ น้ำที่ตักมาในเวลาปุเรกัตจึงมีรสเป็นนมสัสม ในเวลาปัจฉากัต น้ำนั้นก็เป็ปรกตอย่างเดิมนั้นแหละ. แต่ในเวลาทีพระโยคีนุคคลทำกายให้อาศัยจิต (คือให้เป็นไปเร็วเหมือนจิต) แล้วไปด้วยกายที่มองไม่เห็นหรือว่าในเวลากระทำปาฏิหาริย์อื่น จุดตกมานนั้นก็เป็ธรรมมีอารมณ์เป็นปัจจุบัน เพราะปรารภกายเป็นไป.

จุดตกมานที่เป็นทิพโสตา เป็นธรรมมีอารมณ์เป็นปัจจุบัน เพราะปรารภเสียงที่มีอยู่นั้นแหละเป็นไป. จุดตกมานที่เป็นไปในเจโตปริยญาณ ย่อมเป็นธรรมมีอารมณ์เป็นอดีต และเป็นธรรมมีอารมณ์เป็นอนาคต แก่บุคคลผู้รู้จิตของบุคคลเหล่านี้ในอดีตภายใน ๗ วัน และในอนาคตภายใน ๗ วัน. แต่ในเวลาเกิน ๗ วันแล้วก็ไม่อาจเพื่อจะรู้จิตนั้นได้ เพราะว่า นั้นเป็นวิสัยของอดีตังสญาณและอนาคตังสญาณ. แต่ในเวลาทีรู้จิตปัจจุบันของคนอื่นนี้ ก็เป็นธรรมมีอารมณ์เป็นปัจจุบัน.

ว่าด้วยปัจจุบันกาล ๓ อย่าง

ชื่อว่า ปัจจุบัน นี้ มี ๓ อย่าง คือ

ขณปัจจุบัน

สันตติปัจจุบัน

อัทธาปัจจุบัน.

บรรดาปัจจุบัน ๓ เหล่านี้ ปัจจุบันที่ถึงอุปาทกขณะ ฐิติขณะ และ กังคขณะ ชื่อว่า **ขณปัจจุบัน**. ปัจจุบันเนื่องด้วยวาระเป็นไปติดต่อกันสิ้น วาระหนึ่งหรือสองวาระ ชื่อว่า **สันตติปัจจุบัน**.

ในข้อสันตติปัจจุบันนั้น เมื่อบุคคลนั่งในที่มืดแล้ว ออกมาสู่ที่สว่าง อารมณ์ยังไม่แจ่มแจ้งทันที อารมณ์นั้นจะปรากฏชัดเจนตราบไค ภายในระหว่างนี้ พิงทราบวาระที่สืบต่อกันสิ้นหนึ่งหรือสองวาระ เมื่อบุคคลเที่ยวไปในที่แจ้งแล้ว เข้าไปห้องน้อย (ห้องมืด) แล้วรูปารมณ์ก็ยังไม่ปรากฏทันทีก่อน รูปารมณ์นั้น ยังไม่ปรากฏตราบไค ภายในระหว่างนี้ ก็พิงทราบวาระการสืบต่อสิ้นหนึ่งวาระ หรือสองวาระ ก็เมื่อบุคคลยืนอยู่ในที่ไกล แม้เห็นการไหวมือของพวกเขา ช่างข้อมและการไหวมือเกาะระฆังตึกลองก็ยังไม่ได้ยินเสียงทันที และยังไม่ได้ยินเสียงตราบไค ในระหว่างแม้นี้ ก็พิงทราบวาระการสืบต่อหนึ่งหรือสองวาระ. ท่านมัชฌิมภคณาจารย์กล่าวไว้อย่างนี้ก่อน.

ส่วนท่านสังยุตตภคณาจารย์กล่าวถึง สันตติมี ๒ อย่าง คือรูปสันตติ และอรูปสันตติ แล้วกล่าวว่า ระลอกน้ำที่บุคคลเดินข้ามน้ำลุ่มไปยังฝั่ง ยังไม่ใสสนิทตราบไค เมื่อบุคคลมาจากทางไกล ความร้อนในกายยังไม่สงบไปตราบไค นี้ชื่อว่า **รูปสันตติ** (ความสืบต่อแห่งรูป) เมื่อบุคคลมาจากแดดเข้าไปสู่ห้อง ความมืดยังไม่ไปปราศตราบไค เมื่อบุคคลมนสิการกรรมฐานภายในห้อง เปิด

หน้าต่างแลดูในเวลากลางวัน ความห้วนไหวแห่งนัยน์ตา ยังไม่สงบราบใด
นี่ก็ชื่อว่า **รูปสันตติ** วาระแห่งชวนะ ๒-๓ ชื่อว่า **อรูปสันตติ** (ความสืบท่อ
แห่งนาม) แล้วกล่าวว่า สันตติแม่ทั้งสองนี้ ชื่อว่า ปัจจุบัน.

ส่วนปัจจุบันที่กำหนดด้วยภพหนึ่ง ชื่อว่า อัทธาปัจจุบัน ในกัถเทก-
รัตตสูตร* ท่านพระมหากัจจายนเถระหมายเอาอัทธาปัจจุบันที่พระผู้มีพระ-
ภาคเจ้าตรัสไว้ว่า โย จาวุโส มโน เย จ ฌมา สมฺปยุตฺตา อุกฺกมฺ

เมตํ ปจฺจุปฺปนํ ตสฺมี ปจฺจุปฺปนเณ ๗ป๗ ฌมเมสุ ตํหิริติ (ดู
ก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ถ้าบุคคลมีความรู้สึก* มีวิญญูญาณ) เนื่องด้วยฉันทรา-
คะในมโนและธรรมที่สัมปยุตกันทั้ง ๒ อย่าง ที่เป็นปัจจุบันนั้น เพราะความ
รู้สึกเนื่องด้วยฉันทราคะ บุคคลจึงเพลิดเพลินมโนและธรรมนั้น เมื่อเพลิด
เพลินจึงชื่อว่า ง่อนแง่นในธรรมที่เป็นปัจจุบัน ดังนี้.

ก็ในปัจจุบันที่เป็นสันตติและอัทธาเหล่านี้ สันตติปัจจุบันมาในอรรถ-
กถาทั้งหลาย. อัทธาปัจจุบันแล้วในพระสูตร ในขณปัจจุบันเป็นต้นนั้น เกจิ-
อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า จิตที่เป็นขณปัจจุบันย่อมเป็นอารมณ์ของเจโตปริยญาณ
ดังนี้. เพราะเหตุไร ? เพราะจิตของท่านผู้มีฤทธิ์ และของบุคคลอื่นเกิดขึ้น
ในขณะเดียวกัน.

ก็ความอุปมาของเกจิอาจารย์เหล่านั้น มีดังนี้

ในกำดอกไม้ที่บุคคลช้ดไปในอากาศ ดอกหนึ่งย่อมสวม* ขั้วด้วยขั้ว
ของดอกไม้ดอกหนึ่งได้แน่นอนฉันใด เมื่อพระโยคาวจรพิจารณาจิตของมหาชน
ด้วยสามารถเป็นกองว่า เราจักรู้จิตของคนอื่น ดังนี้ ก็จะมีจิตของบุคคลหนึ่งด้วย
จิตดวงหนึ่งในอุปปาทขณะ หรือฐิติขณะ หรือกัถขณะได้แน่ ฉะนั้น ก็
คำของพวกเกจิอาจารย์นั้นท่านปฏิเสธไว้ในอรรถกถาทั้งหลายว่า ไม่ถูกต้อง
๑. ม. อ. เล่ม ๑๔.๕๖๐/๓๖๕ ๒. ฉบับไทยเป็น นปปฏิวิหฺมติ ฉบับพม่าเป็น ปฏิวิหฺมตี

เพราะจิตสองดวงซึ่งเป็นเหตุให้บุคคลเมื่อรำลึกแม่ร้อยปี แม่แสนปี ย่อมระลึก
ได้และย่อมรู้ได้ ไม่มีฐานะร่วมกัน และเพราะโทษแห่งการถึงความที่อวิชชา
จิตและชวนจิตมีอารมณ์แตกต่างกันในฐานะที่ไม่น่าปรารถนา. ส่วนสันตติปัจจุ-
บัน อัทธาปัจจุบัน พึงทราบว่าย่อมเป็นอารมณ์ ดังนี้

บรรดาสันตติปัจจุบัน และอัทธาปัจจุบันเหล่านั้น คำใดที่กล่าวไว้ใน
อรรถกถาว่าจิตของบุคคลอื่นใดในเวลาที่ย่เปลี่ยนไป ๒-๓ ชวนวิถีด้วยอำนาจอดีต
และอนาคตต่อจากชวนวิถีปัจจุบัน จิตนั้นแม่ทั้งหมด ชื่อว่า สันตติปัจจุบัน
ส่วนอัทธาปัจจุบันพึงแสดงด้วยวาระแห่งชวนะดังนี้ คำนั้นท่านกล่าวไว้ดีแล้ว.

ในคำของท่านพระอรรถกถานั้น ท่านแสดงไว้ ดังนี้

ท่านผู้มีฤทธิ์ประสงค์จะรู้จิตของบุคคลอื่นย่อมนึกถึง การนึกถึงย่อม
กระทำจนปัจจุบันให้เป็นอารมณ์แล้วก็ดับไปพร้อมกับอารมณ์นั้นนั่นแหละ ต่อ
จากนั้นก็ชวนะ ๔-๕ ชวนะ มีอิทธิจิตเป็นดวงสุดท้าย จิตที่เหลือเป็น
กามาพจร บรรดาจิตทั้งหมดนั้น จิตที่ดับแล้วนั้นนั่นแหละย่อมเป็นอารมณ์
จิตเหล่านั้นหาใช่มีอารมณ์ต่างกันไม่ ย่อมมีอารมณ์เดียวกันนั่นเอง เพราะ
ความที่จิตเหล่านั้นมีอารมณ์ปัจจุบันด้วยอำนาจอัทธาปัจจุบัน ก็อิทธิจิตเท่านั้น
ย่อมรู้จิตของบุคคลอื่นแม้ในความมีอารมณ์เดียวกัน จิตอื่นหารู้ได้ไม่ เหมือน
จักขุวิญญาณเท่านั้น ย่อมเห็นรูปในจักขุทวาร วิญญาณนอกนี้หาเห็นได้ไม่
เพราะฉะนั้น อิทธิจิตนี้จึงเป็นธรรมมีอารมณ์เป็นปัจจุบันด้วยสามารถแห่ง
สันตติปัจจุบัน และอัทธาปัจจุบัน ด้วยประการฉะนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ก็เพราะสันตติปัจจุบันย่อมเป็นไปในนัยแห่งอัทธา-
ปัจจุบันนั่นแหละ ฉะนั้น อิทธิจิตนี้ บัณฑิตก็พึงทราบว่า เป็นธรรมมีอารมณ์
เป็นปัจจุบัน ด้วยอำนาจอัทธาปัจจุบันนั่นเอง ดังนี้.

จุดตกมานที่เป็นไปในบุพเพนิวาส ฟังทราบว่าเป็นธรรมมีอารมณ์ไม่ ฟังก้าว (นวัตตัพพารัมมณะ) แม้โดยการตามระลึกถึงชื่อและโคตรในการ พิจารณาถึงนิพพานและนิมิตนั้นแหละ ฟังทราบว่าเป็นอดีตารัมมณะ ก็เป็น ธรรมมีอารมณ์เป็นอดีตนั่นเองในกาลที่เหลือ. แม้จุดตกมานที่เป็นไปใน ยถากัมมุปกตญาณก็เป็นอดีตารัมมณะเหมือนกัน.

บรรดาจุดตกมานมีบุพเพนิวาสญาณเป็นต้นเหล่านั้น บุปเพนิวาสญาณ และเจโตปริยญาณเป็นธรรมมีอารมณ์เป็นอดีตก็จริง ถึงอย่างนั้น บรรดาบุพเพ- นิวาสญาณและเจโตปริยญาณเหล่านั้น บุปเพนิวาสญาณก็เป็นธรรมมีขั้นชั้นใน อดีต และเป็นธรรมเนื่องด้วยขั้น ๑ อะไร ๆ ชื่อว่าไม่เป็นอารมณ์หาไม่ เพราะ บุปเพนิวาสญาณนั้นมีคติเสมอด้วยสัพพัญญุตญาณในธรรมทั้งหลายมีขั้นชั้นและ ธรรมที่เนื่องด้วยขั้นในอดีตเป็นอารมณ์. ส่วนเจโตปริยญาณมีจิตซึ่งผ่านไป ภายใน ๗ วันเท่านั้นเป็นอารมณ์ เพราะเจโตปริยญาณนั้น ย่อมไม่รู้ขั้นอื่น หรือธรรมที่เนื่องด้วยขั้น แต่โดยปริยายตรัสว่ามีมรรคเป็นอารมณ์ เพราะ มีจิตสัมปยุตด้วยมรรคเป็นอารมณ์ ส่วนยถากัมมุปกตญาณเป็นมรรคคือเจตนา ในอดีตเท่านั้น เป็นอารมณ์ ฟังทราบความต่างกัน ดังพรรณนามาจะนี้.

ในฐานะนี้ ฟังทราบนัยแห่งอรรถกถา ต่อไป

ก็เพราะตรัสไว้ในปิฎกฐานว่า กุศลขั้นเป็นปัจจัยแก่อิทธิวิชญาณ แก่ เจโตปริยญาณ แก่บุพเพนิวาสานุสติญาณ แก่ยถากัมมุปกตญาณ และแก่ อเนกตังสญาณ ด้วยอำนาจอารมณ์ปัจจัย ดังนี้ ฉะนั้น ขั้นแม่ทั้ง ๔ จึง เป็นอารมณ์ของเจโตปริยญาณ และยถากัมมุปกตญาณ แม้ในญาณทั้ง ๒ เหล่า นั้น ยถากัมมุปกตญาณก็มีกุศลและอกุศลนั้นแหละเป็นอารมณ์.

จุดตกมานที่เป็นไปในทิพยจักขุ ชื่อว่า เป็นธรรมมีอารมณ์เป็นปัจจุบัน
เท่านั้น เพราะสี (วรรณะ) ที่เป็นอารมณ์มีอยู่. จุดตกมานที่เป็นไปใน
อนาคตังสญาณเป็นธรรมมีอารมณ์เป็นอนาคตเท่านั้น เพราะอนาคตังสญาณนั้น
มีคตัวอย่างสัพพัญญุตญาณในธรรมทั้งหลายที่มีชั้นร้อนาคตและธรรมที่เนื่องด้วย
ชั้นร้อนาคตเป็นอารมณ์เหมือนบุพเพนิวาสญาณ. ในบรรดาเจโตปริยญาณ
และอนาคตังญาณเหล่านั้น แม้เจโตปริยญาณจะมีอารมณ์เป็นอนาคตก็จริง ถึง
อย่างนั้น เจโตปริยญาณนั้นก็ทำจิตที่เกิดขึ้นภายใน ๗ วันเท่านั้นให้เป็นอารมณ์
อนาคตังสญาณนี้ย่อมกระทำจิตที่เกิดขึ้นบ้าง ชั้นร้อที่เกิดขึ้นบ้าง ธรรมที่เนื่อง
ด้วยชั้นร้อบ้าง ในอนาคตตั้งแสนกัปให้เป็นอารมณ์ได้. ฌาน ๓ และฌาน ๔
ที่เป็นรูปาวจรเป็นต้น พึงทราบว่าเป็นนวัตตัพพารมมณ คือเป็นธรรมมีอา-
รมณ์ พึงกล่าวไม่ได้โดยส่วนเดียว เพราะไม่ปรากฏธรรมแม้อย่างหนึ่งในธรรม
ที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบันให้เป็นไป.

ว่าด้วยอหัตตติกะเป็นต้น

พึงทราบวินิจฉัยในธรรมที่เป็นอหัตตติกะ ต่อไป

บทว่า อนินทริยพทุฐรูปญจ นิพพานญจ พหิทธา (รูปที่
ไม่เนื่องด้วยอินทริย์ และนิพพานที่เป็นธรรมภายนอก) นี้ ตรีสว่า ธรรมชาติ
นี้ ชื่อว่า พหิทธา (เป็นธรรมภายนอก) เพราะไม่มีปริยายแห่งธรรมภายใน
ที่เกิดในตน โดยประการที่ว่า ธรรมชาตินี้ จะจักเป็นธรรมภายในโดยปริยาย
อะไร ๆ ไม่ได้ เหมือนรูปที่เนื่องด้วยอินทริย์ แม้จิตเรียกว่า เป็นธรรมภายนอก
เพราะมีในสันดานของบุคคลอื่นก็นับว่าเป็นธรรมภายใน เพราะความที่อินทริย์
รูปนั้นเป็นธรรมชาติเนื่องด้วยสันดานของตน มิใช่เพราะเหตุที่ไม่เกิดแต่เพียง
เป็นภายในตน.

ส่วนในอรรถดรรชนีมณฑลิกะ ตรีสว่า เป็นพหิตถารมณ (ธรรมมี อารมณเป็นภายนอก) ทรงหมายเพียงเหตุสักว่าการไม่เกิดขึ้นแก่ธรรมสักว่าเป็น ภายในของตน. พระคำรัสที่ตรีสว่า อากัญญัญญาตนะ จะกล่าวว่า มีอารมณเป็นภายในก็ไม่ได้ เป็นต้น เพราะพระองค์มิยอมรับแม้ภาวะที่เป็นภายใน แม้ภาวะที่เป็นภายนอก แม้ทั้งภายในทั้งภายนอกแห่งอารมณของ อากัญญัญญาตนะ โดยเหตุเพียงการปราศจากธรรมภายในเท่านั้น.

ในบรรดาธรรมมีอากัญญัญญาตนะเป็นต้นเหล่านั้น อากัญญัญญาตนะ นั้นนั้นแหละ ไซ้ว่าจะเป็น นวัตกรรมมณะอย่างเดียวกันหาไม่ แม้อวัชชนะ แม้อุปจารจิตทั้งหลายของอากัญญัญญาตนะนั้น แม้จิตที่พิจารณาอารมณของ อากัญญัญญาตนะนั้น แม้อกุศลจิตทั้งหลายที่เป็นไปด้วยอำนาจความยินดี เป็นต้นของอากัญญัญญาตนะนั้นทั้งหมด ก็เป็นนวัตกรรมมณะ (คือเป็น ธรรมมีอารมณไม่พึงกล่าว) ทั้งนี้ ก็ธรรมชาติเหล่านี้ เมื่อตรัสถึงอากัญญัญญาตนะแล้ว ก็ชื่อว่าเป็นอันตรัสแล้วเหมือนกัน เพราะฉะนั้น จึงมิได้ ตรัสไว้แผนกหนึ่ง.

ถามว่า ชื่อว่าเป็นอันตรัสแล้วเหมือนกัน อย่างไร ?

ตอบว่า ก็อากัญญัญญาตนะ พึงมีอารมณอย่างเดียวกันกับธรรมชาติ ที่เป็นปุเรจาริกของอากัญญัญญาตนะนั้น ซึ่งเป็นไปด้วยอำนาจแห่งธรรมมี อวัชชะ และอุปจาระเป็นต้น ธรรมนั้นแม้ทั้งหมด ตรีสว่า เป็นนวัตกรรมมณะ คือ เป็นธรรมมีอารมณไม่พึงกล่าวไม่ได้ เพราะในอดีตดรรชนีมณฑลิกะ ทรงรับรองความที่จิตอุปบาทเหล่านี้ ซึ่งตรัสไว้อย่างนี้ว่า กามาวจรกุศล อกุศล กิริยาจิตอุปบาท ๕ ดวง จตุตถฌานที่เป็นรูปาวจร ดังนี้ เป็นนวัตกรรมมณะ โดยนัยมีอาทิว่า ธรรมเหล่านั้นไม่พึงกล่าวว่ามีอารมณเป็นอดีต ดังนี้ และ

เพราะตรัสถึงความที่อาภิญญาตนะเป็นเพียงนวัตตัพพารัมมณะโดยส่วนเดียว
อย่างนี้ว่า ธรรมเหล่านี้ คือ อาภิญญาตนะ มรรค ๔ ที่เป็นโลกุตระ
และสามัญผลแม่ ๔ ไม่พึงกล่าวว่าเป็นอดีตารัมมณะ (คือไม่พึงกล่าวว่าเป็น
เป็นธรรมมีอารมณ์เป็นอดีต ดังนี้ก็มี.

บัดนี้ อาภิญญาตนะนั้นแม้พระองค์จะตรัสไว้อย่างเดียวในอัมมัต-
ตารัมมณตักกะ แต่เพราะความที่กุศลมีกามาพจรเป็นต้น เป็นนวัตตัพพารัมมณะ
(คือเป็นธรรมมีอารมณ์ไม่พึงกล่าว) จึงตรัสหมายถึงแม้ความเป็นอารมณ์อัน
เดียวกันกับอาภิญญาตนะนั้นในหนหลัง ฉะนั้น จึงแสดงความที่กุศลมีกามา-
วจรเป็นต้นเหล่านั้น เป็นนวัตตัพพารัมมณะแม่ในอัมมัตตารัมมณตักกะนี้. จริง
อยู่ ธรรมอะไรเล่าจะเป็นข้อขัดขวางในความที่กุศลมีกามาพจรเป็นต้น ที่จะเป็น
อารมณ์อันเดียวกันกับอาภิญญาตนะนั้นเป็นนวัตตัพพารัมมณะ เมื่อตรัสถึง
อาภิญญาตนะนั้นแล้วด้วยอาการอย่างนี้ ก็พึงทราบได้ว่ากุศลมีกามาพจร
นั้นเป็นอันตรัสไว้แล้วเหมือนกัน ฉะนั้นแล. คำที่เหลือในที่นี้โดยพระบาลีใน
อัมมัตตารัมมณตักกะมีเนื้อความคืบหน้านั้น.

ว่าด้วยการจำแนกอารมณ์จิตอุปบาท

ก็ว่าโดยการจำแนกด้วยอำนาจแห่งอารมณ์ จิตอุปบาทเหล่านี้ คือ
วิญญาณ์ญาตนะ และเนวสัญญานาสัญญาตนะเป็น ๖ ด้วยสามารถแห่งกุศล
วิบากกิริยาก่อน พึงทราบว่ามามีอารมณ์เป็นภายใน (อัมมัตตารัมมณะ) เพราะ
หน่วงเหนี่ยวสมบัติเบื้องต่ำที่เนื่องด้วยสันดานของตนเป็นไป.

ก็ในบรรดาจิตอุปบาท ๖ เหล่านี้ อากาธานัญญาตนะที่เป็นกิริยาย่อม
เป็นอารมณ์ของวิญญาณ์ญาตนะที่เป็นกิริยาเท่านั้น หาเป็นอารมณ์ของวิญ-

ญาณัญญาตนะที่เป็นกุศลและวิบากนอกนี้ไม่ เพราะเหตุไร ? เพราะบุคคลผู้
พรั่งพร้อมด้วยอากาสนัญญาตนภิรยา ไม่มีวิญญาณัญญาตนะที่เป็นกุศลหรือ
วิบาก. ก็กุศลย่อมเป็นอารมณ์แก่กุศล วิบาก และภิรยาทั้ง ๓ ได้ เพราะ
เหตุไร เพราะความที่บุคคลผู้ยังอากาสนัญญาตนกุศลให้เกิดแล้วตั้งอยู่ให้
วิญญาณัญญาตนะแม้ทั้ง ๓ อย่างให้เกิดขึ้นสูงกว่าการเกิดของอากาสนัญญาตนะ
กุศลนั้น. ก็วิบากย่อมไม่เป็นอารมณ์ของจิตตูปบาทอะไร ๆ เพราะเหตุไร ?
เพราะจิต (ในสมวัตติ) ออกจากวิบากแล้วไม่มีอภิหาร. แม้ในการทำให้เป็น
อารมณ์ของเนวสัญญานาสัญญาตนะ ก็นัยนี้แหละ. บัณฑิตพึงทราบความที่
จิตตูปบาทแม้ทั้งหมดมีฉานที่ ๓ ที่ ๔ ซึ่งเป็นรูปาวจรเป็นต้น เป็นพหิตถารัม-
มณะ คือ เป็นธรรมมีอารมณ์ภายนอก เพราะปรารภปฏิวิกลิตเป็นต้นที่เป็น
ภายนอกเป็นไปโดยความเป็นภายนอกจากธรรมที่เป็นภายในของตน.

พึงทราบวินิจฉัยในชื่อว่า สพุเพว กามาวจรา กุสลากุสลา-
พุกตา ธมฺมา รูปาวจรจตุตถฉาน (กุศลธรรม อกุศลธรรมอัพยากต-
ธรรมที่เป็นกามพจรทั้งหมด...รูปาวจรจตุตถฉาน) นี้ ต่อไป

ว่าโดยกุศล จิตตูปบาทที่สัมปยุตด้วยญาณ ๔ ดวง เป็นธรรมมี
อารมณ์ภายใน (อัชฉัตตารัมมณะ) แก่ผู้พิจารณาธรรมมีขันธเป็นต้นของตน
เป็นธรรมมีอารมณ์ภายนอก (พหิตถารัมมณะ) ในขณะที่พิจารณาขันธเป็นต้นของ
คนเหล่านี้ และในขณะที่พิจารณาบัญญัติและพระนิพพาน เป็นธรรมมีอารมณ์
ทั้งภายในและภายนอก (อัชฉัตตพหิตถารัมมณะ) ด้วยสามารถแห่งการพิจารณา
ธรรมมีขันธเป็นต้นทั้งของตนและบุคคลอื่นทั้งสองนั้น. แม้ในญาณวิปยุตก็
นัยนี้แหละ. การพิจารณาพระนิพพานของกุศลที่เป็นญาณวิปยุตเหล่านั้น
อย่างเดียวไม่มี.

ว่าโดยอภุศล จิตตูปบาทที่สัมปยุตด้วยทวิภูติ ๔ ดวง เป็นธรรมมี
อารมณ์ภายใน เวลายินดี เพลิดเพลิน และยึดถือความเห็นผิด ซึ่งธรรมมีชั้น
เป็นต้นของตน เป็นธรรมมีอารมณ์ภายนอกในเวลาที่เป็นไปอย่างนั้นแหละใน
ชั้นเป็นต้น และในรูปกสณที่ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์เป็นต้นของบุคคลอื่น เป็น
ธรรมมีอารมณ์ทั้งภายในและภายนอก ด้วยสามารถแห่งอารมณ์ทั้งสองนั้น.
แม้ในจิตตูปบาทที่เป็นทวิภูติวิปยุตทั้งหลายก็เช่นนี้เหมือนกัน. การยึดถือความ
เห็นผิดย่อมไม่มีแก่จิตตูปบาทที่เป็นทวิภูติวิปยุตเหล่านั้นอย่างเดียว จิตตูปบาท
ที่สัมปยุตด้วยปฏิฆะ ๒ ดวง เป็นธรรมมีอารมณ์ภายใน แก่บุคคลผู้ถึงโทมนัส
ในชั้นเป็นต้นของตน เป็นธรรมมีอารมณ์ภายนอก แก่บุคคลผู้ถึงโทมนัสใน
ชั้นเป็นต้น และในรูปบัญญัติที่ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์ของบุคคลอื่น เป็นธรรม
มีอารมณ์ทั้งภายในและภายนอก ด้วยสามารถแห่งอารมณ์ทั้งสอง แม้จิตตูปบาท
ที่สัมปยุตด้วยวิจิกิจฉา และอุทธัจจะ ก็พึงทราบว่าเป็นอารมณ์ภายใน
เป็นต้นในเวลาเป็นไป ด้วยสามารถแห่งความสงสัยและความหวั่นไหวในธรรม
ทั้งหลายมีประการตามที่กล่าวแล้ว.

จิตตูปบาท ๑๓ ดวงเหล่านี้ คือ ทวิปัญญาวิญญาณ ๑๐ มโนธาตุ ๓
ในเวลาที่ยปรารภเป็นต้นของตนเป็นไป เป็นธรรมมีอารมณ์ภายใน ในเวลา
ยปรารภเป็นต้นของบุคคลอื่นเป็นไป เป็นธรรมมีอารมณ์ภายนอก เป็นธรรม
มีอารมณ์ทั้งภายในและภายนอก ด้วยอำนาจอารมณ์ทั้งสองนั้น.

อเหตุกวิบากมโนวิญญาณธาตุที่สหคตด้วยโสมนัสเป็นธรรมมีอารมณ์
ภายใน ในเวลาเป็นไปยปรารภธรรมมีรูปเป็นต้น ๕ อย่างของตนด้วยอำนาจสัน-
ติระณะและตทารัมมณะในปัญจทวาร และในเวลาเป็นไปยปรารภกามาจรธรรม
แม้เหล่านี้ที่เป็นภายในด้วยอำนาจตทารัมมณะในมโนทวารนั้นแหละ, เมื่อเป็น

ไปในธรรมทั้งหลายเหล่านี้ก็เป็นธรรมมีอารมณ์ภายนอก, เป็นธรรมมีอารมณ์ทั้งภายในและภายนอกด้วยอำนาจอารมณ์ทั้งสอง. ในวิบากอเหตุกมโนวิญญูณธาตุที่สหรถด้วยอุเบกขาแม่ทั้ง ๒ ดวง ก็นัยนี้แหละ. ก็มีโนวิญญูณธาตุเหล่านี้ย่อมเป็นไปในกรรมเป็นต้นอันต่างด้วยอชฌัตตธรรมเป็นต้น แม้ด้วยอำนาจแห่งปฏิสนธิ ภวังค์ และจุติ ในสุคติภูมิและทุกคติภูมิต่างนั้น.

มหาวิบากจิต ๘ ดวง มีคติเหมือนวิบากอเหตุกมโนวิญญูณธาตุที่สหรถด้วยอุเบกขาแม่ทั้ง ๒ เหล่านี้แหละ แต่มหาวิบากจิตเหล่านี้ไม่เป็นที่ด้วยอำนาจแห่งสันติระณะอย่างเดียว ย่อมเป็นไปในสุคติภูมิด้วยอำนาจปฏิสนธิ ภวังค์และจุติของสัตว์เหล่านั้นเท่านั้น. อเหตุกิริยาที่สหรถด้วยโสมนัสเป็นธรรมมีอารมณ์ภายใน ในเวลาปรารภรูปเป็นต้นของตนด้วยอำนาจการกระทำอาการร่าเริงในปัญจทวาร เป็นธรรมมีอารมณ์ในภายนอกเป็นไปในรูปเป็นต้นของบุคคลอื่น, เป็นธรรมมีอารมณ์ภายในเป็นไปด้วยอำนาจหสิตุปบาทแก่พระตถาคตเจ้าผู้พิจารณาปริชาที่พระองค์ทรงทำแล้วในเวลาเป็นโชติपालมาณพ ท้าวมฆเทวราช และกัณหาบสเป็นต้นในมโนทวาร, เป็นธรรมมีอารมณ์ภายนอกในเวลาปรารภการกระทำกิริยาของพระนางมัลลิกาเทวี สันตติมหาอำมาตย์และนายสุมนการเป็นต้นเป็นไป, เป็นธรรมมีอารมณ์ทั้งภายในและภายนอก ด้วยสามารถอารมณ์ทั้งสอง.

กิริยาอเหตุกมโนวิญญูณธาตุที่สหรถด้วยอุเบกขา เป็นธรรมมีอารมณ์เป็นภายในเป็นต้น ในเวลาเป็นไปในปัญจทวารด้วยอำนาจโวภูฐัพพะและในมโนทวารด้วยอำนาจอวัชชนะ มหากิริยาจิตตูปบาท ๘ ดวง มีคติเหมือนกุศลจิตนั้นแหละ. มหากิริยาจิตตูปบาทเหล่านั้น ย่อมมีเกิดขึ้นแก่พระจิณาสพอย่างเดียว กุศลจิตย่อมเกิดแก่พระเสกขะและปุลุชน เพราะฉะนั้น

ในข้อนี้จึงมีการทำที่ต่างกัน ด้วยคำมีประมาณเท่านี้. ในรูปาวจรจตุตถฌาน มีประการตามที่กล่าวแล้ว จตุตถฌานทั้ง ๕ มีจตุตถฌานที่เป็นบาทในธรรม ทั้งปวงเป็นต้น ย่อมได้โอกาสในดิกะนี้.

จริงอยู่ ฌานทั้ง ๕ ตามที่กล่าวนี้เป็นพหิทธารัมมณะ คือเป็นธรรม มีอารมณ์เป็นภายนอกเพราะ มีกสิณบัญญัติ และนิमितเป็นอารมณ์. จตุตถฌาน ที่เป็นไปในอิทธิวิระเป็นอัมมัตตารัมมณะ คือเป็นธรรมมีอารมณ์เป็นภายใน เพราะกระทำกายและจิตของตนให้เป็นอารมณ์ในเวลาที่ยังจิตให้เปลี่ยนไปตาม อานาจกาย หรือยังกายเปลี่ยนไปตามอานาจิต และในเวลาทีเนรมิตรูปเป็น เพศกumarเป็นต้นของตน มีอารมณ์เป็นภายนอก (พหิทธารัมมณะ) ใน เวลาที่แสดงรูปเป็นรูปข้างและม้าเป็นต้นในภายนอก มีอารมณ์เป็นทั้งภายใน และภายนอก (อัมมัตตพหิทธารัมมณะ) ในเวลาที่เป็นไปในภายในตามกาล อันควรและในเวลาที่เป็นไปในภายนอกตามกาลอันควร.

จตุตถฌานที่เป็นไปในทิพยโสต มีอารมณ์เป็นภายใน (อัมมัตตารัมมณะ) ในเวลาฟังเสียงในท้องของตน มีอารมณ์เป็นภายนอก (พหิทธารัมมณะ) ในเวลาฟังเสียงคนอื่น มีอารมณ์เป็นทั้งภายในและภายนอก (อัมมัตตพหิทธารัมมณะ) ด้วยอำนาจแห่งอารมณ์ทั้งสอง.

จตุตถฌานที่เป็นไปในเจโตปริยญาณ มีอารมณ์เป็นภายนอก อย่างเดียว เพราะมีจิตคนอื่นเป็นอารมณ์ ก็การใช้เจโตปริยญาณนั้นรู้จิตของตนไม่มี.

จตุตถฌานที่เป็นไปในบุพเพนิวาสญาณเป็นธรรม มีอารมณ์เป็น ภายใน ในเวลาที่ตามระลึกถึงขั้นของตน เป็นธรรมมีอารมณ์ภายนอก เพราะตามระลึกถึงขั้นของคนอื่น รูปที่ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์ และบัญญัติทั้ง ๓ เป็นธรรมมีอารมณ์เป็นทั้งภายในและภายนอก ด้วยสามารถอารมณ์ทั้งสอง.

จุดตกมานที่เป็นไปในทิพยจักขุเป็นธรรมมีอารมณ์เป็นภายใน ในเวลาเห็นรูปในท้องของตนเป็นต้น เป็นธรรมมีอารมณ์ภายนอกในเวลาเห็นรูปที่เหลือ เป็นธรรมมีอารมณ์ทั้งภายในและภายนอก ด้วยสามารถแห่งอารมณ์ทั้งสอง.

จุดตกมานที่เป็นไปในอนาคตังสญาณเป็นธรรมมีอารมณ์ภายใน ในเวลาที่ระลึกถึงขั้นในอนาคตของตน เป็นธรรมมีอารมณ์ภายนอก ในเวลาที่ระลึกถึงขั้นอันเป็นอนาคตของคนอื่น หรือรูปที่ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์ เป็นธรรมมีอารมณ์เป็นทั้งภายในและภายนอก ด้วยสามารถแห่งอารมณ์ทั้งสอง.

เหตุที่อาภิญญาตนนฉานเป็นนวัตตัพพารัมมณะ คือ เป็นอารมณ์ฟังกล่าวไม่ได้ ข้าพเจ้ากล่าวไว้ในหนหลังแล้วแล.

เหตุโคจรกะ

[๕๐๐] ธรรมเป็นเหตุ เป็นไฉน ?

กุศลเหตุ ๓ อกุศลเหตุ ๓ อัพยาทเหตุ ๓ อโลภกุศลเหตุ อโทสกุศลเหตุ บังเกิดในกุศลทั้ง ๔ ภูมิ อโมหกุศลเหตุ บังเกิดในกุศลทั้ง ๔ ภูมิ เว้นจิตตูปบาทที่เป็นญาณวิปยุตฝ่ายกามาวจรกุศล ๔ ดวง

โลภะ บังเกิดในจิตตูปบาทที่สหระตด้วยโลภะ ๘ ดวง

โทสะ บังเกิดขึ้นจิตตูปบาทที่สหระตด้วยโทมนัส ๒ ดวง

โมหะ บังเกิดในอกุศลทั้งปวง

อโลภวิปากเหตุ อโทสวิปากเหตุ ย่อมเกิดในวิปากทั้ง ๔ ภูมิ เว้น
อเหตุกจิตตูปบาทฝ่ายกามาวจรวิปาก

อโมหวิปากเหตุ บังเกิดในวิปากทั้ง ๔ ภูมิ เว้นเหตุกจิตตูปบาท
ฝ่ายกามาวจรวิปาก [และ] เว้นจิตตูปบาทที่เป็นญาณวิปยุต ๕ ดวง

อโลภกิริยเหตุ อโทสกิริยเหตุ บังเกิดในกิริยาทั้ง ๓ ภูมิ เว้นเหตุก-
จิตตูปบาทฝ่ายกามาวจรกิริยา

อโมหกิริยเหตุ บังเกิดในกิริยาทั้ง ๓ ภูมิ เว้นเหตุกจิตตูปบาท ฝ่าย
กามาวจรกิริยา [และ] เว้นจิตตูปบาทที่เป็นญาณวิปยุต ๔ ดวง

สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นเหตุ.

ธรรมไม่เป็นเหตุ เป็นไฉน ?

เว้นเหตุทั้งหลายเสีย กุศลในภูมิ ๔ อกุศล วิปากในภูมิ ๔ กิริยา
อภัยกถุตในภูมิ ๓ รูป และนิพพาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นเหตุ.

[๕๐๑] ธรรมมีเหตุ เป็นไฉน ?

อกุศลที่เหลือ เว้นโมหะที่สหระคด้วยวิจิกิจฉา [และ] ที่สหระคด้วย
อุทธังจะ, กุศลในภูมิ ๔, วิปากในภูมิ ๔ เว้นเหตุกจิตตูปบาท ฝ่ายกามา-
วจรวิปาก, กิริยาอภัยกถุตในภูมิ ๓ เว้นเหตุกจิตตูปบาท ฝ่ายกามาวจร-
กิริยา สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีเหตุ.

ธรรมไม่มีเหตุ เป็นไฉน ?

โมหะที่สหระคด้วยวิจิกิจฉา โมหะที่สหระคด้วยอุทธังจะ ปัญญา-
ญาณทั้ง ๒ มโนธาตุ ๓ อเหตุกมโนวิญญาณธาตุ ๕ รูป และนิพพาน สภาว-
ธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่มีเหตุ.

[๕๐๒] ธรรมสัมปยุตด้วยเหตุ เป็นไฉน ?

อกุศลที่เหลือ เว้นโมหะที่สหระคด้วยวิจิกิจฉา [และ] ที่สหระคด้วย
อุทธังจะ, กุศลในภูมิ ๔, วิปากในภูมิ ๔ เว้นเหตุกจิตตูปบาทฝ่ายกามาวจร-

วิบาก, กิริยาอัปยาคฤตในภุมิ ๓ เว้นเหตุกจิตตูปบาทฝ่ายกามาวจรกิริยา
สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสัมปยุตด้วยเหตุ.

ธรรมวิปยุตจากเหตุ เป็นไฉน ?

โมหะที่สหระคด้วยวิจิกิจจา โมหะที่สหระคด้วยอุทัจจะ ปัญจวิญญาณ
ทั้ง ๒ มโนธาตุ ๓ อเหตุกมโนวิญญาณธาตุ ๕ รูป และนิพพาน สภาวะธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากเหตุ.

[๕๐๓] **ธรรมเป็นเหตุและมีเหตุ เป็นไฉน ?**

เหตุ ๒-๓ บังเกิดร่วมกันในจิตตูปบาทใด สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า
ธรรมเป็นเหตุและมีเหตุ.

ธรรมมีเหตุแต่ไม่เป็นเหตุ เป็นไฉน ?

กุศลในภุมิ ๔, อกุศล, วิบากในภุมิ ๔ เว้นเหตุกจิตตูปบาท ฝ่าย
กามาวจรวิบาก, กิริยาอัปยาคฤตในภุมิ ๓ เว้นเหตุกจิตตูปบาทฝ่ายกามาวจร-
กิริยา, เว้นเหตุทั้งหลายที่บังเกิดในจิตตูปบาทเหล่านี้เสีย สภาวะธรรมเหล่านี้
ชื่อว่า ธรรมมีเหตุแต่ไม่เป็นเหตุ.

ธรรมไม่มีเหตุ จะกล่าวว่าธรรมเป็นเหตุและมีเหตุก็ได้ ว่าธรรมมี
เหตุแต่ไม่เป็นเหตุก็ได้.

[๕๐๔] **ธรรมเป็นเหตุและสัมปยุตด้วยเหตุ เป็นไฉน ?**

เหตุ ๒-๓ บังเกิดร่วมกันในจิตตูปบาทใด สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า
ธรรมเป็นเหตุและสัมปยุตด้วยเหตุ.

ธรรมสัมปยุตด้วยเหตุแต่ไม่เป็นเหตุ เป็นไฉน ?

กุศลในภุมิ ๔, อกุศล, วิบากในภุมิ ๔ เว้นเหตุกจิตตูปบาทฝ่าย
กามาวจรวิบาก, กิริยาอัปยาคฤตในภุมิ ๓ เว้นเหตุกจิตตูปบาทฝ่ายกามาวจร

กิริยา เว้นเหตุทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นในจิตตูปบาทเหล่านี้เสีย สภาวะธรรมเหล่านี้
ชื่อว่า ธรรมสัมปยุตด้วยเหตุแต่ไม่เป็นเหตุ.

ธรรมวิปยุตจากเหตุ จะกล่าวว่า ธรรมเป็นเหตุและสัมปยุตด้วยเหตุ
ก็ไม่ได้ ว่าธรรมสัมปยุตด้วยเหตุแต่ไม่เป็นเหตุก็ไม่ได้.

[๕๐๕] ธรรมไม่เป็นเหตุแต่มีเหตุ เป็นไฉน ?

กุศลในภุมิ ๔, อกุศล, วิบากในภุมิ ๔ เว้นอเหตุกจิตตูปบาทฝ่าย
กามาวจรวิบาก, กิริยาอัพยากฤตในภุมิ ๓ เว้นอเหตุกจิตตูปบาทฝ่ายกามาวจร
กิริยา, เว้นเหตุทั้งหลายที่บังเกิดในจิตตูปบาทเหล่านี้เสีย สภาวะธรรมเหล่านี้
ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นเหตุแต่มีเหตุ.

ธรรมไม่เป็นเหตุและไม่มีเหตุ เป็นไฉน ?

ปัญจวิญญาณทั้ง ๒ มโนธาตุ ๓ อเหตุกมโนวิญญาณธาตุ ๕ รูป
และนิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นเหตุและไม่มีเหตุ.

ธรรมเป็นเหตุ จะกล่าวว่า ธรรมไม่เป็นเหตุแต่มีเหตุก็ไม่ได้ ว่าธรรม
ไม่เป็นเหตุและไม่มีเหตุก็ไม่ได้.

เหตุโคจลกะ จบ

ฉุพันธ์ตรทุกะ

[๕๐๖] สัมปปีจยธรรม เป็นไฉน ?

กุศลในภุมิ ๔ อกุศล วิบากในภุมิ ๔ กิริยาอัพยากฤตในภุมิ ๓ และ
รูปทั้งหมด สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า สัมปปีจยธรรม.

อัปปัจจยธรรม เป็นไฉน ?

นิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า อัปปัจจยธรรม.

[๕๐๓] **สังขตธรรม เป็นไฉน ?**

กุศลในภุมิ ๔ อกุศล วิบากในภุมิ ๔ กิริยาอัพยากฤตในภุมิ ๓ และ
รูปทั้งหมด สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า สังขตธรรม.

อสังขตธรรม เป็นไฉน ?

นิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า อสังขตธรรม.

[๕๐๔] **สนิทัสสนธรรม เป็นไฉน ?**

รูปลายตนะ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า สนิทัสสนธรรม.

อนิทัสสนธรรม เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ โสภณัฐัพพายตนะ กุศลในภุมิ ๔ อกุศล วิบากใน
ภุมิ ๔ กิริยาอัพยากฤตในภุมิ ๓ รูปที่เห็นไม่ได้ที่กระทบไม่ได้ แต่นับเนื่อง
ในธรรมายตนะ และนิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า อนิทัสสนธรรม.

[๕๐๕] **สัพฺปฏิมฺมธรรม เป็นไฉน ?**

จักขายตนะ ฯลฯ โสภณัฐัพพายตนะ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า สัพ-
ปฏิมฺมธรรม.

อัปฺปฏิมฺมธรรม เป็นไฉน ?

กุศลในภุมิ ๔ อกุศล วิบากในภุมิ ๔ กิริยาอัพยากฤตในภุมิ ๓ รูปที่
เห็นไม่ได้ที่กระทบไม่ได้แต่นับเนื่องในธรรมายตนะ และนิพพาน สภาวะธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า อัปฺปฏิมฺมธรรม.

[๕๑๐] รูปิธรรม เป็นไฉน ?

มหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ นั้น สภาวะธรรมเหล่านี้
ชื่อว่า รูปิธรรม.

อรุปีธรรม เป็นไฉน ?

กุศลในภูมิ ๔ อกุศล วิบากในภูมิ ๔ กิริยาอัพยากฤตในภูมิ ๓ และ
นิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า อรุปีธรรม.

[๕๑๑] โลภิยธรรม เป็นไฉน ?

กุศลในภูมิ ๓ อกุศล วิบากในภูมิ ๓ กิริยาอัพยากฤตในภูมิ ๓ และ
รูปทั้งหมด สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า โลภิยธรรม.

โลกุตรธรรม เป็นไฉน ?

มรรค ๔ ที่เป็นโลกุตระ สามัญผล ๔ และนิพพาน สภาวะธรรม
เหล่านี้ ชื่อว่า โลกุตรธรรม.

[๕๑๒] ธรรมทั้งหมดแล จัดเป็นเคนจิวิญญูยธรรม เคนจิน-
วิญญูยธรรม.

อุพันตรทุกะ จบ

อาสวโคจณกะ

[๕๑๓] อาสวธรรม เป็นไฉน ?

อาสวะ ๔ คือ กามาสวะ ภวาสวะ ทิฏฐาสวะ อวิชชาสวะ

กามาสวะ บังเกิดในจิตตูปบาทที่สหระคด้วยโลภะ ๘ ดวง

ภวาสวะ บังเกิดในจิตตูปบาทที่สหระคด้วยโลภะ วิปยุตจากทิฏฐิ ๔

ดวง

ทิวฐาสวะ บังเกิดในจิตตูปบาทที่สัมปยุตด้วยทิวฐี ๔ ดวง

อวิชชาสวะ บังเกิดในอกุศลทั้งปวง

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า อาสวะธรรม.

ธรรมไม่เป็นอาสวะ เป็นไฉน ?

กุศลที่เหลือเว้นอาสวะธรรมเสีย กุศลในภุมิ ๔ วิบากในภุมิ ๔ กิริยา
อัพยากฤตในภุมิ ๓ รูป และนิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็น
อาสวะ.

[๕๑๔] **ธรรมเป็นอารมณ์ของอาสวะ เป็นไฉน ?**

กุศลในภุมิ ๓ อกุศล วิบากในภุมิ ๓ กิริยาอัพยากฤตในภุมิ ๓ และ
รูปทั้งหมด สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอารมณ์ของอาสวะ.

ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ เป็นไฉน ?

มรรค ๔ ที่เป็นโลกุตระ สามัญผล ๔ และนิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้
ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ.

[๕๑๕] **ธรรมสัมปยุตด้วยอาสวะ เป็นไฉน ?**

จิตตูปบาทที่สหระคด้วยโทมนัส ๒ ดวง อกุศลที่เหลือ เว้นโมหะที่เกิด
ในจิตตูปบาท ๒ ดวงนี้ เว้นโมหะที่สหระคด้วยวิจิจจนา (และ) เว้นโมหะที่
สหระคด้วยอุทธัจจะ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสัมปยุตด้วยอาสวะ.

ธรรมวิปยุตจากอาสวะ เป็นไฉน ?

โมหะ ที่เกิดขึ้นในจิตตูปบาทที่สหระคด้วยโทมนัส ๒ ดวง โมหะที่
สหระคด้วยวิจิจจนา โมหะที่สหระคอุทธัจจะ กุศลในภุมิ ๔ วิบากในภุมิ ๔
กิริยาอัพยากฤตในภุมิ ๓ รูป และนิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรม
วิปยุตจากอาสวะ.

[๕๑๖] **ธรรมเป็นอาสวะและเป็นอารมณ์ของอาสวะ เป็นไฉน ?**

อาสวะเหล่านั้นแล ชื่อว่าธรรมเป็นอาสวะและเป็นอารมณ์ของอาสวะ.

ธรรมเป็นอารมณ์ของอาสวะแต่ไม่เป็นอาสวะ เป็นไฉน ?

อกุศลที่เหลือเว้นอาสวะเสีย กุศลในภุมิ ๓ วิบากในภุมิ ๓ กิริยา-
อัพยากฤตในภุมิ ๓ และรูปทั้งหมด สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอารมณ์
ของอาสวะแต่ไม่เป็นอาสวะ.

ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ จะกล่าวว่า เป็นอาสวะและเป็นอารมณ์
ของอาสวะก็ไม่ได้ ว่าเป็นอารมณ์ของอาสวะ แต่ไม่เป็นอาสวะก็ไม่ได้.

[๕๑๗] **ธรรมเป็นอาสวะและสัมปยุตด้วยอาสวะ เป็นไฉน ?**

อาสวะ ๒-๓ อย่างบังเกิดร่วมกันในจิตตูปบาทใด สภาวะธรรมเหล่านี้
ชื่อว่า ธรรมเป็นอาสวะและสัมปยุตด้วยอาสวะ.

ธรรมสัมปยุตด้วยอาสวะแต่ไม่เป็นอาสวะ เป็นไฉน ?

อกุศลที่เหลือ เว้นอาสวะทั้งหลายเสีย สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรม
สัมปยุตด้วยอาสวะแต่ไม่เป็นอาสวะ.

ธรรมวิปยุตจากอาสวะ จะกล่าวว่า เป็นอาสวะและสัมปยุตด้วยอาสวะ
ก็ไม่ได้ ว่าสัมปยุตด้วยอาสวะ แต่ไม่เป็นอาสวะก็ไม่ได้.

[๕๑๘] **ธรรมวิปยุตจากอาสวะ แต่เป็นอารมณ์ของอาสวะ
เป็นไฉน ?**

โมหะที่บังเกิดในจิตตูปบาทที่สหระคด้วยโทมนัสเวทนา ๒ ดวง
โมหะที่สหระคด้วยวิจิกิจณา โมหะที่สหระคด้วยอุทธัจจะ กุศลในภุมิ ๓ วิบาก
ในภุมิ ๓ กิริยาอัพยากฤตในภุมิ ๓ และรูปทั้งหมด สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า
ธรรมวิปยุตจากอาสวะแต่เป็นอารมณ์ของอาสวะ.

**ธรรมวิปยุตจากอาสวะและไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ เป็น
ไฉน ?**

มรรค ๔ ที่เป็นโลกุตระ สามัญผล ๔ และนิพพาน สภาวธรรมเหล่านี้
นี้ ชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากอาสวะและไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ.

ธรรมสัมปยุตด้วยอาสวะ จะกล่าวว่า ธรรมวิปยุตจากอาสวะแต่เป็น
อารมณ์ของอาสวะก็ไม่ได้ ว่าธรรมวิปยุตจากอาสวะและไม่เป็นอารมณ์ของ
อาสวะก็ไม่ได้.

อาสวโคจลกะ จบ

สัญญาชนโคจลกะ

[๕๑๕] **สัญญาชนธรรม เป็นไฉน ?**

สัญญาชน ๑๐ คือ กามราคสัญญาชน ปฏิมสัญญาชน มานสัญญาชน
ทัญญิสัญญาชน วิจิกิจฉาสัญญาชน สัตถัพตปรามาสสัญญาชน ภวราคสัญญาชน
อิสสาสัญญาชน มัจฉริยสัญญาชน อวิชาสัญญาชน

กามราคสัญญาชน บังเกิดในจิตตูปบาทที่สหคตด้วยโลภะ ๘ ดวง

ปฏิมสัญญาชน บังเกิดในจิตตูปบาทที่สหคตด้วยโสมนัสเวทนา ๒

ดวง

มานสัญญาชน บังเกิดในจิตตูปบาทที่สหคตด้วยโลภะ วิปยุตจาก

ทัญญิ

ทัญญิสัญญาชน บังเกิดในจิตตูปบาทที่สัมปยุตด้วยทัญญิ ๒ ดวง

วิจิกิจฉาสัญญาชน บังเกิดในจิตตูปบาทที่สหคตด้วยวิจิกิจฉา

สัตถัพตปรามาสสัญญาชน บังเกิดในจิตตูปบาทที่สัมปยุตด้วยทัญญิ

๔ ดวง

ภวราคตัณญาณ์ บังเกิดในจิตตูปบาทที่สหระคด้วยโลภะ วิปยุตจาก
ทัญญู ๔ ดวง

อิสสาตัณญาณ์ และมัจฉริยตัณญาณ์ บังเกิดในจิตตูปบาทที่สหระค
ด้วยโทมนัสเวทนา ๒ ดวง

อวิชชาตัณญาณ์ บังเกิดในอกุศลทั้งปวง

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ตัณญาณ์ธรรม.

ธรรมไม่เป็นตัณญาณ์ เป็นไฉน ?

อกุศลที่เหลือ เว้นตัณญาณ์ทั้งหลายเสีย กุศลในภุมิ ๔ วิบากในภุมิ
๔ กิริยาอัพยากฤตในภุมิ ๓ รูป และนิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรม
ไม่เป็นตัณญาณ์.

[๕๒๐] ธรรมเป็นอารมณ์ของตัณญาณ์ เป็นไฉน ?

กุศลในภุมิ ๓ อกุศล วิบากในภุมิ ๓ กิริยาอัพยากฤตในภุมิ ๓ และ
รูปทั้งหมด สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอารมณ์ของตัณญาณ์.

ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของตัณญาณ์ เป็นไฉน ?

มรรค ๔ ที่เป็นโลกุตระ สามัญผล ๔ และนิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้
ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของตัณญาณ์.

[๕๒๑] ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของตัณญาณ์ เป็นไฉน ?

อกุศลที่เหลือเว้นโมหะที่สหระคด้วยอุทธัจจะ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า
ธรรมสัมปยุตด้วยตัณญาณ์.

ธรรมวิปยุตจากตัณญาณ์ เป็นไฉน ?

โมหะ ที่สหระคด้วยอุทธัจจะ กุศลในภุมิ ๔ วิบากในภุมิ ๔ กิริยา
อัพยากฤตในภุมิ ๓ รูป และนิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมวิปยุต
จากตัณญาณ์.

[๕๒๒] ธรรมเป็นสัณฺเฑาะฐนํ และเป็นอารมณฺของสัณฺเฑาะฐนํ
เป็นไฉน ?

สัณฺเฑาะฐนํเหล่านั้นแล ชื่อว่าธรรมเป็นสัณฺเฑาะฐนํและเป็นอารมณฺของ
สัณฺเฑาะฐนํ.

ธรรมเป็นอารมณฺของสัณฺเฑาะฐนํแต่ไม่เป็นสัณฺเฑาะฐนํ เป็นไฉน ?

อกุศลที่เหตื้อว้นสัณฺเฑาะฐนํทั้งหลายเสย อกุศลในภุมิ ๓ วิบากในภุมิ ๓
กิริยาอภัยกถตในภุมิ ๓ ละรูปทั้งหมด สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็น
อารมณฺของสัณฺเฑาะฐนํแต่ไม่เป็นสัณฺเฑาะฐนํ.

ธรรมไม่เป็นอารมณฺของสัณฺเฑาะฐนํ จะกล่าวว่ ธรรมเป็นสัณฺเฑาะฐนํ
และเป็นอารมณฺของสัณฺเฑาะฐนํก็ไม่ได้ ว่ ธรรมเป็นอารมณฺของสัณฺเฑาะฐนํแต่ไม่
เป็นสัณฺเฑาะฐนํก็ไม่ได้.

[๕๒๓] ธรรมเป็นสัณฺเฑาะฐนํและสัมปยุตด้วยสัณฺเฑาะฐนํ เป็น
ไฉน ?

สัณฺเฑาะฐนํ ๒-๓ อย่าง บังเกิดรวมกันนในจิตตูปบาทใด สภาวธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นสัณฺเฑาะฐนํและสัมปยุตด้วยสัณฺเฑาะฐนํ.

ธรรมสัมปยุตด้วยสัณฺเฑาะฐนํแต่ไม่เป็นสัณฺเฑาะฐนํ เป็นไฉน ?

อกุศลที่เหตื้อว้นสัณฺเฑาะฐนํทั้งหลายเสย สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรม
สัมปยุตด้วยสัณฺเฑาะฐนํแต่ไม่เป็นสัณฺเฑาะฐนํ.

ธรรมวิปยุตจากสัณฺเฑาะฐนํ จะกล่าวว่ ธรรมเป็นสัณฺเฑาะฐนํและ
สัมปยุตด้วยสัณฺเฑาะฐนํก็ไม่ได้ ว่ ธรรมสัมปยุตด้วยสัณฺเฑาะฐนํแต่ไม่
เป็นสัณฺเฑาะฐนํก็ไม่ได้.

[๕๒๔] ธรรมวิปยุตจากสัณฺเฑาะฐนํ แต่เป็นอารมณฺของ
สัณฺเฑาะฐนํ เป็นไฉน ?

โมหะที่สหระคด้วยอุทธัจจะ กุศลในภุมิ ๓ วิบากในภุมิ ๓ กิริยา
อัพยาภตในภุมิ ๓ และรูปทั้งหมด สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมวิปยุต
จากสัญโญชนั้แต่เป็นอารมณ์ของสัญโญชนั้.

**ธรรมวิปยุตจากสัญโญชนั้ และไม่เป็นอารมณ์ของสัญโญชนั้
เป็นไฉน ?**

มรรค ๔ ที่เป็นโลกุตระ สามัญผล ๔ และนิพพาน สภาวะธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากสัญโญชนั้และไม่เป็นอารมณ์ของสัญโญชนั้.

ธรรมสัมปยุตด้วยสัญโญชนั้ จะกล่าวว้า ธรรมวิปยุตจากสัญโญชนั้
แต่เป็นอารมณ์ของสัญโญชนั้ก็ไม่ได้ ว้าธรรมวิปยุตจากสัญโญชนั้และไม่เป็น
อารมณ์ของสัญโญชนั้ก็ไม่ได้.

สัญโญชน โคจฉกะ จบ

คัณถโคจฉกะ

[๕๒๕] คัณถธรรม เป็นไฉน ?

คัณถะ ๔ คือ อภิชฌากายคัณถะ พยาปาทกายคัณถะ สึลัพพตปรามาส-
กายคัณถะ อิทังสัจจาภินิเวสกายคัณถะ

อภิชฌากายคัณถะ บังเกิดในจิตตูปบาทที่สหระคด้วยโลภะ ๘ ดวง

พยาปาทกายคัณถะ บังเกิดในจิตตูปบาทที่สหระคด้วยโทมนัสเวทนา

๒ ดวง

สึลัพพตปรามาสกายคัณถะ และอิทังสัจจาภินิเวสกายคัณถะ บังเกิดใน
จิตตูปบาทที่สัมปยุตด้วยทัญญู ๔ ดวง

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า คัณถธรรม.

ธรรมไม่เป็นคันถะ เป็นไฉน ?

อกุศลที่เหลือเว้นคันถะทั้งหลายเสีย กุศลในภุมิ ๔ วิบากในภุมิ ๔ กิริยาอัพยากฤตในภุมิ ๓ รูป และนิพพาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นคันถะ.

[๕๒๖] **ธรรมเป็นอารมณ์ของคันถะ เป็นไฉน ?**

กุศลในภุมิ ๓ อกุศล วิบากในภุมิ ๓ กิริยาอัพยากฤตในภุมิ ๒ และรูปทั้งหมด สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมที่เป็นอารมณ์ของคันถะ.

ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของคันถะ เป็นไฉน ?

มรรค ๔ ที่เป็นโลกุตระ สามัญผล ๔ และนิพพาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของคันถะ.

[๕๒๗] **ธรรมสัมปยุตด้วยคันถะ เป็นไฉน ?**

จิตตูปบาทที่สัมปยุตด้วยทัญญู ๔ ดวง จิตตูปบาทที่สหระคตด้วยโลภะ วิปยุตจากทัญญู ๔ ดวง เว้นโลภะที่บังเกิดในจิตตูปบาทนี้เสีย, จิตตูปบาทที่สหระคตด้วยโทมนัสเวทนา ๒ ดวง เว้นปฏิกะที่เกิดในจิตตูปบาทนี้เสีย สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสัมปยุตด้วยคันถะ.

ธรรมวิปยุตจากคันถะ เป็นไฉน ?

โลภะที่บังเกิดในจิตตูปบาท ที่สหระคตด้วยโลภะวิปยุตจากทัญญู ๔ ดวง ปฏิกะที่เกิดในจิตตูปบาทที่สหระคตด้วยโทมนัสเวทนา ๒ ดวง จิตตูปบาทที่สหระคตด้วยวิจิกิจจา จิตตูปบาทที่สหระคตด้วยอุทธัจจะ กุศลในภุมิ ๔ วิบากในภุมิ ๔ กิริยาอัพยากฤตในภุมิ ๓ รูป และนิพพาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากคันถะ.

[๕๒๘] **ธรรมเป็นคันถะและเป็นอารมณ์ของคันถะ เป็นไฉน ?**

คันถกรรมเหล่านั้นแล ชื่อว่าธรรมเป็นคันถะและเป็นอารมณ์ของคันถะ.

ธรรมเป็นอารมณ์ของคันถะแต่ไม่เป็นคันถะ เป็นไฉน ?

อกุศลที่เหลือเว้นคันถะทั้งหลายเสีย กุศลในภุมิ ๓ วิบากในภุมิ ๓ กิริยาอัพยากฤตในภุมิ ๓ และรูปทั้งหมด สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอารมณ์ของคันถะแต่ไม่เป็นคันถะ.

ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของคันถะ จะกล่าวว่า ธรรมเป็นคันถะและเป็นอารมณ์ของคันถะก็ไม่ได้ ว่าธรรมเป็นอารมณ์ของคันถะแต่ไม่เป็นคันถะก็ไม่ได้.

[๕๒๙] **ธรรมเป็นคันถะและสัมปยุตด้วยคันถะ เป็นไฉน ?**

ทัญญูและโลภะบังเกิดร่วมกันในจิตตูปบาทใด สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นคันถะและสัมปยุตด้วยคันถะ.

ธรรมสัมปยุตด้วยคันถะแต่ไม่เป็นคันถะ เป็นไฉน ?

จิตตูปบาทที่สหระคด้วยโลภะ ๘ ดวง จิตตูปบาทที่สหระคด้วย โทมนัสเวทนา ๒ ดวง เว้นคันถะทั้งหลายที่เกิดขึ้นในจิตตูปบาทเหล่านี้เสีย สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสัมปยุตด้วยคันถะแต่ไม่เป็นคันถะ.

ธรรมวิปยุตจากคันถะ จะกล่าวว่าธรรมเป็นคันถะและสัมปยุตด้วยคันถะก็ไม่ได้.

[๕๓๐] **ธรรมวิปยุตจากคันถะ แต่เป็นอารมณ์ของคันถะ เป็นไฉน ?**

โลภะที่บังเกิดในจิตตูปบาทที่สหระคด้วยโลภะ วิปยุตจากทัญญู ๔ ดวง ปฏิมะที่บังเกิดในจิตตูปบาทที่สหระคด้วยโทมนัสเวทนา ๒ ดวง จิตตูปบาทที่สหระคด้วยวิจิกิจฉา จิตตูปบาทที่สหระคด้วยอุทัจจะ กุศลในภุมิ ๓

วิบากในกัมมิ ๓ กิริยาอัพยาภกุตในกัมมิ ๓ และรูปทั้งหมด สภาวธรรมเหล่านี้
ชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากคันถะแต่เป็นอารมณ์ของคันถะ.

ธรรมวิปยุตจากคันถะและไม่เป็นอารมณ์ของคันถะ เป็นไฉน ?

มรรค ๔ ที่เป็นโลกุตระ สามัญผล ๔ และนิพพาน สภาวธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากคันถะแต่ไม่เป็นอารมณ์ของคันถะ.

ธรรมสัมปยุตด้วยคันถะ จะกล่าวว่า ธรรมวิปยุตจากคันถะแต่เป็น
อารมณ์ของคันถะก็ไม่ได้ ว่าธรรมวิปยุตจากคันถะและไม่เป็นอารมณ์ของ
คันถะก็ไม่ได้.

คันถโคจรกะ จบ

[๕๓๑] โขมธรรม เป็นไฉน ฯลฯ โยคธรรม เป็นไฉน ฯลฯ

นิวรรณโคจรกะ

นิวรรณธรรม เป็นไฉน ?

นิวรรณ ๖ คือ กามฉันทนิวรรณ พยาบาทนิวรรณ ถีนมิทธนิวรรณ
อุทัจจกุกุจจนิวรรณ วิจิกิจฉานนิวรรณ อวิชชานิวรรณ.

กามฉันทนิวรรณ บังเกิดในจิตตูปบาทที่สหระคด้วยโลภะ ๘ ดวง
พยาบาทนิวรรณ บังเกิดในจิตตูปบาทที่สหระคด้วยโทมนัสเวทนา

๒ ดวง

ถีนมิทธนิวรรณ บังเกิดในอกุศลจิตที่เป็นสสังขาริก

อุทัจจนิวรรณ บังเกิดในจิตตูปบาทที่สหระคด้วยอุทัจจจะ

กุกกุจนิวรณํ บังเกิดในจิตตูปบาทที่สหรัคตด้วยโทมนัสเวทนา ๒

ดวง

วิจิกิจฉานิวรณํ บังเกิดในจิตตูปบาทที่สหรัคตด้วยวิจิกิจฉา

อวิชชานิวรณํ บังเกิดในอกุศลจิตทั้งปวง

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า นิวรณธรรม.

ธรรมไม่เป็นนิวรณํ เป็นไฉน ?

อกุศลที่เหลือนิวรณํทั้งหลายเสีย กุศลในภุมิ ๔ วิบากในภุมิ ๔
กิริยาอัพยาภตฺตในรูป ๓ รูป และนิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็น
นิวรณํ.

[๕๓๒] ธรรมเป็นอารมณ์ของนิวรณํ เป็นไฉน ?

กุศลในภุมิ ๓ อกุศล วิบากในภุมิ ๓ กิริยาอัพยาภตฺตในภุมิ ๓ และ
รูปทั้งหมด สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอารมณ์ของนิวรณํ.

ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของนิวรณํ เป็นไฉน ?

มรรค ๔ ที่เป็นโลกุตระ สามัญผล ๔ และนิพพาน สภาวะธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของนิวรณํ.

[๕๓๓] ธรรมสัมปยุตด้วยนิวรณํ เป็นไฉน ?

จิตตูปบาทฝ่ายอกุศล ๑๒ ดวง สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสัมปยุต
ด้วยนิวรณํ.

ธรรมวิปยุตจากนิวรณํ เป็นไฉน ?

กุศลในภุมิ ๔ วิบากในภุมิ ๔ กิริยาอัพยาภตฺตในภุมิ ๓ รูป และนิพพาน
สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากนิวรณํ.

[๕๓๔] **ธรรมเป็นนิวรรณ์และเป็นอารมณ์ของนิวรรณ์ เป็นไฉน ?**

นิวรรณ์ธรรมเหล่านั้นแลชื่อว่า ธรรมเป็นนิวรรณ์และเป็นอารมณ์ของนิวรรณ์.

ธรรมเป็นอารมณ์ของนิวรรณ์แต่ไม่เป็นนิวรรณ์ เป็นไฉน ?

อกุศลที่เหวี่ยงนิวรรณ์ทั้งหลายเสีย กุศลในภุมิ ๓ วิบากในภุมิ ๓ กิริยาอัพยากฤตในภุมิ ๓ และรูปทั้งหมด สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอารมณ์ของนิวรรณ์แต่ไม่เป็นนิวรรณ์.

ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของนิวรรณ์ จะกล่าวว่า ธรรมเป็นนิวรรณ์และเป็นอารมณ์ของนิวรรณ์ก็ไม่ได้ ว่าธรรมเป็นอารมณ์ของนิวรรณ์แต่ไม่เป็นนิวรรณ์ก็ไม่ได้.

[๕๓๕] **ธรรมเป็นนิวรรณ์และสัมปยุตด้วยนิวรรณ์ เป็นไฉน ?**

นิวรรณ์ ๒-๓ อย่าง บังเกิดร่วมกันในจิตตูปบาทใด สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นนิวรรณ์และสัมปยุตด้วยนิวรรณ์.

ธรรมสัมปยุตด้วยนิวรรณ์แต่ไม่เป็นนิวรรณ์ เป็นไฉน ?

อกุศลที่เหวี่ยงนิวรรณ์ทั้งหลายเสีย สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสัมปยุตด้วยนิวรรณ์ แต่ไม่เป็นนิวรรณ์.

ธรรมวิปยุตจากนิวรรณ์ จะกล่าวว่า ธรรมเป็นนิวรรณ์และสัมปยุตด้วยนิวรรณ์ก็ไม่ได้ ว่าธรรมสัมปยุตด้วยนิวรรณ์แต่ไม่เป็นนิวรรณ์ก็ไม่ได้.

[๕๓๖] **ธรรมวิปยุตจากนิวรรณ์ แต่เป็นอารมณ์ของนิวรรณ์ เป็นไฉน ?**

กุศลในภุมิ ๓ วิบากในภุมิ ๓ กิริยาอัพยากฤตในภุมิ ๓ และรูปทั้งหมด สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากนิวรรณ์แต่เป็นอารมณ์ของนิวรรณ์.

ธรรมวิปยุตจากนิวรรณ์ และไม่เป็นอารมณ์ของนิวรรณ์

เป็นไฉน ?

มรรค ๔ ที่เป็นโลกุตระ สามัญผล ๔ และนิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากนิวรรณ์และไม่เป็นอารมณ์ของนิวรรณ์.

ธรรมสัมปยุตด้วยนิวรรณ์ จะกล่าวว่าธรรมวิปยุตจากนิวรรณ์แต่เป็นอารมณ์ของนิวรรณ์ก็ไม่ได้ ว่าธรรมวิปยุตจากนิวรรณ์และไม่เป็นอารมณ์ของนิวรรณ์ ก็ไม่ได้.

นิวรรณ์ โคจลกะ จบ

ปรามาสโคจลกะ

[๕๓๗] ปรามาสธรรม เป็นไฉน ?

ทิฏฐิปรามาสะ บังเกิดในจิตตูปบาทที่สัมปยุตด้วยทิฏฐิ ๔ ดวง สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ปรามาสธรรม.

ธรรมไม่เป็นปรามาสะ เป็นไฉน ?

อกุศลที่เหลือเว้นปรามาสะเสีย กุศลในภูมิ ๔ วิบากในภูมิ ๔ กิริยา-อภัยกถุตในภูมิ ๓ รูป. และนิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นปรามาสะ.

[๕๓๘] ธรรมเป็นอารมณ์ของปรามาสะ เป็นไฉน ?

กุศลในภูมิ ๓ อกุศล วิบากในภูมิ ๓ กิริยาอภัยกถุตในภูมิ ๓ และรูปทั้งหมด สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอารมณ์ของปรามาสะ.

ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของปรามาสะ เป็นไฉน ?

มรรค ๔ ที่เป็นโลกุตระ สามัญผล ๔ และนิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของปรามาสะ.

[๕๓๕] **ธรรมสัมปยุตด้วยปรามาสะ เป็นไฉน ?**

จิตตูปบาทที่สัมปยุตด้วยทัญญู ๔ ดวง เว้นปรามาสะที่บังเกิดใน
จิตตูปบาทเหล่านี้เสีย สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสัมปยุตด้วยปรามาสะ.

ธรรมวิปยุตจากปรามาสะ เป็นไฉน ?

จิตตูปบาทที่สหรถด้วยโลภะวิปยุตจากทัญญู ๔ ดวง จิตตูปบาทที่
สหรถด้วยโทณัสเวทนา ๒ ดวง จิตตูปบาทที่สหรถด้วยวิจิกิจฉา จิตตูปบาท
ที่สหรถด้วยอุทัจจะ กุศลในภุมิ ๔ วิบากในภุมิ ๔ กิริยาอัพยากฤตในภุมิ ๓
รูป และนิพพาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากปรามาสะ.

ปรามาสธรรม จะกล่าวว่ สัมปยุตด้วยปรามาสะก็ไม่ได้ ว่าวิปยุต
จากปรามาสะก็ไม่ได้.

[๕๔๐] **ธรรมเป็นปรามาสะ และเป็นอารมณ์ของปรามาสะ
เป็นไฉน ?**

ปรามาสธรรมนั้นแล ชื่อว่า ธรรมเป็นปรามาสะและเป็นอารมณ์ของ
ปรามาสะ.

ธรรมเป็นอารมณ์ของปรามาสะแต่ไม่เป็นปรามาสะ เป็นไฉน ?

อกุศลที่เหลือเว้นปรามาสะเสีย กุศลในภุมิ ๓ วิบากในภุมิ ๓ กิริยา-
อัพยากฤตในภุมิ ๓ และรูปทั้งหมด สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอารมณ์
ของปรามาสะแต่ไม่เป็นปรามาสะ.

**ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของปรามาสะ จะกล่าวว่ ธรรมเป็นปรามาสะ
และเป็นอารมณ์ของปรามาสะก็ไม่ได้ ว่าธรรมเป็นอารมณ์ของปรามาสะแต่ไม่
เป็นปรามาสะก็ไม่ได้.**

[๕๔๑] **ธรรมวิปยุตจากปรามาสะ แต่เป็นอารมณ์ของ
ปรามาสะ เป็นไฉน ?**

จิตตูปบาทที่สหระคด้วยโลภะวิปยุตจากทัญญู ๔ ดวง จิตตูปบาทที่
สหระคด้วยวิจิกิจฉา จิตตูปบาทที่สหระคด้วยอุทธัจจะ กุศลในภุมิ ๓ วิกาก
ในภุมิ ๓ กิริยาอัพยาถฤตในภุมิ ๓ และรูปทั้งหมด สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า
ธรรมวิปยุตจากปราคาสะแต่เป็นอารมณัของปราคาสะ.

**ธรรมวิปยุตจากปราคาสะ และไม่เป็นอารมณัของปราคาสะ
เป็นไฉน ?**

มรรค ๔ ที่เป็นโลกุตระ สามัญผล ๔ และนิพพาน สภาวธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากปราคาสะและไม่เป็นอารมณัของปราคาสะ.

ธรรมเป็นปราคาสะและสัมปยุตด้วยปราคาสะ จะกล่าวว้าธรรมวิปยุต
จากปราคาสะแต่เป็นอารมณัของปราคาสะก็ไม่ได้ ว้าธรรมวิปยุตจากปราคาสะ
และไม่เป็นอารมณัของปราคาสะก็ไม่ได้.

ปราคาสโคจลกะ จบ

มหันตรทุกะ

[๕๔๒] ธรรมมีเป็นอารมณั เป็นไฉน ?

กุศลในภุมิ ๔ อกุศล วิกากในภุมิ ๔ กิริยาอัพยาถฤตในภุมิ ๓ สภาว-
ธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีอารมณั.

ธรรมไม่มีอารมณั เป็นไฉน ?

รูป และนิพพาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่มีอารมณั.

[๕๔๓] ธรรมเป็นจิต เป็นไฉน ?

จักขุวิญญาน โสถวิญญาน ฆานวิญญาน ชิวหาวิญญาน กายวิญญาน
มโนธาตุ มโนวิญญานธาตุ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นจิต.

ธรรมไม่เป็นจิต เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ รูป และนิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นจิต.

[๕๔๔] **เจตสิกธรรม เป็นไฉน ?**

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า เจตสิกธรรม.

อเจตสิกธรรม เป็นไฉน ?

จิต รูป และนิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า อเจตสิกธรรม.

[๕๔๕] **จิตตสัมปยุตธรรม เป็นไฉน ?**

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า จิตตสัมปยุตธรรม.

จิตตวิปยุตธรรม เป็นไฉน ?

รูป และนิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า จิตตวิปยุตธรรม

จิต จะกล่าวว่าจิตตสัมปยุตก็ได้ ว่าจิตตสัมปยุตธรรมก็ได้.

[๕๔๖] **จิตตสังสัณฐธรรม เป็นไฉน ?**

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า จิตตสังสัณฐธรรม.

จิตตวิสังสัณฐธรรม เป็นไฉน ?

รูป และนิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า จิตตวิสังสัณฐธรรม

จิต จะกล่าวว่าจิตตสังสัณฐธรรมก็ได้ ว่าจิตตวิสังสัณฐธรรมก็ได้.

[๕๔๗] **จิตตสมุฏฐานธรรม เป็นไฉน ?**

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ กายวิญญูตติ วจิวินญูตติ หรือรูปแม้อื่นใด ซึ่งเกิดแต่จิต มีจิตเป็นเหตุ มีจิตเป็นสมุฏฐาน มีอยู่ ได้แก่

รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ อากาสธาตุ
อาโปธาตุ รูปลหุตา รูปมหุตา รูปกัมมัถยตนะ รูปอุปจยะ รูปสันตติ
กพพิงการอาหาร สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า จิตตสมุฏฐานธรรม.

ธรรมไม่มีจิตเป็นสมุฏฐาน เป็นไฉน ?

จิต รูปที่เหลือ และนิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่มีจิต
เป็นสมุฏฐาน.

[๔๔๘] จิตตสหกุตธรรม เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ กายวิญญูตติ วิจิวิญญูตติ สภาวะ
ธรรมเหล่านี้ชื่อว่า จิตตสหกุตธรรม.

ธรรมไม่เป็นจิตตสหกุต เป็นไฉน ?

จิต รูปที่เหลือ และนิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็น
จิตตสหกุต.

[๔๔๙] จิตตานุปริวัตติธรรม เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ กายวิญญูตติ วิจิวิญญูตติ สภาวะ
ธรรมเหล่านี้ชื่อว่า จิตตานุปริวัตติธรรม.

ธรรมไม่เป็นจิตตานุปริวัตติ เป็นไฉน ?

จิต รูปที่เหลือ และนิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็น
จิตตานุปริวัตติ.

[๔๕๐] จิตตสังสัฏฐสมุฏฐานธรรม เป็นไฉน ?

เวทนา สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า จิตต-
สังสัฏฐสมุฏฐานธรรม.

ธรรมไม่เป็นจิตตสังสังฐานสมุฏฐาน เป็นไฉน ?

จิต รูป และนิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นจิตต-
สังสังฐานสมุฏฐาน.

[๕๕๑] จิตตสังสังฐานสมุฏฐานสหุธรรม เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า จิตต-
สังสังฐานสมุฏฐานสหุธรรม.

ธรรมไม่เป็นจิตตสังสังฐานสมุฏฐานสหุ เป็นไฉน ?

จิต รูป และนิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นจิตตสัง-
สังฐานสมุฏฐานสหุ.

[๕๕๒] จิตตสังสังฐานสมุฏฐานานุปริวัตติธรรม เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า จิตต-
สังสังฐานสมุฏฐานานุปริวัตติธรรม.

ธรรมไม่เป็นจิตตสังสังฐานสมุฏฐานานุปริวัตติ เป็นไฉน ?

จิต รูป และนิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นจิตต-
สังสังฐานสมุฏฐานานุปริวัตติ.

[๕๕๓] อัชฉัตติกธรรม เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ มนายตนะ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า อัชฉัตติกธรรม.

พาหิรธรรม เป็นไฉน ?

รูปลายตนะ ฯลฯ ธรรมายตนะ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า พาหิรธรรม.

[๕๕๔] อุปาทาธรรม เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ กพพิงการอาหาร สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า อุปาทา-
ธรรม.

ธรรมไม่เป็นอุปาทา เป็นไฉน ?

กุศลในภุมิ ๔ อกุศล วิบากในภุมิ ๔ กิริยาอัพยากฤตในภุมิ ๓ มหา-
ภูตรูป ๔ และนิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นอุปาทา.

[๕๕๕] อุปาทินนธรรม เป็นไฉน ?

วิบากในภุมิ ๓ และรูปที่กรรมแต่งขึ้น สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า
อุปาทินนธรรม.

อนุปาทินนธรรม เป็นไฉน ?

กุศลในภุมิ ๓ อกุศล กิริยาอัพยากฤตในภุมิ ๓ และรูปที่กรรมมิได้
แต่งขึ้น มรรค ๔ ที่เป็นโลกุตระ สามัญผล ๔ และนิพพาน สภาวะธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า อนุปาทินนธรรม.

มหันตฺรทุกะจบ

อุปาทานโคจจกะ

[๕๕๖] อุปาทานธรรม เป็นไฉน ?

อุปาทาน ๔ คือ กามุปาทาน ทิฏฐุปาทาน สิลัพพตูปาทาน อัตตวา-
ทูปาทาน

กามุปาทานบังเกิดในจิตตูปบาทที่สหระคด้วยโลกะ ๘ ดวง

ทิฏฐุปาทาน สิลัพพตูปาทาน และอัตตวาทูปาทาน บังเกิดในจิต-
ตูปบาทที่สัมปยุตด้วยทิฏฐิ ๔ ดวง สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า อุปาทานธรรม.

ธรรมที่ไม่เป็นอุปาทาน เป็นไฉน ?

อกุศลที่เหลือเว้นอุปาทานทั้งหลายเสีย กุศลในภุมิ ๔ วิบากในภุมิ ๔
กิริยาอัพยากฤตในภุมิ ๓ รูป และนิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมที่
ไม่เป็นอุปาทาน.

[๕๕๓] ธรรมเป็นอารมณ์ของอุปาทาน เป็นไฉน ?

กุศลในภุมิ ๓ อกุศล วิบากในภุมิ ๓ กิริยาอัพยาภตในภุมิ ๓ และรูปทั้งหมด สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอารมณ์ของอุปาทาน.

ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน เป็นไฉน ?

มรรค ๔ ที่เป็นโลกุตระ สามัญผล ๔ และนิพพาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน.

[๕๕๔] ธรรมสัมปยุตด้วยอุปาทาน เป็นไฉน ?

จิตตูปบาทที่สหระตด้วยโลภะสัมปยุตด้วยทิกฺขุ ๔ ดวง จิตตูปบาทที่สหระตด้วยโลภะวิปยุตจากทิกฺขุ ๔ ดวง เว้นโลภะที่บังเกิดในจิตตูปบาทเหล่านี้เสีย สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสัมปยุตด้วยอุปาทาน.

ธรรมวิปยุตจากอุปาทาน เป็นไฉน ?

โลภะซึ่งเกิดในจิตตูปบาทที่สหระตด้วยโลภะวิปยุตจากทิกฺขุ ๔ ดวง จิตตูปบาทที่สหระตด้วยโทมนัสเวทนา ๒ ดวง จิตตูปบาทที่สหระตด้วยวิจิกฺขณา จิตตูปบาทที่สหระตด้วยอุทฺธจจะ กุศลในภุมิ ๔ วิบากในภุมิ ๔ กิริยาอัพยาภตในภุมิ ๓ รูป และนิพพาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากอุปาทาน.

[๕๕๕] ธรรมเป็นอุปาทานและเป็นอารมณ์ของอุปาทาน เป็นไฉน ?

อุปาทานธรรมเหล่านี้แล ชื่อว่าธรรมเป็นอุปาทานและเป็นอารมณ์ของอุปาทาน.

ธรรมเป็นอารมณ์ของอุปาทานแต่ไม่เป็นอุปาทาน เป็นไฉน ?

อกุศลที่เหลือ เว้นอุปาทานทั้งหลายเสีย กุศลในกัมมิ ๓ วิบากในกัมมิ ๓ กิริยาอัพยากฤตในกัมมิ ๓ และรูปทั้งหมด สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอารมณ์ของอุปาทานแต่ไม่เป็นอุปาทาน

ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน จะกล่าวว่า ธรรมเป็นอุปาทานและเป็นอารมณ์ของอุปาทานก็ไม่ได้ ว่าธรรมเป็นอารมณ์ของอุปาทานแต่ไม่เป็นอุปาทานก็ไม่ได้.

[๕๖๐] ธรรมเป็นอุปาทานและสัมปยุตด้วยอุปาทาน เป็นไฉน ?

ทัญญูและโลภะบังเกิดร่วมกันในจิตตูปบาทใด สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอุปาทานและสัมปยุตด้วยอุปาทาน.

ธรรมสัมปยุตด้วยอุปาทานแต่ไม่เป็นอุปาทาน เป็นไฉน ?

จิตตูปบาทที่สหระคด้วยโลภะ ๘ ดวง เว้นอุปาทานทั้งหลายที่บังเกิดในจิตตูปบาทเหล่านี้เสีย สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสัมปยุตด้วยอุปาทานแต่ไม่เป็นอุปาทาน

ธรรมวิปยุตจากอุปาทาน จะกล่าวว่า ธรรมเป็นอุปาทานและสัมปยุตด้วยอุปาทานก็ไม่ได้ ว่าธรรมสัมปยุตด้วยอุปาทานแต่ไม่เป็นอุปาทานก็ไม่ได้.

[๕๖๑] ธรรมวิปยุตจากอุปาทานแต่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน เป็นไฉน ?

โลภะที่บังเกิดในจิตตูปบาทที่สหระคด้วยโลภะวิปยุตจากทัญญู ๔ ดวง จิตตูปบาทที่สหระคด้วยโทมนัสเวทนา ๒ ดวง จิตตูปบาทที่สหระคด้วยวิกิ-กิจฉา จิตตูปบาทที่สหระคด้วยอุทธัจจะ กุศลในกัมมิ ๓ วิบากในกัมมิ ๓ กิริยาอัพยากฤตในกัมมิ ๓ และรูปทั้งหมด สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากอุปาทาน แต่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน.

ธรรมวิปยุตจากอุปาทานและไม่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน

เป็นไฉน ?

มรรค ๔ ที่เป็นโลกุตระ สามัญผล ๔ และนิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากอุปาทานและไม่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน

ธรรมสัมปยุตด้วยอุปาทาน จะกล่าวว่าธรรมวิปยุตจากอุปาทานแต่เป็นอารมณ์ของอุปาทานก็ไม่ได้ ว่าธรรมวิปยุตจากอุปาทานและไม่เป็นอารมณ์ของอุปาทานก็ไม่ได้.

อุปาทานโคจลกะ จบ

กิเลสโคจลกะ

[๕๖๒] กิเลสธรรม เป็นไฉน ?

กิเลสวัตถุ ๑๐ คือ โลภะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ วิจิกิฉา ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ อนัตตตัปปะ

โลภะ บังเกิดในจิตตูปบาทที่สหระคด้วยโลภะ ๘ ดวง

โทสะ บังเกิดในจิตตูปบาทที่สหระคด้วยโทมนัสเวทนา ๒ ดวง

โมหะ บังเกิดในอกุศลทั้งปวง

มานะ บังเกิดในจิตตูปบาทที่สหระคด้วยโลภวิปยุตจากทิฏฐิ ๔ ดวง

ทิฏฐิ บังเกิดในจิตตูปบาทที่สัมปยุตด้วยทิฏฐิ ๔ ดวง

วิจิกิฉา บังเกิดในจิตตูปบาทที่สหระคด้วยวิจิกิฉา

ถีนะ บังเกิดในอกุศลที่เป็นสสังขาริก

อุทธัจจะ อหิริกะ และอนัตตตัปปะ บังเกิดในอกุศลจิตทั้งปวง

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า กิเลสธรรม.

ธรรมไม่เป็นกิเลส เป็นไฉน ?

อกุศลที่เหลือเว้นกิเลสทั้งหลายเสีย กุศลในภูมิ ๔ วิบากในภูมิ ๔ กิริยาอัปยาคฤตในภูมิ ๓ รูป และนิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นกิเลส

[๕๖๓] **ธรรมเป็นอารมณ์ของสังกิเลส เป็นไฉน ?**

กุศลในภูมิ ๓ อกุศล วิบากในภูมิ ๓ กิริยาอัปยาคฤตในภูมิ ๓ และรูปทั้งหมด สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอารมณ์ของสังกิเลส.

ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของสังกิเลส เป็นไฉน ?

มรรค ๔ ที่เป็นโลกุตระ สามัญผล ๔ และนิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของกิเลส.

[๕๖๔] **ธรรมเศร้าหมอง เป็นไฉน ?**

อกุศลจิตอุปบาท ๑๒ ดวง สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเศร้าหมอง.

ธรรมไม่เศร้าหมอง เป็นไฉน ?

กุศลในภูมิ ๔ วิบากในภูมิ ๔ กิริยาอัปยาคฤตในภูมิ ๓ รูปและนิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เศร้าหมอง.

[๕๖๕] **ธรรมสัมปยุตด้วยกิเลส เป็นไฉน ?**

อกุศลจิตอุปบาท ๑๒ ดวง สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสัมปยุตด้วยกิเลส.

ธรรมวิปยุตจากกิเลส เป็นไฉน ?

กุศลในภูมิ ๔ วิบากในภูมิ ๔ กิริยาอัปยาคฤตในภูมิ ๓ รูปและนิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากกิเลส.

[๕๖๖] **ธรรมเป็นกิเลสและเป็นอารมณ์ของสังกิเลส เป็นไฉน ?**

กิเลสธรรมเหล่านั้นแลชื่อว่า ธรรมเป็นกิเลสและเป็นอารมณ์ของสังกิเลส.

ธรรมเป็นอารมณ์ของสังกิเลสแต่ไม่เป็นกิเลส เป็นไฉน ?

อกุศลที่เหี่ยววันกิเลสทั้งหลายเสีย กุศลในภูมิ ๓ วิบากในภูมิ ๓ กิริยาอัปกฤตในภูมิ ๓ รูปทั้งหมด สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอารมณ์ของสังกิเลสแต่ไม่เป็นกิเลส.

ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของสังกิเลส จะกล่าวว่า ธรรมเป็นกิเลสและเป็นอารมณ์ของสังกิเลสก็ไม่ได้ ว่าธรรมเป็นอารมณ์ของสังกิเลสแต่ไม่เป็นกิเลสก็ไม่ได้.

[๕๖๗] **ธรรมเป็นกิเลสและเศร้าหมอง เป็นไฉน ?**

กิเลสธรรมเหล่านั้นแลชื่อว่า ธรรมเป็นกิเลสและเศร้าหมอง.

ธรรมเศร้าหมองแต่ไม่เป็นกิเลส เป็นไฉน ?

อกุศลที่เหี่ยววันกิเลสทั้งหลายเสีย สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่าธรรมเศร้าหมองแต่ไม่เป็นกิเลส

ธรรมเศร้าหมอง จะกล่าวว่า ธรรมเป็นกิเลสและเศร้าหมองก็ไม่ได้ ว่า ธรรมเศร้าหมองแต่ไม่เป็นกิเลสก็ไม่ได้.

[๕๖๘] **ธรรมเป็นกิเลสและสัมปยุตด้วยกิเลส เป็นไฉน ?**

กิเลส ๒-๓ อย่างบังเกิดร่วมกันในจิตตูปบาทใด สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกิเลสและสัมปยุตด้วยกิเลส.

ธรรมสัมปยุตด้วยกิเลสแต่ไม่เป็นกิเลส เป็นไฉน ?

อกุศลที่เหี่ยววันกิเลสทั้งหลายเสีย สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสัมปยุตด้วยกิเลสแต่ไม่เป็นกิเลส.

ธรรมวิปยุตจากกิเลส จะกล่าวว่า ธรรมเป็นกิเลสและสัพปุตด้วย
ก็ไม่ได้ ว่าเป็นธรรมสัมปุตด้วยกิเลสแต่ไม่เป็นกิเลสก็ไม่ได้.

[๕๖๕] ธรรมวิปยุตจากกิเลสแต่เป็นอารมณ์ของสังกิเลส
เป็นไฉน ?

กุศลในภุมิ ๓ วิบากในภุมิ ๓ กิริยาอัพยาทุกตในภุมิ ๓ และรูปทั้งหมด
สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากกิเลสแต่เป็นอารมณ์ของสังกิเลส.

ธรรมวิปยุตจากกิเลสและไม่เป็นอารมณ์ของสังกิเลส เป็น
ไฉน ?

มรรค ๔ ที่เป็นโลกุตระ สามัญผล ๔ และนิพพาน สภาวะธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมวิปยุตจากกิเลสและไม่เป็นอารมณ์ของสังกิเลส.

ธรรมสัมปุตด้วยกิเลส จะกล่าวว่า ธรรมวิปยุตจากกิเลสแต่เป็น
อารมณ์ของสังกิเลสก็ไม่ได้ ว่าเป็นธรรมวิปยุตจากกิเลสและไม่เป็นอารมณ์ของ
สังกิเลสก็ไม่ได้.

กิเลสโคจกจะ จบ

ปิฎกิติทกะ

[๕๗๐] ธรรมอันโสดาปัตติมรรคประหาณ เป็นไฉน ?

จิตตูปบาทที่สัมปุตด้วยทิฏฐิ ๔ ดวง จิตตูปบาทที่สหระคด้วยวิจิจจนา
สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมอันโสดาปัตติมรรคประหาณ

จิตตูปบาทที่สหระคด้วยโลภะวิปยุตจากทิฏฐิ ๔ ดวง จิตตูปบาทที่
สหระคด้วยโทมนัสเวทนา ๒ ดวง สภาวะธรรมเหล่านี้ ที่เป็นธรรมอันโสดา-
ปัตติมรรคประหาณก็มี ที่เป็นธรรมอันโสดาปัตติมรรคไม่ประหาณก็มี.

ธรรมอันโศดาปัตติมรรคไม่ประหาณ เป็นไฉน ?

จิตตูปบาทที่สหระคด้วยอุทซัจจะ กุศลในภุมิ ๔ วิบากในภุมิ ๔ กิริยาอัพยาภฤตในภุมิ ๓ รูป และนิพพาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมอันโศดาปัตติมรรคไม่ประหาณ.

[๕๗๑] ธรรมอันมรรคเบื่องสูง ๓ ประหาณ เป็นไฉน ?

จิตตูปบาทที่สหระคด้วยอุทซัจจะ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมอันมรรคเบื่องสูง ๓ ประหาณ

จิตตูปบาทที่สหระคด้วยโลภะวิปยุตจากทิฏฐิ ๔ ดวง จิตตูปบาทที่สหระคด้วยโทมนัสเวทนา ๒ ดวง สภาวธรรมเหล่านี้ ที่เป็นธรรมอันมรรคเบื่องสูง ๓ ประหาณก็มี ที่เป็นธรรมอันมรรคเบื่องสูง ๓ ไม่ประหาณก็มี.

ธรรมอันมรรคเบื่องสูง ๓ ไม่ประหาณ เป็นไฉน ?

จิตตูปบาทสัมปยุตด้วยทิฏฐิ ๔ ดวง จิตตูปบาทที่สหระคด้วยวิจิกิจจา กุศลในภุมิ ๔ วิบากในภุมิ ๔ กิริยาอัพยาภฤตในภุมิ ๓ รูป และนิพพาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมอันมรรคเบื่องสูง ๓ ไม่ประหาณ.

[๕๗๒] ธรรมมีสัมปยุตเหตุอันโศดาปัตติมรรคประหาณ เป็นไฉน ?

จิตตูปบาทที่สหระคด้วยทิฏฐิ ๔ ดวง จิตตูปบาทที่สหระคด้วยวิจิกิจจา เว้นโมหะที่บังเกิดในจิตตูปบาทเหล่านี้เสีย สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีสัมปยุตเหตุอันโศดาปัตติมรรคประหาณ

จิตตูปบาทที่สหระคด้วยโลภะวิปยุตจากทิฏฐิ ๔ ดวง จิตตูปบาทที่สหระคด้วยโทมนัสเวทนา ๒ ดวง สภาวธรรมเหล่านี้ ที่เป็นธรรมมีสัมปยุตเหตุอันโศดาปัตติมรรคประหาณก็มี ที่เป็นธรรมมีสัมปยุตเหตุอันโศดาปัตติมรรคไม่ประหาณก็มี.

ธรรมไม่มีสัมปยุตเหตุอันโสคาปัดติมรรคจะประหาณ เป็น
ไฉน ?

โมหะที่สหระคด้วยวิจิกิจฉา จิตตูปบาทที่สหระคด้วยอุทธัจจะ กุศล
ในภุมิ ๔ วิบากในภุมิ ๔ กิริยาอัพยากฤตในภุมิ ๓ รูป และนิพพาน สภาวะธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่มีสัมปยุตเหตุอันโสคาปัดติมรรคจะประหาณ.

[๕๗๓] **ธรรมมีสัมปยุตเหตุอันมรรคเบื้องสูง ๓ ประหาณ**
เป็นไฉน ?

จิตตูปบาทที่สหระคด้วยอุทธัจจะ เว้นโมหะที่บังเกิดขึ้นในจิตตูปบาทนี้
เสีย สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีสัมปยุตเหตุอันมรรคเบื้องสูง ๓ ประหาณ

จิตตูปบาทที่สหระคด้วยโลภะวิปยุตจากทิฏฐิ ๔ ดวง จิตตูปบาทที่
สหระคด้วยโทมนัส ๒ ดวง สภาวะธรรมเหล่านี้ ที่เป็นธรรมมีสัมปยุตเหตุ
อันมรรคเบื้องสูง ๓ ประหาณก็มี ที่เป็นธรรมไม่มีสัมปยุตเหตุ อันมรรค
เบื้องสูง ๓ ประหาณก็มี.

ธรรมไม่มีสัมปยุตเหตุอันมรรคเบื้องสูง ๓ จะประหาณ
เป็นไฉน ?

จิตตูปบาทที่สัมปยุตด้วยทิฏฐิ ๔ ดวง จิตตูปบาทที่สหระคด้วยวิจิกิจฉา
โมหะที่สหระคด้วยอุทธัจจะ กุศลในภุมิ ๔ วิบากในภุมิ ๔ กิริยาอัพยากฤตใน
ภุมิ ๓ รูป และนิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่มีสัมปยุตเหตุ
อันมรรคเบื้องสูง ๓ จะประหาณ.

[๕๗๔] **ธรรมมีวิตก** เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศล, อกุศล, จิตตูปบาทฝ่ายกามาวจรกุศลวิบาก ๑๑ ดวง
ฝ่ายอกุศลวิบาก ๒ ดวง ฝ่ายกิริยา ๑๑ ดวง, รูปาวจรปฐมฌานฝ่ายกุศล ฝ่าย

วิบาก และกิริยา, โลกุตระปฐมฌาน ฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบาก, เว้นวิตกที่บังเกิด
ในจิตตูปบาทเหล่านี้เสีย สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีวิตก.

ธรรมไม่มีวิตก เป็นไฉน ?

ปัญจวิญญาณทั้ง ๒, ฌาน ๒ และ ๓ ที่เป็นรูปาวจรฝ่ายกุศล ฝ่าย
วิบาก และฝ่ายกิริยา, อรูป ๔ ฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบาก และฝ่ายกิริยา ฌาน ๒
และ ๓ ที่เป็นโลกุตระ ฝ่ายกุศล และฝ่ายวิบาก, วิตก, รูป และนิพพาน
สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่มีวิตก.

[๕๗๕] ธรรมมีวิจารณ์ เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศล, อกุศล, จิตตูปบาทฝ่ายกามาวจรกุศลวิบาก ๑๑ ดวง
ฝ่ายอกุศลวิบาก ๒ ดวง ฝ่ายกิริยา ๑๑ ดวง, ฌาน ๑ และ ๒ ที่เป็นรูปาวจร
ฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบาก และกิริยา, ฌาน ๑-๒ ที่เป็นโลกุตระฝ่ายกุศล และ
ฝ่ายวิบาก, เว้นวิจารณ์ที่เกิดขึ้นในจิตตูปบาทเหล่านี้เสีย สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า
ธรรมมีวิจารณ์.

ธรรมไม่มีวิจารณ์ เป็นไฉน ?

ปัญจวิญญาณทั้ง ๒, ฌาน ๓ และ ๓ ที่เป็นรูปาวจร ฝ่ายกุศล ฝ่าย
วิบาก และฝ่ายกิริยา, อรูปาวจรฌาน ฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบาก และฝ่ายกิริยา,
ฌาน ๓ และ ๓ ที่เป็นโลกุตระ ฝ่ายกุศล และฝ่ายวิบาก, วิจารณ์, รูป และ
นิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่มีวิจารณ์.

[๕๗๖] ธรรมมีปีติ เป็นไฉน ?

จิตตูปบาทที่สหคตด้วยโสมนัสเวทนา ฝ่ายกามาวจรกุศล ๔ ดวง
ฝ่ายอกุศล ๔ ดวง ฝ่ายกามาวจรกุศลวิบาก ๕ ดวง ฝ่ายกิริยา ๕ ดวง, ฌาน ๒
และ ๓ ที่เป็นรูปาวจร ฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบาก และฝ่ายกิริยา, ฌาน ๒ และ ๓

ที่เป็นโลกุตระ ฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบาก, เว้นปีติที่เกิดในจิตตูปบาทเหล่านี้เสีย สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีปีติ.

ธรรมไม่มีปีติ เป็นไฉน ?

จิตตูปบาทที่สหระคด้วยอุเบกขาเวทนา ฝ่ายกามาวจรกุศล ๔ ดวง ฝ่ายอกุศล ๘ ดวง ฝ่ายกามาวจรกุศลวิบาก ๑๑ ดวง ฝ่ายอกุศลวิบาก ๗ ดวง ฝ่ายกิริยา ๖ ดวง, ฌาน ๒ และ ๒ ที่เป็นรูปาวจร ฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบาก และ ฝ่ายกิริยา อรูป ๔ ฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบาก และฝ่ายกิริยา, ฌาน ๒ และ ๒ ที่เป็นโลกุตระ ฝ่ายกุศล และฝ่ายวิบาก, ปีติ, รูป และนิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่มีปีติ.

[๕๗๗] **ธรรมสหระคด้วยปีติ เป็นไฉน ?**

จิตตูปบาทที่สหระคด้วยโสมนัสเวทนา ฝ่ายกามาวจรกุศล ๔ ดวง ฝ่ายอกุศล ๔ ดวง ฝ่ายกามาวจรกุศลวิบาก ๕ ดวง ฝ่ายกิริยา ๕ ดวง, ฌาน ๒ และ ๓ ที่เป็นรูปาวจร ฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบาก และฝ่ายกิริยา, ฌาน ๒ และ ๓ ที่เป็นโลกุตระ ฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบาก เว้นปีติที่บังเกิดในจิตตูปบาทเหล่านี้เสีย สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสหระคด้วยปีติ.

ธรรมไม่สหระคด้วยปีติ เป็นไฉน ?

จิตตูปบาทที่สหระคด้วยอุเบกขาเวทนาฝ่ายกามาวจรกุศล ๔ ดวง ฝ่ายอกุศล ๘ ดวง ฝ่ายกามาวจรกุศลวิบาก ๑๑ ดวง ฝ่ายอกุศลวิบาก ๗ ดวง ฝ่ายกิริยา ๖ ดวง, ฌาน ๒ และ ๒ ที่เป็นรูปาวจร ฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบาก, และฝ่ายกิริยา, อรูป ๔ ฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบาก, และฝ่ายกิริยา ฌาน ๒ และ ๒ ที่เป็นโลกุตระ ฝ่ายกุศล และฝ่ายวิบาก ปีติ, รูปและนิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่สหระคด้วยปีติ.

[๕๑๘] ธรรมสหหคด้วยสุขเวทนา เป็นไฉน ?

จิตตูปบาทที่สหหคด้วยโสมนัสเวทนา ฝ่ายกามาวจรกุศล ๔ ดวง ฝ่ายอกุศล ๔ ดวง ฝ่ายกามาวจรกุศลวิบาก ๖ ดวง ฝ่ายกิริยา ๕ ดวง, ฌาน ๓ และ ๔ ที่เป็นรูปาวจร ฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบาก และฝ่ายกิริยา, ฌาน ๓ และ ๔ ที่เป็นโลกุตระ ฝ่ายกุศล และฝ่ายวิบาก, เว้นสุขเวทนาที่บังเกิดในจิตตูปบาทเหล่านั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสหหคด้วยสุขเวทนา.

ธรรมไม่สหหคด้วยสุขเวทนา เป็นไฉน ?

จิตตูปบาทที่สหหคด้วยอุเบกขาเวทนา ฝ่ายกามาวจรกุศล ๔ ดวง ฝ่ายอกุศล ๘ ดวง ฝ่ายกามาวจรกุศลวิบาก ๑๐ ดวง ฝ่ายอกุศลวิบาก ๗ ดวง ฝ่ายกิริยา ๖ ดวง รูปาวจรจตุตถฌานฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบาก และฝ่ายกิริยา, อรูป ๔ ฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบาก และฝ่ายกิริยา, โลกุตรจตุตถฌานฝ่ายกุศล และฝ่ายวิบาก สุขเวทนา รูป และนิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่สหหคด้วยสุขเวทนา.

[๕๑๙] ธรรมสหหคด้วยอุเบกขาเวทนา เป็นไฉน ?

จิตตูปบาทที่สหหคด้วยอุเบกขาเวทนาฝ่ายกามาวจรกุศล ๔ ดวง ฝ่ายอกุศล ๖ ดวง ฝ่ายกามาวจรกุศลวิบาก ๑๐ ดวง ฝ่ายกุศลวิบาก ๖ ดวง ฝ่ายกิริยา ๖ ดวง, รูปาวจรจตุตถฌานฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบาก และฝ่ายกิริยา, อรูป ๔ ฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบาก และฝ่ายกิริยา, โลกุตรจตุตถฌานฝ่ายกุศล และฝ่ายวิบาก, เว้นอุเบกขาเวทนา ที่บังเกิดในจิตตูปบาทเหล่านี้เสีย สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสหหคด้วยอุเบกขาเวทนา.

ธรรมไม่สหหคด้วยอุเบกขาเวทนา เป็นไฉน ?

จิตตูปบาทที่สหหคด้วยโสมนัสเวทนา ฝ่ายกามาวจรกุศล ๔ ดวง ฝ่ายอกุศล ๖ ดวง ฝ่ายกามาวจรกุศลวิบาก ๖ ดวง ฝ่ายอกุศลวิบาก ๑ ดวง

ฝ่ายกิริยา ๕ ดวง, ฌาน ๓ และ ๔ ที่เป็นรูปาวจรฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบากและฝ่ายกิริยา, ฌาน ๓ และ ๔ ที่เป็นโลกุตระฝ่ายกุศลและฝ่ายวิบาก, อุเบกขาเวทนา, รูป และนิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่สหระด้วยอุเบกขาเวทนา.

[๕๘๐] กามาวจรธรรม เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศล อกุศล วิบากแห่งกามาวจรทั้งหมด กามาวจรกิริยา อภัยกถุต และรูปทั้งหมด สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า กามาวจรธรรม.

ธรรมไม่เป็นกามาวจร เป็นไฉน ?

รูปาวจร อรูปาวจร โลกุตระ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นกามาวจร.

[๕๘๑] รูปาวจรธรรม เป็นไฉน ?

ฌาน และ ๕ ที่เป็นรูปาวจรฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบาก และฝ่ายกิริยา สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า รูปาวจรธรรม.

ธรรมไม่เป็นรูปาวจร เป็นไฉน ?

กามาวจร อรูปาวจร โลกุตระ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นรูปาวจร.

[๕๘๒] อรูปาวจรธรรม เป็นไฉน ?

อรูป ๔ ฝ่ายกุศล ฝ่ายวิบาก และกิริยา สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า อรูปาวจรธรรม.

ธรรมไม่เป็นอรูปาวจร เป็นไฉน ?

กามาวจร รูปาวจร โลกุตระ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมไม่เป็นอรูปาวจร.

[๕๘๓] **ปรียาปนนธรรม** เป็นไฉน ?

กุศลในภุมิ ๓ อกุศล วิบากในภุมิ ๓ กิริยาอัพยาภตในภุมิ ๓ และ
รูปทั้งหมด สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ปรียาปนนธรรม.

อปริยาปนนธรรม เป็นไฉน ?

มรรค ๔ ที่เป็นโลกุตระ สามัญผล ๔ และนิพพาน สภาวะธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า อปริยาปนนธรรม.

[๕๘๔] **นียยานิกธรรม** เป็นไฉน ?

มรรค ๔ ที่เป็นโลกุตระ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า นียยานิกธรรม.

อนียยานิกธรรม เป็นไฉน ?

กุศลในภุมิ ๓ อกุศล วิบากในภุมิ ๔ กิริยาอัพยาภตในภุมิ ๓ รูป
และนิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า อนียยานิกธรรม.

[๕๘๕] **นิตยธรรม** เป็นไฉน ?

จิตตูปบาทที่สัมปยุตด้วยทิกฺขุ ๔ ดวง จิตตูปบาทที่สหระตด้วยโทม-
นัสเวทนา ๒ ดวง สภาวะธรรมเหล่านี้ที่เป็นนิตยธรรมก็มี ที่เป็นอนิตยธรรม
ก็มี

มรรค ๔ ที่เป็นโลกุตระ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า นิตยธรรม.

อนิตยธรรม เป็นไฉน ?

จิตตูปบาทที่สหระตด้วยโลกะวิปยุตจากทิกฺขุ ๔ ดวง จิตตูปบาท
ที่สหระตด้วยวิจิกิจฉา จิตตูปบาทที่สหระตด้วยอุทจจะ กุศลในภุมิ ๓ วิบาก
ในภุมิ ๔ กิริยาอัภตในภุมิ ๓ รูป และนิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า
อนิตยธรรม.

[๕๘๖] สุตตธรรม เป็นไฉน ?

กุศลในภุมิ ๓ อกุศล วิบากในภุมิ ๓ กิริยาอัพยากฤตในภุมิ ๓ และ
รูปทั้งหมด สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า สุตตธรรม.

อนุตตธรรม เป็นไฉน ?

มรรค ๔ ที่เป็นโลกุตระ สามัญผล ๔ และนิพพาน สภาวะธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า อนุตตธรรม.

[๕๘๗] สรณธรรม เป็นไฉน ?

อกุศลจิตอุปบาท ๑๒ ดวง สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า สรณธรรม.

อรณธรรม เป็นไฉน ?

กุศลในภุมิ ๔ วิบากในภุมิ ๔ กิริยาอัพยากฤตในภุมิ ๓ รูป และ
นิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า อรณธรรม.

ธรรมสังคณี จบ

อัญญกถากัณฑ์ทวารรณนา

พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทศเหตุโคจลกทุกะ ต่อไป

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงเหตุโดยนัยมีอาทิว่า ตโย กุสลเหตุ
ดังนี้แล้ว ทรงประสงค์จะแสดงเหตุเหล่านั้นนั้นแหละโดยฐานะแห่งการเกิดขึ้น
อีก จึงตรัสพระดำรัสมีอาทิว่า จตุสุ ภูมีสุ กุสเลสุ อุปุชชนิติ (บังเกิด
ในกุสลทั้ง ๔ ภูมิตั้งนี้. นัยแห่งเทศนาแม้ในโคจลกะที่เหลือบัณฑิตพึงทราบ
โดยอุบายนี้.

ในนิเทศแห่งอาสวทุกะ (บาลีข้อ ๕๑๗) ว่า ยตุถ เทว ตโย

อาสวา เอกโต อุปฺปชฺชนฺติ (อาสวะ ๒-๓ อย่าง บังเกิดร่วมกันใน
จิตตูปบาทใด) นี้ บัณฑิตพึงทราบ ความเกิดขึ้นแห่งอาสวะรวมกัน ๓ อย่าง.

บรรดาอาสวะเหล่านั้น กามาสวะย่อมเกิดรวมกันโดย ๒ อย่าง คือ
เกิดขึ้นในทัญญูวิปปยุต ๔ ดวงรวมกับอวิชชาสวะ เกิดขึ้นในทัญญูสัมปยุต ๔ ดวง
พร้อมกับทัญญาสวะและอวิชชาสวะ ส่วนภวาสวะย่อมเกิดรวมกันอย่างเดียว คือ
เกิดในทัญญูวิปปยุต ๔ พร้อมกับอวิชชาสวะ.

อนึ่ง ในคำว่า อาสวะ ๒-๓ อย่าง บังเกิดร่วมกัน นี้ ฉันใด
แม้ในคำว่า สัญโญชน์ ๒-๓ บังเกิดรวมกันในจิตตูปบาทใด นี้ ก็ฉันนั้น คือ
การเกิดของสัญโญชน์ทั้งหลายรวมกันพึงมี ๑๐ อย่าง.

บรรดาสัญโญชน์เหล่านั้น กามราคสัญโญชน์ย่อมเกิดรวมกัน ๔ อย่าง
ปฏิฆะย่อมเกิดรวมกัน ๓ อย่าง มาฆะย่อมเกิดรวมกัน ๑ อย่าง วิจิกิจฉาและ
ภวาราคะก็เกิดรวมกันอย่างละ ๑ อย่างเหมือนกัน ข้อนี้เป็นอย่างไร คือ กาม-
ราคสัญโญชน์ก่อน เกิดรวมกัน ๔ อย่างคือ เกิดรวมกันกับมานสัญโญชน์และ
อวิชชาสัญโญชน์ ๑ เกิดรวมกันกับทัญญูสัญโญชน์และอวิชชาสัญโญชน์ ๑
เกิดรวมกันกับสีลัพพตปรามาสและอวิชชาสัญโญชน์ ๑ เกิดรวมกันกับอวิชชา-
สัญโญชน์เพียงเท่านั้น ๑.

ก็ปฏิฆสัญโญชน์เกิดรวมกัน ๓ อย่างนี้ คือ เกิดรวมกันกับอิสสา-
สัญโญชน์และอวิชชาสัญโญชน์ ๑ เกิดรวมกันกับมัจฺจนฺตสัญโญชน์และอวิชชา
สัญโญชน์ ๑ เกิดรวมกันกับอวิชชาสัญโญชน์เพียงเท่านั้น ๑.

มานัตถุญญ์ก่อนร่วมเป็นอันเดียวกันกับภวราคัตถุญญ์และอวิชา
ัตถุญญ์. วิจิจจนาัตถุญญ์ก็ฉนั้นเหมือนกัน จริงอยู่ วิจิจจนาัตถุญญ์
นั้นย่อมเกิดร่วมกันอย่างเดี่ยว คือร่วมกันกับอวิชาัตถุญญ์. แม้ในภวราค-
ัตถุญญ์ก็ฉนั้นแหละ สัตถุญญ์ ๒-๓ เกิดร่วมกันในกิเลสเหล่านั้น ด้วย
ประการฉนี้.

ว่าด้วยนิวรณ์โคจจกทุกะ

พระดำรัสใดที่ตรัสไว้ในนิวรณ์โคจจกทุกะ (บาลีข้อ ๕๓๕) ว่า ยตถ
เทว ติณิ นีวรณ์านิ เอกโต ออุปชชนติ (นิวรณ์ ๒-๓ อย่างบังเกิด
ร่วมกันในจิตอุปบาทใด) ฉนี้ แม้ในพระดำรัสนั้น บัณฑิตก็พึงทราบความ
บังเกิดร่วมกันแห่งนิวรณ์ทั้งหลายมี ๘ อย่าง.

จริงอยู่ ในบรรดานิวรณ์เหล่านั้น กามฉันทเกิดร่วมกัน ๒ อย่าง
พยายามเกิดร่วมกัน ๔ อย่าง อุทธัจจะเกิดร่วมกันอย่างเดี่ยว วิจิจจนาจึงเกิด
ร่วมกันอย่างเดี่ยวเหมือนกัน ข้อนี้เป็นอย่างไร ? คือ กามฉันทะก่อนยอมเกิด
ร่วมกัน ๒ อย่าง คือ เกิดร่วมกับอุทธัจจนิวรณ์และอวิชชานิวรณ์ในอสังขา-
ริกจิต ๑ เกิดร่วมกันกับถีนนิวรณ์ มัทธนิวรณ์ อุทธัจจนิวรณ์และอวิชา-
นิวรณ์ในสสังขาริกจิต ๑. ก็คำใดที่ตรัสว่า นิวรณ์เกิดร่วมกัน ๒-๓ นั้น
คำนั้น ข้าพเจ้ากล่าวโดยการกำหนดไว้ในเบื้องต้นแล้ว เพราะฉะนั้น การบัง
เกิดร่วมกันแห่งนิวรณ์แม้ทั้ง ๔ ก็ย่อมถูกต้องทีเดียว.

ส่วนพยายาม บังเกิดร่วมกัน ๔ อย่าง คือ เกิดร่วมกับอุท-
ธัจจนิวรณ์ และอวิชชานิวรณ์ในอสังขาริกจิต ๑ เกิดร่วมกับถีนนิวรณ์
มัทธนิวรณ์ อุทธัจจนิวรณ์ และอวิชชานิวรณ์ในสสังขาริกจิต ๑ เกิดร่วม
กับอุทธัจจนิวรณ์ กุกกุจจนิวรณ์ และอวิชชานิวรณ์ในอสังขาริกจิต ๑
เกิดร่วมกับถีนมัทธนิวรณ์ อุทธัจจนิวรณ์ กุกกุจจนิวรณ์ และอวิชา-

นิวรรณ์ในสสังขาริกจิต ๑. ส่วนอุทัจจนิวรรณ์เกิดร่วมกันมีอย่างเดียว คือ เกิดร่วมกับอวิชชานิวรรณ์เพียงอย่างเดียว วิจิกิจจะก็เกิดร่วมกันอย่างเดียว คือ เกิดกับอุทัจจนิวรรณ์และอวิชชานิวรรณ์.

ว่าด้วยกิเลสโคจณทุกะ

แม้พระดำรัสนี้ใดที่ตรัสไว้ในกิเลสโคจณกะ (ข้อ ๘๖๘) ว่า ยตุลเทว ตโย กิเลสา เอกโต อุปฺปชฺชนติ (กิเลส ๒-๓ อย่าง เกิดร่วมกันในจิตอุปบาทใด) ดังนี้. ในพระบาลีนั้นบัณฑิตพึงทราบเนื้อความอย่างนี้ว่า กิเลส ๒-๓ อย่าง เกิดร่วมกับกิเลสเหล่านี้ หรือกิเลส ๓ อย่าง เกิดร่วมกับกิเลสเหล่านี้ ดังนี้ เพราะเหตุไร เพราะไม่มีกิเลส ๒ หรือ ๓ อย่างเกิดร่วมกัน ในพระบาลีนั้น การเกิดขึ้นร่วมกันแห่งกิเลสมี ๑๐ อย่าง.

จริงอยู่ ในบรรดากิเลส ๑๐ เหล่านี้ โลกกิเลสย่อมเกิดร่วมกัน ๖ อย่าง ปฏิฆกิเลสเกิดร่วมกัน ๒ อย่าง โมหกิเลสก็พึงทราบ ๒ อย่างเหมือนกัน. พึงทราบอย่างไร ? คือ โลกก่อนเกิดร่วมกัน ๖ อย่าง คือ เกิดร่วมกับโมหะ อุทัจจะ อหิริกะ อโนตตปปะในอสังขาริกทัญญูวิปยุตตจิต ๑ เกิดร่วมกับโมหะ ถีนะ อุทัจจะ อหิริกะ อโนตตปปะในสสังขาริกทัญญูวิปยุตตจิต ๑ เกิดร่วมกับโมหะ มานะ อุทัจจะ อหิริกะ อโนตตปปะในอสังขาริกจิต นั้นแหละ ๑ เกิดร่วมกับโมหะ มานะ อุทัจจะ อหิริกะ อโนตตปปะในสสังขาริกจิตนั้นแหละ ๑ อนึ่ง เกิดร่วมกับโมหะ อุทัจจะ ทัญญู อหิริกะ อโนตตปปะในอสังขาริกอันสัมปยุตด้วยทัญญู ๑ เกิดร่วมกับโมหะ ทัญญู ถีนะ มิตฺทระ อุทัจจะ อหิริกะ อโนตตปปะในสสังขาริกประกอบด้วยทัญญู ๑.

ส่วนปฏิฆะเกิดร่วมกัน ๒ อย่าง อย่างนี้ คือ เกิดร่วมกับโมหะ
อุทฺธัจจะ อหิริกะ อโนตตปปะในอสังขาริกจิต ๑ เกิดร่วมกับโมหะ ถีนะ
อุทฺธัจจะ อหิริกะ อโนตตปปะในสสังขาริกจิต ๑.

ส่วนโมหะเกิดร่วมกัน ๒ อย่าง คือ เกิดพร้อมกับวิจิกิจณา อุทฺธัจจะ
อหิริกะ อโนตตปปะในจิตที่สัมปยุตด้วยวิจิกิจณา ๑ เกิดพร้อมกับอุทฺธัจจะ
อหิริกะ อโนตตปปะในจิตที่สัมปยุตด้วยอุทฺธัจจะ ๑. คำที่เหลือในที่ทั้งปวง มี
เนื้อความดุ้นทั้งนั้นแล.

อัฐฐกถากัณทวารรณนา

แห่งอัฐฐสาลินี อรรถกถาธรรมสังคณี จบ

นิคมกถา

ก็ด้วยคำมีประมาณเท่านั้น

พระโลกนารถเจ้า เมื่อจะทรงจำแนก

จิตตูปปกัณท์ รูปกัณท์ นิกเขปกัณท์ และ

อตัถุทธารกัณท์ อันนารัณรมยัใจ ทรงแสดง

พระธรรมสังคณีใด การพรรณนาเนื้อความ

แห่งพระธรรมสังคณีที่ได้ทรงรวบรวมธรรม

โดยสิ้นเชิงแห่งพระอภิธรรมปิฎก ซึ่งทรงตั้ง
ไว้แล้วนั้น ข้าพเจ้าได้เริ่มแล้ว การ
พรรณานี้เนื้อความนั้นเข้าถึงความสำเร็จ
แล้ว โดยชื่อว่า อัญญาสาธินี เพราะมีเนื้อความ
ไม่อาภูลโดยพระบาลี ๓๕ ภาณวาร เพื่อความ
ตั้งมั่นแห่งพระสัทธรรม

กุศลใด ที่ข้าพเจ้ายังอรรถวรรณนา
ให้จบลงนั้นสำเร็จแล้วด้วยอานุภาพแห่งกุศล
นั้น ขอสัตว์แม่ทั้งหมด จงรู้พระธรรมของ
พระธรรมราชา อันนำมาซึ่งความสุขแล้ว จง
บรรลุตันตีสุขคือพระนิพพานอันยอดเยี่ยม หา
ความโศกมิได้ ไม่มีความคับแค้นใจ ด้วยข้อ
ปฏิบัติอันบริสุทธิ์โดยง่าย

ขอพระสัทธรรมจงดำรงอยู่สืบกาล
นาน ขอเหล่าสัตว์แม่ทั้งหมด จงเคารพธรรม
ขอฝนจงตกต้องตามฤดูกาล พระราชาแต่
เก่าก่อนทรงคุณธรรมอันดี ทรงปกครองปวง
ประชาโดยธรรมฉันใด ขอพระราชาปัจจุบัน
จงทรงปกครองปวงประชา โดยธรรม ดุจ
พระโอรสของพระองค์ ฉะนั้นเถิด.

อรรถกถาธรรมสังคณี ชื่อว่า **อัญญาสาลินี** นี้ อันพระเถระผู้มีนาม
ที่ครูทั้งหลายขนาน*แล้วว่า **พุทธโฆสะ** ผู้ประดับด้วย ศรัทธา ปัญญา
และวิริยะอันหมดจดอย่างยิ่ง ผู้ยังหมู่แห่งคุณมีศีลอาจารย์ความซื่อตรง ความ
อ่อนโยนเป็นต้นให้ตั้งขึ้นแล้ว ผู้สามารถหยั่งลงสู่ซึ้ง (การวินิจฉัยข้อความ
ที่อยู่ยาก) ในความแตกต่างกันแห่งลัทธิของตนและคนอื่น ผู้ประกอบด้วย
ความเฉลียวฉลาดด้วยปัญญา ผู้มีปรัชญาอันไม่ติดขัดในสัตตศาสนา อัน
ต่างด้วยปริยัติคือ พระไตรปิฎก พร้อมทั้งอรรถกถา ผู้เป็นมหาไวยากรณ์
ผู้อธิบายเนื้อความได้กว้างขวาง ผู้ประกอบด้วยถ้อยคำไพเราะอันเลิศซึ่งเปล่ง
ออกไปได้คล่องแคล่วอันเกิดแต่กรรมสมบัติ เป็นนักพูดชั้นเยี่ยมโดยทั้งผู้ฟังทั้ง
เป็นนมหากวี เป็นอสังการแห่งวงศ์ของเหล่าพระเถระฝ่ายมหาวินัยซึ่งเป็นประทีป
แห่งเถรวาท* ผู้มีความรู้อันตั้งมั่นดีแล้วในอุตรินุสธรรมประดับด้วยคุณมี
การแตกฉานในอภิญา ๖ เป็นต้น มีปฏิสัมภทาอันแตกฉานแล้วเป็นบริวาร
เป็นผู้มีความรู้ไพบุลย์ และหมดจดพิเศษแล้ว รจนาไว้.

ขออรรถกถาธรรมสังคณีชื่อ อัญญาสา-
ลินีนี้ อันแสดงนัยแห่งปัญญาวิสุทธิ แก่กุล
บุตรทั้งหลาย ผู้แสวงหาธรรมเครื่องสลัดออก
จากโลก จงดั่งอยู่ในโลกตราบเท่าพระนาม
ว่า "พุทธโฆ" ของพระโลกเชษฐเจ้า ผู้เป็น
พระมหาฤาษี ผู้มีพระทัยบริสุทธิ์ ผู้คงที่ ยัง
เป็นไปในโลก เทอญ.

๑. ในที่นี้กล่าว นามเชย (การตั้งชื่อ) เป็นของพระพุทธโฆสอาจารย์ที่ครูทั้งหลายขนานให้มีถึง ๑๓ บท.
๒. เถรวาท หมายถึงพระมหากัสสปเถระเป็นต้น และคำว่า "ผู้มีความรู้อันตั้งมั่นดีแล้วในอุตรินุสธรรมประดับด้วยคุณมีการแตกฉานในอภิญา ๖ เป็นต้น มีปฏิสัมภทาอันแตกฉานดีแล้วเป็นบริวาร" เหล่านี้ เป็นคุณของพระมหากัสสปเถระเป็นต้น.